

THE MAHĀBHĀRATA

FOR THE FIRST TIME CRITICALLY EDITED BY

VISHNU S. SUKTHANKAR†

(Aug. 1925—Jan. 1943)

S K. BELVALKAR

(since April 1943)

WITH THE CO-OPERATION OF

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI†; R. N. DANDEKAR, S. K. DE; F. EDGERTON;

A. B. GAJENDRAGADKAR†; P. V. KANE; R. D. KARMARKAR; V. G. PARANJPE;

V. K. RAJAVADE†; N. B. UTGIKAR†; P. L. VAIDYA; V. P. VAIDYA†;

RAGHU VIRA; M. WINTERNITZ†; R. ZIMMERMANN†;

AND OTHER SCHOLARS

AND ILLUSTRATED FROM ANCIENT MODELS BY

SHRIMANT BALASAHEB PANT PRATINIDHI

RAJA OF AUNDH

Under the Patronage of the Raja of Aundh; the British Academy, London; the Union Government of the Republic of India; Governments of the States of Bombay, West Bengal, Madras, Bihar, Uttar Pradesh, Hyderabad and Mysore; the Universities of Bombay, Calcutta, Travancore and Poona; the Governments of Burma and Nepal; Several Commercial Firms and Charitable Trusts; and other Distinguished Donors

POONA

BHANDARKAR ORIENTAL RESEARCH INSTITUTE

1951

EDITORIAL NOTE

[No. 3]

The text of the Mokṣadharmā section of the Śāntiparvan is based upon the following MSS.—

THE CRITICAL APPARATUS

I. N(ORTHERN) RECENSION (26 MSS.)

(α) *North-western Group* (γ)

Śāradā Version [Ś]

Ś₁ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 379. Undated. Used from a photo-copy procured from the Bibliothèque. It is a unique paper MS. in Śāradā characters for the entire Śāntiparvan, having been purchased in Kashmir in 1898. It gives Arjunamīśra's comm. in the margins, although the text is often independent of, and corrected (*sec. m.*) to agree with, the commentary. Several missing folios of the original have been replaced by smaller folios in Śāradā characters (*sec. m.*). Last few folios missing.

Kaśmīrī Version [K], being Devanāgarī transcripts from [Ś]

K₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 198 of 1891-95. Undated : complete for the Śāntiparvan.

K₂ = Poona, Mirikar Collection of the Bhārat Itihās Sanshodhaka Mandal. Undated : complete for the Śāntiparvan.

[K₃ — absent]

K₄ = Poona, BORI MSS. Collection, No. 246. Complete for the Śāntiparvan : (ca. A. D. 1771).

[K₅ — absent]

K₆ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4556. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1776).

K₇ = Lahore, D. A. V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4712. Undated. Contains the Mokṣadharmā section only.

Maithili (Videha) Version [V]

V₁ = Kathmandu, Nepal Durbar Library, No. 738 (Bendall [wrongly] 867).
This was utilized from enlargements of micro-film photographs of the original palm-leaf MS. taken *in situ* with the special permission of the Government of Nepal. Contains, with a few lacunae, the entire Śāntiparvan. (A. D. 1516).

(b) Central Group (Y)

Bengali Version [B]

B₀ = Paris, Bibliothèque Nationale, No. 20, Q. This was used from a photocopy procured from the Bibliothèque. Complete for the Śāntiparvan. Written on palm-leaves in two bundles. "O" and "Q", the latter containing the Āpaddharma and the Mokṣadharmas sections. (A. D. 1687).

[B₁ — absent]

[B₂ — absent]

[B₃ — absent]

[B₄ — absent]

[B₅ — absent]

B₆ = Santiniketan, Viśvabhāratī Library, No. 7. On palm-leaves. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmas section only. (A. D. 1709).

B₇ = Dacca, University Library, No. 503. Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmas section only. (A. D. 1737).

B₈ = Dacca, University Library, No. 587 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmas section only. (A. D. 1747).

B₉ = Calcutta, University Library, No. 1386 : Collated at Santiniketan. Contains the Mokṣadharmas section only. (A. D. 1780).

Devanāgarī Version [D], sub-divided into

(i) Devanāgarī Version of Arjunamiśra [Da]

[Da₁ — absent]

[Da₂ — absent]

Da₃ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 476 of Viśrāmbāg I. Undated : contains the Mokṣadharmas section only.

Da₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 38 of A. 1879-80. Undated : contains the Mokṣadharmas section only.

(ii) Devanagari Version of Nilakanṭha [Dn], the " Vulgate "

Dn = Bhor, State Library, No. 82. Undated. Complete for the Śāntiparvan, together with Nos. 80 and 81.

[Dn₂ = absent]

[Dn₃ = not used]

Dn₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 29c of A 1879-80. Contains the Mokṣadharmā section only. (A. D. 1758).

(iii) Devanagari Version of Vidyāsāgara [Ds]

Ds₁ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 39 of A. 1879-80. Undated. Contains the Mokṣadharmā section only.

Ds₂ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No. 1141. Undated. Collated at Tanjore. Contains the Mokṣadharmā section only.

(iv) Devanagari Composite Version

[D₁ — absent]

D₂ = Madras, Adyar Library, No. X. B. 11. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₃ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No. 1117. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1116 and 1115, for the Śāntiparvan. (A. D. 1747).

D₄ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 221 of 1887-91. Undated. Complete, with Nos. 219 and 220, for the entire Śāntiparvan.

D₅ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No. 1168. Undated. Collated at Tanjore: complete, with Nos. 1167 and 1166, for the entire Śāntiparvan.

D₆ = Baroda, Oriental Institute, No. 11317. Undated. Contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only.

D₇ = Tanjore, Sarasvathī Mahal Library, No. 1192. Undated. Collated at Tanjore: complete, with No. 1191, for the entire Śāntiparvan.

D₈ = Poona, Vishalgad Collection, BORI, No. 240. Undated. Complete for the entire Śāntiparvan.

D₉ = Poona, Bombay Govt. Collection (deposited at the BORI), No. 65 of 1879-80. Contains the Āpaddharmā and the Mokṣadharmā sections only. (A. D. 1560).

II S(OUTHERN) RECENSION (10 MSS.)

Telugu Version [T]

T₁ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11811. Undated. Collated at Tanjore : complete for the entire Śāntiparvan.

T₂ = Lahore, D.A.V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 3947. Undated : complete for the entire Śāntiparvan.

Grantha Version [G]

G₁ = Melkote, Yadugiri Yatirāj Matt Library. Not numbered. Undated : complete for the entire Śāntiparvan.

G₂ = Lahore, D.A.V. College Library (now transferred to Hoshiarpur, East Panjab), No. 4082. Undated. complete for the entire Śāntiparvan.

G₃ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11819. Undated. collated at Tanjore. contains the Rājadharmā and the Mokṣadharmā sections only.

[G₄ — absent]

[G₅ — absent]

G₆ = Tanjore, Sarasvathi Mahal Library, No. 11833. Undated. Collated at Tanjore : contains the Mokṣadharmā section only.

Malayālam Version [M]

M₁ = Pilakkattigiri, S. Malabar. Poomulli Mana Library, No. 309. Complete for the entire Śāntiparvan. (Kollam 921 = ca. A. D. 1746).

[M₂ — absent]

[M₃ — absent]

[M₄ — absent]

M₅ = Cochin, State Library, No. 39. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

M₆ = Vadakancheri, Cochin. Avanapparambu Mana Library, No. 64. Undated : contains the Mokṣadharmā section only.

M₇ = Calicut, MS. (without number) belonging to the Paḍiññāre Kovilakam Collection. Undated. contains the Mokṣadharmā section only.

TESTIMONIA

(i) Commentaries

Ca = Arjunamiśra's *Bhāratārthadīpikā* or *pradīpikā*, as in Da₃ and Da₄, and in Ś₁. Copies procured from Tanjore and Mysore show considerable divergencies additions and omissions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cn = Nilakanṭha's *Bhāratabhāvadīpa* or 'dīpikā, as in Dn₁ and Dn₄, and as printed in the "Vulgate" editions. Available for the entire Śāntiparvan.

Cp = Paramānanda Bhaṭṭācārya's *Mokṣadharmatīkā*, as in MS. No. 12899 of the Oriental Institute, Baroda. (A. D. 1672).

Cs = Vidyasāgara's *Vyākhyānaratnāvalī*, as in Ds₁ and Ds₂. Available for the Mokṣadharma section only.

Cv = Vādirāja's *Lakṣālakṣāra*, on the evidence of a transcript procured from Madras. Available for the entire Śāntiparvan.

(ii) *Epitomes*

Mañj. = Kṣhemendra's *Bhāratamañjarī* (Kāvya-mālā, No. 64). Other epitomes not used.

(iii) *Translations*

Āndhra = *Āndhra Mahābhāratam* by Tikkana. Other translations not used.

*	*	*	y
* *	* *	* *	* *

Like the Ādi and the Āraṇyaka parvans, the Mokṣadharma parvan contains several prose passages which are divided into paragraphs of varying lengths. But no device to demarcate the subdivisions (sentences) within the paragraph has been so far used, resulting in much inconvenience. In the present parvan for the first time, the sentences within the paragraph are consecutively numbered : see adhy. 183-185.

More than any other portion of the Epic, the Mokṣadharma contains a very large number of philosophical passages, particularly "Sāṃkhya" passages, the exact interpretation of which presents several difficulties. "Sāṃkhya" metaphysics, for instance, occurs, even in the chapters so far published, more than half a dozen times with crucial differences in nomenclature and details. Orthodox commentators like Nilakanṭha gloss over these differences and interpret them all in consonance with Advaita Vedānta. The critical question to settle is whether these differences belong to the inchoate or formative stage of the "Sāṃkhya", or are the result of a late inconsequential admixture of "Sāṃkhya" ideas. Scholars have advocated both these positions¹. The question will have to be dealt with in the General Introduction, but in the meanwhile and as an aid to the understanding of the different interpretations

¹ For a brief summary, cf. Belvalkar-Ranade: *History of Indian Philosophy*, Vol. 2, *The Creative Period*, pp. 412-427.

in the field, extracts from the available commentaries are cited in the Critical Apparatus — more frequently than had been found necessary so far — to elucidate the technical terms which occur in the Śāntiparvan even outside the “Sāṅkhya” chapters. The commentators by no means agree in their interpretations. The “Critical Notes” at the end of the Moksaparvan will also be found to have, as a consequence, occupied more space than was found necessary so far.

The printing of the Śāntiparvan was actually commenced on the 15th of August, 1948, and in the course of the last three years more than 1250 pages have been printed off. Looking to the very technical and intricate nature of the work and the somewhat inadequate financial assistance that has been available, this progress can be regarded as not quite unsatisfactory and, for its achievement, I have to record once again my obligations to the ready assistance and loyal co-operation of the same factors that have been mentioned at the end of my Editorial Note, No. 2. It is, however, sad to have to record that the person who was mainly responsible for inducing the Bhandarkar Oriental Research Institute to shoulder the present project of the Critical Edition and who offered the project a princely donation of one lakh of rupees and undertook, besides, all responsibility for supplying the beautiful illustrations which adorn the published volumes of the edition — Shrimant Balasaheb Pant Pratinidhi, B. A., the Rajasaheb of Aundh — is no longer amongst us to see the Critical Edition completed. The Rajasaheb passed away, after a brief illness, on 13th April, 1951, at the age of 83.

Of the promised donation of Rs. 1,00,000, the Rajasaheb had paid, up to his death, the sum of Rs. 68,645-4-0. The Government of Bombay, in consequence of the merger of the Aundh State, have, by their resolution dated 26-3-1951, very kindly undertaken to pay up the balance of the promised donation in annual instalments: the first instalment of Rs. 5,500 being accordingly already received on the 31st March, 1951. While thanking the Government of Bombay for this gracious act, I cannot help expressing the hope that some other States and Governments who have made similar promises of help will see their way to liquidate their promises at an early date. If adequate help is forthcoming, it can now be confidently said that what remains of the Critical Edition can be completed in less than another ten years. I therefore take this opportunity to appeal to the old and prospective donors to come early, and without waiting for a call, to the assistance of this project of international importance.

Ṛṣipaṇcamī: Sept. 6th, 1951 }
B. O. R. Institute, POONA. }

S. K. BELVALKAR
General Editor.

युधिष्ठिर उवाच ।

धर्माः पितामहेनोक्ता राजधर्माश्रिताः शुभाः ।
धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १

Out of the MSS. used for the Rājadharmā and the Āpaddharmā sections of the Śāntiparvan, the following MSS. from the N recension: Ks s B1-s Ds1, s2 (all used for the Rājadharmā as well as the Āpaddharmā), Dn2 (used for the Rājadharmā only), ns (used for the Āpaddharmā only), and D1 (used for both the Rājadharmā and the Āpaddharmā); and the following MSS. from the S recension: G4 (used for the Rājadharmā only), s (used for the Āpaddharmā only), M2-4 (all used for the Rājadharmā as well as the Āpaddharmā) are absent from the critical apparatus of the Moksadharmā, while the following MSS. from the N recension: Ks. 1 B5-9 Ds. 1 Dn1 Ds1, s2 (all not available for the Rājadharmā as well as the Āpaddharmā) Ds (not available for the Āpaddharmā only); and the following MSS. from the S recension: Gs (not available for the Āpaddharmā only), s (not available for both the Rājadharmā and the Āpaddharmā), M5-7 (all not available for the Rājadharmā as well as the Āpaddharmā) are newly added to the critical apparatus of the Moksadharmā.

The introductory mantra :

455* नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ।
देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ।

is found only in Ś1 K1. 2, 4 V1 B0. 7, 8 Ds1, s2 Dn1, ns Ds D2. 2, 3, 7, 8. Ś1 K1. 2, 4 Ds read व्यासं (for चैव) in the second line.

Before the introductory mantra, Ś1 ins. स्वस्ति ॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । नमो गुरुभ्यो नमः । K1 ॥ ॐ ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । ॐ नमः सरस्वत्यै । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । श्रीकृष्णाय नमः । गुरुभ्यो नमः । ... श्रीगणाधिपतये नमः । श्रेयसे । K1 ॐ नमो महात्रिपुरसुन्दर्यै । श्रीगुरुनाथपादकमलेश्वर्यो नमः । ॐ नमो व्यासाय वेदविदे नमः । Ks ॐ स्वस्वस्तु

भीष्म उवाच ।

सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्ग्यः सत्यफलं तपः ।
बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया ॥ २

C. 12. 645B
B. 12. 174. 1
K. 12. 173. 2

प्रजाभ्यः । ॐ नमो गणेशाय नमः । V1 B1 s ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । Ds ॐ नमः श्रीगोपालगौरीगणपतिभ्यः । ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । Ds1 ॐ नमः श्रीगुरुगोपालगणपतिभ्यः । Dn1 Ds2 D2. 2, 3, 5, 7, 8 श्रीगणेशाय नमः । Ds1 श्रीकृष्णाय नमः ।

Of the MSS. which om. the introductory mantra, Ks begins with श्रीगणेशाय नमः । K1 ॐ नमः परमात्मने । B0 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय । B9 ॐ नमो गणेशाय । D4. 9 ॐ नमः श्रीपरमात्मने पुरुषोत्तमाय । T2 :

456* शुक्लाम्बरधरं विष्णुं शशिधरं चतुर्भुजम् ।

प्रसन्नवदनं ध्यायेत्सर्वविघ्नोपशान्तये ।

हरिः ॐ । शुभमस्तु । अविघ्नमस्तु शान्तिपूर्वं मोक्षधर्मलु । G2 (marg.) शुभमस्तु । गुरवे नमः । गणपतये नमः । सरस्वत्यै नमः । १०३ वर्षं पुरादिशिमसं (भाद्रपद or कन्या) २९ तैत्ति शान्तिपूर्वं अर्चनं । श्रीगुरुनाथं लिखितं । G6 शुभमस्तु । मोक्षधर्मं । सेनजिह्वीतं । श्रीवेदव्यासाय नमः । M1. 6 हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । Ms हरिः । स्वस्ति । श्रीवेदव्यासाय नमः । अविघ्नमस्तु । Ms हरिः । श्रीगणपतये नमः । अविघ्नमस्तु । व्यासाय नमः ।

1 = (var.) B. 12. 352. 1. Owing to missing first folio, the portion of the text from the beginning of the adhy. up to 47^a is lost in Bs. Gs om. the ref. —^a) Ks धर्माः पितामहोक्ताः. —^b) Ks धर्मोश्रिताः; Ds1 धर्माश्रिताः; G1 हितः (for श्रिताः). K1 प्रमो (for शुभाः). —^c) Ks Ds चैव (for श्रेष्ठं). —^d) K1 पांडव; Ks. 1 Ds. 1. 9 तत्त्वतः; Bs (marg.) T2 भारत; G2 M1. 5. 1 मेनव (for पार्थिव).

2 = (var.) B. 12. 352. 2. Bs missing (cf. v. 1. 1). —^a) Ks विहितः; Ms सन्नितु (for सर्वत्र). Ks. 1 Ds. 9 परमो (for विहितो). —^b) B1 partly damaged. Ks B1 स्वर्गः (for स्वर्ग्यः). Ks Ds Ds. 1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 Cnp Cs स्वर्ग्यः (M1 'रिः') सत्य (G1 'द्यः') फलोद्भवः; K1 Ds स्वर्गं (Ds 'र्ग्यः') सत्य फलं ततः; V1

C. 12. 6489
B. 12. 174. 3
K. 12. 173. 3

यस्मिन्यासिस्तु विनये यो यो याति विनिश्चयम् ।
स तमेवामिजानाति नान्यं भरतसत्तम ॥ ३
यथा यथा च पर्येति लोकतन्त्रमसारवत् ।
तथा तथा विरामोऽत्र जायते नात्र संशयः ॥ ४
एवं व्यवसिते लोके बहुदोषे युधिष्ठिर ।
आत्ममोक्षनिमित्तं वै यतेत मतिमान्नरः ॥ ५
युधिष्ठिर उवाच ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।

Bo. s Dn s D2. s. s Cap. np स्वर्गः (V1 Cap 'र्गः) प्रेत्य
तपः (V1 यतः) फलं ; B s Dn1 Cn सत्यप्रेत्य तपःफलं ;
Das. as स्वर्गः सत्यं परं तपः ; Ca as in text. ☞ Cn : सति
सद्वस्तुनि विषये तप आलोचनं श्रवणमनननिदिध्यासनात्मकं
तस्य फलं साक्षात्कारः । सः श्रेयस्य सरणात्प्रागेव भवति ।
ज्ञानं दृष्टफलमित्यर्थः ॥ Ca : प्रेत्य तपःफलमिति पाठः । स
चायुक्त एव । श्रेष्ठधर्मप्रभे मोक्षधर्मरूपस्यैवोचितत्वात् । प्राचीन-
टीकाकारैरपि तथा व्याख्यातत्वात् ॥ Cp : तपःशब्दो ज्ञान-
वाची । ☞ —^a) K s बहुदानस्य (for 'तपस्य'). —^d)
Dn1 partly damaged. T s श्रिया ; Ms क्रियाः . K s
Gs M1. r नेहासि विफलाः क्रियाः .

3 = (var.) B. 12. 352. 3. B s missing (cf. v. l. 1).
—^a) D s G1. s च ; D s तु (for तु). K s. e. r V1 Bo.
r-9 Das. as Dn1. n s D s D2-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 विषये
(for विनये). —^b) K s विनिश्चयः . —^c) K s सत्यम् ;
M1. r तं तम् (for स तम्). —^d) K1. 2. 4 G s नाच्यो ;
V1 नूनं (for नान्यं) . G1 पुरुषः ; Cn. p भरत (as in
text). Das D4 -सत्तमं . — T s reads after 5, and
Gs after 3, from B. 12. 352. 4 up to B. 12. 365. 9,
omitting the portion in its proper place.

4 B s missing (cf. v. l. 1). Dr T1 G1-8. 6 Ms
read 4 after 7. —^a) V1 Br तु ; Das तु ; Ms वि-
(for च). K s पश्येत ; Ca. n. p पर्येति (as in text).
—^b) Ś1 (sup. lin. as in text) K1. 2. 4 असारतां ; Ca.
n. p 'रवत्' (as in text). Dr लोकस्तत्र समाचरेत् .
—^c) K s विरागी (for 'यो'). K s. r D s. 6 Mr [s] स ;
M1. r (sup. lin.) [s] य (for सत्र). Dn s तथातश्चावि-
रागोत्र . —^d) K s नीयते (for जा'). T s जायते
मनुजाधिप .

5 For the sequence in T2, cf. v. l. 3. B s miss-
ing (cf. v. l. 1). G s om. 5. —^a) K s V1 Br s
Gs. 6 Ms Cp np व्यवस्थिते ; D s 'सितो ; Ca. n. s 'सिते

यया बुद्ध्या नुदेच्छोकं तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ६
भीष्म उवाच ।
नष्टे धने वा दारे वा पुत्रे पितरि वा मृते ।
अहो दुःखमिति ध्यायन्शोकस्यापचितिं चरेत् ॥ ७
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
यथा सेनजितं विप्रः कश्चिदित्यब्रवीद्वचः ॥ ८
पुत्रशोकामिसंतप्तं राजानं शोकविह्वलम् ।
विषण्णवदनं दृष्ट्वा विप्रो वचनमब्रवीत् ॥ ९

(as in text). —^b) K s बहुदुःखे ; Kr D1. 9 'दोषैर ;
B s 'लोके ; Cn. p s 'दोषे (as in text). —^c) K s. r
D1. 9 च ; T s यद् ; Cp वै (as in text). —^d) Kr
मतिवाच .

6 B s missing (cf. v. l. 1). 6^{ab} = 12. 26. 17^{ab}.
—^a) K s च (for the first वा). —^b) Dn1 गृहे (for
मृते). — D s om. (hapl.) 6^a-7^b. —^c) K s यथा ;
Bo कथा (for यया). T s M1. 6. r त्यजेच्च ; Cn. p नुदेच्च
(as in text). K s दुःखं (for शोकं). —^d) Ś1 K1. 9
Br. s (marg.) D s. 6 Ca तां (for तन्). Ś1 K1. 9
वद (for ब्रूहि).

7 = (var.) 12. 26. 17. B s missing (cf. v. l. 1).
D s om. 7^{ab} (cf. v. l. 6). —^a) K s च (for the first
वा). —^b) D s G1 ध्यायेच्च ; G s ध्यायन् (for ध्यायन्).
—^c) Kr दोषस्य (for शोकस्य). V1 [अ] पचितिं ; G s
[उ] पचितिं ; Cp [अ] वचितिं ; Ca. n. s [अ] र' (as in
text). — After 7, Dr T1 G1-8. 6 Ms read 4.

8 B s missing (cf. v. l. 1). —^b) Br damaged ;
G s पुरातरं (for 'तनम्'). —^c) Br damaged. K s
Dn1 D s इयेनजितं ; Das सेनसितं (for 'जितं'). —^d)
K s V1 Bo. r-9 Das. as Dn1. n s D s D2. s. s. 8 कश्चि-
देत्य ; K s. r D s. 9 'देव (for 'दिति'). K s. r V1 Bo.
r-9 Das. as Dn1. n s D s D2-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 सुहृत्
(for वचः).

9 B s missing (cf. v. l. 1). —^a) Br स तं ;
B s Das. as सुत (for पुत्रः). —^b) K s विषण्ण- (for
'ण्ण'). V1 Bo. r-9 Das. as Dn1. n s D s D2. s. s. 8
-मनसं (for 'वदनं').

10 Before 10, Ms ins. विप्रः . B s missing (cf.
v. l. 1). —^a) K s Das D s G s Cp तु (for तु).
K s. r Dn s D s D2-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 मुखासि (for

किं नु खल्वसि मूढस्त्वं शोच्यः किमनुशोचसि ।
यदा त्वामपि शोचन्तः शोच्या यास्यन्ति तां गतिम् १०
त्वं चैवाहं च ये चान्ये त्वां राजन्युपासते ।
सर्वे तत्र गमिष्यामो यत एवागता वयम् ॥ ११

सेनजिदुवाच ।

का बुद्धिः किं तपो विप्र कः समाधिस्तपोधन ।

खल्वसि). K1 सुदस (for मूढस). V1 Dr T G1-3.6
M1.5-7 सन् (for त्वं). —^b) M6 शोच्यं. —^c) Mr
(sup. lin. as in text) अनु. (for अपि). D6 शोच्यंतः.
—^d) B6 D6 शोच्यं (for 'न्या).

11 B6 missing (cf. v. l. 1). —^a) K1 चैवासं
च; Dr T G1.2.6 M1.5-7 चाहं चैव (T1 G1 चापि);
D6 damaged (for चैवाहं च). K1 D4 ये चान्ये.
—Das reads 11^b twice. —^b) K7 D4.6.9 transp.
त्वां and राजन्. K6.7 V1 Br.3 D6 (second time). as
D4.6.9 M1.6 Cs समुपासते; G1 पर्युपासहे (for 'सते').
Bo.9 D6 (first time) Dn1. n4 D6 D2.2.5.8 स्वासु-
पासं (D2 'स)ति पार्थिव (Dn4 'व:); Ca पालयानमु-
पासते. —11^{ad} is damaged in Br. —^d) Dn1. n4 एव
गता; D2.9 T G1-3.6 M1.5-7 चैवागता. Dr यं चैवा-
धिगता वयं.

12 B6 missing (cf. v. l. 1). D6. as शेनजित्;
Dn1. n4 D6 इयेन (for 'सेन'). —^b) D6. as का
(for क:). Dn4 तपोधनं; M1.7 'धनः. K6.7 D4.
6.9 को धर्मः किं परायणं. —^c) K6 विज्ञानं; K7 D4.9
किं ज्ञानं (for किं ज्ञानं). K4 V1 Bo.7-9 D6. as
Dn1. n4 D6 D2.2.5.8 चैव; K6 ते वा (by transp.);
K7 D4.6.9 M1.5-7 चापि. —^d) K1 निषीदसि; K7
Br.3 (marg.) Dn1 D2.8 (marg. as in text).9 G6
M7 (inf. lin. as in text) विषीदसि; D6 damaged
(for 'दसि). —After 12, D6 M1.5-7 ins. 457*.

13 = (var.) 12. 26. 18^a-19^b. B6 missing (cf.
v. l. 1). Dr T1 G2.2.6 M5-7 विप्र; T2 G1 द्विज
(for ब्राह्मण). —K6 Dr T G1-3.6 ins. after the
ref.: D6 M1.5-7 after 12:

457* हृष्यन्ममवसीदन्तं सुखदुःखविपर्यये ।

आत्मानमनुशोचामि यो ममैव हृदि स्थितः ।

[(L. 1) G1 एषंतिमवसीदन्ति (for the prior half).
—(L. 2) T1 G2.2.6 अनुशोचामो (for 'शोचामि). D6

किं ज्ञानं किं श्रुतं वा ते यत्प्राप्य न विषीदसि ॥ १२

ब्राह्मण उवाच ।

पश्य भूतानि दुःखेन व्यतिषक्तानि सर्वशः ।

आत्मापि चायं न मम सर्वा वा पृथिवी मम ॥ १३

यथा मम तथान्येषामिति बुद्ध्या न मे व्यथा ।

एतां बुद्धिमहं प्राप्य न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १४

Dr य एषेति स्थितो हृदि, T1 G2.2.6 ममैव हृदि स्थित
(for the post. half).]

—^a) K1.4 V1 Bo.7.8 D6 Dn4 D2.5 पश्यन्; D6 Dr T
G1-3 M1.5-7 सर्व- (for पश्य). D6 भूतानां. K6 D4.
सर्वाणि (for दुःखेन). G6 सर्वत्र तानि दुःखेन. —^b
Ś1 K1.2 Ca व्यतिक्रान्तानि; K4 V1 B6 D6 Dn4 D6
D2.8 5.7 G2.3 M1 Cn 'षक्तानि; D6 'सक्तानि (for
'षक्तानि). D6 Dr T G1-3.6 M1.5-7 Cs पश्यतः (G
'त; G6 'तां; M7 'ता); Ca सर्वशः (as in text)
—After 13^{ab}, K6 V1 Bo.8.9 D6. as Dn1. n4 D6
D2.2.5.6.8 ins.:

458* उत्तमाधममध्यानि तेषु तेत्विह कर्मसु ।

[D6 नोत्तमाधम- (for उत्तमा). V1 तिष्ठते स्मिरकर्मसु
(for the post. half).]

while G2 ins. after 13^{ab}:

459* अहमेको न मे कश्चिन्नाहमन्यस्य कस्यचित् ।

न तं पश्यामि यस्याहं तं न पश्यामि यो मम ।

13^{ad} = (var.) B. 14. 32. 11^{ad}. —^a) Ś1 K1.2.4
B6 D6 वायं (for चायं). Cp cites अयमात्मा न मम.
—^d) T1 G2 सा (for वा).

14 B6 missing (cf. v. l. 1). 14^{ab} = (var.) 12.
26. 19^{ad}: B. 14. 32. 12^{ab}. 14^{ab} is damaged in Br.
—^a) D6 येषाम् (for [अ]न्येषाम्). —^b) V1 Bo.
8.9 D6. as Dn1. n4 D6 D2.2.5.8 क्षित्य; Dr T G2.
2.6 M1.5-7 मत्वा (for बुद्ध्या). M6 तु (for न). Dr
T1 G2.2.6 च व्यथा; T2 हि व्यथा; M6 विष्यथे (for
मे व्यथा). K6.7 D4.6.9 इति संक्षिप्तं न व्यथेत्; G1
इति मत्वाभिधिष्यथा. —Das om. (hapl.) 14^{ad}. —^c)
G1 पुरस्कृत्य (for अहं प्राप्य). —^d) K7 D4.6.9
M6.7 हृष्यामि (for प्रहृष्ये). Ś1 K1.2.4 मे व्यथा (K4
'थे); M6 विष्यथे (for च व्यथे). K6 न प्रहृष्यामि
न व्यथे.

15 = (var.) 12. 28. 36; Bām. 2. 105. 26;

C. 12. 6471
B 12. 174 15
K 12. 173, 16

यथा काष्ठं च काष्ठं च समेयातां महोदधौ ।

समेत्य च व्यपेयातां तद्वद्भूतसमागमः ॥ १५

एवं पुत्राश्च पौत्राश्च ज्ञातयो बान्धवास्तथा ।

तेषु स्नेहो न कर्तव्यो विप्रयोगो हि तैर्ध्रुवम् ॥ १६

अदर्शनादापतितः पुनश्चादर्शनं गतः ।

न त्वासौ वेद न त्वं तं कः सन्कमनुशोचसि ॥ १७

तृष्णातिप्रभवं दुःखं दुःखार्तिप्रभवं सुखम् ।

सुखात्संजायते दुःखमेवमेतत्पुनः पुनः ।

सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ॥ १८

सुखाच्चं दुःखमापन्नः पुनरापत्त्यसे सुखम् ।

Hitopadeśa IV. 73. B₆ missing (cf. v. l. 1) —^b)

K₆ समेयानु (for 'यातां') ☞ Ca: उदधिरत्रोदकाधार-
नदी । ☞ —^c) K₂ यथा यातां; Ca. p व्यपेयातां (as
in text). —^d) Ś1 K1. 2. 4 तथा (for तद्वद्). T₂
समागमं.

16 B₆ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₁ T G₂.
3. 6 M₁. 5-7 दाराश्च (for पौत्राश्च). D₆ एवं पुत्रांश्च
पौत्रांश्च. —^b) Ś1 K1. 2. 4. 6 सुहृदस्तथा; D₁ T G₁-3 6
M₁. 5-7 चाथ (G₁ 3. 6 M₆ 'पि' बांधवाः. —^c) V₁
Bo. 7-9 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂ 3. 5. 7. 8 तेषां; G₁ न च
(for तेषु). —^d) 16^d-17^d is damaged in B₇. —^d)
K₆ V₁ D₄. 6. 9 ध्रुवं हि तैः (by transp.); K₇ ध्रुवश्च
तैः; Bo 3 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 M₁. 6 ध्रुवो
हि तैः; D₁ T₁ G₂. 6 च (G₃. 6 तु) तैर्ध्रुवं; T₂ G₁. 2
M₅. 7 हि (G₂ च)

17 B₆ missing (cf. v. l. 1). Da₃. a₄ om. 17^{ab}.
17 is damaged in B₇. —^a) K₆ आपतितः; Ca. s
'तः' (as in text). G₁ अदर्शनाच्च पतितः. —^b) K₆
गताः. —^c) K₆ D₅ D₂. 3. 5-8 T₁ न त्वसौ; D₄
नन्वासौ (for न त्वासौ). Ca cites त्वा. D₅ तत्त्वं तं;
D₁ T₁ G₁ 3 6 न त्वं च (G₁ तत्) (for न त्वं तं).
—^d) K₇ D₄. 6. 7. 9 T G₁-3 6 M₁. 5-7 त (G₂ क)स्मात्
(for कः सन्). K₄ 6. 7 V₁ Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂-9 T
G₁-3 6 M₁ 5-7 किम् (for कम्). D₅ अथ (for अनु-)

18 B₆ missing (cf. v. l. 1). 18^{ab} = 12. 26.
23^{ad}. —^a) K₁ D₅ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 सुखांतः;
K₂. 4 तृष्णाति (for 'ति-'). —^b) T₁ om. (hapl.) 18^b.
—^c) K₁ D₅ D₇ T₂ G₁-3. 6 M₁ 5-7 दुःखांत- (for
दुःखार्ति-). —^d) After 18^{ab}, K₇ G₁ read 19^{ab}. D₇
om. (hapl.) 18^{ad}. —^d) V₁ Dn₁. n₄ D₅ 2 एवमेव;
Bo 7-9 Da₃. a₄ D₅ 1 D₂. 3. 5. 8 दुःखमेवं (for एवमेतत्).
T G₁-3. 6 M₁. 5-7 दुःखात्संजायते सुखं. —^e) 18^{cf} = 3.
247. 45^{ab}; 12. 26. 23^{ab}. Cf. Jātaka 423, Gāthā 2^{ab}.
G₁ om. (hapl.) 18^{cf}. D₅ om. (hapl.) 18^c-19^c.
—^f) After 18, K₆ Dn₁. n₄ D₅ 2 D₂. 3. 6. 8 ins. :

460* सुखदुःखे मनुष्याणां चक्रपरिवर्ततः ।

[K₆ सुखं दुःखं. K₆ परिवर्तते.]

19 B₆ missing (cf. v. l. 1). D₅ om. 19^{ab} (cf.
v. l. 18). K₇ G₁ read 19^{ab} after 18^{ab}. —^a) K₆ D₅
सुखार्थः; D₅ 1 D₇ T G₁-3 6 M₁. 5-7 सुखांतं (M₆. 7 'तं');
D₅ सुखाच्च (for 'त्वं'). D₇ T₁ G₂. 6 आप्नोति; D₉
आद्यंतः; T₂ M₁. 7 आपन्नं (for 'न्नः'). —^b) K₆ T₂ G₁
M₁ आपत्त्यते; D₇ T₁ G₂. 3. 6 M₅. 6 'द्यते'; M₇ संपत्त्यते
(for आपत्त्यसे). —^c) D₇ T G₁-3. 6 om. (hapl.) 19^{ad}.
—^d) K₂ लभ्यते. —^e) K₂ लभ्यते. —^f) After 19,
K₆. 7 Da₄ (line 17 only) Dn₁ n₄ D₅ 1 (line 17
only). s₂ D₂-6. 8. 9 ins. :

461* शरीरमेवायतनं सुखस्य

दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ।

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म

तेनैव देही समुपायुते तत् ।

जीवितं च शरीरं च जालैव सह जायते । [5]

उभे सह विवर्धते उभे सह विनश्यतः ।

स्नेहपाशैर्बहुविधैराविष्टविषया जनाः ।

अकृतार्थाश्च सीदन्ते जलैः सैकतसेतवः ।

स्नेहेन तिलवत्सर्वं सर्गचक्रे निपीडयते ।

तिलपीदैरिवाक्रम्य क्लेशैरज्ञानसंभवैः । [10]

संचिनोत्पशुभं कर्म कलत्रापेक्षया नरः ।

एकः क्लेशानवाप्नोति परत्रेह च मानवः ।

पुत्रदारकुटुम्बेषु प्रसक्ताः सर्वमानवाः ।

शोकपङ्काण्वे मग्ना जीर्णा वनगजा इव ।

पुत्रनाशे वित्तनाशे ज्ञातिसंबन्धिनामपि । [15]

प्राप्यते सुमहदुःखं दावाग्निप्रतिमं विभो ।

दैवायत्तमिदं सर्वं सुखदुःखे भवाभवौ ।

असुहृत्सुहृद्व्यापि सशत्रुर्मित्रवानपि ।

सप्रज्ञः प्रज्ञया हीनो दैवेन लभते सुखम् ।

[Dn₁ reads line 1 twice. — (L. 1) K₆ सुखस्य
च (for सुखस्य). Dn₁ (first time) शरीरमेवायतनं दुःखस्य
च सुखस्य च. — (L. 5) D₆ जीवितं (for 'तं च'). Dn₁

न नित्यं लभते दुःखं न नित्यं लभते सुखम् ॥ १९
नालं सुखाय सुहृदो नालं दुःखाय शत्रवः ।
न च प्रज्ञालमर्थानां न सुखानामलं धनम् ॥ २०
न बुद्धिर्धनलाभाय न जाड्यमसमृद्धये ।
लोकपर्यायवृत्तान्तं प्राज्ञो जानाति नेतरः ॥ २१
बुद्धिमन्तं च मूढं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।
दुर्बलं बलवन्तं च भागिनं भजते सुखम् ॥ २२

शरीरेण (for 'रं च'). Dn1 तेनैव (for जालैव). — (L. 6) Dn1. n4 विवर्तेते (for 'वैते'). — (L. 7) Ks Dn1 Ds2 Ds आलिङ्गः, K7 D4.6.9 आसक्त (for आविष्ट). — (L. 8) K7 विभीर्षति; Ds2 च सीदति, D4.6.8.9 [अ]वसीदति (D8 'ते' (for च सीदन्ते). Ks Dn1 Ds2 D4.9 जले, Ds जलं (for जलैः). Ks.7 Ds2 D2.4.6.9 -सेतुवत् (for -सेतवः). — (L. 9) Ks Ds2 Ds.5 स्नेहे तु; K7 D4.6.9 स्नेहत्वात् (for स्नेहेन). Ks.7 D4.6.9 सर्वः (for सर्व). D4 सर्गवक्त्रे, Ds सर्गचक्रे. — Lines 10-11 = (var.) B. 12. 321. 89. — (L. 10) Ks तिलपिंडैरिवकाय (sic) (for the prior half). — (L. 11) Ds.8 कुटुंबापेक्षया (for कलत्रा). — (L. 12) Ds2 Ds केशम् (for केशान्). — With lines 13-14, cf. Märk. P., 66. 37. — (L. 13) Ds प्रशक्ताः. — (L. 16) K7 D4 दवामि- (for दा*). — (L. 17) Dn4 Ds.8 भवा- भवे. — (L. 18) Ds.8 च (for स-). K7 D4.6.9 वापि (for चापि). ☞ Cn: सुहृद्, प्रत्युपकारमनपेक्ष उपकार- कर्ता । मित्रं, प्रत्युपकारमपेक्ष उपकारकर्तुः । ☞ — (L. 19) Ks सप्राज्ञः; Ds सुप्रज्ञः (for स*).]

20 = (var.) 12. 27. 31. Bs missing (cf. v. l. 1). Br om. 20^{ab}. — ^a) K7 D4.9 न वै; Ca.8 नालं (as in text). — ^b) Das नालं (for नालं). K7 दोषाय (for दुःखाय). K7 D4.6.7.9 T1 G1-2.6 Cv दुर्हृदः (for शत्रवः). — ^c) Ś1 om. च. Gs प्रज्ञानम् (for 'लम्'). Das.24 न च प्र (Das प्रा)ज्ञालमत्वायां (sic).

21 = 5. 38. 30. Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) K7 बुद्धिर् (for बुद्धिर्). — ^b) D7 T G1-2.6 M1.5-7 मौल्यम् (for जाड्यम्). — M7 om. 21^{ad}. — ^c) K1 वृत्तानां (for वृत्तान्तं). ☞ Cn: लोको भोग्यप्रपञ्चस्य पर्यायो निर्माणं तत्र विषये वृत्तान्तम् । ☞ — ^d) Dn4 प्रज्ञो.

22 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^{ab}) K4.6 V1 Bo 7-9 Das.24 Dn1. n4 Ds Ds.2.5.8 G1 transp. मूढं

धेनुर्वत्सस्य गोपस्य स्वामिनस्तस्करस्य च ।
पयः पिबति यस्तस्या धेनुस्तस्येति निश्चयः ॥ २३
ये च मूढतमा लोके ये च बुद्धेः परं गताः ।
ते नराः सुखमेधन्ते क्षिप्रयत्यन्तरितो जनः ॥ २४
अन्येषु रेमिरे धीरा न ते मध्येषु रेमिरे ।
अन्यप्राप्तिं सुखामाहुर्दुःखमन्तरमन्तयोः ॥ २५
ये तु बुद्धिसुखं प्राप्ता द्रव्यातीता विमत्सराः ।

and शूरं. K7 D4.9 भीरुं (for मूढं). K7 D4.9 धी- रम्; V1 वीरं; Da4 भीरु- (for भीरुं). K7 Br-9 D4.6.9 अविह्वलं; D7 T1 G1.2.6 M1.5-7 कविं जडं; T2 Gs कविं जडं (by transp.). — ^d) Ś1 K1.2.4.7 V1 Ds भाग्यर्थो (K1 Ds 'व्यर्थो'; Ks 'व्यते') भजते नरं (V1 सुखं); Ds भाविनं व्यथते नरं.

23 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) D2 विप्रस्य (for गोपस्य). — ^b) Da4 स्वामितस्. — 23^{ad} is damaged in Br. — ^c) Da4 Gs तस्य (for तस्या). — ^d) Ms तस्य (for धेनुस्). Ds [ए]व (for [ह]ति).

24 = (var.) 12. 26. 28. Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) Da4 मूढतमो. G1 येतिमूर्खतरा लोके. — ^b) Ks बुद्धिः. K1 T1 G1 (before corr.).8 परां (for परं). — ^c) Ms.7 त एव (for ते नराः). Das एधेते. — ^d) K7 D4.9 T G1-2.6 Ms.6 क्षिप्रयते; V1 Br-9 Ds2 Ds.2.8 क्षिप्रयति; D7 क्षिप्रयते (for क्षिप्रयति). D7.8 G2.2.6 [अ]न्तरिता (for 'रितो'). K7 Bs Ds.7.8 G2.2.6 जनाः; T1 जयः (for जनः).

25 Bs missing (cf. v. l. 1). — ^a) K1.2.4 V1 Bo.8 (marg. as in text).9 Ds1 D4.6.7.9 T G1-8 Ms.6 Cv अन्तेषु (for अन्येषु). Ds1 [ऽ]मूढा; G1 वीरा (for धीरा). ☞ Ca: अन्येषु धर्मादीनां मध्ये मोक्षेषु, विपरीतगणनया च धर्मेषु रेमिरे । न मध्येषु अर्थेषु कामेषु च । यद्वा, अन्येषु धर्ममोक्षसाधनेषु । मध्येषु अर्थकामसाध- नयोः । यद्वा, जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिचतुष्टयेषु मध्ये जाग्रत्स्वप्नसु- तुष्टीयकर्मसु च रेमिरे । यद्वा अन्येषु संसारात्प्रथमसमये ब्रह्म- वयत्तारूपेषु प्रथमेषु, चरमेषु च ब्रह्मलयावस्थेषु मोक्षसुखेषु । अन्तयोः पुनरन्तरं संसारावस्था । तस्यां न रमन्ते ॥ Cv: बहुविधत्वाद्बहुवचनम् । ☞ — ^c) K2.7 D4.9 G1 अंतः; V1 Bo.7-9 Ds Ds.6.7.9 T1 G2.2.6 M1.5-7 अंत- (for अन्य-). Da4 -प्राप्तिः; T2 -प्राप्तं. K7 Bo Dn1 Ds1 Ds.2.4.6.7.9 T G1-2.6 M1.5-7 सुखं (D4.9 'क्षां') प्राहुर् (for सुखामाहुर्). — ^d) Ś1 K1.2.4 अंतरमन्तयोः

तान्नैवार्था न चानर्था व्यथयन्ति कदाचन ॥ २६
अथ ये बुद्धिमप्राप्ता व्यतिक्रान्ताश्च मूढताम् ।
तेऽतिवेलं प्रहृष्यन्ति संतापमुपयान्ति च ॥ २७
नित्यप्रमुदिता मूढा दिवि देवगणा इव ।
अवलोपेन महता परिहृन्धा विचेतसः ॥ २८
सुखं दुःखान्तमालस्यं दुःखं दाक्ष्यं सुखोदयम् ।
भूतिश्चैव श्रिया सार्धं दक्षे वसति नालसे ॥ २९

Ks. 7 Ds. 9 'मेतयोः; Das. a4 Dn1. n4 Ds. 8 'मंतयोः;
(for 'मन्तयोः). — After 25, Dr T G1-s. 6 M1. 5-7
ins. :

462* सुखं स्वपिति दुर्मेधाः स्वानि कर्माप्यचिन्तयन् ।
अविज्ञानेन महता कम्बलेनेव संवृतः ।

[(L. 1) G2 सुखी स्वपिति. — (L. 2) Dr T1 G1 M1
अविज्ञातेन (for 'ज्ञानेन). Dr कंबलेनैव; T1 G6 कंबलेनैव;
T2 G1-s M1. 5. 6 कंबलेनेव (for कम्बलेनेव).]

26 B6 missing (cf. v. l. 1). —^a) Ks. 7 V1 Bo.
1-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 च; D4 तु (for दु).
K2. 4 बुद्धिसुखः; Da4 'तमं; D3. 9 बुद्धेः परं; Dr T
G1-s. 6 M1. 5. 7 बुद्धिं परां; Cn. p बुद्धिसुखं (as in text).
— K1 om. (hapl.) 26^a-27^a. —^c) K4 Da4 तन्नैवार्था;
Ds तान्नैवार्था (for 'वार्था). K6 वानर्था (for 'चा').
—^d) D6 (before corr. as in text) व्यथयन्ति; Cn p
'यन्ति (as in text). K7 V1 D4. 6. 9 कथंचन; B7
damaged (for कदा').

27 B6 missing (cf. v. l. 1). K1 om. 27^a (cf.
v. l. 26). 27^a is damaged in B7. —^c) V1 सुखम्;
Ca बुद्धिम् (as in text). —^e) Dn4 तेविलं च;
D4. 9 अतिवेलं (for तेऽति'). K1 प्रहृष्टंति; D8 प्रहृ-
ष्यन्ति (for प्रहृ').

28 B6 missing (cf. v. l. 1). —^a) K6 V1 Bo.
1-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 T2 G1-s. 6 नित्यं
(for नित्य-). Dr प्रमितता (for प्रमुदिता). S1 K1.
2. 4 ते वै (for मूढा). —^b) Dr T1 G2. 8. 6 सारमेय-
(Dr 'या) (for दिवि देव). —^c) K6 अपलोपेन;
Mr अवलोपेन (for 'लेपेन). —^d) K1. 2. 4 परिहृन्धा;
K6. 1 Das Dn1 Ds D4. 9 'बृद्धा; V1 Bo. 1-9 D6
'बृद्धा; Da4 'वर्ता; Dn4 D2. 8. 5. 7. 8 Cn 'भृत्या; T1
G2. 8. 6 'ब्रह्मा; T2 G1 M5 'तुष्टा; M1. 6. 7 'इसा (for
'इन्द्रा as in S1 Ca only). Mr विचेतसा (for 'स:).

29 B6 missing (cf. v. l. 1). —^a) K7 Ds1 T1

सुखं वा यदि वा दुःखं द्वेष्यं वा यदि वा प्रियम् ।
प्राप्तं प्राप्तमुपासीत हृदयेनापराजितः ॥ ३०
शोकस्थानसहस्राणि हर्षस्थानशतानि च ।
दिवसे दिवसे मूढमाविशन्ति न पण्डितम् ॥ ३१
बुद्धिमन्तं कृतप्रज्ञं शुश्रूषुमनस्रयकम् ।
दान्तं जितेन्द्रियं चापि शोको न स्पृशते नरम् ॥ ३२
एतां बुद्धिं समाख्याय गुप्तचित्तश्चरेद्दुधः ।

G1. 8 6 M3. 7 सुखं; G2 दुःखं (for सुखं). K4 दुःखा-
र्थम्; Ca. n. p 'न्तम् (as in text). S1 (sup. lin.
as in text) K2. 4 T2 आलस्य; Das Dn1 Cn आलस्य;
Ds 'क्षं; Ca. p. 8 'स्यं (as in text). ☞ Ca: आलस्यं
कर्मत्यागः । तदापाततः सुखमपि अनायासत्वाद्दुःखान्तम् । ☞
—^b) D4 चापि; D6. 8 दाक्ष्यं; T1 दक्ष्यं; G6 दाक्ष्यं;
Ca. p. 8 दाक्ष्यं (as in text). ☞ Ca: दाक्ष्यं पुनरा-
पाततो नित्यनैमित्तिककर्मपरत्वेन दुःखमपि सुखमेव गृहा-
श्रमिणो नियतेनापवर्गहेतुत्वात् । ☞ —^c) T1 G1. 8
पुतिश्च; Ca. p. 8 भूतिश्च (as in text). K1 चैवं; K6. 1
V1 Bo. 1-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6 8. 9 खेवं (for
चैव). K1 सार्धे. ☞ Ca: भूतिरणिमादिः ॥ Cn: श्रिया—
ऋचः सामानि यजुषि सा हि श्रीरमृता सवाम्—इति श्रुत्यु-
क्त्या विद्यया ॥ Cp: भूतिर्लक्ष्मीः । श्रीस्तत्सहचारिणी
देवी । ☞ —^d) D6 दाक्ष्ये (for दक्षे).

30 = (var.) 12. 26. 26. B6 missing (cf. v. l.
1). —^b) K6 V1 Bo. 1-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.
8. 5. 7. 8 T G1-s. 6 M5 प्रियं वा यदि वाप्रियं. —^c) B7
damaged. D4 corrupt. G1 प्राप्तं सुप्तमिवासीत.

31 = (var.) 3. 2. 15: 11. 2. 13: = 12. 26.
20; (var.) B. 12. 330. 2: B. 18. 5. 61; Hitopa-
deśa 1. 2. B6 missing (cf. v. l. 1). —^b) K6. 1
Bo. 1-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-9 T G1. 8. 6 M1. 5. 7 अयः;
D4 नयः; G2 सुखं (for हर्षं). — After 31, the
sequence in Dr is: 463*, 33^a, 32, 33^a.

32 For the sequence in Dr, cf. v. l. 31. B6
missing (cf. v. l. 1). —^a) Dn4 बुद्धिमन्तं; Cn. p. 8
बुद्धिमन्तं (as in text). K7 कृतप्रज्ञं; D4. 9 'प्राज्ञं;
G1 हृदप्रज्ञं; Cn. 8 कृत' (as in text). —^b) Dr T
G2. 6 M5. 8 अनहंकृतं (for अनसूयकम्). —^c) Ds Dr
T G1-s. 6 M5 ज्ञातं (for दान्तं). K6. 1 Ds D4. 9
वापि (for चापि). —^d) K7 D4. 6. 9 न शोको: (by
transp.); B7 शोके न. G1 शोको न प्रभिपूर्यते (sic).

उदयास्तमयज्ञं हि न शोकः स्पष्टमर्हति ॥ ३३
 यन्निमित्तं भवेच्छोकस्त्रासो वा दुःखमेव वा ।
 आयासो वा यतोमूलस्तदेकाङ्गमपि त्यजेत् ॥ ३४
 यद्यन्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामानुसारी पुरुषः कामाननु विनश्यति ॥ ३५
 यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
 तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३६

33 For the sequence in D₁, cf. v. l. 31. B₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 33^a-35^b. —^b) Ś₁ K₁ ३ तस्; K₅ B₅ ३ (marg. as in text) ३ Das (marg. as in text). a₄ D₅ ३ Cnp युक्त; T₁ G₂ ३. ६ शुद्ध; Cn. p गुप्त (as in text). D₂ वित्तश्; M₅ बुद्धिश् (for वित्तश्). Ś₁ K₁ २ तरेद् (for चरेद्). — D₁ ins. after 31; T after 33^{ab}.

463* शुक्रकृष्णगतिज्ञं तं देवासुरविनिर्गमम् ।

—^a) K₅ D₂ ३. ५. ८ उदयास्तमनज्ञं; K₇ D₄ ६. ९ 'स्तम-
 यज्ञो (for 'ज्ञं). —^d) K₇ D₄ ६. ९ शोकं (for शोकः).
 D₄ अर्हसि. C₅ as in text.

34 B₁ missing (cf. v. l. 1). G₁ om. 34 (cf. v. l. 33). —^a) D₂ D₇ T G₂ ३. ६ M₁ ५. ७ निमित्तो;
 C₅ n. ९ 'त्तं (as in text). K₅ लोकस्; B₇ damaged
 (for शोकस्). —^b) K₄ ६ B₅ ३ (marg.) Das D₁.
 n₄ D₅ D₂ ३. ५. ८ Cn तापो (for त्रासो). V₁ B₇ ९
 D₄ D₇ T G₂ ३. ६ M₁ ५-७ वा क्रोधः; D₄ चादुःखम्
 (for वा दुःखम्). K₂ ६ Das D₁. n₄ च (for वा).
 —^c) D₄ आयासो (for 'सो). K₅ V₁ B₇ ९-१० D₁.
 n₄ D₅ D₂ ३. ५. ७. ८ T G₂ ३. ६ यतोमूलम् (for 'मूलस्).
 —^d) K₂ एवांगम् (for एकाङ्गम्). K₅ V₁ B₇ ९-१० Das.
 a₄ D₁. n₄ D₅ D₂ ३. ५. ८ एकाङ्ग (Das 'त)मपि तत् (V₁
 B₅ D₅ D₅ तं) त्यजेत्. — After 34, D₁ D₅ D₂ ३
 M₁ ५. ७ Cal. ed. read 41, the same (except D₅ D₂
 M₅) also repeating it after 41.

35 B₁ missing (cf. v. l. 1). 35^{ab} = 12. 171. 48.
 G₁ om. 35^{ab} (cf. v. l. 33). —^b) D₄ G₅ [अ]ति;
 D₁ [अ]धि; T₁ G₂ ३. ६ M₅ [अ]पि; M₇ [आ]दि;
 Cn. p [अ]धि (as in text). M₇ पूर्वके (for 'पूर्यते).
 —^c) K₇ V₁ D₄ ९ कामानुसारी; B₅ १-९ Cp 'चारी;
 D₂ 'सारि; D₅ 'रागात् (for 'सारी). —^d) G₁ कर्मा-
 ननु (for कामा').

पूर्वदेहकृतं कर्म शुभं वा यदि वाशुभम् ।
 प्राज्ञं मूढं तथा शूरं भजते यादृशं कृतम् ॥ ३७
 एवमेव किलैतानि प्रियाण्येवाप्रियाणि च ।
 जीवेषु परिवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ३८
 तदेवं बुद्धिमास्थाय सुखं जीवेदुणान्वितः ।
 सर्वान्कामाञ्जुगुप्सेत सङ्गान्कुर्वीत पृष्ठतः ।
 इत्त एष हृदि प्रौढो मृत्युरेष मनोमयः ॥ ३९

36 = 12. 171. 51; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II.
 31. 100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
 4. 3 33, in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. B₁ missing
 (cf. v. l. 1). D₄ reads 36^{ab} twice. —^a) K₁ ४
 यश्च. —^b) K₁ ४ यश्च. —^c) T₁ तृणा- (for 'क्षय-).
 K₇ D₄ ६. ९ M₁ ७ एतत्; Cp एते (as in text). —^d)
 T₂ नार्हते. K₁ २. ४ D₄ शोडशी. T₂ कलां. K₇ V₁
 D₄ ६. ९ M₁ ७ कलां नार्ह (D₅ M₇ 'हं)ति षोडशीं.

37 B₁ missing (cf. v. l. 1). —^a) D₄ सर्व- (for
 पूर्व-). D₅ -देहे (for -देह-). D₄ -कृते (for -कृतं).
 D₇ T₁ G₂ ३. ६ कर्तारमाजितं कर्म. —^c) G₅ प्राज्ञ- T₂
 G₅ ६ शूरं (for मूढं). D₇ T₁ G₁ ३ M₁ ५-७ च शूरं च;
 T₂ G₅ ६ च मूढं च (for तथा शूरं). —^d) Das. a₄
 तच्च ते; D₁ भजते. The portion from यादृशं up to
 विन्देत (in 12. 169. 11^d) is lost in K₇ on missing fol.
 B₅ (marg. as in text) D₇ T G₁-३. ६ M₁ ५-७ भजते
 तादृशं नरं (B₅ M₅ १ [sup. lin.] कृतं).

38 K₇ B₁ missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) D₄ ९
 [हृ]द कालेन (for किलैतानि). D₇ T₁ G₂ ३. ६ स्वकर्मणां
 बलेनैव. —^b) Ś₁ K₁ २. ४ अप्रियाणि (for प्रियाण्येव).
 D₅ D₄ वा (for च). —^c) Ś₁ (by corr.) C₅ जीवसु
 (for जीवेषु).

39 K₇ B₁ missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) V₁
 D₄ ६. ९ M₁ ५-७ तदेतां (for 'वं). K₅ B₅ १-९ Das. a₄
 D₁. n₄ D₅ D₂ ३. ५. ७. ८ T G₁-३. ६ एतां बुद्धिं समा (G₂
 'द्विमव)स्थाप. —^b) K₅ B₅ १-९ Das. a₄ D₄ D₅ D₅.
 ५-८ T G₁-३. ६ M₁ ५-७ नाव (K₅ D₅ 'जु)सीदेद्; D₁
 D₂ सुखमास्ते (for सुखं जीवेद्). —^c) K₅ जु सेवेत
 (for जुगुप्सेत). —^d) K₅ V₁ B₅ १-९ D₄ D₄ D₅
 D₂ ३. ५. ७. ८ T₂ G₁ M₁ ५-७ कोपं; D₁ कामान्; D₄.
 १. ९ C₅ संगं; T₁ G₂ ३. ६ क्रोधं (for सङ्गान्). D₇ T₁
 G₂ ३. ६ कृत्वा तु (for कुर्वीत). — K₁ om. 39^a-40^b.
 —^c) K₅ वृत्तमेव; B₅ वृत्त एव; D₄ ६. ९ अस्व एव;

C 12. 6508
B 12 174 31
K 12 173 52

यदा संहरते कामान्कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।

तदात्मज्योतिरात्मा च आत्मन्येव प्रसीदति ॥ ४०

किंचिदेव ममत्वेन यदा भवति कल्पितम् ।

तदेव परितापार्थं सर्वं संपद्यते तदा ॥ ४१

न विभेति यदा चायं यदा चास्मान्न विभ्यति ।

यदा नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४२

उभे सत्यानृते त्यक्त्वा शोकानन्दौ भयाभये ।

M1. 6. 7 वृत्त एव (for वृत्त एष). G1 प्रोदे; Cv प्रोद-
— ') Ś1 K2. 4 D7 T G3. 6 M5 एव (for एष). Cv
मनोभवः (for 'मयः). — After 39, K6 V1 Bo. 7
(damaged). 8. 9 Da3. 44 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6
M1. 6-7 ins. :

464* क्रोधो नाम शरीरस्थो देहिनां प्रोच्यते बुधैः ।

[K6 D2-4. 6. 9 क्रोधो; G1 क्रोधो (for क्रोधो).]

40 =(var.) 12. 21. 3. 40^{ab} =(var.) 6. 24. 58^{ab}.
K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) Da3. 44
[अ]हं सुवते (for संहरते). D4. 6 कर्म (for कामान्).
—^b) Da4 च (for [इ]व). —^c) M6. 1 आत्म-
(for तदात्म). K4. 6 V1 Bo. 7-9 Da3. 44 Dn1. n4 Ds
D2-9. 8. 9 आत्मायम्; D7 T G1. 3. 6 आत्मश्रीर्; G2
आत्मानम्; M1. 5. 7 आत्मरतिर् (for आत्मा च). Cap
आत्मज्योतिरात्मरतिर्. —^d) Ds D2 प्रपद्यति; M6
(inf. lin.) प्रनश्यति (for प्रसीदति).

41 =(var.) B. 12. 276. 8. K7 B6 missing (cf.
v. l. 37, 1). Dn1 Ds2 Ds M1. 7 Cal. ed. read 41
(for the first time) after 34. Ds1 D2 M6 read
41 after 34. —^a) K1 (before corr.) 2 शमत्वेन;
K1 (by corr.) सुखं (for ममत्वेन). —^b) Ś1 K1
T2 तथा; G1 वेदा (for यदा). —^c) B6 Da3. 44
D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 परितापय; Dn4 'तापा च
(for 'तापार्थं). —^d) Dn3 पार्थ; D7 T G1-3. 6
M1. 5. 6 नाशे (for सर्वं). B7 Dn4 Ds1 तथा; M1. 5-7
पुनः (for तदा).

42 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 27-28,
B. 12. 326. 33; Harivamśa I. 30. 41. K1 B6 miss-
ing (cf. v. l. 37, 1). Ś1 reads 42-44 on marg.
—^a) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 यदा चायं न विभेति (T G2. 6
M6. 1 'मे)ति. —^b) Dn4 Ds1 D4 वा (for च). K1
विभ्रति; K4 विद्यते (for विभ्यति). —^c) Ś1 K1 Da
तदा; V1 नैव (for यदा). K1 B7 नेच्छति; V2 द्वेष्टति.

प्रियाप्रिये परित्यज्य प्रशान्तात्मा भविष्यसि ॥ ४३

यदा न कुरुते धीरः सर्वभूतेषु पापकम् ।

कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥ ४४

या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ।

योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम् ४५

अत्र पिङ्गलया गीता गाथाः श्रूयन्ति पार्थिव ।

यथा सा कृच्छ्रकालेऽपि लेभे धर्मं सनातनम् ॥ ४६

43 =(var.) B. 12. 276. 11. K7 B6 missing
(cf. v. l. 37, 1). G1 om. (hapl.) 43-44. Ś1 reads
43 on marg. 43^a is damaged in Br. —^a) G3. 6
शुभे (for उभे). ☞ Ca : सत्यस्यापि त्याज्यता व्यवहार-
हेतुत्वात् ॥ Cp : सत्यस्य त्यागः तत्फलानभिर्संचानात् ॥ Cv :
दस्यूनप्रति सत्यं त्यक्त्वा, साधूनप्रत्यनृतं त्यक्त्वा । ☞ —^b)
Ds2 T2 शोकानन्दे; D4 'नन्दो. D4 भयाभयो. —^c)
Da4 प्रियाप्रियः. —^d) M1. 6. 7 प्रस (M7 'प)ज्ञात्मा
(for प्रशान्तात्मा). K1 B7 Da3 Dn1. n4 D4. 7. 9 T
G2. 3. 6 भविष्यति (for 'ष्यसि).

44 =(var.) Śānti, App. I (No. 4), lines 29-30;
B. 12. 326. 34, Harivamśa I. 30. 40. K7 B6
missing (cf. v. l. 37, 1). G1 om. 44 (cf. v. l. 43).
Ś1 reads 44 on marg. —^a) K6 B6 (marg.) Dn1
Ds2 D2-4. 6. 9 भावं (for धीरः). —^b) K6 पापकम्;
G6 M7 पापकं (sic) (for पापकम्). —^c) G6 कर्मणो.

45 =Adi, 840*, lines 5-6 : 3. 2. 35; B. 12. 276.
12 : B. 13. 7. 21; Harivamśa I. 30. 42; =(var.)
Bhāg. P. 9. 19. 16; Vāyu P. II. 31. 91. K7 B6
missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) Da4 दुर्मतिभिर् (for
दुर्म). —^b) Da4 जायति (for जीर्यति). M1 जीर्यतिः.
Ds जीर्यतो या न जीर्यति (Ds2 'ते). —^c) Da3. 44
यासौ. G2 दृढस् (for रोगस्). —^d) K6 तं (for तां).

46 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). 46^{ab} is
damaged in Br. —^a) T G3. 6 पिङ्गलया. G6 गीतां.
—^b) K1. 2 Da4 Dn1 गाथा. Ś1 K1. 2 श्रूयत (for
श्रूयन्ति). Da4 पार्थिवः. D4. 6. 9 गाथाः श्रूयत (D4
शुश्रुम) उच्यताः; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 गाथाः (G6
'यां) शृणु नराधिप. ☞ Ca : श्रूयन्ते[न्ति] इत्यायः । ☞
—^c) K2 यथा सा; D4. 6. 9 यथासौ; G2 यथा वा (for
यथा सा). M6 सांकेय (for सा कृच्छ्र). —^d) D7 T1
G2. 3. 6 प्राप्ता ब्रह्म; M1. 7 धर्मं लेभे (for लेभे धर्मं).

47 K7 B6 missing (cf. v. l. 37, 1). —^a) K1

संकेते पिङ्गला वेश्या कान्तेनासीदिनाकृता ।

अथ कृच्छ्रगता शान्तां बुद्धिमास्थापयत्तदा ॥ ४७

पिङ्गलोष्वाच ।

उन्मत्ताहमनुन्मत्तं कान्तमन्ववसं चिरम् ।

अन्तिके रमणं सन्तं नैनमध्यगमं पुरा ॥ ४८

एकस्थूणं नवद्वारमपिधास्याम्यगारकम् ।

का हि कान्तमिहायान्तमयं कान्तेति मंस्यते ॥ ४९

अकामाः कामरूपेण धूर्ता नरकरुपिणः ।

न पुनर्वञ्चयिष्यन्ति प्रतिबुद्धास्मि जागृमि ॥ ५०

अनर्थोऽपि भवत्यर्थो दैवात्पूर्वकृतेन वा ।

संबुद्धाहं निराकारा नाहमद्याजितेन्द्रिया ॥ ५१

सुखं निराशः स्वपिति नैराश्यं परमं सुखम् ।

आशमनाशां कृत्वा हि सुखं स्वपिति पिङ्गला ॥ ५२

भीष्म उवाच ।

एतैश्चान्यैश्च विप्रस्य हेतुमद्भिः प्रभाषितैः ।

पर्यवस्थापितो राजा सेनजिन्मुमुदे सुखम् ॥ ५३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टषष्ठ्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६८ ॥

संकले; D₂ श्रूयते, D₇ T₁ G₂ ३० कदाचित् (for संकेते). T G₂ ३० विंगला —^a) Ś₁ K₁ कृच्छ्रगतां; M₁ कृच्छ्रा गता. Da₄ Dn₁ D₇ ३ T G₂ ३० Ms-7 शान्ता; D₈ शांत्या; G₁ दांता (for शान्तां). —^d) Da₄ आस्था-यत् (sic); T₁ G₁-३.० Ms 'य तां (G₈ 'य कां) (for आस्थापयत्). M₁ ०.१ बुद्धिं पर्यवगम्य च.

48 K₇ missing (cf. v. l. 37). —^a) M₇ अनु-न्मत्त-. —^b) Ś₁ K₁ २.४ नरं; G₂ चरं (for चिरम्). — 48^{cd} is damaged in B₈. —^c) Da₄ अन्तिको. K₁ Bo. ३ (marg.) ० Da₃ (also as in text) D₈ T₁ Cap Cnp मरणं (for रमणं). D₈ नैनम्; T₂ यातं (for सन्तं). ☞ Cp: मरणमिवाज्ञातत्वेन संसारहेतुत्वात् । ☞ —^d) D₈ (marg) अहम् (for नैनम्). Da₄ G₁ अध्य-गतं (for 'गमं).

49 K₇ missing (cf. v. l. 37). 49^{ab} is damaged in B₇. —^a) G₁ -स्थितं (for -स्थूणं). ☞ Cn: एका अविद्यैव स्थूणेव विधारका यस्य ॥ Cv: एकं पृष्ठाधिस्थूणं स्तम्भो यस्य तत् ॥ ☞ Cp: चक्षुषी श्रवसी वक्त्रं तथा नासापुटद्वयम् । अपानोपस्थमित्याहुर्नैव द्वाराणि सुरयः ॥ ☞ —^b) Ś₁ अविद्यास्यामि; K₁ अधिवां; T G₈ ० M₇ अपि या' (for अपिवा'). G₁ अगाकरं (for 'रकम्). — B₈ om. 49^c-52^d. —^c) Da₄ काहं; G₈ काम्यं (for का हि). T G₁ २.० M₁ ५-७ [अ]कांतम् (for कान्तम्). K₈ हव (for हह). —^d) Ś₁ K₁ २.४ V₁ कांतोयम् (by transp.); D₇ T₁ G₈ ० काम इति; T₂ G₁ २ M₁ ५-७ कांत इति. D₇ T G₁-३.० M₁ ५-७ [अ]भि- (for इति). V₁ G₁ मंस्यते (for संस्यते).

50 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₈ om. 50 (cf. v. l. 49). —^a) K₁ D₈ अकामा; K₈ Dn₁ ५ Ms

'मां; M₁ ०.१ 'म्याः (for 'माः). Ms १ काम्य- (for काम-). —^b) D₂ धूर्ता; G₁ धूर्त. D₇ T G₁-३ Ms ० च नर- (for नरक). G₈ ० -रूपिणं (G₈ 'णा). M₁ ७ धूर्ता निरयपातिन-. —^c) G₈ न दुर्वचं चरिष्यति. —^d) G₈ ० प्रतिबुद्धा (G₈ 'ज्या) च (for 'बुद्धास्मि). K₁ जागृमि; D₇ संप्रति; D₈ जागृति.

51 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₈ om. 51 (cf. v. l. 49). —^a) M₁ अनर्थे. V₁ Bo. ०-३ Da₃ ५ Dn₁ ५ D₈ D₂ ३.५.३ हि (for ५पि). V₁ Bo. ०-३ Da₃ ५ Dn₁ ५ D₈ D₂-३.५.३ अवेदर्थो (for भवत्यर्थो). —^b) D₈ च (for चा). —^c) Da₄ संबुद्धो; D₇ G₁ 'ज्या (for 'द्धा). Ś₁ K₁ २.४ D₄ ० [अ]स्मि (for [अ]हं). T G₁ ३ निराकारं (for 'कारा). —^d) D₇ अति; T मत्या; G₁ M₇ (sup. lin.) अन्या; G₈ ० इति (for अद्य). G₁ [अ]जितेन्द्रियां.

52 With 52, cf. Śānti. 475*, lines 1-2; Jātaka 320, Gāthā 20. K₇ missing (cf. v. l. 37). B₈ om. 52 (cf. v. l. 49). 52^{ab} is damaged in B₇. —^a) T₁ G₂ M₁ ७ निराशा. K₁ स्वपति; G₂ स्वपिमि; M₁ स्वपियं (for 'ति). —^c) M₈ अनाशं. B₈ D₈ तु; T₂ G₁ [अ]य; G₈ [अ]भि (for हि). —^d) K₁ विंगला; T₂ G₁ २ विंगला.

53 K₇ missing (cf. v. l. 37). B₈ partly damaged. —^a) M₈ १ (sup. lin.) स (for च). K₄ विप्रश्न. —^b) K₁ २ V₁ Bo. १-३ Da₃ ५ D₈ D₄ ०.३ M₇ सु- (for प्र-). —^c) Dn₁ पर्याव'; C₈ पर्यव' (as in text). —^d) K₈ Dn₁ D₈ ह्येनजिन्. D₂ ३ सुदितः (for सुमुदे). K₈ V₁ Bo. १-३ Da₃ ५ Dn₁ ५ D₈ D₂ ३.५.३ सुखी (for सुखम्).

१६९

G 12 6522
B 12. 175 1
K. 12 174 1

युधिष्ठिर उवाच ।

अतिक्रामति कालेऽस्मिन्सर्वभूतक्षयावहे ।

किं श्रेयः प्रतिपद्येत तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

पितुः पुत्रेण संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ २

द्विजातेः कस्यचित्पार्थ स्वाध्यायनिरतस्य वै ।

Colophon: K₁ missing; K₂, 5 B₁-5 D₂1, a₂ D₂2, n₃ D₁ G₂, 5 M₂-4 absent. — *Sub parvan*: Ś₁ K₁. 2, 4, 6 B₀, 6-9 D₂3, a₄ D₂1, n₄ D₂ D₂-9 T G₁-3, 6 M₁, 5-7 मोक्षधर्मः. — *Adhy. name*: Ś₁ K₁. 2, 4 B₀ D₂, 6, 7, 9 T₁ G₁, 2 M₁, 6, 7 सेनजिह्वाता; K₂ V₁ B₀, 6-8 D₂3, a₄ D₂, 3, 5, 8 पिंगलागीता; G₂, 6 सेनजिह्वाति; M₂ विप्रसेनजिसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B₁ D₂1, n₄ D₂ D₁, 3 T₁ G₁, 3, 6 M₁, 5-7 1; T₂ G₂ 15. — *Śloka no.*: D₂1 66; D₂4 65; D₂ 64.

169

✎ D₂ om. this adhy. K₂ V₁ B₀, 6-9 D₂3, a₄ D₂2 D₂, 5, 7 G₂ M₁, 5-7 repeat this adhy. (with var.) after B, 12. 276. The v. l. from the eighteen MSS. which repeat this adhy. as B, 12. 277 are included in the Crit. App of this adhy. Cp. s. v give the adhy. here, but do not repeat it later.

1 K₁ is missing up to विन्देत (in 11^d) (cf. v. l. 12. 168. 37). B₁ (first time) damaged for 1^{ab}. — * D₂3, a₄ (both second time) लोके (for काले). — ^d Ś₁ K₁. 2, 4, 6 V₁ B₀, 6-8 D₂3, a₄ D₂2 D₂, 5, 7 G₂ M₁ (all [except Ś₁ K₁. 2, 4] second time) -भ (D₁ -द्)यावहे (for -क्षया*). — * K₁ -पद्येत; D₁ (second time) -पद्यते (for -पद्येत). G₂ M₁, 5-7 (all second time) किं श्रेयः पुरुषस्येह. — ^d D₂ lacuna; D₂ खं (for तन्).

2 K₁ missing (cf. v. l. 1). B₀ (first time) damaged for 2^{ab}. — * G₂ (second time) अत्रैव (for अत्रापि). — ^d V₁ B₀, 6-9 D₂3 (all both times)

बभूव पुत्रो मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥ ३

सोऽब्रवीत्पितरं पुत्रः स्वाध्यायकरणे रतम् ।

मोक्षधर्मार्थकुशलो लोकतत्त्वविक्षणः ॥ ४

धीरः किं खित्तात कुर्यात्प्रजान-

क्षिप्रं ह्यापुर्नश्यते मानवानाम् ।

पितस्तदाचक्ष्व यथार्थयोगं

ममानुपूर्व्या येन धर्मं चरेयम् ॥ ५

D₂1 D₂2 (both times) D₂, 2, 5 (last two both times), 5, 7 (both times) T₁ G₂, 6 तं (for तन्).

3 K₁ missing (cf. v. l. 1). — * V₁ G₂ M₁, 5-7 (all second time) तात (for पार्थ). — ^b D₂3, a₄ (both second time) स्वाध्याये (for 'य'). M₁ (second time) च (for वै). — * K₂ V₁ B₀, 6, 7, 9 D₂3, a₄ D₂2 D₂, 5, 7 M₁, 5, 6 (all second time) पुत्रो बभूव (B₀ भवति) मेधावी. — ^d K₁ om. मेधावी. D₂ (marg. as in text) श्रीमान्सर्वगुणैर्दुतः.

4 K₁ missing (cf. v. l. 1). — * K₂ (second time) -चर्मण; B₀, 6-9 D₂3, a₄ D₂2 D₂, 5, 7 M₁, 5, 6 (all second time) -धर्मेषु (for -धर्मार्थं). V₁ (second time) मोक्षधर्मेष्वकुशलं. — ^d D₂1 T₂ G₁ M₁, 5-7 (last four first time) लोकतन्त्र; D₁ (first time) T₁ G₂ (first time), 6 धर्म; G₂ (second time) योगतत्त्व; G₂ लोकधर्म (for 'तत्त्व').

5 Before 5, MSS. ins. पुत्र उवाच. K₁ missing (cf. v. l. 1). — * M₂ (second time) धर्मः (for धीरः). D₂3, a₄ (both first time) D₂ किंचित् (for किं स्वित्). T₁ ततः (for तात). K₁ प्रजानात्; V₁ M₁ (both second time) 'नां; D₁ (first time) T G₁, 2 (both times), 3 M₁ (second time), 5 (both times), 6 (second time) शुभार्थी; M₂, 7 (both first time) प्रजासु (for प्रजान्). — ^b K₁ अभते; V₁ B₀ (both first time) D₂2 (second time) D₁ (first time) नश्यते; V₁ B₀ (both second time) अभस्यते; B₁ (second time) अभस्यति; D₂, 7 (both second time) असति; G₂ (first time) दश्यते; G₂ (second time) गच्छते (for अभस्यते). — * K₂ पितुस्; G₁ प्रीतस्; M₂ (first time) व्रतं (for पितस्). K₂ V₁ B₀-9 D₂3,

पितोवाच ।

वेदानधीत्य ब्रह्मचर्येण पुत्र

पुत्रानिच्छेत्पावनार्थं पितृणाम् ।

अग्नीनाधाय विधिवच्चेष्टयज्ञो

वनं प्रविश्याथ मुनिर्बुभूषेत् ॥ ६

पुत्र उवाच ।

एवमभ्याहते लोके समन्तात्परिवारिते ।

अमोघासु पतन्तीषु किं धीर इव भाषसे ॥ ७

पितोवाच ।

कथमभ्याहतो लोकः केन वा परिवारितः ।

अमोघाः काः पतन्तीह किं नु भीषयसीव माम् ॥ ८

पुत्र उवाच ।

मृत्युनाभ्याहतो लोको जरया परिवारितः ।

अहोरात्राः पतन्त्येते ननु कस्मान् बुध्यसे ॥ ९

C. 12. 6530
B. 12. 175, 9
K. 12. 174, 9

a4 Ds2 Ds. 5, 7 (all second time) तथा (Bs 'दा' ख्याहि (Ds 'यि'); V1 (first time) तथाचक्ष्व (for 'तदा'). Bs. 7 (both second time). 8 (both times) Das. a4 (both second time) Cp यथातु; Bs (marg., second time) यथोप; Bs (second time) यथात्म (for 'य'). * Ca: यथार्थयोगं सत्योपायम् । * —^d Ks (first time) Dn1 D7 (first time) T G2 (both times). 8 8 -पूर्याद्; Das (second time) -पूर्वा; Ds. 7 (both second time) -पूज्या (for -पूर्या).

6 With 6, cf. Uttarādhyāyanaśūtra 14. 9; Jātaka 509, gāthā 4. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. from the ref. up to the ref. in 7. Gs om. the ref. —^a K1 (before corr.) Ms (first time) देवानदी- (Ms 'दी' ख्य (sic); Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. 5, 7 G2 (all second time) M1 (both times). 5, 6 (both second time). 7 (both times) अधीत्य वेदान् (by transp.). Das (second time) ब्रह्मचर्येषु (for 'चर्येण'). T1 पुत्रा. —^b G2 (second time) इच्छन् (for 'इच्छेत्'). Ms (first time) भावनार्थं (for 'पा'). —^c Bs (first time) partly damaged for 6^{ad}. —^e M7 (first time) विविधावच् (for विविधच्). K1. 8 (first time) चेष्टयज्ञे (Ks 'द्यो'). —^d Ms (first time) [आ]शु (for [अ]य). Ks (second time) मुमुषेत्; Bo (second time). 8 (first time) Das (both times) Ds1 G1 बभूवेत्; D7 (first time) बुभूषु; D7 (second time) बभूवे; Ms (first time) बुभूषे.

7 With 7-9, cf. Uttarādhyāyanaśūtra 14. 21-23. K7 missing (cf. v. l. 1). D4 om. the ref. (cf. v. l. 6). —^a Ś1 K1 अभ्या (K1 'त्या' हिते; Bs (first time) अभ्याहते; Ds अभ्याहतो; D7 (first time) T1 Gs M1 (first time). 7 (second time; sup. lin.) 'गते; Ds 'हते; G2 (second time) अभ्यागते (for अभ्याहते). Ds लोके. * Cn: अभ्याहते मृत्युनामि- तस्मादिते । * —^b Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Ds. 5

M1. 5-7 (all second time) सर्वतः; G2 (second time) जरया (for समन्तात्). V1 (first time) Ds परि- वारितः; Cnp परिवारिते (for 'वारिते'). —^a Das (second time) Ds अमोघास्तु; T1 'घा: सं; G2 (first time) 'घा: का: (for 'घासु'). Das Ms (both first time) तपन्तीषु; Ds T2 पतन्तीह (for पतन्तीषु). * Cn: अमोघासु आयुर्हरणेन सफलासु रात्रिषु । * —^b V1 (first time) reads 7^d-8^d on marg. —^d G2 (second time) इह (for इव). Ds भीषसे (for 'आ').

8 K7 missing (cf. v. l. 1). V1 reads 7 on marg Ks (first time) पुत्र (for पिता). —^a Ks (first time) एवम् (for कथम्). Bs Das (both second time). a4 Ms (both first time) अभ्याहते; Bo D7 (both first time) T1 Gs अभ्याग (Bs 'व्याह' तो; Ds1 अभ्याहतो (for 'हतो'). Das (second time) लोके. —^b Ks जरया; Ks (first time) समन्तात्; Ds. 7 (first time) T G1. 2 (both times). 3, 8 M1. 5-7 (last four first time) कथं च; D7 (second time) कथं वा (for केन वा). D7 (second time) परिवारितः (for 'वारितः'). —^c G2 (first time) om. (hapl.) 8^a-9^b. —^d Ds1 अमोघः. —^e Ds तु (for तु). K1 भीषयसे च; Ks (first time) 'तीव; Bs (first time, marg. as in text). 8 D7 M1 (all second time) 'सीह (for 'सीव). G2 (second time) किं नु भीष- यसीमहा (sic).

9 With 9, cf. B. 12. 321. 18. K7 missing (cf. v. l. 1). G2 (first time) om. 9^{ab} (cf. v. l. 8). Bs (first time) partly damaged for 9^{ab}. —^a K1 Das (second time) अभ्याहते; D7 (first time) T1 Gs. 8 'गतो (for 'हतो). K1 लोके. —^b Das. a4 (both first time) जरया (for 'या). Ds. 7 (both second time) परिवारितः (for 'वारितः'). — After 9^{ab}, Das. a4 (both first time) ins. 465*. Bo. 6-9 (all first time) Ds1 Ds om. 9^{ad}. —^c T1 Gs M1. 8 (last two first

C. 12. 6531
B. 12. 175 10
K 12. 174 10

यदाहमेतज्जानामि न मृत्युस्तिष्ठतीति ह ।

सोऽहं कथं प्रतीक्षिष्ये जालेनापिहितश्चरन् ॥ १०

राज्यां राज्यां व्यतीतायामाधुर्यरूपतरं यदा ।

time) अहोरात्र्यः (G₂ M₁ 'ऽयाः') (for 'रात्राः'). G₂ (second time) पतति. K₈ V₁ Bo. 8-9 Das. a₁ Ds₂ Ds 5. 7 (all second time) [इ]मे; D₇ (first time) T₁ G₂ 8 M₅ (first time) [ए]ता; T₂ G₁ [इ]ह; G₂ (second time) [अ]तात् (for [ए]ति). —^d) K₈ V₁ (both second time) तात; Bo. 8 (marg. as in text). 7. 9 Das. a₁ Ds (all second time) तत्र; Ds. 7 G₂ (all second time) पितः (for ननु). D₇ G₂ (both first time) बुध्यते (for 'से'). —^e) K₈ (first time) Dn₁ n₄ Ds₁ s₂ (first time) Ds. 8. 5 (last two first time). 8 Cn. 8 ins. after 9: Bo. 8-9 Das. a₁ (all first time) after 9^{ab}:

465* अमोघा रात्रयश्चापि नित्यमायान्ति यान्ति च ।

[Cnp अहो वा रात्रयश्चापि (for the prior half). Da₁ (first time) कथम् (for नित्यम्).]

10 K₇ missing (cf. v. 1. 1). —^a) B₈ (first time) तदा; D₇ (first time) T₁ G₁ 2 (first time). 8. 8 M₅ (first time) यथा (for यदा). V₁ Ds. 7 M₁ 5-7 (all second time) एव; Bo. 7-9 Ds₂ G₂ (all second time) एव; B₈ Da₄ (both second time) अत्र; Das (second time) इव; D₈ (first time) मृत्युं; Ds (second time) अभिः; M₁ 7 (both first time) एतं (for एतज्). —^b) V₁ (second time) अवति (for तिष्ठति). M₁ 5-7 (all second time) ना (M₁ न). मृत्युरवतिष्ठते. —^d) K₄ Bo (first time). 8 (second time) 7 (both times) 8 (marg.; first time) Das (first time) Dn₁ n₄ Ds₁ s₂ (both times) Ds 8. 5 (last two both times) Ca न ज्ञानेन; M₁ 5. 6 (all first time) 7 (both times) जरया; Cp जालेन (as in text) D₇ (first time) G₁ 2 (second time). 8. 8 [ए]वावृत्तश्च (G₂ 'तं'); T G₂ (first time) [इ]वावृत्तश्च; M₁ 5-7 (all first time) विवृत्तश्च; Cp [अ]पिहितश्च (as in text) D₇ (first time) चरेत्; G₂ (second time) चिरात् (for चरन्). ❀ Cn: ज्ञानेन अपिहितः । अपिशब्दस्य साधुरितेन अकारलोपं कृत्वा नन्वसमासः । जालेनापिहित इति पाठे तु न अकारलोपादि ॥ Ca: ज्ञानेनापिहितः ज्ञानेन [आ] सर्वतो वृत्तः । सर्वत्राहमस्मीत्यर्थः । ❀ — After 10, G₂ (second time) M₅ (first time) ins line 3 of 466*.

11 K₇ is missing up to विन्देत (cf. v. 1. 1). K₇ M₅ (first time) transp. 11^{ab} and 11^{cd}. B₈ (first

गाधोदके मत्स्य इव सुखं विन्देत कस्तदा ।

तदेव बन्ध्यं दिवसमिति विद्यादिचक्षणः ॥ ११

अनवाप्तेषु कामेषु मृत्युरभ्येति मानवम् ।

time) damaged for 11^{ab}. —^a) Śi K₁ 2. 4 रात्रौ रात्रौ; K₈ (second time) अहोरात्र्यां; K₇ यस्यां राज्यां; Das (second time) राज्या राज्यां. G₂ (first time) अतीतायाम् (for व्यं). —^b) B₇ (first time) Ds₁ अन्यतरं (for अल्पं). B₈ (second time) सदा; Ds (first time) तदा; G₂ (second time) यथा (for यदा). — K₈ V₁ Bo. 7-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds Ds. 8. 5 (all [except Dn₁ n₄ Ds₁ Ds₂] first time) transp. 11^{cd} and 11^{ef}. —^e) V₁ (second time) गाधोदके; D₇ (first time) गाधो; G₁ अगाधो (hypermetric). G₂ (second time) गाधोदकेन मत्स्यस्य. —^d) B₇ (first time) lacuna; D₇ (first time) T G₂ (both times). 8. 8 M₅ (first time) छति (for सुखं). D₇ (first time) T G₁ 2 (first time). 8. 8 M₁ 5-7 (last four first time) नरः; G₂ (second time) परः (for तदा). — After 11^{cd}, D₇ (first time) T G₁ 2 (both times) 8. 8 M₁ 5-7 (last four first time) Cs ins.:

466* यामेव रात्रिं प्रथमां गर्भो भजति मातरम् ।

तामेव रात्रिं प्रस्थाति मरणाय निवर्तकः ।

यस्यां राज्यां व्यतीतायां न किञ्चिच्छुभमाचरेत् ।

[Cs om line 1. — (L. 1) M₁ 7 प्रथम. G₂ (second time) M₁ 5-7 (all first time) विशति (for भजति). — (L. 2) D₇ प्रस्थाति; G₂ (second time) पुत्रानि (sio); Cs प्रस्थाति (as above). D₇ निवर्तकः; G₁ 'तं'; M₁ 5-7 [अ]निवर्तकः; Cs निव (as above). — G₂ (second time) M₅ ins. line 3 after st. 10. — (L. 3) T₂ G₁ 2 (second time) M₁ 5-7 कुरुते शुभ (for शुभमाचरेत्).]

— K₈ V₁ Bo. 8-9 Das. a₁ Ds₂ Ds. 8. 7 G₂ M₁ 5-7 (all second time) om. 11^{ef}. B₈ (first time) damaged for 11^{ef}. —^a) Śi K₁ 2 V₁ Bo. 7-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds Ds. 8. 5 M₅ तदैव; G₂ M₁ 5. 7 (sup. lin. as in text) तमेव (for तदेव). K₇ Ds. 8 तपो वा विंध्य दिवसम्; Ds तदैव बन्ध्यो दिवसो. —^c) Das Ds. 8. 8 विद्याद् (for वि). Ds (marg.) बन्ध्या रात्रैस्तथैव च.

12 With 12, cf. Dhammapada II. 47, 48. D₇ (first time) T G₁ 2 (first time) 8. 8 M₁ 5-7 (last four first time) om. 12^{ab}. K₈ V₁ Bo 8-9 Das. a₁ Ds₁ Ds. 8. 7 G₂ M₁ 5-7 (all second time) transp. 12^{ab} and 12^{cd}. —^b) K₁ Das (first time) अभ्येति (for अभ्येति). B₈ (second time) मानुषं (for मान-

शष्पाणीव विचिन्वन्तमन्यत्रगतमानसम् ।

वृकीवोरणमासाद्य मृत्युरादाय गच्छति ॥ १२

अथैव कुरु यच्छ्रेयो मा त्वा कालोऽत्यगादयम् ।

अकृतेष्वेव कार्येषु मृत्युर्वै संप्रकर्षति ॥ १३

श्वःकार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्ने चापराह्निकम् ।

न हि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वास्य न वा कृतम् ।

को हि जानाति कस्याद्य मृत्युसेना निवेश्यते ॥ १४

युवैव धर्मशीलः स्यादनिमित्तं हि जीवितम् ।

C. 12. 6538
B. 12. 175. 16
K 12. 174. 16

वम्). — ^a) K₁ शष्पाणीव; K₆ V₁ Bo. 6-9 (all both times) Das. a₁ (both first time) Dn₁, n₄ Ds₂ (both times) D₂, s, s (last two both times), s, 7 (both times) M₁, s (both second time) पुष्पाणीव; Da₁ (second time) M₁ (first time) पुष्पाणि च; Ds₁ पुष्पाणां च (for शष्पाणीव). V₁ (second time) T₁ G₁, s (first time), s, s प्रचिन्वंत (G₂ 'ती'म्); Dn₁ विचिन्वंतीम् (for 'न्वन्तम्'). Das (second time) पुष्पाणि विचिन्वन्ति (submetric), T₂ शष्पाणि विप्रचिन्वंतम्. — K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Ds₂ D₂, s, 7 G₂ M₁, s-7 (all second time) om. 12^{af}. B₆ (first time) is damaged in 12^a-13^d. — ^e) T₁ G₆ व्याघ्रीव; G₁ मृगीव (for वृकीव). S₁ K₁, 2 आदाय (for आसाद्य). G₆ वृकवारणमासाद्य (sic).

13 K₁ om. 13. B₆ (first time) is damaged in 13. K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Ds₂ D₂, s, 7 G₂ (all second time) transp. 13 and 14^{ab}. — ^b) Ds₂ (first time) मां (for मा). K₁, s V₁ Bo. 6-8 (last six both times, but B₆ second time), s (first time) Das. a₁ (both both times) Dn₁, n₄ Ds₂ (both times) D₂, s (both times), s, s (both times), s, 7 (both times) त्वां (for त्वा). D₇ (second time) कामो (for कालो). B₆ (second time) [s]स्यगान्; D₇ (second time) स्यगान् (for स्यगाद्). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Ds₂ D₂, s, 7 M₁, s-7 (all second time) महान् (for अयम्). Ds₁ मा त्वां कालोयमागतं. ☞ Ca: अत्यगादतिक्रामतु । छान्दसोऽङ्गामो लोटपि आर्षः । ☞ — M₁, s-7 (all second time) om. 13^{af}. — ^e) K₇ D₆ कामेषु; B₆ Das. a₁ (all second time) कार्ये मे (for कार्येषु). K₆ (second time) अकृत्ये चैव कार्ये सुखं (hypermetric); Ds₂ (second time) अकृत्येषु च कार्येषु. — ^d) Das. a₁ (both second time) मृत्युर्वै संप्रयच्छति.

14 14^{ab} = B. 12. 321, 73; 329. 37; Vṛddhaśātātapa Smṛti 65. K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Ds₂ D₂, s, 7 G₂ (all second time) transp. 13 and 14^{ab}. Das. a₁ (both second time) transp. 14^{ab} and 14^{ad}. — ^a) K₆ Da₁ (both first time) D₄ स्वःकार्यम्. D₅ (second time) कार्यमद्यैव कुर्वीत. — ^b) K₁, s (both times), 7 Das (first time), a₁ (both times) Dn₁ D₄, s G₂

(second time) M₁ (first time) पूर्वाह्ने; B₆ (second time, marg. as in text) Ds₁, s₂ (first time) सध्याह्ने. K₆ (second time) Das (first time) a₁ (both times) D₂, s, s चापराह्निकं; M₆ (first time) वापराह्निकं. — ^a) G₂ (first time) च (for हि). K₇ V₁ (second time) G₁ M₆ (first time) प्रतीक्ष्यते. Das (first time) मृत्युः; Das (second time) जंतुः. — ^d) K₆ (first time) V₁ Das. a₁ (all second time) चास्य; K₇ वापि; V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ (all first time) Dn₁ D₂, s (first time) s, 7 (first time) T₁ G₁, s (both times), s, s M₁, s, 7 (last three first time) अस्य (for वास्य). B₆ (second time) G₁, s, s M₇ (first time) चाकृतं (for वा कृतम्). M₇ (second time) कृतं वा तस्य वाकृतं. — M₁, s-7 (all second time) read 13^{ab} after 14^{ad}. After 14^{ad}, K₅ D₄, s ins.:

467* नियतो देहिनां मृत्युरनिमित्तं हि जीवितम् ।

— K₇ om. 14^a-15^b. — ^a) K₆ (second time) यो*; D₇ (first time) G₂ (second time) कोभिः; M₆ (first time) को वि- (for को हि). — ^b) B₆ (first time) is damaged from सेना up to यतः (in 16^b). K₁ विवेश्यते; K₄ निवी* (for निवे*). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ (all both times; B₆ [first time] damaged) Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (both times) D₂, s, s (last two both times), s, 7 (both times) T₁ G₁, s (both times), s M₁, s-7 (last four both times) मृत्युकालो (D₄, 7 [both second time] 'लोके' भविष्यति; D₄, s मृत्युसेना पतिष्यति (D₆ 'ते'). — After 14, D₇ (first time) T₁ G₁, s (first time), s, s M₁, s-7 (last four first time) ins.:

468* न मृत्युरामभ्रयते हर्तुकामो जगत्प्रभुः ।

अबुद्ध एवाक्रमते मीनान्मीनप्रहो यथा ।

[(L. 1) D₇ ना (for न). D₇ G₂ जगत्प्रतिः (for 'प्रभुः'). — (L. 2) D₇ G₁ मीना (for मीनान्).]

15 K₇ om. 15^{ab} (of. v. 1. 14). B₆ (first time) is damaged in 15. — ^a) B₆ (second time) यद्यैव; G₂ (second time) अवैहि (for युवैव). V₁ (second time) कर्म- (for धर्म-). — ^b) K₆ V₁ Bo. 8 (marg.) Das (all first time) Ds₁, s₂ (first time) D₂, s, s (last two first time) G₂ (second time) Cn अनित्यं

C. 12 6586
B. 12. 175. 16
K. 12. 174. 16

कृते धर्मे भवेत्कीर्तिरिह प्रेत्य च वै सुखम् ॥ १५

मोहेन हि समाविष्टः पुत्रदरार्थमुद्यतः ।

कृत्वा कार्यमकार्यं वा पुष्टिमेषां प्रयच्छति ॥ १६

तं पुत्रपशुसंमत्तं व्यासक्तमनसं नरम् ।

खलु जीवितं; B₂ (second time) दानमित्रं हि जी°.
❧ Cn: अनिमित्तमिति पाठे आयुरियत्तावधारणकारणही
नम् । Ca: जीवितं चिरजीवनम् । ❧ — °) Da₃ (second
time) T₁ [5] भवत् (for भवेत्). K₆ V₁ Bo. 6 (marg.
as in text). 7-9 Da₃ a₄ Ds₂ D₈ 5, 7 (all second time,
but D₈ both times) प्रीतिर् (for कीर्तिर्). — °) K₆
V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Ds₂ D₈ 5, 7 M₇ (all second time)
च ज्ञाश्वती; K₇ D₄ 6, 9 भवेत्सुखं; M₁ 5, 7 (all first
time) च यत्सुखं; M₁ 5, 8 (all second time) महत्सुखं
(for च वै सुखम्).

16 B₆ (first time) is damaged in 16^{ab}. — °) Śi
K₁ 2 [ए]व; K₄ B₂ (second time) च; D₇ G₂ M₁
5, 7 (all first time) [अ]भि- (for हि). K₆ (second
time) मोहहिंसासमाविष्टः; M₁ 5, 8 (all second time)
मोहेन नित्यमाविष्टः; M₇ (second time) मोहे नित्यं समा-
विष्टः. — °) K₂ अकार्यं. — °) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃
a₄ Ds₂ D₈ 5 (all second time). 7 (both times) T G₁
3 (both times). 3 M₁ 5-7 (last four first time)
पुष्टिम्; Dn₁ पुष्टिर्; Ca पुष्टिम् (as in text). D₇
(first time) T G₁ 2 (first time). 3, 6 M₁ 5-7 (last
four first time) एभ्यः (for एषां). G₂ (second
time) असांप्रतं (for प्रयच्छति). K₆ (first time)
पुष्टिं मेधां प्रयच्छति.

17 With 17-18, cf. Dhammapada IV. 47-48.
D₇ (second time) om. 17-19. — °) K₄ 6 (first
time) V₁ (second time) Bo. 8 (both both times). 7
(second time). 8 (first time, m as in text). 9 Da₃
a₄ (last three both times) Dn₁ n₄ Ds₁ s₂ (both
times) D₂ 3 (both times). 4, 5 (both times). 9
संपन्नं; K₆ (second time) संसक्तं; D₇ संपन्नं; T
G₁ 3, 6 M₁ 5, 7 (last three first time) सन्मित्र- (M₁ 7
'त्रं); G₂ (first time) सौमित्र-; G₂ (second time)
संमित्रं (for संमत्तं). B₇ (first time) damaged from
संमत्तं up to महौ (in 17^a). — °) K₇ परं (for नरम्).
V₁ Bo. 8 (marg.). 8 (all second time) व्यासक्तमनः (B₂
'ल) सेंद्रियं; Da₄ (first time) मलसं नरं. — Da₃
(second time) reads 17^a-18^a twice. — °) B₆ (first
time) damaged from व्याघ्रं up to कार्यं (in 19^a). K₆

सुप्तं व्याघ्रं महौघो वा मृत्युरादाय गच्छति ॥ १७

संचिन्वानकमेवैकं कामानामवितृप्तकम् ।

व्याघ्रः पशुमिवादाय मृत्युरादाय गच्छति ॥ १८

इदं कृतमिदं कार्यमिदमन्यत्कृताकृतम् ।

(second time) मोहासो वा; V₁ (second time) M₆
(first time) महौघेव; Bo (first time) महाघोरा; B₇
(first time) **घोरा; B₉ (first time) महौघोरा;
D₃ (second time) महाघोरं; T₁ G₁ M₁ 7 (last two
both times) इवामोघो; M₅ (first time) इवारण्ये;
Ca np महौघो वा (as in text). K₄ 6 V₁ B₂ Da₃
a₄ (all [except K₄] first time) Dn₁ n₄ Ds₁ s₂
(first time) D₂ 3, 5 (last two first time) Cn सुप्तं
व्याघ्रो मृगमि (K₄ 'त्युरि) व; B₂ (second time) सुप्तं
व्याघ्रसमो घोरो; Ds₂ (second time) 'व्रमहाघोरं; D₆
(second time) 'घ्रो महाघोरो; D₇ T₂ G₂ (first time).
3, 6 'व्र इवामोघो; G₂ (second time) 'व्रः पशुमिव.

18 = (var.) B. 12. 321. 20, 330. 24. D₇
(second time) om. 18 (cf. v. 1. 17). Ds₁ G₂
(second time) om. (hapl.) 18-20. B₆ (first time)
is damaged in 18. — °) Śi K₁ T₁ G₁ संचिन्वा (K₁
'त्वा) नं कम् (G₁ तम्); K₂ संचिन्वानकम्; K₄ 6 Ds₂
D₆ (last three first time) संचित्वा (K₄ 'त्वा) नर्थम्;
D₂ 3 (first time) 'न्वानर्थम्; D₇ 'न्वानतम्; M₇
(second time) 'न्वानं किम् (for 'न्वानकम्). K₆ (first
time) एवैतत्; K₆ (second time) V₁ (first time)
Bo (both times). 6 (second time). 7-9 Da₃ a₄ (last
five both times) Dn₁ Ds₁ (second time) D₂ 3, 5
(last two second time). 7 (first time) T G₁ 3, 6
M₁ 5-7 (last four both times) एवैनं; V₁ (second
time) एनैवं (for एवैकं). K₁ संचिन्वानं कामयैनं; D₄
'न्वानं काम वैनं; D₉ 'न्वानं काममेनं. ❧ Ca: संचिन्वानं
घनादिसंचयं कुर्वाणम् । ❧ — °) B₂ (second time,
marg. as in text) कामानामवितृप्तकं. — °) K₆ (first
time) व्याघ्रः; G₂ (first time) व्याघ्रं; M₇ (first
time) व्याघ्राः. K₇ V₁ Bo. 7-9 Da₃ a₄ (all [except
K₇] first time) D₄ 6, 9 आसाद्य; D₇ (first time)
T G₁ 3 (first time). 3, 6 M₁ 5-7 (last four first
time) अरण्ये; M₅ (inf. lin., first time) अमोघो
(for आदाय). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₄ Ds₁ D₈ 5
M₁ 5-7 (all second time) वृकी (M₇ वती) वोरणमासाद्य
(= 12^a). — °) M₅ (inf. lin., first time) स्नादति
(for रच्छति). — After 18, M₁ 5, 6 (all second
time) ins. 469^a.

एवमीहासुखासक्तं कृतान्तः कुरुते वशे ॥ १९

कृतानां फलमप्राप्तं कर्मणां फलसङ्गिनम् ।

क्षेत्रापणगृहासक्तं मृत्युरादाय गच्छति ॥ २०

मृत्युर्जरा च व्याधिश्च दुःखं चानेककारणम् ।

19 Ds1 Dr G2 (last two second time) om. 19 (cf. v. 1. 17, 18). B8 damaged up to कार्यं. K8 (first time) reads 19^{ab} after 20. — °) K8 (first time) M1 (both times). 2. 6 (both second time). 7 (both times) एवमीहासुखासक्तं; Dr (first time) T G1 2 (first time) 2. 6 Ms (first time) 'समायुक्तं; M8 (first time) 'समासक्तः; Ca as in text. — °) G2 कृतान्तं. K4 वशी; B8 (marg. as in text) Das (both first time) वशं (for वशे). K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Ds2 Ds. 5 M1. 5-7 (all second time) मृत्युरादाय गच्छति.

20 Ds1 G2 om. 20 (cf. v. 1. 18) — °) K1 फलसंप्राप्तं; D8 (second time) 'निर्वृत्ति (for 'मप्राप्तं). — °) Mr (second time) कर्मिणां. K1. 2. 4 T2 G1. 2 (first time) M1 (second time). 5-7 (all both times) फलसंगिनां; K8 Bo. 1 Das (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 3. 5 (last two first time) कर्मसंज्ञि (K8 'ज्ञसि)तं; K7 Das (first time) D2 6. 9 कर्मसंगिनां; V1 Bo. 3. 9 (all first time) कर्मसंगिनं; G8 सह; Ca फलसङ्गिनम् (as in text). K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Ds2 Ds. 5 7 (all second time) कार्यं (V1 कर्मि; B8 कर्म)णां कर्मसंगिनां (K8 Bo Ds 'नं). — B7 (first time) damaged for 20^{cd}. — °) V1 (second time) क्षेत्रापणगृहासक्तं Ds2 (second time) 'पणं (for 'पण-). — °) K7 कृतान्तो नीत्वापगच्छति (hypermetric); Dr (first time) T G1. 2 (first time). 3. 6 कृतान्तः कुरुते वशे — After 20, K8 (first time) reads 19^{ab}. K8. 7 V1 Bo. 6-8 (all [except K7] both times). 9 (second time) Das. 24 (both both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 8 (second time). 4. 5 (both times). 5. 7 (first time). 9 T G1. 2. 6 M1. 5. 6 (last three first time). 7 (both times) ins. after 20: M1. 5. 6 (all second time) after 18:

469* दुर्बलं बलवन्तं च शूरं भीरुं जडं कविम् ।

अप्राप्तसर्वकामार्थं मृत्युरादाय गच्छति ।

[K8 (first time) om. line 1. — (L. 1) K8 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Ds2 Ds. 5 Mr (all second time) प्राप्तं शूरं; Da4 (first time) शूरं भीरुं; M1. 7 (both first

अनुपक्तं यदा देहे किं स्वस्थ इव तिष्ठसि ॥ २१

जातमेवान्तकोऽन्ताय जरा चान्वेति देहिनम् ।

अनुपक्ता द्वयेनैते भावाः स्थावरजङ्गमाः ॥ २२

मृत्योर्वा गृहमेवैतद्या ग्रामे वसतो रतिः ।

C. 12. 6547
B. 12. 175 25
K. 12. 174, 25

time) भीरुं शूर (by transp.), M1. 5 (both second time) कूरं भीरुं. Dr (first time) कविं जडं (by transp.); T1 G2. 6 M1. 5-7 (last four first time) कविं जडं; T2 रविं जडं; G1 कविं जडं; M1. 5. 6 (all second time) कविं जडं, Mr (second time) जडं मंद. — (L. 2) K8 Bo. 7 Das (all first time) D2. 6 अप्राप्तं (for 'त-). K6 V1 Bo. 7 8 Das (all first time) Dn1. n4 Ds2 (first time) D2. 5 (first time) कामार्थान् (for 'दं).]

Dr (first time) T G1. 3. 6. M1. 5-7 (last four first time) cont. :

470* इदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंमनसो नरान् ।

अनवासेषु कामेषु कृतान्तः कुरुते वशे ।

[(L. 1) Dr T2 एव (for एव-). — (L. 2) G1 अनुप्राप्तेषु कालेषु (for the prior half).]

21 Da4 (second time) reads 21 twice. — °) K2 Ds1 जराश्च. — °) Dr (first time) T1 दुःस्वश्च (for दुःखं). Ds1 वानेकः; G1 च तेन (for चानेक-). — °) Ds1. s2 (first time) अनुपक्तं; G2 (second time) अनिरुक्तं; Ca अनुपक्तं (as in text). T2 G1 M8 (first time) यथा (for यदा). K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Ds2 Ds. 5. 7 M1. 5-7 (all second time) अस्वस्थार्थं य (Dr 'ज्यैर्ये)दा मर्यैः. — °) K8 (second time) B8 (first time) D8 G8 सुस्थ; G1 स्वस्थ (for स्वस्थ). T1 इह (for इव). K8 (second time) भावसे; Da4 (first time) Dr (second time) G1 तिष्ठति (for 'सि).

22 °) D1. 6 जातम्; G2 (second time) जात (for जातम्). K1 Das. 24 (both second time) [अं]तकौ-ताय; Dr (first time) T G1. 2 (both times). 2 M1. 5-7 (last four first time) 'कोन्वेति (for 'कोऽन्ताय). Da1 जातमेकांतकौताय; Ds. 7 (both second time) 'मेकांतसो (Dr 'को) जाया. — °) G2 (second time) जरया; Mr (second time) जरा वा (for जरा च). K8 V1 Bo. 6-8 Ds2 Ds. 5 (all second time). 7 (both times) T G1. 2 (both times). 3. 6 Ms (first time) अन्वेति; Das. 24 (both second time) अन्वेति (for अन्वेति). S1 K2. 4 V1 (both times) देहिनां. — B7 (first time) damaged in 22^{cd}. — °) Bo. 7 (both

C 12. 6547
B 12. 175, 25
K 12. 174, 25

देवानामेष वै गोष्ठो यदरण्यमिति श्रुतिः ॥ २३

निबन्धनी रज्जुरेषा या ग्रामे वसतो रतिः ।

छिन्नैनां सुकृतो यान्ति नैनां छिन्दन्ति दुष्कृतः ॥ २४

न हिंसयति यः प्राणान्मनोवाक्कायहेतुभिः ।

second time) Ds1 अनुसक्ता (Ds1 °क्तं); Ds, 7 (both second time) 'व्यक्ता (for 'वक्ता). T2 G1 च येन (for द्वयेन). V1 (both times) Ds1 [ए]व (for [ए]ते) — After 22, Ks Bo, 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 Ds, 5. 7 (all second time) read 26.

23 M1. 5-7 (all second time) om. 23-24. M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^a) K7 Da, 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 8 M1. 5-7 वै (for वा). K7 Da3 (first time) Dn4 Ds, 4. 5 (first time). 8. 9 मुखम् (for गृहम्). Ks V1 Bo, 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) Da3. a4 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) Ds, 3. 5 (last two both times) एतद्वै; K7 Da, 6. 7 (first time). 9 T G1. 2 (first time). 8. 9 M1. 5-7 एतद्वि (for एतैतद्). Ds2 (second time) न सुखोऽगृहमेतद्वै; G2 (second time) सत्युना गृह्यते तद्वै. — ^b) D4 वा; G2 (second time) यद् (for या). K7 चरते (for वसते). K1 D7 (first time) T2 G1. 2 (first time). 8 गतिः; Ds (second time) रति (for रतिः). ☞ Ca: ग्रामे गृहाश्रमे ॥ Cn: रुपादिसंघे । ☞ — K2. 4 om. (hapl.) 23^a-24^b. S1 reads 23^a-24^d on marg. Bs (first time) partly damaged in 23^{ad}. — ^c) D7 (second time) एव; Cp एव (as in text). Bs (second time) वै पंथा; Ds2 (first time) गोष्ठो वै (by transp.). Ds, 7 (both second time) गोष्ठे (D7 °ष्ठे) वा. G2 (second time) देवानामेव वेगो हि. — ^d) K1 T1 G1. 2 (first time) यदारण्यम्; G2 (second time) यदशक्यम् (for 'रण्यम्). B7 (first time) स्मृतिः (for श्रुतिः). ☞ Cn: देवानामिन्द्रियाणां गवां गोष्ठसिव बन्धनस्थानम् । ☞

24 = (var.) B. 12. 321. 71; 329. 37. K2. 4 om. 24^{ab}. M1. 5-7 om. 24 (cf. v. 1. 23). S1 reads 24 on marg. — ^a) S1 V1 Da4 (both first time) Ds1 G1. 2 (first time) Ca निबं (Ca °बं) धिनी; K1 निबन्धनी. T2 तेषां (for एषा). — ^b) D4 (also as in text) रतः; G1 गतिः (for रतिः). — M1 (first time) repeats 23^{ab} after 24^{ab}. — ^c) K4. 6 (first time) V1 Bo, 6-9 Da3 (all first time). a4 (both times) Dn1. n4 Ds, 2. 3 (first time). 4. 5 (first time). 6. 8 G2

जीवितार्थापनयनैः कर्मभिर्न स बध्यते ॥ २५

न मृत्युसेनामायान्तीं जातु कश्चित्प्रबाधते ।

ऋते सत्यमसंत्याज्यं सत्ये ह्यमृतमाश्रितम् ॥ २६

तस्मात्सत्यव्रताचारः सत्ययोगपरायणः ।

(first time) [ए]तां (for [ए]नां). Bs (first time) सुकृतं; Ds, 7 (both second time) सुहृदो (for सुकृतो). G1 याति. — ^a) Ks D7 (both first time) नैनं; Da4 (first time) यैनां; Da4 (second time) नैतं (for नैनां). K1 छिद्यानु; K7 वदति; Da4 (first time) छिदति; Ds विदंति (for छिन्दन्ति). Da3. a4 (both second time) Ds, 5 (second time) दुष्कृताः.

25 ^a) Ks (first time). 7 Bs Da3 (both first time) Dn4 Ds, 2. 3 (first time). 4. 6. 9 जंतून् (for प्राणान्). Ks V1 Bo, 6-9 Ds2 Ds, 5. 7 M1. 5-7 (all second time) यो न हिंसति स (M7 त) स्वानि; Ds1. s2 D7 (last two first time) T G1. 2 (both times) 8 M1. 5-7 (last four first time) यो हि (Ms योभिः) संयच्छति प्राणान्. — ^b) Ks (first time) V1 Bo (both both times) 8 (second time). 7-9 (all both times) Ds2 Da, 5. 7 M7 (all second time) Cnp -कर्म- (for काय-). K7 Bs (first time) Ds, 6. 7 (first time). 9 -कर्मभिः (for -हेतुभिः). — B7 (first time) damaged in 25^{ad}. — ^c) Ks (both times) Bs (marg.). 9 (both first time) Ds2 (second time) Ds, 5 (both first time). 8 जीवितार्थापनयनैः; V1 (second time) 'थार्थापनयनैः; Da3 (first time). a4 (second time) 'थार्थ नयनैः; Ds2 (first time) 'नार्थापनयनैः; Ds, 7 (both second time) 'तार्थानयनैः; D7 (first time) G1. 2 (both times). 3. 8 Ms (first time) 'तार्थापनयने. — ^d) S1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo, 6-8 (last six second time) Da3 (both times). a4 (first time) Dn1. n4 Ds2 Ds, 5. 7 (last four second time). 9 प्राणिभिर् (for कर्माभिर्). K7 Da3 (first time) Dn1 Ds, 6. 8 हिंसते; Bs (first time) लिप्यते; Dn4 विध्यते; G2 (second time) बिभ्यति; Gs M1 (second time) बुध्यते; Ms (second time) बिभ्यते (for बध्यते).

26 Ks Bo, 6. 8. 9 Da3. a4 Ds2 Ds, 5. 7 (all second time) read 26 after 22. — ^a) K7 Da, 6 G2 (first time) आयाती; D7 (second time) आयाती; G1 आयाति (for आयान्तीं). — ^b) Bs (first time) damaged. Bs (marg. as in text) Da3. a4 (all first time) प्रधावति; Da3 (second time) प्रबोधते; Ds (second time) प्रबाधति; G1 प्रबोधने (for प्रबाधते). — ^c) K1 न

सत्यारामः समो दान्तः सत्येनैवान्तकं जयेत् ॥ २७

अमृतं चैव मृत्युश्च द्वयं देहे प्रतिष्ठितम् ।

मृत्युमापद्यते मोहात्सत्येनापद्यतेऽमृतम् ॥ २८

सोऽहं हर्हिस्सः सत्यार्थी कामक्रोधबहिष्कृतः ।

समदुःखसुखः क्षेमी मृत्युं हास्याभ्यमर्त्यवत् ॥ २९

शान्तियज्ञरतो दान्तो ब्रह्मयज्ञे स्थितो मुनिः ।

वाङ्मनःकर्मयज्ञश्च भविष्याम्युदगायने ॥ ३०

पशुयज्ञैः कथं हिंसैर्मादृशो यष्टुमर्हति ।

C. 12. 6535
B 12 175. 33
K. 12 174 34

ते (for कृते). B₃ (marg; first time) सुसन्नाययं; Dn₁ असत्याययं; Ds₁, s₂ D₅ १ (last three first time) G₁ २ (first time). ३. ६ Ms (first time) असत्याययं; T₁ कृते सत्यं; Cp असत्याययं (as in text). K₈ (second time). १ V₁ Bo ६-९ Das, a₄ Ds₂ D₈ (all second time). ४. ५. ७ (last two second time). ९ M₁, ५-७ (last four second time) बलात्स(D₇ बालः स)त्यम्(K₈ 'त्यानुते त्वे(K₇ D₄ ९ ह्ये)कं; G₂ (second time) मृते सत्यमसत्याययं. — ^a) S₁ (sup. ltn. as in text) K₂ हानुतम् (for हामृतम्) K₈ (second time) B₇ (first time). ९ (both times) Das D₇ (both second time) आस्थितं; K₇ D₁, १ (first time) ९ T G₁ २ (first time). ३. ६ M₁, ५ (last two both times) १ (first time). आहितं (for आश्रितम्). Ms (first time) सत्ये हामृषता हितं.

27 G₂ (first time) om. (hapl.). 27^a-28^b. — ^a) Ds₁ सत्यं (for सत्य-). G₁ व्रता वाचः; G₂ (second time) व्रताचारैः (for 'चारः). — ^b) G₂ सत्यं (for सत्य-). K₈ V₁ Bo, ६-९ Das a₄ Ds₂ D₈, ५. ७ (all second time) M₁ (first time) -व्रतः; G₂ (second time) -योगे; Ms-७ (all second time) -धर्म- (for -योग-). — ^c) K₄ १ Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (first time) D₂ ३ (first time). ६ सत्यारामः; K₈ V₁ Bo, ६-९ Das, a₄ Ds₂ D₈, ५. ७ (all second time) सत्यकामः (for सत्यारामः). K₈ V₁ Bo, ६-९ Das, a₄ (all first time) Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (first time) D₂, s, ५ (last two first time) सदा (for समो). S₁ K₁, २ दाता; M₇ (second time) दातः (for दान्तः). — ^d) K₈ (second time) [ए]कांतकं; D₇ (first time) T₂ G₁ M₅ (first time) [ए]वा(D₇ 'ना)मृतं; T₁ G₂ (second time) [ए]वानृतं; G₈, ६ [ए]व मृति (for [ए]वान्तकं). K₂ यजेत्; Das (first time) ब्रजेत्; Ds₂ (first time) T₁ त्यजेत् (for जयेत्).

28 G₂ (first time) om. 28^a (of. v. l. 27). — ^a) K₇ अमृतं; D₄ असृतं; G₁ नमृतं (for अमृतं). — ^b) G₁ सदा; G₂ (second time) यस्मिन् (for द्वयं). K₄ देहि (for देहे). T₃ यहेहे प्रतिष्ठितः. ☞ Cn: देहे चित्ते । ☞ — B₃ (second time) om. 28^a. — ^c) K₄, ५. ७ V₁ Bo, ६-९ Das, a₄ (all [except K₄, ७] both times) Dn₁, n₄ Ds₁, s₂ (both times) D₂, s, ५ (last two both times). ६. ७ (second time) M₁ (both times). ५. ६ (both second time). ७ (both times)

मृत्युर (for मृत्युस्). V₁ (second time) तस्मात् (for मोहात्). — ^a) B₆, ७ (both first time) partly damaged. K₇ D₄, ६. ९ सत्येनामृतमर्हं (K₇ 'मृच्छ)ति.

29 ^a) K₁ हि हिंसः (for हर्हिस्सः). K₈ B₈ (both first time) सत्यार्थं (for 'र्थी). K₈ V₁ Bo, ६-९ Das, a₄ Ds₂ D₈, ५. ७ M₁ ५-७ (all second time) सोऽहं स(M₁, ५-७ नि)त्यमर्हिंसार्थी (Das, a₄ 'र्थि; D₅, १ 'र्थ). — ^b) V₁ (second time) D₄, ७ (first time) T G₁, २ (both times). ३. ६ M₁, ५-७ (last four first time) -विवर्जितः; Das (first time) M₇ (second time) -बहिष्कृते (M₇ 'तं). — ^c) K₄ Ds₁ -समः; Das (first time) G₁ -सुखः; G₂ (first time) -सुखं (for -सुखः). K₈ Bo, ६-९ Das, a₄ Ds₂ D₈, ५. ७ M₁, ५-७ (all second time) समाश्रित्य सुखं (B₈ स्वयं) क्षेमं (B₈ Ds₂ M₁, ५-७ 'मी; D₈ 'य्यं). — ^d) G₃ हासति (for हास्यामि). Das (first time) अपूर्ववत्; D₅, १ (both both times) अनर्थः; M₅ (first time) अमर्षं (for अमर्त्यं).

30 ^a) K₁ -यज्ञरथो; K₂, १ Bo D₈ (last two second time). ४. ९ 'रथे; B₃ (second time; marg. as in text) 'सुखं; Ds₁, s₂ (first time) G₁, २ (second time) M₁, ६ (both first time) Cs 'परो; Ca 'रतो (as in text). K₁, २. ६ Bo, ६ (last three second time). १. ३ (marg. as in text). ९ (all both times) D₈ (second time). ४. १ M₁, ५. ६ (last four second time) जातो; K₇ यत्ते; D₈ (Ds₂ first time) [ऽ]दीनो; D₉ यक्षो (for दान्तो). ☞ Cs: शान्तिविषयनिवृत्तिस्तं प्रति हन्ति यथाणि हर्षाणि । संकल्पहोमः शान्तिपयज्ञः । ☞ — ^b) S₁ (marg. as in text) K₁, २. ६ -यज्ञो भवन्; K₈ (first time) V₁ Bo (both second time) Dn₁ D₂, ३ (second time). ५ (first time) Ca यज्ञस्थितो; D₇ (first time) T₁ G₁, २ (second time). ६ M₁ (first time) यज्ञपरो; T₂ M₇ (first time) -यज्ञे रतो; G₂ (first time) -यज्ञो-परो; G₃ -यज्ञपरे; M₅, ६ (both first time) -यज्ञरतो (for -यज्ञे स्थितो). M₁, ५-७ (all second time) प्रतिष्ठितः (for स्थितो मुनिः). — ^c) D₅, १ (both second time) ब्राह्मणः; G₂ (first time) वाङ्मनः (for 'नः). G₂ (first time) -यज्ञैश्च (for -यज्ञश्च). — ^d) K₁ भविष्यासि; D₅, १ (both first time) G₂ 'व्यति; Das

C. 12. 6555
B. 12. 175 33
K. 12. 174. 39

अन्तर्वद्भिस्तु प्राज्ञः क्षत्रयज्ञैः पिशाचवत् ॥ ३१
यस्य बाह्वनसी स्यातां सम्पदप्रणिहिते सदा ।
तपस्त्यागश्च योगश्च स वै सर्वमवाप्नुयात् ॥ ३२
नास्ति विद्यासमं चक्षुर्नास्ति विद्यासमं बलम् ।

(second time) °प्याति (for °प्यामि). K1 उदयायने;
V1 (second time) उपगायने; Da1 (second time) D4. 8
Cp उदगा (D4 °मा)यते; Ds2 (second time) °यनैः;
G2 (second time) अमृताशनः. ☞ Ca: उदगायने
यत्सर्वोत्कृष्टं वस्तु तदुदङ्, तत्र अयनं मार्गः । तस्मिन्मोक्षप्रापके
मार्गे भविष्यामि गमिष्यामीत्यर्थः ॥ Ca: उदगायने इति देव
यानपथनिमित्तम् ॥ Cp: उदगायने । आर्षं दीर्घत्वम् । ज्योति-
मार्गे मोक्षप्रापके । सर्वोत्तरपदे ब्रह्मणि वा ॥ G2: उदगायने देव-
यानमार्गे मोक्षप्रापके । ☞

31 °) D7 (second time) वसुयज्ञैः; Ca पशु° (as
in text). — °) G2 (second time) मद्भिषो (for
मादशो). Da1 (first time) दष्टम्; Da2 (second
time) दष्टम् (for °). — °) K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4
(all [except K7] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first
time) D2. 2. 5 (last two first time) इव; V1 (first
time) D4. 6. 7 (first time). ° T G1. 2 (both times).
s. 6 M1. 5-7 (last four first time) इह; Da3 a4 (both
second time) अतः (for उत). K7 D4. 9 प्राज्ञः; Dn1
G1 [अ]प्राज्ञः; G2 (first time) प्राज्ञः; G3 प्राज्ञः (for
प्राज्ञः). K8 (second time) विनाशिरंतरद्भिर् (sic)
— °) Ś1 K1. 2. 4. 5 (both times) 7 V1 Bo. 6. 7. 9 (last
five first time) Dn1. n4 Ds1 (first time) D2. 3 (first
time) क्षेत्रः; D7 (first time) T G1. 2 (both times)
s. 6 M5 (first time) क्षुद्र- (for अत्र). D6 G2 (first
time) M7 (first time inf. lin. as in text) -यज्ञः;
D9 -यज्ञैः (for -यज्ञैः).

32 M1. 5-7 (all second time) om. 32-33. K6
Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. 5. 7 (all second time) read
32 after 34. V1 G2 (both second time) transp. 32
and 33. — °) V1 (second time) B8 (first time
marg.) T1 G2. 6 बाह्वनसे; D7 (first time) °सो; T2
°सैर (for °सी). Ds. 7 (both second time) ह्याते;
D7 (first time) T1 G1. 2 (first time). s. 6 M5 (first
time) गुप्ते; T2 गुप्तैः; G2 (second time) शुद्धे; M1
s. 7 (all first time) नित्यं (for स्यातां). ☞ Ca: बाह्वनसी
समासान्तविध्यनित्यत्वात्पुनश्च । बाह्वनसे इति वा पाठः । ☞
— °) K1 प्रतिहिते; Da4 (second time) D6 G1 प्राणि-
हिते (Da4 °तैः); T2 प्रणिहितैः; Cp °हिते (as in
text). T2 शुभे; G1 उभे; M1. 7 यदि (for सदा).

नास्ति रागसमं दुःखं नास्ति त्यागसमं सुखम् ॥ ३३
आत्मन्येवात्मना जात आत्मनिष्ठोऽप्रजोऽपि वा ।
आत्मन्येव भविष्यामि न मां तारयति प्रजा ॥ ३४
नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं

D7 (first time) T1 G2 (both times). s. 6 सर्वप्राणिहिते
शुभे (G2 [second time] सदा). — °) K8 (second
time) तप- (for तपस्). M1 s. 7 त्यागं (for त्यागश्च).
B9 (first time) धर्मेण; Da3 (first time) Dn4 D2. 8
(sup. lin. first time). s (first time). ° सत्यं; D9
(second time) यागश्च; G2 (first time) lacuna (for
योगश्च). — °) Ś1 K1 Da4 (first time) Ds1 G1 M1
सर्वैः; Bo. 6-9 Das. a4 Ds2 Ds. 5. 7 (all second time)
स तैः (for स वै). D5 (first time). ° परम् (for
सर्वम्). B9 (first time) योगश्च समवाप्नुयात्.

33 = B. 12. 329. 6. M1. 5-7 (all second time)
om 33 (cf. v. l. 32). V1 G2 (both second time)
transp. 32 and 33. — °) K8 (second time) -मयं
चक्षुर; V1 (first time) Ds1. s2 (first time) -समो
बुधुर (for -समं चक्षुर). — °) Ś1 K1. 2. 4 चक्षुः; V1
(second time) ज्ञान- (for विद्या). K7 D9 सुखं;
V1 (first time) तपः (for बलम्). K9 Bo. 6. 7 (all
first time). s (both times). s (first time) Das. a4
(both first time) Dn1. n4 Ds. 2. 5 (last two first
time). ° नास्ति सत्यसमं तपः; Ds1. s2 (first time) नास्ति
ज्ञानसमं तपः. — K7 D9 om (hapl.) 33^{ad}; Ś1 reads
33^{ad} on marg. — °) Ds. 7 (both second time)
रोगः; G1 त्याग- (for राग). — B9 (first time) is
damaged in 33^d.

34 M1. 5. 7 (all first time) om. 34. — °) D7
(first time) M5 (second time) ज्ञात; G1 जातम् (for
जात). — °) K6 Bo. 6. 7. 9 Ds2 Ds. 5. 7 (all second
time) [5]प्रजः पितः (Ds. 7 °ता); V1 (second time)
प्रजापतिः; Da3. a4 (both second time) प्रजा (Da4 महा-
पितुः; D7 G2 (both first time). s [5]प्रियोपि वा (for
अप्रजोऽपि वा). G2 (second time) आत्मनिष्ठाप्रमोहिता;
M1. 5-7 (all second time) °निष्ठोऽप्रजा (M7 °जं) पितः
(M7 °ता). — °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. Ds. 5. 7 M1. 5-7
(all second time) आत्मय (V1 °प्र)ज्ञो; Da3 (second
time) °यज्ञा; Da4 (second time) °यज्ञा (for °न्येव).
Da4 (second time) भविष्यथ (for °प्यामि). — °) Da3. a4 (both first time) तारयते; M7 (second time)
धारयति (for ता). Da3 (first time) Ds. 9 M1. 5
(last two second time) प्रजाः. Ś1 K1. 2. 4 V1 B9. 7. 9

यथैकता समता सत्यता च ।

शीले स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं

ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्यः ॥ ३५

किं ते धनैर्बान्धवैर्वापि किं ते

किं ते दारैर्ब्राह्मण यो मरिष्यसि ।

आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टं

पितामहस्ते क्व गतः पिता च ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

पुत्रस्यैतद्वचः श्रुत्वा तथाकार्षीत्पिता नृप ।

तथा त्वमपि वर्तस्व सत्यधर्मपरायणः ॥ ३७

C. 12. 6561
B 12. 175. 39
K. 12. 174. 39

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १६९ ॥

Das. 44 Ds (last seven second time) न माता न पिता प्रजाः; D7 (second time) न माता च पतिः प्रजाः.

35 M1. 5-7 (all second time) om. 35-36. — ^a) V1 (second time) अति- (for अस्ति). K7 B8 (second time) D4 5 (second time).⁹ वृत्तं; B9 (second time) lacuna; D7 (second time) चित्रं (for वित्तं). — ^b) K8 (second time) तथैकता; G3. 6 यदै. M7 समयता (for समता). B0 (second time) T2 सत्यवाक् (for सत्यता). ☞ Ca: एकता निःसङ्गत्वम् । ☞ — ^c) K4 V1 B0. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text).⁹ Das (all [except K4] first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (first time). 6. 7 (first time) T1 G2 (both times). s. 6 M1. 5-7 (last four first time) Cs शीलं; T2 G1 शील- (for शीले). B0 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text).⁹ Das (all first time) विशिर् (for स्थितिर्). B7 (first time) कुंड; B8 (first time) lacuna (for दण्ड-). K1. 2. 3 (second time) B8. 9 (both first time) Das. 44 Ds2 (all second time) T1 Ms -विधानम्; B7 (second time) -निधायम् (for -निधानम्). ☞ Ca: दण्डनिधानं दण्डस्य फलपर्यन्तस्य क्रोधस्य निधानं धारणं स्याग इत्यर्थः ॥ Cs: वाक्ययमानसहिंसात्यागः । ☞ — ^d) V1 (second time) om. ततस्. B8 (first time; marg. as in text) तपस्विताश्च; D7 (first time) तमस्ततश्च; D7 (second time) तपस्ततश्च; G1 ततस्तपश्च (for 'स्ततश्च'). V1 (second time) प्रजाभ्यः; D7 (second time) क्रियाभ्यां (for 'भ्यः').

36 With 36, of. B. 12. 321. 72. M1. 5-7 (all second time) om. 36 (of. v. l. 35). — ^a) Ds2 (first time) किं तैर्; Ds (second time) किं स्विद्; D7 (second time) किंचिद् (for किं ते). Ś1 (sup. lin. as in text) K1. 2 बहुभिर्; D7 (first time) T G1. 2 (both times). s. 6 M1. 5-7 बहुभिर् (for बान्धवैर्). Ś1 K1. 2. 3 (first time) G2 (second time)

चापि किं ते; Das (second time) कर्म वापि; Ds1. s2 (first time) वापि किं तैः (for वापि किं ते). — ^b) Ds1. s2 (first time) किं तैर् (for किं ते). B8 (first time) G2 (second time) दानैर् (for दारैर्). D7 (first time) G2 (second time) ब्राह्मणं. K1 D7 G2 (both first time) मरिष्यन् (K1 'ति). — ^c) D7 (second time) ब्राह्मणम् (for 'नम्'). K1 D4 अन्विष्ट (for 'च्छ'). Cs गुहाप्रविष्टं. K1. 2 प्रवेष्टुं (for प्रविष्टं). — ^d) K8 V1 B0. 6-9 Das. 44 (all both times) Dn1. n4 Ds2 (second time) D2. 3. 5 (last two both times). 7 (second time) M1. 7 पितामहास्ते क्व गताः (Ds [first time] 'तः' पिता च (V1 [first time] 'ताय; B7. 9 [both first time] 'ता चा)).

37 G2 (both times) M1. 5-7 (all second time) om. the ref. — ^b) K8 (both times). 7 V1 B0. 6 (last three both times). 7 (first time). 8 (both times).⁹ (second time) Das. 44 (both first time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. 3 (both times). 5 (first time). 6. 7 (first time) यथा; D4 M7 (second time) पिता (for तथा). D4. 7 (first time) M7 (second time) तथा; Ds G2 (both first time) यथा; T1 तदा (for पिता). B8 (first time) मम; Das (second time) M1 (first time) नृपः. Ds. 7 (both second time) सहाकार्षीः पि (D7 तथाकार्षीणि) तामहः. — ^c) Das. 44 (both second time) वर्तस्व (for वर्तस्व). Ms (first time) तथा रत्नं च विवर्तस्व. — ^d) G2 (first time) ह्वापरः; Cp -परायणः (as in text). Ś1 K1. 2. 4 सत्यमेतत्परायणं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5 (both times). 7 V1 B0. 6-9 Das. 44 (last seven both times) Dn1. n4 Ds2 (both times) D2. 3 (both times). 4. 5 (both times). 6. 7 (both times).⁹ T G1. 2 (both

१७०

C. 12. 4861
B. 12. 176. 1
K. 12. 178. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

धनिनो वाधना ये च वर्तयन्ति स्वतन्त्रिणः ।

सुखदुःखागमस्तेषां क्रः कथं वा पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।

शम्याकेन विमुक्तेन गीतं शान्तिगतेन ह ॥ २

अब्रवीन्मां पुरा कश्चिद्वाङ्मणस्त्यागमास्थितः ।

क्लिश्यमानः कुदारेण कुचैलेन बुभुक्षया ॥ ३

उत्पन्नमिह लोके वै जन्मप्रभृति मानवम् ।

विविधान्युपवर्तन्ते दुःखानि च सुखानि च ॥ ४

तयोरेकतरे मार्गे यद्येनमभिसंनयेत् ।

न सुखं प्राप्य संहृष्येन्न दुःखं प्राप्य संज्वरेत् ॥ ५

times). ६ M1. ६-७ (last four both times) मोक्षधर्म.
— *Adhy. name* : Ś1 K1 २ ४ ६ (first time). ७ V1 Bo
(both both times). ८ ७ (both first time). ९ ९ (both
both times) Da3 a4 (both first time) Dn1 D2. ९
(first time). ४ ९ (both times). ६ ७ (first time). ९ G2
(both times) M1 (first time). ९ ९ (both both
times). ७ (first time) पितापुत्रसंवादः; K5 B5. ७ Da3.
a4 D3 (all second time) पितापुत्रसंवादो द्वितीयः.
— *Adhy. no.* (figures, words or both) : K5 (second
time) Dn1. n4 Ds1. s2 (first time) D2. ७ (first time)
T1 G1. ३ ६ M1. ६-७ (last four first time) २, B1 M1
(both second time) 102; Ds2 (second time) 103,
T2 G2 (first time) 16; M1. ६ ७ (all second time)
200; M5 (second time) 400. — *Śloka no.* : Da4
(first time) Dn1 40; Da1 (second time) 41; Dn4
69; Ds1 35.

170

1 ^a) K1 सधनो (for धनिनो). K5. ७ Da3 D4. ९
[s]प्या (K5 'प्य'धना; V1. Bo. ६-९ Da4 Dn1 Ds D2.
९ ९ ९ [s]या; Dn4 T2 (*sup. lin.*) चा; D1 T1. २
(orig.) G1-३ ६ येधना (for वाधना). M5 येन (for
ये च). — ^b) K1 V1 Bo ७-९ Da3. a4 Dn4 D2. ९ ९ ९
वर्तयन्ते; B5 प्रवर्तते; Dn1 वर्तते ये; Ca 'यन्ति (as in
text). Dn1 M5 स्वयं (M5 'यं')त्रिणः (for स्वतन्त्रिणः).
— ^c) K1 दुःखगतिस; T1 दुःखागमां (for 'गमस्'). D1 T
G1-३ ६ केषां (for तेषां). — ^d) Ś1 K1. २ ४ कथं तत्र;
G2 कथं वापि (for कः कथं वा). K1 च (for वा).

2 ^e) K1 शस्यकेन; K4. ६ ७ B1-९ Da3. a4 Dn1. n4
Ds D2-९ ९ शं (B5 शा)पां; V1 Bo. ६ संपां; D1 T1
G1. ३ ६ शं (G1 शा)म्यं (for शम्यां). K4. ७ B5. ९
Da3 Dn4 D2. ९ [ह]ह सुक्तेन; K5 V1 Bo. ७ ९ Da4

Ds1 [ह]ह युक्तेन; Dn1 तु युक्तेन (for विसु'). — ^d)
G3 गीतिं (for गीतं). K4 शांयगतेन (sio); K7 D4. ९
G3 शांतिं गतेन; Da3. a4 शांतिस (Da4 'श')तेन (for
'गतेन'). Ś1 K1. २ ४ B5 Da3. a4 M1 हि; K5 Bo Dn1.
n4 Ds D2. ९ ९ ९ च; D1 T G1-९ वै (for ह). B5
(marg. as in text) गीतं शांतिमता यथा; G6 यदुक्तं
ब्रह्मवादिनां.

3 ^a) K2 स; D1 G1. ९ M1. ६ ७ मा (for मां).
M1. ६ ७ मुनिः (for पुरा). K4 राजन् (for कश्चिद्).
— ^b) Ś1 K1. २ ४ ७ B1. ९ Ds आश्रितः; D4 आस्थिताः
(for 'तः'). — ^d) K4 कुचैलेन; K5 कुचै; V1 Bo. ६-९
Ds1 D2. ७ T G1-९ ६ M1. ६-७ कुचै; Ca. n कुचै (as
in text). — After 3, M5 reads 6.

4 = (var.) 12. 28. 5. — ^b) K4 जनाप्रभृति (for
जन्म'). — ^c) Da3. a4 विविधान्यप (Da4 'नि प्र')वर्तते.
— K1 om. 4^d-5^e.

5 K1 om. 5^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) K1 Ds D4-९
T G1-९ ६ M1. ६-७ Cn -तरे (D5. ९ Cn 'रे') मार्गो; Ca
-तरे मार्गे (as in text). ☞ Cn : मार्गो इति प्रथमान्त-
पाठे तु संनयेत् संप्राप्त्यात् । ☞ — ^b) K4. ६ V1 Bo. ६ ७
Da3 Dn1. n4 Ds D2. ९ यदेनम्; K7 D4. ६ ९ यद्येकम्;
B5 Da4 सदैवम्; B5 यदैवम् (for यद्येनम्). K2. ४
अभिमन्त्रयेत्; Ds G1 उपसंनयेत्; D2. ९ अनुसं; T
G2. ९ ६ M1. ६-७ उप (G2 'त')संनयेत् (for अभिसंनयेत्).
— ^d) K4. ६ V1 Bo-९ Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. ९ ७ ना-
सुखं (for न दुःखं). D5 संहरेत् (for संज्वरेत्). M5. ७
दुःखं प्राप्य न संज्वरेत्.

6 K4 om. 6-7. Ds1 transp. 6 and 7. M5
reads 6 after 3. — ^a) K5 न चैवाचरसि; D1 T1
G2. ९ ६ नैवाचरसि; Cn न वै च' (as in text). — ^b)
K5 Bo. ६ ९ (marg.) Ds D2. ९ ९ ९ यद्विचरसि; K1

न वै चरसि यच्छ्रेय आत्मनो वा यदीहसे ।
 अकामात्मापि हि सदा धुरमुद्यम्य चैव हि ॥ ६
 अकिंचनः परिपतन्सुखमास्वादयिष्यसि ।
 अकिंचनः सुखं शेते समुत्तिष्ठति चैव हि ॥ ७
 आकिंचन्यं सुखं लोके पथ्यं शिवमनामयम् ।
 अनमित्रमथो ह्येतदुर्लभं सुलभं सताम् ॥ ८
 अकिंचनस्य शुद्धस्य उपपन्नस्य सर्वशः ।
 अवेशमाणस्त्रील्लोकान्न तुल्यमुपलक्ष्ये ॥ ९

Das. a4 D4. 6. 9 य ईहसे; Dn1 T2 G1 M5. 6 Cn न
 (Dn1 य) ईशिषे; Dn4 यदीशिषे; D7 T1 G2. 3. 6 न
 रंससे; M1. 7 न ईहसे (for यदीहसे). — K1 om.
 6^a-8^b. — °) T2 अजाद्यात्मा (for अकामात्मा). — °)
 K5 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 3 G1 M1 5-7
 चै (B4-9 वै)व ह; Da4 वै सह (for चैव हि). T1 G2.
 3. 6 सुतमुत्पाद्य चैव हि (G5 ह).

7 K1. 4 om. 7 (cf. v. l. 6). K2 T G1-3. 6 om.
 (hapl.) 7. Ds1 transp. 6 and 7. D7 reads 7
 after 8^a. — °) K5. 7 Ds M5 परितपन्न; Cn पतन्
 (as in text). — °) S1 B5. 7 (marg.) Das. a4 Ds1
 D4. 6. 3. 9 M1. 5-7 Ca सुखमासा (S1 Ds1 स्वा)दयिष्यसि
 (S1 Ds1 M1. 5-7 'ति). — 7^{ed} is partly damaged in
 Br. — °) Ds2 सुखं तिष्ठति (for समुत्ति). K5 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 M1. 5-7 ह (for हि).

8 K1 om. 8^a (cf. v. l. 6). — °) D7 T1 G2. 6
 शिवं (for सुखं). — °) S1 K4. 7 V1 D4. 9 चैतद्;
 T1 G2. 3. 6 सुखम् (for शिवम्). — After 8^a, D7
 reads 7. — °) K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4
 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 अन (V1 'नि)मित्र (V1
 'त्त)पथो (for 'मथो). K5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1.
 n4 Ds D2. 3. 5-8 T G1. 3. 6 M5-7 ह्येष; Ds ह्येक; G2
 M1 ह्येषां (for ह्येतद्). — °) K7 D4. 9 मतं (for
 सताम्). K5 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3.
 5-8 T G1. 3. 6 M1. 5-7 दुर्लभः सुलभो मतः (D7 T G1-3. 6
 M1. 5-7 'भः सतां).

9 °) K1 अकिंचनस्य. S1 K1. 3 सर्वस्य (for शुद्धस्य).
 — °) K5 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8
 सर्वतः (for 'वा:). Cn उपपन्नस्य वैराग्यसंपन्नस्य । C
 — °) K1 अवेशमाणसः; B5 Da4 Ds1 D4. 6. 7. 9 अवे-
 शमाणसः. Ds ताल्ल (for श्रील्ल). — °) K5 Bo.

आकिंचन्यं च राज्यं च तुलया समतोलयम् ।
 अत्यरिच्यत दारिद्र्यं राज्यादपि गुणाधिकम् ॥ १०
 आकिंचन्ये च राज्ये च विशेषः सुमहानयम् ।
 नित्योद्विग्नो हि धनवान्मृत्योरास्यगतो यथा ॥ ११
 नैवास्याग्निर्न चादित्यो न मृत्युर्न च दस्यवः ।
 प्रभवन्ति धनज्यानिनिर्मुक्तस्य निराशिषः ॥ १२
 तं वै सदा कामचरमनुपस्तीर्णशायिनम् ।
 बाहूपधानं शाम्यन्तं प्रशंसन्ति दिवौकसः ॥ १३

6-9 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2 3 हह; V1 इति (for
 उप-).

10 °) K7 सम्यं (for राज्यं). — °) S1 K1. 2
 Das T2 समतोलयन्; K4. 7 Ds1 D4. 7. 9 M1. 5-7 'तोल-
 यत् (for 'तोलयम्). — °) S1 K1. 2 D4 अति (D4
 'त्या)रिच्यत. — °) G2 अग्नि (for अपि). T G1-3. 6
 M1. 5-7 गुणाधिकात् (M1. 5. 7 'न्) (for 'धिकम्).

11 °) K4 आकिंचन्यं; G1 आकिंचन्ये (for 'चन्ये).
 M1 न वा राज्ये; M7 च राज्ये वा. — °) D7 T2 G1.
 3. 6 [s]ति- (for हि). D4 om. (hapl.) from वान्
 up to धन (in 12^a).

12 D4 om. up to धन (cf. v. l. 11). — °)
 Da4 Ds चादित्यो; Dn1. n4 Cal. ed. Cn चारिद्र्यो; D7
 T1 G2. 3. 6 चाभिग्नो (for चादित्यो). Cn न चारिद्र्य
 इत्यत्र न चादित्य इत्यपपाठः । अरिष्टश्रोराद्युपपन्नः । C
 — °) D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 शत्रवः (for दस्यवः). — °)
 K5. 7 V1 Bo 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 9 धन (D4
 om. धन)स्यामाद्; B5. 9 'ज्यान्या; Da4 'स्यान्या; D7
 T G1-3. 6 M1. 5-7 धनं हर्तुम् (for धनज्यानि). — °)
 K5 Bo. 6. 7 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 विमुक्तस्य (for
 निमुक्तः). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 हतरे स्युः (M1. 7 'रेस्य;
 M5 'रस्य) कुतः पुनः.

13 °) K4 Ds ते (for तं). S1 K1. 2 D7 T काम-
 चारम् (for 'चरम्). — °) Da1 अनुपस्तीर्णः; G1 अनु-
 पस्तिष्य-; M1 अनुविस्तीर्णः (for अनुप'). — °) K4
 बाहूपधानं; G2 'हूपधानं. Ds1 साम्यतं; G5 शान्यतं.
 — °) D7 T G1-3. 6 M5 स्पृहयति (G1 'तं) (for
 प्रशंसन्ति).

14 °) G1 धनवान्कोभमोहान्वाम्. — °) K5 आ-
 विष्टे. — °) K5 Ds1 तिर्यगाक्षः; K7 Ds D2-3. 3. 9

C. 12. 6574
 B. 12. 175 13
 K. 12. 176. 13

G. 12. 4575
B. 12. 176. 14
K. 12. 175. 14

धनवान्क्रोधलोभाभ्यामाविष्टो नष्टचेतनः ।

तिर्यग्भीक्षुः शुष्कमुखः पापको भ्रुकुटीमुखः ॥ १४

निर्देशश्चाधरोष्ठं च क्रुद्धो दारुणभाषिता ।

कस्तमिच्छेत्परिद्रष्टुं दातुमिच्छति चेन्महीम् ॥ १५

श्रिया ह्यभीक्ष्णं संवासो मोहयत्यविचक्षणम् ।

सा तस्य चित्तं हरति शारदाभ्रमिवानिलः ॥ १६

अथैनं रूपमानश्च धनमानश्च विन्दति ।

अभिजातोऽसि सिद्धोऽसि नासि केवलमातुषः ।

इत्येभिः कारणैस्तस्य त्रिभिश्चित्तं प्रसिच्यते ॥ १७

'क्रेक्षी'; D₁ T G₁-2.6 M₁ 5-7 'रुष्टिः' (for 'गीक्षः').
D₂ क्रुद्धमुखः (for 'शुष्क'). —^d) D₂ G₁ M₁ पापको;
T₂ कोपको; G₂ प्रापको (for 'पापको'). K₄ भ्रुकुटी-
मुखः; K₇ D₄ 9 G₁ भ्रुकुटी'; D₄ D₂ 1 भ्रुकुटी'; G₂
भ्रुकुटीमुखः.

15 ^a) T₁ G₂ 6 निर्देश्य; G₁ निर्देश्य (for 'दैर्घ्य').
K₁ 2 चाधरोष्ठं; K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 2. 1 D₂ 1. 1 D₂
D₂-9 अधरो (B₂ D₂ 1 D₂ 'रौ')ष्ठं; G₁ चाधरोष्ठ (for
'रौष्ठ'). Ś₁ K₁ 2. 4 दु; T G₂ 6 स (for च). G₂
निर्देश्य चाधरोष्ठस्य; M₁ 5-7 निर्देशश्चाधरोष्ठं. —^b)
K₂ 6 Bo M₁ -भाषितः (for -भाषिता). —^c) D₂ 1
कस्तम् (for कस्तम्). D₄ 6. 7. 9 इच्छति वै (for इच्छे-
त्यति). T₁ 7-9; T₂ G₂ 2. 6 -प्रष्टुं (for -द्रष्टुं). —^d)
D₂ 1 चेन्महं; M₁ 'हीन्'. K₄ दातुमिच्छेन्महीमिमां.

16 ^a) K₂ 4. 7 B₂ D₂-4. 9 T G₁-2. 6 M₁ 6 ह्यभी-
क्ष्णः; D₂ 1 न्वभीक्ष्णः; M₁ [अ]भ्यभीक्ष्णः (for ह्यभी-
क्ष्णः). Ś₁ K₁ 2 G₂ संवासः; M₁ -संवादो (for संवासो).
—^b) Ś₁ K₁ 2. 4 अविचक्षणः (K₄ 'क्षण') (for 'वक्ष-
णम्'). —^c) D₁ T G₁-2. 6 M₁ 5-7 सोस्य चि (G₂
वि)त्तं विकि (M₁ 5. 7 'ह')रति. —^d) K₄ हवानिलः;
G₂ 'निष्ठं'.

17 ^a) D₁ T₁ अथेदं (for अथैनं). D₂ T₁ रूप-
मानं; G₂ 6 'मानैश्च' (for 'मानश्च'). —^b) D₂ T₁
धनमानं (for 'मानश्च'). G₂ (also as in text) मुञ्चति
(for विन्दति). —^c) K₄ अभिजातो (for अभि').
D₂ 8 शुद्धो (for सिद्धो). —^d) M₁ इत्येतैः (for 'भिः').
—^e) Ś₁ (by corr.) प्रसिच्यते; K₄ 'इयते'; K₆ Bo.
6. 7. 8 (marg. as in text) D₂ 1. 1 D₂ 2. 1. 1
प्रमाद्यति; D₂ 2. 1 T₁ Ca प्रसज्यते; D₂ G₂ प्रसि (G₂
'सा')ज्यते (for 'इयते'). ☞ Ca: प्रसज्यते इति पाठः;

स प्रसिक्तमना भोगान्विसृज्य पितृसंचितान् ।

परिक्षीणः परस्वानामादानं साधु मन्यते ॥ १८

तमतिक्रान्तमर्यादमाददानं ततस्ततः ।

प्रतिषेधन्ति राजानो लुब्धा मृगमिवेषुभिः ॥ १९

एवमेतानि दुःखानि तानि तानीह मानवम् ।

विविधान्युपवर्तन्ते गात्रसंस्पर्शजानि च ॥ २०

तेषां परमदुःखानां बुद्ध्या भैषज्यमाचरेत् ।

लोकधर्मं समाज्ञाय ध्रुवाणामध्रुवैः सह ॥ २१

नात्यक्त्वा सुखमाप्नोति नात्यक्त्वा विन्दते परम् ।

संप्रसक्तमना इत्यग्रे पाठात् । ☞

18 = 12. 28. 8. —^a) Ś₁ K₆ Bo. 6-9 D₂ 2. 1
D₂ 1. 1 D₂ 2. 1. 1 संप्रसक्तमना; K₁ 2. 4. 7 D₄ 9
स प्रसक्त'; V₁ M₁ 5-7 संप्रसिक्त'; T₂ न प्रसक्त'; G₁ 2
अप्रसिक्त' (for स प्र'). D₄ G₁ भागात् (for भो').
—^b) G₂ असृज्य (for वि'). K₇ D₄ 9 चिर- (for
पितृ). —^c) K₂ स्वादु; D₁ T G₁-2. 6 M₁ 5-7 बहु
(for साधु).

19 = (var.) 12. 28. 9. —^a) B₂ अभिजात- (for
जति'). K₇ -मर्यादाय (for 'दम्'). —^b) D₁ T G₁-2. 6
M₁ असांप्रतं (for ततस्ततः). B₂ (marg.) आदानामत-
स्ततः. —^c) K₄ प्रतिषेधन्ति; B₂ 'वेषयति'; B₂
(marg.) निषेधयति. —^d) = 3. 198. 26^d.

20 = (var.) 12. 28. 13. —^a) B₂ (marg.)
एवमादीनि (for 'मेतानि). —^b) Ś₁ K₁ 2. 4 तानीह (for
'ह'). —^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂ 2. 1 D₂ 1. 1 D₂
2. 1. 1 M₁ उपपद्यते (for 'वर्तन्ते'). —^d) K₇ -संस्पर्-
शजानि (for 'जानि). K₆ Bo. 7 D₂ 1. 1 D₂ 2. 1
2. 1. 1 [अ]पि (for च).

21 ^b) Ś₁ K₁ 2. 4 Ca भेषज (K₂ 'ज्य')म्. —^c)
K₇ एवं सर्वं; D₄-6. 8. 9 एवंधर्मैः; D₇ G₂ 2. 6 लोके
धर्म (for लोकधर्म). Ś₁ K₂ 4 समाख्याय; K₆ V₁
Bo. 6-9 D₂ 2. 1 D₂ 1. 1 D₂ 2. 1. 1 अव (V₁ D₂ 'वि').
ज्ञाय; K₇ B₂ (marg.) D₄-6. 8. 9 समाधाय (for
'ज्ञाय'). —^d) B₂ लोकानाम् (for ध्रुवाणाम्).

22 ^b) G₁ M₁ 7 महत् (for परम्). —^c) B₂
D₇ T G₁-2. 6 M₆ निर्भयः; D₂ दाभयः; D₂ चाख्यः
(for चाख्यः). —^d) D₇ T G₁-2. 6 M₂ transp. त्यक्त्वा
and सर्वं. K₆ 7 D₂ 1 D₂ 2. 1. 1 T G₂ 2. 6 M₁ 5-7

नात्यक्त्वा चाभयः शेते त्यक्त्वा सर्वं सुखी भव ॥ २२
इत्येतद्वास्तिनपुरे ब्राह्मणेनोपवर्णितम् ।

शम्याकेन पुरा मह्यं तस्मान्यागः परो मतः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तम्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७० ॥

१७१

उवाच ।

ईहमानः समारम्भान्यदि नासादयेद्धनम् ।

धनवृष्णाभिभूतश्च किं कुर्वन्सुखमाप्नुयात् ॥ १

भीष्म उवाच ।

सर्वसाम्यमनायासः सत्यवाक्यं च भारत ।

निर्वेदश्चाविवित्ता च यस्य स्यात्स सुखी नरः ॥ २

एतान्येव पदान्याहुः पञ्च बृद्धाः प्रशान्तये ।

एष स्वर्गश्च धर्मश्च सुखं चानुत्तमं सताम् ॥ ३

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

निर्वेदान्मङ्किना गीतं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४

ईहमानो धनं मङ्किर्भयेहश्च पुनः पुनः ।

केनचिद्धनशेषेण क्रीतवान्दम्यगोयुगम् ॥ ५

युसंबद्धौ तु तौ दम्यौ दमनायाभिनिःसृतौ ।

आसीनमुष्ट्रं मध्येन सहसैवाभ्यधावताम् ॥ ६

C 12. 658f
B. 12. 177. 6
K 12. 176. 6

भवेत् (for भव).

23 °) T₂ G₁ M₁ इस्तिनपुरे. — °) Śi K₁ L₁ 2. 4
ब्राह्मणैर् (for 'गेन'). Śi K₁ L₁ 2. 4. 7 D₁ 2. 9 अनु- (for
उप). M₁ वर्तितुं (for 'वर्णितम्'). — °) K₁ L₁ 4. 6. 7
V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ 24 D₂ 2-3 3. 0 ऋं (V₁ Bo
सं)पाकेन; D₁ T₁ G₂ 2. 8 शम्यकेन (for 'शम्या'). Śi
K₁ L₁ 2. 4 विसुकेन; D₂ पुरा गीतं (for 'पुरा मह्यं'). — °)
K₁ D₁ 2. 9 मम (for मतः).

Colophon. — Sub-parvan: Śi K₁ L₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo.
6-9 Das. 24 Dn₁ 24 D₂ 2-3 T₂ G₁ 2. 8 M₁ 5-7 मो-
क्षधर्म. — Adhy. name: Śi K₁ G₂ M₁ 5-7 शम्याक-
गीता; K₁ D₂ शस्याकगीता; K₁ 6. 7 Bo. 6-9 Das.
24 Dn₁ D₂ D₂ 2-3 शपाकगीता; V₁ संपाकगीता; D₁
G₂ 8 शम्यकगीता. — Adhy. no. (figures, words or
both): Dn₁ 24 D₂ D₂ 7 T₁ G₁ 2. 8 M₁ 5-7 3; D₂
2; T₂ G₂ 17. — Śloka no.: Dn₁ 23.

171

1 G₂ om. the ref. — °) K₁ D₂ D₂ इहमानः.
D₂ 6. 9 T₂ समारंभाद्; G₂ सवारंभान् (for 'समा').
— °) K₁ नापाववेद् (for 'नासा'). D₂ परं (for 'धनम्').
— °) T₁ कुर्वीत् (for 'कुर्वन्'). M₁ धनम् (for 'सुखम्').

2 °) D₁ अनायासः; C₂ अनायासः (as in text).

°) C₂: अनायासः सर्वकार्यकर्मत्यागः । °) Śi (orig.;
sec. m. as in text) K₁ 6. 7 Br. 9 D₁ 5. 7. 9 G₂ 9
M₁ विविक्ता; V₁ Bo. 6 Das' Dn₁ 24 D₂ 8 C₂ [अ]वि-
विक्ता; B₂ (marg.) 8 D₂ Cap. sp विविक्ता; T₁
[अ]विवक्ता (for [अ]विविक्ता). V₁ तु (for 'च'). °) C₂:
विविक्तेति पाठे श्रवणादीच्छा ॥ C₂: अविविक्ता धनप्राप्ति-
वैतृष्यम् । °) — K₁ om. 2^d-3^d.

3 K₁ om. 3rd (cf. v. l. 2). — °) D₂ बृद्धाः
(for 'बृद्धाः'). Das. 24 मनीषिणः (for 'प्रशान्तये').
— °) M₁ एषु (for 'एष'). Das. om. धर्मश्च. D₂ 6.
8. 9 M₂ एष धर्मश्च स्व (D₂ 9 स) गैश्च. — °) D₁ चानु-
त्तमा. K₂ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁ 24 D₂ D₂ 2. 8. 9
मतं (for 'सताम्').

4 °) D₂ निर्वेदं (for 'द्वार').

5 °) K₁ D₂ इहमानो; T₂ ईहमानो. Das T₂ G₁
संकी (for 'मङ्किर'). Śi K₁ L₁ 2. 4 सुखमिच्छन्तया मङ्किर
(K₁ 4 मङ्कि). — °) G₁ भयेच्छश्च; C₂ 'हश्च' (as in
text). — °) D₂ D₁ T₁ G₂ 8 केनापि; M₁ (sup. lin.
as in text) येनचिद् (for 'केनचिद्'). D₁ T₁ G₂ 2. 8
'लेभेन (for 'लोभेन'). — °) K₂ क्रीतवान्; G₂ कृत
(for 'क्रीत'). Das D₂ दंपगोयुगं; D₂ 8 दम्यगोयुगं
(for 'गोयुगम्').

6 D₂ reads 6th twice. — °) K₁ ससंबद्धौ; K₂
V₁ Bo. 8 (marg. as in text) 9 Das. 24 D₂ असंबद्धौ;

C. 12 8592
B. 12. 177. 7
K. 12 176 7

तयोः संप्राप्तयोरुष्टः स्कन्धदेशममर्षणः ।

उत्थायोत्क्षिप्य तौ दम्प्यौ प्रससार महाजवः ॥ ७

हियमाणौ तु तौ दम्प्यौ तेनोष्ट्रेण प्रमाथिना ।

त्रियमाणौ च संप्रेक्ष्य मङ्कित्ताव्रवीदिदम् ॥ ८

न चैवाविहितं शक्यं दक्षेणापीहितुं धनम् ।

युक्तेन श्रद्धया सम्यगीहां समनुतिष्ठता ॥ ९

1. असंबाधौ, Ds सुसंबद्धौ, Cnp असंबद्धौ (for सुसंबद्धौ). V1 च तौ; Ds तु तौ; T2 G1 Ms कृतौ (for तु तौ). — Ś1 (orig.) K2.4 om (hapl.) 6^b-7^a, Ś1 (sec. m.) supplying the om. on marg. — ^b) T2 गमनाय (for दम्). D4 (second time) [अ]भिनिःसृता; D7 T1 G2 [अ]भिनिर्वृतौ; Gs.8 'निष्ठितौ (for 'निःसृतौ). G1 दमनादतिकः स्मृतौ. — ^a) Ś1 दम्प्येन; K1 भास्येन (for मध्येन).

7 Ś1 (orig.) K2.4 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 6). Ś1 reads 7^{ab} on marg. — ^a) D4 स प्राप्तयोरु. Ś1 दातः (for उष्टः). — ^b) K7 अकर्षणः; Ms अमर्षण. — ^c) G2 [उ]त्थाय (for [उ]त्क्षिप्य). D7 T G1-3.8 दम्प्यौ तौ (by transp.); Ds तौ दस्यौ. ☞ Cn: उक्षिप्य तुलाभाजन द्वयवदुपरि भूमेर्नात्वा । ☞ — Ś1 reads 7^a twice. — ^d) Ś1 (second time) शाखादंतर्हितौ हि तौ.

8 ^a) Ks Ds2 D2.3.5.8 T1 Gs 8 हियमाणौ; K7 हियमाणौ; G2 हियमाणौ (for हिय). Br damaged from स्यौ up to त्रियमा (in 8^a). — ^b) Dn1 ततो (for तेन). K1 प्रधाविना (for प्रमाथिना). — ^c) K7 त्रियमाणौ; D7 G2 हियमाणौ; T1 Gs हिय (for त्रिय). Bs D4 Ds1 Ds.1.8 T G1-3.8 Ms.8 तु (for च). — ^d) Ks तदा (for तत्र). G2 transp. अत्रवीत् and इदं.

9 ^a) D7 T G1-3.8 M1.5-7 जातु (for चैव). K1 [अ]विहितुं. — ^b) Ds दक्षेण. D7 T G1-3.8 M1.5.8 दक्षेणासुं धनं कचित्; Cnp दक्षेणापीहितं धनं. — ^d) Ds G1 इहां (G1 'षां) समनुतिष्ठतां.

10 ^a) Ks कृतस्य; Ds2 क्षतस्य (for कृतस्य). Ks Dn1. n4 Ds1 Cnp नानार्थैर्; V1 Bo.3.8 Ds2 Ds नानार्थैर् (for चां). K7 D4.5.8.9 पूर्वमर्थैर्विमुक्तस्य; D7 T G1-3.8 M1.5-7 पूर्वमर्थैर् (D7 T1 Gs.8 'पुण्यैः; M7 'मत्तैः) विहीनस्य. — ^b) T1 युक्तस्य ननु (for 'स्याप्यनु). — ^c) Ś1 K1.2.7 B7.8 D4.9 इदं (for इमं). G2 पश्यतु. Dn4 संगस्य; D7 T1 G2.3.8 संगस्य (for 'त्या). — ^d)

कृतस्य पूर्व चानर्थैर्युक्तस्याप्यनुतिष्ठतः ।

इमं पश्यत संगत्या मम दैवमुपप्लवम् ॥ १०

उद्यम्योद्यम्य मे दम्प्यौ विषमेणेव गच्छति ।

उत्क्षिप्य काकतालीयमुन्माथेनेव जम्बुकः ॥ ११

मणी वोष्टस्य लम्बेते प्रियौ वत्सतरौ मम ।

शुद्धं हि दैवमेवेदमतो नैवास्ति पौरुषम् ॥ १२

D7 T G1-3.8 M1.5-7 दैवाद (for दैवम्). Ś1 K1 2.4 उपप्लुतं (K4 'तः); K7 D4.9 'स्थितं (for 'प्लवम्).

11 ^a) Br damaged from उद्यम्य up to ताली (in 11^a). Ś1 K1.2 D4 उद्यम्य; K4 Ds.8.8 तद्यम्य; Ds उद्यम (for उद्यम्य). K2 [उ]द्यम्य; Ks Bo.3.8.9 Ds.8.8 D2.3.8.8 [उ]त्क्षिप्य; K7 D4.9 करभौ; B8 (marg.) [उ]त्क्रम्य (for [उ]द्यम्य). D7 T1 G2.3.8 तौ (for मे). K1.2 दस्यौ; D4 M1 दम्प्यौ. — ^b) Ś1 K2.4 विशेषेणैव; Ś1 (sup. lin.) Ks D2.8 विष (Ś1 'वा)मेनैव; K1 विशसेनैव (for विषमेणेव). Ś1 K1.2.4 V1 Bs Dn1. n4 Ds गच्छतः (for 'ति). — ^c) Bs laouna; T2 G1 'तालीयम् (for 'तालीयम्). — ^d) Ś1 उन्माथेनेव; K1 corrupt; K2.4.7 Ds.8.8 Dn4 Ds Ms उन्माथेनेव; Ks V1 B7.8 Dn1 Ds Ds.8 T G1-3.8 M1.5.7 Cpp. Cs उत्पथेनै (Cpp 'ने)व; Ms उन्माथमिव; Cs उन्माथेनेव (for उन्माथेनेव). Ks.7 (marg.) Bo.7 Dn1 Ds Ds धावतः; K7 (orig.) Bs Dn4 D2.4-8.8.9 Cpp जंबुकौ; V1 Bo.9 Ds.8.8 Cnp 'कुं (for 'कः). K2.4 शाखादेनार्दि (K2 'दि)तौ हि तौ. ☞ Ca: उन्माथेन कूटयन्नेन यथा कश्चिजम्बुको हतः । also: यथा उन्माथमध्यपतितो जम्बुकस्तमादायैव गच्छति ॥ Cn: मेषयोर्युध्यतो परस्परशिरःसंघट्ट उन्माथस्तेन दैवान्मध्यो प्रविष्टो जम्बुकोऽतिपीडनान्ममार ॥ Cp: उन्माथेन स्फुटयन्नेन जम्बुकमिवोत्क्षिप्य ॥ Cs: तालवृन्तासन्नपतता काकेन यदृच्छया पातितं तत्फलं काकतालीयम् । तस्मात्स्थितजम्बुकोपरि पतितम् । ततो यथा जम्बुको बभ्रासेत्यर्थः । उन्माथेनेव जम्बुक इति कश्चित्पाठः । उन्माथः कूटयन्त्रं स्थापयान्त्रं कश्चिद्वेत् । दुष्टमृगवधार्थकल्पितयन्त्रे जम्बुको मृतो यथेत्यर्थः । Cv: उन्माथेन, उद्यम्य मथ्नातीति उन्माथो यन्नकृतजालविशेषः । जम्बुकमिव, जम्बुकं यथा प्राप ॥ ☞ — After 11, Dn4 D2.5.8 ins.:

471* उत्पथेनैव धावन्तमुत्पथेनैव धावतः ।

12 ^a) K7 D4 वोष्टस्य (for वो). Ks Ds लंबते; Dn4 लंबेति; T1 'त (for 'ते). — ^b) Ds4 क्षिप्रौ; Ds शुभौ; Ms दम्प्यौ (for प्रियौ). G1 प्रियावदितरौ मम. — ^c) Gs.8 इत्थं (for शुद्धं). D4 हि दैवम्;

यदि वाप्युपपद्येत पौरुषं नाम कर्हिचित् ।
 अन्विष्यमाणं तदपि दैवमेवावतिष्ठते ॥ १३
 तस्मान्निर्वेद एवेह गन्तव्यः सुखमीप्सता ।
 सुखं स्वपिति निर्विण्णो निराशश्चार्थसाधने ॥ १४
 अहो सम्यक्शुकेनोक्तं सर्वतः परिमुच्यता ।
 प्रतिष्ठता महारण्यं जनकस्य निवेशनात् ॥ १५
 यः कामान्प्राप्नुयात्सर्वान्यश्चैनाकेवलंस्त्यजेत् ।

प्रापणात्सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥ १६
 नान्तं सर्ववित्त्सानां गतपूर्वोऽस्ति कश्चन ।
 शरीरे जीविते चैव तृष्णा मन्दस्य वर्धते ॥ १७
 निवर्तस्य विवित्साभ्यः शाम्य निर्विद्य मामक ।
 असकृच्चासि निकृतो न च निर्विद्यसे तनो ॥ १८
 यदि नाहं विनाश्यस्ते यद्येवं रमसे मया ।
 मा मां योजय लोभेन वृथा त्वं वित्तकामुक ॥ १९

C 12. 8604
B. 12. 177. 19
K 12. 178. 19

G1 तदैवम् (for हि दैवम्). B8 (marg. as in text).
 Da4 एवेह (for एवेदम्). —^a) K8 V1 Bo. 8
 (marg.). 7-8 Das Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 Cn. p हृदेनैवास्ति
 (Ds1 'सि); K7 D4. 9 M8 हृदो वा नास्ति; B8 हस्ते
 नैवास्ति; M1. 7 एतेनैवास्ति (for अतो नैवास्ति). Ds1
 पौरुषः. ☞ Cn: हृदेनैव मूढनिर्वन्धेनैव पौरुषमस्ति न तु
 तद्विद्वद्दृष्ट्वा । नैवेति पदविभागे वा । ☞

13 ^a) K7 D4 च (for वा). D7 T G1-8. 6 M1. 5
 [अ]भि (for [अ]पि). —^{T2} om. 13^b. —^b) D2. 8
 नैव (for नाम). —^c) K1 अन्विष्टमाणं; M1 अन्वीष्य.
 —^d) K8 [अ]वतिष्ठति; B8 (marg.) 'शिष्यते; Ds
 M1. 5-7 [अ]वतिष्ठति.

14 ^a) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das.
 a4 Dn1 Ds Ds. 7. 8 T G1-8. 6 M7 Cnp निर्वेदम्.
 ☞ Cn: निर्वेदमिति पाठे कृद्वत्त्वमार्षम् । ☞ —^b) K8
 V1 Bo. 6. 8 (marg. as in text). 9 Das Ds Ds. 7 T
 G1-8. 6 M1. 5-7 गन्तव्यः; D4 'व्या (for 'व्यः). B7
 damaged from व्यः up to निराशश्चा (in 14^d). K4. 6
 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 6. 8 M1 ह-
 च्छता (for हृप्सता). —^d) G1 [अ]थ (for [अ]र्थ).
 K8 दर्शने; B8 साधनं.

15 ^b) Ś1 K1. 2. 4 परिसुचय; Dn4 'मुच्यत; D4
 'मुद्यता (for 'मुच्यता). —^{Bo} om. 15^{ad}. —^c) K1
 प्रतिष्ठिता. K4 मतारण्यं (for महा'). D7 T G1-8. 6
 M1. 5-7 प्रतिष्ठमानेनारण्यं. —^d) D7 G2. 6 नियोजनात्
 (for निवेश').

16 With 16, cf. Manu. 2. 95. M8 om. 16.
 —^a) D7 T G1 यत् (for यः). K8 Bo. 7 Dn1. n4
 Ds Ds. 8. 5 आमुयात्; D8 चाप् (for प्राप्). D4
 om. from यास्स up to विवि (in 17^a). —^b) T1
 यच् (for यश्). K4. 6. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 Ds. 2. 5-9 T G1. 8. 6 चैतान् (for चैतान्). K8 केवलं;
 Da4 'कास्.

17 D4 om. up to विवि (cf. v. 1. 16). —^a) K7
 नान्त- (for नान्तं). G1 पूर्व- (for सर्व-). K8. 7 V1 Bo.
 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2-6. 8 Cn. p. 8 -विधित्सानां;
 D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 -विधित्साया; Cn -विधित्साभ्यः
 (for 'त्सानां) ☞ Ca: विधित्साभ्य. वाञ्छाभ्यः ॥ Cn:
 विधित्सानां धनाद्यर्थं प्रवृत्तीनाम् ॥ Cp विधित्सा विचारणेच्छा ।
 अविधित्सेति पाठे प्रतिकारानिच्छा । ☞ —^b) B2 Ds1 गतः
 (for गत-). —^c) D4 वैव (for चैव). —^d) T2 M1.
 5-7 मर्त्यस्य; G1 मध्यस्य (for मन्दस्य). B8 T2 (also
 as in text) G1. 8. 6 Mc वर्तते (for वर्धते).

18 ^a) K1 निवर्तस्य; K2 निवर्तस्य; K7 D4. 9 निवृ-
 त्तस्य; Bo. 7. 9 निर्विण्णस्य (for निवर्तस्य). K4. 6 V1
 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 6. 8
 T1 विवि (T1 'व'त्साभ्यः (for विवि'). —^b) K7 D4. 9
 शाम्येन्; D7 T1 G2. 8. 6 जानु (for शाम्य). D8 नि-
 र्विण्ण (for 'द्य). K4. 6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9
 Da4 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 8 Cn. p कामुक (Bo 'कं;
 Ds2 'कः); K7 D4. 6. 9 G1 मानसं; T G2. 8. 6 M1. 7
 मामकं (M1 'कः); Cnp हे मनः; (also) मानस (for
 मामक). Csp न च निर्विद्यसे मनः. ☞ Ca: निर्विद्य विरजो
 भव ॥ Cn निर्विद्य वैराग्यं प्राप्य । ☞ —^c) Ś1 (also
 as in text) K2 चास्य; V1 Bo. 8 (marg. as in text)
 Da4 D7 T G2. 6 चापि; D8 वापि; D9 यासि (for
 चासि). Bo निकृतो. —^d) K4. 7 Dn4 ततः; K8
 नरः; Dn1 Ds2 D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 मनः; Ds1
 वनः; D2. 8. 5. 8 नर (for तनो). V1 Bo. 6-9 Das. a4
 D4. 9 न च निर्विद्यसीतर.

19 ^a) B8 (marg.) Das. a4 Ca निर(Ca 'रा'स्यस्;
 Dn4 विनाश्यं; Ds1 विनश्यस्; D8 विनाशस् (for
 'इयस्). —^b) K7 D4-6. 9 यदि वा; Dn4 यदेव; Ds1
 यद्येव (for 'वं). G1 मन्त्यसे (for रमसे). Dn4 त्वया
 (for मया). —^c) K1. 2. 4 Dn4 मा मा (for मा मां).
 —^d) G1. 9 यथा (for वृथा). K7 त्वचित्; Da4
 त्वचित्; D4 त्वं चित्; G2 त्वं वृत्त- (for त्वं वित्त-).

C. 12. 6805
B. 12. 177. 20

संचितं संचितं द्रव्यं नष्टं तव पुनः पुनः ।

कदा विमोक्ष्यसे मूढ धनेहां धनकामुक ॥ २०

अहो नु मम बालिश्यं योऽहं क्रीडनकस्तव ।

किं नैव जातु पुरुषः परेषां प्रेष्यतामियात् ॥ २१

न पूर्वं नापरे जातु कामानामन्तमाप्नुवन् ।

त्यक्त्वा सर्वसमारम्भान्प्रतिबुद्धोऽसि जागृमि ॥ २२

नूनं ते हृदयं काम वज्रसारमयं दृढम् ।

यदनर्थशताविष्टं शतधा न विदीर्यते ॥ २३

K₄ G₁ -कार्मुक (G₁ 'क'); K₇ D₄. 9 -सामक (D₄ 'क');
D₄₄ D₄₄ M₁. 6 -कामुकः (for 'क').

20 *) K₇ D₄. 9 सर्वतो; D₄₄ lacuna (for the second संचितं). D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 वित्तं (for द्रव्यं). —^b) Ś₁ K₁. 2 transp. नष्टं and तव. K₂ om. the second पुनः. —^c) K₁ यदा (for कदा). K₄. 6 V₁ Bo. 6. 8 9 D₄₄. 44 D₄₄. 44 D₄. 2. 5. 6. 8 G₁ कदाचि (G₁ 'दा ता') नमोक्ष (K₄. 6 B₈. 9 D₄₄ D₄ 'क्ष्य')-से मूढ; M₁. 5-7 न च निर्विणसे मूढ. —^d) B₈ धनेहां; G₂ धनेहं. K₄ -कार्मुक; D₄₄ -कामुक; M₁. 6. 7 -कामुकः. — After 20, M₅ ins. 473*, followed by:

472* परिपन्थिक सर्वस्य श्रेयसः पापसंश्रय ।

21 *) D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 हि (for नु). —^b) G₁ क्रीडनवत् (for 'नकस्'). — D₇ T G₁-3. 6 ins. after 21^{ab}; M₅ after 20:

473* क्लेशैर्नानाविधैर्नित्यं संयोजयसि निर्वृण ।

—^a) K₄ 6 D₄₄ D₄₄. 44 किं नैवं; K₇ B₇ D₈ किं त्वेवं; B₈ D₄₄ D₄. 5. 8 किं त्वेवं; B₈ C₈ किं त्वेवं; D₄. 9 किं त्वेवं; D₇ T₁ G₂. 8 को त्वेवं; T₁ G₈ M₁. 5-7 को त्वेवं; G₁ को वै स (for किं नैवं). B₀ जातिः; M₁ जात (for जातु). —^d) K₇ प्रेष्यताम्.

22 *) Ś₁ K₁. 2. 4 D₄₄ न पूर्वं न (Ś₁ K₁ पूर्वेण) परे जातु; G₁ न पूर्वो न परो जातु. —^b) K₂ D₄₄ D₄₄ G₁ आमुयात् (for 'वन्'). —^c) K₂ पूर्व (for सर्व). —^d) K₄. 7 प्रतिबुद्धासि.

23 *) D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5. 7 मे (for ते). V₁ D₇ T G₁ कामं (for काम). —^b) D₈ damaged from दृढम् up to दीर्य (in 23^d). G₂. 6 वज्रसारमयधुवं (G₈ 'णे दृढं'). —^c) T₁ G₂. 8 यदनर्थ (for 'र्थ'). B₈ -गताविष्टं; T₁ G₂. 6 -शताविष्टं; G₂ -सदाविष्टं (for

त्यजामि काम त्वां चैव यच्च किंचित्प्रियं तव ।

तवाहं सुखमन्विच्छन्नात्मन्युपलभे सुखम् ॥ २४

काम जानामि ते मूलं संकल्पात्किल जायसे ।

न त्वां संकल्पयिष्यामि समूलो न भविष्यसि ॥ २५

ईहा धनस्य न सुखा लब्ध्वा चिन्ता च भूयसी ।

लब्धनाशो यथा मृत्युर्लब्धं भवति वा न वा ॥ २६

परेत्य यो न लभते ततो दुःखतरं नु किम् ।

न च तुष्यति लब्धेन भूय एव च मार्गति ॥ २७

-शताविष्टं). D₇ यदर्थ शतधा दृष्टं; D₈. 8 यदर्थनाशेनाविष्टं. —^a) G₁ शतधारं (for 'धा न'). D₇ T₁ G₁. 2 हि शी (T₁ जी)र्यते; T₂ विशी (for विदी').

24 *) K₄ त्यक्त्वा; K₈ V₁ Bo. 6-9 D₄₄. 44 D₄₄. 44 D₄ D₄ (marg. as in text) जानामि (for त्यजामि). D₇ T कामं (for काम). D₄₄ त्वा. D₈ लुब्ध जानामि काम त्वां. —^c) K₈ V₁ Bo. 6-9 D₄₄. 44 D₄₄. 44 D₄ D₄. 2. 5. 6. 8 M₁. 7 प्रियम्; M₅ प्रीतिम् (for सुखम्). —^d) D₈ अलभते (for उपलभे).

25 With 25, cf. Vṛddhasāṭātapa Smṛti 64. —^a) K₂ T₂ G₁ M₁ कामं (for काम). —^b) K₇ D₄. 5. 9 त्वं हि; D₄₄ केन (for किल). K₈ B₈ (marg. as in text) D₄₄ D₄₄ जायसे (for 'से'). —^c) G₁ M₁. 7 त्वा (for त्वां). —^d) D₇ T₁ G₁-3. 6 ततो मे (for समूलो). K₇ D₈ (marg.) 8. 9 विनशिष्यसि; D₄₄ D₄₄ न भविष्यति.

26 *) D₇ T₁ G₂. 6 सुखस्य (for धनस्य). Ś₁ K₁. 2. 4 सुखाल; B₈ स्वका; D₇ T₁ G₂. 6 सुखं (for सुखा). G₂ ईषा सहस्य न सुखं (sic). —^b) K₈ D₄₄ D₄. 6 M₅ लब्धे; V₁ B₈ D₄₄. 44 D₄ लब्ध-; B₀. 6-8 D₄₄ D₄-5. 7. 8 T₁ G₂. 6 लब्ध्वा (for लब्ध्वा). K₂ चिन्ता; V₁ B₈ (marg.) 9 D₄₄. 44 -चिन्ता (for चिन्ता). K₂ भूयसी. —^c) K₄ B₈ (marg.) 9 D₄₄ D₄₄. 44 D₄ लब्धनाशो (for लब्धनाशो). B₁ damaged from यथा up to लभते (in 27^a). —^d) Ś₁ K₁. 2 लब्ध्वा; K₇ D₄-6. 8. 9 लभो; B₈ (marg.) लब्धो (for लब्धं).

27 B₁ damaged up to लभते. —^a) K₂. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6. 8 D₄₄. 44 D₄. 2. 5. 6. 8 Cnp परेभ्यो यो; B₈ (marg.) 8 (marg.) परीतं यो; D₄₄. 44 D₄ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 परित्यागे (M₁. 6. 7 'तं'); D₄ परेभ्यो यो (for 'त्य यो as in Ś₁ K₁ B₀ D₈ only). K₈ लभ्येत (for

अनुतर्षुल एवार्थः स्वादु गाङ्गमिवोदकम् ।
मद्विलापनमेतत्तु प्रतिबुद्धोऽसि संत्यज ॥ २८
य इमं मामकं देहं भूतग्रामः समाश्रितः ।
स यात्वितो यथाकामं वसतां वा यथासुखम् ॥ २९
न युष्मास्मिह मे प्रीतिः कामलोभानुसारिषु ।
तस्मादुत्सृज्य सर्वान्वः सत्यमेवाश्रयाम्यहम् ॥ ३०
सर्वभूतान्यहं देहे पश्यन्मनसि चात्मनः ।

लभते). * Ca: परेत्य चिन्तयित्वा ॥ Cn. परेत्यो यो न
लभते इति पाठे, परेत्यः सेव्यमानेभ्यः । * —^a) K4 D4.
०.९ कामेन (for लब्धेन). B4.९ तु (for च). K6.१ V1
Bo.१-२ Das. 44 Ds D2-९ T G1-3.९ M1.९-१ मार्गते
(for 'ति).

28 *) K6 Br ९ Cp अनुतर्षुलम्; K7 अतितर्षुलम्,
B6 अर्थतर्षुलम्; Das 44 अनुतर्षणम् (Das ७७); D2.९
अतितर्षुलम्; D7 अनुतर्षुलम्; D8 अतितर्षुलम्; T1
G1-३.९ अनुतर्षित; T2 अभूतपूर्वम्; Ca अनुतर्षुल (as
in text). K6.१ V1 D4.९.१ T G1-३.९ M1.९.९ एवार्थः;
Bo.९ Das. 44 M7 एवार्थान्; D8 (sup. lin.). ९.९ एवात्र
(for 'र्थः). Cv अनुतर्षुलमेवार्थः. * Cn: अनुतर्षुलः
तृष्णावृद्धिकृत् ॥ Cp: अनुतर्षुलं तर्षप्रवाहानुवर्तकम् ॥ Cs
(reading अत्र तर्षुल भावार्थे [?]) हे भाव चित्त, अर्थे
प्रत्यनुभवेनागततृष्ण । * —^b) S1 K1 साधु; Bo शुद्धं
(for स्वादु). Br गंधिम्; G1 गंगाम् (for गाङ्गम्).
B8 (marg.) पातु काम इवोदकं. —^c) K6 प्रविलाप
नम्; B7 सद्विलापनम् (for मद्भिः). K1 एतं तु; K7
D4.९.९ एवं तु; B8 (marg.) एतत्ते; M8 एतद्धि (for
'तु). —^d) G1 प्रतिबोधो (for 'बुद्धो). K1 [S]सि.
S1 K2.4 संत्यजे; K7 संप्रति; Das संत्यज्य (for 'ज).

29 *) T1 M1 इमां (for इमं). S1 (sup. lin.)
K2.4 देवं; D2 देहे (for देहं). —^a) G1 om. (? hapl.)
29^b-31^a. —^b) D4 सूत्र- (for सूत-). Das T1 G8.९
ग्रामं (for -ग्रामः). —^c) K1.९ मयान्वितो; T2 M7
स याचि (M7 'त्यु)तो; Cv मयार्थितो (for स याचितो).
K2.4 मया कामं (for यथाकामं). —^d) K6 च (for
वा).

30 G1 om. 30 (cf. v. 1. 29). —^a) K7 D4.९.९
हि युष्मासु; B8 (marg.) M1.९.१ युष्मासु हि; D7 T
G2.९.९ M6 च युष्मासु (for युष्मास्मिह). Das. 44 प्रीतं;
G2 प्रीतिं (for प्रीतिः). —^b) 30^b is damaged in Br.
—^c) K4 सर्वः; K6.१ B1 ९-९ Das. 44 Dn1. 44 Ds

योगे बुद्धिं श्रुते सच्चं मनो ब्रह्मणि धारयन् ॥ ३१
विहरिष्याम्यनासक्तः सुखी लोकान्निरामयः ।
यथा मा त्वं पुनर्नैवं दुःखेषु प्रणिधास्यसि ॥ ३२
त्वया हि मे प्रणुन्नस्य गतिरन्या न विद्यते ।
तृष्णाशोकश्रमाणां हि त्वं काम प्रभवः सदा ॥ ३३
धननाशोऽधिकं दुःखं मन्ये सर्वमहत्तरम् ।
ज्ञातयो ह्यवमन्यन्ते मित्राणि च धनच्युतम् ॥ ३४

D2.९.९.९ कामान्वै; B9 कामार्थः; D4.९.९ सर्वार्थान्;
D7 सर्वस्त्वं; M8 सर्वार्थ (for सर्वान्वः). —^a) K1
आम्यम्; V1 Bo ९-९ Das. 44 Dn1. 44 Ds D2.९.९.१
T2 M1.९-१ Cn सत्त्वम्; Cnp वनम् (for सत्यम्).

31 G1 om. 31^a (cf. v. 1. 29). —^a) K4 -भूता-
न्यते; D4 'न्यहे (for 'न्यहं). —^b) Das D4 वा
(for च). K8 पश्यात्मानमिवात्मनः. —^c) K1 सत्यं
(for सत्त्वं). * Cn: श्रुते श्रवणादौ सत्त्वमेकाग्रचित्तम् । *
—^d) K2.4 G1 धारयेत् (for 'यन्).

32 *) K7 D4.१.९ T2 G1-३.९ M7 विचरिष्यामि;
T1 धारयि (for विहरि). M7 (sup. lin.) अनावर्तः
(for 'सक्तः). —^b) D7 T2 सुख- (for सुखी). M6
लोके (for लोकान्). G1 अनामयान्; M7 निरामयं.
—^c) K1.९.९ V1 Bo. ९-९ Das. 44 Dn1. 44 Ds D7.९.
९.९ मां (for मा). S1 K1.९ [ए]व; V1 [इ]मं (for
[ए]वं). D7 T G1-३.९ M1.९-१ यथा पुनर्नैव मां (G1
'व). —^d) K1 D4 प्रणिधास्यति.

33 *) D8 इमे (for हि मे). Das प्रपन्नस्य; Cp
प्रणुन्नस्य (as in text). —^b) D8 गतिरन्या (for
'रन्या). M8 इद्यते (for विद्यते). —^c) Das दृष्टा-
शोक- (for तृष्णा). —^d) Das Ds D7 कामः. K1
प्रभवा; K8 प्रसवः.

34 *) K6 Bo.१ Dn1. 44 Ds D2-९ T G1-३.९ M6
धननाशो (for 'नाशो). K4 [S]धिके. —^b) K6 G1
मन्ये सर्वं; D7 T G2.९ मन्यसे दुः (T1 त्वं; T2 सु-)
(for मन्ये सर्व-). —^d) T1 [इ]व (for च). K6.१
Das Dn1. 44 Ds D2.९.९.१.९ T G1-३.९ M1.९.१ धना-
च्युतं; V1 ततो ब्रजेत् (for धनच्युतम्).

35 *) Das अवज्ञातः; M1 अविज्ञानः; Cp.९ अव-
(as in text). Ds -सहस्रेषु; T2 'लैश्च; G2.९ 'लैश्चैर्;
Cp.९ 'लैस्तु (as in text). —^b) K4 दोष- (for
दोषाः). K7 कष्टवरा; Cp.९ 'तरा (as in text). Das

C. 12. 6619
B. 12. 177 34
K. 12. 176. 34

C. 12. 6620
B 12. 177. 35
K 12. 176. 35

अवज्ञानसहस्रैस्तु दोषाः कष्टतराधने ।

धने सुखकला या च सापि दुःखैर्विधीयते ॥ ३५

धनमस्येति पुरुषं पुरा निघ्नन्ति दस्यवः ।

क्लिश्यन्ति विविधैर्दण्डैर्नित्यमुद्वेजयन्ति च ॥ ३६

मन्दलोलुपता दुःखमिति बुद्धं चिरान्मया ।

यद्यदालम्ब्यसे कामं तत्तदेवानुरुध्यसे ॥ ३७

अतस्त्वज्ञोऽसि बालश्च दुस्तोषोऽपूरणोऽनलः ।

नैव त्वं वेत्थ सुलभं नैव त्वं वेत्थ दुर्लभम् ॥ ३८

T G1-3.6 दोषः कष्टतराधने. ☞ Cn अधने इति छेदः ।
सन्धिरार्यः । ☞ — °) B6 धनवेत्तव्यः; C6 धने सुख
(as in text) K1 सां च; K4.6 V1 B6.6-9 Das. 24
Dn1 n4 Ds D2.3.6.8 या तु; M6 कपि; C6 -लेखः
(for या च). — °) K7 D4-6.3.9 सा च; D7 T
G1-3.6 M7 सा हि; Ca सापि (as in text). K6 V1
B6.6-9 Da4 D2.5 दुःखे (for दुःखैर्). K2 सा दुःखैरपि
धीयते. ☞ Ca: विधीयते विशेषतो धीयते । ☞

36 °) V1 अस्तीति; D7 T G2 अभ्येति (for
अस्येति). D4 reads from पुरुषं up to मिति (in 37°)
twice. — °) K4.6 B6.6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.
5.7.8 T G1-3.6 M1.5.6 Cp पुरो (for पुरा). T2
निंदति (for निघ्नन्ति). B3 (marg.) Da4 T2 G1.3.6
M1.5-7 शत्रवः; D7 T1 G2 लुब्धकाः (for दस्यवः)
☞ Cp पुरो धनाधिगमादनन्तरमेव । ☞ — °) B3
(marg.) D4 (both time). 6.9 क्षिप्रंति; D7 T1 G2.3.6
राजानो (for क्लिश्यन्ति). — °) K2 नित्यमुद्वेजयन्ति.

37 °) K6.7 B3 (marg. as in text) Das. 24 Ds 5
अर्थः; B6 मंदिः; D2 अर्थे; D7 T1 G2.3.6 धनः; G1
मदः; Ca मन्दः (as in text). T2 M1.6 -लोलुपतां.
— °) D7 G2 इति दुःखं; T2 G1 इति बुद्धिः; M1.5-7
प्रतिबुद्धं (for इति बुद्धं). B3 (marg. as in text) मम
(for मया). — °) S1 K1.2 D4.6 आलम्बते; B7 आल-
क्ष्यसे. S1 K1.2 D4.6 कामसु; K7 Das Dn4 Ds D2.6
G1.2 M1.5.6 कामं; D7 T1 G3.6 मंदं (for काम). — °) G1
तं (for तत्). K2 G1 तथैव (for तदेव). S1 K1.2.4
V1 D4.6.9 [अ]नुरुध्यते; B6 [अ]वरुध्यसे (for [अ]नु°).

38 °) K1 अतस्त्वयोसि; D4 M7 अतत्र (M7 'र्थः)-
ज्ञोसि; D7 T1 G3.6 अतस्त्वज्ञोसि- (for अतस्त्वज्ञोऽसि).
Dn1 बालस्वं; D4.9 बालस्वं (D9 'द्वयं'); G1 मालश्च;
M1.7 बाल त्वं (for 'लश्च). G2 अतस्त्वज्ञोतिवालश्च

पातालमिव दुष्पूरो मां दुःखैर्योक्तुमिच्छसि ।

नाहमद्य समावेष्टुं शक्यः काम पुनस्त्वया ॥ ३९

निर्वेदमहमासाद्य द्रव्यनाशाद्यदृच्छया ।

निर्वृतिं परमां प्राप्य नाद्य कामान्विचिन्तये ॥ ४०

अतिक्लेशान्सहामीह नाहं बुध्याम्यबुद्धिमान् ।

निकृतो धननाशेन शये सर्वाङ्गविज्वरः ॥ ४१

परित्यजामि काम त्वां हित्वा सर्वमनोगतीः ।

न त्वं मया पुनः काम नस्योतेनेव रंस्ससे ॥ ४२

— °) K7 D4.9 [s]पूरणा (for 'रणो). B6 [s]लसः;
B3 (marg.) [s]मलः (for स्तलः). G1 दुर्दोषो पूरणे न
च. ☞ Cn: अनलोऽग्निरिवेत्यर्थः । Cp: [न] अत्यते धार्यते ।
न विद्यते अलमस्येति वा । ☞ — B6 reads 38° on marg.
see m.

39 °) K4.6 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5.7 G1 M1.
5.6 पातालः; T G2.3.6 M1 पाताल (for 'लम्). — °) D2.7 T1 मा (for मां). — °) K1 अस् (for अद्य).
— °) K2 शक्या; K7 Da4 शक्यं; D4 शक्या (for
शक्यः). M7 कामः. Da4 G1 पुरस् (for पुनस्).

40 °) T2 G1 दम्यनाशाद्; G8 द्रव्यादानाद् (for
द्रव्यनाशाद्). — °) K1.4.7 V1 B6.6.8 (marg.) Das
Dn1 n4 Ds D2.3.5-9 T1 G1 निर्वृतिः; K2.6 Da4 T2
निर्वृतिं (for 'तिं). Dn1 प्राप्तं (for प्राप्य). — °) K2 4
विचिन्तयेत्; T2 विचारये.

41 °) Ds1 D7 T G1-3.6 M1.5-7 अतिक्लेशं (for
'क्लेशान्). V1 सहानीह (for सहामीह). — °) S1 K1.3
नाहं बुद्ध्या (S1 'द्धा)पि; K7 D4.6.7.9 न बुध्येहम् (for
नाहं बुध्यामि). — °) D7 T1 G1-3.6 Cp निकृष्टो; T2
निकृष्टो; Ca निकृतो (as in text) Da4 धननाशेव.
— °) S1 (orig.) सोयं; S1 (sup. lin.) K2 सोहं;
B6 स वै (for शये).

42 °) D7 T G1-3.6 M1.5-7 प्रतिवृत् (T2 'कृः; G2
'रु)त्यामि; D8 परित्यजामि (for परि°). Das. 24 कामं
(for काम). Da4 G1 M6 त्वा. — °) V1 त्यक्त्वा
(for हित्वा). V1 D7 T G1-3.6 सर्वं (for सर्व°).
V1 Da4 Dn4 D7 T G1-3.6 M1.5.7 -मनोगतं (Da4 'तिः;
Dn4 'तः); Ca 'गतीः (as in text). — °) M6 त्वा
(for त्वं). D7 T G2-3.6 M6.7 transp. मया and
पुनः. M6 तात (for काम). — °) K1 तस्योतेनेव;
K2 **तेनेव; K4.6 B6.6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2.

क्षमिष्येऽक्षममाणानां न हिंसिष्ये च हिंसितः ।
 द्वेष्यमुक्तः प्रियं वक्ष्याम्यनादृत्य तदप्रियम् ॥ ४३
 तप्तः स्वस्थेन्द्रियो नित्यं यथालब्धेन वर्तयन् ।
 न सकामं करिष्यामि त्वामहं शत्रुमात्मनः ॥ ४४
 निर्वेदं निर्वृतिं तृप्तिं शान्तिं सत्यं दमं क्षमाम् ।
 सर्वभूतदयां चैव विद्धि मां शरणागतम् ॥ ४५
 तस्मात्कामश्च लोभश्च तृष्णा कार्पण्यमेव च ।
 त्यजन्तु मां प्रतिष्ठन्तं सत्त्वस्थो ह्यसि सांप्रतम् ॥ ४६

४.६ वस्यसे न च; K₁ D₄. ८-९ कस्यचिदपि; V₁ मस्यते
 नैव; T₁ G₁. ३ M₁ नस्योतेनैव; G₂ नस्योत इव; Cap
 प्रकीडनेनैव (for नस्योतेनैव). B₂ D₄ D₁ रस्यसे; T₂
 रंस्यते; G₁ रंयसे (for रंस्यसे).

43 43^a is damaged in Br. — ^a) K₂ क्षमिष्यो
 (for 'ष्ये) B₂. ९ D₄ a₄ D₁. n₄ D₂ D₂. ३. ६ [क्षिप-
 (D₄ 'व्य; D₂ 'व्य)माणानां (for 'क्षम'). — ^b)
 D₁ अहिंसिष्ये. K₆. 7 B₂. 7 D₄ D₁. n₄ D₂ D₂. ३. ६
 7 8 T G₁-३. ० M₁ ६-७ विहिंसितः (K₁ 'तां; D₄ 'तु.);
 D₄ च हिंसितुः; D₁ ९ ९ च हिंसितो (D₂ 'तः) (for
 च हिंसितः). — ^c) K₁ G₁. ६ द्वेष्यमुक्तः; K₄. ६ B₂ D₄
 D₂. ३. ६. ६. ६ द्वेष्य (K₆ 'ष)युक्तः; D₄ a₄ द्वेष्यत्यक्तः;
 T₂ द्वेष्ये मुक्तः (for द्वेष्यमुक्तः). B₂ D₄ D₁ D₂
 वक्ष्यामि; D₄ रक्ष्यामि (for व'). — ^d) D₂ om.
 from त्य up to वर्तयन् (in 44^b). G₂ अनादृत्य (for
 'हृत्य). V₁ M₁. ६-७ तव प्रियं (M₁ 'यः); B₂ तदा-
 प्रियं.

44 D₂ om. 44^{ab} (cf. v. l. 43). — ^a) D₄ a₄
 T₁ G₁ M₁ तप्त. (for तृप्तः). — ^b) K₁ वर्तनं (for
 'यन्). — ^c) Ś₁ K₁. २ काम त्वां (for त्वामहं).

45 ^a) D₄ सर्वेदं (for नि'). K₁ D₄ निर्वृतिः;
 K₆ निवृत्तिः; D₄ D₂ निर्वृत्ति (for 'ति). K₁ प्राप्तिं
 (for तृप्तिं). — ^b) K₁ शान्तिः; M₂. 7 (inf. lin. as
 in text) शान्ति (for शान्ति). D₄ M₁. 7 क्षमां दमं
 (by transp.); D₂ क्षमं क्षमां; D₄ दमक्षमां; D₂
 M₁. ६ दमं क्षमं. — ^c) D₂ सत्यं (for सर्वं). K₁
 D₄. ९ सिद्धि (for चैव). — ^d) K₆ B₂. ६-९ D₄ a₄
 D₁. n₄ D₂ D₂. ३. ६ समुपागतं; K₁ V₁ D₄. 7. ९ T G₂
 शरणं गतं (D₄ 'ते) (for 'णागतम्).

46 46^{ab} is damaged in Br. — ^a) K₁. ६ स
 (for the first च). — ^b) Ś₁ K₁ D₄ मा (for मां).

प्रहाय कामं लोभं च क्रोधं पारुष्यमेव च ।
 नाद्य लोभवशं प्राप्तो दुःखं प्राप्स्याम्यनात्मवान् ॥ ४७
 यद्यच्यजति कामानां तत्सुखस्याभिपूर्यते ।
 कामस्य वशमो नित्यं दुःखमेव प्रपद्यते ॥ ४८
 कामान्व्युदस्य ध्रुवते यत्किंचित्सुखो रजः ।
 कामक्रोधोद्भवं दुःखमहीररतिरेव च ॥ ४९
 एष ब्रह्मप्रविष्टोऽहं ग्रीष्मे शीतमिव हृदम् ।
 शाम्यामि परिनिर्वामि सुखभासे च केवलम् ॥ ५०

K₆ B₂-९ D₂ M₁. ६. ७ प्रतिष्ठन्तु (M₁. ७ 'तां; M₆ 'तुं)
 (for 'ष्ठन्तं). D₁ G₂ ३ त्यजत प्रतिष्ठन्तं; T₁ त्यजन्तु
 प्रतिष्ठन्तु. — ^a) D₄ सत्यं स्थो. (G₁ [s]स्तीह (for
 ह्यसि). D₁ संप्रति (for सांप्रतम्).

47 B₂. ९ om. 47^{ab}. D₄ M₆ read 47^{ab} twice.
 — ^a) G₂ प्रसाय (for प्रहाय). V₁ लोभं कामं (by
 transp.); D₂ कामं लोभं; G₁ ३. ६ कामं क्रोधं; M₁
 कामलोभं. M₆ (second time) प्रजहन्कामलोभौ च.
 — ^b) G₁ ३. ६ लोभं (for क्रोधं). K₆. 7 V₁ B₂. ६. 7
 D₄ a₄ D₁. n₄ D₂ D₂-६ ३. ९ M₆ (second time) सुखं
 (M₆ सर्वं) प्राप्तोसि सांप्रतं (K₁ D₄-६. ३. ९ M₆ केवलं).
 — ^c) D₁ T₁ G₂ नाद्य (for नाद्य). K₆ -पथं; G₂ -वनं
 (for -वशं).

48 ^a) D₄ D₁ यत् (for the second यत्).
 — ^b) K₂ तत्तत्सुखस्य (for तत्सुखस्य). D₄ D₁ [अ]ति;
 D₄ [अ]पि (for [अ]भि.). M₆ -पूर्यते (for -पूर्यते).
 — ^c) D₄ कामश्च. — ^d) K₁. २ कामम् (for दुःखम्).
 Br damaged from प्रप up to किंचित्सु (in 49^b).
 V₁ प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

49 With 49, cf. 5. 42. 10. Br damaged up to
 किंचित्सु. — ^a) K₆. 7 V₁ B₂. ६. ९. ९ D₄ a₄ D₁. n₄
 D₂ D₂-६. ३. ९ कामानुबंधं; D₁ T G₁-३. ९ M₂-७ कामा-
 नपोद्भ (for 'न्युदस्य). K₁. २. ६ V₁ ध्रुवते; K₆ B₂. ६
 D₄ D₁. n₄ D₂ D₂. ३. ६. ६ नुदते; D₄ ध्रुवते (for
 ध्रुवते). — ^b) K₁ D₄. ६. ७. ९ T G₂. ३. ९ M₂ -क्रोधभवं
 (G₂. ९ 'यं) (for -क्रोधोद्भवं). — ^c) B₂ (marg. as in
 text) D₄ a₄ अहीरतिरि; D₁ क्रोधो ह्यरतिरि; T₁ G₂
 लोभो ह्यरतिरि; G₂. ९ लोभहीरतिरि (for अहीरतिरि).

50 ^a) D₁. ९ एषं (for एष). Ś₁ K₁. २. ६ D₄
 D₁. n₄ D₂. ३. ९ प्रविष्टो (for -प्रविष्टो). — ^b) B₂
 (marg. as in text) दुर्भं; M₁ प्रदः (for हृदम्).

C. 12 5635
B 12. 177. 51
K 12. 176 50

यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत्सुखम् ।
तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ५१
आत्मना सप्तमं कामं हत्वा शत्रुमिवोत्तमम् ।
प्राप्यावध्यं ब्रह्मपुरं राजेव स्यामहं सुखी ॥ ५२
एतां बुद्धिं समास्थाय मङ्गिर्निर्वेदमागतः ।

— ^a) G₂. ६ श्रम्यामि. ☞ C₂: परिनिर्वामि, परि सर्वतो
विषयेभ्यो निष्क्रम्य वामि यामि । वाधातोर्गत्यर्थत्वात् । ☞
— ^d) K₆ B₀. ६ D₂. ५ D₁ D₂ सुखं मामेति; K₁
सुखमामेव; V₁ D₂. ६ सुखं मासे च; B₁-९ सुखमसि
च; D₂ सुखं मासेति; D₂ सुखं मासेन; D₃ सुखं
मासेव; D₁ सुखं मामेव; G₂. ६ सुखमास्ते च (for
'मासे च').

51 = 12. 168. 36; B. 12. 276. 6. Vāyu P. II.
31. 100. Quoted in Śaṅkara's Bhāṣya on Br. Up.
4. 3. 33; in Yogasūtrabhāṣya on 2. 42. — ^a)
K₁. 4 यश्च. K₁ D₂ कामं (for काम-). D₂ लोकं
(for लोके). — ^b) K₁ यश्च. D₂ दिव्यं (for
दिव्यं). — ^c) K₁ V₁ B₀ D₂. ६. ९ M₁ -सुखस्यैतत्; D₁
T₁ G₂. ६. ९ M₁ 'स्येते (for 'स्यैते). — ^d) B₁ damaged
from तः up to प्राप्याव (in 52^a). K₄ नार्हतः; K₆
नार्हति. D₂ शोडशी. T₂ कलः. K₁ V₁ B₀ (marg.
as in text) D₂. ६. ९ M₁ कलां नार्ह (D₂ 'हं)ति षोडशीं.

52 B₁ damaged up to प्राप्याव. — ^a) Ś₁ (by
corr.) K₁. 2 मानसं; K₆ सहजं (for सप्तमं). — ^b)
Ś₁ K₁. 2. 4 D₂. ५ D₂. ९ C₂ हित्वा; G₁ गत्वा (for
हत्वा). D₂ [उ]त्तमः. ☞ C₂: आत्मना सप्तम इति कामा-
दिषड्विहितमात्मानं त्यक्त्वा केवलमात्मानमवस्थाप्य, आत्मनः
सप्तमममात्यादिप्रकृतिषड्विहितं हित्वेवेत्युपपत्त्यर्थः पाठः ॥
C₂: आत्मना स्थूलदेहेन सह गणनायां सप्तमः कामः । तथाहि ।
अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयाश्चत्वारः कोशाः प्रवृत्तिमत्त्वा-
द्भजःप्रधानाः । आनन्दमय आवरणरूपस्वात्मतमःप्रधानः पञ्चमः ।
ततः सुक्ष्मसत्त्वप्राधान्यात्सर्वात्मजसमाधिरानन्दादयः षष्ठः । तस्यापि
मूलमस्तीति प्रत्ययमात्रशरीरो महत्तत्त्वाख्यः सर्वानर्थबीजभूत-
श्चरमः कामः सप्तमः । ☞ — ^c) Ś₁ K₁ B₀. ९ D₂
D₂-६. ९ प्राप्याव (D₂ 'व'वर्धं; K₁ प्राप्य वर्धं; D₁ G₂
प्राप्यावर्धं; D₂ 'वर्धं (for 'वर्धं). G₁ ब्रह्मपुरं (for
ब्रह्मपुरं). — ^d) B₀ ब्रह्मैव (for राजेव). B₀ (marg.). ३
D₂. ५ राजे (D₂. ५ 'जे) वस्याम (D₂. ५ 'इय)हं
सुखी. K₄ सुखं (for सुखी). Ś₁ K₁. २ राजेवासा-
(K₂ 'त्या)म्यहं सुखं; K₆ राजवश्यामहं सुखी; K₁
D₂. ६. ९. ९ T₁ G₂-२. ६ M₁. ५-७ राजे (D₁ तस्यै)व च (G₁
हि) वसाम्यहं.

सर्वान्कामान्परित्यज्य प्राप्य ब्रह्म महत्सुखम् ॥ ५३
दम्यनाशकृते मङ्गिरमरत्वं किलागमत् ।
अच्छिन्तकाममूलं स तेन प्राप महत्सुखम् ॥ ५४
अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
गीतं विदेहराजेन जनकेन प्रशाम्यता ॥ ५५

53 ^b) K₆ आत्मनः (for आगतः). D₁ मङ्किर्निवे
दतां गतः. — ^d) K₆. १ V₁ B₀. ९ D₂. ९ G₁ M₁.
५-७ प्राप; D₂ D₂ प्राप्य; T₂ प्राप्तः (for प्राप्य).

54 K₆ om. (hapl.) 54. — ^a) K₂ दम्ये (for
दम्य). K₁ D₂ G₁ नाशे कृते; K₂ नाशकृते (for
नाशकृते). T₂ मङ्किर्. — ^b) K₄. १ V₁ B₀. ९-९ D₂.
५ D₁. ५ D₂ D₂-९ असूतत्वं; T₁ G₁. ९ अमलत्वं;
Cap असूतत्वं; C₂ अमरत्वं (as in text). K₂. ६ किला-
गमत् (for 'गमत्). — ^c) K₂. १ D₂. ९ अनिच्छन्;
K₄ अतिष्ठत् (for अच्छिन्नत्). D₁ T₁ G₂. ९ निर्वृतिं
परमां (G₂ 'मं) प्राप्य. — ^d) D₁ T₁ G₂. ९ मङ्किः (for
तेन). K₂ D₂ D₂ T₂ प्राप्य (for प्राप). V₁ B₀.
९. १. ९ (marg. as in text). ९ D₂ (also as in text).
५ D₂. ९ T₁ G₂-२. ६ M₁. ५-७ परां गतिं (for महत्सु-
खम्). — After 54, K₆ B₀ D₁. ५ D₂ ins. an
addl. colophon [Sub parvan: K₆ B₀ D₁. ५ D₂
मोक्षधर्म. — Adhy. name: K₆ B₀ D₁. ५ D₂ मङ्कि-
गीता. — Adhy. no. (figures words or both): D₂ 3.
— Śloka no.: D₁ 54; D₂ 53; D₂ 55]. — After
54, the sequence in G₂ is: 55^{ab}, 57^{ab}; 55^{cd}; 56,
55^{ab} (r), 57^{ab} (r)

55 For the sequence in G₂, cf. v. l. 54. Before
55, Ś₁ K₁. 2. 4. ९. १ V₁ B₀. ९-९ D₂. ५ D₁. ५ D₂
D₂-९ ins. भीष्म उवाच. T₁ G₂. ९ repeat 55^{ab} after
56. 55^{ab} is partly damaged in Br. — ^b) M₁
इतिहासः. D₂. ६. ९ M₁ श्लोकं मोक्षोपसंहितं. — For 55^{ab},
T₂ subst.:

474* असिद्धये पुरा गीतं शृणु राजन्महात्मना ।

— D₁ om. 55^a-56^d. — ^a) T₂ श्लोकं (for गीतं).
G₁ जनकः (for विदेह-). — ^d) B₀ (marg.) जनकेनेह
(for 'केन प्र-). D₄ प्रशाम्यत.

56 = 12. 17. 18; B. 12. 219. 50; (var.) B. 12.
276. 4. Cf. Jātaka 339, gāthā 125; Dhamma-
pada 200; Uttarādhyāyana S. 9. 14. For the
sequence in G₂, cf. v. l. 54. D₁ om. 56 (cf. v. l.

अनन्तं बत मे वित्तं यस्य मे नास्ति किञ्चन ।
मिथिलायां प्रदीप्तायां न मे दहति किञ्चन ॥ ५६
अत्रैवोदाहरन्तीमं बोध्यस्य पदसंचयम् ।
निवेदं प्रति विन्यस्तं प्रतिबोध युधिष्ठिर ॥ ५७
बोध्यं दान्तमृषिं राजा नहुषः पर्यपृच्छत ।
निवेदाच्छान्तिमापन्नं शान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ॥ ५८
उपदेशं महाप्राज्ञं शमस्योपदिशस्य मे ।

कां बुद्धिं समनुध्याय शान्तश्चरसि निर्वृतः ॥ ५९

बोध्य उवाच ।

उपदेशेन वर्तामि नानुशास्मीह कञ्चन ।
लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहं तत्स्वयं प्रविमुक्ष्यताम् ॥ ६०
पिङ्गला कुररः सर्पः सारङ्गान्वेषणं वने ।
इषुकारः कुमारी च षडेते गुरवो मम ॥ ६१

C. 12. 6646
B. 12. 178. 7
K. 12. 176. 61

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७१ ॥

55). — ^a) Das. a4 Dn4 इव (for बत). K1 चित्तं (for वित्तं). — ^c) Ds प्रदीप्तायां (for प्रदीप्तायां) — ^d) G1 दहति; G2 दहति — After 56, T1 G2 repeat 55^{ab}

57 For the sequence in G2, cf. v. l. 54. — ^a) D2. 6. 9 अत्रापि (for अत्रैव). Dr T1 G2 (both times) नहुषस्यापि राजर्षेः. — ^b) K1. 2. 4 Dr G2 (first time) बोध्यस्य; G1 बोध्यस्य; G2 (second time) बोध्यस्य (for बोध्यस्य). Ks इतिहासं पुरातनं. — ^c) Da4 विध्यस्तं; Dr T1 G1. 2 संन्यस्तं (for वि). — ^d) Ś1 K1. 2 तं निबोध (for प्रतिबोध).

58 Br partly damaged. — ^a) G1 बोध्यः; K4. 6 Bs (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-8. 6 शान्तम् (for दान्तम्). Br ऋषे. — ^b) Ds2 D2. 8 नाहुषः; Ds नहुषः; G1 परिपृच्छत. — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8. 9 T2 G1 शास्त्रः; D4 G2. 6 शान्तिः; Ds शान्तः (for शान्तं). Ds विज्ञानः (for प्रज्ञानः). M1. 6 कल्पितं (for तर्पितम्).

59 ^a) T2 महाप्राज्ञः. — ^b) K1 शमश्च; V1 समस्य; G2 शमो हि (for शमस्य). K1 M1. 6 [उ]पदिशस्य (K1 'श्च'); Dr G2 [उ]पदिशस्य (for [उ]प). — ^c) Dr T G1-8. 6 M1. 6-1 विद्यां (for बुद्धिं). Ś1 K1. 2 समनुध्यायम्; K1 D4. 6. 9 समुप (K1 'पा')स्याय; V1 समनुध्याय; D4 समनुप्राय; Dr T G1-8. 6 M1. 6-7 स (Dr स्त्र)मनुप्राप्य (for 'ध्याय'). — ^d) K4 शान्तिश्च; T G1-8. 6 M1 छिन्नश्च (for शान्तश्च). K1 D4. 9 चरति (for 'सि'). Dr छिन्नश्चासि निवृत्तयः.

60 ^b) Dr T G1-8. 6 M1 नाजुष्मासि (for 'शासि'). Ks Ds Ds M1. 6 किञ्चन; Dr T G1-8. 6 Ms कञ्चन

(for कञ्चन). — ^c) V1 Dn1 वक्ष्येयं; Das वक्ष्येहं; T2 वक्ष्येहं. ☞ Cv: लक्षणं तस्य वक्ष्येऽहम् इत्यत्र... लक्षणं ज्ञापकं वस्तु, उपदेशकर्तृगुरुनिति यावत्. ☞ — ^d) Ś1 K1. 2. 4. 7 प्रविमुक्ष्यतां; Ks V1 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds परिमुक्ष्य (Br Dn4 Ds 'य')तां; Bs Ds D2. 6-8 Ms परिमुक्ष्यतां (for प्रवि').

61 ^a) T1 G1. 2 पिङ्गला. Ds कुररः. — ^b) K4. 7 G1 सारङ्गा (K1 'गो')न्वेषणे (K1 'गं'; G1 'गो'); Ks Bo. 9 Das. a4 सारङ्गान्वेषणं. K4 मम; Ds च मे (for वने). ☞ Ca: अस्य इहं तात्पर्यम् । पिङ्गलाया उपजीव्यम् । कुररादामिषत्यागे सुखम् । सर्पाद्रूहाद्यनवष्टम्भः । सारङ्गो हरिणस्त्रयैर्मृत्योर्निर्वेदसुखम्, सारङ्गानामिव भूताद्रोहेन जीवनं वा । इषुकारादेकचित्ता । कुमारीशब्देन तद्गुणशङ्कानां बहूनां नाशो एकस्य शङ्कस्य कोलाहलनाशदेकाकिन उपजीवनमिति ॥ Cs: पिङ्गला नाम नैराक्ष्येन गुरुः । कुररः आमिषत्यागेन गुरुः । अति-केतनत्वेन सर्पः । सारं प्रति गच्छन्तीति सारङ्गा भ्रमराः । तेषां प्रतिपुष्पं मकरन्दान्वेषणे सर्वशास्त्रेभ्यः सारग्रहे गुरुः । इषुकारश्चित्तकाग्र्ये । कुमारी स्वशङ्करीवल्लभप्रकोटान्वाहवघाते क्रियमाणे शङ्कानामितरेतरसंघर्षरवेण वरविपयिणीं वार्तां श्रोतुमनुसाहमाना वलयमेकेकमभिनत् । सा मम एकाकितायां गुरुः । तदाह वररुचिः । आशा हि ... सुखमेषते = (var. 475*, lines 1-6). अल्पेभ्यश्च महद्भ्यश्च शास्त्रेभ्यो मतिमात्रः । सर्वतः सारमादद्यात्पुण्ये इव चतुर्पदः ॥ इषुकारो... यथा = (var. 475*, lines 9-12) ॥ Cu: काचित्कुमारी पित्रादिपरवशा गृहागतानतिथीन्प्रच्छन्नं भोजयितुमिच्छन्ती ब्रीहीनवहन्तुं प्रचक्रमे । तस्याः प्रकोष्ठस्याः शङ्कश्वकुशुः । सा परेषां सूचना मा भूदिति शङ्कान्महत्त्वा एकैकमवशेषितवती । ☞ — After 61, K1 Bo. 6-8 Das. a4 Ds D2-8. 9 ins. an add. colophon [Sub-parvan: K1 Bo. 6-8 Das D2-8. 9 मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1 Bo. 6-8 Das D2-8. 9

१७२

C. 12. 6633
B. 12. 179. 1
K. 12. 177. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञ वीतशोकश्चरेन्महीम् ।

किं च कुर्वन्नरो लोके प्राप्नोति परमां गतिम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मंकिणीता J. On the other hand, K₁. 6. 7 V₁ Bo. 6-9
Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5-8 ins. after 61 :

भीष्म उवाच ।

475* आशा बलवती कष्टा नैराश्यं परमं सुखम् ।

आशां निराशां कृत्वा तु सुखं स्वपिति पिङ्गला ।

सामिषं कुररं दृष्ट्वा वध्यमानं निरामिषैः ।

आमिषस्य परित्यागाकुररः सुखमेधते ।

गृहारम्भो हि दुःखाय न सुखाय कदाचन । [5]

सर्वः परकृतं वेदम प्रविश्य सुखमेधते ।

सुखं जीवन्ति सुनयो भैक्ष्यवृत्तिं समाश्रिताः ।

अद्रोहेणैव भूतानां सारङ्गा इव पक्षिणः ।

इषुकारो नरः कश्चिदिषावाहितमानसः ।

समीपेनापि गच्छन्तं राजानं नावबुद्धवान् । [10]

बहूनां कलहो नियं द्वयोः संघर्षणं ध्रुवम् ।

एकाकी विचरिष्यामि कुमारीशङ्कको यथा ।

[K₁. 7 V₁ Dn₁ Dr. 8 om. the ref. Bo 6-9 Da₃. a₁
D₂. 3. 5. 6 बोध्य (for भीष्म). With lines 1-2, cf. 12.
168 52; Bhāgavata 11. 8. 43; Jātaka 330, gāthā
2. — (L. 1) K₁ Dn₁ राजन्; D₂. 3. 5. 6. 8 कष्टं (for
कष्टा). Cs आशा हि परमं दुःखं (for the prior half).
Da₄ दौराज्य (for नैराश्य). — Lines 2-3 = (var.)
Sāmkhyapravacanabhāṣya IV. 5. — (L. 2) K₄
निराश, K₆ Da₄ निराशा; B₆ अनाशा. Cs हि (for तु).
— (L. 3) Cs वाध्यमानं (for वध्यमान). B₆ (marg as
in text) निरामिषः. — (L. 4) Da₄ परित्यागान्. Cs
तदामिष परित्यज्य (for the prior half). — With lines
5-6, cf. Bhāgavata 11. 9. 15. — (L. 7) K₆ Bo
3. 9 Da₃ भैक्ष- (for भैक्ष्य-). K₇ समाश्रिताः (for 'श्रिताः').
— (L. 8) Dn₄ अद्रोहेणैव. K₄ Da₃ Dn₄ D₂ सारग; V₁
शरङ्गा. — (L. 9) K₄ Da₃ Dn₁. n₄ D₂. 3. 5. 6 आसक्त-
(for आहित). D₇ इष्वारोपितमानसः, Cs इषौ हि गतमानसः
(for the post. half). — (L. 10) Cs समीपमपि (for
समीपेनापि). Dr नापि (for नाव-). — (L. 11) K₄

प्रह्लादस्य च संवादं मुनेराजगरस्य च ॥ २

चरन्तं ब्राह्मणं कंचित्कल्पचित्तमनामयम् ।

पप्रच्छ राजन्प्रह्लादो बुद्धिमान्प्राज्ञसंमतः ॥ ३

स्वस्थः शक्तो मृदुर्दान्तो निर्विद्वित्सोऽनस्रयकः ।

सुवाग्बहुमतो लोके प्राज्ञश्चरसि बालवत् ॥ ४

कलह. B₆ Dr द्वाभ्या; Cs [5]वश्यं (for चित्). Cs द्वाभ्या
(for द्वयोः). Da₄ संघर्षण; Dn₁ D₂. 3 संघर्षणं; Dn₄
संघर्षणं. Cs तथा (for ध्रुवम्). — (L. 12) K₇ Dr विहृति-
ष्यामि (for विच-). Cs एक एव चरेत्समाकुमार्यो इव कङ्कणः.]

Colophon om. in K₁. 6 D₂. 3. 5; K₃. 5 B₁-5 Da₁.
a₂ Dn₂. n₃ D₁ G₁. 5 M₁-3 absent. — Sub-parvan.
Ś₁ K₁. 2. 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₃ Da₃. 6-9 T G₁-3. 5
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 7 V₁
D₃ Da₃. 6. 7. 9 T₂ G₁. 2. 5 M₁. 5-7 मंकिणीता (K₇ 'तं');
Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁ D₃ बोध्यनीता. — Adhy. no.
(figures, words or both): Dn₁. n₄ 5; D₃ Dr. 3 T₁
G₁. 3. 5 M₁. 5-7 4; T₂ G₂ 18.

172

1 ^a) K₇ D₃. 9 वृत्तज्ञो; D₂ 'ज्ञा'; G₆ 'ज्ञे (for
'ज्ञ). — 1^b is damaged in K₁. — ^b) Ś₁ K₂. 4
केन (Ś₁ [before corr.] कथं वा सुखमश्नुते. — ^c) M₄
किंचित् (for किं च). D₄ नरा (for नरो). K₇ किं
कुर्वन्नरलोकेसिन्. — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ D₃ D₂.
3. 5. 8 प्राप्नोति गतिमुत्तमां (D₃ D₂ 'मं').

2 ^a) Ś₁ K₁. 2 Da₄ Dn₄ Dr. 8 T G₁-3. 5 M₁. 5-7
प्रह्लादस्य (for प्रह्ला). K₆ तु (for च). — ^d) V₁
D₂. 3. 7. 9 T G₁. 3. 5 M₁. 5-7 अजगरस्य (for आज).
K₆ तु (for च).

3 ^a) V₁ G₂ M₁ किंचित् (for कंचित्). — ^b)
K₁. 2. 4 Bo. 7 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 5. 6. 8 M₅ Cn
कल्पचित्तम्; K₆ Dr Cs कल्पवि (Dr 'वृ') चित्तम्; K₁ D₃
स्वस्थ (D₃ 'च्छ') चित्तम्; B₆ (marg. as in text) स्थिर;
D₄ कल्पं चित्तम् (for कल्पचित्तम्). Dn₄ D₃ अनामनं
(D₄ 'गमं'); D₃ अलामयं (for अना). ☞ Cn: कल्पचित्तं
दृष्टचित्तम् ॥ Cv: कल्पं समर्थं विचं यस्य सः । ☞ — ^c)
K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₃ D₂. 3. 5. 7. 8
G₁ राजा (for राजन्). Ś₁ K₁. 2 Da₄ Dn₄ D₂. 6. 7 T
G₁-3. 5 M₁. 5-7 प्रह्लादो; K₆ राजेन्द्र. — ^d) K₆ प्रह्लादो

नैव प्रार्थयसे लाभं नालामेष्वनुशोचसि ।
 नित्यतृप्त इव ब्रह्मन् किंचिद्वमन्यसे ॥ ५
 स्रोतसा ह्रियमाणसु प्रज्ञास्वविमना इव ।
 धर्मकामार्थकार्येषु कूटस्थ इव लक्ष्यसे ॥ ६
 नानुतिष्ठसि धर्मार्थौ न कामे चापि वर्तसे ।
 इन्द्रियार्थाननादृत्य मुक्तश्चरसि साक्षिवत् ॥ ७
 का नु प्रज्ञा श्रुतं वा किं वृत्तिर्वा का नु ते मुने

(for बुद्धिमान्). \$1 K2 प्राज्ञसंमितः; K4. 8. 7 V1 Bo. 0-9 Da3. 84 Dn1. n4 Ds Ds-0. 8. 9 बुद्धिसंमतः; B8 (marg.) D2 बुद्धिसंमितं (D2 'तः'); D7 T G1-8. 9 प्राज्ञसत्तमः (for 'संमतः').

4 Before 4, MSS. ins. प्रह्लाद उवाच; some MSS. प्रह्लाद उ'. —^a) B8. 7 सुस्थ; B9 स्वच्छः; T2 स्वस्थ- (for स्वस्थः). K7 D4. 9 श्लक्ष्णो; Bo Ds. 8 सक्तो; Dn1 Cn शुद्धो; Ds G1 M7 Cs शुद्धो; T2 -चित्तो (for शक्तो). T2 G3. 6 शांतो (for दान्तो). —^b) K4. 6 Bo. 7 8 (marg. as in text) Da3. 84 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 8. 8 Cn. 8 निर्विधितो; D4 T1 G1. 8 'वत्सो (for 'वि-त्सो). Da4 [5] नसूयकं; Ds1 [5] नसूयकः. ☞ Cn: निर्विधितो निरारम्भः। ☞ —^c) K2 स्वबाग्; K7 D4. 9 सतां; Da3 असद् (for सुबाग्). K2 बहुशतो (for 'मतो). Da3 धीरः (for लोके). K4. 6 V1 Bo. 0-9 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 Cn सु(K4. 6 स्व)वाक्प्रगल्भो मेधावी; B8 (marg.) सुवागसद्बहुमत —^d) Ds1 चरति; Cs 'सि (as in text). B8 Da3. 84 काकवत्; Cs बाल' (as in text).

5 ^a) K2 लाभे; D7 लाभान्; T2 G2 लोभं; M7 लोभान् (for लाभं). —^b) D5 अथ (for अनु-). \$1 K1. 2 नालामे (K2 'भावे) चैव शोचसि; K7 Ds1 'मेप्य- (Ds1 'मे स्व)नुशोचसि (Ds1 'ति). —^c) B8 किंचिद्; D6 किं च (for किंचिद्). Br damaged from दव up to माणासु (in 6^a). K2. 6. 7 V1 Dn4 Ds. 5 इव; Dn1 इह; D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 अभि; Cap अव- (as in text). ☞ Cn: अवमन्यसे इति पाठे वीतदर्पोऽसीत्यर्थः। ☞

6 D6 om. (hapl.) 6^a-7^b. Br damaged up to माणासु. —^a) Kc. 7 D4. 9 स्रोतसा. Da4 ह्रियमाणस्तु; Ds2 T G1. 8 ह्रियमाणसु. —^b) K1. 2. 4 V1 Bo. 0. 7 Dn1 n4 Ds1 Ds G1 विमना; Ca [अ]वि' (as in text). ☞ Ca: अविमना इव कूटस्थ इव ॥ Cn: अविमना इति

क्षिप्रमाचक्ष्व मे ब्रह्मज्ज्ञेयो यदिह मन्यसे ॥ ८
 अनुयुक्तः स मेधावी लोकधर्मविधानवित् ।
 उवाच श्लक्ष्णया वाचा प्रह्लादमनपार्थया ॥ ९
 पश्यन्प्रह्लाद भूतानामुत्पत्तिमनिमित्ततः ।
 हासं वृद्धिं विनाशं च न प्रहृष्ये न च व्यथे ॥ १०
 स्वभावादेव संदृश्य वर्तमानाः प्रवृत्तयः ।
 स्वभावनिरताः सर्वाः परितप्ये न केनचित् ॥ ११

पाठे तु अव्याकुलचित्तः ॥ Cs: विमना इव तात्पर्येण वर्त-मानः। —^a) D4. 8. 9 लक्षसे

7 D6 G1 om. 7^a (for Ds, cf. v. 1. 6). —^a) K6 नानुशिक्षसि; K7 'शोचसि (for 'तिष्ठसि). T2 धर्मार्थे, M1 'र्थो (for 'र्थौ). —^b) K6 B8-9 Ds D2 कामे वापि; K7 D4. 9 M6 काममनु- (for कामे चापि). T2 वर्तते; M6 तिष्ठसि (for वर्तसे). —^c) D4 अना-वृत्य (for 'इत्य). —^d) K2 सक्तश्च; B8 (marg.) न युक्तश्च; G2 उत्तमश्च (for मुक्तश्च).

8 ^a) D7 श्रितं (for श्रुतं). K4. 7 वाक्चं; D2 T G1 M1. 5. 7 किं वा (by transp.); D7 G2. 8. 9 वापि. —^b) K2 का न; G1 किं नु (for का नु). —^c) M7 (sup. lin. as in text) ज्ञेयो (for श्रेयो). M1 यदि हि (for यदिह). Br damaged from ह up to धर्मवि (in 9^b).

9 Before 9, \$1 K1. 2. 4 V1 (marg.) Dn1. n4 D7 T G1-8 M6 ins. भीष्म उवाच. Br damaged up to धर्मवि. —^b) Da4 लोककर्म; T1 लोके धर्म- (for लोकधर्म-). ☞ Cn: लोकस्य धर्मो जन्मजरादित्यस्य विधानं कारणं तदभिज्ञः। ☞ —^c) \$1 K1. 2. 4 Da4 Dn4 D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7 प्रह्लादम्. K2 अनु**या; D7 T1 G3. 6 M1 अनवार्थया (for अनपा). D6 प्रह्लादयम-पार्थिवं.

10 Before 10, Da3. 84 ins. सुनिश्चयाच; D7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 ब्राह्मण उ'. —^a) \$1 (sup. lin. as in text) K1. 2. 4. 6 Da3 Ds D2. 7. 8 पश्य (for पश्यन्). Some MSS. प्रह्लाद. —^b) ☞ Ca: अनिमित्ततः पुरुष-कारासाधनेन ॥ Cn: करणदीनादेकाद्वितीयात्। ☞ —^c) D4 G1 वृद्धिः; D7 वृद्धं (for वृद्धिः). K2 M1 च नाशं (for विनाशं). —^d) D4 प्रव्यथे (for च व्यथे).

11 ^a) \$1 K1. 2. 4 संपश्य; K7 V1 स इदं; Br Da3. 84 Dn1. n4 Ds D2. 7 T G1-8. 6 M1. 5-7 Cn. 8 संदृश्या (for 'श्य). —^b) Ds1 वर्तमान- (for 'माना).

12. 6663
11. 179. 11
12. 177. 11

C. 12. 6864
B. 12 179. 12
K 12 177. 12

पश्यन्महाद संयोगान्विप्रयोगपरायणान् ।

संचयांश्च विनाशान्तांश्च क्वचिद्विदधे मनः ॥ १२

अन्तवन्ति च भूतानि गुणयुक्तानि पश्यतः ।

उत्पत्तिनिधनज्ञस्य किं कार्यमवशिष्यते ॥ १३

जलजानामपि ह्यन्तं पर्यायेणोपलक्ष्ये ।

महतामपि कायानां सूक्ष्माणां च महोदधौ ॥ १४

जङ्गमस्थावरानां च भूतानामसुराधिप ।

पार्थिवानामपि व्यक्तं मृत्युं पश्यामि सर्वशः ॥ १५

अन्तरिक्षचराणां च दानवोत्तम पक्षिणाम् ।

उत्तिष्ठति यथाकालं मृत्युर्वलवतामपि ॥ १६

दिवि संचरमाणानि ह्रस्वानि च महान्ति च ।

ज्योतींषि च यथाकालं पतमानानि लक्ष्ये ॥ १७

इति भूतानि संपश्यन्ननुपत्तानि मृत्युना ।

सर्वसामान्यतो विद्वान्कृतकृत्यः सुखं स्वप्ने ॥ १८

सुमहान्तमपि ग्रासं ग्रसे लब्धं यदृच्छया ।

शये पुनरभुञ्जानो दिवसानि बहून्यपि ॥ १९

आसन्नवत्यपि मामन्नं पुनर्वहुगुणं बहु ।

पुनरल्पगुणं स्तोकं पुनर्नैवोपपद्यते ॥ २०

G1 प्रवर्तयः. — ^a) Ś1 K1 स्वभावविरतः सर्वः. — ^d) Br is damaged from तस्ये up to योग (in 12^b). Ks परिताप्ये; Ks V1 Bo. 2. 8. 9 Das. 2. 4 Ds1 D2. 8. 5 'तुष्टा, Dn1 Cn 'तुष्टेन्; Dn4 'तुष्टे; Ds2 D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 प्रतिपाद्या; Ds परितुष्ट्या; Ds 'तुष्ट्य (for 'तस्ये). Ds केनवित्.

12 With 12, cf. 11. 2. 3: 12. 27. 29; B. 12. 330. 20; B. 14. 14. 19; Rām. 2. 105. 16; 7. 52. 11; Gobhilasamṛti 3. 43; Kathāsaritsāgara 51. 26^c-27^b; Divyāvadāna (Cowell, p. 27). Br is damaged up to योग. — ^a) Ks. 4. 6 Dn1. n4 D2. 8 पश्य (for पश्यन्). Ś1 K1. 2. 4 Das. 2. 4 Dn4 Ds2 Ds. 7 T G1-2. 6 M1. 5-7 प्रह्लाद. — ^c) K1 संचयं. Ś1 K1. 2. 4 विनाशंश्च (for 'शान्तांश्च). — ^d) Ks सतः (for मनः).

13 ^a) D4 अन्तिवति. G1 हि (for च). Cn: अन्त-वर्त्तं साच्चं गुणयुक्तं हेतुः । C — ^b) Ds1 पश्यतः.

14 Das. 2. 4 om. 14^{ab}. — ^a) K1 पययिन. K1 [उ]पलक्ष्यते. — ^c) K1 D4. 9 T G1. 2 M1. 5-7 अति- (for अपि). Ś1 K1. 2 कार्याणां (Ks 'नां) (for कायानां). — ^d) Br is damaged from गं च up to सुराधिप (in 15^b).

15 Br is damaged up to सुराधिप. — ^a) K1 D4. 8. 9 तु (for च). — ^b) D1 T G1-2. 6 भूतानामसुरोत्तम.

16 ^a) K1 Bs. 9 Ds1 Ds अन्तरीक्षः; Das. 2. 4 'रिक्षे (for 'रिक्ष-). — ^c) Ks Bo. 7-9 Das. 2. 4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 Gs उत्तिष्ठते (for 'ति). Ks यथाकालं (for 'कालं). — ^d) G1 मृत्युं. D4 बलवताम्.

17 ^a) V1 D1 Das Ds1 G1. 2 दिवः; Bs (marg. as in text). 9 Das दिवं; D1 दिवा (for दिवि). K1 -मानानि (for -माणानि). K1 दिवि सेश्वरमाणानि. — ^b) Ś1 ह्रस्वानि; Das 2. 4 ह्रस्वानि. — ^c) Das ज्योतिषि. Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn1. n4 Ds1 D2-8. 8. 9 M1. 5-7 [अ]पि (for च). Ds यथाकाले. — ^d) G2 मत्त मामानि (for पत').

18 ^a) Br damaged from पत्तानि up to विद्वान् (in 18^a). K1 अनुपत्तानि; Das न तु पत्तानि; Ds1 अनुपत्तानि. — ^c) Ds D1 T G1-2. 6 M1 सर्व; C3 सर्व- (as in text). Ks. 6. 7 V1 Bo. 8. 9 Das. 2. 4 Dn1. n4 D2-8. 8. 9 Cn सामान्यतो; C3 'तो (as in text). Ds1 विद्वन्. Cn: सर्वस्य सत्सदिति सदभेदेन प्रतीयमानस्य उपादानं सत्तासामान्यं....तच्च शुद्धं ब्रह्म । तद्वत्तः सर्वसामान्य गः । सर्वं सामान्यतो विद्वानित्यपपारः । C — ^d) Ś1 K1. 2. 4 शये; K1 D4. 9 शयेत्; Gs. 9 वसे; M1 स्वप्नेत् (for स्वप्ने).

19 ^a) Ks ग्रासं; Bs ग्राहं (for ग्रासं). — ^b) Ś1 Ks ग्रामे; K1 (before corr.) ग्रामः; Ks. 7 Gs M6 ग्रसेल्ल; Ds मम (for ग्रसे). — ^c) T3 शये कदाचिद्भुञ्जानो. — ^d) Bs. 8 (marg.) दिवसान्मु- (for 'सानि).

20 ^a) Ks G1 आसन्नवति; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 आसन्न (Ds. 8 'व)ति; K1 D4. 9 आसन्नवति; Dn1. n4 Cn आसन्नयति; D1 T1 G1. 2 आ (D1 T1 अ)सीदति; M1. 6 आसन्न (M6 'व)ति (for आसन्नवति). K1 D4. 6. 9 [प]व (for [अ]पि). Cn: आसन्नयति उपतिष्ठते ॥ Cn: आसन्नयन्ति भोजयन्ति । C — ^b) Ds बहु. — ^c) Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 पुनरल्पं (Ds2 'न्यत्) पुनस्तोकं. — ^d)

कणान्कदाचित्खादामि पिण्याकमपि च ग्रसे ।
 भक्षये शालिमांसानि भक्षांश्चोच्चावचान्पुनः ॥ २१
 शये कदाचित्पर्यङ्के भूमावपि पुनः शये ।
 प्रासादेऽपि च मे शय्या कदाचिदुपपद्यते ॥ २२
 धारयामि च चीराणि शार्णीं क्षौमाजिनानि च ।
 महार्हाणि च वासांसि धारयाम्यहमेकदा ॥ २३
 न संनिपतितं धर्म्यमुपभोगं यदृच्छ्या ।
 प्रत्याक्षये न चाप्येनमनुरुध्ये सुदुर्लभम् ॥ २४
 अचलमनिधनं शिवं विशोकं

शुचिमतुलं विदुषां मते निविष्टम् ।
 अनभिमतमसेवितं च मूढै-
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २५
 अचलितमतिरच्युतः स्वधर्मा-
 त्परिमितसंस्तरणः परावरजः ।
 विगतभयकषायलोभमोहो
 व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २६
 अनियतफलभक्ष्यभोज्यपेयं
 विधिपरिणामविभक्तदेशकालम् ।

C. 12. 6679
 B. 12. 179. 27
 K. 12. 177. 27

Ś1 K1. 2. 2 [उ]पलभ्यते (for 'पद्यते'). D4 corrupt.

21 D4 repeats 21^{ab} after 22. —^a) Bom. ed. कणं (for कणान्). K7 स्वदामि; D8 विदामि; G1 खाद्यान्तु (for खादामि). —^b) K8 पिण्याकम् (for पि) K4 चाग्रसे; D7 T G1-8 वा ग्रसे (for च ग्रसे). ☞ Ca: पिण्याकं तिलकलकम् ॥ Cn: पिण्याकं तिलस्त्र लिम् । ☞ — Br is damaged in 21^{ad}. —^c) D7 T1 G1.8 मूल- (for शालि). —^d) K8 भक्ष्यांश्च; D4 Dn1 Ds1 D4.8 T G2.8.8 भक्ष्यांश्च; D8 लक्ष्यांश्च (for भक्ष्यांश्च). Dn1 -वचान्पुनः (for 'पुनः'). Ś1 K1.2 भक्ष्याण्युच्चावचान्यपि; K4 corrupt.

22 ^b) K7 शयेत्. —^c) K1.4 प्रासादे (for प्रा). K4.8 Bo.8.8 Dn1.4 Ds D2.8.8.8 चापि (by transp.); V1 D7 T G1-8.8 वापि. Ś1 K2 शय्या मे (by transp.); K1 शय्यायां. —^d) D4 उपपद्यते. — After 22, D4 repeats 21^{ab}.

23 ^b) K4 Bo D4.8.4 Dn1.4 Ds D2.8.7 T G1-8.8 Cv शाणः; K8.7 V1 Bo.8.8 Ds.8.8 Ms शाणी; B7 शणी; D4.8 शाणी; M1.5.7 शाण (for शाणी). D4.8.4 क्षौमाजिनानि (for क्षौमाजिनानि). Ds [अ]पि (for च). ☞ Cn: क्षौमाणि ध्रुमा अतसी तत्सूत्रमयानि ॥ Cv: शाणपदेन गोणीयोग्यगुलमत्स्यमुच्यते । ☞ —^c) K7 V1 Bo D4.8.7.8 T G1-8.8 M1.5-7 [अ]पि (for च). Ś1 K1.2 वस्त्राणि (for वासांसि). —^d) G8 धारयामि (for धार').

24 ^a) D7 T1 G8.8 न वा (for न सं). M1 निपा-
 तितं. V1 Ds G1 धर्मम् (for धर्म्यम्). ☞ Ca: धर्म्यम्,
 दीक्षितादिना श्रद्धया दत्तमन्नादि । ☞ —^b) K7 उपभोगं.
 —^c) Ds1 D4 M7 वाप्येनम् (for चा'). —^d) K1
 Ds अनुरंघे; K7 D8 'रुंधे; Dn1 'रुध्य; T1 नाशु-

रुध्ये; G2 अनुरुद्धे; M7 'राध्ये (for 'रुध्ये). G8.8 न
 (for सु).

25 ^a) D8 अमलम्; (G1 अजन्मम् (for अचलम्).
 K2 नवे; B7-9 Cp सुखं; D7 T' G1-8.8 M1.5-7 तथा
 (for शिवं). —^b) K7 D4.8.8 शुचि विमलं (K7 'ले)
 (for शुचिमतुलं). K1 lacuna; K7 D4.8 च सतां;
 B7-9 D4.8 M1.5-7 सुकृतां; D4 वसतां (for विदुषां).
 Ms मतं (for मते). K8 B7 Dn1.4 Ds D2.8.8.8
 प्रविष्टं (for ति'). —^c) D7 अनभिहितम् (for
 'मतम्). K8.7 B7 Dn1.4 Ds D2-8.8.8 G8.8 विमू-
 दैर; V1 Bo.8.8.8 D4.8.4 प्र' (for च मूदैर). —^d)
 D4 व्रजम् (for व्रतम्). K2 आजगरे. ☞ Cp: आज-
 गरम्, अजगरे प्रवीतम् । तदुक्तम् — प्रासं तु मूढं विरसं
 महान्तं स्तोकमेव वा । यदृच्छयेवापतितं प्रसेदजगरोऽक्रियः ॥
 शयीताहारभूरिणि [? भूमीपु] निराहारोऽनुपक्रमः । यद्वि-
 तोष्यते प्रासो महाहिरिय इष्टमुक् ॥ ☞ — After 25,
 G2 reads 32 for the first time, repeating it in its
 proper place.

26 K4.8 om. (hapl.) 26. D7 om. (hapl.) 26-28.
 Dn4 transp. 26 and 27. —^a) T G1.8.8 अचल (G1
 अचलित) अनिरविच्यु (G1 'रच्यु) तः स्वधर्मात्. —^b) K1
 B9 T1 परमित (for परि'). Ś1 K1.2 संस्तरणः; Ds1
 T G1-8.8 M7 (sup. lin.) Cs संस्तरणः (for संस्तरणः).
 B8 (marg.) 8.8 परापरज्ञः (for 'वरज्ञः). ☞ Cp: परि-
 मितसंस्तरणः, अस्पगतिः, परिशीलितसंसारो वा ॥ Cs: परि-
 मितसंस्तरणः, यदृच्छया प्राप्तस्य सम्यग्बरणं भक्षणं यस्य । ☞
 —^c) T विहत (for विगत). D4.8.4 त्रय- (for 'अय').
 K1 कषायः; K2 कषायः (for 'कषाय'). Ś1 K2 V1
 मोहलोभो (for 'लोभमोहो).

27 D7 om. 27 (cf. v.l. 26). D4 G1 om. (hapl.)
 27. Dn4 transp. 26 and 27. Ds transp. 27 and

C. 12. 6679
B. 12. 172. 27
K. 12. 177. 27

हृदयसुखमसेवितं कदयै-

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २७

इदमिदमिति तृष्ण्याभिभूतं

जनमनवासधनं विषीदमानम् ।

निपुणमनुनिशाम्य तत्त्वबुद्ध्या

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २८

बहुविधमनुदृश्य चार्थहेतोः

कृपणमिहार्यमनार्यमाश्रयन्तम् ।

उपशमरुचिरात्मवान्प्रशान्तो

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ २९

सुखमसुखमनर्थमर्थलाभं

रतिमरतिं मरणं च जीवितं च ।

विधिनियतमवेक्ष्य तत्त्वतोऽहं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३०

अपगतभयरागमोहदोषो

धृतिमतिबुद्धिसमन्वितः प्रशान्तः ।

उपगतफलभोगिनो निशाम्य

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३१

अनियतशयनासनः प्रकृत्या

दमनियमव्रतसत्यशौचयुक्तः ।

अपगतफलसंचयः प्रहृष्टो

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३२

28. —^a) Bo -मूलभोज्य-; B3 Da4 -भोज्यभक्ष्य- (Da4 'क्ष-); Dn1. n4 -भक्ष्यभोज्य-; D8 -लक्ष्यभोज्य- (for -भक्ष्यभोज्य-). —^b) Dn4 विधिपरिणामी; Ga. 8 अवि-परिणाम- (for विधि-). B3 (marg.). 8 (marg. as in text). 8 Cp -विविक्त-; D8 -विलक्ष-; T1 Ga. 8 -विमुक्त- (for -विभक्त-). V1 -कालदेश- (for -देशकालम्-). ☞ Cp: विधेर्द्वयस्य परिणामेन परिपाकेन विविक्तौ देशकालौ यत्र, न तु पुरुषप्रत्ययेन । ☞ —^c) K2 -सुखसेवितं (for -सुखमसे-वितं). ☞ Cp: कदयैर्विषयलुब्धैः । ☞ — After 27, M1 ins. 476*, while G2 reads 31 for the first time, repeating it in its proper place.

28 D1 T1 (hapl.) om. 28 (for D1, cf. v. l. 26). D8 transp. 27 and 28. Ś1 reads 28 on marg. —^a) T2 अति-; G2 lacuna (for इति). K1 Da4 तृष्ण्याविभूतं (Da4 'ति); K1 'या*भूतं; D8 (by corr.) 'यानभिज्ञं; G2 तीक्ष्णयाभिभूतं (for तृष्ण्या-). —^b) K8 सुजनमवासधनं; K7 जनमनवासधनं; D8 'वासधनं; G1 'वासधनं (for 'वासधनं). K8 Dn4 विसीदमानं. —^c) K2. 4. 8. 7 V1 Bo. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-3. 8. 9 G2. 8 Cn. 8 -निशाम्य (for -निशाम्य-).

29 ^a) T2 बहुभयम् (for 'विषयम्). K2 अनुदृश्य (for 'दृश्य). D4 वा (for च). —^b) Ś1 K1. 2 T1 अहार्यम्; M1 अनार्यम् (for इहा-). Da4 साश्रयतं; D2 'यते; G2 'यतः; Ga. 8 'यामि (for 'यन्तम्). —^c) D8 -रुचिरार्थवत्; G1 -रुचिरमनात्मवान् (for -रुचिरात्म-वान्). K8 उपशमरुचिरामवाप्य शान्तो. — After 29, T1 reads 32^{ab} for the first time, repeating it in its

proper place.

30 D5 M1 om. (hapl.) 30; V1 reads 30 on marg. —^a) K4. 8. 7 V1 Bo. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2-3. 8. 9 अलाभम् (for अनर्थम्). K1 अर्थलाभो. —^b) D8 अरतिस्मरणं; G1 'तिममरं (for 'तिं मरणं). K4. 7 Bo om. the first च. —^c) D81 -नियमम् (for 'तम्). D1 T G1-3. 8 M8 1 तत्त्वबुद्ध्या (for तत्त्वतोऽहं). M8 विनियतमनवेक्ष्य तत्त्वबुद्ध्या.

31 K8 om. (hapl.) 31-32. G2 reads 31 for the first time after 27. —^a) G2 (second time) अपगीत- (for 'गत-). T2 -भय- (for -भय-). D4 मोहदोषो; Ga. 8 -मोहदुष्टो (for 'दोषो). —^b) K1 -शमन्वित-; G2 (both times) -समन्वितं. G2 (first time) प्रशान्तं. —^c) Da4 अपगत-; D81 उपरत- (for 'गत-). D1 T G1 2 (second time). 8. 8 M1. 8. 7 -सुख- (for -फल-). K1 D4. 8 -भोगिनो (for -भोगिनो). K1 निशाम्य; K2 V1 Bo. 8-9 Da3. a4 Dn1. n4 D8 D2. 8 8. 8 G2 (both times) Cn निशाम्य (for निशाम्य). ☞ Cn: उपगतं समीपगतं फलं प्रियं येषां तान् । भोगिनः सर्पांश्च अजगरान् निशम्य दृष्ट्वा । फलभोगिन इति शक्यार्थिवादिच-न्मध्यमपदलोपः ॥ G8: उपगतफलभोगिन सुखदुःखफल-भोक्तृन्, अस्वतन्त्रान्सर्वानित्यर्थः । ☞

32 K8 om. 32 (cf. v. l. 31). G2 reads 32, for the first time after 25. T1 reads 32^{ab} for the first time after 29. —^a) B3 (marg.) Da3. a4 Dn1. n4 D81 M1 -शयनाशनः. —^b) Ś1 K1. 2 D4. 8. 9 G1. 2 (first time) यम- (for दम-). Bo -सत्य-; Da4 -नत-

अभिगतमसुखार्थमीहनार्थे-

रूपगतबुद्धिरवेक्ष्य चात्मसंस्थः ।

तृषितमनियतं मनो नियन्तुं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३३

न हृदयमनुरुध्यते मनो वा

प्रियमुखदुर्लभतामनित्यतां च ।

तदुभयमुपलक्षयन्निवाहं

व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ॥ ३४

बहु कथितमिदं हि बुद्धिमद्भिः

कविभिरभिप्रथयद्भिरात्मकीर्तिम् ।

इदमिदमिति तत्र तत्र तत्त-

त्स्वपरमतैर्गहनं प्रतर्कयद्भिः ॥ ३५

तदहमनुनिशाम्य विप्रयातं

पृथगभिपन्नमिहाबुधैर्मनुष्यैः ।

अनवसितमनन्तदोषपारं

नृषु विहरामि विनीतरोषतृष्णः ॥ ३६

C 12. 6698
B 12. 179. 36
12. 177. 36

(for -व्रत-). V₁ B₈ (marg. as in text) १ -सस्वशौच-; B₀ -व्रतशौच-; D_{as}. a₄ -सिद्धशौच-; D₇. १ T₁ (both times). 2 G₂. 2 (second time). 3. १ M₁ १-१ -शौचसत्य-; G₂ (first time) -शौचसिद्धि- (for 'सत्यशौच-'). —^०) D₇ T₁ G₃. १ -घन-; G₂ (second time) -मय- (for -फल-). G₃ प्रकृष्टो (for प्रहृष्टो).

33 D₁ १ om. (hapl) 33; Ś₁ reads 33 on marg. —^a) K₈ B₀. १ (marg) D₈ D₂. ३. ५. १ अन-
भि (D₈ १ 'निधि') गतसुखार्थम्; V₁ B₀. १. १ (orig.). १
D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₀ अप (B₀ 'नु') गतमसुखार्थम् (for
अभिगतं). K₇ ईदितार्थैर्; B₈ (marg.) ईहमानार्थैर्;
D₈ १ ईहमानैर् (for 'नार्थैर्'). ☞ C_{up}: अभिहतम-
सुखैरिद्वार्थानाशैर् (described as आद्यः पाठः) ॥ C_v: ईह-
नार्थैरेच्छानुकूलप्रयत्नैः असुखार्थं दुःखमभिगतं पुरुषमवेक्ष्य । ☞
—^b) K₈ B₈ D₈ D₃. ५. ३ उपशम- (for 'गत-'). B₀
(marg. as in text) D₈ १ T₁ G₁ M₁. ५. १ C_v बुद्धिम् (for
-बुद्धि-). D_{as} om. from क्ष्य up to सुखदु (in 34^b).
K₁ G₂ आत्मसंस्थाः; K₀ V₁ B₀. १-१ D_{as} D_{n1}. n₄ D₂.
३. ५. ३ T₁ G₀ M₁. १ 'संस्थ-; G₁ 'निष्ठ- (for 'संस्थ-).
☞ C_n: आत्मसंस्थम्, आत्मनि संस्था समाप्तिर्यस्य तद् । ☞
—^c) G₁ मृष*म्; G₈. १ तृषयद्; M₀ मुषितम् (for
वृ*). K₁ नियतं; G₂ निहतं.

34 D_{as} om. up to सुखदु (cf. v. l. 33). —^a)
D₇ T₁ G₁-१ १ M₁. १-१ C_v मे (for वा). K₄. १ V₁
B₀. १-१ D_{as} D_{n1} D₈ D₂. ३. ५. १ C_n न हृदयमनु (K₈
B₀ D₈ D₂. ३. ५. १ 'मव' रुध्य वाञ्छा (V₁ चाभ) नो वा;
D_{n4} हृदयमनुरुध्य वाञ्छा नो वा. ☞ C_n: हृदयं तात्स्थ्या-
द्विर्मनश्च । तात्स्थ्यां तद्वर्माः कर्तृत्वभोक्तृत्वकामसंस्कल्पादयो
लक्ष्यन्ते । ताननुरुध्य, उपेक्ष्य ॥ C_v: मे मनः हृदयं हृदय-
नात्परमात्मानमनु न रुध्यते, न विषयभोगादिना प्रतिक्रियते । ☞
—^b) T₁ प्रियमसुखं लभताम्; G₁ प्रियमुखदुर्लभताम्.
D₄. १ T₁ G₁-१ M₁. १-१ वा (for च). —^c) Ś₁ K₂

इदार्थ-; K₁ निरीहं; D_{as} इवाहः (for इवाहं). K₀
तदुभयमुपलक्षयति वाहं. — D₇ T₁ G₁-३. १ ins. after
34: M₁ after 27:

476* असुखमसुपलभ्य चार्थलाभं
धृतिमतिबुद्धिपराक्रमैरुपेतम् ।
बुधमनुजनिषेवितं समर्थ-
व्रतमिदमाजगरं शुचिश्चरामि ।

[(L. 3) G₀ -निषेवितं (for -निषे*) .]

35 ^a) G₁ प्र- (for हि). —^b) K₄ D_{as} D₂. १
T₁ G₂. १. १ M₁ अपि; V₁ इह; D_{as} D₀ T₂ G₁ M₁.
०. १ अति-; D_{n4} lacuna (for अभि). D₈ -प्रयत्नद्विर्;
D₄ अभिप्रयत्नद्विर्; G₁ -प्रियवद्विर् (for -प्रयत्नद्विर्). K₁
आत्मकीर्तितं; D_{as} D₄. १ 'कीर्ति-; D_{n4} 'वद्विः (for
'कीर्तिम्). —^c) D₇ इतरत्र (for इति तत्र). D_{as}
D_{n4} D₄ इत; D_{n4} lacuna (for तत्तद्). —^d)
Ś₁ K₁. २. ४ स्व (K₁ सु) परमतप्रहणं; D₄ स्वपरमते गहनं
(for स्वपरमतैर्ग*). D₄ (also as in text) प्रतर्कयामि;
D₇ T₁ G₁-३. १ M₁. १-१ वितर्कय (G₁ 'व') द्विः (for प्रत*).

36 ^a) D_{as} तमहम्; D_{n1} D₈ D₀ तदिहम्; G₁
तदिहम् (for तद्*). Ś₁ K₁. २. ४. १ V₁ B₀. १-१ D_{as}.
a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-१. १ G₂ -निशाम्य (for -निशाम्य).
K₀ B₇. १ (orig.). १ D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₀ C_n विप्रपातं;
K₁ 'गीतं; C_v 'यातः (for 'यातं). ☞ C_n: विप्रपातं
विशिष्टः प्रपातो ऋगुल्लङ्घनाशकरम् ॥ C_p: विप्रपातं मिथो
विरुद्धतां यातम् । ☞ —^b) G₁ अतिपन्नम् (for अभि*).
K₁ इहावचैर्; G₂ 'गतैर् (for 'बुधैर्). B₈ (marg.)
विदुषां (for मनुष्यैः). —^c) D₇ अनवहितम् (for
'सितम्). B₈ (marg.) -दोषपारं (for 'पारं). —^d)
K₈ V₁ B₀. १-१ D_{as} D₈ D₂. १ विचरामि (for विह*).
K₄. १ V₁ B₀. १-१ D_{as}. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. १ T₂ G₁
-दोषतृष्णः; B₀ -दोषदहः; D₇ T₁ G₂. १. १ M₁. १-१ -तृष्ण-

C. 12, 6699
B. 12, 179, 37
K. 12, 177, 37

भीष्म उवाच ।

अजगरचरितं व्रतं महात्मा

य इह नरोऽनुचरेद्विनीतरागः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७२

१७३

युधिष्ठिर उवाच ।

बान्धवाः कर्म वित्तं वा प्रज्ञा वेह पितामह ।

नरस्य का प्रतिष्ठा स्यादेतत्पृथो वदस्व मे ॥ १

भीष्म उवाच ।

प्रज्ञा प्रतिष्ठा भूतानां प्रज्ञा लाभः परो मतः ।

प्रज्ञा नैःश्रेयसी लोके प्रज्ञा स्वर्गो मतः सताम् ॥ २

प्रज्ञया प्रापितार्थो हि बलिरैश्वर्यसंक्षये ।

प्रह्लादो नमुचिर्मङ्गिस्तस्याः किं विद्यते परम्

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

इन्द्रकाश्यपसंवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ४

वैश्यः कश्चिदपि तात काश्यपं संशितव्रतम् ।

रथेन पातयामास श्रीमान्दम्पतपस्विनम् ॥ ५

दोषः; Ds दोषतृप्तः (for रोषतृप्तः).

37 Ś1 K1, 2, 4 om. the ref. — ^a) B3, 9 Da4 Ds1 चरित- (for चरितं). M1 महातं (for महात्मा). — ^b) K2 lacuna; D7 विचरेद् (for स्नु). K1 विधीतरागः (sic); M6 विनीतरागदोषः (for विनीतरागः). — ^c) K2 मनुमोहलोभः; K4, 6 Bo, 7 Da3 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 5, 8 लोभमोहमनुमोहः; Ds2 मोहलोभमनुमोहः; G1 मोह * * लोभः (for मनुमोहलोभमोहः). — ^d) D7 T1 G2 परम (for स खलु). Dc, 7 T G1-3, 6 M1, 5-7 सुखं (for सुखी). K4, 6, 7 V1 Bo, 8-9 Da3, a4 Ds D2, 3, 5, 8 विचरेद् (for विह). Ś1 K1, 2, 4 इदं (for इमं). M1 विहारः. ✽ Cn: विहारम्, अजगरव्रतरूपां क्रीडाम् । ✽

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo, 8-9 Da3, a4 Dn1, n4 Ds D2-9 T G1-3, 6 M1, 5, 7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1, 2, 4 Da3 Ds2 Ds, 7 G2, 6 M1, 5, 7 प्रह्लादाजगरसंवादः; K6, 7 V1 Bo, 8, 9, 9 Da3 Dn1 Ds1 D2-4, 6, 3, 9 प्रह्लादा; B7 damaged. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1, n4 6; Ds D7, 8 T1 G1, 3, 6 M1, 5-7 5; T2 G2 19. — Śloka no.: Dn1, n4 Ds 37.

173

1 ^a) V1 कर्म वृत्तं; Dn4 धर्मवित्तं; Ds सर्वं (for कर्म वित्तं). — ^b) K6 B9 L7 T1 G2 वेह; Da4 वेद

(for वेह). T2 प्रज्ञाने वा पितामह. — ^d) K7 D4, 6, 9 ब्रवीहि (for वदस्व).

2 ^a) Da4 प्राज्ञा. — After 2^{ab}, K7 reads 3^{ab}. K2, 4 om. 2^{ab}. Ś1 reads 2^a-3^a on marg. — ^b) K6, 7 V1 Bo, 8, 9, 9 (marg. as in text). Dn1, n4 Ds D2-3, 5, 9 M1, 6, 7 नैःश्रेयसी; T2 नैःश्रेयसं (for नैःश्रेयसी). — ^d) D4, 6, 9 transp. मतः and सताम्. B9 Da3, a4 मता (for मतः). D7 T G1-3, 6 M1, 5-7 प्रज्ञा स्वर्गं (D7 T2 G1, 3, 6 ^c स्वर्गं) मनुत्तमं.

3 B7 damaged. Ś1 reads 3^a on marg. K7 reads 3^{ab} after 2^{ab}. — ^a) G1 प्रापितार्थैर्; M1 प्रापितार्थो (for 'तार्थो'). Ś1 K1 प्रज्ञया प्रापितः सिद्धिः; K2, 4 प्रज्ञया प्राप्यते सर्वं; K7 D4, 6, 9 प्रज्ञयाप्यायि (Dc 'या प्रार्थि' तार्थो (D4 'र्थो') भूद्. ✽ C8: प्रापितार्थः। अहिर्बलि-रिति पाठे वृत्रासुरोऽहिः । ✽ — ^b) Ś1 K1 महद्; K2, 4 अपि (for बलिर्). K2, 4 ह्यैश्वर्य-; G1 अर्थस्य (for ऐश्वर्य-). Ds संक्षयैः. G2 बलिनैश्वर्यसंक्षये. — ^c) Ś1 K1, 2, 4, 6 Da4 Ds2 Ds, 7 T G1-3, 6 M1, 5-7 प्रह्लादो (for प्रह्लादो). Ś1 K1, 3 कंकिस; Da3, a4 मांकिस; Dn4 मांकि; D4 मंकि; T1 G1 मंकी (for मङ्किस). — ^d) K9 तस्य; K6 अस्याः (for तस्याः).

4 ^a) Ś1 K1, 2, 4, 7 V1 D6, 9 कश्यप- (for 'का').

5 ^a) Da3, a4 वैश्यः; Ds वैश्यः (for वैश्यः). K6 Bo, 8, 9 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 8 अपिसुतं (for अपि

आर्तः स पतितः कुद्वस्यक्त्वात्मानमथाव्रवीत् ।
 मरिष्याम्यधनस्येह जीवितार्थो न विद्यते ॥ ६
 तथा मुमुर्षुमासीनमकूजन्तमचेतसम् ।
 इन्द्रः सृगालरूपेण बभाषे कुद्वमानसम् ॥ ७
 मनुष्ययोनिमिच्छन्ति सर्वभूतानि सर्वशः ।
 मनुष्यत्वे च विप्रत्वं सर्व एवाभिनन्दति ॥ ८
 मनुष्यो ब्राह्मणश्चासि श्रोत्रियश्चासि काश्यप ।

सुदुर्लभमवाप्यैतददोषान्मर्तुमिच्छसि ॥ ९
 सर्वे लाभाः साभिमाना इति सत्या बत श्रुतिः ।
 संतोषणीयरूपोऽसि लोभाद्यदभिमन्यसे ॥ १०
 अहो सिद्ध्यर्थता तेषां येषां सन्तीह पाणयः ।
 पाणिमद्भ्यः स्पृहास्माकं यथा तव धनस्य वै ॥ ११
 न पाणिनामादधिको लाभः कश्चन विद्यते ।
 अपाणित्वाद्यं ब्रह्मन्कण्टकान्नोद्धरामहे ॥ १२

c 12. 7002
 f 12. 180 13
 g 12. 178 13

तात). — ^b) Ś1 K1. 2. 7 D4 कश्यपं (for काश्यपं).
 Ś1 K1 संश्रितव्रतं; K2. 7 D3. 24 Dn1. n4 Ds2 D2. 3
 1. 6. 8. 9 श्रं (Dn1 सं) सितं (for संशितं). — ^d) K1
 D4. 6. 9 transp. श्रीमान् and इस्म. B8 (marg., orig
 as in text) D3. 24 Ca श्रिया (for श्रीमान्). Ś1 K1
 तरस्मिन्; K2. 4 तरस्मिन्; B8 तपोवने (for तपस्मिन्)

6 B7 partly damaged. — ^a) K1 कुद्वं; D4
 कुद्व (for कुद्वस्). — ^b) Cn : आत्मानं धैर्यं
 त्यक्त्वा । Cn — ^c) K1 धनस्येह (for [अ]धनं). — ^d)
 K1 D4. 9 जीवितार्थो (D4 र्थं); T1 G2. 2. 8 जीव (G2
 'वि)तार्थो (for जीवितार्थो).

7 ^a) K5 तं वा; T1 अथ (for तथा). — ^b) K1. 2
 Ca आकूजन्तम्; D3 Cnp. Csp प्रोत्कूजन्तम्. — ^c) K2. 7
 V1 B8-9 D3. 24 D4. 9 सृगालः (for सृगालः). — ^d)
 K5 V1 B8. 9. 7. 8 (marg.; orig. as in text). 9 D3.
 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 क्षुब्धमानसं; K1 D4. 9 कुद्व-
 मानसः; D6 कुद्वमात्मनि; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 द्विज-
 सत्तमं (for कुद्वमानसम्).

8 Before 8, D7 T G1-2. 6 M5 इन्द्र उवाच. — ^b)
 Ś1 K1. 2. 7 V1 D4. 6. 9 सर्वदा (for 'शः). — ^c) Ś1
 K1. 2 [S]पि (for च).

9 ^a) Ś1 K1. 2. 4 चापि (for चासि). — ^b) K1. 2
 D44 चापि (for चासि). Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 D4. 6. 9 कश्यप
 (for क). — ^c) ^{9a} is damaged in B7. — ^d) K4. 6 V1
 B8. 9. 7. 8 (marg. as in text). 9 D3. 24 Dn1. n4 Ds
 D2. 2. 5 M7 नदोषान्; T2 M5 अतोषान् (for अदो-
 षान्). B8. 9 (marg.) D44 त्यक्तम्; D3 वक्तुम्; Ds1
 स्मर्तुम् (for मर्तुम्). V1 B8-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5
 अर्हसि; M5 हृच्छति (for हृच्छसि). D7 T1 G2. 2. 6
 अहो मर्तुं त्वमिच्छसि.

10 ^a) B7 Cp लोकाः; D6 G2 लोभाः (for लाभाः).
 G2. 6 हीयमाना (for साभिं). — ^b) K4 V1 Dn1 सत्य-

वती; B8 सत्या वचः; Ds2 T1 G1. 2 M1. 5-7 Cs
 सत्या परा (Ds2 M5 Cs सत्या पुरा); D2. 2. 3 सत्या च
 ते; D3 सत्या जने; D7 तस्यापरा; T2 सत्यपरा; G8. 6
 सत्यं परा (for सत्या बत). — ^c) G2 संतोषणीय- (for
 संतोषं) D4 M1 -रूपेपि; M5 -रूपेण (for -रूपोऽसि).
 — ^d) Dn1 Cpp लोभा; M7 लाभाद् (for लोभाद्).
 Ś1 K2. 4. 7 D4. 6. 9 G1 अवमन्यसे (for अभिं). K1
 लोभाद्यसर्वमन्यसे (sic); G2 शीलोभ्युद्य हि मं (sic).
 Cn : अभिमन्यसे, अवमन्यसे । मरिष्यामीति निर्बन्धेन
 नाशयसे इति वा । अभिपूर्वस्य मन्यते हि सार्थत्वदर्शनात् । C

11 V1 B8. 7 D3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8. 9
 M1. 5-7 read 11^{ab} twice. — ^a) B8 (first time;
 (marg. as in text) सिद्धात्मता; G1 [S]सि सार्थता
 (for सिद्धार्थता). G2. 6 चेषां (for तेषां). V1 B8
 D3. 24 Dn1. n4 D2. 2. 5. 6. 8. 9 (all second time)
 अतीव स्पृहये (Dn1 'ते) तेषां; Ds M1. 5-7 (all second
 time) अतीव स्पृहयाम्येषां. — ^b) D2 (second time)
 om. येषां. T1 एषां (for तेषां). — ^c) Ś1 K1. 2. 4
 धनस्पृहा (for 'स्य वै). D4. 6. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7
 धनवच्चो यथा तव.

12 T1 G1. 2. 6 om. 12^{ab}. D7 repeats 12^{ab} after
 12. — ^c) D4. 6. 9 विप्र (for ब्रह्मन्). — ^d) K4 B7
 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 M5 कंटकं (for 'कान्). — After
 12, K5. 7 V1 B8. 9-9 D3. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T
 G1. 2. 6 M1. 5-7 ins.:

477* जन्तुनुजावचान्ने दशतो न कषाम च ।

[D4. 9 अगाद्; G2 अंग, M1. 6. 7 दंशान् (for अङ्गे).
 K7 जन्तुजावचादेवान् (for the prior half). G2 दशतो
 (for दशतो). K5 Dn1. n4 Ds1 D2. 2. 5 कषाम वा,
 V1 B8 (marg.; orig. as in text) D3. 24 Ds T1
 कषामहे (for कषाम च). B8 (marg.; orig. as in text)
 इ (for च). K7 D4. 9 दशतो लोक्कषामहे (for the post,
 half.]

अथ येषां पुनः पाणी देवदत्तौ दशाङ्गुली ।
 उद्धरन्ति कृमीनङ्गादशमानान्कणन्ति च ॥ १३
 हिमवर्षातपानां च परित्राणानि कुर्वते ।
 चेलमन्नं सुखं शय्यां निवातं चोपभुञ्जते ॥ १४
 अधिष्ठाय च गां लोके भुञ्जते वाहयन्ति च ।
 उपायैर्बहुभिश्चैव वश्यानात्मनि कुर्वते ॥ १५
 ये स्वत्वजिह्वाः कृपणा अल्पप्राणा अपाणयः ।
 सहन्ते तानि दुःखानि दिष्ट्या त्वं न तथा मुने ॥ १६

13 ^a) G₂ एषां (for येषां). G₂ पाणिर् (for पाणी).
 — ^b) K₂. 7 M₆ देवदत्तौ; G₁ 'दत्त' (for 'दत्तौ'). D₂
 D₈ T₂ दशाङ्गुली (D₈ 'ली:'); (for 'ङ्गुली'). — ^c) M₇
 उद्धरन्ति (for 'रन्ति'). K₁. 2. 4 B₈. 9 D₂ कृमीन् (for
 कृमीन्). K₁. 4 अंगान्; D₂ अंगी; M₅ अंगे (for
 अङ्गाद्). — ^d) D₇ T G₁. 8. 9 M₁. 5-7 दशमानान्
 (M₁. 5-7 'माना:'); (for दशमानान्). K₄ कथन्ति; D₇
 कृषन्ति (for कणन्ति). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂. 2. 4 D₁.
 n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8 द (D₂ द) शतो निरुपन्ति च; K₇ D₄.
 6. 9 दशतश्चोत्कृ (D₈ 'त्क') पन्ति च.

14 ^a) K₆ B₀. 6-9 D₂. 2. 4 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 8
 वर्षाहिमातपानां च; K₇ D₄. 6. 9 M₁. 5-7 वर्षातपहिमानां
 हि (M₁. 6. 7 'मेभ्यश्च'; M₅ 'मानां च'); D₇ T G₁. 8. 9
 हिम (D₇ T₁ G₈ भीम) वर्षातपेभ्यश्च. — ^b) Ś₁ K₁. 2
 परित्राणाय (for 'णानि'). — Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.)
 14^a-15^d. — ^c) K₇ B₇ D₁. n₄ D₂. 4-6. 8. 9 चैलम्
 (for चेलम्). M₁. 5-7 सुखां (for सुखं). G₂ शय्या-
 G₁ सुखाशय्यान् (for सुखं शय्यां). — ^d) K₇ निवातं;
 B₈ (marg., orig. as in text) वितने; D₄ निवाते;
 D₈ निवातं; D₇ निवासं; D₈ विलासं; G₂ नीरा*;
 G₂. 9 निवापं (for निवातं). D₂. 2. 4 चापः; D₇ T₁ G₂.
 8. 9 चैव (for चोप-).

15 Ś₁ K₁. 2. 4 om. 15 (cf. v. l. 14). — ^a) T₁ om.
 (hapl.) from अधिष्ठाय up to भुञ्जते (in 15^b). T₂
 G₁-3. 6 M₁. 5. 7 गा (for गां). ☞ Cn: गां पृथिवीं बली-
 वर्दादि वा । ☞ — ^b) B₈ (marg. as in text) D₂
 भुञ्जते; D₂ lacuna (for भुञ्जते). G₁ हविषन्ति;
 G₂. 6 वा भजन्ति (for वाहयन्ति). — D₈ reads 15^a-16^b
 on marg. — ^c) B₈ बहुवक्त्र (for बहुभिश्च). V₁ D₇
 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 चापि (for चैव).

16 D₈ reads 16^{ab} on marg. — ^a) K₂ D₈ अ-
 जिह्वा: (for 'जिह्वा:'). — ^b) Ś₁ K₁. 2 स्वल्पप्राणा; T₂

दिष्ट्या त्वं न सृगालो वै न कृमिर्न च मूषकः ।
 न सर्पो न च मण्डूको न चान्यः पापयोनिजः १७
 एतावतापि लाभेन तोष्टुमर्हसि काश्यप ।
 किं पुनर्योऽसि सत्त्वानां सर्वेषां ब्राह्मणोत्तमः ॥ १८
 इमे मां कृमयोऽदन्ति तेषामुद्धरणाय मे ।
 नास्ति शक्तिरपाणित्वात्पश्यावस्थामिमां मम ॥ १९
 अकार्यमिति चैवेमं नात्मानं संत्यजाम्यहम् ।
 नेतः पापीयसीं योनिं पतेयमपरामिति ॥ २०

अल्पप्राणि; M₁ अल्पप्राणानि (for अल्पप्राणा). D₈
 अपानयः; M₅. 7 ह्यपाणयः (for अपा'). — ^c) K₂. 4
 सहते; T₂ वहते (for सहन्ते). D₆ चाति (for तानि).
 D₄. 9 सहत्येतानि दुःखानि. — ^d) K₄ om. from दिष्ट्या
 up to कृमि (in 17^b). M₅ नु (for न).

17 K₄ om. up to कृमि (cf. v. l. 16). — ^a)
 B₈ न त्वं (by transp.); B₇ त्वं नो. K₆. 7 V₁ B₀.
 6-9 D₂. 2. 4 D₁. n₄ D₈ D₂-9 शृगालो (for 'सृ'). D₆. 7
 T G₁-3. 6 M₁. 6. 7 वा; M₅ [s]सि (for 'वै'). — ^b)
 K₁. 2 B₀ D₂ T₂ किमिदं; G₂ कृमि (for कृमिर्).
 K₄ त्वं न च (hypermetric) (for न च). Some
 MSS. मूषकः; K₇ मूषकः (for मूषकः). — ^d) M₇
 चान्या: (for 'न्य:'). D₇ T₁ G₂. 8 पापयोनिषु; D₈
 'योनिनः; M₇ 'योनिजा: (for 'योनिज:).

18 ^a) D₂ [अ]ति; D₇ T₂ G₂. 3. 6 M₆ हि (for
 [अ]पि). — ^b) G₁ M₇ तोष्टुम् (for तोष्टुम्). K₇
 अर्हति (for 'सि'). K₁. 2. 7 V₁ D₄. 9 कश्यप; K₄
 काश्यपः; G₁ कश्यपि (for काश्यप). — ^c) D₇ T
 G₁. 8. 6 M₁. 7 चासि; G₂ M₅ चापि (for योऽसि).
 — ^d) K₇ D₄. 6. 9 भूतानां (for सर्वेषां). D₂ ब्राह्मणो-
 उत्तमः; T₂ M₅-7 ब्राह्मणोत्तम.

19 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₂. 2. 4 D₁. n₄ T₂ G₁ क्रिमयो; K₄
 G₂ क्रिमियो (for कृमयो). — ^b) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂.
 2. 4 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 5. 7. 8 येषाम् (for तेषाम्). K₄.
 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₂. 2. 4 D₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 9 M₁. 5. 7
 वै (for मे). — ^d) G₁ पर्यवस्थाम् (for पश्यावस्थाम्).

20 ^a) K₇ D₈ अपि (for इति). D₆. 7 T₁ G₂. 8. 6
 चैवेह; G₁ चैवेन (for चैवेमं). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₈
 आत्मानं (for ना'). — ^c) K₄. 6. 7 D₁. n₄ D₂ D₂-9
 T G₂. 8. 6 M₁. 5-7 नातः; G₁ नातः. D₂ पापीयसी;
 T₁ 'यसां (for 'यसां). — ^d) D₂ इतराम्; D₈ अपराम्

मध्ये वै पापयोनीनां सार्गाली यामहं गतः ।
 पापीयसो बहुतरा इतोऽन्याः पापयोनयः ॥ २१
 जात्यैवैके सुखतराः सन्त्यन्ये भृशदुःखिताः ।
 नैकान्तसुखमेवेह क्वचित्पश्यामि कस्यचित् ॥ २२
 मनुष्या ह्याढ्यतां प्राप्य राज्यमिच्छन्त्यनन्तरम् ।
 राज्यादेवत्वमिच्छन्ति देवत्वादिन्द्रतामपि ॥ २३
 भवेत्स्वं यद्यपि त्वाढ्यो न राजा न च दैवतम् ।
 देवत्वं प्राप्य चेन्द्रत्वं नैव तुष्येस्तथा सति ॥ २४

न तृप्तिः प्रियलामेऽस्ति तृष्णा नान्निः प्रशाम्यति
 संप्रज्वलति सा भूयः समिद्धिरिव पावकः ॥ २५
 अस्त्येव त्वयि शोको वै हर्षश्चास्ति तथा त्वयि ।
 सुखदुःखे तथा चोभे तत्र का परिदेवना ॥ २६
 परिच्छिद्यैव कामानां सर्वेषां चैव कर्मणाम् ।
 मूलं रुन्धीन्द्रियग्रामं शकुन्तानिव पञ्जरे ॥ २७
 न खल्वप्यरसज्ञस्य कामः कचन जायते ।
 संस्पृशद्दर्शनाद्वापि श्रवणाद्वापि जायते ॥ २८

C. 12. 6719
B. 12. 180 30
K. 12. 178 30

(for अपरास्). Ds G1 अपि; Gs. 6 इमां (for इति).

21 ^a) K4 पश्ये वै; B9 M1 मध्येयं; D7 T G1. 3 6 M5. 6 मध्ये वै; G2 मध्ये मे; M7 मध्येषु (for मध्ये वै). D2 सर्वे (for पाप-). D7 T1 -योनीयां; T2 G1-3 6 M5 -योनिं तां (for -योनीनां). — ^b) K2 4 M7 स (M7 सा) गौली; K8 7 B3. 9 D6 शार्गा (K8 7 'र्ग'ली); V1 Bo. 6 7 Dn1 D2-6. 8 9 शार्गालीं; D3s शार्गालीं; D4s शार्गालीं; Dn1 T2 G3. 6 M5 सार्गालीं; Ds1 G2 श् (G2 स्) गालीं; Ds2 सृगाली (for सार्गाली). G2 गतं (for गतः). — ^c) D4s पापीयसा; G2 'यस्ये' (for 'यस्यो'). — ^d) S1 K1. 2. 4. 7 D4. 6. 9 संत्यन्याः; G1 इत्यन्याः (for इतोऽन्याः).

22 ^a) S1 K1. 4. 6 V1 B6 D3s Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 8 जात्यैवैके; K7 D4. 6. 9 संत्ये (D6 'त्यै')वैके; D7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 जात्या चैके; G1 आत्यादैके; Ca जात्यैवैके (as in text). K8 V1 Bo. 6. 9 D3s. 4s Dn4 Ds Ds. 8 सुखतराः (for 'सुख'). — ^e) K7 V1 D3s. 4s Dn1. n4 Ds1 D4 6. 9 नैकांतं; T1 नैकांति (for नैकान्त-).

23 ^a) B8 D7 T1 G2. 3. 6 आढ्यतां; D4 T2 ह्याढ्यतां; D6 corrupt; G1 व्याढ्यतां (for ह्याढ्यतां). — ^b) D7 T G1-3. 6 अतः परं (for अनन्तरम्).

24 ^a) D4. 6. 7 G3 भवे त्वं (for भवेत्स्वं). G3 यस्त्वपि (for यद्यपि). Ds1 D4. 8. 9 स्वाद्यो (for 'व्यो'). Cnp परिच्छिद्यैव कामान्वै (of. 27^a). — ^b) D4 न च राजा न दैवतं. — ^c) G2 दैवत्वं (for दे°). B8 8 T1 G1-8 6 M1-7 नैन्द्रत्वं; D6 देवेंद्रं (for चेन्द्रत्वं). — ^d) Ds. 7 G8 तुष्येत् (for तुष्येस्).

25 With 25, of. Manu. 2. 94; Ād1 693^h, lines 6 7; 840^h, lines 1-2. — ^a) K7 D4. 6. 9 न तृप्तिर्ध-
 नलामेन. — ^b) K6 नातः; B6 नासिः; D4s नाभिः;
 D8 5. 8 नांतः; D4. 6 नापि (for नास्ति). D7 T
 G1-3. 6 M1. 5-7 तृष्णा कामैर्न शाम्यति.

26 ^a) D8 तव; G3 अति- (for त्वयि). D4s शोके;
 G2 लोको (for शोको). K8 Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds1 D2.
 3 6 8 [5]पि; D3s Ds2 द्वि (for वै). — ^b) K4
 चास्ते; K6. 7 Bo 7 D3s Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 8 चापि;
 D6 lacuna (for चास्ति). — ^c) K7 D4 6. 7. 9 G1-3. 6
 M5 तथैवोभे; D4s तथोभे; Ds1 तथा चेमे; M6
 तथा लामे (for तथा चोभे). — ^d) D7 परिवेदना.

27 ^a) D7 T1 G1. 2 M6 परिभिद्यैव; G3 'खिद्येव;
 G6 'खिद्यैव; M1. 6. 7 'निर्विद्य (for 'न्विद्यैव). Cn
 परिच्छिद्य विचार्य । Cn — G1 om. (hapl.) 27^a-29^b.
 B7 damaged for 27^a. — ^c) K7 D2. 6 रुन्धीन्द्रिय-;
 B8 Dn1. n4 Ds1 D3 रुन्धीन्द्रिय-; D7 रुन्धीन्द्रिय- (for
 (for रुन्धीन्द्रिय-). Ds2 -ग्रामे (for -ग्रामं). — After
 27, K7 Dn1. n4 D3s D2. 4. 6. 9 Cn ins.:

478* न द्वितीयस्य शिरसश्छेदनं विद्यते क्वचित् ।

न च पाणेस्तृतीयस्य यज्ञास्ति न ततो भयम् ।

[(L. 1) K7 D6 छेदन नाम (D6 जातु) जायते; Ds2
 D4. 6 छेदनं जातु विद्यते (for the post. half). — (L.
 2) Ds2 पाणैम् (for पाणैः).]

28 G1 om. 28 (of. v. l. 27). — ^a) G8 6 न हि
 खलु (for न खल्वपि). K1 **लस्य रसज्ञस्य; B7 न
 खलु परसंज्ञस्य. — ^e) V1 B8 D3s. 4s स्पृशनाद् (for
 संस्पृशद्). D7 T G2. 3. 6 M1. 5. 7 संस्पृशनाद्दर्शनाद्वा.

29 G1 om. 29^{ab} (of. v. l. 27). K1 om. 29.
 — ^a) K7 D6 भारंडाल्लं; D7 तारुण्याल्लं; T1 वारुण्याल्लं;
 G3. 6 M6 वारुण्यां (for वारुण्या). — ^b) K2. 4 न का-
 कानां; K8 लङ्काकानां; K7 D4. 9 लङ्काकानां; V1 Bo.
 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds लङ्काकानां; D4s
 लङ्काकानां; Ds1 लङ्का; D6 लङ्का; D8 लङ्का; T3
 G3. 6 M1. 5. 6 C7 ल (M2 क) दूगानां; M7 कटौगानां

न त्वं स्मरसि वारुण्या लङ्काकानां च पक्षिणाम् ।
 ताभ्यां चाभ्यधिको भक्ष्यो न कश्चिद्विद्यते कश्चित् २९
 यानि चान्यानि दूरेषु भक्ष्यभोज्यानि काश्यप ।
 येषामभ्युक्तपूर्वं ते तेषामस्मृतिरेव च ॥ ३०
 अप्राशनमसंस्पर्शमसंदर्शनमेव च ।
 पुरुषस्यैव नियमो मन्ये श्रेयो न संशयः ॥ ३१
 पाणिमन्तो धनैर्युक्ता बलवन्तो न संशयः ।
 मनुष्या मानुषैरेव दासत्वमुपपादिताः ॥ ३२

वधवन्धपरिक्लेशैः क्लिश्यन्ते च पुनः पुनः ।
 ते खल्वपि रमन्ते च मोदन्ते च हसन्ति च ॥ ३३
 अपरे बाहुबलिनः कृतविद्या मनस्विनः ।
 जुगुप्सितां सुकृपणां पापां वृत्तिमुपासते ॥ ३४
 उत्सहन्ते च ते वृत्तिमन्यामप्युपसेवितुम् ।
 स्वकर्मणा तु नियतं भवितव्यं तु तत्तथा ॥ ३५
 न पुलकसो न चण्डाल आत्मानं त्यक्तुमिच्छति ।
 असंतुष्टः स्वया योन्या मायां पश्यस्व यादृशीम् ३६

(for लङ्काकानां). T₁ G₂ खगा (T₁ 'ङ्गा')नां च न पक्षिणां.
 * Ca: लङ्का. पक्षिविशेषो द्विजैरभक्ष्यः ॥ Cv: खट्वाङ्गाः
 पक्षिविशेषास्तेषाम् । 'होरसिनहकी'त्यपभ्रंशभाषा । * —^a)
 D₇ T G₁-३.६ M₁ ५-७ तेभ्यश् (for ताभ्यां). K₇ D₉
 अभ्यधिको; B₇ चाप्य; D₄ अप्य (for चाभ्य). V₁
 D₇ T G₂.६ M₁ ५-७ भक्षो; G₁ भक्षे; G₈ पक्षा (for
 भक्ष्यो). —^d) D₈₁ कश्चिद् (for कश्चिद्). G₁ यत्ते
 (for विद्यते).

30 B₇ partly damaged. —^a) K₆ V₁ Bo. ६.१.३
 (marg.; orig. as in text).^a D₈₁.n₄ D₈ D₂.६.३
 G₂ भूतेषु (for दूरेषु). —^b) V₁ D₈ पक्ष (D₈ लक्ष-
 जातानि; Bo. ६-९ Das a₄ D₈₁.n₄ D₈ D₂.३.६ भक्ष्य-
 (Bo 'क्ष')जातानि (for भक्ष्यभोज्यानि). K₁.२ V₁ D₄
 काश्यप; K₄ D₈₁.n₄ कस्यचित् (for काश्यप). —^c)
 D₈₁ तेषाम्; T₂ एषाम् (for येषाम्). D₄.९ अभ्युक्त्वा
 पूर्व (for अभ्युक्त). K₈ त्वं; K₇ D₄.६.९ वै (for ते).
 D₈₁ येषामभ्युक्तपूर्वाणि. —^d) S₁ K₁.२.४.७ V₁ Bo
 D₈₁ D₄.९ M₇ ते; M₅ हि (for च). G₁ न तेषां
 स्मृतिरेव च.

31 D₈₁ om. (hapl.) 31^{ab}. —^a) D₇ T G₁-३.६
 M₁ ५-७ असंस्पर्शो (for 'स्पर्शम्'). —^b) D₈ om.
 मसंदर्शन. D₇ T₁ G₁.३ M₁ ५-७ ह्यसंदर्शनम्; G₈ ह्यसं-
 सारणम् (for असंदर्शनम्). —^c) K₂ [ए]व; D₉ ७ T₁
 G₂ M₁.७ [ह]ह (for [ए]व).

32 K₇ D₇.९ om. (hapl.) 32^{ab}. —^a) S₁ K₁.२.४.
 D₈₁ D₈₁ G₁ पाणिवंतो; G₂ प्राणिमन्तो (for पाणि
 मन्तो). K₆ V₁ Bo. ६-९ Das a₄ D₈₁.n₄ D₈ D₂.४.६.३
 G₁ बलवंतो; T₁ G₂.३.६ हि धनिनो; T₂ M₁ ५-७ धन
 वन्तो (for धनैर्युक्ता). —^b) K₆ Bo. ६-९ Das a₄ D₈₁.
 n₄ D₈₁ D₂-३.६ G₁ धनवंतो; V₁ 'मन्तो; D₈₁ पादवंतो
 (for बलवन्तो). —^c) K₇ D₄.६.९ M₅ मानुषा; G₂

मनुष्य- (for मनुष्या). K₂ मनुषैर् (for मा'). —^d)
 S₁ K₁.२.४ उपनामिताः G₈ 'पादितः (for 'पादिताः).

33 ^b) K₁.२ क्लिश्यन्ते; D₄ क्लिष्यन्ति; D₉ क्लिष्यन्ति
 (for क्लिश्यन्ते). M₁ [स]पि (for च). —^c) S₁ K₁.२.४
 om. (hapl.) 33^a-34^a. —^d) D₄.९ न (for ते). K₇
 D₄.९ हसन्ते; D₈₁ तरन्ते (for रमन्ते). —^e) K₇ D₈₁
 D₉ G₁ मोदन्ति; D₄ रोदन्ति; G₂ मोदते (for मोदन्ते).
 G₂ त (for the first च). K₇ D₉ रमन्ति; G₈.६ वदन्ति
 (for हसन्ति).

34 S₁ K₁.२.४ om. 34^{ab} (cf. v. 1. 33). —^b) D₇
 कृतकृत्या (for 'विद्या). —^c) K₆ च (for सु). D₉
 जुगुप्सितानां कृपणां. —^d) M₅ पापं. K₄.६ Bo-९ Das.
 a₄ D₈₁.n₄ D₈ D₂.३.६.६.३ G₂ पापवृत्तिम्; Bo पापां

35 ^a) D₈₁ om. च ते. D₈ तां; G₁ ये (for ते).
 —^b) K₁ वापि (for अपि). K₂ उपसेवितो; K₄
 'वितं; G₁ 'विरे (for 'वितुम्). —^c) K₁ स्वकर्मणां;
 K₂ सुकर्मणा (for स्वकर्मणा). K₇ D₄.९ सु- (for तु).
 —^d) K₇ D₈.७ T G₂-३.६ M₁ ५-७ हि (for तु). G₁
 तं (for तत्).

36 ^a) K₁ पुलकसो; K₆.७ Das a₄ D₈₁.n₄ D₄.६.३.९
 पुलकसो; V₁ Bo. ६-९ पुलकशो; G₁ पुलकलो; Cp पुलकशो
 (for पुलकसो). K₄.६.७ V₁ Bo. ६-९ Das a₄ D₈₁.n₄
 D₈ D₂.४.६.३ चाण्डाल; G₁.३.६ चाण्डाल (for चण्डाल).
 * Ca: पुलकसो स्लेच्छविशेषः, कापालिक इत्यन्ये ॥ Cs:
 क्षत्रियायां शूद्रादुत्पन्नः पुलकसः । तथा च स्मृतिः । शूद्रा-
 जातः क्षत्रियायां पुलकसः परिकीर्तितः । तस्मादेव तु ब्राह्मण्यां
 चाण्डालः परिकीर्तितः ॥ * —^b) D₈₁ आत्मानं (for
 आ'). D₄.९ G₁ हृच्छसि (for 'ति). —^c) V₁ reads
 36^d on marg. —^d) S₁ K₁.२.४ om. (hapl.) from
 तुष्टः up to असं (in 37^a). K₆ Bo. ६-९ Das a₄ D₈₁.n₄

दृष्ट्वा कुणीन्पक्षहतान्मुष्यानामयाविनः ।
सुसंपूर्णः स्वया योन्या लब्धलाभोऽसि काश्यप ॥३७
यदि ब्राह्मण देहस्ते निरातङ्को निरामयः ।
अङ्गानि च समग्राणि न च लोकेषु धिक्कृतः ॥ ३८
न केनचित्प्रवादेन सत्येनैवापहारिणा ।
धर्मायोत्तिष्ठ विप्रैर्षे नात्मानं त्यक्तुमर्हसि ॥ ३९
यदि ब्रह्मज्जुणोऽप्येतच्छ्रद्धासि च मे वचः ।

वेदोक्तस्य च धर्मस्य फलं मुख्यमवाप्स्यसि ॥ ४०
स्वाध्यायमग्निसंस्कारमप्रमत्तोऽनुपालय ।
सत्यं दमं च दानं च स्पर्धिष्ठा मा च केनचित् ॥ ४१
ये केचन स्वध्ययनाः प्राप्ता यजनयाजनम् ।
कथं ते जातु शोचैयुर्ध्यायेयुर्वाप्यशोभनम् ॥ ४२
इच्छन्तस्ते विहाराय सुखं महदवाप्स्युः ।
उत जाताः सुनक्षत्रे सुतीर्थाः सुमुहूर्तजाः ॥ ४३

. 12 6734
. 12 180 48
12 178 48

Ds Ds. 3 5. 8 तथा तुष्टः (for असं^१). Dr T G1-3. 6
M1. 5-7 वृत्त्या (for योन्या). —^d Ks. 7 Ds. 9 पश्य
स्वम्; Bs (marg. as in text) पश्येह; Ds पश्य स्वम्;
Dr T G2. 3. 6 M1. 5-7 प्रेक्षस्व (for पश्यस्व). Ks. 7
Ds. 6. 9 ईदृशी; Bs Ds यादृशी; T1 G1 3 मादृशी;
Gs तादृशी (for यादृशीम्).

37 Ś1 K1. 2 4 om. up to सुसं (cf. v. l. 36). V1
om. 37^{ab} —^a Ks कृमीन्; Bs. 8 (marg.; orig
as in text) कुंडान्; G1 Cv कुणान् (for कुणीन्).
Ks Bs (marg. as in text) Ds पक्षमहतान्; K7 पक्ष-
हता; T2 पशुकांश्च; G1 lacuna; G2 पक्षिगता; Gs. 6
पशुकांश्च (Gs काश्च) (for पक्षहतान्). ✽ Cn: कुणी-
न्हस्तविकलान् ॥ Cs: कुणीश्चिरकुलान् ॥ Cv: कुणान्वादि-
पृथक्कान् कृमीन् ॥ ✽ —^b Ds आमयाविना; Dr 'या-
विनः (for 'याविनः). G1 मनुष्या*मायाविनः; M1. 5-7
नरानामयिनस्तथा. —^c Dr T G2. 3 Ms-7 सुसंतुष्टः; G1
असंतुष्टः; Gs M1 स्वसंतुष्टः (for सुसंपूर्णः). K7 Ds. 6. 9
संतोषणीयरूपश्च. —^d Ks. 7 लाभोपि; Bs (marg.;
orig. as in text) लाभो हि; Ds1 भावोसि (for
लाभोऽसि). Ś1 K1. 2. 7 V1 D1. 9 काश्यप (for का').

38 ^a T2 देहेस्ति; G1 देहं ते (for देहस्ते). —^b
M1 कलान्वितः (for निरामयः). —^d Dn1 निष्कृतः (for
धिक्कृतः).

39 ^a K2. 4 प्रसादेन (for प्रवा'). Dr T G1 3. 6
Ms केनचित्प्रवादेन. —^b K2 सत्ये चैव; Ks शस्येनैव;
T1 Gs. 6 M1. 7 स (Gs. 6 [अ]स)त्येनात्मा (for सत्येनैव).
Ds [उ]पहारिणा (for [अ]प'). ✽ Cn: अपहारिणा जाति-
भ्रंशकरणे ॥ ✽ —^c Bs (marg. as in text) धर्मेण
(for धर्माय).

40 ^a K7 शुणोस्तेतच्; T2 'व्यैतच् (for 'व्येतच्).
—^b G1 श्रद्धाति (for 'सि). —^c Ks. 5 V1 Bo. 6
(marg.). 7-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 8 [ए]व (for
च). Ks V1 Das कर्माणः; Bo. 8 (orig.). 9 Das Ds

(marg. sec. m.). 5 कर्मणः; Bs (marg.; also as in text)
कार्यस्य; Ds वर्मणः (for धर्मस्य). K7 Ds. 6. 7. 9 T G1-3. 6
M1. 5-7 मुख्यं फलमवाप्सि (K7 'मोति; Dr G2 'मोसि;
T1 Ms 'सासि); Bs (marg. as in text) वेदोक्तकर्मण-
स्त्वेव. —^d K1 Bs 8 (marg.; orig. as in text) सुखम्
(for मुख्यम्). Dr T G1-3. 6 M1 5-7 वेदोक्तस्यैव (M1.
5-7 'स्य च) कर्मणः.

41 ^a K7 Ds. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 संस्कारम्; Dr
संस्कारो (for संस्कारम्). —^b K4 अप्रमत्ता (for
'मत्तो). Ś1 K1 2. 4 निशामये: (K2. 4 'ये); Ks [s]नुपा-
लयन् (for अनुपालय). —^c Dr दमश्च (for दमं). Dr
दानश्च (for दानं). K2 सत्ये दमे च दाने च. —^d K2
Ds न; T2 G1 स्त (for च).

42 ^a Das स्वध्ययनः; T G2. 3. 6 M1. 5-7 द्वाध्य-
यनं; G1 द्वाच्यं धनं (for स्वध्ययनाः). Ds. 6. 7 ये के
चा (Dr ये चाप्य)ध्ययनं प्राप्ताः. —^b G1 याजन- (for
य'). Ds1 याजनाः (for 'नम्). —^c Ks Br Das
Dn1. 24 D2. 3. 5 चानु; Dr T2 G1-3. 6 M1. 6 तात (for
जातु). —^d Ś1 K1. 2 नयेयुर् (for ध्या'). Das नापि
(for वापि). T1 शोभनं (for [अ]शो').

43 ^a K7 Ds. 9 [s]ञ्ज (for ते). Ś1 K1. 2 Dr
विरागाय (K1 'या') (for विहाराय). ✽ Cn: विहाराय
यथोचितेन यज्ञादिना विहर्तुम् ॥ Cp: स्वक्रियाप्रवर्तनाय ॥
Cs: यज्ञादिकर्मानुष्ठानाय । ✽ Dr G2 आप्स्यात्
(for अवाप्स्युः). K2 सुखं सुमहदाप्स्युः; K7 Ds. 6. 9
T2 G1. 3. 6 Ms सुसुखं महदा'. —^c K7 Ds केचिज्;
Dr यासु; T G1-3. 6 M1. 5. 7 ये तु; Kumbh. and Mad.
ed. येऽनु- (for 'उत). Ks उत्पन्ना ये सुनक्षत्रे. —^d
K4. 6 Bs (marg.; orig. as in text). 8 (marg. as in
text) Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3 T2 G1. 3 M1. 5-7
सुतीर्थो; Cp सुतीर्थाः (as in text). G1 सुमुहूर्तके
(for 'जा'). — After 43, Ks Dn1. 24 Ds D2. 3. 5
ins.:

C. 12. 6735
B. 12. 180. 46
K. 12. 178. 46

नक्षत्रेष्वामुरेष्वन्ये दुस्तीर्था दुर्ग्रहूर्तजाः ।
संपतन्त्यासुरीं योनिं यज्ञप्रसववर्जिताम् ॥ ४४
अहमासं पण्डितको हेतुको वेदनिन्दकः ।
आन्वीक्षिकीं तर्कविद्यामनुरक्तो निरर्थिकाम् ॥ ४५
हेतुवादान्प्रवदिता वक्ता संसत्सु हेतुमत् ।
आक्रोष्टा चाभिवक्ता च ब्रह्मयज्ञेषु वै द्विजान् ॥ ४६
नास्तिकः सर्वशङ्की च मूर्खः पण्डितमानिकः ।

479* यज्ञदानप्रज्ञेयायां यतन्ते शक्तिपूर्वकम् ।

[Ds1 यतते (for 'न्ते').]

44 K1.7 Ds om. (hapl.) 44^a. —^a) Ś1 K1.2 [ह]तरेषु; V1 Bo ६.१.९ [आ]तरेषु; B3 Da4 [अं]तरेषु; D6 [ह]तरेषु (for [आ]तरेषु). * Cs: आसुरेष्वशोभनेषु । आनन्तरेष्विति पाठे प्राप्तदशकेषु ज्योतिःशास्त्रे जन्मविरुद्धफलदक्षिणु । * —^b) K6 V1 Br-९ Dn1. n4 Ds D2. ३-३ T1 G2. ६ M1. ५. ६ दुस्तिथौ; Bo T1 G1 दुःस्थिता; G2 दुःस्थितौ; M7 दुस्तिथ्या; Cp दुस्तीर्था (as in text). * Cp: दुस्तीर्थाः दुष्टोपदिष्टा इत्यर्थः । * —^c) D4 [अ]शुभी; D6 [अ]शुभां (for [आ]सुरीं). —^d) K6 Bo. ६ Dn1. n4 Ds D2. ३. ६. ६. ३ M1 ५-१ 'वर्जिताः' (for 'ताम्'). D7 T G1-३. ६ यज्ञवतविवर्जिताः (D7 'तः').

45 With 45^a-47^b, cf. B. 13. 37. 12^a-14^b. —^a) G2 आहमासं (for अहं). G1 पण्डितत्वे (for 'को'). —^b) Ś1 K1.7 Da4 G1 हेतुको (for है). Ka. 4 वादनिन्दकः; G1 देव (for वेद). — After 45^a, K7 reads 47^a-48^b for the first time, repeating it in its proper place. —^c) K1 आन्वीक्षिकीं; K7 Bo Da4 Ds1 आन्वीक्षिकीं (K7 'की'); Ds2 D7 T1 G2. ६ आन्वीक्षिकीं; G2 'द्वयकि' (for 'क्षिकीं'). —^d) K1 अनुरर्थो; D7 अनिरर्थो (for अनुरक्तो). K1. 2. 4. 7 Ds. ६ १. ९ T G2. ३. ६ M1. 7 निरर्थको (G2 'काः' (for 'थि-काम्').

46 ^a) Da4 प्र*तिता; Ds2 प्रवदिता (for प्रवदिता). —^b) * Cn: हेतुमदेव वक्ता न श्रुतिमत् । * —^c) K1 अक्रोष्टा; K2 आर्थोष्टा; Da4 आक्रोष्टा (for आक्रोष्टा). K1. 7 V1 Bo. १-९ Da3. 44 D7 T G1. 2 M1. ५-१ चाति (K1 'वि'वक्ता च; D4 च द्विजातीनां; D6 चातिवक्तानां (for चाभिवक्ता च). G8 अतिक्रोष्टातिवक्ता च. —^d) K7 Da. ९ ब्रह्मण्या ये तु; Dn1. n4 Ds D2 M1 Cn 'वाक्येषु; D7 T1 G2. ३. ६ M6. १ 'वाक्येषु; T2

तस्येयं फलनिवृत्तिः सुगालत्वं मम द्विज ॥ ४७
अपि जातु तथा तत्स्यादहोरात्रशतैरपि ।
यदहं मानुषीं योनिं सुगालः प्राप्नुयां पुनः ॥ ४८
संतुष्टश्चाप्रमत्तश्च यज्ञदानतपोरतिः ।
ज्ञेयज्ञाता भवेयं वै वर्ज्यवर्जयिता तथा ॥ ४९
ततः स मुनिरुत्थाय काश्यपस्तमुवाच ह ।
अहो वतासि कुशलो बुद्धिमानिति विस्मितः ॥ ५०

M6 'वक्षेषु; G1 'विक्षेषु (for 'यज्ञेषु). Dn4 D2 च (for चै). K7 Ds1 G1 M1. ६ द्विजः; Da. ९ द्विजाः; D7 T G2. ३. ६ M5. १ द्विज (for द्विजान्). * Ca (reading ब्रह्मज्ञेयेषु): ब्रह्म ज्ञेयं येषां तेषु । *

47 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^a) M1 नास्तिकः (for 'कः). G1 परिशङ्की (for सर्व). —^b) D4 मूर्खः; D7 T G2. ६ मूढः; G2 मूढं (for मूर्खः). G2. ६ M1 'मानितः' (for 'कः). —^c) Bo. ६-९ Da4 Ds1 M7 यस्येयं; T2 तद्धोवं; G1 न ह्येवं; G2. ६ तस्यैवं (for तस्येयं). K1. 4. ६ फलनिवृत्तिः. —^d) K6. १ V1 Bo. १-९ Da3. 44 Dn4 Ds1 Da. ९ शुगालत्वं (for सुगां). Ś1 K1. 2. 4 हि मे द्विज (K1 'जः'); K7 Da. ६. ९ यतो मम; Da3. 44 मम द्विजः.

48 For the sequence in K7, cf. v. l. 45. —^a) K4 ६. १ Da3 Dn1. n4 Ds D2. ३. ६. ६ तस्याद्; D7 T1 G2. ३ न स्याद् (for तस्याद्). K2 अपि तस्मात्तपस्तप्तम्; M1. ६. १ अपि जातु स कालः स्याद्. —^b) Da4 अहोरात्रेण तैरपि. —^c) K7 Da. ९ यदहं (for यदहं). Da4 G1 मानुषं (for 'षीं'). —^d) Ka. ६ V1 Bo. ३. ९ Da3. 44 Ds1 D6. ३. ९ शुगालः; G2 सुगालं (for सुगालः). G1 प्राप्नुयात् (for 'यां). Ds1 नरः (for पुनः).

49 ^a) K6 M6 प्रमत्तश्च (for [अ]प्र). —^b) Ś1 K1. 2 दानयज्ञ (for यज्ञदान). Ś1 K1. 2. 4 तपोरुचिः; K7 Ds D7 T1 G1. ३. ६ M1. ५-१ तपोरतः (for 'रतिः). —^c) Ds1 D7 T G1-३. ६ ज्ञेयं ज्ञाता (Ds1 'तां') (for ज्ञेयज्ञाता). —^d) Ds1 Ds. १. ९ T G1. ३. ६ M1 वर्ज्यः; Ds lacuna; G2 वर्जः; M7 वर्जः (for वर्ज्यः).

50 Before 50, Ś1 K1. 2. 4 Bo Ds T1 G1. 2 M1. ५-१ ins. भीष्म उवाच. —^a) V1 पुनर् (for मुनिर). —^b) Ś1 K1. 2. 7 V1 D6 कश्यपस् (for का). K7 D6 ससुवाच ह. D4 कश्यपः संसितव्रतः. — Da3. 44 om,

समवैक्षत तं विप्रो ज्ञानदीर्घेण चक्षुषा ।

ददर्श चैनं देवानामिन्द्रं देवं शचीपतिम् ॥ ५१

ततः संपूजयामास काश्यपो हरिवाहनम् ।

अनुज्ञातश्च तेनाथ प्रविवेश स्वमाश्रमम् ॥ ५२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७३ ॥

१७४

गुधिष्ठिर उवाच ।

यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा तपस्तप्तं तथैव च ।

गुरुणां चापि शुश्रूषा तन्मे ब्रूहि पितामह १

भीष्म उवाच ।

आत्मनानर्थयुक्तेन पापे निविशते मनः ।

स कर्म कलुषं कृत्वा क्लेशे महति धीयते ॥ २

C. 12. 6746
B. 12. 181 2
K. 12. 178 3

50¹². — ^a) G₃. 6 [5]वभासि (for वतासि). — ^d) K₂ बुद्धिवात् (for 'मान्'). K₆ V₁ B₀. 6-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8 5. 8 चेति; D₆. 7 न च (for इति). D₆ सुस्मितः (for वि').

51 ^a) K₇ D₄. 7. 9 T₁ G₂. 3. 6 समवेक्ष्य ततो (K₇ D₄. 9 च तं) विप्रो. — ^b) K₆ ज्ञानदीर्घेण; D₇ T₁ G₁-2. 6 'दीर्घेण; T₂ 'दीर्घेण; C_a ज्ञानदीर्घेण (for ज्ञान'). — ^c) K₂ D₈ चैतं; K₇ चैवं; D₂ नैवं; D₇ देवं; D₈ चैवं; T₁ G₂. 6 देवं; G₂ देव (for चैनं). — ^d) K₆ V₁ B₀. 6-8 D₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 देवमिन्द्रं (by transp.); B₀ देवमंत्रं; D₇ G₁ इन्द्रं देवं. K₇ D₄. 6. 7. 9 T₁ G₂. 8. 6 शतक्रतुं (for शचीपतिम्).

52 ^a) K₇ G₂ M₁. 7 ततः स पूजयामास. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 V₁ D₄. 9 काश्यपो (for का'). — ^c) Ś₁ K₁. 2 V₁ स; K₄. 6 B₀. 6. 7. 9 D₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8 तु (for च). — ^d) K₁. 6 V₁ B₀. 6. 7. 8 (marg. as in text) D₄. 4 Dn₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 आलस्यं (for आश्रमम्).

Colophon. — Sub-parvan; Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 4 Dn₁. n₄ D₈ D₂-9 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 4 काश्यपसुगालसंवाद. K₂ इन्द्र-काश्यपसुगालसंवाद; K₆. 7 V₁ B₀-8 D₄. 4 D₈ D₂-6. 8. 9 M₁. 5-7 शू (D₄. 8 M₁. 5-7 सु)गालका (K₇ V₁ D₄ D₈. 9 'काश्यपसंवाद; B₀. 9 Dn₁ D₇ G₁. 2. 6 इन्द्रका (B₀ 'काश्यपसंवाद. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn₁. n₄ 7; D₂. 7. 8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7 6; T₂ G₂ 20. — Śloka no.: Dn₁. n₄ D₈ 54.

174

✱ All N MSS. (except D₆; K₉. 5 B₁-5 D₄. 1 a₂ Dn₂. n₃ D₁ absent) and G₂ alone (G₄. 5 M₂-4 absent) of the S MSS. used for the constitution of the text of this parvan, repeat this adhy. (with var.) after B. 12. 321. The v. l. from the repeating MSS. are included in the present adhy.

1 G₁ (also as in text) भीष्म (for गुधिष्ठिर). — ^a) K₇ G₂ (both second time) यद्यस्ति; D₂ (before corr.; first time) यद्यपि (for 'स्ति). — ^b) D₇ (first time) T₁ G₁. 2 (first time), 2. 8 कृतं तथा (for तथैव च). — ^c) B₀ (first time) देवानां (for गुरुणां). Ś₁ K₁. 2 (all second time), 4 (both times) B₀. 6. 7. 8 (all second time, B₈ marg. as in text) D₄ (both times), a₄ (second time) Dn₁. n₄ D₈. 8. 5. 7. 8 (all both times) T₁ G₂ (both times) 3. 6 M₁. 5-7 वापि; K₇ B₀ (both first time) चैव; G₁ वाथ (for चापि). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

480* यथासिञ्च तथा तत्र जानीयां नृपसत्तम ।

दुष्कर्तारो यथा लोके यत्कुर्वन्ति तथा शृणु ।

2 ^a) D₇ (second time) [अ]निष्टः; G₂. 6 [अ]त्यर्थ- (for [अ]नर्थ-). ✱ Cn: आत्मना बुद्ध्या । ✱ — ^b) D₄ (second time) पापं (for पापे). K₁ D₄ (both second time) निविशते; B₀. 6 (both second time) न विशते; Dn₁ (second time) [5]तिविशते; D₈. 7 (both second time) निवसते; G₂ (second time) निवशते (for निवि'). K₆ B₀. 9 D₄ (all second time) नरः; K₇ (first time) जनः; D₈. 7 (both second

C. 12. 6747
B. 12. 181. 3
K. 12. 179. 4

दुर्मिक्षादेव दुर्मिक्षं क्लेशात्क्लेशं भयाद्भयम् ।

मृतेभ्यः प्रमृतं यान्ति दरिद्राः पापकारिणः ॥ ३

उत्सवादुत्सवं यान्ति स्वर्गात्स्वर्गं सुखात्सुखम् ।

श्रद्धाणाश्च दान्ताश्च धनाढ्याः शुभकारिणः ॥ ४

time) मति. (for मनः). —^a) Ś1 K1. 2 (all second time).^a V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except Ds] first time).^a G2 (both second time) स्वः; G2 (first time) सु. (for स). M1 धर्मः (for कर्म). —^d) K7 D2. 7. 9 (all first time) लोके; K7 D4. 9 (all second time) पापे; Das. 44 (both second time) देशे; T G1. 3. 6 M1. 5. 6 (inf. lms.). 7 दुःखे (for क्लेशे); Da1 (second time) महती. D7 (first time) ह्रीयते; G2 (second time) लीयते (for धी). Ś1 K1. 2. 4 (all first time) लोके महति ह्रीयते; K6 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 (all [except Ds] first time) कृच्छ्रे लोके विधीयते; V1 (first time) हीनयोनौ प्रजायते; G2 (first time) Ms (orig.) लोके कृच्छ्रं (Ms 'च्छ्रे) विधीयते.

3 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 18^a-19^b. —^a) D6. 7 (both second time) चैव (for एव). Da4 (second time) दुर्मिक्षे. —^b) Da4 (second time) मये (for भयम्). —^c) Ś1 (first time) Dn1 (second time) M1 प्रमृता; Ś1 (second time) K1. 2 (both both times). 4 (second time). 7 V1 (last two both times) Bo (first time). 6-9 Das 44 (all both times) Dn1 (second time). n4 (both times) Ds2 (second time) D2-9 (all [except Ds] both times) T2 G1. 2 (second time) Ms Ca प्रमृता; K6 (first time) ममृता; K6 (second time) प्रमिता; Bo (second time) प्रमृता; B8 (marg.; first time) प्रतीर्या; G3. 6 M1 प्रमृति (for 'त'). ✽ Ca : प्रकर्षेण तत्त्वज्ञानाभाव-हेतुकेन भावेनाक्रान्ता ये मृतास्ते प्रमृताः ॥ Cn (reading प्रमृतं) : मृतेभ्यः मरणेभ्यः प्रमृतं मरणान्तरम् । अविलम्बेन पुनः पुनर्जिन्यन्त इत्यर्थः ॥ Cs : मृतेभ्यः शरीरेभ्यः प्रमृतं मर्तुमुपक्रान्तं शरीरं यान्ति । मृत्वा सद्यो जायन्ते, जनित्वा सद्यो म्रियन्त इत्यर्थः । ✽ —^d) Dn1 (first time) दरिद्राः; G2 (first time) दरिद्रः. K1. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3 (all second time). 4. 6 (both first time). 7. 8 (both second time) पापकर्मि (K2 V1 D2. 8 'मं)णः (for 'कारिणः). — After 3, D6 (first time) reads 5 for the first time, repeating it in its proper place.

4 = (var.) Mārkaṇḍeya P. 14. 20. K7 D6

व्यालकुञ्जरदुर्गेषु सर्पचोरभयेषु च ।

हस्तावापेन गच्छन्ति नास्तिकाः किमतः परम् ॥ ५

प्रियदेवातिथेयाश्च वदान्याः प्रियसाधवः ।

क्षेम्यमात्मवतां मार्गमास्थिता हस्तदक्षिणम् ॥ ६

(both first time) read 4 after 6. —^a) G1 उत्सवं दुर्बलं यांति. —^c) K1 (first time) V1 (second time) G1 ज्ञाताश्च (for दान्ताश्च). —^d) K2. 7 V1 Bo. 7. 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7-9 G2 (all second time) Ms-7 धनस्थाः; B6 (second time) धर्मस्थाः; B8 (marg. as in text; second time) वनस्थाः; D7 (first time) T G1. 3. 6 सत्त्वस्थाः (for धनाढ्याः).

5 With 5, cf. Mārkaṇḍeya P. 14. 21. D6 (first time) reads 5 for the first time after 3. —^a) Ś1 (both times) K1 (second time). 2 (first time). 4 (both times) व्यालः; T G1. 2 (both times). 3. 6 M1. 6-7 व्यालः (for व्यालः). K7 (second time) मार्गेषु (for 'दु'). K1 (first time) व्यालकुञ्जरदुर्गेषु (sic); K2 (second time) व्यालकुञ्जरदुर्गेषु (sic); Da4 (second time) व्यालकुलं जरदु' (sic). —^b) K6 (second time) सर्पे (for सर्पः). Ś1 K1. 2 (all both times). 4 (second time). 6 (both times). 7 V1 (both second time) Bo. 6-9 (all both times) Das (second time). 44 Dn1 (both both times). n4 (second time) Ds1 (both times). 52 (by corr. as in text; second time) D2. 3 (before corr.). 5 (all both times). 6. 8 (second time). 9 (first time) चौरः (for 'चोर'). —^c) K1 Dn1 (both second time) हस्तावापेन; K2. 4 (both second time) हस्तयापि न; K7 Da4 (both first time) हस्तावापेन; B6 (marg.; second time) हस्तरामेन; B8 (marg.). 9 (both second time) हस्ता (B8 'स्त')वामेन; Ds1 (first time) 'वापाने; Ms हस्तपाम्मेन (for हस्तावापेन). K7 (second time) गच्छन्तो. ✽ Ca : हस्तावापेन हस्ताहस्तिकया । हस्तवामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cn : हस्तौ भवाप्येते प्रवेश्येते यस्मिन्निति हस्तावापो हस्तनिगडः । निगडितहस्तात्वाद्यालादीन्वारयितुमशक्ताः । हस्ताद्वामेनेति वा पाठः । हस्ताद्वामपथेनेत्यर्थः ॥ Cs : हस्तावापेन हस्तव्यापारेण हस्तपक्षेण वा । हस्तावापं तु पाथे-यमात्मरक्षा च कीर्तिता ॥ Cv : हस्तवामेन गच्छन्तीत्यत्र । वामो हस्तो हस्तवामः । तेन गच्छन्ति । ✽ —^d) K1 (second time) नास्तिकाः; K6 (first time) नास्ति स्वः (for नास्तिकाः). G1 किमतः (for किमतः).

6 *) Ś1 K1. 2. 4 (all second time) प्रियः (for प्रियः). K1 (first time) देवातिथीयाश्च. —^b) Ś1

पुलाका इव धान्येषु पुत्तिका इव पक्षिषु ।

तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मो न कारणम् ॥ ७

सुशीघ्रमपि धावन्तं विधानमनुधावति ।

शेते सह शयानेन येन येन यथा कृतम् ॥ ८

उपतिष्ठति तिष्ठन्तं गच्छन्तमनुगच्छति ।

करोति कुर्वतः कर्म छायेवानुविधीयते ॥ ९

येन येन यथा यद्यत्पुरा कर्म समाचितम् ।

तत्तदेव नरो भुङ्क्ते नित्यं विहितमात्मना ॥ १०

C. 12. 6754
B. 12. 181 10
K. 12. 179. 11

(first time) K₁ 2 (both both times) वदन्त्याः. K₇ D₄ 9 (all first time) -वादिनः (for -साधवः). -- °) Dn₁ (first time) क्षेमम् (for क्षेम्यम्). D₆ चात्मवतां (for आत्म). -- °) K₁ (first time) हस्ति; K₈ D₂ (both first time). s. 8 (both both times) दत्तः; B₈ (marg. as in text; first time) मार्गः; G₂ (second time) सह (for हस्तः). K₇ (first time) Dn₁ (second time). n₄ (both times) D₈ (both second time) D₂ 3 (both both times). s (first time). c. 8 (both times) G₂ (second time) -दक्षिणाः; G₈ -दक्षिणां; Cn °णम् (as in text). * Cn : हस्तदक्षिणं हस्तोपलक्षितेन तत्कर्तव्येन दानादिना कर्मणा दक्षिणमनुकूलम् ॥ C₈ हस्तेन दक्षिणा यस्मिन्मार्गे तं भोगयुक्तमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं हस्तप्रासमिव ब्रह्मलोकमित्यर्थः । यद्वा हस्तदक्षिणं, दक्षिणहस्तेन दत्तं दक्षिणम् ॥ * After 6, K₇ D₉ (both first time) read 4.

7 With 7, cf. Pañcatantra III. 98. -- °) B₈ 9 Da₄ (all second time) Dn₁ (both times). n₄ D₈ D₂ 3. s (all second time). c. 7 (second time) T₂ G₂ (second time) पुलका; G₁ पुलका; M₆ पुका-ला (for पुलका). * Cn : पुलकाः गतोष्मणा भक्तसिन्धवन्नष्टबीजभावाः । पूतिधान्यमिति यावत् ॥ C₈ : पुलकाः पलाः, तुच्छधान्यानि निर्बीजानीति यावत् ॥ * -- °) K₆ (both times) पुत्तिका; V₁ Dn₄ D₃ (all first time) पुत्तिका; B₆ 8 (both second time) पूर्यङ्गा; B₈ (marg.; first time) 7 (both times). s (marg. as in text). s (both first time) Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂ 3. s (all second time) T₂ G₁ 2 (both times). s. s M₁. s. s पूर्यङ्गा; Da₄ (first time) ह्यङ्गा; D₇ (first time) T₁ पूर्यङ्गा; D₈ (first time) पुत्तिका (for पुत्तिका). K₇ (second time) पक्षसु. * C₈ : पुत्तिकाः अमेध्यपिण्डकर्षिणः । यद्वा मशकादप्यतिसूक्ष्मकीटाः । * -- °) K₇ D₄. s. 7. s (all second time) तादृशास् (for तद्विधास्). K₆ (first time) V₁ B₆ (both both times). 7 (first time). s (both times). s (first time) Da₃. a₄ (both both times) Dn₁. n₄ D₈ D₂ 3. s. s. s M₆ (all [except D₆ M₆] second time) मनुष्याणां (for 'मनुष्येषु). -- °) T₂ एषां (for येषां).

8 With 8, cf. Ait. Br. 7. 15. -- °) D₈ (first

time) सुशीघ्रम्; G₁ सुशीघ्रम्. K₆ Da₃ (both second time) अभि; Da₄ (both times) M₈ हव; D₈ (second time). s G₁ अनु- (for अपि). Da₄ (second time) धावन्ते. -- K₁ (first time) om. (hapl.) 8^b-9^a. -- °) D₇ (first time) विधानम् (for विधानम्). * Ca : विधानं प्राग्भवीयं कर्म ॥ C₈ : फलसंपादकं कर्म । * -- °) Śi K₁. 2. 4 (all second time) आसी (K₄ °स)-नेन (for शेते सह). K₆ (first time) शेते सहस्रधा तेन. -- After 8^a, M₈ reads 9^{ab} for the first time, repeating it in its proper place. -- °) Dn₄ (second time) तेन (for the first येन). K₄ (first time) केन; M₈ कर्म (for the second येन).

9 K₁ (first time) om. 9^a (cf. v. 1. 8). M₈ reads 9^{ab} for the first time after 8^a. -- °) Śi K₁ (both first time) अनुतिष्ठति; Śi K₁. 2. 4. c. 7 V₁ B₆. c. 9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂-4. s. s G₂ (all second time) पापं ति; D₈. 7 (both second time) शोवति (for उपति). M₈ तिष्ठतमुपतिष्ठति. -- °) M₁ अनुधावति (for 'गच्छति). M₈ अनुगच्छति गच्छन्तं. -- °) D₈. 7 (both second time) [आ]नु (for [अ]नु).

10 °) Śi K₁. 2. 4 (all second time) पुरा; K₇ D₄ 9 (all second time) यदा; G₁ यथा (for यथा). K₁ (second time) पश्यत् (for यद्यत्). -- °) Śi K₁. 2. 4 (all second time) पापं (for पुरा). Śi K₁. 2. 4 V₁ B₆-9 Dn₁. n₄ D₈ D₂-5. 7-9 (all second time) सु (K₁ स्व) निश्चितं; K₆ B₈ D₈ D₂ 3. s. s (all first time) समीहितं; K₆. 7 Da₃. a₄ (all second time) स्व (K₇ सु) निश्चितं; B₆. 7. 9 Da₃. a₄ (all first time) समाहितं; B₆ G₂ (both second time) सुनिश्चयं; D₇ (first time) T G₁ 2 (first time). s. s M₆ समाहितं; M₆ स्थितं (for 'चितम्). -- °) Śi K₁. 2 (all second time) तदेवेतरो; K₄. c Dn₄ D₂ 3 (before corr. as in text) (all first time) तदेकतरो; K₆ V₁ B₆. c-9 Da₃. a₄ Dn₁. n₄ D₈ D₂ 3. s (all second time) 'वोत्तरं; D₈. 7 (both second time) 'वापरं (for 'व नरो). K₁ (first time) भुङ्क्ते; K₁ (second time). c Da₁ D₄ (last three first time) G₁ भुङ्क्ते (for भुङ्क्ते). -- °) K₇ D₄ 9 (all first time) यथा (for नित्यं). K₆ (second time) निश्चितम्. Da₃. a₄ (both first time)

G. 12. 6755
B. 12. 101 11
K. 12. 179 12

स्वकमफलावाक्षसं विधानपरिरक्षितम् ।

भूतग्राममिमं कालः समन्तात्परिकर्षति ॥ ११

अचोद्यमानानि यथा पुष्पाणि च फलानि च ।

स्वकालं नातिवर्तन्ते तथा कर्म पुराकृतम् ॥ १२

समानश्चावमानश्च लाभालाभौ क्षयोदयौ ।

G₁ आत्मनः. G₂ (second time) निर्त्वं विहितारमना (submetric).

11 " K₆ Bo. 8. 7. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ Ds D₂-8 (all first time) T G₁. 2 (first time) M₁. 6-7 Cn. 8 -निक्षेपं; K₇ (first time) -निक्षेपं; B₉ (first time) -निक्षेपं; G₃. 6 -निक्षेपं; Csp -विक्षितं (for -विक्षितं). Ś₁ K₁. 2. 4 B₈ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 (all second time) समान (K₂. 4 'नः') कर्मविक्षेप- (Ś₁ K₁. 2. 4 'दं'); K₆. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 Das. a₄ D₁. 5. 7. 9 G₂ (all second time) समानकर्मविक्षेपं (K₆ Bo. 9 G₂ 'द-'). —^b K₂. 4 B₇ (all second time) विधानं; K₆ (first time) M₆ निधान- (for वि-). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 G₂ (all second time) -परिरक्षणं; D₈ (first time) 'रक्षितुं' (for 'रक्षितम्'). —^c K₆ (first time) हृदं; M₆ इमां. Dn₄ (first time) कालं. —^d Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-9 G₂ (all [except D₆] second time) अप (K₇ 'वि-') कर्षति; G₁ परिरक्षति (for 'कर्षति').

12 = (var.) B. 13. 7. 23. —^a K₆ (second time) अचोद्यमानानि (for अचोद्य-). K₆ D₇ (both second time) तथा (for यथा). —^c Ś₁ K₁. 4. 8 V₁ Bo. 6-9 Das (all first time). a₄ (second time) Ds₂ D₈-8 (all first time). 8 (second time). 9 (first time) स्वं (for स्व-). K₂ (first time) परि-; K₇ (first time) नाभि- (for नाति-). — G₂ (first time) om. (hapl.) 12^d-13^e. D₆ (first time) reads 12^d-13^e on marg. —^d Bo (second time) यथा (for तथा). Da₄ Ds₁ (both second time) कर्म. Ś₁ K₁. 2. 4 (all first time) B₇ (second time) Dn₄ (first time) पुरातनं (for 'कृतम्').

13 G₂ (first time) om. 13^{ab} (cf. v. 1. 12). D₆ reads 13^{ab} on marg. —^a K₇ D₄ (both both times). 8. 9 (both times) सम्मानश्च; Das. a₄ Dn₄ Ds D₂. 8 (all second time) समा (for संमा). —^b Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 B₆. 9 Das. a₄ D₁. 5. 7. 9 G₂ (all second time) घनलाभः; V₁ Bo. 7. 8 Dn₁. n₄ Ds D₂. 8 (all second time) लाभालाभः (for लाभालाभौ).

प्रवृत्ता विनिवर्तन्ते विधानान्ते पुनः पुनः ॥ १३

आत्मना विहितं दुःखमात्मना विहितं सुखम् ।

गर्भशय्यामुपादाय भुज्यते पौर्वदेहिकम् ॥ १४

बालो युवा च वृद्धश्च यत्करोति शुभाशुभम् ।

तस्यां तस्यामवस्थायां भुङ्क्ते जन्मनि जन्मनि ॥ १५

Ś₁ K₁. 2. 4 (all second time) क्षयोदयः; K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 7. 8 (all second time) क्षयाज्ययौ; K₆ (first time) जयाज्ययौ; K₇ D₄. 9 (all second time) क्षयाज्ययौ; Da₄ (first time) Ds₂ (by corr.; second time) M₁. 6 क्षयाक्षयौ; G₂ (second time) क्षयशय्या. (for क्षयोदयौ). —^c Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds (all second time) D₂. 8 (both both times). 5. 7. 8 G₂ (all second time) प्रवृत्ता न; K₆ (both times). 7 V₁ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds. 8 (all first time) T₂ M₁. 7 'त्तानि' (for 'त्ता वि-'). K₄ Bo (both first time) प्रवृत्तानि विवर्तते. —^d Ś₁ K₁. 2 (all second time) विधानांताः; K₄. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 7-9 G₂ (all second time) निध- नांताः; K₆ (second time) निधानांताः; B₈ (marg. as in text) Das. a₄ (all first time) विधानानि; D₇ (first time) T₁ G₃. 9 'नान्ते' (for 'नान्ते'). Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 7-9 G₂ (all second time) पदे पदे (for पुनः पुनः).

14 G₂ (first time) om. 14^{ab}. —^a D₄ (second time) विहित- (for 'तं'). —^c G₂ (first time) गम्यशय्याम् (for गर्भ-). —^d B₆ (first time) damaged. Ś₁ K₁. 2. 4 (all first time) भुञ्जते; B₈ (second time) T₂ G₂ (first time) भुञ्जते; B₉ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 (all second time) भजते (for भुज्यते). Ś₁ K₁. 2 (all both times). 9 D₇. 9 (last three first time) पौर्वदेहिकं; K₄. 6. 7 V₁ Bo. 9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂-8. 8 (all second time) पूर्वदेहिकं; B₆. 7 D₇. 9 (all second time) T₂ पूर्वदेहिकं (for पौर्वदेहिकम्).

15 With 15, cf. B. 13. 7. 4. —^a Dn₄ (first time) युवाश्च. K₄ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 7. 8 (all second time) वा (for च). K₂ (second time) वृद्धाश्च. K₁ (first time) बास्त्रे यो वा च वृद्धश्च; T₁ G₃. 9 यस्यां यस्यामवस्थायां. —^b K₇ (second time) B₈ Da₁ (both first time) D₄ (both times). 8 (second time). 6. 7 (second time). 9 (both times) च (for यत्). —^d K₁ (first time) भुङ्क्ते. K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 5. 8 (all first time) तत्फलं प्रतिपद्यते; K₆ (second time) भुङ्क्ते कर्मणि कर्मणि;

यथा धेनुसहस्रेषु वत्सो विन्दति मातरम् ।

तथा पूर्वकृतं कर्म कर्तारमनुगच्छति ॥ १६

समुन्नमग्रतो वस्त्रं पश्चाच्छुध्यति कर्मणा ।

उपवासैः प्रतप्तानां दीर्घं सुखमनन्तकम् ॥ १७

दीर्घकालेन तपसा सेवितेन तपोवने ।

धर्मनिर्धूतपापानां संसिध्यन्ते मनोरथाः ॥ १८

शकुनीनामिवाकाशे मत्स्यानामिव चोदके ।

पदं यथा न दृश्येत तथा ज्ञानविदां गतिः ॥ १९

C. 12. 6763
B 12 181. 19
K 12. 179. 21

G₁ मुख्यते जन्मजन्मनि.

16 = (var.) B. 13 7. 22. — ^a) K₂. 4 (both second time) सहस्राणि (for 'स्रेषु'). — ^b) D₄₁ (second time) मातरः. — ^c) Ś₁ K₁. 2 (all second time) एवं (for तथा). K₇ D₄. 9 (all second time) पुराकृतं; D₅₁ (first time) पूर्व कृतं (for पूर्वकृतं). — ^d) K₇ D₄. 9 (all first time) धावति (for गच्छति).

17 ^a) K₁ B₉ D₅₁ (all first time) समन्नमग्रतो; V₁ B₇ (both first time) संपन्नं; B₃ (marg. first time) संक्लिन्नं; D₅₂ (first time) समलं स्वप्रतो; D₇ (first time) T G₁. 2 (first time). 3. 6 M₁. 5-7 संस्त्रिं; D₃ (first time) संबधसमग्रतो (sic) (for समुन्नमग्रतो). D₉ (first time) वासं (for वस्त्रं). Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₉. 6-9 D₃. 41 D₅₁. 41 D₅ D₂-5. 7-9 G₂ (all second time) मलिनं हि (K₂ च) यथा वस्त्रं. Cn cites समुन्नं, giving संयुक्तं and संस्त्रिं as variants. ☞ Ca: यथा वस्त्रं क्षारजलादिना प्रथमं समुन्नं क्लिन्नं तेन कर्मणा शुध्यति ॥ ☞ — ^b) K₇ (second time) D₄₁ (first time) बुध्यति (for बु). K₆ (first time) B₃ D₅₁ (both second time). 41 (both times) D₅₁ (marg.; orig. as in text) D₇ (both first time) T G₁. 2 (both times). 3. 6 M₁ 5-7 वारिणा (for कर्मणा). — After 17^{ab}, D₇ (first time) T G₁. 2 (first time). 3. 6 M₅ ins.:

481* दुष्कर्माणि तथा पश्चात्पूयते पुण्यकर्मणा ।

तपसा तप्यते देहस्तपसा विन्दते महत् ।

[(L. 2) D₇ T₁ तप्यते; G₂. 6 विन्दते (for तप्यते). Cn cites महत् and glosses it by: राज्यम् । महद्राज्य-विशालयोरिति निषण्डः ।]

— ^a) Ś₁ K₁. 2 (all second time) तपसैव; T₂ G₁. 3. 6 M₅ उपवास- (for 'वासैः'). K₆ B₉ D₃. 41 (all second time) प्रदीप्तानां; B₃ (marg. as in text; second time) G₁ सु (G₁ वि) तप्तानां (for प्रत). — ^d) K₂ (first time). 9 (second time) D₅₁ (first time) दीर्घ- (for दीर्घं). K₁ D₄. 9 (all second time) सुखम् (for सुखम्). Ś₁ (first time) K₁ (both times). 2. 4 V₁ B₇. 3 (marg.). 9 D₅ (all first time). 7 (both times) T G₁. 2 (first time). 3. 6 M₅ अनन्तरं; K₇ D₅₂ (both second time)

अनुत्तमं; D₄ (second time) अनुत्तरं; Cn s अनन्तकम् (as in text).

18 K₂. 4 (both first time) om. 18^a-19^b. — ^a) G₂ (second time) कालं हि (for कालेन). — ^b) V₁ (second time) संचितेन; D₇ (first time) सेविता च (for 'तेन'). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 B₆. 7. 9 D₄₁ (all second time) D₂. 3 (both first time). 4. 5 (both second time). 6. 7. 9 (last two second time) महावने; K₆ (first time) G₁ तपोधनैः; K₆ V₁ B₉. 6 (marg.). 3 D₃ D₅₁. 41 D₅ D₂. 3. 8 (all second time) महामते; D₃ 41 (both first time) तपोधन (for 'वने'). — ^c) M₁. 7 कर्म- (for धर्म-). G₁ पाप्मानां. — D₃ 41 (both second time) om. 18^d-19^e. — ^d) Ś₁ K₁. 2 (all second time). 9 V₁ B₉ 6-9 D₃. 41 D₅₁. 41 D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 (all [except D₃] first time) संपद्यते; V₁ B₉. 3. 9 (all second time) M₁. 6. 7 संसिध्यन्ति; G₂ (second time) संमृध्यन्ते (for संसि'). M₁ मनोरथः.

19 K₂. 4 (both first time) om. 19^{ab}; D₃. 41 (both second time) om. 19^c (cf. v. 1. 18). — ^a) K₆ (both times). 7 (second time) V₁ B₉. 6. 7 (all both times). 8 (first time). 9 (both times) D₃. 41 (both first time) D₅₁ (both times). 41 D₅ (both second time). 51 D₂. 3. 5 (all both times). 7 (second time). 8 (both times) G₂ (second time) शकुनीनाम्; B₃ (second time) D₅₁ (first time) शकुनीनाम् (for शकुनीनाम्). — ^b) D₃ (second time) चोदके; D₄ (second time) चोदके. K₇ (first time) मत्स्यानामि-चोदके (submetric). — ^c) G₁ पदं (for पदं). D₄₁ (second time) यदा (for यथा). K₁ (first time) G₁ दृश्यते; D₇ (first time) मृश्येत; T₁ मृश्येत (for दृश्येत). — ^d) B₉ (first time) यदा; T₂ तदा (for तथा). Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₉. 6-9 D₃. 41 D₅₁. 41 D₅ D₂-3. 7-9 G₂ (all second time) पुण्यकृतं; D₇ (first time) T G₁. 2 (first time). 3. 6 M₁. 5. 6 धर्मविदां (for ज्ञानं). K₇ D₄. 9 (all second time) G₂ (first time) गतिं (for गतिः).

20 ^a) K₂ (second time) अल्पम्; K₄ (second time) अल्पम् (for अल्पम्). K₄ (second time). 9

C. 12. 6764
B. 12 181. 20
K. 12 179 20

अलमन्यैरुपालम्भैः कीर्तितैश्च व्यतिक्रमैः ।

पेशलं चातुरूपं च कर्तव्यं हितमात्मनः ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुःसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७४ ॥

१७५

युधिष्ठिर उवाच ।

कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थावरजङ्गमम् ।

प्रलये च कमभ्येति तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

ससागरः सगगनः सशैलः सबलाहकः ।

सभूमिः साधिपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ २

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।

शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ३

कीदृशो जीवतां जीवः क वा गच्छन्ति ये मृताः ।

V1 Bo. 6-9 (all both times) Das (second time). a4 (both times) Dn1. n4 Ds D2 (all second time). s (both times). s (first time). s G2 (both second time) M1. 7 उपालम्भैः (for 'लम्भैः'). —^b) G2 (second time) कीर्तितैश्च. Ś1 K1. 2 (all first time) [अ] व्यतिक्रमैः; M1. 7 (sup. lin. as in text) [अ]प्यनु (for व्यति). —^c) D7 (first time) पेशलं. K7 D4. 9 (all second time) चातुरूपं; Ds. 7 (both first time) 'रूपं. Dn1 (first time) पर्याप्तं चातुरूपं च. —^d) K7 (second time) कर्तव्यं हि महात्मनः.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 6. 7-9 (all [except Ds] both times) T G1. 2 (both times). 2. 8 M1. 6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4 (all first time) कर्मात्मनः; Ś1 K1. 2. 4 (all second time) मूलिकः; Ks Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 (all second time) कालमुनिकं; K7 (second time) तुलिकः; V1 (second time) कर्ममूलिकं; Br-9 Das. a4 (all second time) कालमूलिकः; Bs (second time) कर्ममूलिकं; D4. 9 (both second time) कर्ममूलिकः; D7 G2 (both first time). 6 धर्म-कथनं; D7 (second time) स्वकर्ममूलिकः; G2 (second time) मूलयोगः; M1 स्वकर्मानुविधानं; Ms धर्मास्ति-त्वकथनं; Ms स्वधर्मानुविधानं; M7 अनुविधानं. — Adhy. no. (figures, words or both): Ks (second time) 48; Br (second time) 145; Bs (second time) 246; Dn1. n4 (both first time) 8; Dn1 (second time) 148; Dn2 (second time) 146; Ds D2. 7. 8 (all first time) T1 G1. 3. 6 M1. 6-7 7; Ds1 Ds (both second time) 143; Ds2 (second time) 140; T2 G2 (first time) 21. — Śloka no.: Dn1 (both times). n4 (second time) Ds (both times) 20.

175

12. 175-187 are substantially the same as the Nārada-Saṃhita-Saṃvāda given in the Brhannāradiya Purāṇa, adhy. 42-43. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 1).

1 D7 T G1-3. 6 Ms repeat 1 after 6. D7 T G1-3. 6 (all second time) भरद्वाज (for युधिष्ठिर). —^a) K7 सृष्टिम्. G2 (second time) transp. इदं and जगत्. D7 T G1-3. 6 (all both times) M1. 5 (both times). 7 सर्वं (for विश्वं). —^c) T1 (first time). 2 G1. 2 (last three both times). 2. 6 (both both times) M1. 5 (both times). 7 प्रलये. Bs (marg.; orig. as in text) Ca कमप्येति; Das T2 (second time) G1 (both times). 2 Ms (both second time). 7 किमप्येति; D7 T1 (both both times) G2 (first time). 6 (both times) Cn किमप्येति (for कम-प्येति). —^d) D7 T G1-3. 6 Ms (all second time) द्विजोत्तम (for पितामह).

2 = 7. —^a) Ś1 K1. 2. 4 सपवनः; Ds G1 सग-हनः (for सगगनः). — K7 om. 2^b. —^b) K1 सशैलः. G1 सशैलः सहकाननः. —^c) Ś1 K1. 2. 4 -गगनो (for -पवनो). —^d) T2 कोयं केन विनिर्मितं.

3 = 8. G1 om. 3^a-4^b. —^b) T2 वर्णा (for वर्णः) Gs -विपत्तयः (for -विभक्तयः). —^c) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 'कथा') कथं.

4 G1 om. 4^a (cf. v. 1. 3). —^a) Ks T2 M1 जीवतां; D7 T1 Gs जीविता; Gs जीविता (for जीव-

[1000]

5834.198 R
R O R I.

5800
SOCIETY

अस्माद्धोकादयुं लोकं सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ४

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

भृगुणामिहितं श्रेष्ठं भरद्वाजाय पृच्छते ॥ ५

कैलासशिखरे दृष्ट्वा दीप्यमानमिवौजसा ।

भृगुं महर्षिमासीनं भरद्वाजोऽन्वपृच्छत ॥ ६

ससागरः सगगनः शैलः सबलाहकः ।

सभूमिः साग्रिपवनो लोकोऽयं केन निर्मितः ॥ ७

कथं सृष्टानि भूतानि कथं वर्णविभक्तयः ।

शौचाशौचं कथं तेषां धर्माधर्मावथो कथम् ॥ ८

कीदृशो जीवतां जीवः क्व वा गच्छन्ति ये मृताः ।

परलोकमिमं चापि सर्वं शंसतु नो भवान् ॥ ९

एवं स भगवान्पृष्टो भरद्वाजेन संशयम् ।

महर्षिर्ब्रह्मसंकाशः सर्वं तस्मै ततोऽब्रवीत् ॥ १०

तां). Ś1 K1 D7 T1 जीवाः (for जीवः). —^b) K6 Da4 D6 च (for वा). Da4 [आ]गच्छन्ति (for गं). —^c) D7 T G1-8.6 M5.6 अयं लोकमिमं चापि. —^d) K6.7 संशतु (for शंसतु). T2 M1 7 मे (for नो).

5 ^a) G1 सहितं (for [अ]मिहितं). K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 5. 8 शास्त्रं; K7 D4. 9 प्रश्नं (for श्रेष्ठं). —^d) K6 D7 T2 G1. 2 भारद्वाजाय (for भरं). Ś1 K1. 2. 6 Br. 9 धीमते (for पृच्छते).

6 ^a) B9 D9 कैलाश (for कैलास-). D4 शिखरो (for रे). —^b) K2 दीप्यमानम् (for दीप्यं). K2. 4. 7 इवौजसा; K6 V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 महौजसं; D4 इवौजसां; D7 T1 इहौजसा; G2. 6 दिवौकसां; M1. 7 इव श्रिया (for इवौजसा). —^c) D2 ब्रह्मर्षिम् (for महं). —^d) K6 T2 G1 भारद्वाजो (for भरं). K2 [S]नुपृच्छत (for ऽन्व). — After 6, D7 T G1-8 6 M5 repeat 1.

7 = 2. Before 7, B8 Da3. a4 M1. 6. 7 ins. भरद्वाजः. —^a) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 सपवनः (for सगगनः). —^b) K1 स्वबलाहकः; G2 M7 सवला (for सबला). —^c) Ś1 K1. 2 4. 7 D4. 9 -गगनो (for -पवनो).

8 = 3. G2 om. 8^a-9^b. —^b) K2 विभूतयः; G6 विपत्तयः (for विभक्तयः). —^d) K4 धर्माधर्ममयो कथं; K6 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D4. 8 5. 7. 8 धर्माधर्मविधिः (D7 कथा कथं; M6 धर्माधर्मावथोदकं).

9 = (var.) 4. G2 om. 9^a (cf. v. 1. 8). —^a) D2 गच्छतां; D7 T G1. 8. 6 जीवितां (for जीवतां). —^c) D7 T G1-8. 6 अयं (for पर-). Da1 वापि (for चापि). —^d) M1. 5. 8 शंसितु (for शंसतु). M1. 7 मे (for नो). K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 9 सर्वं शंसितुमर्हसि (K6 त्वि).

10 Before 10, D6 T G1. 2 M6 ins. भीष्मः.

—^a) G1 जीवो (for पृष्टो). K7 D4. 6. 6 एवं पृष्टस्तु भगवान्.) Most MSS. भारद्वाजेन (for भरं). G2 संशयः (for 'यम्'). —^c) K4. 6 V1 Bo. 9 Da3. a4 Dn1 n4 Ds D2. 8. 5. 7 8 T G1-8. 6 M1. 5-7 ब्रह्मर्षिर् (for महं). G2 6 -संकाशं (for 'शः'). —^d) D7 T G1-8. 6 M5-7 transp. सर्वं and तस्मै. — After 10, Ds Ds ins.;

482*

भृगुरुवाच ।

नारायणाभिधानस्य कूटस्थस्याक्षरात्मनः ।

अव्यक्तस्याप्रमेयस्य प्रकृतोपरतस्य च ।

एवंभूतः स वै देवः पुरुषं चासृजद्विधा ।

[(L. 1) D2 (orig. as in text; *sup. lin.*) कूटस्थश्च (for 'स्य'). D2 (*sup. lin.* as above) [अ]क्षरात्मकः; D2 [आ]दरात्मनः (for [अ]क्षरा). — (L. 2) D2 (orig. as above; *sup. lin.*) अव्यक्तस्याप्रमेयश्च (for the prior half). D2 प्रकृतोपरतस्य च (for the post. half). — (L. 3) D2 वासृजद् (for चासृ').]

On the other hand, D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 ins. after 10:

483*

भृगुरुवाच ।

नारायणो जगन्मूर्तिरन्तरात्मा सनातनः ।

कूटस्थोऽक्षरं अव्यक्तो निर्लेपो व्यापकः प्रभुः ।

प्रकृतेः परतो नित्यमिन्द्रियैरप्यगोचरः ।

स सिद्ध्युः सद्भांशादसृजत्पुरुषं प्रभुः ।

[M1. 7 om. the ref. — (L. 1) D7 G1. 8. 6 अनन्तरात्मा (for अन्तरात्मा). — (L. 2) T1 निर्लेको; M7 निर्लेपो (for निर्लेपो). — (L. 3) T2 G2 M7 नित्य (for नित्यम्). G1 मदीयेर् (for इन्द्रियैर्). — (L. 4) G1 हि सृजुः (for सिद्ध्युः). D7 T G1-8. 6 M7 द्विधा (for प्रभुः). M1. 8. 6 असृजत्परमोजसा (for the post. half).]

11 Before 11, Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a4

C. 12. 6775
B. 12. 102. 11
K. 12. 180. 13

मानसो नाम विख्यातः श्रुतपूर्वो महर्षिभिः ।
अनादिनिधनो देवस्तथामेघोऽजरामरः ॥ ११
अव्यक्त इति विख्यातः शाश्वतोऽथाक्षरोऽव्ययः ।
यतः सृष्टानि भूतानि जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ १२
सोऽसृजत्प्रथमं देवो महान्तं नाम नामतः ।
आकाशमिति विख्यातं सर्वभूतधरः प्रभुः ॥ १३
आकाशादभवद्धारि सलिलादधिमारुतौ ।
अग्रिमारुतसंयोगात्ततः समभवन्मही ॥ १४
ततस्तेजोमयं दिव्यं पद्मं सृष्टं स्वयंभुजा ।

तस्मात्पद्मात्समभवद्ब्रह्मा वेदमयो निधिः ॥ १५
अहंकार इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत् ।
ब्रह्मा वै सुमहातेजा य एते पञ्च धातवः ॥ १६
शैलास्तस्यास्थिसंज्ञास्तु मेदो मांसं च मेदिनी ।
समुद्रास्तस्य रुधिरमाकाशमुदरं तथा ॥ १७
पवनश्चैव निःश्वासस्तेजोऽग्निर्निम्नगाः सिराः ।
अग्नीषोमौ तु चन्द्राकौ नयने तस्य विश्रुते ॥ १८
नभश्चोर्ध्वं शिरस्तस्य क्षितिः पादौ दिशो भुजौ ।
दुर्विज्ञेयो ह्यनन्तत्वात्सिद्धैरपि न संशयः ॥ १९

Dn1. n4 Ds-6 3.9 ins भृगुरुवाच. —^a) K4 मानसी (for 'मो'). K6 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 यः पूर्वो (for विख्यातः). ☞ Ca: मानसो मनसा योगानुगृहीतेन ब्राह्मः परमात्मा ॥ Cu: अज्ञानान्मन उत्पन्नं तद्धिःप्रतिबिम्बविशिष्टं मानसो नाम ॥ Cp: भगवत्संकल्पत्वात्मानमः । ☞ —^b) K4 4 श्रुतपूर्वः; K6 V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2 2 3. 8 विश्रुतो वै (for श्रुतपूर्वो). —^c) G2 मनीषिभिः (for महर्षिभिः). — G2 om. (hapl) 11^{cd}. —^d) K4 तथाभेदो; M1 स्वप्नभेदो; Ms. 7 स्वप्नभेदो (for तथाभेदो).

12 ^a) B8 (marg. as in text) हव (for इति). B9 व्याख्यातः (for वि). —^b) D2 शाश्वता (for 'तो'). K4 6 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1 M6 [5]याक्षयो; G2 [5]याक्षरा; G3 M1 7 [5]याक्ष्ययो; G6 [5]याप्ययो; M6 वाप्ययो (for 5याक्षरो). G8 M6 7 [5]क्षय. (for 5क्षय). —^c) K7 D9 ततः (for यतः). —^d) Dr T G1-3 6 M1 5-7 तिष्ठति (for जायन्ते). S1 K1. 2. 4 D4 विपति; K7 D9 विशति (for म्रियन्ति).

13 ^b) ☞ Cu: महान्तं समष्टिर्नितं हैरण्यगर्भं बुद्धिं वा । ☞ — After 13^{ab}, K6 7 Da3 Dn1. n4 Ds (Ds1 marg.) D2-8 8.9 ins. :

484* महान्ससर्जार्हकारं स चापि भगवानथ ।

[D4 अहंकारान् (for 'रं').]

— Bo om (hapl) 13^{ad}. —^c) Dn1 Dr T G1-2. 6 Ms. 6 आकाश (for 'शम्'). G2 हव (for इति). Ds1 T G1. 8. 6 Ms. 6 विख्यातः (for 'तं'). —^d) K4 -भूतधरा; K7 D4 9 भूतधरः (for 'धरः'). — After 13, M1. 7 read 16^{ab} for the first time, repeating it in its proper place.

14 M7 reads 14-15 twice. —^b) K7 शलिलाद् (for स'). M7 (second time) -मारुतः. —^c) G2 -सयोगसु (for 'गात्'). —^d) Dr G2. 3 तद्वत् (for ततः).

15 For the repetition of 15 in M7, cf. v. l. 14. —^a) K7 D4. 9 तेन तदा (for तेजोमयं). —^c) K7 ततः (for तस्मात्). —^d) T1 विधि; M7 (first time) मुनिः (for निधिः).

16 M1. 7 read 16^{ab} for the first time after 13. —^a) K1 ख्यातेः (for 'तः'). —^b) K1. 2. 4 सर्वभूतात्तः (for 'भूतात्म'). —^c) K6. 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6 3. 9 स (for सु). —^d) B8 (marg.; orig as in text) यत्रैते (for य एते).

17 ^a) K7 D2. 9 स्वरु; G8. 6 तन् (for तु). —^b) Dr मांसश्च; G1 मांसादि (for मांसं च). K6 भेदसंभवमेदिनी.

18 ^a) K7 पवनाश्च (for 'नश्च'). Bo 6-9 Das Dn4 Ds1 D1. 6. 8 T2 G1. 2 M7 निश्वापसु (for निःश्वा'). —^b) K2. 4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2. 2 5-8 M1 सिरा; D4 9 धाराः (for सिरा). —^c) K7 V1 Das. a4 D4 6 9 च (for तु). Dr T G1-2. 6 M1. 5. 7 दिवाकश्च सोमश्च. — G2 om. 18'-19'.

19 G2 om. 19^{ab} (cf. v. l. 18). —^a) Das नभस्योर्ध्वं (for 'श्वोर्ध्वं'). G1 नभश्चोर्ध्वगतिस्तस्य. —^b) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 1-6. 8 9 M1. 6 7 भुजा दिशः; D3 Ms भुजौ दिशः (by transp.). —^c) K7 D4 9 दुर्विज्ञानो; G1 दुर्विज्ञेयो (for दुर्विज्ञेयो). K4 V1 Bo. 6 7 8 (marg as in text). 9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3. 8 ह्यधित्यात्मा; K6 [5]धविवात्मा;

स एव भगवान्विष्णुरनन्त इति विश्रुतः ।
 सर्वभूतात्मभूतस्यो दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ॥ २०
 अहंकारस्य यः स्रष्टा सर्वभूतभवाय वै ।
 यतः समभवद्विश्वं पृष्टोऽहं यदिह त्वया ॥ २१
 भरद्वाज उवाच ।
 गगनस्य दिशां चैव भूतलस्थानिलस्य च ।
 कान्यत्र परिमाणानि संशयं छिन्धि मेऽर्थतः ॥ २२
 भृगुरुवाच ।
 अनन्तमेतदाकाशं सिद्धचारणसेवितम् ।
 रम्यं नानाश्रयाकीर्णं यस्यान्तो नाधिगम्यते ॥ २३

ऊर्ध्वं गतेरधस्तात्तु चन्द्रादित्यौ न दृश्यतः ।
 तत्र देवाः स्वयं दीप्ता भास्वराश्चाग्निवर्चसः ॥ २४
 ते चाप्यन्तं न पश्यन्ति नभसः प्रथितौजसः ।
 दुर्गमत्वादनन्तत्वादिति मे विद्धि मानद ॥ २५
 उपरिष्टोपरिष्टात्तु प्रज्वलद्भिः स्वयंप्रभैः ।
 निरुद्धमेतदाकाशमप्रमेयं सुरैरपि ॥ २६
 पृथिव्यन्ते समुद्रास्तु समुद्रान्ते तमः स्मृतम् ।
 तमसोऽन्ते जलं प्राहुर्जलस्थान्तेऽग्निरेव च ॥ २७
 रसातलान्ते सलिलं जलान्ते पद्मगाधिपः ।
 तदन्ते पुनराकाशमाकाशान्ते पुनर्जलम् ॥ २८

C. 12. 6708
B 12. 162. 28
K. 12. 160. 30

Dr T G1 ० ह्यनन्तात्मा; Gs ह्य*रामा (for ह्यनन्त-
 स्वात्).

20 Ś1 K1 om. (hapl.) 20^{ab}. — ^a) B० य (for
 स). K० १ V1 B०.६-७ Das Dn1 n१ Ds१ D२-६.३.७
 M1 ० १ एव (for एव). — ^c) Dr G२.३.० सर्वभूतादि-
 (for 'तात्म').

21 ^a) K१ स्रष्टा (for स्रष्टा). K० अहंकारमयः श्रष्टा.
 — ^b) Ś1 K1 १ १ च (for वै). B० Ds१ D२ १ T G1-३.०
 M1 १ १ सर्वभूतोद्भवाय (B० Ds१ D२ 'तभवाय') वै. — ^c)
 Dr T G1-३.० M१-१ ततः (for यतः). — ^d) T१ दृष्टो;
 G१ स्पृष्टो (for पृष्टो). K१ D१.६.० यदिदं (for यदिह).

22 K० D० T१ G1 भारद्वाज (for भर'). — ^a)
 Das a१ T G1-३ ० M१ दिशश्च; G१ (inf. lin.) दिशं
 (for दिशां). Dr सर्व- (for चैव). — ^b) Dr T G1-३.०
 M१ भूजलस्य (for भूतलस्य). Ś1 lacuna; K० B० १-७
 Das. a१ Dn1. n१ D२ १ वा (for च). — ^c) M१ कान्यस्य
 (for कान्यत्र). — 22^a is damaged in Br. — ^d)
 K१ ० B० ० Dn1. n१ D१ D२. ३. ३ तरवतः; Das. a१
 मद्यतः; G१ मे स्थितः; G० मे घृतः (for मेऽर्थतः).

23 ^a) K१ ६.१ V1 B०.६-७ Das. a१ Dn1. n१ D१
 D२-० ३ ३ सिद्धदैवत- (for 'चारण'). — ^c) B०.३ (both
 marg.; orig. as in text). ३ Das नानाश्रयाकीर्ण. — ^d)
 Dn1 [अ]धिगच्छति (for 'गम्यते').

24 ^a) K० B० (marg.; orig. as in text). ०
 D१.६.० T G1-३ M१ ऊर्ध्वं गतेर्; Dr और्ध्वं गतेर्; Cpp
 ऊर्ध्वं गतेर्. — ^b) Dr T G1-३.० M१.६.१ दृश्ये (G1 'इय')
 ते नैदु (G1 चंद्र) भास्करो. — ^d) K१ V1 Das Dn१ D१

D२.३ M१ भास्वराभा[:]; K० १ Dn1 D१.६.० भास्क-
 राभा[:]; Das भासुराश्च; Dr T G२.३ ० M१.१ सूर्य-
 भाभो; M१ भास्वरा (submetric) (for भास्वराश्च). G१
 सूर्यभाः स्वाग्निवर्चसः.

25 ^a) D१ वाप्यन्तं (for चाप्यन्तं). T१ गच्छन्ति (for
 पश्यन्ति). — ^b) K० प्रथितायशः; K१ D१.० [३] प्रति-
 मौजसः; G१ प्रथितौजसः; M१.१ प्रति (M१ sup. lin.
 'यि') तौजसा (for प्रथितौजसः). — ^d) K१ D१.०.१.० T
 G1-३ ० M१.६-१ वै; V1 B० (marg. as in text) [इ]ह
 (for मे). B० om. विद्धि.

26 ^a) K१ उपरिष्टोपरिष्टात्तु; B० (marg.; orig.
 as in text) उपरिष्टैरुपरिष्टात्तु; Dr T G1-३.० M१.६-१
 उपरिष्टोपरि तैर्देवैः. ☞ Co: उपरिष्टोपरिष्टाद्—आपौ वर्ण-
 लोपः ॥ Cp: नैरुक्तो वर्णनाशः । ☞ — ^d) D१.१ M१.०
 (also as in text) अप्रवेक्ष्यं (for 'भेद्यं').

27 V1 reads 27-29 on marg. — ^a) Br. १ च
 (for तु). — ^b) Ds१ G१ ततः; D० नभः (for तमः).
 Ds१ तमः (स्मृतम्). — ^c) K१ तमसोस्ते; D० नभ-
 सोस्ते (for तमसोऽन्ते). — ^d) B० जलस्थान्तो (for 'स्था-
 न्ते'). K१ om. (hapl.) from अग्निरेव up to आकाशान्ते
 (in 28^d). Dr T G1-३.० M१.६-१ [३] अग्निरेव (for
 'रेव').

28 K१ om. up to आकाशान्ते (cf. v. l. 27). Ga
 om. (hapl.) 28^a-29^b. V1 reads 28 on marg.
 — ^b) K१.० V1 B०.६-७ Das. a१ Dn1. n१ Dn1 D१-६.३.०
 T१ G१ M१.६-१ पद्मगाधिपाः. — ^d) D१ आकाशांतं (for
 'न्ते').

C. 12. 678
B. 12. 122. 29
K. 12. 180. 31

एवमन्तं भगवतः प्रमाणं सलिलस्य च ।

अग्निमारुततोयेभ्यो दुर्ज्ञेयं दैवतैरपि ॥ २९

अग्निमारुततोयानां वर्णाः क्षितितलस्य च ।

आकाशसदृशा ह्येते मिथ्यन्ते तत्त्वदर्शनात् ॥ ३०

पठन्ति चैव मुनयः शास्त्रेषु विविधेषु च ।

त्रैलोक्ये सागरे चैव प्रमाणं विहितं यथा ।

अदृश्याय त्वगम्याय कः प्रमाणमुदाहरेत् ॥ ३१

सिद्धानां देवतानां च यदा परिमिता गतिः ।

तदा गौणमनन्तस्य नामानन्तेति विश्रुतम् ।

नामधेयानुरूपस्य मानसस्य महात्मनः ॥ ३२

29 G₂ om. 29^{ab} (cf. v. l. 28). V₁ reads 29 on marg. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 9 एवमन्तो (K₄ 'तो'); B₈ (marg.; orig. as in text) एवमाहुः; D₈ एवमन्तं (for एवमन्तं). G₁ M₁. 5-7 हि नभसः; T G₂. 6 हि न भुवः (for. भगवतः). — K₆ om. (hapl.) 29^c-30^a. D₈ om. (hapl.) 29^{cd}. —^c) M₆ तोयानां (for 'तोयेभ्यो'). D₇ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 अग्निमारुतयोश्चैव. ☞ Cn: 'तोयेभ्य इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। ☞ —^d) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 9 दुर्ज्ञेयो (for 'यं'). D₇ देवतैर् (for 'दैव').

30 K₆ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). B₈ partly damaged. —^d) D₇ T₁ G₆ दृश्यन्ते (for मिथ्यन्ते). K₁ दर्शनात् (for 'दर्शनात्').

31 ^a) B₈ तत्त्वं (for चैव). —^b) K₇ D₄. 6. 9 [अ]पि; T₂ वै (for च). —^c) K₄. 7 V₁ B₆. 6-8 D₈ a₄ D₁. n₄ D₈ D₂. 5-8 T₃ G₁ M₇ त्रैलोक्यः; Cp 'क्ये (as in text). —^d) B₇. 9 D₈. a₄ पुनः (for यथा). —^e) T₁ अगम्याय (for त्व'). K₇ अदृश्यो-यत्त्वगम्योश्च (sic); G₁ अदृश्यत्वादगम्यत्वात्. ☞ Cn. p: अदृश्यायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। ☞ —^f) G₂ कं (for कः). D₇ उदाहरेत् (for 'हरेत्').

32 ^a) G₂ दैवतानां (for 'दैव'). G₂. 6 सिद्धानां देवभूतानां. —^b) D₆ च तदा (hypermetric); D₇ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 अतो (for तदा). K₁. 2. 4 गौरम् (for गौणम्). —^d) B₆ वै कृतं; D₁. 4 विश्रुते (for विश्रुतम्). K₇ D₆ नमनं चेति विश्रुतं. —^f) D₄ माध-वस्य (for मानसस्य).

33. ^a) K₁ तदा (for यदा). D₈. a₄ [अ]त्र; D₈ च (for तु). K₄. 6 V₁ B₆. 6. 7 D₁. n₄ D₈ D₂. 5. 8

यदा तु दिव्यं तद्रूपं हसते वर्धते पुनः ।

कोऽन्यस्तद्वेदितुं शक्तो योऽपि स्यात्तद्विधोऽपरः ॥ ३३

ततः पुष्करतः सृष्टः सर्वज्ञो मूर्तिमान्प्रभुः ।

ब्रह्मा धर्ममयः पूर्वं प्रजापतिरनुत्तमः ॥ ३४

भरद्वाज उवाच ।

पुष्कराद्यदि संभूतो ज्येष्ठो भवति पुष्करम् ।

ब्रह्माणं पूर्वजं चाह भवान्संदेह एव मे ॥ ३५

भृगुरुवाच ।

मानसस्येह या मूर्तिर्ब्रह्मत्वं समुपागता ।

तस्यासनविधानार्थं पृथिवी पद्ममुच्यते ॥ ३६

वद्रूपं (for तद्रूपं). D₇ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 यस्य दिव्यं हि तद्रूपं. —^b) D₇ हीयते; T G₁-2. 6 M₆ हीयते; M₆ प्रसते (for हसते). D₇ [s]पि च; T G₂. 2. 6 M₁. 5-7 न च; G₁ यथा (for पुनः). —^c) B₇. 9 D₈. a₄ D₇ T G₂. 2. 6 M₇ तं; G₁ तु (for तद्). K₆ D₈ D₁. 4 D₈ 8 शक्त्यो (for शक्तो). —^d) D₆ यो यः; D₇. 9 T G₁-2. 6 M₁. 7 यो न (for योऽपि).

34 ^a) D₁ तत्ततः (hypermetric) (for ततः). D₄ सृष्टा; D₉ स्रष्टा (for सृष्टः). ☞ Cp: तत इति सार्वविभक्तिकः तवि। पुष्करत इति सप्तम्यर्थे। ☞ —^b) D₈. a₄ सर्वतो (for 'ज्ञो'). —^c) Ś₁ K₁. 4 G₁ ब्रह्म- (for ब्रह्मा). D₄ reads from पूर्वः up to ततः twice. K₇ V₁ D₄. 6 7. 9 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 पूर्वः; D₈. a₄ पूर्णः (for पूर्वः).

35 D₄ om. 35 with the ref. G₁ 2 भारद्वाज (for भर'). —^a) G₂ नरवद् (for पुष्कराद्). B₆ संभूतं (for 'तो'). —^b) D₇ T₁ G₂. 6 ज्येष्ठो भवति पुष्करः. —^c) B₆ ब्रह्माहं (for 'जं'). D₈. a₄ M₆ प्राह (for चाह). —^d) Ś₁ K₁. 2. 4 एव (for एव). B₆ हि (for मे). G₁ भगवान्संशय एव मे (hypermetric).

36 ^b) D₇ T₁ M₆ समुपागतः (for 'गता'). — D₁. 4 reads 36^c-37^d after 12. 176. 8^{ab}. —^c) G₂ तस्या-नन- (for 'सन-'). —^d) D₄ उच्यते (for उच्यते).

37 For the sequence in D₁. 4, cf. v. l. 36. —^a) K₄ D₈ D₁. 4 D₂. 4. 6-8 T₁ G₂. 6 कर्णिकोत्तस्य; T₂ 'कारस्य (for 'का तस्य). —^b) G₂ उच्छ्रितं; G₂ उच्यते; G₆ उच्छ्रिते (for उच्छ्रितः). —^c) B₆ (marg.; orig. as in text) तत्र (for तस्य). D₇

कर्णिका तस्य पद्मस्य मेरुर्गगनमुच्छ्रितः

तस्य मध्ये स्थितो लोकान्सृजते जगतः प्रभुः ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७५ ॥

१७६

भरद्वाज उवाच ।

प्रजाविसर्गं विविधं कथं स सृजते प्रभुः ।

मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा तद्वद् द्विजसत्तम ॥ १

भृगुरुवाच ।

प्रजाविसर्गं विविधं मानसो मनसासृजत् ।

संशुक्षणार्थं भूतानां सृष्टं प्रथमतो जलम् ॥ २

यत्प्राणाः सर्वभूतानां वर्धन्ते येन च प्रजाः

परित्यक्ताश्च नश्यन्ति तेनेदं सर्वमावृतम् ॥

पृथिवी पर्वता मेघा मूर्तिमन्तश्च ये परे ।

सर्वे तद्वारुणं ज्ञेयमापस्तस्तम्भिरे पुनः ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।

कथं सलिलमुत्पन्नं कथं चैवाग्निमारुतौ ।

C. 12. 6808
B. 12. 163 3
K. 12. 161 3

मध्ये (for मध्ये). — ^a Ś1 K1.2 ससृजे (for सृजते).
T1 जगतां (for 'तः').

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.5.7 V1
Bo. 5-9 Da3.24 Dn1.24 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.5-7
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.5.7 V1 Bo. 5-9
Da3.24 Dn1 Ds D2-5.8.9 M1.7 भृगु (Ds1 om भृगु)
भरद्वाजसंवादे; D1 G2.2.6 Ms भृगुभरद्वाज (Gs om.
भृगुभरद्वाज)संवादे जगदुत्पत्तिः; Ms भृगुभरद्वाजसंवादे
जगत्सृष्टिकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): Dn1.24 9; Ds D7.8 T1 G1.2.6 M1.5-7 8;
T2 G2.22. — *Sloka no.*: Dn1 Ds 39; Dn4 38.

176

1 Ś1 V1 read 1 with the ref. on marg. The
sequence in D1 is: 1^a, 1^b, 1^a, 1^d. — ^a K4 विसर्गे
(for विसर्ग). — ^b K1 D4.9 कथं सं; B9 स कथं
(by transp.). K6.7 D1 ससृजे (for सृजते). Ś1 K1
विभुः (for प्रभुः). — ^d D1 तं (for तद्). — D1
ins. after 1: T G1-2.6 M1.5-7 subst. for 1:

485* मेरुमध्ये स्थितो ब्रह्मा कथं स सृजते प्रजाः ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व याथातथ्येन पृच्छतः ।

[D1 om. line 1. — (L. 1) T1 हासृजतः; G2.6
सृजते (for ससृजे), G1 M1 कथं सृजति वै प्रजाः (for the

post. half). — (L. 2) T2 G1 M1 याथातथ्येन; Ms
याथातत्त्वेन (for 'तथ्येन'). Ms.7 पृच्छते.]

2 ^a K1 (inf. lin) D4.5.9 M1.5-7 पूर्व स (M1
सु); D1 T1 G1-2.6 पू (G1 स)र्व हि (for विविधं).
— ^b Da1 [न]सृजन्. B9 स कथं सृजते प्रभुः. — ^c
K4.6 V1 Bo. 5.7.8 (marg. as in text).⁹ Da3 Dn1.24
Ds D2.8.5-8 T G1-2.6 Ms Cn. p संरक्षणार्थं; Cpp.
संशुक्षणार्थं (as in text). — V1 om. (hapl.) 2^d-3^a,
and reads the same on marg. sec. m. — ^d K6
प्राप्तमतो (for प्रथं). G1 सृष्टः प्रथमतोऽमयः.

3 V1 reads 3^a on marg. — ^a D1 T G2.6 यः;
M1 यं (for यत्). K4.5.7 V1 Da3 Dn1.24 D2.8 G2
M1.2.6 प्राणः (for प्राणाः). G1 ब्राह्मणः सर्वभूतानि.
— ^b K2.7 Ms वर्धते; B9 वर्तते (for वर्धन्ते). — 3rd
is damaged in B9. — ^c K1 परित्यक्तांश्च. Ms स्त (for
च). T2 नश्यन्ते. — ^d K6 येन (for तेन). D4.6
सर्वतो दृष्टं; M1 दाष्टतं; Ms दाष्टतं (for 'मावृतम्').

4 ^a G1 पृथिवी पर्वतायेव (sic). — ^b D6 अग्नि-
मंतश्च (for मूर्ति). — ^c B9 Dn1 Ds यतः; D1 T
G2.2.6 M1.5-7 हि ताः (for पुनः). G1 अपासभहिरे हि
ताः (sic).

5 K6 Dn4 D1 G1-2.6 भारद्वाज. — ^a Da4 om.
from कथं up to the ref. in 6. — ^b Dn1 वैव; G1
वा च (for वैव). — ^c K4.5.7 V1 Bo. 5.8 Da3
Dn1.24 Ds D2-9 वा (for च). — ^d V1 B9-9 सत्र

C 17. 6108
B. 12 183 5
K. 12 181, 5

कथं च मेदिनी सृष्टेत्यत्र मे संशयो महान् ॥ ५

भृगुरुवाच ।

ब्रह्मकल्पे पुरा ब्रह्मन्ब्रह्मर्षीणां समागमे ।

लोकसंभवसंदेहः समुत्पन्नो महात्मनाम् ॥ ६

तेऽतिष्ठन्ध्यानमालम्ब्य मौनमास्थाय निश्चलाः ।

त्यक्ताहाराः पवनपा दिव्यं वर्षशतं द्विजाः ॥ ७

तेषां धर्ममयी वाणी सर्वेषां श्रोत्रमागमत् ।

दिव्या सरस्वती तत्र संबभूव नभस्तलात् ॥ ८

पुरा स्तिमितनिःशब्दमाकाशमचलोपमम् ।

नष्टचन्द्रार्कपवनं प्रसुप्तमिव संबभौ ॥ ९

ततः सलिलमुत्पन्नं तमसीवापरं तमः ।

(for [इ]त्यत्र). D₁ T₁ G₂. ३ ६ वै (for भे).

6 D₁ om the ref (cf v. 1. 5). — * K₁ D₄. १ राजन्; D₅ lacuna (for ब्रह्मन्). ☞ Ca: ब्रह्मकल्पे ब्रह्मप्रथमदिने । ☞ — * B₅ महर्षीणां (for ब्रह्म). V₁ समागमः.

7 * K₁ मानम्; D₅ ध्यानम् (for मौनम्). M₇ अस्थाय. Ś₁ K₁ ३ तस्थिरे; B₅ निश्चलं. — * K₁ D₅ त्यक्ताहाराः. K₅ V₁ B₅. ६-७ Das ५५ D₄ D₅ D₂. ३ (also as in text). ३ स्पष्टमाना; D₅ वायुपाना (for पवनपा).

8 * Ś₁ (sup lin) K₅ १ B₅. ३ (marg) D₄ D₁. ५ D₂ D₂. ३-५ ब्रह्ममयी; Cp धर्ममयी (as in text). ☞ Ca ३: ब्रह्ममयी अक्षरीरा ॥ Cp: धर्ममयी वेदमयी, कारणे कार्योपचारात् । ☞ — * K₄ आगतं; B₅ 'ता (for 'मन्). — After 8th, D₁ reads 12. 175. 36^a-37^d. — * Ś₁ K₁. ३ T₂ G₁. ३ नभस्तलात्.

9 * K₅ १ B₅ १. ३ (marg.) D₁. ५ D₂ D₂. ३-५, १ पुरा स्तिमितमाकाशम्. — * K₅ B₅ १. ३ (marg.) D₁ D₂ D₂. ३ ३ ३ अनतम्; K₁ D₄. ६ १ निशब्दम्; D₄ lacuna (for आकाशम्). — * V₁ B₅-३ Das नष्टार्क-चन्द्रपवनं. — * Ś₁ K₁. ३ ४ निबभौ; B₅. ३ (both marg. as in text). ३ Das सं बभौ; G₂ चाबभौ (for संबभौ).

10 * Ś₁ K₁. ३ परं (for [अ]परं). — * K₁. ३ सलिलात्पीताद्; K₁ D₄. ६ १ 'लाशब्दाद् (for 'लोत्पी-डाद्). — * D₁ T₁ G₁-३ ३ M₁. ३-१ समजायत मारुतः.

11 * D₁ T₁ G₂. ३ इह (for इव). B₁ D₄ लक्षते.

तस्माच्च सलिलोत्पीडाद्दुदतिष्ठत मारुतः ॥ १०

यथा भाजनमच्छिद्रं निःशब्दमिव लक्ष्यते ।

तच्चाग्मसा पूर्यमाणं सशब्दं कुरुतेऽनिलः ॥ ११

तथा सलिलसंरुद्धे नभसोऽन्ते निरन्तरे ।

मिच्चार्णवतलं वायुः समुत्पतति घोषवान् ॥ १२

स एष चरते वायुरर्णवोत्पीडसंभवः ।

आकाशस्थानमासाद्य प्रशान्तिं नाधिगच्छति ॥ १३

तस्मिन्वाय्वम्बुसंघर्षे दीप्ततेजा महाबलः ।

प्रादुर्भवत्यूर्ध्वशिखः कृत्वा वितिमिरं नभः ॥ १४

अग्निः पवनसंयुक्तः खात्समुत्पतते जलम् ।

सोऽग्निर्मारुतसंयोगाद्धनत्वमुपपद्यते ॥ १५

— * B₅ ३. १ Das. ५५ D₄. ६ १ [अ]भिपूर्यते (for पूर्य-माणं) — After 11, T₁ reads 14^a for the first time, repeating it in its proper place.

12 * B₁ damaged. K₂. ५ B₅ D₅ यथा (for तथा). G₂ -संरुद्धो; M₅ -संरुद्धे (for -संरुद्धे). — * K₁ नभसोऽन्तो; D₄. १ तमसोते (for नभसोऽन्ते). D₁ D₄ निरन्तरं (D₄ 'रा). — * M₁. ३ ३ हिरवा (for भिरवा). D₁ [अ]र्णवतले. — * D₁ T₁ G₂ वेगवान्; M₅ घोषवत् (for 'वान्). D₅ उत्पतत स घोषवान्.

13 * Ś₁ K₁. ३. १ D₄. ६ १ T₂ M₁ एव (for एष). D₁ (before corr.) D₁ G₂. ३ चर (G₂ 'रि)तो (for चरते). — * K₁ D₄. १ अर्णवापी (D₄ 'रपी)हसंभवः. — * K₁ V₁ B₅. ३ Das D₄. १ T₂ G₁ M₁ ३-१ आकाशं (for 'श). Ś₁ K₁. ३. ५ आश्रित्य; K₁ आस्थाय (for आमाद्य). — * K₁. ५ D₄ प्रशान्तिर्; K₅ प्रशान्तं (for 'शान्तिं).

14 * K₅ नाद्यं तु; Das वाद्यं (for वाद्यम्). K₁ -संघर्षे (for -संघर्षे). — * K₁ दीप्ततेजो; D₄ दिसतेजा. T₂ G₂ महावज्रलः; G₂ 'बलाः; M₁. १ (sup. lin. as in text) विभावसु. — T₁ reads 14^a for the first time after 11. — * K₁. ६ B₅. १ D₁. ५ D₂ D₂. ३ ३ ३ प्रादुरभूद्; B₅ 'बभूव; T₁ (both times) 'भवंति (for 'भवति). K₅ तूर्ध्वशिखः; D₅ उत्पत्तीर्षे. — * M₁. १ कुर्वन् (for कृत्वा). K₄ B₅. १ D₁. ५ D₂ D₂. ३ ३ ३ निक्षिमिरं (for वितिं). V₁ जगत् (for नभः).

15 * K₄ अग्निः. — * K₅ V₁ B₅. ३-१ Das. ५५

तस्माकांशे निगतिवः स्नेहस्तिष्ठति योऽपरः ।

स संघातत्वमापन्नो भूमित्वमुपगच्छति ॥ १६

रसानां सर्वगन्धानां स्नेहानां प्राणिनां तथा ।

भूमिर्योनिरिह ज्ञेया यस्यां सर्वं प्रवृत्तते ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षट्सप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७६ ॥

१७७

भरद्वाज उवाच ।

एते ते धातवः पञ्च ब्रह्मा यानसृजन्पुरा ।

आवृता यैरिमे लोका महाभूताभिसंज्ञितैः ॥ १

यदासृजत्सहस्राणि भूतानां स महामतिः ।

पञ्चानामेव भूतत्वं कथं समुपपद्यते ॥ २

भृगुरुवाच ।

अमितानां महाशब्दो यान्ति भूतानि संभवम् ।

ततस्तेषां महाभूतशब्दोऽयमुपपद्यते ॥ ३

चेष्टा वायुः खमाकाशमूष्माग्निः सलिलं द्रवः ।

पृथिवी चात्र संघातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥ ४

C. 12. १७७A
B. 12. 1१४. 4
K. 12. 1७७. 4

Dn1 n4 Ds D2 3. 5 8 खं समाक्षिपते जलं; K7 D1. 6. 9
T G1-3 6 M1 5-7 खात्स (D6 M5 खं स) सुस्त्रि. —^a)
K1 सोमि; K2 4 B3 (marg.) Ds D2 M6 सोमि;
V1 अग्निर्; D7 T G1-3. 6 M1 5. 7 अग्नि (for सोमिर्).
—^d) M1 केनस्वम् (for घन). Ś1 K1. 2. 4 प्रतिपद्यते;
K7 D9 उपगच्छति (for 'पद्यते').

16 ^a) K4 6 V1 B1. 8 Ds3. 24 Ds D2. 2. 5. 6. 8 G1
आकाशं; K7 B6 7 9 D1. 7 9 T G2. 3 6 M1 5-7 'शान्'
(for 'ज्ञे'). K6 V1 Bo. 9 Dn1 Ds1 Ds. 5 निपततः.
—^b) G1 [5] परं. —^c) K7 असंघातत्वम्. —^d)
K6 Bo. 6 Ds3 Dn1 D2. 2. 8 अनु; Dn1 अवि- (for
उर). Ds पद्यते (for 'गच्छति'). K1. 2 भूमिं समुप-
गच्छति.

17 ^a) Ś1 K1. 2 स्नेह- (for सर्व). —^c) Ś1
K1 2. 4 अहो ज्ञेया; D7 अविज्ञेया; G2. 3 हि विज्ञेया
(for इह ज्ञेया). —^d) D1. 6. 9 यस्याः (for यस्यां).
V1 B7-9 Ds3 G3 प्रतिष्ठितं (for प्रसूयते).

Colophon. — Sub-pravan: Ś1 K1. 2 4. 6 7 Bo. 6-9
Ds3. 24 Dn1 n4 Ds Ds-5. 7 3 T G1-3. 6 M1 5-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1 2. 4. 6 7 V1 Bc 6-9
Ds3. 24 Ds Ds-6 8 9 G1 भृगुम् (K6 'आ' रद्वात्रयवादः;
D7 G6 भृगुभरद्वात्रयवादे समक्रमः; M1. 7 भृगुभरद्वाज-
संवादे प्रजापते; M5 'संवादे भूतसृष्टिः; M6 प्रजासमक्रमः.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn1. n4
10; Ds D7. 3 T G1 3 6 M1 5-7 9; D2 8; T3 G2
23. — Śloka no.: Dn1 Ds 17; Dn2 19.

177

1 K6 Ds3 D7 G1. 6 भारद्वाज (for भर'). —^a)
K6 7 V1 Bo. 6 7 9 Ds3. 24 Dn1. n4 Ds D2. 4-6. 8 G1-3 6
M1 5-7 य एते; B3 Ds. 3 त एते (for एते ते). —^b)
G2 ब्रह्म. Dn1 ब्रह्माद्यायसृजन्पुरा. —^d) K6. 7 Ds
महाभूतानि (for 'भूताभि'). Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1 Ds
'संज्ञिताः; Ds1 'संज्ञितैः; D7 T1 G2 'संज्ञिकैः; G2. 6
'संज्ञिकैः (for 'संज्ञितैः').

2 ^b) Ds सु- (for स). K6 महान्प्रभुः; K7 महा-
द्युतिः; M1 7 प्रजापतिः (for महामति). —^c) Ds1
(sup. lin. as in text) अवि (for एव). Ś1 K1. 2
भूतानां (for भूतत्वं). —^d) B3 (marg. as in text)
समुपलभ्यते (for 'पद्यते'). — After 2, Ds reads
4^a, 5^a and 3.

3 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. K7
reads 3 twice. —^a) Ś1 K1 2 अमितानि; K4 अलि-
तानि; K6 असितानां (for अमि). Ś1 K1 2. 4 महा-
शब्दे (Ś1 'हृदं'); Ds 7 'शब्दा (for 'शब्दो). —^b)
K2 Ds यानि (for यान्ति). T G1-3 6 M1 5 7 भूतानां
याति संभवं (M7 'वः'). —^c) K7 Ds Ds 7 अतस्
(for ततस्). G1 समाभूत; 'G2 महाभूतः (for महा-
भूत).

4 For the sequence in D1, cf. v. l. 2. —^a) M7
वायुं. —^b) G1 ऊष्माग्नि (for 'ग्नि'). K7 सलिलं (for
सलिलं). Ś1 K2. 4 B6 Ds M7 द्रवः; K1 D6 द्रवम्;

C. 12. 6825
B. 12. 104. 5
K. 12. 102. 5

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्यावरजङ्गमम् ।

श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंज्ञिताः ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

पञ्चभिर्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्यावरजङ्गमाः ।

स्यावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ६

अनूष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।

वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥ ७

न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।

न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पाञ्चभौतिकाः ॥ ८

अद्रवत्वादनग्नित्वादभौमत्वादवायुतः ।

आकाशस्याप्रमेयत्वाद्वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥ ९

भृगुरुवाच ।

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।

तेषां पुष्पफले व्यक्तिर्नित्यं समुपलभ्यते ॥ १०

ऊष्मतो ग्लानपर्णानां त्वक्फलं पुष्पमेव च ।

म्लायते चैव शीतेन स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥ ११

K7 नृप (for द्रवः). —^a) V1 B8 (marg. as in text) Da4 धातुः (for चातुः). S1 K1 संघाताः; K2 संघाश्च; K4 संघश्च; G2 संघातिः (for संघातः). —^d) S1 K2 पंचभौतिकं; D8 पांचभूतिकं (for पाञ्चभौ)

5 For the sequence in D4, cf. v. l. 2. T1 om. 5^a-6^b. —^a) G2 इत्येतत् (for 'तैः'). —^b) K7 युक्ति- (for युक्तं). Da4 स्यावरं (for 'र'). —^c) G2 श्रोत्रा- घ्राणं. K8 घ्राणो; D8 D2.8 घ्राणो (for घ्राणं). D8 रसं (for रसः). K7 स्पर्शा (for स्पर्शो). —^d) S1 K1.2.4 संज्ञितं; K7 Da4 D4.6.9 M1 संज्ञिता; Dn1 संज्ञितः; D7 संज्ञकः; G2 संज्ञिका; M1.6 संज्ञतः (for संज्ञिता).

6 T1 om. 6^{ab} (cf. v. l. 5). V1 reads from the ref. up to 9^a on marg. K8 T2 G1 भारद्वाज (for भर'). —^a) G1 उत (for यदि). K7 D4.6.9 च (for तु). —^b) K7 जगत्; Da4 प्रजाः; D4.9 मुक्ताः (for युक्ताः). —^d) K2 शरीरं (for 'रे').

7 K8 G1 om. (hapl.) 7. Da4 om. 7^a-8^b. V1 reads 7 on marg. D8 transp. 7 and 8. —^a) V1 अनुष्माणाम्; D8.8 अनुष्माणाम्; G2 अनुष्माणाम् (for अनुष्म). —^b) G2 गंधानां; G3 घटानां; G8 जडानां (for घनानां). S1 K1 V1 सर्वतः; K2 D7 T G2.2.8 सर्वशः; K4 सर्वदा; D2.8 सत्त्वतः (for तत्त्वतः). —^c) K2 नोपलभ्यन्ते; B0.6 नोपपद्यन्ते; D2.8 नैव लभ्यन्ते; M7 नोपलक्ष्यन्ते (for नोपलभ्यन्ते). —^d) K2 शरीरं (for 'रे').

8 Da8.24 om. 8^{ab} (for Da4, cf. v. l. 7). V1 reads 8 on marg. —^a) D4 पश्यति (for 'न्ति'). —^b) D8 वेदिनः; G1 वेदनं (for वेदिनः). —^c) D7 स्वर्गः; M8 शब्दं (for स्पर्शं); K4 न जानन्ति (for

विज्ञा'). —^d) K1.2 पंचभौतिकाः (K2 'काः'); D8 पांचभूतिकाः (for पाञ्चभौतिकाः).

9 V1 reads 9^a on marg. —^a) K7 (marg. as in text) अनस्थित्वाद् (for अनग्नि'). —^b) K4.6.7 B7 Da8 Dn1.24 D5 D2.8.6.8.9 G8 अभूमित्वाद्; D4 G1 अभौति' (for अभौम'). —^c) G1 आकाशत्वः; G2 आकाशस्याद् (sic) (for 'स्य'). Da4 प्रमेयत्वाद्; M1.7 [अ]प्रसंगत्वाद् (for [अ]प्रमेयत्वाद्).

10 After the ref., the sequence in D7 T G1-2.8 is: 17, 11-16 (G1 om. 13-14), 18, 10, 19. —^{ab}) ☞ Ca: घनानामपि, अदृश्यमानच्छिद्राणामपि वृक्षाणां तद्वातुप्रभवफलपुष्पदर्शनादन्तः संचारोऽस्ति वायोः । तस्य चावकाशं विना न संभव इत्यनुमितानुमानमाकाशप्रकाश- कम् । ☞ —^c) K4.6 V1 B0.8 Da8 Dn1.24 D5 D2.8.8 पुष्पफलः; K7 D4-7.9 T G1-2.8 M1.5-7 पुष्पफ (K7 'प'लैर् (for 'फले'). K2 वृत्तिरः; G1 वृत्ति (for व्य- क्तिर). —^d) K8 V1 B0.6.7.8 (marg.; orig. as in text).8 Da8.24 Dn1.24 D5 D2.8.8 समुपपद्यते; K7 D4.9 T2 लक्ष्यते (for 'लभ्यते').

11 For the sequence in D7 T G1-2.8, cf. v. l. 10. —^a) K1 दूष्मतो; K7 उष्मतो; M1.6.7 ऊष्मतो (for ऊष्मतो). K8 V1 B0.6-9 Da8 Dn4 D5 D2.8 ऊ (Dn4 उ)ष्मतो म्लायते पर्णं (D8 'र्ण'); Da4 उष्मतो जायते पर्णं; Dn1 T G2.2.8 ऊष्मतो ग्लायते वर्णः (Dn1 T2 G8 'र्ण'); D5 corrupt; D8-8 कु (D7 औ)ष्मतो म्ला (D7 'ग्ला)यते वर्णं. —^b) K1 स्वत् (for स्वक्). Dn1 पुष्पं फलम् (by transp.). Dn1 पर्णं (for फलं). D7 T1 G8.9 वा (for च). —^c) K7 D4.9 म्लायते; D7 वर्धते; T1 G8.9 जायते; M1.5-7 ह्लादते (for म्लायते). G1 नैव (for चैव). M7 शीते च (for शीतेन). K4.6 B0.7 Dn1.24 D5 D2.8.8 Cu म्लायते शीयते

वाय्वग्न्यग्निनिष्पेषैः फलपुष्पं विशीर्यते ।

श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥ १२

वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्वतश्चैव गच्छति ।

न ह्यदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति तस्मात्पश्यन्ति पादपाः ॥ १३

पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धैर्धूपैश्च विविधैरपि ।

अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥ १४

पादैः सलिलपानं च व्याधीनामपि दर्शनम् ।

व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥ १५

वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोर्ध्वं जलमाददेत् ।

तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥ १६

ग्रहणात्सुखदुःखस्य छिन्नस्य च विरोहणात् ।

जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥ १७

तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।

आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥ १८

चापि (Ks Ds चापि). — ^d) Dr स्वर्गस्थेन (for स्वर्ग-
स्थेन). Ds संशयः (for विद्यते).

12 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
— ^a) Ks Bs-3 Dn1.n4 Ds D2.2.8 M1.5-7 निष्पेषैः
(B1 'नैः'); Ds नि-शेषैः; Gs निक्षेपैः (for निष्पेषैः).
Das a4 वायु. सलिलनि (Das lacuna for 'लनि') शेषैः; Ds
वाय्वग्निसलिलस्पर्शैः. Cf. Ca: निष्पेषैः कठोरैः शब्दैः. — ^b)
— ^c) K1 फले; K4.7 V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4
Ds D2-6.8.9 T G1-2.6 M1 फलं (for फल-). Dr T1
पुष्पैर् (for 'पुष्पं'). — After 12, T1 reads 15.

13 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
Ś1 K1.2.4 7 om. (hapl.) 13; G1 om. (hapl.)
13-14. — ^a) V1 B1-9 वनं; B8 (marg.) वल्लिर्;
Das a4 वल्लीर्; Dn4 विल्लं; D4.9 वलं; Ds फलं (for
वल्ली). V1 Bo.8 (marg. as in text). Ds चेष्टयते;
Das विष्ट' (for वेष्ट'). V1 Bo 7.8 (marg. as in
text) Ds D4.9 वृक्षः (for वृक्षं). — ^b) D2 न स;
D4 6.9 नास्ति; Dr T G2 2.6 M1.5-7 नापि (for न
हि). D2 दृष्टेः; Dr [अ]दृष्टेः (for [अ]दृष्टेः). Ds
D4.9 तु (for च). D4.9 वै; Ds [S]त्र; G2 [S]स्ति
(for स्ति). B9 नष्टदृष्टेश्च मार्गोऽस्ति; Ds नान्नास्त्यदृष्टेश्च
मार्गोऽत्र.

14 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
G1 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^b) Ks धूपैश्च; K4
भूपैश्च (for धूपैश्च). Cf. Cs: पुण्यगन्धाः कर्पूरचन्दनादि-
रसगन्धाः । अणुपुण्या मत्स्यादिगन्धाः । बीजं सुगन्धरसेनाभ्य-
ग्नान्वितं सुगन्धमङ्कुरं जनयति । विविधैर्धूपैरौषधैर्गणैः भवन्ति ।
अत्र वृक्षायुर्वेदविदो वचनम् — प्रापयेत्कदलीपत्रैः सर्पपेण घृतेन
च । सर्वतुपुष्पफलदा भवन्त्येते चिकित्सितैः । इति । Cf.
— ^c) Ś1 K1.2 संतः (for सन्ति). K1 D4-7.9 T G2.
2.6 M1.5-7 भवंत्यरोगाः पुष्पाख्याय.

15 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
T1 reads 15 after 12. — ^a) K2.4 V1 Bs (marg. ;

orig. as in text) Dn1.n4 Ds2 D2.2.6.7 T1 G1-2.6
M1.5-7 -पानाच्; Das -पादं; T2 -पानाश्च (for -पानं).
— ^b) T2 पृथिव्यां (for व्याधीनाम्). K4.7 V1 Bo.7-9
Das a4 Dn4 Ds D2.2.7.8 T G1-2.6 M1.5-7 चापि;
Bs Dn1 D4-6.9 चैव (for अपि). K2.6 V1 Bo.6-9
Das a4 Dn1.n4 Ds D2.2.5-8 T G1-2.6 M1.5-7 दर्श-
नात् (for 'नम्'). Cf. Cs. व्याधीनां नरमृत्रेण मूलदत्तेन
जनितानां दर्शनात् । । अत्रापि वृक्षायुर्वेदविदो
वदन्ति । अग्नं मधु मांसं च संविद्यासिद्धेर्बुधोदकमिति । Cf.
— ^c) Ś1 K2 क्रियातश्च; K1.4 क्रियतश्च; M1.6 क्रिया-
स्वाच् (for क्रियत्वाच्). Cf. Cv: अतिपानाद्व्याधीनाम् ।
व्याधीनां प्रतिक्रिया मूले लवणरसादिदानेन । Cf. — ^d) Ś1
K1.2 वतंते (for विद्यते). K2 lacuna; T2 M1
रसना; M1 रसनान् (for 'नं').

16 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
— ^a) K1.2.4 D4 T2 वक्त्रेण (for वक्त्रेण). Dr G2
वर्णेन; T G1.2.6 M1.5-7 नालेन (for नालेन). — ^b)
G2 यतोर्ध्वं (for यथोर्ध्वं). K7 V1 D4-6.9 आपिबेत्;
T1 G2.2.6 M5 आददे (for आददेत्). — ^c) K1 यथा
(for तथा). — ^d) G1 पादपाः (for 'पः').

17 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
— ^a) Ks V1 Bo.6-9 Das a4 Dn1.n4 Ds D2.2.5.6.8
T G1-2.6 M1.5-7 सुखदुःखयोश्च ग्रहणाच् (hypermetrie);
K7 D4.9 ग्रहणादुःखसुखयोश्च. — ^b) Ś1 K1 विरोहणात्;
T2 M1.6.7 विरोपणात् (for विरोहणात्). — ^c) Ś1
K1 Dr T1 G2.6 आचैतन्यं; Das न चै' (for अचै').

18 For the sequence in T G1-2.6, cf. v. l. 10.
— ^a) Ś1 K1.2 स्नेन (for तेन). Ś1 K2 आदत्ते; K1
D4-6.9 आपीतं; T2 G1 आतं हि; M5 आतं च (for
आदत्तं). — ^b) Ś1 K1.2 Bs (marg. ; orig. as in
text) Das Cpp जनयति; Ds तं जरति; Dr T G1.
2.6 M1.5-7 जरयते (M1 'यैने'); G2 जरयेद् (for
जरयति). K7 D4.9 अग्निरंतरा; Ds 'मादत्तं' (for 'मा-

जङ्गमानां च सर्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
 प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥ १९
 त्वक्च मांसं तथास्थीनि मज्जा स्नायु च पञ्चमम् ।
 इत्येतदिह संख्यातं शरीरे पृथिवीमयम् ॥ २०
 तेजोऽग्निश्च तथा क्रोधश्चक्षुरुष्मा तथैव च ।
 अग्निर्जरयते चापि पञ्चाग्नेयाः शरीरिणः ॥ २१
 श्रोत्रं प्राणमथास्यं च हृदयं कोष्ठमेव च ।

आकाशात्प्राणिनामेते शरीरे पञ्च धातवः ॥ २२
 श्लेष्मा पित्तमथ स्वेदो वसा शोणितमेव च ।
 इत्यापः पञ्चधा देहे भवन्ति प्राणिनां सदा ॥ २३
 प्राणात्प्राणीयते प्राणी व्यानाद्वायव्यञ्छते तथा ।
 गच्छत्यपानोऽवाक्चैव समानो हृद्यवस्थितः ॥ २४
 उदानादुच्छसिति च प्रतिभेदाच्च भाषते ।
 इत्येते वायवः पञ्च चेष्टयन्तीह देहिनम् ॥ २५

हृत्तौ). — °) K1.2 -परिणामाश्च; G2 'माणाश्च (for 'णामाश्च). — °) T2 स्नेहे (for स्नेहो). K2 बुद्धिश्च (for 'वृ').

19 For the sequence in T G1-3 6, cf. v. 1 1G. — °) T1 इत्येकशः (for प्र). K7 D4.9 G6 प्रपद्यन्ते (for प्रभिद्यन्ते). D5 प्रत्यक्षेण प्रभेद्यन्ते. — °) G1 शरीरे (for 'रि). K7 विचेष्टिते (for 'ष्टेते).

20 °) V1 B8 Da4 Ds2 D4 त्वक्षांसं च; D5 त्वक्चा मांसं (for त्वक्च मांसं). K7 D5 om. च. — °) S1 K1.2.4.7 V1 B8 Dn1 Ds (marg.; orig. as in text) D2.4.6.9 G1 स्नायुश्च (for स्नायु). S1 K1.2.7 D4 6.9 पञ्चमः (for 'मम्). — °) G3 6 मन्ये तद् (for इत्येतद्). K4.6 V1 Bo.6.7 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 3 6-8 G2. 8 Cpp संघातं (Dr 'तः); G1 संघातं (for संख्यातं). — °) K2 शरीरं (for 'रे).

21 °) K2 7 D4.9 T2 M1.5-7 तेजोऽग्निस्तस्य; K4.6 V1 Dn1. n4 Ds D2 3.6-8 T1 G2.3 6 तेजो ह्यग्निश्च (for तेजोऽग्निश्च). D6 तेजोऽग्निस्त्रिमता क्रोधश्च. ❀ Ca: क्रोधः मानसो विकारोऽपि तेजोबहुलत्वेन देहेषु भवति नान्यत्रेति तस्यापि तेजसत्वं मुनिनोक्तम् । ❀ — °) K1 चक्षुः (for चक्षुर्). K6 ऊष्माश्च; Da4 उष्मा (for ऊष्मा). — °) Ds1 (sup. lin.; orig. as in text) जनयते (for जर). K6.7 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 यश्च; D4.9 चैव; D6 यश्च (for चापि). — °) K2 पञ्चाग्नेयः (for 'याः). K7 B8 (marg.; orig. as in text) D4.9 M1.5 (sup. lin.) शरीरिणां; Dr T G1-3.6 M5 'रतः (for 'रिणः).

22 °) K6 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds1 D2.3. 1.6.8 तथास्यं (for 'ज'). Dr T G1-3.6 श्रवणं प्राण-मास्यं च. — °) K7 Ds 9 transp. हृदयं and कोष्ठम्. K1 कोष्ठम्; K2.4 कठम्; M1 क्रोष्टुम् (for कोष्ठम्). D6 हृष्टं कोदयमेव च (sic). — Ds om. (hapl.) 22°-23°, V1 reads 22°-23° on marg. — °) K2

शरीरं (for 'रे).

23 Ds om. 23° (cf. v. 1. 22). V1 reads 23° on marg. — °) D7 श्लेष्म- (for 'स्मा). K2 M1 जयो (for जय). B8 D5 स्नेहो (for स्नेदो). — °) Ds Dr T1 वसन्ति (for भवन्ति).

24 °) S1 K1.2 M7 प्राणीयते; K6 Ds Ds 5 प्रीण-यते; K7 D4 9 प्राणा; V1 Bo.6 3.9 Dr T G1.3.6 प्राण; B7 Dn4 G2 M5 1 (sup. lin.) प्रण; Das प्रमा-णयते; Das (also) a4 प्रमीयते (for प्राणी) G1 प्राणि; M1 7 देही (for प्राणी). — °) Dr T1 G2.6 व्यानयते (for व्यायच्छते). D5 तदा; D6 यदा; Dr T G1-3.6 सदा (for तथा). — 24° is damaged in B7. — °) K1 गच्छन्ति (for गच्छति). K6 V1 Bo.6 8 (marg. as in text) 9 Dn1 Ds D2 3.5 8 [5]धम्यैव; Dn4 [5]धम्यैव (hypermetric); D6 [5]वाक्चैव (for स्वाक्चैव). T G1-3.6 गच्छत्यपानेनावाक्च. — °) B9 हृद्यवस्थितः; D5 हृदयं (for हृद्यव). Dr T G1-3.6 M5 समानेन समा T2 M6 सम; G2 स हि स्थितः. ❀ Cp: अवस्थितः, अनियतक्रियः । ❀

25 °) Das. a4 Dr T G1-3.6 M5.6 उच्छसिति. — °) K1.4 D4 प्रतिभेदाश्च; Dr T G2.3.6 M5 वृत्ति-भेदाश्च; G1 वृत्ति (for प्रति). B6 भारते (for भाषते). — °) B9 M1.7 धातवः (for वायवः). — °) G1 चेष्टा-यन्ति (for चेष्ट). S1 K1.2.4 हि; Dr T G1-3.6 च (for [ह]ह). B6.8 (marg.; orig. as in text) G1.3.6 Cpp देहिनां; Dr T1 G2 M5 'नः (for 'नम्).

26 °) Ds-7 T G1-3.6 M1.5-7 गुणं (for -गुणाश्च). Gs om. from वेत्ति up to विस्तरः (in 28°). — °) G1 रसश्च (for रसं). K4 G1 चक्षुः (sic); Das G2 चाभ्यः; Dn4 D6 चाद्यः (for चाक्षयः). — K6 V1 Dn1. n4 Ds D2.3.6 M7 repeat, and Bo.6-9 Das. a4 M1.6 read, 26° after 28. V1 (first time) reads 26° on marg. — °) T2 G1 M7 (first time) ज्योतेः (for

भूमेर्गन्धगुणान्वेति रसं चाद्ध्यः शरीरवान् ।
 ज्योतिः पश्यति चक्षुभ्यां स्पर्शं वेत्ति च वायुना ॥ २६
 तस्य गन्धस्य वक्ष्यामि विस्तरामिहितान्गुणान् ।
 इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरः कटुरेव च ॥ २७
 निर्हारी संहतः स्निग्धो रुक्षो विशद एव च ।
 एवं नवविधो ज्ञेयः पार्थिवो गन्धविस्तरः ॥ २८
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसश्चापां गुणाः स्मृताः ।
 रसज्ञानं तु वक्ष्यामि तन्मे निगदतः शृणु ॥ २९

रसो बहुविधः प्रोक्तः सूरिभिः प्रथितात्मभिः ।
 मधुरो लवणस्तिक्तः कषायोऽम्लः कटुस्तथा ।
 एष षड्विधविस्तारो रसो वारिमयः स्मृतः ॥ ३०
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च त्रिगुणं ज्योतिरुच्यते ।
 ज्योतिः पश्यति रूपाणि रूपं च बहुधा स्मृतम् ॥ ३१
 ह्रस्वो दीर्घस्तथा स्थूलश्चतुरस्रोऽणु वृत्तवान् ।
 शुक्लः कृष्णस्तथा रक्तो नीलः पीतोऽरुणस्तथा ।
 एवं द्वादशविस्तारो ज्योतीरूपगुणः स्मृतः ॥ ३२

ज्योतिः). G₁ पश्यति. D₁ T G₁ 2. 8 M₁ (first time) रूपाणि (for चक्षुभ्यां). K₈ (first time). 7 D₁. n₄ D₈ (last four first time) D₂ (both times). 3 (first time). 4. 5. 6 (first time). 8 ज्योतिषा चक्षुषा रूपं. — ^d) V₁ (first time) वाहिना; D₁ (first time) वा पुनः; D₅. 7 T G₁. 2 8 M₆. 7 (first time) वायुतः (for वायुता). — After 26, K₈. 7 D₁. n₄ D₈ D₂-8. 8. 9 ins. :

486* गन्धः स्पर्शो रसो रूपं शब्दश्चात्र गुणाः स्मृताः ।

[D₃. 6 गंधस्पर्शौ. D₈ दिशो (for रसो) K₇ D₄ 6. 9 चापि (for चात्र). K₈ गुणः स्मृतः (for गुणाः स्मृताः).]
 On the other hand, D₇ T G₁. 2. 6 M₅. 7 ins. after 26:

487* शब्दं शृणोति च तथा आकाशानु शरीरवान् ।

शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसो गन्धश्च भूगुणः ।

[(L. 1) T₁ M₇ तथैव (for च तथा). D₁ आकाशस्य; G₂ आकाशे तु (for 'शातु'). — M₇ om line 2. — (L. 2) T₁ G₂ शब्दस्पर्श (for शब्दः स्पर्शश्च). G₂ बंधुश्च (for गन्धः). T G₁. 6 M₅ भूगुणाः (for 'णः').]

27 G₈ om. 27 (cf. v. 1. 26). G₁ om. 27^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ D₇ T G₂. 6 तत्र (for तस्य) — ^b) Ś₁ Da₄ M₁ विस्तरामिहितान्; K₇ D₈ विस्तरा- (D₈ 'रान्'विहितान् (for विस्तरामि'). — ^c) G₁ तुष्टाश् (for इष्टश्). — ^d) D₇ T G₁. 2. 6 मधुरः कटुकस्तथा.

28 G₈ om. 28 (cf. v. 1. 26). — ^a) K₇ D₄. 9 निर्हारी; Da₄ निर्हारि; G₁ M₁. 6 नीहारी (for निर्हारी). K₈ संहितः; Da₈. a₄ संहतिः; D₈ संहतं (for संहतः). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 विषदः; D₈ विषद (for विशद). D₂ वा (for च). — ^d) G₂ पार्थिवे (for 'ज्ञो'). D₈ विस्तरान् (for 'रः'). — After 28, K₈ V₁ D₁. n₄ D₈ D₄. 8. 6 M₇ repeat, while Bo. 6-9 Da₈. a₄ M₁. 6 read, 26^{ad}.

29 K₇ D₄. 5 8. 9 om. 29^{ab}. — ^a) Da₄ D₈ G₂ M₁ स्पर्श (for स्पर्शः). G₂ om. च. — ^b) Da₄ रसं (for रसश्च). K₄. 6 Bo. 6-9 Da₈. a₄ D₁. n₄ D₈ Cp चापि (for चापां). K₈ गुणः स्मृतः. — ^c) K₇ D₄. 7. 9 T₁ G₂ 8. 6 च (for तु). D₈ संतानं च प्रवक्ष्यामि — ^d) K₄ निगदितः (for 'दत्त').

30 ^b) K₄. 6 Bo. 6-9 Da₈. a₄ D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 8 ऋषिभिः (for सूत्रिभिः). K₇ पृथितात्मभिः; M₁ प्रस्थिता (for प्रथिता). — ^c) D₁ स्निग्धः (for तिक्तः). — ^d) B₈ (marg. as in text) तदा (for तथा). — ^e) K₇ B₈ (marg.; orig. as in text) D₄. 6. 7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 एवं (for एष).

31 K₇ om. 31^{ab}. — ^a) D₈ स्पर्श (for स्पर्शश्च). D₇ T₂ रूपश्च (for रूपं). — ^b) D₈ om. ज्योतिः. K₂ एव च (for उच्यते). — ^c) T₂ G₁ ज्योतेः (for ज्योतिः). D₇ पश्यति (for पश्यति). — ^d) B₇ 9 श्रुतं (for स्मृतम्). Ś₁ K₁. 2. 4 रूपं बहुविधं स्मृतं; T₂ रूपं बहुविधात्मकं.

32 ^a) K₁ तथा स्थूलः; D₇ T G₁-2. 6 M₅ कृशः (G₁ 'श' स्थूलश्च (for तथा स्थूलश्च). — ^b) V₁ B₈. 8 (marg. as in text). 9 [5]य; D₇ T G₁-3. 6 M₅ च; M₂ सु (for सणु). Ś₁ K₁. 2. 4 [5]नुवर्तुलः; D₇ [5]नुवृत्तवान् (for सणु वृत्तं). B₈ अतुलः (for वृत्तवान्). — For the sequence of st. 32^{ad}-38^{ab} in K₈ Bo-9 Da₈. a₄ D₈ D₂. 2. 6. 8 M₁. 6. 7, cf. the tabular statement on p. 1012. — ^c) D₈ पीतो (for रक्तो). — ^d) D₈ रक्तो नीलः (for नीलः पीतो). K₇ स्मृतः (for तथा). D₈ नीलपीतारुणस्तथा. — After 32^{ad}, V₁ Bo D₁. n₄ D₄. 6 read 34^{ab}. K₇ om. 32^c. D₇ om. 32^d-34^d. V₁ reads 32^d-33^d on marg. — ^e) K₈ Bo. 6-9 Da₈. a₄ D₁. n₄ D₈ D₂-6. 8. 9 षोडश (for

C. 12. 5587
B. 12. 184. 35
K. 12. 182. 34

शब्दस्पर्शौ तु विज्ञेयौ द्विगुणौ वायुरुच्यते ।

वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः स्पर्शश्च बहुधा स्मृतः ॥ ३३

कठिनश्चिकणः श्लक्ष्णः पिच्छलो मृदुदारुणः ।

उष्णः शीतः सुखो दुःखः स्निग्धो विशद एव च ।

द्वादश). — G₁ om. (hapl.) 32^a-34^a. — ^a) D₂ 4
D₄, c. 8 ज्योती(D₂ 'ति' रूपो; T G₂, s. 8 M₁, 5-7

ज्योतिषोपि (G₂ 'वापि') (for ज्योतीरूपः). K₁, s. 8 गणः;
D₅ गुणः (for गुणः).

Tabular Statement

showing sequence of st. 32^a-38^a in Ks Bs-9 Das. a4 Ds D2, s. 8, 8 M₁, 5, 7

Ks	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	—	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
								lines 1, 4							
Bs-9	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	488*	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
Das	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	—	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
								lines 1, 4							
D ₂	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	488*	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
D ₃	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	488*	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
D ₄	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	—	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
								lines 1, 4							
D ₅	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	488*	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
D ₆ , s	32 ^a	34 ^a	32 ^a	35	—	36	37	490*	33 ^a	34 ^a	488*	33 ^a	—	34 ^a	38 ^a
								lines 1, 4							
M ₁	32 ^a	—	32 ^a	35	489*	36	—	—	33 ^a	34 ^a	—	—	34 ^a	34 ^a	38 ^a
M ₂	32 ^a	—	32 ^a	35	489*	36	—	—	33 ^a	34 ^a	—	—	34 ^a	34 ^a	38 ^a
M ₃	32 ^a	—	32 ^a	35	—	36	—	—	33 ^a	34 ^a	—	—	34 ^a	34 ^a	38 ^a

33 For the sequence in Ks Bs-9 Das. a4 Ds D₂, s. 8, 8 M₁, 5, 7, cf. the tabular statement above. D₁ G₁ om. 33 (cf. v. l. 32). T₂ M₁, s-7 om. 33^a. V₁ reads 33 on marg. Bo D₂ read 33^a after 488*. — ^a) B₂ शब्द (for शब्दः). K₄ V₁ D₂ n₄ D₂, s. 8 च (for तु). K₅ वायव्यस्तु गुणः स्पर्शः; K₇ D₂, s. 8 शब्द (D₂ 'ब्दः' स्पर्शश्च विज्ञेयो; T₁ G₂, s. 8 शब्दः स्पर्शश्च वायव्यो. — T₁ G₂, s. 8 om. 33^a. — ^b) D₂ द्विगुणौ. K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. a4 D₂ n₄ D₂, s. 8, 8 हस्युत (for उच्यते). — Bo om. 33^a. — ^c) Śi K₁, s. 8 गणः स्पर्शः; K₇ M₂ गुणस्पर्शः (M₂ 'श') (for गुणः स्पर्शः). T₂ शब्दस्पर्शश्च वायव्यो; M₂ शब्दस्पर्शौ तु वायव्यो. — ^d) K₁ स्पर्शाश्च; M₂ स्पर्श (for स्पर्शाश्च). K₇ D₂ D₄-s. 9 तु (for च). D₅ बहुविलसः (for बहुधा स्मृतः). K₁ G₂ स्मृताः; M₂ स्मृत (for स्मृतः).

34 For the sequence in Ks Bs-9 Das. a4 Ds

D₂, s. 8, 8 M₁, 5, 7, cf. the tabular statement above. K₄, 7 om. 34^a; D₁ om. 34^a; G₁ om. 34^a (cf. v. l. 32). V₁ Bo D₂ n₄ D₂, s. 8 read 34^a after 32^a. T₂ G₂, s. 8 transp. 34^a and 34^a. — ^a) K₁ श्लक्ष्णा; V₁ स्निग्धः; Bo चक्षुः (for श्लक्ष्णः). — ^b) Śi K₁ पिच्छलो; K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. D₂ n₄ D₂, s. 8, 8 T₂ G₂, s. 8 M₁, 5, 8 पिच्छलो; D₂ पिच्छलो; G₂ पिच्छलो (for पिच्छलो). K₁ lacuna; K₄, 7 D₁ T₁ G₁-s. 8 मृदुदारुणौ; D₂, s. 8 दारुणो मृदुः; T₂ मृदुदारुणौ (for मृदुदारुणः). — Bo om. 34^a. — ^c) G₂ उष्णं (for उष्णः). Das. a4 पीतः; D₅ शीतः; D₃ सीतः (for शीतः). D₅ T₁ सुखं दुःखः; T₂ सुखचिग्धो; G₂ सुखो दुःखः (for सुखो दुःखः). — ^d) T₂ दुःखो (for स्निग्धो). Śi K₂, 4 D₂ D₂, s. 8 विशद (for विशदः). — After 34^a, K₄, 7 Bo. 6-9 Das. a4 D₂ n₄ D₂, s. 8, 8 ins. :

एवं द्वादशविस्तारो वायव्यो गुण उच्यते ॥ ३४
तत्रैकगुणमाकाशं शब्द इत्येव तत्स्मृतम् ।
तस्य शब्दस्य वक्ष्यामि विस्तरं विविधात्मकम् ॥ ३५
षड्ज ऋषभगान्धारौ मध्यमः पञ्चमस्तथा ।

488* तथा खरो मृदुः शृङ्गो लघुगुरुतरोऽपि च ।

[Ds यथा (for तथा). Ds तथाप्यवरो (hypermetric) (for तथा खरो). Bo. 6-9 Ds मृदुरूक्षो (for मृदु शृङ्गो). Ds शृङ्गः. Ds गुण आकाशसंभवः (for the post. half).] — After the above, Bo Dn+ read 33³⁴. Ks om. 34⁴. — ^a) Śi K1 1 V1 B8-9 Das a4 Dn+ Ds Ds. 8.8 Cnp एवमेकादशविधो (Śi K1 V1 B8-9 Das a4 'गुणो'); K7 Ds. 6.9 एवं दशैकविस्तारो; Bo Dn1 एवं द्वादशधा स्पर्शो. — ⁷) Ks एव च (for उच्यते).

35 For the sequence in Ks B8-9 Das a4 Ds Ds. 8.8 s M1 6.7, of the tabular statement on p. 1012 Bo. om. 35-37. — ^a) Śi K1 2 4.7 Ds. 6 तथैक (for तत्रैक). G1 तत्रैकगुण आकाशः. — ^b) Śi Ks तु स्मृत; K7 Ds. 7 T2 G1-3.6 M1 संस्मृतः; Das. a4 तत्स्मृतिः; Ds. 9 Ms. 6 स स्मृतः; Ds तच्छ्रुतः; T1 संस्मृतं (for तत्स्मृतम्). — ^d) Śi K1 2 Ds T2 M1.6 विस्तारः; Ds स्वरूपः (for विस्तरं). Das. a4 M1 बहुधात्मकं (for विविधा). T1 Gs 8.6 विस्तरं विविधं स्मृतं. ☞ Cp: विविधात्मकं प्रतिभेदमनेकावान्तरप्रतिभेदम् । ☞ — After 35, K7 Das Ds. 9 M1.6 ins:

489* शान्तो घोरश्च मूढश्च तानसंघर्षजस्तथा ।

[K7 Ds. 9 असंघर्षजस् (for असंघर्ष).]

36 For the sequence in Ks B8-9 Das. a4 Ds Ds. 8.8 s M1 6.7, of the tabular statement on p. 1012. Bo om. 36 (cf. v. 1 35). — ^a) Ds खल्लो; T2 षड्ज (for षड्ज). Ks 1 V1 B8 Dn1 Ds. 5 T2 गाधारो (Ks Ds 'रा'; T2 'र') (for 'रौ'). Śi K1. 2 षड्जोत्पन्नभगाधारौ; D7 T1 G1-3.6 षड्जस्त्वृषभगौ; M1 5-7 षड्जर्षभौ सगौ. — ^b) T1 मध्यम (for 'म'). Ks V1 B8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8.8 s. 6.8 G1 धै (G1 दै) वतस् (for पञ्चमस्). — ^c) Śi K1 2.4 दैवतश्च; Ks V1 B8-9 Das. a4 Dn1 n4 Ds B8. 8.8 s. 6.8 G1 पंचमश्च; T1 धैवतं; T2 दैवतैश्च; Gs सैवतश्च; Ms दैवतस् (for धैवतश्च). Ms तु (for च). D7 T G1-3.6 M1. 5-7 निषादश्च (for [अ]पि विज्ञेयस्). K7 Ds. 9 अतः परं तु विज्ञेयो. — ^d) Ks निषादवत्; V1 B8-9 Dn1. n4 Ds Ds. 8.8 s. 6.8 'द्वान्' (for 'द्वकः'). K7

धैवतश्चापि विज्ञेयस्तथा चापि निषादकः ॥ ३६
एष सप्तविधः प्रोक्तो गुण आकाशलक्षणः ।
त्रैस्वर्येण तु सर्वत्र स्थितोऽपि पटहादिषु ॥ ३७
आकाशजं शब्दमाहुरेभिर्वायुगुणैः सह ।

C. 12. 6863
B. 12. 174 42
K. 12. 162. 40

Ds. 9 निषादो धैवतस्तथा, D7 T G1-3.6 सप्तैते शब्दजा गुणाः; M1 5-7 द्वादशैते गुणाः स्मृताः. ☞ Cp: हृत्कण्ठ-रसनातालुदन्तनासाभ्य उच्चरन् । षड्भ्यो जायत इत्येवं स्वरः षड्भ्यो विधीयते ॥ नाभिदेशात्समुत्थाय कण्ठशीर्षममाहृतः । नदनृषभवद्यसाहसभोऽयमतः स्मृत ॥ धमन्योत्थाय गान्धार्या कण्ठशीर्षाहृत स्वरः । व्यक्तिमेति ततस्तेन गान्धार इति कथ्यते ॥ नाभिदेशात्समुत्तिष्ठन्नुरकण्ठपमाहृतः । यस्माच्चदति मध्यस्थस्तस्मान्मध्यम उच्यते ॥ नाभिदेशादाभालमयं तारतथोत्थितः । उद्भिभात्युच्चरन्धीवानतो धैवत उच्यते ॥ नामेकद्वारहृत्कण्ठान्तोत्थेष समुच्चरन् । सूर्वातं पञ्चमं स्थानं प्राप्तः पञ्चम उच्यते ॥ स्वरसंघिश्च शेषेषु यस्मादेष निधीदति । निधीदन्ति स्वराश्चास्मिन्नियुक्तोऽपौ निषादवान् ॥ मयूरो गोरजः क्रोञ्चः कोकिलो वाजिकुञ्जरौ । ह्रन्त्यमी क्रमादेवान्मस पट्टादिकान्स्वरान् ॥ ☞

37 For the sequence in Ks B8-9 Das. a4 Ds Ds. 8.8 s M1 6.7, cf. the tabular statement on p. 1012. K7 Bo Ds. 9 M1. 6.7 om. 37 (for Bo, cf. v. 1 35). — ^a) Ds एवं (for एष). Gs एष ते धर्मराजोक्तः. — ^b) D7 T G1-3.6 शब्द (for गुण). Ks V1 B8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8.8 s. 6.8 संभवः; D7 T1 Gs लभ्रणं (for लभ्रणः). — ^c) Ks त्रैस्वर्येण; Ks. 6 V1 B8-9 Das Dn1 n4 Ds Ds. 8.8 s. 6.8 Ms Cn ऐश्वर्येण; G1 त्रैस्वरेण (for त्रैस्वर्येण). ☞ Ca: त्रैस्वर्येणेति । उच्चारभेदान्तु मन्दमध्यतारास्तु त्रयः स्वरा एव त्रैस्वर्यम् ॥ Cn: ऐश्वर्येण व्यापकत्वेन । ☞ — ^d) D7 G1. 8 Ms स्थितोऽपि; T स्थितोय; Gs स्थितोऽपि (for स्थितोऽपि). — After 37, Śi K1. 2. 4. 6. 7 V1 B8-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds-9 ins:

490* मृदङ्गमेरीशङ्खानां स्तनयित्तो रथस्य च ।

यः कश्चिच्छ्रूयते शब्दः प्राणिनोऽप्राणिनोऽपि वा ।

एतेषामेव सर्वेषां विषये संप्रकीर्तितः ।

एवं बहुविधाकारः शब्द आकाशसंभवः ।

[K7 Ds. 9 om. line 1. — (L 1) Ks Ds1 -शब्दानां; Ds. 7 -संज्ञातः (for -शङ्खानां). — Śi K1. 2. 4. 6 V1 B8-9 Das. a4 Ds Ds. 8.8 s. 6.8 om. lines 2-3. — (L 2) K7 Ds. 5. 7. 9 प्राणिजोऽप्राणिजोऽपि वा (for the post. half). — (L 3) Dn1 विषयैः. D7 स प्रकीर्तितः (for संप्र). — (L 4) K7 Ds. 5. 7. 9 एवं बहुविधो ज्ञेयः (for the prior half). K7 Ds. 9 आकाश- (for आ). Śi K1. 2. 4 संसितः (for संभवः).]

C. 12. 6863
B. 12. 164. 43
K. 12. 162. 41

अव्याहृतैश्चेतयते न वेत्ति विषमागतैः ॥ ३८

आप्यायन्ते च ते नित्यं धातवस्तैस्तु धातुभिः ।

आपोऽग्निर्मास्तुश्चैव नित्यं जाग्रति देहिषु ॥ ३९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७७ ॥

१७८

भरद्वाज उवाच ।

पार्थिवं धातुमाश्रित्य शरीरोऽग्निः कथं भवेत् ।

अवकाशविशेषेण कथं वर्तयतेऽनिलः ॥ १

भृगुरुवाच ।

वायोर्गतिमहं ब्रह्मन्कीर्तयिष्यामि तेऽनघ ।

प्राणिनामनिलो देहान्यथा चेष्टयते बली ॥ २

श्रितो मूर्धानमग्निस्तु शरीरं परिपालयन् ।

प्राणो मूर्धनि चाग्नौ च वर्तमानो विचेष्टते ॥ ३

स जन्तुः सर्वभूतात्मा पुरुषः स सनातनः ।

मनो बुद्धिरहंकारो भूतानि विषयाश्च सः ॥ ४

38 For the sequence in Ks B6-9 Das. a4 Ds D2. 2. 6. 8 M1 6. 7, cf. the tabular statement on p 1012. T G1-3 6 Ms om. 38^{ab}. —^a) B6. 7. 8 (marg. as in text) 9 Das. a4 Cpp आकाशं शब्दमाहुस्तु. ☞ Cp: आकाश शब्दमाहुरिति पाठे गुणगुणिनोस्तादात्म्यात् । ☞ —^b) K2 4 B6 (marg. as in text) Ds 7 शब्द- (for वायु). —^c) K7 अव्याहृतैश्च; T2 अव्याहृतैश्च; Ca p अव्याहृतैश्च (as in text). M6 अव्याहृतं च दयते ☞ Ca. अव्याहृतैः समतया स्थितैः ॥ Cs: भूतसाम्योपेतैः । ☞ —^d) K6 नवैति; D6 नवमिद् (for न वेत्ति). K6 Bo Ds. 8 विषमा गतीः; K7 Dn1. n4 D4 6. 9 Cn 'मस्त्यितैः; Das. a4 विषमागतं; D2 विषमागताः; D6 'ये क्षितः; D7 T G1-3. 6 'माहृतैः (G1 'ते:); Cnp 'मागतैः (as in text). ☞ Cn: विषमा गतीरिति गौडपाठस्तु प्रामादिकः । ☞

39 ^a) K1 आपायं*; K4. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn4 D2-4. 9 M5. 7 आप्याययंते (Das 'यते); M1 आख्यायंते (for आप्यायन्ते). K7 Dn1. n4 D4 6. 9 तैर्; B6 वै (for ते). D6 इत्येतैः कारणैर्नित्यं. —^b) K7 D4. 5. 9 ते तु; B6 (marg. as in text) तस्य (for तैस्तु). D6 हेतुभिः; D7 T G1-3 6 M1. 5-7 पंचभिः (for धातुभिः). —^c) K1 आपोऽग्निः; K2 T2 आपोऽग्नि (for आपोऽग्निर्). Dn1 चापि (for चैव). —^d) G1 जगति (for जाग्रति). — After 39, K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 Cn ins :

491* मूलमेते शरीरस्य व्याप्य प्राणानिह स्थिताः ।

[Das Dn4 Ds. 8 प्राणा (for प्राणान्). Das इहास्थिता (for इह स्थिताः). D7 स्थिताः.]

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K2. 4 B6-9 Das D2. 5 भृगुभारद्वाजसंवाद; K1. 6. 7 V1 Bo Dn4 Dn1 Ds2 D2. 4 भृगुभरद्वाजसंवाद; Dn1 D6. 8. 9 भ(De भा)रद्वाजसंवाद; M1 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वृक्षचैतन्यस्य संवादः; M6 भृगुभरद्वाजसंवाद वृक्षचैतन्यप्रतिपादनं; M6 'संवादे वृक्षचैतन्यपादः. — Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 11, Dn4 Ds2 D7 T1 G1. 8 6 M1. 5-7 10; T2 G2 24. — Śloka no.: Ś1 Ds 43, Dn1. n4 44.

178

1 K1 Dn4 Ds1 Ds G1 भारद्वाज उवाच (for भर*). —^a) K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8. 9 M1. 6. 7 आत्मा (for 'श्रित्य). —^b) Ś1 K6. 7 शरीरो; T2 G1 शरीरे (for शरीरो). K6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das (also as in text). a4 Dn1. n4 D2. 8. 5. 8 प्रभो; K7 D4. 6. 9 विभो (for भवेत्). —^c) G2 अवकाशा; G8 'काशं (for 'काश').

2 ^a) G1 गतिमहद् (for 'महं). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). D7 वायवोतिमहद्ब्रह्मन्. —^b) K4. 6 B6-9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 कथयिष्यामि (for कीर्तय*). —^c) K7 V1 Bo. 8 (marg. as in text). 9 D4. 9 G8 देहाद् (for देहान्). —^d) Ś1 K1. 2. 4 वर्तयिते (sio) (for चेष्टयते).

3 ^a) K7 D6 आत्मा (for अग्निस्). D6 अग्निः स्थितो हि मूर्धानं. —^b) M6 शरीरं. ☞ Cp: शरीरः इत्यन्य-

एवं त्विह स सर्वत्र प्राणेन परिपाल्यते ।
 पृष्ठतश्च समानेन स्वां स्वां गतिमुपाश्रितः ॥ ५
 वस्तिमूलं गुदं चैव पावकं च समाश्रितः ।
 वहन्मूत्रं पुरीषं चाप्यपानः परिवर्तते ॥ ६
 प्रयत्ने कर्मणि बले य एकस्त्रिषु वर्तते ।
 उदान इति तं प्राहुरध्यात्मविदुषो जनाः ॥ ७
 संधिष्वपि च सर्वेषु संनिविष्टस्तथानिलः ।

शरीरेषु मनुष्याणां व्यान इत्युपदिश्यते ॥ ८
 धातुष्वग्निस्तु विततः समानेन समीरितः ।
 रसान्धातूश्च दोषांश्च वर्तयन्नवतिष्ठति ॥ ९
 अपानप्राणयोर्मध्ये प्राणापानसमाहितः ।
 समन्वितः सम्यक्पचति पावकः ॥ १०
 आस्यं हि पायुसंयुक्तमन्ते स्याद्भुदसंज्ञितम् ।
 स्रोतस्तस्मात्प्रजायन्ते सर्वस्रोतांसि देहिनाम् ॥ ११

C. 12. 6876
 B 12. 185. 11
 K. 12. 183. 11

निलयोर्विशेषणम् । ॐ — °) G₁ प्राणे (for प्राणो). D₅ वायौ (for चाग्नौ). Da₁ प्राणो मूर्द्धा पिशाचौ च. — °) T₁ वर्धमानो (for वर्त).

4 °) M₁ भूतानां (for 'त्मा'). — °) Da₁ च (for स). G₂ *नात्मनः (for सनातनः) ॐ C_v : जन्तवादीनां वायवधीनत्वात् स जन्तुरित्याद्युक्तम् । सनातनपुरुषस्य तु वायवधीनत्वं तद्वक्तृवशाज्ज्ञेयम् । ॐ — °) D₄ भूतानां (for 'नि'). K₄ 6 B₇ Dn₄ D₄ 6 G₁ विषयश्च; D₂ 'वांश्' (for 'वाश्').

5 °) K₇ D₄ 6. 9 सर्वं तु (for त्विह स). K₆ च (for स). B₆ (marg as in text) समस्तं च (for स सर्वत्र). — °) Da₁ प्राणिनः (for प्राणेन). K₄ Dn₁ n₁ परिपाल्यते (for 'पाल्यते'). — °) D₅ D₇ T₂ G₁-3 कोष्ठतश्च (for पृष्ठ). K₄ 6 V₁ B₆ 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂-6 8. 9 तु (for च). K₂ Da₁ समासेन; K₇ D₄ 6. 9 'नस्तु; D₆ समानं* (for 'नेन'). ॐ C_p समानेन सर्वदेससंचारिणा । ॐ — °) K₆ V₁ B₆-9 Da₃ a₄ D₂-3. 8. 9 अपाश्रितः (for उपा). D₇ T₁ G₂ स्वां गतिं समुपाश्रितः; G₁ स्वांगं स्वांगमपाश्रुतः; G₈ 6 स्वां स्वां च गतिमाश्रितः.

6 °) K₄ 6. 7 V₁ B₆ 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂ 2. 3-3 T₁ G₂ 6 M₅ वस्ति; G₂ वस्तिर् (for वस्ति). Da₄ गतं (for गुदं). — °) B₆ 8 (marg. as in text) Da₃ a₄ M₆ पावकः (for 'कं'). K₆ V₁ B₆ 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 8 समुपाश्रितः (for च समा). — °) K₁ 7 D₅ 5. 6 M₁ वहन्मूत्रं; D₇ T₁ G₂ सविषमूत्रं (for वहन्मूत्रं). K₆ D₅ Cnp शरीरं (for पुरीषं). — °) G₂ अपानं. V₁ प्रवर्तते (sub-metric); B₆ संप्रवर्तते (for परिवर्तते).

7 °) D₅ एष (for एकस्). — °) K₇ D₅-6. 9 उदानम् (for 'न'). Da₁ D₇ संग्राहुर (for तं प्रा). — °) D₇ T₁ G₂-3. 6 M₁ 5-7 कुशला (for विदुषो).

M₁ 5-7 नराः (for जनाः). D₅ corrupt. ॐ C_n : अध्यात्मविदुषः, सकाशाच्छ्रुतेति शेषः ॥ C_p : अध्यात्मविदुष इति प्रथमार्थे द्वितीया । ॐ

8 D₅ om. 8. — °) Ś₁ K₁ 2. 4 तथानले (for 'निलः'). — °) Ś₁ K₁ 2 शरीरे यो (for 'रेषु'). — °) Da₁ उपदिश्यति (for 'इयते').

9 °) Da₁ च (for तु). D₇ T₁ G₂ स धातुष्वग्निविततः. — °) D₄ om (hapl) from समा up to प्राणापान (in 10°). D₇ T₁ G₂-3. 6 M₆ 7 (sup. lin; orig. as in text) समानोऽग्निः (G₂ 3 M₆ 'ग्निः') (for 'नेन') — °) T₁ रसं धातुश्च; G₃ रसगंधाश्च (for रसान्धातुश्च). T₁ G₂ स- (for च). M₁ दोषाणां (for दोषाश्च). — °) D₅ अवतिष्ठते; D₇ T₁ G₂ एव तिष्ठति (for अवति').

10 D₄ om up to प्राणापान (cf. v. l. 9). — °) Ś₁ K₁ 2 व्यानोदानः; G₈ प्राणापानं; M₆ प्राणापानः (for 'पान'). D₅ समाहिताः; G₂ 'श्रितः' (for 'हितः'). — °) B₆ (marg; orig as in text) समिधितः (for समन्वितः). K₄ 6 V₁ B₆ 6. 7 8 (marg. as in text). 9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 8 स्वधिष्ठानं; K₇ D₄ 9 स्वधिष्ठाने; D₇ T₁ G₂-3. 6 M₁ 5-7 समानेन (for स्वाधिष्ठानः). — °) Ś₁ K₁ 2. 4 चानलः (for पावकः). ॐ C_n : अधिष्ठानं नाभिमण्डलं समन्वितः समाश्रितः पचति । अक्षादिकमिति शेषः । यद्वा । समन्वितः एकीभावेन युक्तः समानत्वं गत इत्यर्थः । अधितिष्ठति व्यापारवान्भवत्यनेनेति जीवनमन्त्रमधिष्ठानम् । ॐ

11 D₅ om. 11. — °) K₇ D₅ 9 T₁ G₁ 2 Cnp आस्यादिः; D₅ आस्यादि (for आस्यं हि). K₂ 7 D₄ 9 G₁ 3 वायुसंयुक्तम्; K₄ 6 V₁ B₆ 6-9 Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 8 पायुप (K₆ 'पा') वर्तम् (for पायुसंयुक्तम्). — °) V₁ B₆ 8. 9 D₅ (marg. as in text) श्रोतस् (for श्रोतस्). K₁ 7 D₅ M₁ 5. 7 श्रो (D₅ श्रो) तलो-

C. 12. 6877
B. 12. 185. 12
K. 12. 163. 12

प्राणानां संनिपाताच्च संनिपातः प्रजायते ।

ऊष्मा चाग्निरिति ज्ञेयो योऽन्नं पचति देहिनाम् ॥ १२

अग्निवेगवहः प्राणो गुदान्ते प्रतिहन्यते ।

स ऊर्ध्वमागम्य पुनः समुत्क्षिपति पावकम् ॥ १३

पक्काशयस्त्वधो नाभेरूर्ध्वमामाशयः स्थितः ।

नाभिमध्ये शरीरस्य सर्वे प्राणाः समाहिताः ॥ १४

प्रसृता हृदयात्सर्वे तिर्यगूर्ध्वमगच्छन्तथा ।

वहन्यन्नरसान्नाढ्यो दश प्राणप्रचोदिताः ॥ १५

एष मार्गोऽथ योगानां येन गच्छन्ति तत्पदम् ।

जितक्लमासना धीरा मूर्धन्यात्मानमादधुः ॥ १६

एवं सर्वेषु विहितः प्राणापानेषु देहिनाम् ।

तस्मिन्स्थितो नित्यमग्निः स्थाल्यामिव समाहितः ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७८ ॥

स्मात् (for स्नातलस्मात्). Das प्रजायते (for 'यन्ते').
D₄ श्रोतोस्मैजायंत (sio). —^d) D₄ ६.९ श्रोतांसि
(for स्नां). D₁ देहिनाः (for 'नाम्').

12 K₁ om. (hapl.) 12. —^a) Ś₁ K₁. 2. 4 G₂
संनिपातश्च (Ś₁ 'ताश्च'); T₁ G₁. ३. ६ M₁ 'तायः (for
'ताश्च). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 निपाता (K₂. 4 'त')श्च (for
संनिपातः). B₈ Das. 41 संनिपातश्च जायते. ॐ G₂. ३. ५
स्वस्थानपरित्यागेन धातुवैषम्यादेकत्र मेलनं संनिपातः । ॐ
—^c) D₄ D₁ ऊष्मा; D₁ औष्मा (for ऊष्मा).
K₆ स्वप्तिर; D₁ T G₁-३. ६ M₂ सोप्तिर (for चाप्तिर).
—^d) Ś₁ K₁. ३ D₄-३. ६ M₁. १ सोऽन्नं (for योऽन्नं). D₁
देहिने; D₄ 'नो (for 'नाम्').

13 ^a) T₂ 'सहः; G₂ M₁ 'वहं (for 'वह'). G₂
प्रवहणो (for 'वहः प्राणो). K₆ D₈ अग्निरेव बहिः (D₈
'रेव हरत्' प्राणो). ॐ G₂ अग्निवेगवहः । अग्निना सहितो
वेगोऽग्निवेगः, तं वहतीत्यग्निवेगवहः । ॐ —^b) D₄
गुणति; D₄ गुदांते (for गुदान्ते). —^c) D₁ और्ध्वम्
(for ऊर्ध्वम्). K₁ ऊर्ध्वमागम्य च पुनः. —^d) K₁
समुत्क्षिपति (for 'पति). D₄ पावनं; D₁ T₂ पावकः
(for पावकम्). ॐ Cp: समुत्क्षिपति संदीपयति । ॐ

14 ^a) D₁ T₁ G₂ सतो; G₁ तयो (for स्वधो).
K₁. ३ नाभे (sio); K₄. ६ V₁ Bo. ६ (marg. as in text).
१ ९ Das. 44 D₁. 44 D₈ D₂. ३. ६ G₁ M₁ नाभ्याम्; B₈
नाढ्या; B₈ (marg.) D₁ T G₁. ३. ६ M₂. १ नाभ्या (for
नाभेर). —^b) D₈ मूर्ध्वम्; D₁ और्ध्वम् (for ऊर्ध्वम्).
K₁ D₂ आमाशयं (D₁ 'या'); Cp पक्काशयः (for आमा-
शयः). D₁ T G₁. ३. ६ M₁. ३. ६ स्मृतः (for स्थितः).
—^c) K₁. ३ नाभीमध्ये; T₂ नाभिमध्ये (for नाभिमध्ये).
—^d) G₂ M₁ सर्वे (for सर्वे). K₆ V₁ Bo ६-९ Das.
44 D₁. 44 D₈ D₂. ३. ६ च संस्थिता; K₁ D₁ ६. ९
प्रतिष्ठिता; D₁ G₂ तदाश्रिता; T₁ G₁. ३. ६ M₁. ६. १

समाश्रिता; T₂ तदाश्रया; M₂ तमाश्रिता; (for समा-
हिताः).

15 K₁ om. (hapl.) 15. B₁ partly damaged.
—^a) K₆. १ Bo. ३ Das 44 D₁. 44 D₈ D₂-३. ६. ९
प्रस्थिता; V₁ Bo. १. ३ (marg.). ९ आस्थिता; M₁
प्रसृतो (for प्रसृता). K₁ B₈ D₆ १ T₁ G₁ सर्वास्; D₄
T₂ G₁ सर्वा (for सर्वे). —^b) D₁ और्ध्वम् (for
ऊर्ध्वम्). —^c) G₂ वहति (for 'न्ति). D₁ G₂ अन्न-
रसो (for 'सान्). T₂ नाढ्यो; G₂ नाढ्यं (for नाढ्यो).
—^d) D₁ प्राणाप्राणाः (for दश प्राण-). D₈ रसः;
G₂ प्राणात् (for दश). K₁ D₈ ९ -प्रचोदिता; D₄
-प्रचोदितः (for -प्रचोदिताः). ॐ Cp: गान्धारीहस्तजिह्वा
च एषा चाथ पयस्विनी । यशस्विनी तथा विश्वोदरी विश्वमुखो
कुक्षु । अलम्बुषा शतहृदा च दश नाढ्यो रमावहाः ॥ G₂ :
नाढ्यो दशेति । सुपुष्पेडापिङ्गलागान्धारीहस्तिजिह्वाधमनामाल-
विकायशस्विनीशङ्खिनीकुक्षुमज्ञाः ॥ Cv: दशप्राणैः प्राणा-
पानव्यानोदानसमानकृमानन्तकृलदेवदत्तधनत्रयास्यैः दश-
प्राणैः । ॐ

16 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 एवं (for एष). B₈ देवानां;
G₂. ६ युक्तानां (for योगानां). ॐ Cp: योगानां योगवृ-
त्तानाम् । ॐ —^b) K₆ D₂ G₂ ६ गच्छन्ति (for 'न्ति).
K₄ तत्परं (for तत्पदम्). —^c) D₈ जितक्लमासना; G₁
'सनं (for 'सना). K₆ V₁ Bo. ६. १. ३ (marg. as in
text) Das. 44 D₁. 44 D₈ D₂. ३. ६ जितक्लमाः (D₈ 'क्ल-
माः) समा धीरा (B₈ om. धीरा); D₁ T₁ G₂ जित-
पद्मानना धीरा. —^d) K₆ V₁ B₈ (marg.) Das D₁.
44 D₈ D₂. ३. १ T₁ G₁. ३. ६ M₁ आदधन्; Bo. १. ३ Das
T₂ M₂-१ आदधत् (for आदधुः). ॐ Cp: आदधत्
आदधन्त । व्यत्ययादेकवचनम् । ॐ

17 ^a) K₁ विदितः; G₂ विहितं; M₁ विततौ;
M₁ विहितौ (for विहितः). —^b) M₁. १ (sup lin.
as in text) प्राणापानौ (M₁ 'नो' हि (for 'पानेषु). M₂

१७९

भरद्वाज उवाच ।

यदि प्राणायते वायुर्वायुरेव विचेष्टते ।

श्वसित्याभाषते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १

यद्यूष्मभाव आग्नेयो वह्निना पच्यते यदि ।

अग्निर्जरयते चैव तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ २

जन्तोः प्रमीयमाणस्य जीवो नैवोपलभ्यते ।

वायुरेव जहात्येनमूष्मभावश्च नश्यति ॥ ३

यदि वातोपमो जीवः संश्लेषो यदि वायुना ।

वायुमण्डलवद्दृश्यो गच्छेत्सह मरुदणैः ॥ ४

श्लेषो यदि च वातेन यदि तस्मात्प्रणश्यति ।

महार्णवविमुक्तत्वादन्यत्सलिलभाजनम् ॥ ५

कूपे वा सलिलं दद्यात्प्रदीपं वा हुताग्नेने ।

C. 12 6888
B. 12 186.1
K. 12 184.1

om देहिनां —^a) Ks V1 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 तस्मिन्समिध्यते नित्यं; K7 Bs. 8 Das. a4 D4-6 9 तस्मिन्स्यो मध्यगो (Bs 8 Das. a4 'तो' नित्यं; D7 T G1 2 Ms त (T1 G2 य) 'स्मिन्स्योव' G1 'न्हाव' स्थितो नित्यं, Gs 6 'न्यो (Gs 'हो') व्यस्यते नित्यं; M1 6 7 'न्यो बु (Ms ब) च्यते नित्यं —^d) Ks 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1 6-7 अग्निः (K7 Das G2 अग्नि-) स्थाल्यामिवाहितः (G1 'गतः').

Colophon. — Sub parvan. Ś1 K1 2. 4 6 7 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6 7. 8 T G1-3 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name. Ś1 K1 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 M1 7 भृगुभर(Ks Dn4 Ds 'भार') द्वाजसंवादः; Ms. 6 भृगुभरद्वाजसंवादे प्राणादिवायु-कथनं (Ms 'वायुगतिर्कीर्तनं'). — Adhy. no (figures, words or both): Dn1 12; Ds2 D7. 3 T1 G1 M1. 5-7 11, D2 10; T2 G2. 3. 6 25. — Śloka no.: Dn1. n4 Ds 17.

179

1 Dn4 Ds G1. 6 भारद्वाज (for भर'). —^a) Ś1 (sup ltn as in text) प्रामीयते; K1. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5-8 T2 G1 Ms. 7 Cs प्राणयते; M1 प्रणं; Ms प्रयतते; Cp प्राणायते (as in text). ☞ Cs: प्राणयते प्राणव्यापारं कुरुते । ☞ —^b) Ds (also as in text) यदि वायुर (for वायुरेव). K7 विचेष्टिते. —^c) Ks स्वसिति; V1 Bs. 8. 9 Das. a4 Ds M1 5-7 श्वसते; Ds स्वसते; D7 T G2. 3. 6 स्वसते; G1 ससते (for श्वसिति). K2 Bs आभासते; B7 Ds 'चिते (for 'पते) —^d) Ś1 K1. 2 4 तदा (for तस्माज्). G2 निरर्थकः.

2 Ś1 K1. 2. 4 om. (hapl.) 2; Ms reads it after

128

[1017]

6 —^a) Ks V1 Bo. 7 Dn4 Ds D2. 3. 5 8 T1 Ms यदूष्मभाव (B7 'लाभ') ; Bs 8 (marg.) यदूष्मा^a; G1 यदूष्मसंग; G2 यम्यदभाव (for यदूष्म^a). G1 आग्नेये. —^b) K7 Ds 9 ह्यग्निना; G1 मन्थुना (for वह्निना) Ms is damaged from दि up to त्साज्जी (in 2^d). D4. 6. 9 यदा (for यदि) —^c) G1 जरायते Dn1. n4 चैतत् (for चैव). —^d) G2 तस्माज्जन्मश्रिवा निरर्थकः (sic)

3 T2 om 3^{ab}. D4 reads 3^a-4^a twice. —^a) Ś1 K1 2 4 V1 प्रमी (Ks V1 'णी') यमानस्य; T1 Ga. 6 प्रम्रियमाणस्य; G1 प्रकीर्यं (for प्रमीय^a). —^c) V1 एवम् (for एनम्). Ś1 K1. 2 वायुश्च प्रजहात्येनम्. —^d) K7 D4. 9 उष्णभावश्च; Dn4 उष्मभावस्य; G1 ऊष्माभावस्य (for ऊष्मभावश्च). Bs (marg. as in text) निरर्थकः; Dn1 (also as in text) न जायते (for च नश्यति).

4 For the repetition in D4, cf. v. l. 3. —^a) K4 वातोपमां; Ks Bo. 6. 7 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 वायुमयो; V1 Bs (marg. as in text). 9 Das Ds वायूपमो (for वातो^a). —^b) Ds (marg. as in text) वा पुनः (for वायुना). —^c) D2 वायुर (for वायु-). V1 Bo. 6-9 Dn4 Ds Ds. 5. 7 T G1-3. 6 M1. 5-7 दृश्येद् (for दृश्यो). —^d) T G1-3. 6 M1. 5-7 गच्छन् (for गच्छेत्).

5 ^a) Bs T1 G2. 6 श्लेषमा; D7 Gs औष्मो (for श्लेषो). K7 D4. 6. 9 च यदि (by transp.); Gs यदि नि-. Ks Bo. 6 (marg.). 7-9 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 संश्लेषो (Dn4 'श्लिष्टो' यदि वातेन; T2 श्लेषमणेदं च वा^a). —^b) K7 D4. 6. 9 स हि (for यदि). Ś1 K1 प्रनश्यति; Ds प्रणश्यति. —^c) K7 D4-6. 9 यथार्णव- (for महा^a). K7 विमुक्तास; Bs D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 विमुक्तत्वाद् (for 'विमुक्त'). ☞ Cs: यथा सलिलोक्षिपत् जलभाजनं सलिलाप-

C. 12. 6688
B. 12. 186. 6
K. 12. 184. 6

प्रक्षिप्तं नश्यति क्षिप्रं यथा नश्यत्यसौ तथा ॥ ६
पञ्चसाधारणे ह्यसिञ्चरीरे जीवितं कुतः ।
येषामन्यतरत्यागाच्चतुर्णां नास्ति संग्रहः ॥ ७
नश्यन्त्यापो ह्यनाहाराद्वायुरुच्छ्वासनिग्रहात् ।
नश्यते कौष्ठभेदात्स्वमग्निर्नश्यत्यभोजनात् ॥ ८
व्याधित्रणपरिक्लेशैर्मैदिनी चैव शीयते
पीडितेऽन्यतरे ह्येषां संघातो याति पञ्चधा ॥ ९
तस्मिन्पञ्चत्वमापन्ने जीवः किमुधावति ।

गमे दृश्यते तद्द्रव्यायुसंश्लिष्टो जीवो वायोरपगमे दृश्यतेत्यर्थः । ❧

6 ^a) K₇ D₄-8.9 यद्वात् (for दद्यात्). D₇ T G₁-8.6 M₁. 5-7 C_{sp} यक्षि (G₃.6 M₁.6 यः क्षि) पेट्सलिलं कूपे. — ^b) K₄ प्रदीप्तं; K₇ D₄.9 प्रतीपं; D₈ प्रदीपो; D₇ 'पे (for 'पं). D₄ हुताशनं. — ^c) Ś₁ प्रनष्टं; K₂ प्रणष्टं (for प्रक्षिप्तं). K₈ V₁ B₀. 6-9 D₃. 4 D₁. 4 D₂ D₃. 8 क्षिप्रं प्रविश्य नश्यते; K₇ D₄. 6.9 क्षिप्रं प्रविष्टो नश्येद्दि. — For 6^{ed}, D₇ T G₁-8.6 M₁. 5-7 C_v subst.:

492* तद्वद्व्यत्युभयं तद्द्रव्यजीवो वातानलात्मकः ।

[G₈ वातानि.]

— After 6, M₆ reads 2.

7 ^a) M₆ पर (for पञ्च). K₈. 7 V₁ B₀. 6. 7. 8 (marg. as in text) D₁. 4 D₂ D₂-4. 8. 9 -धारणके; D₃ -साधारणके (hypermetric), C_v -साधारणे (as in text). G₁ om. ह्यसिञ्च. ❧ C_v: पञ्चसाधारणे पञ्चानां भूतानां साधारणे पञ्चभूतमये इत्यर्थः । ❧ — ^b) D₄ G₁ जीवितः. — ^c) K₈ V₁ D₁. 4 D₂ D₃. 6-7 T G₁-8.6 M₁. 5-7 तेषाम् (for ये). K₈ V₁ B₀ 6-9 D₃. 4 D₁. 4 D₂ D₃. 8 अन्यतरा (B₀ 'मा) भावाच्च; M₆ C_{sp} 'तम (C_{sp} 'मा) त्यागे (for 'तरत्यागाच्च). — ^d) Ś₁ K₁. 2 चतुर्थो; D₃. 4 वर्ततां (for चतुर्णां). D₁. 4 D₂ D₃. 8 C_{np} संशयः; C_v संग्रहः (as in text). ❧ C_n: संग्रह इति पाठः स्वच्छः । ❧

8 ^a) Ś₁ K₁ D₃ नश्यति. D₁ D₇ T G₁-8.6 M₁. 7 C_s ह्यनाधाराद् (for 'हाराद्). ❧ C_s: अनाधाराद्, स्वच्छासाधारणाशाद् । ❧ — ^b) B₈ D₃. 4 निश्वास- (for उच्छ्वास-). — ^c) D₄ नश्यत; G₂ नश्यते. K₁. 2 नश्यत्ये कौष्ठभेदात्स्वम्. ❧ C_n: कौष्ठभेदाद्वादिना कौष्ठनिरोधात् । — ^d) K₂. 4 अमाजनात्.

9) D₄ D₇ T₁ G₃. 6 व्याधिः (for व्याधि-).

किं वेदयति वा जीवः किं शृणोति ब्रवीति वा ॥ १०
एषा गौः परलोकस्थं तारयिष्यति मामिति ।
यो दत्त्वा म्रियते जन्तुः सा गौः कं तारयिष्यति ११
गौश्च प्रतिग्रहीता च दाता चैव समं यदा ।
इहैव विलयं यान्ति कुतस्तेषां समागमः ॥ १२
विहगैरुपयुक्तस्य शैलाग्रात्पतितस्य वा ।
अग्निना चोपयुक्तस्य कुतः संजीवनं पुनः ॥ १३
छिन्नस्य यदि वृक्षस्य न मूलं प्रतिरोहति ।

D₁. 4 D₂ -वर्णः; D₇ T G₁-8.6 -प्राण- (for -व्रण-). — ^b) D₇ T G₁-8.6 M₁. 5-7 च वि (for चैव). D₄ दीर्यते (for शी). ❧ C_n: वर्णो विस्तार उच्छ्रिता । ❧ — ^c) D₆ पीड्यते; G₁ पीडिते; G₂ पीडिता; M₆ वर्धते (for पीडिते). Ś₁ हीतरे; K₂. 4 ह्येतरे; K₇ D₄-8.9 T₂ G₁. 2.6 M₁. 5-7 [s]न्यतमे; B₇ D₇ G₈ 'तमो; D₈ मन्यते; T₁ ह्यन्यतमे (hypermetric) (for सन्यतरे). K₇ D₄-8.9 M₁. 6. 7 तेषां (for ह्येषां) — ^d) V₁ संघातो (for संघातो). B₈ (marg.) D₇ T G₁-8.6 M₆ पंचतां (for पञ्चधा)

10 ^a) T₁ यस्मिन्; G₁ तस्मात्; G₃. 6 अस्मिन् (for तं). — ^b) K₇ कमनु-; D₄. 9 M₆. 7 कमनु- (for किमनु-). — K₄ om. 10^c. — ^c) D₈ चेष्टयति (for वेद). G₈ किं वः (for जीवः). D₇ T G₁. 2.6 M₁. 5-7 किं वा वेदयते जीवः. — ^d) K₈ B₀ 6-9 D₁. 4 D₂ D₃. 8 च (for वा).

11 ^a) K₁ G₂ गौ (sic); K₂ [अ]सौ (for गौः). Ś₁ K₂ परलोकस्था; D₁ 'लोकस्य (for 'लोकस्थं). K₄ एषास्ते पारलौकिकी. — ^b) D₄ तारयिष्यति (for 'ष्यति). — ^c) K₁ या; D₄ यां (for यो). — ^d) K₂ [अ]सौ (for गौः). Ś₁ K₁. 2.4 V₁ M₁. 5. 7 किं; G₂ कान् (for कं).

12 ^a) Ś₁ K₁. 2 D₄ D₆ 8. 9 T₂ G₂ M₁. 7 -गृहीता (for -ग्रहीता). D₄ वा (for च). — ^b) B₀ चैवं (for चैव). G₁ मयं (for समं). G₈ सदा (for यदा). — ^c) G₈ [ए]वं (for [ए]व). K₇ M₆ याति. — ^d) D₄ समागमाः.

13 ^a) D₁ D₂ विहगैर्. K₄. 6. 7 D₁ D₂. 4-6. 9 उपयुक्तस्य (for 'युक्तस्य). — K₂. 4 om. (hapl.) 13^b; Ś₁ reads it on marg. — ^b) K₈. 7 D₁ D₂ D₃. 4-6. 9 च (for वा). — ^c) B₈. 8 (marg.). D₄ D₇ T₁ G₁

बीजान्यस्य प्रवर्तन्ते मृतः क्व पुनरेष्यति ॥ १४

मृता मृताः प्रणश्यन्ति बीजाद्वीजं प्रवर्तते ॥ १५

बीजमात्रं पुरा सृष्टं यदेतत्परिवर्तते ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १७९

१८०

भृगुरुवाच ।

न प्रणाशोऽस्ति जीवानां दत्तस्य च कृतस्य च ।

याति देहान्तरं प्राणी शरीरं तु विशीर्यते ॥ १

न शरीराश्रितो जीवस्तस्मिन्नेष्टे प्रणश्यति ।

यथा समित्सु दग्धासु न प्रणश्यति पावकः ॥ २

भरद्वाज उवाच ।

अग्रेयथा तथा तस्य यदि नाशो न विद्यते ।

इन्धनस्योपयोगान्ते स चाग्निर्नोपलभ्यते ॥ ३

नश्यतीत्येव जानामि शान्तमग्निमनिन्धनम् ।

गतिर्यस्य प्रमाणं वा संस्थानं वा न दृश्यते ॥ ४

C. 12. 6901
B 12. 167. 4
K. 12. 185. 4

१ १ M१ वोपयुक्तस्य; Ds२ D४.६ १ चोपयुक्तस्य (for 'युक्तस्य').

14 °) B१ ३ (marg. as in text); Ds३ (also as in text) जीवान्यस्य; T२ बीजानस्य (for 'न्यस्य'). K१ D४.६-१ T G१-३.६ प्ररोहंति; V१ Ds३ D२ ३ M१.६-७ प्ररोहंते; Ds४ प्रवर्तत (for 'वर्तन्ते'). — °) Ds३ a४ मृतः कं; Ds६ मृतः कः; D१ T१ G२.३ ६ न मृतः; G१ भूतं क (for 'मृतः क').

15 °) Bs.३ (marg. as in text) जीवः (for बीजः). M१ मार्गः (for 'मात्रं'). — °) Ks Ds३ a४ यदि तत् (for 'यदेतत्'). — °) D४ lacuna; D१ T१ G६ तदा; G१ मृतान्; Gs६ भूताद् (for 'मृता'). Ds६ मृतात्; Gs६ भूताः (for 'मृताः'). Ś१ K१ प्रनश्यति. — °) Ds२.३ जीवाजीवः (for बीजाद्वीजं).

Colophon — Sub-parvan: Ś१ K१.२ ४ ६ ७ Bo. ६-१ Ds३. a४ Dn१. n४ Ds D२-१ T G१-३ ६ M१.६-७ मोक्षधर्म. — Adhy. name. Ś१ K१.२ ४.६.७ V१ Bo. ६-१ Ds३ a४ Dn१ Ds D२-३. ३.१ भृगुभरद्वाजसंवादः; D१ T G१.२ ६ M१.६-७ जीवाक्षेपः. — Adhy. no. (figures, words or both): B१ Dn४ Ds D१.३ T१ G१.३ ६ M१.६-७ 12; Dn१ 13; D२ 11; T२ G२ 26. — Śloka no.: Ds४ Dn१. n४ Ds१ 15.

180

1 °) Ks Bs (marg. as in text) Ds Dn१. n४ Ds D२.३ ६ M१.६ जीवस्य (for जीवानां). — °) Ds

सु- (for the first च) — °) K१ D४-६.१ M१ देही; T२ प्राणे; Gs३ प्राण (for प्राणी). — °) Bs (marg. as in text) सुवि (for तु वि-).

2 °) K१ शरीराश्रितो; Bs (marg.). १.३ (marg. as in text); Ds °रं विना (for 'राश्रितो'). — °) Ś१ K१.२ ७ Ds४.६.१ विनश्यति; M१ प्रन'; M१ न न' (for प्रन'). — °) G२ गंधासु (for दग्धासु). Ks V१ Bo. ६-१ Ds३. a४ Dn१. n४ Ds D२.३.६.३ समिधामिव दग्धानां — °) Ks V१ Bo. ६-१ Ds३. a४ Dn१. n४ Ds D२.३.६.३ यथाग्निर्दृश्यते तथा; K१ प्रणश्यति च पावकः. ☞ C१: समिद्धाहे वायुना उन्नीतोऽग्निः सूक्ष्मरूपेणाकाशं प्रति गच्छति, न नश्यति, तद्वत् । ☞

3 Ds भारद्वाज. — °) K१ D४-६.३ यथा ह्यग्नेस्व; D१ T१ अग्नेर्यदा (for 'यथा' D१ T१ G२.३.६ समिद्धस्य (for तथा तस्य). — °) G१ [उ]पयोगांते; G२ [अ]पयोगांते (for [उ]पयोगान्ते). Bs (marg.) D४-६ यथे- (D४ यदि; Ds यदे; Ds तथे) धनोपयोगेन.

4 °) Bs (marg.). १.३ जानाति (for 'मि'). — °) K१ Ds शान्तिम्; Ds गतम् (for शान्तम्). — °) Ds गतिम्. Ś१ K१.३ Ds अस्य; K१ Bs (marg.) D४. ६.१.१ T G१-३.६ M१.६-७ ह्यस्य (for यस्य). Ds च (for वा). — °) K१ संस्थाने; Ds संस्थानं. Ks.१ V१ Bo. ६-१ Ds३. a४ Dn१. n४ Ds D२-३.६.३ विद्यते (for दृश्यते). — After 4, Ds१ reads 5'-6'.

5 After the ref., Gs ins.:

493* जीवस्य चेन्धनाग्नेश्च सदा नाशो न विद्यते ।

C. 12. 6902
B. 12. 167. 5
K. 12. 165. 5

भृगुरुवाच ।

समिधामुपयोगान्ते सन्नेवाग्निर्न दृश्यते ।

आकाशानुगतत्वाद्दि दुर्ग्रहः स निराश्रयः ॥ ५

तथा शरीरसंत्यागे जीवो ह्याकाशवत्स्थितः ।

न गृह्यते सुक्ष्मत्वाद्यथा ज्योतिर्न संशयः ॥ ६

प्राणान्धारयते ह्यग्निः स जीव उपधार्यताम् ।

वायुसंधारणो ह्यग्निर्नश्यत्युच्छ्वासनिग्रहात् ॥ ७

तस्मिन्नेष्टे शरीराग्नौ शरीरं तदचेतनम् ।

पतितं याति भूमित्वमयनं तस्य हि क्षितिः ॥ ८

— ^a) V1 B3 Da3 a4 D4-8 उपयोगेन; G1 °योगांते (for °योगान्ते). — ^b) K6 V1 Bo 6.7 8 (marg. as in text); 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 8. 8 G2 यथा- (Da4 तथा; G2 स चा)ग्निर्नोपलभ्यते; D4 यथासिरुप- लभ्यते; C7 स्वर्णिगैरुपलभ्यते. — Ds1 reads 5'-6^b after 4. — ^c) K6 गतं तद्धि (for -गतत्वाद्दि). — ^d) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 8 दुर्ग्रहो हि; D5 6 दुर्ग्रहः स; D7 दुर्ग्रहः सन्; T2 दुर्ग्रहं न; G2. 8 दुर्ग्रहः सन् (for दुर्ग्रहः स).

6 For the sequence in Ds1, cf. v. l. 4. — ^b) D5 7 T1 G1 3. 6 M5 [s]पि; G2 वि- (for हि). D7 संस्थित (for -वास्थित) M1. 6 7 जीवो ह्याकाशमाश्रित — ^c) B3 (marg) गृह्यते; G2 गृह्यते; M1. 5 दृश्यते (for गृह्यते). B9 D5 T1 G2 स; Da3 Dn1 n4 तु (for सु). K7 D4. 9 सुक्ष्मत्वाद् (for -सूक्ष्म). B6 (orig.) नोपलभ्यात्सूक्ष्मत्वाद् (submetric); D5 नोपल- क्ष्यते साक्षित्वाद्. — ^d) D7 T G1-3. 6 M1. 6-7 अग्निधनं (for न संशयः).

7 ^a) D7 T G1-3. 6 M5 योग्निः (for ह्यग्निः). — ^b) Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 6-7 उपधार्यते (for °धार्यताम्). — ^c) S1 K1 2 वायुः (for वायु). K7 D4 संधारणा (D4 °णे) (for °रणो). S1 K1. 2. 4 ह्यग्नेर.

8 ^a) Da3 a4 नाशो (for नष्टे) — ^b) K6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 8 ततो देहमचेतनं (B6 °नंतरं); K7 D4-3. 9 ततो देहो विचेतनः. — ^c) K7 D4-6. 9 पतितो; Da3 पतिते; Da4 °त्वे (for °तं). — ^d) K1 यमनं; K2 शयानं; D7 अधनं; T1 नयनं; G1 न धनं; G2 निधनं (for अयनं). S1 K1. 2 च (for हि).

9 K7 om. (hapl.) 9-10. ^c) S1 K1. 2. 4 स्याव-

जङ्गमानां हि सर्वेषां स्थावराणां तथैव च ।

आकाशं पवनोऽभ्येति ज्योतिस्तमनुगच्छति ।

तत्र त्रयाणामेकत्वं द्वयं भूमौ प्रतिष्ठितम् ॥ ९

यत्र खं तत्र पवनस्तत्राग्नियत्र मारुतः ।

अमूर्तयस्ते विज्ञेया आपो मूर्तास्तथा क्षितिः ॥ १०

भरद्वाज उवाच ।

यद्यग्निमारुतौ भूमिः खमापश्च शरीरिषु ।

जीवः किंलक्षणस्तत्रेत्येतदाचक्ष्व मेऽनघ ॥ ११

पञ्चात्मके पञ्चरतौ पञ्चविज्ञानसंयुते ।

राणां (for जङ्गमानां). S1 K1 2 4 Dn1 D4-7. 9 T G1-3 6 च (for हि). — ^b) S1 K1. 2. 4 जंगमानां (for स्थाव- राणां). C7: स्थावराणामिति संबन्धषष्ठी । स्थावरजङ्गम- संबन्धी पवन इत्यर्थः । C7: — ^c) K2 Da4 आकाशो. K6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 8. 8 M5. 7 [s]न्वेति (for Sभ्येति). — ^d) B9 तद् (for तम्). — ^e) K4. 6 V1 Bo 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2-6 8 9 M1. 6. 7 तेषां (for तत्र). S1 K1. 2 एकस्थं; K4. 6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2. 3. 6. 8 °त्वाद् (for °त्वं).

10 K7 om 10 (cf. v. l. 9). — ^a) V1 खं यत्र (by transp.), D7 तत्र खं. Da4 पवनं. — ^b) D5. 6 G1 transp. तत्र and यत्र. — ^c) K1 अत्र मूर्तयस् (hypermetric) (for अमूर्तयस्). D5 अमूर्तं इव विज्ञेयः. C3: अमूर्तयः, निबिडावयवत्वेन हीनाः । C7: — ^d) V1 आपो मूर्तयस् (for आपो मूर्तायस्). S1 K1 2. 4 M1. 6-7 तनुः (for क्षितिः). K6 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2 3. 6. 8 मूर्तिमंतः शरीरिणां; D4. 5 मूर्तिरापः शरीरिणां.

11 Da1 D5 G1 भारद्वाज. — ^a) S1 K4 यद्यग्नि- मारुतौ; K1. 6 °ग्निमारुतौ; K6. 7 T1 °ग्निमारुतौ; G1 यद्यग्निमारुतौ; M1. 6. 7 यद्यग्निमारुतौ (for यद्यग्निमा- रुतौ). K7 D4. 9 प्राणाः (for भूमिः). — ^b) K1 M1. 5 खमापं च; K7 D4. 9 तथापश्च. K7 D4-6. 9 शरी- रिणां (for °रिषु). — ^c) K6 स्वेतद्; B9 [ह]व्येवम्; Da1 D5 ह्येतद्; D6-7 T1 G2 3. 6 एतद् (with hiatus) (for [ह]व्येतद्).

12 ^a) G2. 6 पञ्चरते (for °रतौ). — ^b) K4 G1 संयुते; K6 V1 Bo. 6-9 Da3 a4 Dn1 n4 D5 D2. 3. 6. 8 चेतने; D4 संयुतो; C7 °ते (as in text). — D5 om.

शरीरे प्राणिनां जीवं ज्ञातुमिच्छामि यादृशम् ॥ १२
मांसशोणितसंघाते मेदःस्त्रावस्थिसंचये ।
भिद्यमाने शरीरे तु जीवो नैवोपलभ्यते ॥ १३
यद्यजीवं शरीरं तु पञ्चभूतसमन्वितम् ।
शरीरे मानसे दुःखे कस्तां वेदयते रुजम् ॥ १४
शृणोति कथितं जीवः कर्णाभ्यां न शृणोति तत् ।
महर्षे मनसि व्यग्रे तस्माज्जीवो निरर्थकः ॥ १५
सर्वं पश्यति यद्दृश्यं मनोयुक्तेन चक्षुषा ।
मनसि व्याकुले तद्वि पश्यन्नपि न पश्यति ॥ १६
न पश्यति न च ब्रूते न शृणोति न जिघ्रति ।

न च स्पर्शरसौ वेत्ति निद्रावशगतः पुनः ॥ १७
कुप्यति च कः शोचत्युद्विजते च कः ।
ध्यायति द्वेष्टि वाचमीरयते च कः ॥ १८
भृगुरुवाच ।
न पञ्चसाधारणमत्र किञ्चि-
च्छरीरमेको बहतेऽन्तरात्मा ।
स वेत्ति गन्धांश्च रसाञ्छ्रुतिं च
स्पर्शं च रूपं च गुणाश्च येऽन्ये ॥ १९
पञ्चात्मके पञ्चगुणप्रदर्शो
स सर्वगात्रानुगतोऽन्तरात्मा ।

12. 6918
12. 187. 20
12. 185. 20

12^a-13^b. — ^a) K₆. 7 V₁ B₀ 6-9 D₃ D₁ n₄ D₅
D₂-4 8 8 9 वेत्तुम्; D₄ M₅ श्रोतुम् (for ज्ञातुम्). D₇
T G₈ 8 यादृशः.

13 D₅ om 13^{ab} (cf. v. l. 12). — ^a) G₁ संवाधे
(for संघाते). — ^b) B₀. 6-9 D₅ D₃ T G₁-3. 8
M₁. 5-7 मेदः; D₄ मेदः (for मेद-). D₈ संचरे (for
संचये). — ^c) D₈ भिद्यमानः; G₀ विद्यमाने (for
भिद्य). K₇ D₄. 8 8 च; D₇ T₂ G₁-3. 8 M₁ 5-7
[s]त्र (for तु). — ^d) D₄ D₇ G₁ जीवे; G₈ जीव्यो
(for जीवो). K₇ वैव (for नैव).

14 Before 14, D₇ T G₁. 3. 8 M₁. 5. 7 ins भृगुरुवाच.
— ^a) K₄ यदि जीवं; D₅ यदा जीवं; D₅ G₂ यद्य-
जीवं; G₁ यद्यजीवः. — ^b) D₄ M₁. 6. 7 शरीरः,
D₅ T₁ शरीरः (for शरीरे). D₅ दुःखैः (for दुःखे).
S₁ K₄. 7 D₄. 8 8 G₈. 8 शरीरैर्मानसैर्दुःखैः; K₁. 2 शरीरे
(K₂ र-). मानसैर्दुःखैः; T₂ शरीरमानसैर्दुःखैः. — ^c)
D₄ D₉ कस्तं; D₅ कस्तां; G₁ यस्तां (for कस्तां).
K₆ कस्तां विदपतेद्रुजं (sic). — After 14, D₇ T
G₁-3. 8 M₅ read 18 for the first time, repeating
it in its proper place.

15 Before 15, D₇ T G₁-3. 8 M₁. 5. 7 ins भ(T₂
भा)रद्वाज उवाच. K₁ repeats 15^{ab} after 15. — ^b)
S₁ K₁. 2 स (for न). K₁ V₁ D₇ T G₁-3. 8 तं; K₇
D₄. 9 M₁. 5-7 च (for तत्). — ^c) B₉ मानसे. — ^d)
D₇ T₁ तस्मिन् (for तस्मात्).

16 ^a) K₇ D₄-8. 8 चक्षुर्भ्यां (for यद्दृश्यं). — K₆
om. 16^{bc}. — ^b) D₅ (sup. lin. as in text). S₁ चेतसा
(for चक्षुषा). — ^c) K₄. 7 B₀. 6-9 D₃. 8 D₁. n₄

D₅ D₂-8. 8. 9 चक्षुः; V₁ D₇ T G₁-3. 8 M₁. 5-7 तस्मिन्
(for तद्वि).

17 ^a) K₁ नापश्यति. K₆ 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 8
D₁. n₄ D₅ D₂-8. 8. 9 न चाप्राति; G₂ च न ब्रूते (for न
च ब्रूते). — ^b) K₆. 7 V₁ B₀. 6-9 D₃. 8 D₁. n₄ D₅
D₂-8. 8 9 भाषते (for जिघ्रति). — ^c) K₆ वा (for च).
K₇ स्पर्शरसौ, D₇ T₁ G₂. 8. 8 मसौ; T₂ corrupt
(for स्पर्शरसौ). D₄-8 न च स्पर्शं विजानाति. — ^d) S₁
K₂. 4 रतिः पुनः; K₇ D₄. 8. 8. 9 गतं मनः; D₇ गतेषु
नः; T G₁-3. 8 गते पुनः; C₇ गतः पुनः (as in text).
D₅ याति निद्रावशं मनः.

18 D₇ T G₁-3. 8 M₅ read 18 for the first time
after 14. — ^a) V₁ B₀ (marg.). 7-9 D₃. 8 D₅
D₆ 8 हृष्यते; B₀ कृष्यते (for हृष्यति). K₆ V₁ B₀.
6. 7 D₃. 8 D₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 कुप्यते (for ति).
K₆ V₁ B₀. 6. 7 D₃ D₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8. 8 कोत्र;
B₈ 9 D₄ को नु; M₁ 7 च कं (for च कः). G₁ को
हृष्यति कुप्यति च. — ^b) K₆ शोषति; V₁ त्रस्यति;
B₀ D₅ त्रसति; D₈ तस्माद् (for शोचति). G₁ शोक-
त्युद्विजते च कः. — ^c) V₁ B₀ D₄-8 शोचते ध्यायते कश्च.
— ^d) D₅ हि वः (for वः).

19 ^a) G₁ पश्य (for पञ्च). D₅ साधारणमात्र (for
'मत्र'). D₁ किञ्चि. — ^b) G₁ शरीर एको वसतेत-
रात्मा. — ^c) K₄. 6 V₁ B₀. 7-9 D₃. 8 D₁. n₄ D₅
D₂. 8. 8. 8 M₁ श्रुतीश्च; D₇ श्रुतिश्च (for श्रुतिं च). K₇
D₄. 8. 9 स वेत्ति गंधं च रसं श्रुतं च; G₈ स वेत्ति गंधांश्च
रसात्मकं च. — ^d) B₇. 8 D₃. 8 D₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8
गुणांश्च; T₁ गणांश्च (for गुणांश्च).

C. 12. 691e
B. 12. 187. 20
K. 12. 185 20

स वेत्ति दुःखानि सुखानि चात्र

तद्विप्रयोगात्तु न वेत्ति देहः ॥ २०

यदा न रूपं न स्पर्शो नोष्णभावश्च पावके ।

तदा शान्ते शरीराग्रौ देहं त्यक्त्वा स नश्यति ॥ २१

अम्मयं सर्वमेवेदमापो मूर्तिः शरीरिणाम् ।

तत्रात्मा मानसो ब्रह्मा सर्वभूतेषु लोककृत् ॥ २२

आत्मानं तं विजानीहि सर्वलोकहितात्मकम् ।

तस्मिन्यः संश्रितो देहे ह्यबिन्दुरिव पुष्करे ॥ २३

क्षेत्रज्ञं तं विजानीहि नित्यं लोकहितात्मकम् ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि जीवगुणानिमान् ॥ २४

सचेतनं जीवगुणं वदन्ति

स चेष्टते चेष्टयते च सर्वम् ।

ततः परं क्षेत्रविदं वदन्ति

प्रावर्तयद्यो भुवनानि सप्त ॥ २५

न जीवनाशोऽस्ति हि देहभेदे

मिथ्यैतदाहुर्मृत इत्यबुद्धाः ।

20 ^a) K₁ पंचात्मकी; D₁ पंचात्मक. K₇ T₁ G₁-३ ६ पंचगुणे (for 'गुण'). — ^b) G₁.३ सर्वत्र (for स सर्व). D₂ २-मात्रानु; G₂ २-मात्रानु. K₂.४ -मितो (for -गतो). — ^c) D₂ om. सुखानि. — ^d) D₂ १-योगेव; D₂ २-योगे च; D₇ देहात्तु; T₂ G₁ -योगे तु; M₅ -योगेन (for -योगात्तु). M₅ तु (for न). D₈ D₇ T G₁.३.६ M₅ देही (for देहः).

21 ^a) Ś₁ K₁.३ यथा (for यदा). K₁ D₂ ४ G₂.३ M₁.६ तु; G₃ (also) तु (for न). M₁.७ रूपो (for रूपं). — ^b) K₇ नोष्णभावश्च (for नोष्णं). D₇ T G₁-३.६ M₁.६-७ पंचके (for पावके). D₁ corrupt. — ^c) Ś₁ K₁ तथा (for तदा). K₁ शरीरेग्रौ. — ^d) T G₁-३.६ न (for स). K₄.६.७ V₁ Bo.६.७.८ (marg. as in text) ९ D₂.३.४ D₂ १-४ D₈ D₂-९ देहत्यागेन नश्यति.

22 ^a) K₁ ४ अस्मयं; T₁ ममयं (for अम्मयं). K₆.७ Bo.६-९ D₂ ३.४ D₂ १-२ आपोमयमिदं सर्वम्. — ^c) M₁ यत्रात्मा मनसो ब्रह्मा. — ^d) K₇ भूतकृत् (for लोकं). D₄-३.९ सर्वलोकेषु भूतकृत्. — After 22, K₂.७ B₇ D₂ १.४ D₈ D₂-६ ३.९ G₂ ins.:

494* आत्मा क्षेत्रज्ञ इत्युक्तः संयुक्तः प्राकृतैर्गुणैः ।

तैरेव तु विनिर्मुक्तः परमात्मैत्युदाहृतः ।

[(L. 1) K₇ D₂.६.९ संश्लेष (for इत्युक्तः). D₂ ४ इत्युक्तः (for संयुक्तः).] १३.

23 With 23-24, cf. 3. 203. 30-31. — ^a) Ś₁ K₁.३.४ च; K₇ D₂ ९ स; D₇ T₁ G₂ तु; T₂ G₁ M₁.७ हि (for तं). Ś₁ K₂.४.७ D₂ ९ विजानीहि; K₁ विजानीति (for 'नीहि'). — V₁ reads 23^b-24^a on marg. — ^b) Ś₁ K₁.३.४.७ V₁ D₂ ९ स लोकस्य; B₈ D₂ ३.४ सर्वभूतः; D₅ नित्यं योगः; D₆ यः स लोकः; D₇ T G₁-३.९ तं लोकस्य; M₁.६-७ नित्यं कर्म (for सर्व-

लोक). K₇ V₁ D₂.६ ९ विधायकः; D₈ D₇ T G₁-३ ९ C_v विधायकं; D₅ M₁.६-७ -जितात्मकं (for 'हिता').
॥ G₃ लोकस्य विधायकमीश्वरमात्मानं जीवं जानीहि ॥
C_v विधायकं नियामकम् । ॥ — Ś₁ K₁.३.४ om. (hapl.) 23^c-24^b. — ^c) K₇ Bo.९ D₇.९ T₁ G₁-३.६ M₅ स (for यः). V₁ संप्रश्रितो; B₇.९ समाः; T₂ स सुं (for यः सं). K₇ V₁ B₇.९ D₄ ७.९ T G₁-३.६ देवो; D₂ देहो (for देहे).

24 Ś₁ K₁.३.४ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23). V₁ reads 24^a on marg. — ^a) T₂ तु (for तं). — ^b) D₈ सर्व- (for नित्यं). B₈.९ (marg) D₈ M₁.६.७ नित्यं योग (M₁.६ ७ त्याग) जितात्मकं. — ^c) D₅ G₁ ततो (for तमो). — ^d) D₂ D₈ जीवं (for जीव). D₄.६ -गुणात्मकं (for 'निमान्'). — After 24, T₂ ins.:

495* जीवमात्मगुणं विन्वादात्मानं परमात्मनः ।

25 = (var.) 3. 203. 33. — ^a) V₁ Bo.६-९ D₂.३.४ D₄ M₁.६ ७ सचेतनं (for स). ॥ C_v सचेतनं भावप्रधानो निर्देशः । सचेतनत्वमिति यावत् । ॥ — ^b) K₁ (before corr. as in text) स चेष्टति; B₈ संचेष्ट*. K₆ Bo D₂ १ D₂ ३ (marg.) चेतयते; D₂ lacuna (for चेष्ट). — ^c) K₆ Bo.६-९ D₂.३.४ D₂ १.४ अतः (for ततः). D₇ T₁ क्षेत्रविदो; T₂ G₁ क्षेत्रमिदं; C_v क्षेत्रविदो (for 'विदं'). — ^d) G₁ प्रवर्तयद्यो; M₁.६.७ प्राकल्पयद्यो (for प्रावर्तं).

26 = (var.) 3. 200. 26. — ^a) Ś₁ K₁.३ हि जीवनाशो; K₇ V₁ D₄-६.९ M₁.६.७ हि देहनाशो; D₂ १ हि जीवभेदे; D₇ T G₁-३.६ M₅ शरीरं (for हि देह). — ^b) Ś₁ K₁.३.४ G₁.३ मृत इत्यबुद्धाः (G₁.३ 'अज्ञा'); K₇ B₈ D₂.६.९ M₁.६.७ त्रियती (M₁ 'ते')ति मूढाः. B₈ (marg. as in text) अबुद्धाः (for अबुद्धाः). — ^c) Ś₁ K₁.३ D₈ देहांतरगः; T₁ 'तरतः' (for 'हान्तरितः').

जीवस्तु देहान्तरितः प्रयाति

दशार्धतैवास्व शरीरभेदः ॥ २६

एवं सर्वेषु भूतेषु गूढश्चरति संवृतः ।

दृश्यते त्वग्रयया बुद्ध्या सूक्ष्मया तत्त्वदर्शिभिः ॥ २७

तं पूर्वापररात्रेषु युञ्जानः सततं बुधः ।

लब्धाहारो विशुद्धात्मा पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ २८

चित्तस्य हि प्रसादेन हित्वा कर्म शुभाशुभम् ।

प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा सुखमक्षयमश्नुते ॥ २९

मानसोऽग्निः शरीरेषु जीव इत्यभिधीयते ।

सृष्टिः प्रजापतेरेषा भूताध्यात्मविनिश्चये ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८० ॥

१८१

भृगुरुवाच ।

असृजद्ब्राह्मणानेव पूर्वं ब्रह्मा प्रजापतिः ।

आत्मतेजोभिनिर्वृत्तान्भास्कराग्निसमप्रभान् ॥ १

ततः सत्यं च धर्मं च तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ।

आचारं चैव शौचं च स्वर्गाय विदधे प्रभुः ॥ २

देवदानवगन्धर्वदैत्यासुरमहोरगाः ।

C. 12. 6832
B. 12. 188. 3
K. 12. 186. 3

— ^a) K₄ दशार्धतैवाणि; K₆ D₈ 8 M₅ (*sup. lin.* as in text). ^e 'धैतस्तस्य'; K₇ V₁ B₀ D_{n1} D₅ D₄-8 9 'धैता तस्य (for 'धैतैवास्व). ^f S₁ K₁. 2 [अ]स्ति (for [अ]स्व). * Cn. v. दशार्धता पञ्चत्वम् । *

27 With 27, cf. 3. 203 34; Katha Upaniṣad I 3 12. — ^b) D_{n1} सूदृश (for 'गू'). D₄. 6. 9 साक्षि-
वत् (for संवृतः). — ^c) B₉ D_{n1} D₅ त्वग्रया; T₂
त्वग्रिया; G₁ तत्त्वया (for त्वग्रयया). — ^d) D₄
सूक्ष्मया. ^f S₁ (*sup. lin.* as in text) K₂ सूक्ष्म- (for
तत्त्व-). ^f S₁ K₁. 2 -बुद्धिभिः; D₅ वेदिभिः (for -दर्शिभिः).

28 = (var.) 3 203. 37. — ^a) K₁ ते; D_{n4}
सं- (for तं). K₄ पूरापरः; D₄₄ पूर्वपरः; D_{n1} पूर्वा-
पर- (for 'पर). K₇ B₆ (*marg.*) D₄ 6. 9 पूर्वरात्रे
परार्धे च. — D₆ om. 28^a-29^b. — ^c) D₄ G₁ लब्धाहारो;
D₇ हव्या'; G₂ अह्याहारो (for लब्धा'). — K₁ om.
28^a-29^a. — ^d) B₆ आत्मना.

29 = (var.) 3 203. 35. K₁ om. 29^a^b; D₆ om
29^a^b (cf. v. l. 28). — ^a) K₆ lacuna; M₅ तु (for
दि). — ^b) K₇ D₄ 9 हंति (for हित्वा). B₀ सर्व-
(for कर्म). — ^c) K₇ D₄ 6. 9 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा;
D₇ T₁ G₈. 6 प्रसन्नात्मात्मनि स्थित्वा. — ^d) K₄. 6 B₀. 6-9
D₄₈ a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 8. 8 आनन्दम्; K₇ D₄. 5 9
चाव्ययम्; V₁ D₇ T₂ G₂. 8. 6 M₁. 5. 7 अव्ययम्; G₁
अव्ययम् (for अव्ययम्).

30 ^a) * C₅: मानसोऽग्निः, अग्ने नयनात्परमात्मा ।

— ^a) K₁ भूताध्यात्म; K₂ D₇ G₂ M₁ भूताद्या (M₁
'प्या'त्म- (for 'ध्यात्म). B₉ (*marg.*) D₄. 5. 7 T
G₈. 6 M₅. 7 विनिश्चया; G₁. 2 'श्रयः; M₁. 6 'श्रयात्;
M₇ (*inf. lin.*) 'श्रिताः (for 'श्रये).

Colophon. — *Sub-parvan*. ^f S₁ K₁. 2. 4. 6. 7 B₀. 6.
8. 9 D₄₈ a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-5. 7-9 T₂ G₁. 2. 6 M₁. 5-7
सोक्षधर्म. — *Adhy. name*: ^f S₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀.
6-9 D₄₈. a₄ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-6. 8 9 भृगुमरद्वासंवादः;
D₇ T₁ G₁. 2. 6 जीवलक्षणं (G₁ 'णः); M₁. 5-7 भृगु-
भरद्वाजसंवादे जीवलक्षणं. — *Adhy. no* (figures, words
or both): B₇ D_{n4} D₈ D₂. 7. 8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 5-7
13; D_{n1} 14; T₂ G₂ 27. — *Śloka no.*: D_{n1}. n₄
31, D₈ 35.

181

1 ^a) D₅₂ असृजन्. — ^b) K₄ पूर्वं योसौ; G₈
ब्रह्मा पूर्वं (by transp.). D_{n1} n₄ D₈ T₂ G₈ M₅ प्रजा-
पतीन् (for 'पति). — ^c) D₄ तेजोति- (for तेजोभि-).
K₆ D₄₄ D₇ -निर्वृत्तान् (for -निर्वृ').

2 ^a) D₇ T तपः (for ततः). D₂. 8 धर्मेश; D₇
शौचं (for धर्म). — ^b) D₄₄ M₁ तपो (for तपो).
M₇ शाश्वतः. — ^c) D₄₄ आचाराश्च; D₄. 9 आहारं;
D₇ आचारान् (for 'रं). D₆. 7 पंच; T₁ चाय (for
चैव). — ^d) D₆ स्वर्गाय; D₇ T₂ G₁-8. 6 M₁. 5-7
स्वर्गादौ (for स्वर्गाय). D₄₈. a₄ पुनः (for प्रभुः).

C. 12. 693B
B. 12. 186. 3
K. 12. 186. 3

यक्षराक्षसनागाश्च पिशाचा मनुजास्तथा ॥ ३
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्च द्विजसत्तम ।
ये चान्ये भूतसंघानां संघास्तांश्चापि निर्ममे ॥ ४
ब्राह्मणानां सितो वर्णः क्षत्रियाणां तु लोहितः ।
वैश्यानां पीतको वर्णः शूद्राणामसितस्तथा ॥ ५

भरद्वाज उवाच ।

चातुर्वर्ण्यस्य वर्णेन यदि वर्णो विभज्यते ।
सर्वेषां खलु वर्णानां दृश्यते वर्णसंकरः ॥ ६
कामः क्रोधो भयं लोभः शोकश्चिन्ता क्षुधा श्रमः
सर्वेषां नः प्रभवति कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ७

3 ^a) K4. 6. 7 V1 B0. 6-9 D4. 81 Dn1. n4 Ds
D2-8. 8. 9 T2 G1 M1. 5. 6 गंधर्वा (for -गन्धर्वै-). —^a)
G2 -नागश्च. —^a) Ds पिशाच- (for 'चा'). D7 T
G1-8. 8 M6 मातुषास् (for मनुजास्).

4 ^a) G2 ब्राह्मणः. —^b) D2 om. (hapl.) from
श्र up to शूद्रा (in 5^d) K1 D4 द्विजसत्तमः; B6
D7 'सत्तमाः. —^a) D81 चापि (for चान्ये). D4. 8
a4 बहु- (for भूत). K7 -संघास्ता; B6. 8. 9 D4. 81
-संघाता (for 'नां). —^a) K4. 6 B0. 6-9 D4. 81
Dn1. n4 Ds D8 8 वर्णास्; Ds सर्वास् (for संघास्).
D7 T G2. 8. 8 M1 6-7 संघातास्तां (D7 'स्ता)श्च निर्ममे;
G1 संघास्तांश्च विनिर्ममे.

5 D2 om. up to शूद्रा (cf. v. l. 4). —^a) K1
वर्णाः. —^b) K7 D4. 5. 9 G1 च (for तु). —^a)
K1. 7 आसितस् (for अं).

6 G1 om. 6-20. D4. 8 Ds भारद्वाज. —^a)
K1 D6-8 T1 G3. 8 M1. 6 चातुर्वर्ण्यस्य. —^b) D7 वर्णाः.
K6. 7 B7 Dn1 D2-4. 8. 9 विभिद्यते (for विभज्यते).
— V1 reads 6^e-7^d on marg. —^a) M1. 7 अपि (for
खलु). —^a) K4. 6 B8 D8 वर्णशंकरः.

7 G1 om. 7 (cf. v. l. 6). V1 reads 7 on marg.
—^a) K6. 7 Dn1 D7 T1 G2. 8. 8 कामक्रोधौ. Dn4
लोभः; Ds तत्र (for लोभः). —^b) K4 शोकाश्च;
M1 लोकश्च (for शोकाश्च). Ś1 K1. 2. 4 [अ]क्षमा (for
क्षुधा). Ds श्रयः (for श्रमः). —^a) B8. 9 D4. 8
M6 न प्र-; D7 T1 चैव; D8 तु प्र- (for नः प्र-).
—^a) K7 D4. 9 धर्मो (for वर्णो). K6. 7 D4. 8. 8
विभिद्यते (for विभज्यते).

स्वेदमूत्रपुरीषाणि श्लेष्मा पित्तं सशोणितम् ।
तनुः क्षरति सर्वेषां कस्माद्वर्णो विभज्यते ॥ ८
जङ्गमानामसंख्येयाः स्थावराणां च जातयः ।
तेषां विविधवर्णानां कुतो वर्णविनिश्चयः ॥ ९
भृगुरुवाच ।

न विशेषोऽस्ति वर्णानां सर्वं ब्राह्मिदं जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्टं हि कर्मभिर्वर्णतां गतम् ॥ १०.
कामभोगप्रियास्तीक्ष्णाः क्रोधनाः प्रियसाहसाः ।
त्यक्तस्वधर्मा रक्ताङ्गास्ते द्विजाः क्षत्रतां गताः ॥ ११
गोषु वृत्तिं समाधाय पीताः कृष्णपुजिविनः ।

8 T2 G1 om. 8 (for G1, cf. v. l. 6), D7 reads
8 on marg. —^b) Ś1 K1. 2 च (for स्-). M1. 7
-लोहितं (for शोणितम्). D7 T1 G2. 8 8 श्लेष्मणा पित्त-
शोणिते. —^a) K1 B8 (marg.) तन्नः; K7 D4 9
ननु; B8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds समं;
D7 T1 G2. 8 8 तनोः (for तनुः). V1 D4. 81 स्पंदति;
B8 Ds स्वनति; Ds रक्षति (for क्षरति) —^a) K6
विभज्यते; D4. 8 विभिद्यते (for विभज्यते).

9 G1 om. 9 (cf. v. l. 6). —^a) K2 जंगमानास्.
K6 D4. 8 8 च सर्वेषां; Ds च संख्येयाः (for अमंख्ये
याः). —^b) Dn4 जायतः; T2 जायते (for जातयः).
—^a) D81 (before corr.) s2 वर्णे (for वर्ण-). D4. 8
-विभक्तयः (for -विनिश्चयः).

10 G1 om. 10 (cf. v. l. 6). K1. 2. 4 transp.
10^{ab} and 10^{cd}. Ś1 reads 10^{ab} on marg. —^a)
K2. 4 तेषां विविधवर्णानां (=9^a); D7 T G2. 8. 8 M1. 5-7
विशेषो नास्ति व-. —^b) D4. 8 सर्व- (for सर्व). K6
V1 B0. 6-9 D8. 5-8 T1 G2. 8. 8 ब्रह्ममयं; K7 T2 ब्रह्म-
मिदं (for ब्राह्मं). —^a) D4. 8 D5. 7 T1 G2. 8. 8
ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K7 D4 9 -संसृष्टं; B8. 8 (marg.)
D4. 8 D7 T G2. 8. 8 -सृष्टा हि; Ds -संसृष्टाः (for -सृष्टं
हि). —^a) K1 B9 गताः; B8. 8 (marg.) D4. 8 D5. 7
T G2. 8. 8 गताः (for गतम्).

11 G1 om. 11 (cf. v. l. 6). —^a) Ś1 K1. 2. 4. 8
Ds -लोभः; M7 -भोगा- (for -भोग-). K1 तीक्ष्णाः.
—^a) D7 T1 G6 -स्वधर्म- (for 'र्मा'). Ś1 K1. 2 रक्तास्ते
(for रक्ताङ्गास्). —^a) Ś1 K1. 2 द्विजाश्च (for ते
द्विजाः).

स्वधर्मं नानुतिष्ठन्ति ते द्विजा वैश्यतां गताः ॥ १२
 हिंसानृतप्रिया लुब्धाः सर्वकर्मोपजीविनः ।
 कृष्णाः शौचपरिभ्रष्टास्ते द्विजाः शूद्रतां गताः ॥ १३
 इत्येतैः कर्मभिर्यस्ता द्विजा वर्णान्तरं गताः ।
 धर्मो यज्ञक्रिया चैषां नित्यं न प्रतिषिध्यते ॥ १४
 वर्णाश्रित्वार एते हि येषां ब्राह्मी सरस्वती ।
 विहिता ब्रह्मणा पूर्व लोभाच्चज्ञानतां गताः ॥ १५

ब्राह्मणा धर्मतत्रस्थास्तपस्तेषां न नश्यति ।
 ब्रह्म धारयतां नित्यं व्रतानि नियमांस्तथा ॥ १६
 ब्रह्म चैतत्पुरा सृष्टं ये न जानन्त्यतद्विदः ।
 तेषां बहुविधास्त्वन्यास्तत्र तत्र हि जातयः ॥ १७
 पिशाचा राक्षसाः प्रेता बहुधा म्लेच्छजातयः ।
 प्रमृष्टज्ञानविज्ञानाः स्वच्छन्दाचारचेष्टिताः ॥ १८
 प्रजा ब्राह्मणसंस्काराः स्वधर्मकृतनिश्चयाः ।

C. 12. 6948
B. 12. 188 19
K. 12. 186. 19

12 G₁ om. 12 (cf. v. 1. 6). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂-8. 3. 9 गोभ्यो; G₃. 8 वैश्य- (for गोषु). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂. 2. 5 8 समास्थाय; G₃. 8 दाय (for धाय). — ^b) K₇ D₄. 9 कृच्छ्रोप-; D₆ कृश्युप- (for कृष्युप-). G₂ जीविनाः (for जीविनः). — ^c) K₄ स्वधर्मेषु (hyper-metric), K₆ V₁ Bo. 7-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₃. 8 G₂ स्वधर्मान्; D₂ lacuna; D₇ स्वधर्मे (for 'मं'). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄ 9 नानुतिष्ठन्तस्; B₆ नाधितिष्ठन्ति; M₆ नानुवर्तते (for 'तिष्ठन्ति'). M₁. 7 स्वकर्मं न करिष्यन्ति.

13 G₁ om. 13 (cf. v. 1. 6). Ś₁ reads 13 on marg. — ^a) D₄-8 हिंसारति-; G₂ हिंस्रनृत- (for हिंसा) — ^b) K₁ सेवा- (for सर्व-). B₆ (marg. as in text) वर्णोप-; D₆ G₂ M₇ कामोप- (for 'कर्मोप-').

14 G₁ om. 14 (cf. v. 1. 6). — ^a) G₂ व्यक्ता (for व्यस्ता). — Das. a₄ om. 14^{ed}. — ^c) G₂ धर्मे (for धर्मो). Ś₁ K₁. 2. 4 यज्ञः क्रिया K₄. 6 Bo. 7-9 Dn₁ n₄ Ds D₂ 3 8 तेषां; K₇ D₄ G₂ वैषां (for चैषां). — ^d) Dn₄ प्रतिविध्यते; D₇ T₁ G₂. 8 6 पद्यते (for 'षिध्यते').

15 G₁ om. 15 (cf. v. 1. 6). — ^a) K₇ D₄-8. 9 इत्येते (for एते हि). K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂. 3. 8 इत्येते चतुरो वर्णा. — ^b) Ds₁ (sup. *lm.* as in text). s₂ तेषां; T₂ G₂ एषां (for येषां). — ^c) M₅ विहितं. K₁ B₆ Da₄ D₇ T₁ G₂. 8. 6 ब्राह्मणाः (for ब्रह्मणा). K₇ D₄. 6. 9 ब्रह्मणा विहिता पूर्व. — ^d) K₇ D₄-7 अज्ञानतां (for स्वज्ञां). ☞ C₇: ब्राह्मी परब्रह्म-संबन्धिनी सरस्वती वेदपुराणादिरूपा विद्या । ☞

16 G₁ om. 16 (cf. v. 1. 6). — ^a) B₆ D₆ ब्रह्मणा (for ब्रा). Ś₁ (sup. *lm.*) K₁. 7 V₁ B₆. 7. 8 (marg.) Dn₁ Ds₁ (sup. *lm.* as in text). s₂ D₂. 7. 9 T₂ G₂. 2. 6 M₅ ब्रह्म-; D₄ यश्च; D₆. 8 ये स्व- (for धर्म-). Ś₁

(sup. *lm.* as in text) -तस्थस्तासु; K₁ -तद्व्यसु; K₂ -तत्रस्तासु; K₄ -तत्रस्तासु; Das. a₄ -तत्रस्तासु; D₄-8 -कर्मस्थासु (for -तत्रस्थासु) — ^b) Ś₁ K₁ V₁ Bo. 6. 8. 9 Das. D₄. 9 T₂ ततस् (for तपस्). K₂ तु (for न). — B₆ om. (hapl.) 16^{ed}. — ^c) D₆ धारयते (for 'यतां'). — ^d) D₆ G₂. 8 नियमासु; D₇ 'तांसु (for 'मांसु').

17 G₁ om. 17 (cf. v. 1. 6). — ^a) Das. a₄ ब्राह्मी (for ब्रह्म). K₆ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂. 3. 8 T₂ चैव (for चैतत्). K₆. 7 Bo. 6-9 Dn₁ n₄ Ds D₂-8. 8 9 परं; Das. a₄ परां (for पुरा). Das. a₄ सृष्टि-; D₆ श्रेष्ठे (for सृष्टं). — ^b) D₇ T₁ G₂. 8. 6 ये तु; M₁. 5-7 ये च (for ये न). K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂-6. 8 तद्विदः; Das. Dn₁ n₄ Ds D₇ T₂ G₂. 8. 6 M₁ 5-7 ते- (G₂ न)द्विजाः; Das. तद्विदाः (for [अ]तद्विदः). — ^d) K₆ Bo. 6. 9 Das. a₄ D₄. 7. 8 T₂ G₂. 8. 6 M₅. 6 द्विजातयः; K₇ Ds D₂-4. 6 9 M₁. 7 विजां; Dn₄ विजायत (for हि जातयः).

18 G₁ om. 18 (cf. v. 1. 6). K₇ D₄. 9 om. (hapl.) 18^{ab}. — ^a) K₆ राक्षस- (for 'सा'). D₇. T₂ G₂. 8 6 M₅. 7 पिशाच- (G₂ M₆ 'चा)राक्षसप्राया. — ^c) Ś₁ K₁ 2 G₂ प्रमृष्टज्ञान-; D₄. 9 प्रमृष्टा (for प्रमृष्टं). — ^d) D₇ T₂ G₂. 3 6 स्वच्छन्दाहार- (for 'चार-'). Bo -चेष्टिकाः (for 'ताः').

19 G₁ om. 19 (cf. v. 1. 6). — ^a) Bo. 8 (marg.) Das. तु ब्रह्म- (for ब्राह्मण-). — ^b) K₁. 4. 8 V₁ Bo. 6-9 Das. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂. 3. 5 7. 8 T₂ G₂. 2. 6 M₆ स्वकर्म- (for स्वधर्म-). Ś₁ K₁. 2 -निरताः सदा; K₇ D₄. 9 M₆ (inf. *lm.*) -कृ (M₆ -ना)तनिश्चयाः (for 'निश्चयाः'). — ^d) T₂ सृज्यते. K₆ वापरे; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₂ चापरा; T₂ M₁. 5. 6 च परा; G₂ स परा; M₇ च परे (for चापरे). D₇ T₁ G₆ M₁. 5. 6 वरैः; T₂ वरे (for परैः).

C. 12. 6948
B. 12. 186. 19
K. 12. 186. 19

ऋषिभिः स्वेन तपसा सृज्यन्ते चापरे परैः ॥ १९
आदिदेवसमुद्भूता ब्रह्ममूलाक्षयान्वया ।

सा सृष्टिर्मानसी नाम धर्मतन्त्रपरायणा ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८१

१८२

भरद्वाज उवाच ।

ब्राह्मणः केन भवति क्षत्रियो वा द्विजोत्तम ।

वैश्यः शूद्रश्च विप्रपे तद्ब्रूहि वदतां वर ॥ १

भृगुरुवाच ।

जातकर्मादिभिर्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।

वेदाध्ययनसंपन्नः षट्सु कर्मस्वस्थितः ॥ २

शौचाचारस्थितः सम्यग्विधसाशी गुरुप्रियः ।

नित्यव्रती सत्यपरः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥ ३

सत्यं दानं दमोऽद्रोह आनृशंसं क्षमा घृणा ।

तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ४

क्षत्रजं सेवते कर्म वेदाध्ययनसंमतः ।

दानादानरतिर्यश्च स वै क्षत्रिय उच्यते ॥ ५

20 G₁ om. 20 (cf. v. 1. 6). — * D₈ D₇ T
G₂ 3. 6 M₁. 5-7 आदावेव (for आदिदेव). G₂ समुद्भूत-
(for 'ता'). — ^b K₈ Bo. 7 D₈ D₃. 5. 7 M₆. 7 ब्रह्म-
मूलाक्षयान्वयाः; G₂ 'मूलाः क्षयान्वयाः. — ^c D₄ मनसा
(for सा सृष्टिः) — ^d Ś₁ K₁ 2. 4 लोक- (for धर्म).
K₇ M₈ परायणाः. D₆ भक्त धर्म परायणः.

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś₁ K₁ 2. 4 6 7 Bo.
6-9 D₃ 3. 6 D₁ 1. 4 D₈ D₂-9 T G₁. 2 6 M₁. 5-7 मोक्ष-
धर्म. — *Adhy name*: Ś₁ K₁. 2 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9
D₃. 3. 6 D₁ 1. 4 D₈ D₂-9 भृगुम् (K₁ 'सा' भरद्वाजसंवादः;
D₇ T G₈ वर्णविभागः; M₁. 5 भृगुभरद्वाजसंवादे वर्णवि-
भागः; M₆. 7 'संवादे वर्णविभागवचने (M₇ 'कथनं').
— *Adhy no* (figures, words or both): B₇ D₁ 1. 4
D₈ D₇. 3 T₁ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 14; D₁ 15; D₂ 13;
T₂ G₂ 28. — *Sloka no.* D₁. 1. 4 D₈ 20.

182

1 D₁ 1. 4 D₈ भारद्वाज. — ^a D₃ 4 ब्राह्मणं. T₁ G₂. 6
केन भवति ब्राह्मण. — ^b D₇ T₁ G₈ 6 द्विजयत्तम (for
वा द्विजं). — ^c D₃ वैश. K₁ शूद्राश्च; K₈
D₃ 4 शूद्रस्य. — ^d G₂. 6 तन्मे ब्रूहि विदां वर.

2 D₇ om. the ref. ^b K₁ G₂ सङ्कृतः; K₇

संस्कृतैः. — ^a D₁ 4 अवस्थिताः.

3 * D₁ शौचाचारैः (for 'चार'). D₇ T G₁-3. 6
M₈ रतः (for 'स्थितः'). — ^b M₁. 6. 7 विदिसा (M₇
'ता') शौ (for विव) ☞ C₁ विवसं ब्राह्मणादिभुक्तशे-
षम् ॥ C₇ यज्ञशेषमतिथ्यादिभिर्मुक्तशेषं वा । ☞ — ^c
K₇ D₈ नित्यं (for नित्य). D₁ 1 ब्रह्मप्रियः; D₈ सत्य-
पक्षः; G₂ 'पराः (for 'पर'). — ^d Ś₁ K₁. 2. 4 'सप्तमः
(for उच्यते).

4 = 3. 177. 16. G₈ om (hapl.) 4-5. — *)
K₄ M₁. 5-7 तपोद्रोहः; K₈ Bo. 9 D₈ अथोद्रोहः; K₇
D₄-6. 9 तपोक्रोधः; B₆-8 D₃. 3. 6 D₁. 1. 4 D₈ D₂. 3
अथाद्रोहः; D₇ G₈ दमोद्रोहम् (for दमोऽद्रोह). — ^b
K₈ Bo. 6 (marg.). 7-9 D₃ 4 D₈. 3 कृपा घृणा; K₇
D₄. 6. 9 घृणा क्षमा (by transp.); D₃ D₁. 1. 4 D₈ त्रपा
घृणा; M₁. 5-7 कृतज्ञता. — ^c K₇ D₄-6. 9 M₁. 5-7 दमश्च
(for तपश्च). K₁ (sup. lin. as in text) तत्र; B₈. 9
यस्य (for यत्र). — ^d V₁ transp. स and ब्राह्मण.
D₈ स्थितः (for स्मृतः).

5 G₈ om. 5 (cf. v. 1. 4). — *) K₂. 7 D₃. 9 T₁
G₂. 6 M₁. 5. 7 क्षत्रजं; D₇ क्षमजं (for क्षत्रजं). G₁
सेवके (for 'ते'). D₇ T₁ G₂. 6 वस्तु (for कर्म). — ^b
K₄. 6 Bo D₁. 1. 4 D₈ D₂. 3. 6 संमतः; K₇ कर्मसु;
B₆ G₁ संमितः (for 'संमतः'). — ^c D₇ T₁ G₂. 9 यवश्च

कृषिगोरक्ष्यवाणिज्यं यो विशस्यनिशं शुचिः ।
 वेदाध्ययनसंपन्नः स वैश्य इति संज्ञितः ॥ ६
 सर्वभक्षरतिनित्यं सर्वकर्मकरोऽशुचिः ।
 त्यक्तवेदस्त्वनाचारः स वै शूद्र इति स्मृतः ॥ ७
 शूद्रे चैतद्भवेच्छूद्रं द्विजे चैतन्न विद्यते ।
 न वै शूद्रो भवेच्छूद्रो ब्राह्मणो न च ब्राह्मणः ॥ ८
 सर्वोपायैस्तु लोभस्य क्रोधस्य च विनिग्रहः ।

(for -रतिर्). Ks V1 Bo. 6-9 Da. 2. 2. 4 Dn1. n4 Ds
 D2. 3. 8 यस्तु; D1 T G1 2 6 चैव (for यश्च). ☞ Ca. 5:
 आदानं करभागादिग्रहणम् । ☞

6 ^a) K7 V1 D1. 7 9 T G1-3 6 M5 -गोरक्ष- (for
 -गोरक्ष्य-) Ks Bo. 6 7. 8 (marg. as in text). 9 Das.
 a4 Dn4 D2. 9 8 विशत्याशु पशुभ्यः (Bs 'शूच्य')श्च, Dn1
 Ds वाणिज्या पशुरक्षा च, Ds वित्तार्जनपरश्चैव. — ^b)
 Ks Bo. 6 7 8 (marg. as in text) 9 Da4 Dn1. n4 Ds
 D2. 3 8 कृष्यादानरति. (Ds 'रुचिः') शुचिः (Da4
 कचित्); Das कृष्यासंस्कारैः संस्कृतशुचि (sic).

7 ^a) Ś1 K1. 2. 4 भक्षकरो; K7 D4-5. 9 -भक्ष (D4. 9
 'क्ष्य')रतो; Bo -भक्ष्यरतिर्; Das. a4 D2 -भक्ष्या (D2
 'क्षा')रतिर् (for -भक्ष'). D1 T1 सर्व भक्षति नित्यं यः;
 G2 सर्वभक्षयति नित्यं (sic). — ^c) K7 D4-5. 9 त्यक्त-
 वेदसमाचारः. — ^d) B7-8 Da4 श्रुतिः (for स्मृतः).

8 = 3. 177. 20. — ^a) Bo 8 (marg. as in text). 9
 Da4 चैव (for चैतद्). Ś1 K1 B8 (marg.) Das Ds. 6
 लक्ष्म; V1 B8 (orig.) D4 लक्ष्; Da4 लक्ष्य; Dn1
 लक्षे (for लक्ष्यं). — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1
 n4 Ds D2. 3. 8 तच्च न; D4 Gs वैतन्न (for चै°).
 Ś1 K1. 2 दृश्यते; K4 लक्ष्यते (for विद्यते). — ^d) Ds
 नैव (for न च). Ś1 K1. 2. 4 V1 B7-9 Da3. a4 M5
 ब्राह्मणो ब्राह्मणो न च.

9 = (var.) 3 203. 39. — ^a) K7 सर्वोपायस्य
 (for 'पायैस्तु'). G1 transp. लोभस्य and क्रोधस्य. K7
 om. च — ^c) Ks. 7 Bo. 6-9 Dn1 n4 Ds D2-3. 8. 9
 ज्ञानानां; Das. a4 ज्ञातानां; M7 ज्ञातव्यं (for ज्ञा°).
 — ^d) Ds [आ]त्मसंभवः (for 'संयमः'). — After 9,
 Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 8. 8 ins.:

496* वायौ सर्वात्मना तौ हि श्रेयोघातार्थमुत्थितौ ।

[Ks लाज्यौ; Bs (marg. as in text). 7. 8 (marg.
 as in text). 9 Das कार्याः (for वायौ). Ds च (for

एतत्पवित्रं ज्ञातव्यं तथा चैवात्मसंयमः ॥ ९
 नित्यं क्रोधात्तपो रक्षेच्छ्रियं रक्षेत मत्सरात् ।
 विद्यां मानावमानाभ्यामात्मानं तु प्रमादतः ॥ १०
 यस्य सर्वे समारम्भा निराशीर्बन्धनास्त्विह ।
 त्यागे यस्य हुतं सर्वं स त्यागी स च बुद्धिमान् ॥ ११
 अहिंस्रः सर्वभूतानां मैत्रायणगतश्चरेत् ।
 अविस्मभ्मे न गन्तव्यं विस्मभ्मे धारयेन्मनः ॥ १२

G. 12. 6955
 B. 12. 189 16
 K. 12. 187. 16

हि). B7 Da4 Dn4 उच्छ्रितौ (for उत्थितौ).]

10 = (var.) 3. 203. 40 — ^a) T2 नित्य- (for
 नित्यं). G1 यमाच् (for क्रोधात्) Ks V1 Bo. 6-9
 Das. a4 Ds D2 3. 7. 8 T G1-3 6 M1 5-7 श्रियं (G2
 'या') (for तपो). K7 D4. 5 9 रक्ष्यं; Ds1 रक्ष्येच्.
 — ^b) Ks V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2 3. 7 8 T
 G1-3 6 M1. 5-7 तपो; K7 D4. 9 श्रियो; Bo lacuna;
 Ds श्रेयो (for श्रियं). Ks B8-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds
 D2 3 8 रक्षेच्च; Bo lacuna (for रक्षेत). Ś1 K1. 2. 4
 श्रियं रक्षेरमत्सरान्. — ^c) T2 विद्या. Ks. 6 Bo. 6-9
 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 5. 8. 8 M1 मानापमानाभ्याम्
 (for मानावमानाभ्याम्). — ^d) After आत्मानं, Das.
 a4 read 12^b for the first time, repeating it in its
 proper place. K7 D4 7 च (for तु). K2 प्रमादतः
 (for प्रमा°).

11 = 3. 203. 43: cf. 6. 26. 19 — ^a) Das
 lacuna for यस्य सर्वे. Das परिग्रहा (for समारम्भा).
 — ^b) D1 T1 Gs निराशा; T2 G1 निराशी- (for 'शीर्-').
 Ks द्विजाः; K7 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M5
 (sup. lin. as in text). 9. 7 द्विज; M1 द्विजः (for
 त्विह). Das. a4 निराशीर्बन्धनादिषु ☞ Ca: निराशी-
 र्बन्धनाः आशंभारूपबन्धनहीनाः, अफलेच्छयारब्धाः । ☞
 — ^c) Ds कृतं; D7 हुतं (for हुतं). — ^d) B7. 8 Ds
 Ds 8 G1 transp. स and च. Ds स च त्यागी च
 बुद्धिमान्.

12 With 12^{ab}, cf. 3. 203. 45^{ab}: 12. 154. 27^{cd};
 B. 12. 278. 5^{ab}; 329. 18^{ab}. — ^a) G1 अक्रोधः (for
 अहिंस्रः). — Das. a4 read 12^b for the first time after
 आत्मानं (in 10^d). — ^b) Ks मैत्रायण- Ś1 K1. 2. 4. 7
 Ds. 4. 6. 7. 9 T1 Gs. 9 गतिः; Ds गतिं (for गतश्च).
 Ś1 K1. 2. 4 भवेत् (for चरेत्). — Ks V1 Bo. 6-8 Das.
 a4 Dn1. a4 Ds D2. 3. 5. 7. 8 T G1. 3. 6 read 12^{cd} after
 15. — ^c) Ks. 7 V1 D4. 9 अविश्रंभेण; Bo. 6. 9 Ds Ds

C. 12. 6952
B. 12. 129. 13
K. 12. 187. 13

परिग्रहान्परित्यज्य भवेद्बुद्ध्या जितेन्द्रियः ।

अशोकं स्थानमातिष्ठेदिह चामुत्र चामयम् ॥ १३

तपोनित्येन दान्तेन मुनिना संयतात्मना ।

अजितं जेतुकामेन भाव्यं सङ्गेष्वसङ्गिना ॥ १४

इन्द्रियैर्गृह्यते यद्यत्तत्तद्व्यक्तमिति स्थितिः ।

अव्यक्तमिति विज्ञेयं लिङ्गग्राह्यमतीन्द्रियम् ॥ १५

मनः प्राणे निगृहीयात्प्राणं ब्रह्मणि धारयेत् ।

निर्वाणादेव निर्वाणो न च किञ्चिद्विचिन्तयेत् ।

सुखं वै ब्राह्मणो ब्रह्म स वै तेनाधिगच्छति ॥ १६

शौचेन सततं युक्तस्तथाचारसमन्वितः ।

सानुक्रोशश्च भूतेषु तद्विजातिषु लक्षणम् ॥ १७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८२ ॥

(by corr.). 7 T G1-8 6 M1. 5-7 Cnp 'स्त्रमेण; Br 'तस्ते न; Das. a4 Dn4 D8 'अंमे न (for 'स्त्रमे न). —^d) K6. 7 Bo Das. a4 Dn4 Ds1 D4. 8. 9 विग्रमे (for विस्त्रमे). ॥ Cn: विस्त्रमे गुरुवेदवाक्येषु याथार्थ्यनिश्चये । ॥

13 = (var.) 3. 203. 47. —^a) Da4 Dr M1. 5. 6 परिग्रहात्; D8 'ग्रहं (for 'ग्रहान्). —^b) Dn4 वध्य; D8 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). —^c) Ś1 K1. 2. 4 D4 9 अशक्यं; K7 असंख्यं; D7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 अचलं (T1 M6 'ल') (for अशोकं). D8 आचष्टेद् (for आतिष्ठेद्). —^d) K6 इद्वा (for इद्). Dr T G1-3. 6 M6 चोभयोः (for चामयम्).

14 = 3. 203. 48. —^a) Das. a4 Ds1 D8 तपोनिष्ठेन (for 'नित्येन). K6 D8 दानेन; Dn4 दान्तेन (for दान्तेन). —^d) Ds1 संगैश्च (for सङ्गेषु). K6 [अ]संगिनां; Bo Ds1 संगिना.

15 = (var.) 3. 202. 11: B. 12. 329. 49. —^a) K6 तद् (for यद्). —^b) Ś1 K2 M6 स्थितः; K1 स्थिताः; K7 D4. 8. 9 श्रुतिः; M1 स्मृतिः; M6 स्मृतं; M7 स्थितं (for स्थितिः). D8 तद्व्यक्तं स्यामिति स्थितिः. —^c) K7 D4. 9 तज्ज्ञेयं; D8 तत्प्रादुर् (for विज्ञेयं). —^d) Da4 लिङ्गं (for लिङ्ग-). —After 15, K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1. 8. 6 read 12^d.

16 ^a) K6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1 Ds2 D8. 5. 7 T2 G2. 8. 6 M1. 6 न (M6 वि-) गृहीयात् (for निगृ-). —^b) K6 प्राणान्. ॥ Ca. 8: ब्रह्मणि ब्रह्मरन्ध्रसमीपे

शून्ये तेजोमये एव धारयेत्.....यावत्निर्वाणं परमात्मबोधजं लोकोत्तरं सुखम् । ॥ —^a) K7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M6 (inf. lin.) निर्वेदाद्; D8 निर्वादाद्; M1 निर्वाणाद् (for निर्वा-). K6 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 निर्वाणं; D4. 9 M1 6-7 निर्वा (M1 'र्या') येन्; D7 T G1-3. 6 'यान् (for 'णो). K2 4 निर्वादिर्निगृहीयान्. —^d) B6 विचारयेत् (for विचिन्त-). D7 T G1-3 6 न किञ्चिदपि चिन्तयेत्. —^c) D7 G2. 8 सुखे; T2 दुखं (for सुखं). Ś1 K2 D8 T1 G2 ब्रह्मणो (for ब्रा'). K6 ब्रह्मन्. —^e) K1 सर्वे तेन; K4. 6 V1 Bo. 6-8 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 निर्वेदेन (K6 'ण); D7 स चेतो न; T G1. 2 M1. 5. 7 स चैतेन (for स वै तेन). K7 D4. 9 [अ]धितिष्ठति; V1 T2 G2 [अ]धिगच्छति (for [अ]धि').

17 ^a) G1 युक्तं. —^b) K4. 6 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 T2 सदाचार- (for तथा'). G1 समन्वितं. —^c) Da4 सानुक्रोशस्य; M1 'क्रोशं च. —^d) G1 तद्विजा इति लक्षणं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-5. 7. 8 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1 Ds D2-6. 8. 9 M6 6 मृगुभ (D4. 6 'मा)-रद्वाजसंवादः; D7 T1 G6 M1. 7 ब्राह्मणादिलक्षणं; G1 वर्णलक्षणं; G2 ब्राह्मणलक्षणं. — Adhy. no. (figures, words or both): Br Dn4 Ds Dr T1 G1. 8. 6 M1. 5-7 15; Dn1 16; Ds. 8 14; T2 G2 29. — Śloka no.: Dn1 17; Dn4 19; Ds 18.

१८३

भृगुरुवाच ।

सत्यं ब्रह्म तपः सत्यं सत्यं सृजति च प्रजाः ।
 सत्येन धार्यते लोकः स्वर्गं सत्येन गच्छति ॥ १
 अनृतं तमसो रूपं तमसा नीयते ह्यधः ।
 तमोग्रस्ता न पश्यन्ति प्रकाशं तमसावृतम् ॥ २
 स्वर्गः प्रकाश इत्याहुर्नरकं तम एव च ।
 सत्यानृतात्तदुभयं प्राप्यते जगतीचरैः ॥ ३
 तत्र त्वेवंविधा वृत्तिलोके सत्यानृता भवेत् ।
 धर्माधर्मौ प्रकाशश्च तमो दुःखं सुखं तथा ॥ ४

183

1 ^a) M1. 5-7 transp. सत्यं and ब्रह्म. — ^b) K4
 विसृजति; K5 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 विसृ-
 जते; K7 D4. 6. 9 च सृजति (by transp.); V1 B6. 9
 Da4 च सृजते; D7 T1 G2. 8. 8 धर्म (T1 ब्रह्म) इति; T2
 G1 M1. 5-7 सृजति वै. — ^d) D6 सत्ये स्वर्गेन गच्छति.

2 ^a) K1. 2 तपसो (for तमसो). Ś1 K1. 2 मूलं
 (for रूपं). — ^b) K6 [s]त्यधः; M1. 7 [s]प्यधः
 (for ह्यधः). B8 (marg. as in text) 9 Da4 तमस्तु
 प्रसते ह्यधः; D4. 6 तमसा प्रसते बुधः. — ^d) K7 V1
 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6 8 प्रकाशं तम-
 सावृ (D6 'सा जि)ताः.

3 ^a) K7 V1 B6 D4. 7. 9 T G2. 3. 6 M1. 5-7 स्वर्गं
 (for स्वर्गः). V1 B6 प्रकाशम्. — ^b) B8 (marg. as
 in text) नरकस् (for 'कं). — ^c) K4. 6. 7 V1 Bo. 6.
 7. 8 (marg. as in text) 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-9
 सत्यानृतं; Cpp 'नृतात् (as in text). G2 सत्यानृताभ्या-
 सुभयं.

4 ^a) T1 अत्र (for तत्र). K5 V1 Bo. 6-9 Das.
 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 [अ]प्येवंविधा (Das. 44 'धे);
 D5 ह्येवंविधा (for त्वेवं). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 transp. वृत्तिः and
 लोके. K4 सत्यानृतां; K5 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1.
 n4 Ds2 D2. 8. 5. 6. 8 'नृते; Ds1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7
 'नृताद् (for 'नृता). — ^c) D4 G1 धर्माधर्मौ (G1
 'र्मै). K1 प्रकतश्च (sic); K7 D4. 9 प्रकाशाय; D5

तत्र यत्सत्यं स धर्मो यो धर्मः स प्रकाशो यः प्र-
 काशस्तत्सुखमिति । १ । तत्र यदनृतं सोऽधर्मो योऽध-
 र्मस्तत्तमो यत्तमस्तद्दुःखमिति । २ ॥ ५

अत्रोच्यते ।

शारीरैर्मानसैर्दुःखैः सुखैश्चाप्यसुखोदयैः ।
 लोकसृष्टिं प्रपश्यन्तो न मुह्यन्ति विचक्षणः ॥ ६
 तत्र दुःखविमोक्षार्थं प्रयतेत विचक्षणः ।
 सुखं ह्यनित्यं भूतानामिहलोके परत्र च ॥ ७
 राहुग्रस्तस्य सोमस्य यथा ज्योत्स्ना न भासते ।

'शं च (for 'शश्च — ^d) G1 M8 दुःख- (for दुःखं).
 K7 D4-6. 9 तथा सुखं (by transp.); B6 M7 (inf.
 lan. as in text) सुखं तदा; Da4 सुखस्तथा.

5 Da4 G1 om. 5. — ¹) Dn1 M1 lacuna; M6
 यद्यत् (for यत्). G2 om. स. D3 om यो धर्मः.
 G8. 6 om. यः प्रकाशस्तत्. G2 यद्यशस् (for यः प्रका').
 — After प्रकाशः, M6 ins. स स्वर्गः यः स्वर्गस्. — ²)
 T2 यत्र (for तत्र). M6 यद्यनृतं (for यद्). K1
 सोधर्मा; K7 D4. 6. 9 तदधर्मौ (for सोऽध'). K1
 तुत्तमो (sic). — After यत्तमस्तद्, M6 ins. नरकं
 यश्चरकं.

6 Ś1 K1 अत्र चोच्यते; Da4 G1 lacuna; T1 G2.
 3. 6 उच्यते (for अत्रोच्यते). — ^a) K1. 7 B6 शरीर-;
 K2 V1 B7. 8 Das. 44 D4. 6. 9 M1. 5. 7 शरीर-; D7
 शरीरैर् (for शा'). G2 मनसैर्. — ^b) K1 V1 B6. 9
 D6. 7 T G2. 3. 6 M1. 5-7 सुखोदयैः (for [अ]सुखो').
 — ^c) K1 लोकः (for लोक). D7 'कष्टं; T1 G1 'सृष्टं
 (for 'सृष्टि). Ś1 K1. 2 B6 D6. 7 G1 प्रपश्यन्ति (D7
 'तां) (for 'इयन्तो)

7 K7 reads 7^{ab} twice. — ^a) G1 अत्र (for तत्र).
 Da4 'विमोक्षाय (for 'क्षाय'). — ^b) T1 G1 प्रयते तद्;
 T2 'ते च (for 'तेत). — ^c) K5 D6 त्वनित्यं; D7 T
 G1-3. 6 हि नित्यं (for ह्यनित्यं).

8 ^a) K1 बाहु- (for राहु-). — ^b) G1 हार्यते (for
 भासते). — ^c) G1 तमो हि (for तमोभि-). — ^d) B6
 नराणां; Da4 lacuna (for भूतानां). K1 ब्रह्मते; K4. 6
 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 6 नश्यते; K7

12 6975
 12 190. 8
 12. 188 8

C. 12. 6975
B. 12. 190. 8
K. 12. 188. 8

तथा तमोभिभूतानां भूतानां अश्यते सुखम् ॥ ८

तत्खलु द्विविधं सुखमुच्यते शरीरं मानसं च । १ ।
इह खल्वमुष्मिन्लोके सर्वारम्भप्रवृत्तयः सुखार्था अ-
भिधीयन्ते । २ । न ह्यतस्त्रिवर्गफलं विशिष्टतरमस्ति । ३ ।
स एष काम्यो गुणविशेषो धर्मार्थयोरारम्भस्तद्वेतु-
रस्योत्पत्तिः सुखप्रयोजना । ४ ॥ ९

भरद्वाज उवाच ।

यदेतद्भवतामिहितं सुखानां परमाः स्त्रिय इति

अस्यते; Dr T1 दृश्यते; Ds अस्यते; Gs. 6 सृश्यते (for
अश्यते).

9 ¹) After खलु, G1 ins. तद्विधा लोके. G1
सौख्यम्; G2 दुःखम् (for सुखम्). Bo तत्खलु सुख
मुच्यते द्विविधं After उच्यते, G2 ins. सुखमेव च.
After शरीरं, V1 ins. उच्यते. Ś1 K1.2 चेति (for च).
Kr D4. 6. 9 शरीरं मानसं चै (D4 वै) तत्खलु द्विविधं
सुखं (Kr Ds स्मृतं). — ²) K1 transp. इह and खलु.
Dn1 Dr T G1-8 अमुष्मिन् (for 'उष्मिन्'). K4. 6 Bo. 7
Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 वस्तुप्रवृत्तयः; Da4 G1 सर्वा-
रंभप्रवृत्तयः; G2 'वृत्ताः (for 'प्रवृत्तयः). K4. 6 V1 Bo.
6. 7. 8 (marg. as in text), 9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8
G1 M1 6. 7 सुखार्थम् (for 'र्थ'). K1. 7 D4 9 ह्यभिधीय-
(K1 'य')ते; T1 G2. 8 अभिधीयते. — ³) After ह्यतः,
K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 M1.
5-7 ins परं. — Ś1 K1.2 द्विवर्गः, Dr T1 G1. 3. 6
त्रिवर्गं (for 'र्ग'). Ks Ds 'फलाद्; Bs (marg.) फलेषु
(for 'फलं'). Dr T G1-3. 6 M1. 6. 7 अस्ति विशिष्टतरं
(by transp.). — ⁴) K1 एषु; K4 Das Dn1 n4 Ds2
D2. 3. 6. 8 एव (for एष). G1. 3. 6 काम्यो (for काम्यो).
Ś1 K1 T2 धर्मार्थयोरारंभस्य; K4. 6 Bo 6-9 Das, a4 Dn1.
n4 Ds D2. 3. 6. 8 'र्थगुणारंभस्य (for 'योरारंभस्य). K4. 6
Bo. 6-9 Das a4 Dn1 Ds D2-6. 8 Ms सुखप्रयोजनार्था;
Kr V1 Dn4 Dr. 9 T G1-3. 6 M1. 5. 7 जनार्थं (for
'जना'). — After प्रयोजना, K4. 6 Bo 6-9 Das, a4
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 ins. आ (D8 चा) रंभः; Ms
इति.

10 T2 भारद्वाजः. — ¹) Kr D4. 6. 9 भगवता; Ms
त्वया; M1 भवतो (for भवता). Bo सुखं; Bo
(marg. as in text) Da4 सुखं तत्; Ds सुखाश्च (for
'ना'). Ks Bs. 8 Das, a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 6. 8 Cp. 8
परमा स्थितिर्; Ds 'मस्त्रिय; Dr T G1-3. 6 परमार्थ-

तत्त गृहीतः । १ । न ह्येषामृषीणां महति स्थितानाम-
प्राप्य एष गुणविशेषो न चैनमभिलषन्ति । २ ।
श्रूयते च भगवांस्त्रिलोककृद्ब्रह्मा प्रभुरेकाकी ति-
। ३ । ब्रह्मचारी न कामसुखधात्मानमवद-
धाति । ४ । अपि च भगवान्विश्वेश्वर उमापतिः काम-
मभिवर्तमानमनङ्गत्वेन शममनयत् । ५ । तस्माद्भूमो
न महात्मभिरयं प्रतिगृहीतो न त्वेष तावद्विशिष्टो
गुण इति नैतद्भवतः प्रत्येभि । ६ । भगवता तूक्तं

स्थितिर्; Gsp 'माः स्त्रिय (as in text). Cnp सुखाश्च
परमस्तीति. Ds तदिति (for इति). Ś1 K1.2 तन्न
गृहीयान्; Ks V1 Bo. 6. 9 Das Dn1 n4 Ds D2. 3. 8
न तदुपगृहीमो; Br. 8 Da4 तन्न तदुपगृहीमो; D4. 9
तन्न निगृहीमो (for तन्न गृहीमः). — ²) Da4 ह्येषाम्.
Dr Gs. 6 M1. 6. 7 (also as in text) तपसि; T1 Gs
(before corr.) तमसि (for महति) T2 G1. 2 Ms तपः-
स्थितानां. Ds आप्राप्य. Da4 एक; Dn1 एव; T2
Gs. 6 lacuna (for एष). — After एष, Ks. 7 V1
Bo 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 ins काम्यो
while Ds ins. कामे. Before -विशेषो, Ds2 ins गुण.
Da4 चैतम्; Ds1. 52 (before corr.) चैवम् (for चैनम्).
V1 Bo-9 Da4 M1. 6. 7 अभिलषन्ते; Bo 'लसन्ति; D4. 6
'लषन्ते; Dr T1 'लक्षयन्ति; T2 G2 'लपति; G1 'लपयति
(for 'लपन्ति). — After 'लपन्ति; V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8. 9 ins. च while Ds 6. 8. 9 ins. इति.
— ³) Before श्रूयते, Ś1 K1 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
a4 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 ins. तपसि, while Ds ins.
तमसि. Ś1 K1. 2. 4. 6. 8 Bo. 6-9 Das, a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 om. च. K4. 6 Bo. 6-9 Das, a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 6. 8 Ms om. भगवांस. Ms ब्रह्मचर्यमनु (for
प्रभुरेकाकी). — ⁴) Ks T G1-2. 6 Ms न च; V1
lacuna; Dr च; M1. 6. 7 न तु (for न). — Ś1 K1.
2. 4 Bo om. काम. Dr T1 G1-2. 6 विदधाति; Ms
आदं (for अवदं). — ⁵) Kr विश्वेश्वरम्; M1. 7
शंकर. Dr T G1-3. 6 M1. 5-7 om. उमापतिः. Bs Dr
T G1. 3. 6 M1. 5-7 अस्ति; G2 इति (for अस्ति). Ś1
K1. 2. 4 क्रोधेन (for अनङ्गत्वेन). Kr V1 D4. 6. 7. 9 T
G1-3. 6 नाशम्; Bo. 6-8 Ds2 Ds. 5 शमनम् (for
शमम्). M1. 7 आरमानमनङ्गत्वमनयद्वति; Ms अनङ्गत्वम-
नयत्; Ms 'त्वमवगमत्. — ⁶) Kr D4. 6 भूमौ; Ds
भूम्यो (for भूमौ). — After भूमौ, Kr D4. 6. 9 ins. न
रत्नानां परमाः स्त्रियः. Ś1 K1. 2. 4 om. from the first

सुखानां परमाः स्त्रिय इति । ७ । लोकप्रवादोऽपि च
भवति द्विविधः फलोदयः सुकृतात्सुखमवाप्यते
दुष्कृतादुःखमिति । ८ । अत्रोच्यताम् । ९ ॥ १०

भृगुरुवाच ।

अनृतात्सुखं तमः प्रादुर्भूतं तमोग्रस्ता अधर्ममेवा-

नुवर्तन्ते न धर्मम् । १ । क्रोधलोभमोहमानानृतादिभि-
रवच्छन्ना न खल्वस्मिन्लोके न चासुत्रं सुखमाप्नु-
वन्ति । २ । विविधव्याधिगणोपतापैरवकीर्यन्ते । ३ ।
वधबन्धरोगपरिक्लेशादिभिश्च क्षुत्पिपासाश्रमकृतैरुप-
तापैरुपतप्यन्ते । ४ । चण्डवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च

C. 12. 6978
B. 12. 190. 11
K. 12. 188. 11

न up to तूक्तं (in 10¹). Ks V1 Bo 6.7 Das Dn1
n4 Ds D2.3.7 T G1-8.6 Ms.6 न तु; K7 D4.5.3.9
M1.7 ननु; B8.9 Da4 D6 न च (for न) K7 D4.9
अपगृहीतो; V1 M1.6.7 अप्रतिगृह्ण; D6 अग्रगृह्ण; D6
अयं गृह्ण; D7 G1.3.6 Ms प्रतिगृहीतोऽयम् (by transp.),
T G2 परिगृहीतोऽयम्. — Before न, D7 T G1-8.6 Ms
ins. अर्थो. V1 न वा; B7.8 (marg.) 9 ननु (for न
तु). Ks एषा; K7 D4.6.9 अयं; B8 Das Dn1 एषां,
B8.9 T Ms एव; M1 एषु (for एष). Ds om. तावद्.
— After गुण, Ks V1 Bo.6-9 Das a4 Dn1.n4 Ds
D2.3.8 ins. विशेष; D7 T1 G1.8.6 -गण. K7 नैता
वद्; D7 T G1-8.6 M1.5-7 न चैतद् (for नैतद्) K7
D4.7.9 T G1-8.6 भगवान्; V1 M1.6 भवतः; D6
भगवंतः; M1 (also).5 भवान्; M7 भवता (for भगवतः).
K7 D5.7.9 T G1-8.6 M1.5-7 प्रयेति (for 'भि). — 7)
V1 B8 M1.5-7 भवता तू (B8 ह्युक्तं; B8 भवदुक्तं; B8
भवतस्तूक्तं; Ds भगवताप्युक्तं; D7 T G6 भवतोक्त;
D8 भगवतादुक्तं (sic); G1-8 भगवतोक्तं (for भग
वता तूक्तं). S1 K1.2.4 न रत्नानां; K7 Das Dn1.n4
D2.3 (marg. as in text).4.5.9 सुखान्न (for 'नां).
K7 Das Dn1.n4 D2.3 (marg. as in text).4.5.9 पर-
मास्ति; D5.6 परमस्त्री (D6 'स्त्रि)य; D7 T1 G1-8.6 Ms
(sup. in. as in text).7 परमार्था (G8 M7 'र्थः) स्थितिर्
(M7 'स्त्रिय); T2 परमा स्थितिर् (for 'माः स्त्रिय). — D7
T2 G1.2 read, and T1 G8.6 repeat 10⁸ after 11.
— 8) Ks B7.8 Das Dn1.n4 Ds D2.3.8 G8 (second
time) हि; V1 Bo Das [S]पि हि; B8.9 T1 G8.6
(last three first time) [S]पि; D7 T1 (second
time) G1.2 lacuna; G8 (second time) [S]भि- (for
Sपि च). Ks V1 Bo.6-9 Das a4 Dn1.n4 Ds D2.3.8
T1 G8.6 (last three first time) M1.5-7 om. भवति.
— After सुकृतात्, T1 G8.6 (all first time) ins.
फल. Ms सुकृतम् (for सुखम्). Ks अवाप्यते. T2
G2 दुष्कृतम् (for दुःखम्). V1 एवेत्यपि; B8 एवेति
(for इति). — 9) K4.6 V1 Bo 6-9 Das a4 Dn1.n4
Ds D2.3.5-8 T G1-8.6 M1.5-7 read अत्रोच्यते (for
'च्यताम्) after the ref. in 11. K7 D4.9 om.
अत्राच्यताम्.

11 1) D7 T1 G8.6 अनुतं; G1 अनुतः; G2 अनुता
(for अनुतात्) — Before तमोग्रस्ता, Ks V1 Bo.6-9
Das a4 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8 M1.5.6 ins. ततः; T1
खलु; M7 अतः. K1.4 अधर्म (for 'र्मम्). Das T2
om. एव. K1.9 अनुवर्तते. M1.5-7 om. न धर्मम्. T2
न धर्मः. — 2) Ks V1 Bo.6-9 Das Ds D8 (marg.).8
क्रोधलोभमोहसांनृतादिभिर्; K7 D4.9 'मदानृतादिभिर्;
Das Dn1.n4 D2.3 M1.6.7 'लोभमोहसांनृतादिभिर्; D7 T G1.2
Ms 'लोभमोहसांनृतादिभिर्; G8.6 'लोभमोहसांनृतादिभिर् (for
'लोभमोहमानानृतादिभिर्). — Ds om. (hapl.) from
अव up to क्लेशादिभि (in 11⁴). Ks D4.5 T2 G6 अव-
च्छिन्ना; T1 G1-8 अवच्छिन्ना (for अवच्छन्ना). S1 K1.2
अमुष्मिन् (for अस्मिन्). Das a4 नामुत्र लोके (for लोके
न चासुत्र). K2.6.7 V1 Bo.6-9 Dn1.n4 Ds D2-3.9
T2 M1.6.7 नामुत्र; D7 T1 G1-8.6 Ms नामुत्र च (for
न चासुत्र). K7 D4.7.9 T G2 M1.5-7 अवाप्तवन्ति (for
आप्तवन्ति). — 3) Ks B7 Dn1.n4 Ds D2.3 -रुजोपता-
पैर्; K7 D4.6.9 -गणरुजोप; V1 Bo.6.8.9 Das a4
Ds -गहनरुजो (Das a4 'जा)प; D7 G1-8.6 -व्रणरुजोप;
T M1.5-7 -व्रणरुजोप (for -नणोपतापैर्). K7 D6
om. (hapl.) from अव up to तापै (in 11⁴). Ds
अवकीर्यन्ते. — Gs om. 11⁴. K7 Ds om. up to तापै.
— 4) Ks V1 Bo.6-9 Das a4 Dn1.n4 Ds D2.3 -बंधन-
पारक्लेशादिभिश्च; Ds 'नपारक्लेशैश्च; D4.7 T G1 M1.
5-7 -बंधन (T2 Ms 'नि)रौधपारक्लेशादिभिश्च; G8.6 -बंध-
नरौधनपार (for -बन्धरोगपार). M7 क्षुद्रिविषाश्रम-
(sic) (for क्षुत्पिपासा). K1 उपपातैर्; D4 'तापैर्;
Ds M1.7 lacuna (for 'तापैर्). K7 D4.7.9 T2 M1.
6.7 उपपात्यन्ते; T1 G8.6 'प (T1 'पा)त्यन्ते; G1 अप-
पात्यन्ते (for उपपात्यन्ते). — 5) Ks Bo.6.7.9 Das a4
Dn1.n4 Ds D2.3.8 वर्षवातात्युष्णाति; K7 D4.6.9
चंडपवना; B8 चंडवातात्युष्णाति (for 'तात्युष्णाति).
Ds पवनातिधर्मचंडवातात्युष्णातिशीतकृतैश्च; G2.6 चंडवातात्यु-
ष्णातिशीतकृतैश्च; M1.5-7 चंडवातात्युष्णाति. D7 om. प्रति.
Das a4 transp. च and प्रतिभयेः. — After प्रतिभयेः,
B7 ins. च. S1 K1.2 ग्रहैर् (for दुःखैर्). — After
दुःखैर्, Ms ins. अपि and M7 न. K7 D4.6.7.9 T
G1 M1.6.7 उपपात्यन्ते; Das परितप्यन्ते (for 'प''),

C. 12. 6978
B. 12. 180. 11
K. 12. 188 II

प्रतिमयैः शारीरैर्दुःखैरुपतप्यन्ते । ५ । बन्धुधनवि-
नाशविप्रयोगकृतैश्च मानसैः शोकैरभिभूयन्ते जरा-
मृत्युकृतैश्चान्यैरिति । ६ ॥ ११

यस्त्वेतैः शारीरैर्मानसैर्दुःखैर्न स्पृश्यते स सुखं
वेद । १ । न चैते दोषाः स्वर्गे प्रादुर्भवन्ति । २ । तत्र
भवति खलु । ३ ॥ १२

सुसुखः पवनः स्वर्गे गन्धश्च सुरभिस्तथा ।

क्षुत्पिपासाश्रमो नास्ति न जरा न च पापकम् ॥ १३
नित्यमेव सुखं स्वर्गे सुखं दुःखमिहोभयम् ।
नरके दुःखमेवाहुः समं तु परमं पदम् ॥ १४
पृथिवी सर्वभूतानां जनित्री तद्विधाः स्त्रियः ।
पुमान्प्रजापतिस्तत्र शुक्रं तेजोमयं विदुः ॥ १५
इत्येतल्लोकनिर्माणं ब्रह्मणा विहितं पुरा ।
प्रजा विपरिवर्तन्ते स्वैः स्वैः कर्मभिरावृताः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८३ ॥

— ^०) Ś1 K1 बन्धुधन- (for 'धन-'). Ś1 K1.2 7 D1.9
G1.6 विप्रयोगैश्च; D1 विप्रयोगयुक्तैश्च (for 'विप्रयो-
गकृतैश्च'). K1 अभिभूयते; D1 'भूयंत. D1.2 om.
इति. T1 अति (for इति). — After 11, D1 T1
G1.2 read while T1 G1.6 repeat 10³.

12 ¹) D1 T G1-3.6 M1.6.7 यदेतैः; M1 यत्पुनरेतैः
(for यस्त्वेतैः). K1 7 V1 Bo. 6-9 D1.2.4 D1.1.4 D1.2
D1-3.8.9 G1 M1 शारीरमानसैर्; M1 7 मानसैः शारीरैर्
(by transp.). — After मानसैर्, M1 ins. च. K1
स्पृश्यते; K1.6 V1 Bo. 6-9 D1.2.4 D1.1.4 D1.2.3
6.8 G1 संस्पृश्या (K1 'श्यते); D1 संस्पृशते; M1 स्पृ-
शते (for स्पृश्यते). Bo D1 D1 न; D1 T G1-3.6
M1 5-7 तत् (for स). — After सुखं, G1 ins. स.
V1 D1 D1 वेदयति; D1 T G1.3.6 M1.5 7 वेद्यं; G1
वेद्य (for वेद). After वेद, M1 ins इति. — ²) B1
D1 न वै ते; G1 न च ते (for न चैते). D1 दोषः.
K1 प्रादुर्भवति. — D1 reads 12³ twice. — ³)
D1.7 lacuna; M1 ततः (for तत्र). Ś1 भवति खलु;
K1.7 V1 Bo. 6-9 D1 D1.3.8.9 T G1.3.6 M1.6 खलु
भवति (by transp.); D1 (both times). a1 D1.
n1 D1.8 G1 M1.7 खलु भवति; D1 1 lacuna.

13 ^a) D1 om. सु. Ś1 K1.2 B1.9 D1 T1 ससुखः
(for सु^०). D1 सुखदुःखः पवनः स्वर्गे; D1 T1 G1-3.6
सुखदुःखे च न (T1 G1.3 न च; G1 च नः) स्वर्गे. — ^b)
D1 G1 गंधाश्. T1 G1.6 [अ]सुरभिस् (for सुर^०).
— ^d) G1.8 जरा च (for न जरा). K1 T1 (sup. lin.)

पावकं; K1 V1 D1 M1 पातकं; M1 पापकः (for 'कम्').

14 ^a) G1.6 एव (for एव). B1 om. सुखं. B1
स्वर्ग. — ^b) K1 D1 7 T G1 M1.5-7 सुखं (for
सुख). — ^c) K1 नरकं (for 'के'). — ^d) K1 Bo. 7
D1.2 D1.1.4 D1.2.3 सुखं तत्; V1 शमं तु; B1.
3.9 D1.2 D1.7 T G1-3.6 M1.5-7 सुखं तु; D1 M1
(also) सुखं च (for समं तु).

15 ^b) D1 T1 G1.2 जनिनी (for जनित्री). G1 त्रयः
(for स्त्रियः). — ^d) D1 शुक्रं; D1 T G1-3.6 M1.6
शुक्र (for शुक्र).

16 ^a) D1 G1 एते; T1 एतं (for एतत्). — ^b)
M1 [अ]भिहितं; M1 विहितः (for 'तं'). — ^c) K1
V1 Bo. 6-9 D1.2.4 D1.1.4 D1.2.3 समनु; D1.4 स-
मभि; D1 स्वमभि; D1 सिसृक्षुर; G1.6 हि परि-
(for विपरि). — ^d) D1 तैः (for the first स्वैः).
D1.4 G1 आवृतः; T1 M1.5 7 अन्विताः.

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K1.2.4.6.7 Bo. 6-9
D1.2.4 D1.1.4 D1.2.3-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name : Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9
D1.2.4 D1.1.4 D1.2.3-9 भृगुभरद्वाजसंवादः; D1.1
भृगुभरद्वाजोपाख्यानं; D1 T1 G1.2.6 M1.6.7 सत्यस्तुतिः;
M1 सत्यप्रशंसा. — Adhy. no. (figures, words or
both) : B1 D1.4 D1.7.8 T1 G1.3.6 M1.5-7 16;
D1.1 17; T1 G1.30. — Śloka no. : D1.1.4 16;
D1.1 18; D1.13.

१८४

भरद्वाज उवाच ।

दानस्य किं फलं प्राहुर्धर्मस्य चरितस्य च ।

तपसश्च सुतप्तस्य स्वाध्यायस्य हुतस्य च ॥ १

भृगुरुवाच ।

हुतेन शाम्यते पापं स्वाध्याये शान्तिरुत्तमा ।

दानेन भोग इत्याहुस्तपसा सर्वमाप्नुयात् ॥ २

दानं तु द्विविधं प्राहुः परत्रार्थमिहैव च ।

सञ्ज्ञो यदीयते किञ्चित्परत्रोपतिष्ठति ॥ ३

असत्सु दीयते यत्तु तदानमिह भुज्यते ।

यादृशं दीयते दानं तादृशं फलमाप्यते ॥ ४

भरद्वाज उवाच ।

किं कस्य धर्मचरणं किं वा धर्मस्य लक्षणम् ।

धर्मः कतिविधो वापि तद्ववान्वक्तुमर्हति ॥ ५

भृगुरुवाच ।

स्वधर्मचरणे युक्ता ये भवन्ति मनीषिणः ।

तेषां धर्मफलावाप्तिर्योन्यथा स विमुह्यति ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

यदेतच्चातुराश्रम्यं ब्रह्मर्षिविहितं पुरा ।

C. 12 6990
B. 12 191. 7
K. 12 169. 7

184

1 Ds भरद्वाजः. — ^a) D₁ T G₁-2.6 M₁ 5-7 प्रोक्तं (for प्राहुः). — ^b) Ds om. च. — K₇ Ds om. (hapl.) 1^{ed}. — ^c) K₁ स्वतप्तस्य; G₁ सुतप्तस्य (for सुतप्तस्य). — ^d) Bo. 7.9 Dn₄ D₂ 2.8 वा; D₂ lacuna (for च).

2 ^a) B₉ हुतेषु (for हुतेन). — ^b) K₆ B₆ 8 Dn₁ n₄ D₂ 2.8 5.7 8 T₁ G₁-2.6 M₁ स्वाध्यायैः; K₇ 'यं (for 'ये). Ś₁ (by corr. as in text) K₂ शक्तिर (for शान्तिर). — ^c) D₂ दाने च (for दानेन). K₁ B₇-9 D₂ 2.8 5.7 8 B₉ ग; K₄ 6.7 D₂ 2.8 5.7 8 D₂ 2.8 5.7 8 B₉ ग; G₃ 6 B₉ ग (for B₉ ग). — ^d) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 2.8 5.7 8 D₂ 2.8 5.7 8 B₉ ग; K₇ D₂ 9 आमुते (for 'यात्).

3 ^a) Ś₁ K₁ 2.4 D₂ 2.4 च; D₂-6.9 द्वि (for तु). D₂ 2.4 D₂ 2.4 विविधं (for द्वि). — ^b) G₁ परमार्थम् (for 'त्रार्थम्). — ^c) K₁ 6 V₁ Bo. 7-9 D₂ 2.4 D₂ 2.4 D₂ 2.4 -तिष्ठते (for -तिष्ठति).

4 ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 D₂ 2.4 D₂ 2.4 D₂ 2.4 7.8 T G₁-2.6 M₁ 5-7 असद्भयो (for 'सु). G₁ यदीयते (for दीयते). K₁ D₂ 2.4 M₁ यत्तत्; V₁ किञ्चित् (for यत्तु). — ^d) K₆ V₁ Bo. 6.7 9 D₂ 2.4 D₂ 2.4 5.7 8 अश्नुते; D₁ T G₁-2.6 M₁ 5-7 उच्यते (for आप्यते).

5 D₁ T G₁ 2.6 M₁ 5 and 6. D₂ 2 reads

5 on marg Ds T₂ भरद्वाजः. — ^a) K₂ 4.7 B₉ Dn₁ Ds T₂ धर्माचरणं; M₁ कर्मचरणं (for धर्म). — ^b) D₂ च (for वा). — ^c) K₇ D₂ 9 T₁ G₁ 2.6 अर्हसि (for 'ति).

6 G₁ om. (hapl.) 6. D₁ T G₁ 2.6 M₁ 5 transp. 5 and 6 and om. the ref. — ^a) Ds om. (hapl.) from युक्ता up to य आचारा (in 7^a). K₂ 7 Bo. 7.8 Dn₁ n₄ Ds D₂ 2.8 5.7 8 T₂ स्वधर्मचरणे (D₂ 'जं) युक्ता; D₂ 2.8 5.7 8 T₂ 'मचरणायु (T₁ 'जैयु) क्तो. — ^b) K₂ 4 भजंति (for भवन्ति). — ^c) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 2.4 Dn₁ n₄ Ds D₂-4.6 8.9 M₁ 5-7 स्वर्ग (for धर्म). G₂ फलावाप्ति. — ^d) K₇ D₂ 6.7 9 T₁ G₁ 2.6 M₁ 5 स तु; T₂ न तु; M₁ 6.7 वै स (for स वि). K₆ B₆-9 Dn₁ Ds D₂ 2.8 T₂ M₁-7 -मुह्यते; D₂ 2.4 -युज्यते (for -मुह्यति).

7 T₂ G₁ 2 M₁ 5 om. the ref. — ^a) T₁ G₁-2.6 तद् (for यद्). — ^b) Ś₁ K₁ 2 ब्रह्मणा; D₂ 6.9 महर्षि- (for ब्रह्मर्षि). — ^c) B₆ ये स्वे; B₇ के स; B₈ (marg. as in text) के स्वे; D₂ केषु; D₂ केन (for स्वे स्वे). K₆ Bo. 6-9 D₂ 2.4 Dn₁ n₄ D₂ 2.8 समाचारास; K₇ V₁ B₈ (marg.) यथाचारास; D₂ सदाचारास (for य आचारास). D₁ T₁ G₁ 2.6 तस्य च स्वं (T₁ स्व) स्वमाचारं; T₂ G₂ M₁ 5-7 तस्य स्वं (G₂ च) स्वं समाचारं. — ^d) Bo तन्मे; D₁ T₁ G₁ 2 यथावद् (hypermetric); G₂ यथा (for तान्मे). K₇ D₂ 9 तान्मे वक्तुमर्हसि (D₂ 'ति); B₈ D₂ 2.4 तन्मे ब्रह्म तपोधन; T₂ G₁ M₁ 5-7 यथावद् वक्तुमर्हसि (M₁ 'ति).

C. 12. 6990
B. 12. 191 7
K. 12 169. 7

तेषां स्वे स्वे य आचारास्तान्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ ७

भृगुरुवाच ।

पूर्वमेव भगवता लोकहितमनुतिष्ठता धर्मसंरक्ष-
णार्थमाश्रमाश्चत्वारोऽभिनिर्दिष्टाः । १ । तत्र गुरुकुल-
वासमेव तावत्प्रथममाश्रममुदाहरन्ति । २ । सम्यगत्र
शौचसंस्कारविनयनियमप्रणीतो विनीतात्मा उभे सं-
ध्ये भास्कराग्निदेवतान्युपस्थाय विहाय तन्त्रालस्ये गु-
रोरभिवादनवेदाभ्यासाश्रवणपवित्रीकृतान्तरात्मा त्रि-
षण्णमुपस्पृश्य ब्रह्मचर्याग्निपरिचरणगुरुशुश्रूषानि-

त्यो भैक्षादिसर्वनिवेदितान्तरात्मा गुरुवचननिर्दे-
शानुष्ठानाप्रतिकूलो गुरुप्रसादलब्धस्वाध्यायतत्परः
स्यात् । ३ ॥ ८

भवति चात्र श्लोकः ।

गुरुं यस्तु समाराध्य द्विजो वेदमवाप्नुयात् ।

तस्य स्वर्गफलावाप्तिः सिध्यते चास्य मानसम् ॥ ९

गार्हस्थ्यं खलु द्वितीयमाश्रमं वदन्ति । १ । तस्य
समुदाचारलक्षणं सर्वमनुव्याख्यास्यामः । २ । समा-
वृत्तानां सदाराणां सहधर्मचर्याफलार्थिनां गृहाश्रमो

8 ¹) D₂ D₅ M₅ एवं; T₂ lacuna (for एव).
After भगवता, K₄ 6 V₁ Bo. 6-9 D₂ a₄ D₂ n₄
D₅ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 ins. ब्रह्मणा. K₄ लोके
(for लोक). D₁ T G₁ 2 हितार्थम् (for हितम्).
D₂ a₄ G₃ अनुतिष्ठताः (G₃ 'तः'). Ś₁ K₁ 2 चाश्रमाश्च;
K₇ आश्रमश्च (for 'माश्च'). V₁ B₅ 8. 9 D₇ T G₁-3. 6
M₁ 5 om. सभिः. — ²) D₂ अत्र (for तत्र). K₅ 7
V₁ Bo. 7-9 D₂ a₄ D₂ n₄ D₅ D₂ 3. 8 om. तावत्.
— ³) Bom. ed. and Madras ed. सम्यगत्र (for 'गत्र').
D₂ a₄ [आ]शौच (for शौच). K₂ 4 नमस्कार- (for
'संस्कार-'). K₄ om. विनय. K₇ D₅ प्रतीतो; D₄
व्रतांत (for प्रणीतो). K₅ V₁ Bo. 8 D₂ a₄ D₂ n₄ D₅
D₂ 3. 8 नियमव्रतविनयतात्मा; B₇ D₅ 7 T₂ G₁-3. 6
M₁ 5-7 विनयनियमव्रत (D₇ G₁-3. 8 'वृत्ति'विनी (M₁
'हि'तात्मा; B₅ 9 D₅ नियमव्रतविनीतात्मा; D₂ a₄
विनयनियमव्रतयतात्मा; T₁ नियमवृत्तिविनीतात्मा; G₂
विनययमवृत्तिविनीतात्माना (for 'नियमप्रणीतो विनी
तात्मा). D₅ संस्काराग्नि- (for भास्क'). Bo D₄ देव-
तानि; D₇ देवता; T₁ G₁ 2 दे (G₁ दै)वतादि; G₃
दैवतादीन् (for दैवतानि). K₇ B₅ 8. 9 D₂ a₄ D₄ 8. 9
M₁ 5-7 चोपस्थाय; D₅ वोप' (for उप'). Ś₁ K₁ 2. 4
तद्वा (K₂ 4 तद्वा)लस्ये विहाय (by transp.). Bo. 6-9
D₂ a₄ D₂ n₄ D₅ D₂ 3. 8 Cn तन्त्रालस्ये; D₇ T
G₁-3. 6 M₁ 5-7 निद्रा' (for तन्त्रा'). K₇ D₄ 5. 9
गुर्वभिवादनः; D₅ गुर्वभिवादानाय (for गुरोरभिवा-
दन). Before वेदाभ्यास, M₁ 7 ins. वेदाध्ययन-
K₂ वेदाभ्यासनः; D₅ ऋग्वेदाभ्यास- (for वेदाभ्यास-').
D₂ a₄ श्रवणः (for श्रवण-). D₅ पवित्रीकृतात्मा;
D₇ G₁ पवित्रि (G₁ 'त्र'तांतरितात्मा; T₁ G₂ 3. 6 पवि-
त्रि (G₂ 'त्र'तांतरितात्मा (for 'त्रीकृतान्तरात्मा). K₅ त्रिष-
ण्णः; Bo त्रिषवनम्. D₇ G₁ 3. 6 M₁ 6 ब्रह्मचर्याग्नि-

(for 'चर्याग्नि-'). Ś₁ K₁ 2. 7 D₂ 5. 9 om. परि. D₇ T₁
G₁-3. 6 चरण- (for 'ण'). K₂ om. गुरु. D₂ a₄ शुश्रू-
पादि- (for शुश्रूषा-). K₅ Bo. 6. 7. 9 D₂ a₄ D₂ n₄
D₅ D₂ 3. 5. 6. 8. 9 G₂ 6 नित्य- (for नित्यो). After
नित्यो, K₅ Bo. 7 D₂ a₄ D₂ n₄ D₅ D₂ 3. 5. 8 ins.
भिक्षा-. K₅ 7 D₂ a₄ D₅ D₄ 6. 8. 9 G₂ 6 भैक्ष्यादि-; B₅ 9
D₂ a₄ भिक्षादि- (for भै'). K₅ om. सर्व. D₂ a₄
'सकल'; D₇ T G₁-3. 6 M₁ 5. 7 सर्व- (for सर्व-').
After सर्व-; D₇ T G₁-3. 6 M₁ 5. 7 ins. गुरवे निवेद्य-
K₂ D₄-6. 9 निवेदितात्मा; D₇ T G₁-2. 6 विदितान्तरात्मा
(for निवेदि'). D₅ गुरुचरण- (for वचन). K₁ 7 D₅ 9
निर्देशानुष्ठाने; D₄ निर्देशानुष्ठान्; D₅ निर्देशानुष्ठानो;
G₂ 'नुष्ठाना; G₃ 6 'नुष्ठानाद् (for 'नुष्ठान-'). Ś₁ K₁ 2
[अ]प्रतिलोमः; K₇ G₃ 'कूले (for 'कूलो). D₂ n₄
लब्धः (for लब्ध-). G₂ स्वाध्यायफलः (for 'तत्पर-').
D₇ T₁ G₁ 3. 6 गुरुप्रसादाल्लब्धतत्परः (G₃ 'लं') स्यात्.

9 M₁ 7 श्लोको भवति चात्र हि. — ^a) G₁ गुरुं स तु
समाराध्य. — ^b) D₂ a₄ M₅ वेदान् (for वेदम्). — ^c)
G₁ स्वर्ग- (for स्वर्ग-). K₁ फलवाप्ति- (for 'फला').
— ^d) D₅ चापि (for चास्य). Ś₁ K₁ 2. 4 V₁ C₂ मानसं
चास्य (V₁ 'पि) सिध्यति; D₇ T₁ G₁-3. 6 शुध्यते तस्य
मानसं. ☞ C₂: मानसं मनो नियतं भवति, मानसं ब्रह्मैव
चास्य सिध्यति । ☞

10 ¹) D₂ a₄ D₄ गार्हस्थ्यं. K₇ D₄ 9 प्रवदन्ति; D₇
T G₁ 3. 6 M₁ 5-7 उदाहरन्ति (for वदन्ति). — ²) K₁
D₇ T₁ G₁-3. 6 सदाचारः; K₇ समुदाचारे; T₂ सम्यगा-
चार- (for समुदा'). T₂ om. सर्वम्. D₄-7. 9 T₁ G₁ om.
अनु. D₂ n₄ व्याख्यामः (for व्याख्यास्यामः). — ³)
K₄ D₂ a₄ D₂ n₄ D₅ D₂ समावृत्तानां (for 'वृत्तानां').
Ś₁ K₁ 2 दाराणां; K₄ 6 V₁ Bo. 6 D₂ a₄ D₂ n₄
D₅ D₂ 3. 5. 7. 8 T₁ G₁ 3. 6 M₅ सदाचाराणां (for सदा-

विधीयते । ३ । धर्मार्थकामावाप्तिर्ह्यत्र त्रिवर्गसाधनम-
वेक्ष्यागर्हितेन कर्मणा धनान्यादाय स्वाध्यायप्रकर्षो-
पलब्धेन ब्रह्मर्षिनिर्मितेन वा अद्रिसारगतेन वा हव्य-
नियमाभ्यासदैवतप्रसादोपलब्धेन वा धनेन गृहस्थो
गार्हस्थ्यं प्रवर्तयेत् । ४ । तद्वि सर्वाश्रमाणां मूलमुदा-
हरन्ति । ५ । गुरुकुलवासिनः परिव्राजका ये चान्ये

संकल्पितव्रतनियमधर्मानुष्ठायिनस्तेषामप्यत एव भि-
क्षावलिसंविभागाः प्रवर्तन्ते । ६ ॥ १०

वानप्रस्थानां द्रव्योपस्कार इति प्रायशः खल्वेते
साधवः साधुपद्मदर्शनाः स्वाध्यायप्रसङ्गिनस्तीर्था-
भिगमनदेशदर्शनार्थं पृथिवीं पर्यटन्ति । १ । तेषां
प्रत्युत्थानाभिवादनानुयावाकप्रदानसौमुख्यशक्त्या-

C 12 6994
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

राणां). K₁ om. सह. K₆ Das Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8
-धर्मचर्य; Ds₂ (before corr.) 'चर्य' (for 'चर्या'). Da₄
महाश्रमो (for 'गृहा'). —⁴) B₈ धर्मार्थ; D₄ धर्मार्थ-
(for 'धर्मार्थ'). K₇ D₄ १ कामावाप्त्यर्थं तत्र; B₆ 'वाप्तै-
र्ह्यत्र; Dn₁ D₃ 'वासिर्ह्येव; D₅. 7 T G₁-3. 6 M₁. 5-7
-कामावाप्त्यर्थं (M₁. 7 'ह्यर्थ); D₆ corrupt (for 'कामा-
वाप्तिर्ह्यत्र'). Before साधनम्, G₂ ins. फल. Ś₁ K₁.
2. 4 समवेक्ष्य; K₆ अपेक्षो; V₁ B₉ Da₁ अपेक्ष; B₇. 8
Das Dn₁. n₄ D₃. 4. 9 अपेक्ष्य; D₂. 8 अवेक्ष; G₁ योक्ष्यो
(for 'अवेक्ष्य'). K₂ [अ]गर्हितेन; D₆. 7 T₁ G₁. 8 6
M₅ 7 [अ]वि (D₇ G₁ 'व'गर्हितेन; G₂ [अ]मिहितेन (for
[अ]गर्हितेन). M₁. 6 कर्मणा च (for 'कर्मणा'). D₇ T
G₁. 3. 6 om. धनान्यादाय. K₄ स्वाध्यायप्रकर्षोपलब्धेन वा;
K₆ 'योपलब्धे कर्षेण वा; V₁ B₉. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄
D₂. 3. 8 'योपलब्धप्रकर्षे' (V₁ 'कारे')ण वा (for 'यप्रकर्षो-
पलब्धेन'). After 'लब्धेन, K₁. 7 Ds D₄. 5. 7. 9 T
G₁-3. 6 ins. वा; M₅ ins. वा धनेन. K₇ D₄. 9 om.
from ब्रह्मर्षि up to लब्धेन वा. D₅. 6 ब्रह्मर्षिविहितेन;
G₁ ब्रह्मर्षिनिर्मितेन (for 'ब्रह्मर्षिनि'). K₁ वा अद्रिसान्वग-
तेन; K₂ V₁ B₉ Da₄ D₂. 8 (marg.). 6. 8 T₂ G₆ M₇
वा (D₆ च) अद्रिसारगतेन (D₈ 'ज्ञ'तेन; B₉ D₆ (before
corr.) वा अद्रिसारागतेन; D₅ वा अश्रियाजनेन; D₇ T₁
G₁. 2 विविधासारगृह (T₁ 'भू'तेन; G₈ वा विविधाद्रिसार-
भूतेन (for 'वा अद्रिसारागतेन'). ☞ Ca (reading अन्य-
सारगतेन): त्रिगतं धनं प्रतिग्रहयाजनाध्यापनलब्धमिति
स्मृतिप्रसिद्धम् । असारगतेन युक्त्या परमारणादिना ॥ Cn:
अद्रिसारा; मणिदिभ्योषिस्त्वर्णाद्याकारा; तेभ्यो गतेन
प्राप्तेन ॥ Cp (reading अद्रिसारागतेन); खन्यादिभ्यो
लब्धेन कनकादिना सागरागतेन मुक्ताप्ररागादिना ॥ C₈:
अद्रिसारो लोहः तद्वतेन, रसवादिनिर्मितधनेन ॥ C₇: अद्रे:
सारं हेमाद्रिस्थले गतेन प्राप्तेन । ☞ Before हव्य; B₆
ins. अहव्यहनि. After हव्य, Das Dn₁. n₄ Ds D₂.
3. 6. 8 ins. -कर्म्य-. M₁. 6 -नियमदैवताभ्यास- (for -नियमा-
भ्यास-). Ś₁ K₁. 2. 4 -देव-; G₁ -देवता- (for -दैवत-).
After -दैवत-, D₇ T G₁-3 6 M₁. 5-7 ins. पूजा-
समाधि-. D₆ प्रसादलब्धेन; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7

-प्रसादसिद्धयु (T₂ M₁. 5-7 'विध्यु)पलब्धेन (for -प्रसादोप-
लब्धेन). D₇ T G₁. 3 6 धनेन वा (by transp.), G₂
च धनेन. G₂ गृहस्थो. Da₄ गार्हस्थ्यं. K₄. 6 V₁
B₉. 6-9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 3. 8 M₇ वर्तयेत्, K₇ D₄.
6. 9 आविशेत्; Das. a₄ वर्जयेत्; D₅ आवर्तयेत् (for
प्रव). —⁵) After तद्वि, G₂ ins. स. G₂ मूल्यम्
(for 'मूलम्'). —⁶) Ś₁ K₁ कुलगुरु; K₂ Das कुरु-
कुल- (for 'गुरु'). K₈. 7 V₁ B₉. 6-9 Das. a₄ Dn₁. n₄
Ds₂ D₂. 3 (marg.). 5. 8 -निवासिनः (for 'वासिनः').
After -वासिनः, Ś₁ K₁. 2. 4 ins. कुल-. D₄ चान्ये (for
चान्ये). D₇ T₁ G₁. 2 व्रतनियमसंकल्प- (for 'संकल्पित-
व्रतनियम'). K₇ D₄. 7. 9 T₁ -नियमानुष्ठायिनस् (for
-नियमधर्मानु). D₆ संकल्पितनियमव्रतनियमधर्मानुष्ठायि-
नस्. D₄ शिक्षां (for 'शिक्षा'). Dn₁ M₁. 5-7 -संवि-
भागः (for 'भागाः'). Da₄ M₁. 5-7 प्रवर्तते (for 'वर्तन्ते').
☞ Cn: संविभागः पुत्रादिभ्यो विभजनम् । ☞

11 ¹) Before वानप्रस्थानां, B₆ D₇ T G₁. 2. 6
ins. न. B₈ वनस्थानां (for 'वानप्रस्थानां'). After
'प्रस्थानां, Ś₁ (sup. inv.) K₈ V₁ B₉. 8 Dn₁. n₄ D₂. 3.
6. 8 ins. च. K₇ B₉. 8. 9 D₄. 5. 9 T₂ G₁. 2 M₅. 7 Cnp
द्रव्योपस्कर; V₁ 'पसंस्कार; Ds₁ G₈ 'पकार; M₁. 6
'पस्करण (for 'पस्कार'). T₂ M₅ इतः (for 'इति').
☞ Ca: द्रव्योपस्कार (v. l. 'स्क')रः लोहपान्नादिरूपः ॥ Cn:
द्रव्योपस्कारः धनवर्जनम् ॥ Cp: द्रव्योपस्कर इति पाठे
द्रव्याणां फलमूलनीवारादीनां उपस्करः संपादनम् ॥ C₈:
द्रव्योपस्कारो द्रव्योपकरणं जीवनार्थद्रव्यसंपादनम् । ☞
Before खल्लु, G₈ ins. तत्र. K₁ ते; T₂ ये ते (for
एते). After साधवः, D₇ T₁ G₁-3. 6 ins. सुवृत्ति.
K₁ साधुपद्मदर्शनाः (sic); K₈ B₉. 7. 8 Das Dn₁. n₄ Ds₂.
D₂. 8 साधुपद्मदर्शनाः; K₇ Da₄ D₄. 9 M₁. 5-7 'पथ्यादनाः
(M₁. 5-7 'शिनः); V₁ B₉ Dn₁. n₄ D₆ 'पथ्योदनाः; B₆
'पथाकुलाः; Ds₁ 'पथ्योदनाः; D₅ 'पदवीदर्शनाः; D₇
T₁ G₁-3. 6 विनयसंपत्त्यर्थिनः (D₇ 'धीनः; G₁ 'र्थ' न);
T₂ साधूनां पथ्यार्थिनः (for 'साधुपद्मदर्शनाः'); G₁ संनि-
नस् (for 'प्रसङ्गिनस्'). K₆ lacuna; K₇ D₄. 8. 9 -देव-;
B₉ -वेद- (for 'देश-'). K₇ Da₄ पृथिवी; M₁. 6

C. 12. 8984
B. 12. 191. 11
K. 12. 189. 11

सनशयनाभ्यवहारसक्रियाश्चेति । २ ॥ ११

भवति चात्र श्लोकः ।

अतिथिर्यस्य भग्नाशो गृहात्प्रतिनिवर्तते ।

स दत्त्वा दुष्कृतं तस्मै पुण्यमादाय गच्छति ॥ १२

अपि चात्र यज्ञक्रियाभिर्देवताः प्रीयन्ते निवापेन
पितरो वेदाभ्यासश्रवणधारणेन ऋषयः । १ । अपत्यो-
त्पादनेन प्रजापतिरिति । २ ॥ १३

lacuna. K₁ पर्यटंती; G₁. 8 'टन्. After पर्यटन्ति,
V₁ ins. इति. —²) K₁ प्रत्युत्थानवादानसूयावाकप्रसादन;
K₂ 'नाभिवादनानसूयवाक्यस्मदनो (slo); K₄ 'भिरामना-
भिवादनसूयै वासादन; K₆ D₆ 'भिरामनाभिवादनानसूया-
वाकप्रदान; K₇ D₄ 8. 9 'भिवादनानसूयासौम्यवाकप्रदान;
V₁ Bo. 7 D₈₁ 'भिरामनमन (D₈₁ 'तु)सूयावाकप्र; B₆
'भिरामनाभिवादनमनसूयावस्तु; B₈ 'भिरामनागमनमन-
सूयावाकप्र; B₉ 'भिवादनमनसूयावाकप्र; D₃. 41 'नाभि-
गमनमनसूयावाकप्रदान; D₈₁ 'भिरामनमनसूयावाकप्र; D₈₄
D₈₂ D₂. 3. 8 'भिरामनाभिवादनानसूयवाकप्र; D₇ T₁
G₁. 3. 6 'भिरामनानुनयवाकप्र; T₂ 'भिदमनानुसूयावाकप्र;
G₁ 'भिरामनानयनवाकप्र; M₁. 5-7 'भिरामनानसूयावाकप्र'.
K₉ Bo D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 8 Cn 'सुख'; V₁ सौख्य-;
B₆. 7. 8 (marg.). 9 D₈₁ D₆ 'सौमुख्य; B₈ 'सौख्य;
D₃ 'सौमुख (for 'सुख). V₁ शक्याशन; D₃. 7
T G₁-3. 6 M₁. 5-7 'शरयासन; D₆ lacuna; D₆
'भक्त्यासन (for 'शक्त्या). After 'शक्त्यासन, K₄.
6. 7 B₈ D₃ D₈₁. n₄ D₂. 3. 8 ins. 'सुख'. D₇ T G₁-3. 6
M₁. 5-7 'शरणाभ्यवहार (for 'शरया'). K₆ V₁ Bo.
6-9 D₃. 41 D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 6. 8 M₇ 'सक्रिया (for
'सक्रियाश्चेति). D₇ T G₁. 3. 6 चेत इति (for चेति).
Cn: सुखशक्त्या सुखवत्या शक्त्या, न तु देहपीडया । Cn

12 = (var.) Brahma P. 114. 36. G₂ भवति;
M₇ भवति हि. K₁ G₂ श्लोकाः. —^a) K₄ यास्य (for
यस्य). —^b) M₁ गृहं (for गृहात्). K₁ निवर्तते.
—^c) K₁ सा दत्त्वा; K₇ D₄. 8. 9 दत्त्वा स (D₆ सु-)
(by transp.), D₇ T G₁-3. 6 M₆ स तस्य (T₂ 'सै).
B₈ (marg. as in text) तस्य; D₇ T G₁-3. 6 M₆ दत्त्वा;
M₁ तस्यै (for तस्यै). —^d) G₂ आदाति (for आदाय).

13 ¹) B₈ अथापि; D₇ T₁ G₁. 2 अपि च (for
अपि चात्र). K₇ D₆ यज्ञक्रियादिभिर् (for 'क्रियाभिर्).
D₃ D₈₁ प्रीयते; D₄. 7 G₁. 8 प्रियंते. S₁ K₁. 2. 4
निवापान्नेन (for निवापेन). After पितरो, D₇ T
G₁-3. 6 M₆. 7 ins. वेद. K₆. 7 V₁ Bo. 5-9 D₃. 41

श्लोकौ चात्र भवतः ।

वत्सलः सर्वभूतानां वाच्याः श्रोत्रसुखा गिरः ।

परिवादोपघातौ च पारुष्यं चात्र गार्हितम् ॥ १४

अवज्ञानमहंकारो दम्भश्चैव विगर्हितः ।

अहिंसा सत्यमक्रोधः सर्वाश्रमगतं तपः ॥ १५

अपि चात्र माल्याभरणवस्त्राभ्यङ्गान्धोपभोग-
नृत्तगीतवादित्रश्रुतिसुखनयनाभिरामसंदर्शनानां प्रा-

D₈₁. n₄ D₈ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 विद्याभ्यास- (for
वेदा'). G₃. 6 'श्रवणावधारणेन (for 'श्रवणधारणेन).
—²) D₃. 41 स्वपत्योत्पादनेन.

14 V₁ B₆-9 D₃. 41 भवतश्चात्र श्लोकौ. —^a) K₆
D₈₁ D₈₂ D₈ वत्सल्यः; K₇ D₄-6. 9 वात्सल्यं; B₆
(marg.). 7-9 D₃. 41 D₂. 8 वात्सल्यत्; D₈₄ D₈₁
वात्सल्यः; D₇ T₁ G₁. 3. 6 वत्सलः (for 'लः). K₆
V₁ Bo. 6-9 D₃. 41 D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 6. 8 M₁. 5-7
सर्वभूतेभ्यो; K₇ D₄. 9 'भूतेषु (for 'भूतानां). —^b)
K₇ D₄. 6. 9 हृद्या; D₈₁ वाच्यः (for वाच्याः). —^c)
K₄. 6 Bo D₈₁. n₄ D₂. 3. 8 परितपोपघातश्च (K₄ 'तौ
च; Bo 'तं च); V₁ परिवादो विघातश्च; B₆ परिता-
पोपघातौ च; B₆ (marg.). 7-9 D₃. 41 'वादोपघातं च
(B₇. 8 'तश्च); D₈ D₆ M₁. 5-7 C₈ परिवादोपघातौ च
(D₈ M₆ C₈ 'वादश्च); D₇ T G₁-3. 6 'वादोपघातौ च;
Cp as in text. C₈ परिवादो विद्यमानानां दोषाणां
कीर्तनम् । अपवादोऽविद्यमानानां दोषाणां कीर्तनम् । C₈ —^d)
D₃. 41 चापि (for चात्र). V₁ गार्हितः.

15 ^b) T G₁-3. 6 M₁. 5-7 इभ्यः. V₁ चापि (for
चैव) K₇ D₄. 5. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 [अत्र (for वि-).
K₁ D₃. 41 M₇ विगर्हितं (K₁ 'ताः). D₇ संभवश्चात्र
गर्हितः.

16 B₈. 9 D₃. 41 माल्यधारण (for माल्याभरण).
K₄. 7 V₁ Bo. 6. 7 D₈₁. n₄ D₂-3. 8. 9 M₁. 5-7 'वस्त्राभ्यंग-
नित्योपभोग; B₈. 9 'वस्त्राभरणघो'; D₃. 41 ****गं-
धोपभोग; D₈ 'वस्त्राभ्यंगनित्यभोग; D₇ T G₁. 3. 6
'वस्त्राभ्यंगोपभोग; G₃ 'वस्त्राभरणगोप' (for 'वस्त्राभ्यङ्ग-
न्धोप'). K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₃. 41 D₈₁. n₄ D₈
D₂-3. 8. 9 M₇ 'नृत्य' (for 'नृत्त'). D₇ G₁. 2 om. गीत.
D₈₄ 'नयनाभिरामं; D₆ 'नोभिराम' (for 'नाभिराम').
K₄. 6 V₁ Bo. 7-9 D₃ D₈₁. n₄ D₈ D₂. 3. 5. 7. 8 T
G₁-3. 6 'दर्शनानां (for 'संदर्शनानां). B₆ lacuna; B₉
भक्ष- (for भक्ष्य-). B₆ 'भोज्याव- (for 'भोज्य-).

स्मिर्भक्ष्यभोज्यपेयलेह्यचोष्याणामभ्यवहार्याणां विवि-
धानामुपभोगः स्वदारविहारसंतोषः कामसुखावासि-
रिति ॥ १६
त्रिवर्गगुणनिर्वृत्तिर्यस्य नित्यं गृहाश्रमे ।

स सुखान्यनुभूयेह शिष्टानां गतिमाप्नुयात् ॥ १७
उच्छवृत्तिर्गृहस्थो यः स्वधर्मचरणे रतः ।
त्यक्तकामसुखारम्भस्तस्य स्वर्गो न दुर्लभः ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८४ ॥

१८५

भृगुरुवाच ।

वानप्रस्थाः खलु ऋषिधर्ममनुसरन्तः पुण्यानि
तीर्थानि नदीप्रस्रवणानि सुविविक्तेष्वरण्येषु मृगमहि-

ष्वराहस्यमरगजाकीर्णेषु तपस्यन्तोऽनुसंचरन्ति । १ ।
त्यक्तग्राम्यवस्त्राहरोपभोगा वन्यौषधिमूलफलपर्णप-
रिमितविचित्रनियताहाराः स्थानासनिनो भूमिपाषाण-

C. 12, 7003
B. 12, 192. 1
K. 12, 190. 1

K. 1 -भोज्यपेयः; K. 7 Bo. 6-9 Das. 2. 1 Dn. 1. 4 Ds. 2. 2.
3. 5. 8 -लेह्यपेयः (for -पेयलेह्यः). K. 1 -चोष्याणाम्;
G. 1. 2 -शोष्याणाम् (for -चो). K. 1 अवहार्याणां; B. 9
अभ्यवहार्याणां; Ds. 1 अभ्यवहार्याणां; T. G. 1. 2. 6 M. 6. 7
अभ्यवहार्याणां; M. 1 अप्युपहाराणां (for अभ्यवहार्याणां).
Ś. 1 K. 2 स्वयवहारसंतोषः; K. 1 स्वभ्यवहारः; K. 4. 6. 7
B. 7. 8 Das. 2. 4 Dn. 1. 4 Ds. 2. 2. 8. 9 स्व(K. 1 Ds. 2. 2)वि-
हारसं; V. 1 D. 7 T. G. 1. 2. 6 स्वदारसं; Bo. 6. 9 Das.
सुविहारसं (for स्वदारविहारसं). Ś. 1 K. 1 कामावासिर्
(for कामसुखावासिर्). — After 16, Ds. 1 D. 7 T.
G. 1. 2. 6 M. 7 ins.: श्लोकौ चात्र भवतः.

17 *) K. 1 -निवृत्ति (for -निवृत्तिर्). ✽ Cn. त्रि-
वर्गो धर्मार्थकामास्तैः संहिता गुणानां सत्त्वरजस्तमसां निवृत्तिः
कृतार्थता, सत्त्वपुरुषान्यताख्यातेर्जननाश्रष्टाधिकारतेत्यर्थः । ✽
— ^b) T. 2 नित्य (for नित्यं). — ^c) K. 1 सु (for स).
— ^d) G. 2 शिष्टां गतिमाप्नुयात्.

18 *) T. 2 वृच्छ (for उच्छ). — ^b) V. 1 स्वकर्म-
चरणे रतः; Dn. 1 Ds. 2. 2 T. 2 स्वधर्मचरणे रतः; G. 8
(marg. as in text) 'धर्मनिरतः सदा. — ^c) K. 1 त्यक्त-
कामा; B. 8 (marg.) Ds. त्यक्तकर्म; T. 1 'कामः (for
'काम-). K. 1 B. 8 Das. 2. 2. 6 -गुणारम्भस्य (for -सुखा').
— ^d) K. 1 V. 1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn. 1. 4 Ds. 2. 2. 8. 9
स्वर्गस्तस्य (by transp.).

Colophon om. in Ds (K. 2. 5 B. 1-5 Das. 2. 2 Dn. 1. 4
D. 1 G. 2. 5 M. 2-4 absent). — Sub-parvan: Ś. 1 K. 1. 2.
4. 6. 7 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn. 1. 4 Ds. 2. 2. 4. 6. 7. 9 T

G. 1-3. 6 M. 1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś. 1 K. 1. 2.
4. 6. 7 V. 1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn. 1. 4 Ds. 2. 2. 6. 9 M. 6
भ(D. 2 'भा'रद्वाजसंवादः; M. 1 चातुराश्रमधर्मः; M. 6
भृगुभरद्वाजसंवादे ब्रह्मचर्यगार्हस्थ्यधर्मः; M. 6 ब्रह्मचर्यगार्ह-
स्थ्यधर्मः; M. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे चातुराश्रमधर्मः. — Adhy.
no. (figures, words or both): B. 7 Dn. 1 Ds. 2. 2. 6. 9 T. 1
G. 1. 2. 6 M. 1. 5-7 17; Dn. 18; Ds. 16; T. 2 G. 31.
— Śloka no.: Dn. 1. 4 18; Ds. 14; Ds. 13.

185

1 ¹) Ś. 1 K. 1. 2. 4 वानप्रस्थं (for 'प्रस्थाः). K. 6 Bo.
6-9 Das. Dn. 1. 4 Ds. 2. 2. 6. 9 ऋषिः; V. 1 T. 1 ऋष-
योर्; G. 1 ऋषिर् (for ऋषि-). Ds. स्वधर्मम्; Ds.
lacuna (for -धर्मम्). K. 1 अनुसर इतः; B. 8 'सरंते;
Ds. 'सरंतः; D. 7 T. G. 1. 2. 6 M. 1. 5-7 'वसंते (for 'स-
रन्तः). K. 1 Ds. 6. 9 पुण्य- (for पुण्यानि). Ds. 4 प्रस-
वनानि; Ds. 1 प्रश्रवणादीनि; Ds. 6 प्रश्रवणानि (for
'प्रस्र'). After प्रस्रवणानि, Ds. 4 Ds. 6. 9 ins. च;
D. 7 T. 1 G. 1 ins. अनुचरंति; T. 2 M. 1. 6. 7 अनुविचरंति;
G. 2 अनुवर्तंति; G. 3 अनुसरंति; M. 6 अपि चरंति. B. 8
om. सु. B. 8 (marg.) Ds. 1 T. 1 G. 2 M. 1. 5-7 सुविभ-
क्तेषु (for सुविवि'). Before -सुमरः, G. 2 ins. -चमर-
K. 1 -सुम- (sic), K. 7 V. 1 Bo. 6-9 Das. 2. 4 Dn. 1. 4
Ds. 2. 2. 6. 9 M. 1. 5-7 -वन- (for -सुमर-). Ds. -गजाव-
कीर्णः; M. 1. 6 -गजकीर्णेषु. Before तपस्यन्तो, D. 7 T. 1
G. 1. 2. 6 ins. च. Ds. [s]नुपश्यतो (for तपस्यन्तो).
Ś. 1 K. 1. 2. 4 B. 7-9 Das. 2. 4 Ds. [s]नुसंचरमाणा; B. 8

C. 12. 7003
B 12 192. 1
K. 12. 190. 1

सिकताशर्करावालुकाभस्मशायिनः काशकुशचर्मवल्क-
लसंवृताङ्गाः केशश्मश्रुनखरोमधारिणो नियतकालो-
पस्पर्शना अस्कन्नहोमबलिकालानुष्ठायिनः समित्कुश-
कुसुमोपहारहोमार्जनलब्धविश्रामाः शीतोष्णपवननि-
ष्टप्रविभिन्नसर्वत्वचो विविधनियमयोगचर्याविहित-

धर्मानुष्ठानहृतमांसशोणितस्त्वगस्थिभूता धृतिपराः
सत्त्वयोगाञ्जरीराण्युद्वहन्ति । २ ॥ १

यस्त्वेतां नियतश्चर्या ब्रह्मर्षिविहितां चरेत् ।

स दहेदग्निवदोषाञ्जयेल्लोकांश्च दुर्जयान् ॥ २

परिव्राजकानां पुनराचारस्तद्यथा । १ । विमुच्या-

[5] नुसरन्ति; D4. 7 'व' (D7 'च' रन्ति (for नुसरन्ति).
— 2) Before लक्ष्म्याम्; Ś1 K1. 2. 4 B7-9 Das. 24
D6 ins. ऋषयो भवन्ति. V1 M1. 6 -ग्राम- (for -ग्राम्य-).
K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 -वस्त्राभ्य-
(B6 'व्य' वहारोपभोगा; K7 D4 M1. 6. 7 'हारोपभोग-
(M1. 7 'योग-; M6 'योगा); D5 -वस्त्राद्याहारोपभोग-
भोगान् (for 'वस्त्राहारोपभोगा). D5. 7. 9 T1 G1. 3
वन्योषधि- (D5 'ध'); D6 G2 वन्योषध- (G2 'धी-
(for 'षधि). K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds
D2-4. 8. 9 -फलमूलपर्ण-; K7 D6. 7 G1. 2 -मूलपर्ण- (for
-मूलफलपर्ण-). G3 परमित- (for -परिमित-). B6 om.
-विचित्र- B8 (marg. as in text) Das. 24 -विचित्रनिय-
ताहार-; D5 'विहिताहाराः; M7 -विचित्राहाराः (for
-विचित्रनियताहाराः). D44 स्थानासनितो; D5. 6 M1. 6
स्थानासन- (for स्थानासनितो). D6 -शर्करासिकता; D7
T G1 M1. 6. 7 सिकता (M1. 6. 7 'त' शर्कर-; G2 -शित-
शर्करा- (for -सिकता'). G3 वालुक- (for -वालुका').
Before काश, M1. 6-7 ins. च. V1 reads from
काश up to -होमबलि- on marg. After काशकुश, K7
D4. 9 ins. -चीर-. K7 B9 Das D4. 9 -संवीताङ्गाः; D6
-संवीतात्मानः (for -संवृताङ्गाः). D6 केशश्मश्रु- (for
केशश्मश्रु-). D44 -नखलोम-; D7 T G1-3. 6 -रोम-
नख- (for -नखरोम-). K6 D8 शुष्कबलिहोमकालानुष्ठा-
यिनः; K7 D4. 5. 9 M1. 6 अस्कन्न (D5 'स्कंदित') बलिहोम-
काला; V1 Bo. 6-9 स्कंदबलिहोमकाला; Das D7 T
G1-3. 6 M1. 7 अ (Das आ) स्कन्नकाल (Das 'कंद') बलिहो-
मानुष्ठायिनः; D44 अस्कन्नकंदबलिहोमकालानुष्ठायिनः; Dn1.
24 Ds अस्कंदितकालबलिहोमानुष्ठायिनः; D2. 3 बलिहोम-
कालानुष्ठायिनः; D6 शुष्काश्वबलिहोमकाला. K4 -कुसु-
मोपहार-; Bo Dn1. 24 Ds D2. 8. 7 T1 G1 -कुसुमापहार-
(for 'मोपहार-). K6 Bo. 6-9 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 T1
M5 -संमार्जन-; K7 B8 (marg.) D4. 9 -होमसंमार्जन-;
D44 -होमार्जुन-; D5 -होममार्जन-; D6 -होमार्चन-; D7
T1 G1-3 -मार्गार्णहोमांत-; G6 -संमार्गार्णहोमांत- (for
-होमार्जन-). After -होमार्जन-, T2 ins. -होमांते;
M5 -होमांत- Ś1 K1. 2. 4 -लब्धविश्रामाः (K1. 4 'स-);
D7 T1 G1 -विश्रामाः; T2 G2. 3 M5 -विश्रामाः (for 'वि-
श्रामाः). M1. 6 -कुसुमोपहारार्जुनहोमांतरलब्धविश्रामा (M5

'अ' माः; M7 'पहारमूलसंमार्जनहोमांतरलब्धविश्रामाः.
After शीतोष्ण-, K4. 6. 7 B7. 8 Das Dn1. 24 Ds
D2-5. 3. 9 ins. वर्ष-. K1 D44 -पवननिष्ट-; K1 'नि-
ष्टास-; K6 Bo. 8 (marg. as in text) Dn1. 24 Ds
D2. 3. 8 Cn 'विष्टम्भ-; B6 -पवनाविष्ट-; D7 -पवनवि-
भिन्न-; T2 'विनिष्ट-; G1. 2 'विनिष्ट- (for 'निष्ट-).
D6 lacuna for निष्ट- . Cn : विष्टम्भः हेळनया सह-
नम् । Cn : Ś1 K2. 4 Das -भिन्न-; K1 D44 -प्रभिन्न-;
D7 -विविध-; G2 -विदिष्ट-; M1 -विभिन्न- (for 'ज्ञ-).
Ś1 K1. 2. 4 M1. 6. 7 -नियमयोगाचार्यविहि (M1. 6 'हृ) त-;
K7 Bo. 7. 9 Das. 24 D4. 9 -नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित-
(K7 D4. 9 'निर्हृत-); D6 -नियमयोगचर्यानुष्ठानविहित- (for
'योगचर्याविहित-). V1 -धर्मानुष्ठायिनः (for 'नुष्ठान-).
V1 B8 -परिशुष्क- (for -हृत-). K7 D4. 6. 9 lacuna
for -धर्मानुष्ठानहृत- . K6 Bo Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 8
-नियमोपयोगचर्यानुष्ठानविहितपरिशुष्क- . K6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 3. 5. 8 M1. 5-7 -मांसशोणित-
(for 'शोणितास-). K1 धृतिपरः; K6 D8 धृतिपराः. K1
सत्त्वयोग-; D7 स्वत्वयोगाच्. K6 V1 Bo. 6 Dn1. 24 Ds
D2. 3. 5. 8 उद्वहन्ति; K7 D4. 6. 9 उद्वरन्ति (K7 'रति)
(for उद्वहन्ति). — After 1, D44 Ds D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 ins. भवति चा (D44 विहितश्चा) अ श्लोकः; while
Ds ins. श्लोकश्चात्र भवति.

2 *) D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 चैतां (for त्वेतां). Ś1
(before corr. as in text) K1 नियतां; K7 D4. 6. 9
विधिना; D44 D6 नियमश्च (for 'तश्च). — *) Ds1
-विहितांश्च; D8 -विहितश्च. — *) Ś1 K1. 2 स दहति
(for स दहेद्). Ś1 K1. 2 Bo. 7 क्रोधाञ्च (Bo. 7 'ञ्च')
(for दोषाञ्च). B8 सदा इगग्निवदोषाञ्च. — *) V1
दुर्लभान्; B6 (marg. as in text) शाश्वतान् (for
दुर्जयान्).

3 Ds1 reads 3 on marg. — 1) K1 आचारास-;
D7 T1 G1-3. 6 आचारं (for 'रस-). D7 T1 G1-3. 6 प्रव-
दामः; T2 lacuna (for तद्यथा). — 2) K4 विमु-
खाग्निः; D4. 9 विप्र (D6 प्रवि) मुच्याग्निः; D7 T1 G1-3. 6
lacuna; T2 विप्रमोच्य; M1. 7 विमुच्यान्न- (for 'प्रि-).
T G1-3. 6 M1. 5. 7 -कलत्र- (for -कलत्र-). K6 Dn1. 24

मिधनकलत्रपरिबर्हसङ्गनात्मनः स्नेहपाशानवधूय
परिब्रजन्ति समलोष्टाश्मकाश्चनान्निवर्गप्रवृत्तेष्वार-
म्भेष्वसक्तबुद्धयोऽरिमित्रोदासीनेषु तुल्यवृत्तयः
स्थावरजरायुजाण्डजस्वेदजोद्धिजानां भूतानां वाङ्म-
नःकर्मभिरनभिद्रोहिणोऽनिकेताः पर्वतपुलिनवृक्षमूल-
देवतायतनान्यनुचरन्तो वासार्थमुपेयुर्नगरं ग्रामं वा
नगरे पञ्चरात्रिका ग्रामैकरात्रिकाः । २ । प्रविश्य च
प्राणधारणमात्रार्थं द्विजातीनां भवनान्यसंकीर्णकर्म-

णामुपतिष्ठेयुः पात्रपतितायाचितमैक्षाः कामक्रोधद-
र्पमोहलोभकार्पण्यदम्भपरिवादाभिमानहिंसानिवृत्ता
इति । ३ ॥ ३

भवति चात्र श्लोकः ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा चरति यो मुनिः ।

न तस्य सर्वभूतेभ्यो भयमुत्पद्यते क्वचित् ॥ ४

कृत्वाग्निहोत्रं स्वशरीरसंस्थं

शारीरमग्निं स्वमुखे जुहोति ।

C. 12. 7007
B. 12. 192, 5
K. 12. 190, 5

D2, 3 Ms Cn परिबर्हणं (Ks 'णे') संगेषु; K7 D4-3, 9
'बर्हसंगेभ्यः'; V1 Bo. 6-9 Ds1 D7 T G1-3, 6 M1, 5, 7
'बर्हसंगेषु'; Ds2 'बर्ह' संगेषु; D8 'हर्षणं' संगेषु (for
'बर्हसङ्गान्'). ☞ Ca: परिबर्हः परिच्छदः शय्यादिः । ☞
K7 V1 Bo. 6, 8, 9 Ds3, a4 Dn1 D3, 4 6 8, 9 T2 M1, 5 7
आत्मानं; Ds1 आत्मानः (for आत्मानः). B6, 7 D7 परि-
व्रजते; D6 'व्रजते' (for 'व्रजन्ति'). Ś1 K1, 2, 4 सम-
लोष्ट- (for समलोष्टाश्म-). K8 त्रिवर्ण- (for त्रिवर्ग-).
K8 Bo. 6 Ds4 (last two on marg.) Dn1, n4 Ds D2,
3, 8 om. आरम्भेयुः. Ś1 K1, 2, 4 [5] मित्राभिद्रोदासीनेषु;
K8 7 V1 Bo. 6-9 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds D2-3, 8, 9 [5] रि-
मित्रोदासीनानां (for 'दासीनेषु'). K8, 7 V1 Bo. 6-9
Ds3 a4 Dn1, n4 Ds D2-9 T G1-3 6 M1 5-7 तुल्य-
दर्शना (Ms 'शिनः') (for 'वृत्तयः'). After स्थावर-
D7 T G1-3 6 M1, 5-7 ins. जंगमानां. Ś1 K1, 2
Bo. 7, 9 Ds4 -स्वेदजानां; V1 Bo. 8 D8 -संस्वेदजानां;
M1 -स्वेदजोद्धेदजानां; Ms 'द्विजानां; Ms 'द्वेदजानां
(for 'द्विजानां'). K8 अण्डजजरायुजस्वेदजोद्धिजानां. Ds, 7
T G1-3 6 M1, 6 om. भूतानां. K7 D4 9 अनभिद्रोहिणो
(D4 'णा'); D8 अनभिद्रोहिणो. Ś1 K1, 2 V1 T2
[5] निकेतनाः; D7 T1 G1, 2 'केतिनः' (for 'केताः'). T2
G2 M1, 5-7 पर्वतपुलिन- (for 'पुलिन-'). Ds4 -मूले;
D7 T G1-3 6 lacuna (for -मूल-). Ś1 K1, 2 V1 Br. 3
Ds4 T2 Gs, 6 M7 -देवायतनानि (for -देवतायतनानि).
Ś1 K1, 2, 4 अनुचरन्ति; K7 Ds2 D4-7, 9 T G1-3 M1, 6, 7
अनुसं (M1, 6 'वि') चरन्तो; V1 अनुसरन्तो; Ds8 अत्र
चरन्तो; Ds4 अनुचरतो (for 'चरन्तो'). K8 वारमर्थम्;
V1 वासार्थं; D7 T G1-3 M7 निवासार्थम् (for वासा').
V1 lacuna; D6 अनुसरेयुर; D8 उपेत्य (for उपेयुर).
K7 D4-6, 9 G2 M1, 6 transp. नगरं and ग्रामं. After
वा, B6 ins. अहोरात्रं वसेयुर्ग्रामे. K7 Ds, 9 नगरं; B6
नगरे च (for नगरे). Ś1 K1, 2 पाञ्चरात्रिका. K8 V1
Bo. 7, 3 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 6, 8 G1 M1, 5 ग्रामे

चै (M1 त्वे) करात्रिकाः; B6 lacuna (for ग्रामैकरात्रिकाः).
—³) K7 D4-6, 9 om. च. K1 -भरणमात्रार्थं; K8 V1
Bo. 7, 9 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3 8 G1 -धारणार्थं; K7
B3 D4-6 9 T1 -धारणमात्रं (for -धारणमात्रार्थं). K2
D9 असंकीर्णाः; B6, 8 अनुसंकीर्ण- (for असंकीर्ण-). D7
T1 G1-3, 6 -स्थानानि (for -कर्मणाम्). D5 अनु- (for
उप-). K4 -तिष्ठेकः. M5 असंकीर्णकर्मणां भवनान्युपति-
ष्ठेयुः. ☞ Ca: असंकीर्णकर्मणां वृत्तिसंकरहितानाम् । ☞
K7 Ds, 9 पात्रे (for पात्र-). V1 Bo. 6-8 Ds4 Dn4 Ds2
D3 -शैक्ष्याः; D7 T G1-3, 6 Ms -शैक्षकाः (for -शैक्षाः).
K8, 7 V1 Bo. 7-9 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds1 D2, 3, 8 T
G1, 2, 6 M1, 6 -दर्पलोभमोहः; Ds2 Ms -लोभदर्पमोहः;
D5 M7 -लोभमोहदर्प- (for -दर्पमोहलोभ-). After
लोभ, G8 ins. -मदमात्सर्यं. Ś1 K1, 2 lacuna; D7
T1 G1-3, 6 M1, 6, 7 -दंभ-; Ms -संरंभ- (for -दम्भ-).
Ds3, a4 -परिवादोभिमानः; D5 'वादापमानः; T2 -परी-
वादाभिमान- (for -परि-').

4 K1, 6, 7 V1 Bo. 6-9 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds D2-9 T
G1-3, 6 Ms अ (Ds2 संभ) वति चात्र श्लोकः. With 4,
cf. 12. 154, 26 and B. 12. 220, 15. —^a) K2
अभवं (for 'यं'). — V1 reads 4th on marg. —^b)
K8 Bo. 6-8 Ds3, a4 Dn1, n4 Ds D2, 3, 8 यश्चरते; D5
चरतीति (for 'ति यो'). —^d) D4 om. from सुखं up
to चर्योप (in 5th).

5 D4 om. up to चर्योप (cf. v. l. 4). —^a) M7
कृताग्निहोत्रं. Ds4 स्वशरीरं स्थं; D5 G2 'रमग्निं (for
'रसंस्थं'). —^b) D5 G1 शरीरम्; D6 G2 lacuna (for
शा'). Ś1 K2 सुमुखे; K1 सुमुखे; K7 स्वमुखो; B6
(marg. as in text) स्वमुखे; G1 सुमुखैर (for स्व-
मुखे). —^c) K8, 7 Bo. 6 Dn1, n4 Ds D2, 3, 5, 6, 8, 9
M1, 6, 7 विप्रस्तु शैक्ष्यो (K8, 7 Dn1 Ds1 M1, 6, 7 'क्षो').
प.; V1 Br. 3 Ds4 यो शैक्ष्यचर्योप- (for यो शैक्ष').

C. 12. 7007
B. 12. 192. 5
K. 12. 190. 5

यो भैक्षचर्योपगतैर्हविर्भि-

श्चिताग्निनां स व्यतियाति लोकान् ॥ ५

मोक्षाश्रमं यः कुरुते यथोक्तं

शुचिः सुसंकल्पितबुद्धियुक्तः ।

अनिन्धनं ज्योतिरिव प्रशान्तं

स ब्रह्मलोकं श्रयते द्विजातिः ॥ ६

भरद्वाज उवाच ।

अस्माल्लोकात्परो लोकः श्रूयते नोपलभ्यते ।

तमहं ज्ञातुमिच्छामि तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ७

Ks नतैर् (for नतैर्). —^d) Ś1 (before corr.)
Ks. 1 Ds. 9 चिताग्निनां स; V1 Bo. 1. 8 (marg. as in
text). Ds1 Ds M1. 6. 7 'ग्निना स (Ds1 प्र.); D1 T1
G1. 2 'ग्निकानां (for 'ग्निनां स). Ds2 प्र. (for स).
Ks Bo. 6 Ds3 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5 8 व्रजते हि; V1
D1 T1 G1. 2 ह्यतियाति; B1-9 Ds4 व्रजति स्म; M1.
5-7 व्रजतेति (for व्यतियाति). Ds लोकं (for लोकान्).
❧ Ca: चिताग्निनां दीर्घाभाव आर्षः । ❧

6 *) Ś1 K1. 2 मोक्षाश्रमं; Dn4 Ds भै (Ds भि) क्षा-
श्रमं (for मोक्षा). Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Ds3. 4 Dn1.
n4 Ds D2-3. 3. 9 Ms. 6 चरते (for कुरुते). —^b) K1
सुकल्पितः; D1 T1 G1-3 स्वसंकल्पितः (for सु). Ds4
om. from युक्तः up to द्वि (in 6^d). K1 बुद्धियुक्तः;
Ks Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 युक्तबुद्धिः; V1 Bo. 6 युक्त-
बुद्धिः (for बुद्धियुक्तः). —^c) Ds1 अनिन्धनं; T1 अनि-
धनः. K1 B3. 9 Ds. 9 M1. 6. 7 प्रशान्तः (for 'तं').
—^d) Ś1 K1. 2 Bs Ds Ds श्रयति; B1. 9 जयति;
Ds Ms व्रजते (for श्रयते). Bom. ed. मनुष्यः (for
द्विजातिः). — After 6, B6-8 Ds3. 4 ins. an addl.
colophon [Sub-parvan: B6. 7 Ds3. 4 मोक्षधर्म-
— Adhy. name: B3 Ds3. 4 भृगुभरद्वाजसंवादः.]

7 *) K4 परलोकः; Ds4 परालोकः; T1 [अ]परो
लोकः. —^b) D4 corrupt. —^c) D1 तदहं. K1 Ds.
5. 9 T2 श्रोतुम्; V1 B6-9 Ds3. 4 M1. 5-7 वेत्तुम् (for
ज्ञातुम्). —^d) Ś1 K1. 2 भगवान् (for तद्भवान्). Ks. 1
Ds3. 4 Dn4 Ds D2. 3 (before corr.). 6. 8 अर्हसि (for
'ति).

8 Gs om. the ref. —^b) Ms सर्वपुण्य- (for पुण्ये
सर्व-). M1. 6 गुणान्वितः (for 'न्विते). —^c) Gs
कामश्च (for काम्यश्च). D1 G1 पुण्यं क्षेम्यं च काम्यं च.

भृगुरुवाच ।

उत्तरे हिमवत्पार्श्वे पुण्ये सर्वगुणान्विते ।

पुण्यः क्षेम्यश्च काम्यश्च स वरो लोक उच्यते ॥ ८

तत्र ह्यपापकर्माणः शुचयोऽत्यन्तनिर्मलाः ।

लोभमोहपरित्यक्ता मानवा निरुपद्रवाः ॥ ९

स स्वर्गसदृशो देशस्तत्र ह्युक्ताः शुभा गुणाः ।

काले मृत्युः प्रभवति स्पृशन्ति व्याधयो न च १

न लोभः परदारेषु खदारनिरतो जनः ।

न चान्योन्यवधस्तत्र द्रव्येषु न च विस्मयः ।

—^a) K1 पुरो (for वरो).

9 *) Ds3. 4 अत्र (for तत्र). D4 (also as in
text) ह्यपार्श्वः; G1 ह्यपाप- (for ह्य). —^b) K1
[s]म्यन्तः; K1 Ds. 9 याति; Ds4 त्वन्त- (for स्यन्त-).

10 *) B6 D1 T1 G1-3. 6 Ms लोकस (for देशस).
—^b) Ś1 K1. 2 तेन ह्युक्ताः; K1 Ds. 5. 9 तत्राप्युक्ताः;
B6 तत्र युक्ताः; D1 G1-3. 6 तस्मिन् युक्ताः (for तत्र ह्युक्ताः).
—^c) D1 T G1-3. 6 Ms नात्र (for काले). —^d) Ds4
स्पर्शति. Ds2 (before corr.) [s]पि (for न). Ks
वा; B6 हि (for च).

11 *) M1 लोभं (for लोभः). —^b) Gs. 6 -निरता
(for 'तो). Ds3 Gs. 6 जनाः. —^c) D1 चान्यो न;
T1 चान्येन (for चान्योन्य-). K4 न चान्योन्यं वध्यते तत्र
(hypermetric); Ks Bo. 6-9 Ds3. 4 Dn1. n4 Ds
D2-3. 8 M1. 5-7 नान्योन्यं वध्यते (Ds1 Ds. 6 वध्यते; D4
स्पर्धतस्; Ds स्पर्धते; M1. 5-7 बाधते) तत्र. —^d)
K1 व्यधेषु; M1 दिव्येषु (for द्रव्येषु). Ks. 1 V1 Bo.
1-9 Ds3. 4 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T2 M1. 5-7 च न
(by transp.). Ds3. 4 विद्यते (for विस्मयः). —^e)
Ks Dn1. n4 D2. 3. 8 परो ह्यधर्मो (for परोक्षधर्मो). Ms
नैवात्र (for 'स्ति). —^f) K1 संदीहो (for संदेहो). K1
D4. 1. 9 T G1-3. 6 नैव; Dn4 lacuna; M1 नाभि- (for
नापि). Dn4 om. जायते. ❧ Ca: परोक्षधर्मो नैवास्ति ।
सर्वे प्रत्यक्षत एव धर्मफलदर्शिनस्तत्र जनाः । ❧

12 *) D4 तु (for तु). K1 B6-9 Ds3. 4 D4. 5. 7. 9
T G1-3. 6 M1. 5-7 व्यक्तं (for तत्र). —^b) D4 उपल-
भ्यत. —^c) K4 शय्यायानाशनोपेताः; Ks Bo. 6-9 Ds3.
4 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 8. 8 पानास (Bo. 8 'क्ष) नाशनोपेताः;
K1 D4. 5. 9 यानशय्यासनो'; V1 Ds1 D2 T G1-3. 6 M1.

परोक्षधर्मो नैवास्ति संदेहो नापि जायते ॥ ११

कृतस्य तु फलं तत्र प्रत्यक्षमुपलभ्यते ।

शय्यायानासनोपेताः प्रासादभवनाश्रयाः ।

सर्वकामैर्बृताः केचिद्वैमाभरणभूषिताः ॥ १२

प्राणधारणमात्रं तु केषांचिदुपपद्यते ।

श्रमेण महता केचित्कुर्वन्ति प्राणधारणम् ॥ १३

इह धर्मपराः केचित्केचिन्नैकृतिका नराः ।

सुखिता दुःखिताः केचिन्निर्धना धनिनोऽपरे ॥ १४

इह श्रमो भयं मोहः क्षुधा तीव्रा च जायते ।

लोभश्चार्थकृतो नृणां येन मुह्यन्ति पण्डिताः ॥ १५

इह चिन्ता बहुविधा धर्माधर्मस्य कर्मणः ।

यस्तद्वेदोभयं प्राज्ञः पाप्मना न स लिप्यते ॥ १६

सोपधं निकृतिः स्तेयं परिवादोऽभ्यस्यता ।

परोपघातो हिंसा च पैशुन्यमनृतं तथा ॥ १७

एतानासेवते यस्तु तपस्तस्य प्रहीयते ।

यस्त्वेतान्नाचरोद्विद्वास्तपस्तस्याभिवर्धते ॥ १८

कर्मभूमिरियं लोक इह कृत्वा शुभाशुभम् ।

शुभैः शुभमवाप्नोति कृत्वाशुभमतोऽन्यथा ॥ १९

६-७ यानासनाश्र' (G⁶ 'स'). — ^d) K₇ प्रसाद- (for प्रासाद-). D₇ T₁ G₁₋₃ ६ प्रासादोपवनाश्रिताः. — ^e) D₅ सर्वैः (for सर्व-). D₄ व्रताः; G₁ वृता. — K₇ D₉ om. (hapl.) 12'-14^a. — ^f) B₆ क्षौमाभरणः; D₄ सर्वा' (for हेमा'). M₅ ६ भूषणाः (for भूषिताः).

13 K₇ D₉ om. 13 (cf. v. 1. 12). — ^a) D₄ नु; D₅ च (for तु). — ^b) B₇ D₄ D₅ T₂ M₁ ६.७ उपलभ्यते (for 'पद्यते). — ^d) D₄ कुर्वते (for कुर्वन्ति). D₅ प्राणधारणां.

14 K₇ D₉ om. 14^a (cf. v. 1. 12). — ^b) K₄ ७ D₄ ९ G₃ जनाः (for नराः). — ^d) K₇ निर्धनो. D₄ धनिना. — After 14, B₆ reads 22^{ed} for the first time, repeating it in its proper place.

15 ^a) D₅ D₆ इहाश्रमो; D₅ इह श्रमं. — ^b) D₅ D₄ [अ]व- (for च). — ^c) D₇ लोभं (for लोभश्च). D₁ चारमकृतो; D₂ चार्थि'; D₆ चार्थकृतौ; T₁ 'कृते (for 'कृतो). — ^d) D₄ सुहृति. K₅ V₁ B₆ ६-९ D₄ D₃ ७.३ T₁ G₁ ३.६ M₁ ५-७ [अ]पण्डिताः (for पण्डिताः).

16 K₅ B₇ D₁ १.४ D₂ D₃ ३.५.६ repeat 16^{ab} after 18. — ^a) B₆ D₂ (before corr.) D₅ (last two second time) इति (for इह). K₅ D₁ १.४ D₅ D₂ ३.५.६.६ (all [except D₅ D₆] first time) वार्ता (for चिन्ता). — ^b) Ś₁ M₁ ७ धर्माधर्म (M₇ 'र्य')स्य; K₄ धर्मधर्मस्य; K₂ ४ वंधाबंधस्य (for धर्माधर्मस्य). K₅ (both times) D₁ १.४ D₂ ३.६ (all first time) कारिणः (for कर्मणः). — ^c) D₄ ९ प्राज्ञ. — ^d) V₁ B₆ D₂ D₅ transp. न and स. T₂ विलिप्यते (for स लिप्यते).

17 ^a) Ś₁ K₁ २.४ सोपधे (K₁ '३'); K₇ D₄ ९

उपधा; D₅ D₅ ६ सोपधि; D₂ सोपधिः; D₇ सोपाधि (for सोपधं). K₅ D₁ D₅ D₆ ६ निकृति; D₇ निकृतिः (for निकृतिः). K₄ स्तेये; K₇ D₄ स्तेन्यं; D₅ दैत्यं; D₇ ९ T₁ G₁₋₃ ६ M₁ ५-७ स्तेन्यं (for स्तेयं). * G₁ ५ सोपधं सदभ्यम् । * — ^b) K₇ परवादो (for परि'). K₁ V₁ B₆ ६-९ D₅ D₆ [स]भ्यसूयि (K₁ 'यु')ता; K₅ D₂ ४.४ D₁ १.४ D₂ ३.६ ह्यसूयिता; D₄ [स]त्यसूयिता; D₅ नसूयिता; D₆ G₂ M₁ ६.६ ह्यसूयिता (for अभ्य'). — ^c) D₄ परोपघातो; D₅ परापवादो; T₁ परोपघातो; T₂ M₇ 'घाता (for 'घातो). — ^d) K₅ ७ D₄ ९ M₅ पैशुन्यम्. B₆-९ D₄ ह्यनृतं; D₄ अभ्यनृतं (for अनृतं).

18 ^a) M₁ ६.७ एतद् (for एतान्). D₄ [स]यं तु (for यस्तु). Ś₁ K₁ २.४ इत्येतान्सेवते यस्तु; K₇ D₄ ६.९ एतदाचरते यस्तु; D₇ T₁ G₁₋₃ ६ एतानि सेवते यस्तु. — ^b) K₁ प्रलीयते; D₅ प्रजा'; D₇ T₁ G₁₋₃ ६ M₅ मितो (for प्रही'). — ^c) K₇ D₅ ९ M₅ ७ यश्चेतान्; D₄ ७ M₁ यश्चेतान्; T₁ G₁ यस्त्वेतान्; M₅ यश्चैव (for यस्त्वेतान्). — ^d) K₅ B₆ D₄ D₁ D₂ D₃ ३.६.६ विवर्धते; D₂ D₄ D₅ १ प्रव'; D₅ [अ]प्रहीयते; M₇ [अ]पि वर्धते (for [अ]भिवर्धते). — After 18, K₅ B₇ D₁ १.४ D₂ D₃ ३.५.६.६ repeat 16^{ab}.

19 ^a) D₇ T₁ G₅ अयं (for इयं). K₄ ६ V₁ B₆ ७.३ (marg. as in text) D₂ ४.४ D₁ १.४ D₅ D₂ ३.६.६.३ T₂ M₁ ६.७ लोके (for लोक). — ^d) D₂ D₅ तथा; D₇ T₁ G₁₋₃ ६ M₅ कर्ता (for कृत्वा). M₁ ७ अथोन्यथा (for अतोऽन्यथा). K₅ B₆ ६ D₁ १.४ D₅ D₂ ३.६.६ तथाशुभमया (D₅ D₆ 'यो')न्यथा.

20 ^a) D₅ सर्वैः; G₁ ३ पूर्व- (for पूर्व). — ^c) K₇ D₄ इद्वेदः; V₁ B₆ ६ D₂ ४.४ इद्वेदः; B₅ इह तु;

C. 12 7023
B. 12. 182. 20
K. 12. 180 20

इह प्रजापतिः पूर्वं देवाः सर्षिगणास्तथा ।
इष्टेष्टतपसः पूता ब्रह्मलोकमुपाश्रिताः ॥ २०
उत्तरः पृथिवीभागः सर्वपुण्यतमः शुभः ।
इहत्यास्तत्र जायन्ते ये वै पुण्यकृतो जनाः ॥ २१
असत्कर्माणि कुर्वन्तस्तिर्यग्योनिषु चापरे ।
क्षीणागुपस्तथैवान्ये नश्यन्ति पृथिवीतले ॥ २२
अन्योन्यभक्षणे सक्ता लोभमोहसमन्विताः ।
इहैव परिवर्तन्ते न ते यान्त्युत्तरां दिशम् ॥ २३
ये गुरुनुपसेवन्ते नियता ब्रह्मचारिणः ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८५

Dn1 इष्टेष्ट-; Ds1 Ds इष्टेष्ट-; Ds इष्टेष्ट-; D1 T1 G1
M1 ५.१ इष्टेष्ट-; Ds इष्टेष्ट-; Gs. ६ इष्टेष्ट- (for इष्टेष्ट-).
K1.१ D1.१.१ T G1-३.६ M1.६-१ तपसा (for तपसः).
K1 पूर्वा; Ds1 पूजा (for पूता). —^a) B1 ब्रह्म-
लोक- (for 'लोकम्'). K1 D1.१ समागताः; V1 Bs-9
Ds1 Ds समाश्रिताः (for उपा').

21 ^a) Ks -मार्गः (for -भागः). —^b) Ks.१ T1
सर्वः (for सर्व-). D1.१ -पुण्यतरः; G1 'कृता (for
'तमः). B1 स्मृतः; Ds1 Gs शुभाः; T1 शुचिः; G1
lacuna (for शुभः). —^c) Ks. ६.१ V1 Bs. ६-१ Ds.
as Dn1. n4 Ds D1-३.६ M1.६-१ इहस्थास (for 'स्थास').
D1 जायन्त- —^d) Ds1 D1 यो (for ये). S1 K1.१.५
नराः (for जनाः).

22 Ks reads 22^{ab} twice. —^a) Ks -कर्माणिः
(for 'णि). Ks (first time) Bs (marg.) Ds. as
Ds कुर्वन्ति; D1 T G1-३.६ M1.६-१ कुर्वाणास् (for कुर्व-
न्तस्). Ks (second time) Bs. ६ Dn1. n4 Ds D1. ३.
६.३ यदि सत्कारम (Ks Dn1 Ds Ds 'मृ-; Ds 'मि)च्छन्ति.
—^b) Dn1 वापरे; Gs भारत (for चापरे). — Bs
reads 22^{ad} for the first time after 14. —^c) Ks. ६
Bs. १-१ Ds. as Dn1. n4 Ds D1. ३. ६. ३ तथा चा (Ds1
बा)न्ये; Bs तथान्ये च (for तथैवान्ये). —^d) T1
पृथिवीपते (for 'तले).

23 ^a) Ks Bo Ds Dn1. n4 Ds D1. ३. ६. ३ Gs -भ-
(Ds -ल)क्षणसाक्षा; V1 -भक्षणे सक्ता; D1 T1 G1 -भय-
संस्का; Gs. ६ -भक्षणसाक्षा (hypermetric) (for 'णे
सक्ता). —^b) V1 -वर्षा गताः (for -समन्विताः).

पन्थानं सर्वलोकानां ते जानन्ति मनीषिणः ॥ २४
इत्युक्तोऽयं मया धर्मः संक्षेपाद्ब्रह्मनिर्मितः ।
धर्माधर्मौ हि लोकस्य यो वै वेत्ति स बुद्धिमान् ॥ २५
भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो भृगुणा राजन्भरद्वाजः प्रतापवान् ।
भृगुं परमधर्मात्मा विस्मितः प्रत्यपूजयत् ॥ २६
एष ते प्रभवो राजजगतः संप्रकीर्तितः ।
निखिलेन महाप्राज्ञ किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ २७

24 ^a) K1 D1.१ गुरुं (for गुरुन्). Ks. ६.१ V1
Bs. ६-१ Ds. as Dn1. n4 Ds D1-३. ३. १ पर्युपासते; Gs. ६
उपतिष्ठते (for 'सेवन्ते). —^b) K1 संशानां. —^c)
Ks. ६ V1 Bs Ds. as Dn1 Ds D1. ३. ३. ३ विजानन्ति;
Dn1 जानन्ति च (for ते जानन्ति).

25 ^a) K1 सर्वः; Bs D1.१ Ms सर्वः; Bs (marg.)
सर्वः; M1 सर्वः (for धर्मः). —^b) Ks. ६ Bs. १-१
Ds. as Dn1. n4 Ds D1. ३. ३. ३ संक्षिप्तो; K1 Bs D1. ३. ३
M1. ६ संक्षेपो (for 'पाद्). Ks ब्रह्मनिर्मितः. — After
25^{ab}, K1 reads 27^a for the first time, repeating
it in its proper place. —^c) K1 Ds धर्माधर्मौ (Ds
'र्यौ) हि; Bs. ३. ३ Ds1 Ds 'धर्मं हि; D1 'धर्मस्य;
M1 सम्यग्धर्मं हि. —^d) S1 K1.१ वेद (for वेत्ति).
Bs यो वेत्ति स च बुद्धिमान्.

26 ^a) Bs. १ Ds1 इत्युक्ते (for 'क्ते). S1 K1 भृ-
गुना; Ks ब्रह्मणा; Ds1 भृगुणः. — Ds1 om. (hapl.)
26^b-27^a. —^b) Ds भारद्वाजः. —^c) Ds प्रतिपूज-
यत्. S1 K1.१.५ भरद्वाजोभ्यपूजयत्.

27 Ds1 om. 27^a (cf. v. 1. 26). —^a) Ks Bo. ६
(marg. as in text). १-१ Ds Dn1. n4 Ds D1. ३. ३. ३
T1 प्रभवो; Gs जगतो (for प्रभवो). —^b) Gs प्र-
भवः (for जगतः). Ds परि- (for संप्र-). — K1
reads 27^a for the first time after 25^{ab}. —^c) Ds
निखिलो न; D1 T1 G1-३.६ निखिलेन. K1 Bs Ds
महाप्राज्ञः; Ds1 'प्राज्ञः. —^d) Ds1 (marg. as in text)
इच्छति.

१८६

युधिष्ठिर उवाच ।

आचारस्य विधिं तात प्रोच्यमानं त्वयानघ ।

श्रोतुमिच्छामि धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ १

भीष्म उवाच ।

दुराचारा दुर्विचेष्टा दुष्प्रज्ञाः प्रियसाहसाः ।

असन्तो ह्यभिविख्याताः सन्तश्चाचारलक्षणाः ॥ २

पुरीषं यदि वा मूत्रं ये न कुर्वन्ति मानवाः ।

राजमार्गे गवां मध्ये धान्यमध्ये च ते शुभाः ॥ ३

Colophon. — *Sub-parvan*: Śi K1. 2. 4 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-3 0 M1. 5-7 मोक्ष-धर्म. — *Adhy. name*. Śi K1. 2. 4 6 7 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 0 T2 भृगुभरद्वाजसंवादः; M1. 6. 7 भृगुभरद्वाजसंवादे वानप्रस्थधर्मः; M5 भृगुभरद्वाजसंवादे पर-लोकस्वरूपकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both): Dn1 19, Ds2 D6-8 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 18; Ds 17; T2 G2 32. — *Śloka no.*: Dn1. n4 27; Ds1 28; Ds 34.

186

With this adhy., cf. B. 13. 162. 33-63.

1 Ds1 om. 1. — ^a) G1 आचार्यस्य (for 'रस्य'). D1 T1 G1-3. 6 M1. 5-7 तावत् (for तात). — ^b) M1. 6 प्रोच्यमानस् (for 'मानं'). — ^d) G2 मतिः (for मतः).

2 D2 om. 2^a-3^b. — ^a) Śi K1. 2. 4 दुर्विचेष्टा दुरा-चारा (by transp.). — ^c) K4. 6 V1 Br. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 Ds. 5. 8 त्विति; K7 Bo. 6. 0 D4. 7. 0 T G1-2. 6 M1. 5-7 त्वभिः; Ds1 D6 इति (for ह्यभिः). T1 -विज्ञाताः. — ^d) K7 Bo. 6 Dn1 Ds D4. 5. 7 0 T G1-2. 6 M1. 5-7 स्वाचार (for चाचार).

3 With 3, cf. B. 13. 162. 35. Ds om. 3^{ab} (cf. v. 1. 2). — ^a) D1 पुरीषं वाय वा मूत्रं; T1 G1-2. 6 'पं वाय मूत्रं वा. — ^b) D1 T1 G1-2. 6 तु (for न). — ^c) Ds lacuna for गवां. — ^d) Dn1 M5 च ये शुभाः; Ds D4. 6 विबालये; G2 च ये भुजाः (for च ते शुभाः). — After 3, Ds Ds ins.:

शौचमावश्यकं कृत्वा देवतानां च तर्पणम् ।

धर्ममाहुर्मनुष्याणामुपस्पृश्य नदीं तरेत् ॥ ४

सूर्यं सदोपतिष्ठेत न स्वप्याद्वास्करोदये ।

सायं प्रातर्जपन्संध्यां तिष्ठेत्पूर्वा तथापराम् ॥ ५

पश्चाद्रौ भोजनं कुर्यात्प्राञ्चुखो मौनमास्थितः ।

न निन्देदन्नभक्ष्यांश्च स्वाद्वस्वादु च भक्षयेत् ॥ ६

नार्द्रपाणिः समुत्तिष्ठेन्नार्द्रपादः स्वपेभिशि ।

देवर्षिनारदप्रोक्तमेतदाचारलक्षणम् ७

497* अङ्गयागारे तथा तीरे ये न कुर्वन्ति ते शुभाः ।

4 ^a) K7 D6 अभिवंश; D6 नोपस्पृश्य (for उप^a).
 ☞ Ca. 8 : उपस्पृश्य, स्नात्वाचम्य वा पित्रादींस्तर्पयित्वा च ॥
 Cn : शौचं कृत्वा उपस्पृश्य आचम्य नदीं तरेदवगाहेत्तत्तत्तर्प-
 णमिति संबन्धः । ☞

5 ^b) D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 स्वपेद् (for स्वप्याद्).
 K6 Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 न च सूर्योदये
 स्वपेत्; K7 V1 Bo-2 Da4 Da. 0 न सूर्योदये स्वपेत्.
 — ^c) B6 समं (for सायं). K6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24
 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 0 G6 M1. 5-7 जपेत् (for जपन्).
 — ^d) K6 Bo. 7-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8
 तिष्ठत् (for तिष्ठेत्). K6 सर्वा; Das पूर्व. K4. 6 V1
 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 तथेतरां; D1
 T1 G1-2. 6 परंतप (for तथापराम्).

6 ^a) Da4 पांचाद्रौ. K1 भोजने. K6 Bo. 7. 8
 (marg. as in text) Das. 24 Dn1. n4 Ds2 Ds. 5
 भुञ्ज्यात्; B6 भुञ्ज्यात्; Ds1 D2. 4. 6. 8 भुञ्ज्यात् (for
 कुर्यात्). ☞ Ca : पश्चाद्रौ हस्तद्वयचरणद्वयमुखानि पञ्च
 प्रक्षालनादाचमनाद्वाद्राणि यस्य । ☞ — ^b) K2. 7 (also
 as in text) मानम् (for मौनम्). — ^c) K4. 1 V1
 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-8 M1. 5. 7 निष्ठाद् (M6
 'नू' (for निन्देद्). Bo. 6. 8 (marg. as in text). 0
 अन्नं (for अन्नः). K2 -अङ्गयाच; K7 B6. 9 Ds M1.
 5. 6 -अक्षींश्च (for -अङ्ग्यांश्च). — ^d) K1. 2. 4. 6 V1
 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 G6 M1 स्वाद्
 स्वादु; K7 G1 स्वाद्वास्वादु (sic) (for स्वाद्वास्वादु).

7 ^a) K4. 1 Das. 24 D1 नार्द्रपाणिः; V1 Bo. 6-9
 D2. 3 M6 C7 नार्द्रपादः (for 'पाणिः'). ☞ Ca : भोज-

C. 12, 7039
B. 12, 193, 8
K. 12, 191, 8

शुचिकाममनश्चाहं देवगोष्ठं चतुष्पथम् ।

ब्राह्मणं धार्मिकं चैव नित्यं कुर्यात्प्रदक्षिणम् ॥ ८

अतिथीनां च सर्वेषां प्रेष्याणां स्वजनस्य च ।

सामान्यं भोजनं भृत्यैः पुरुषस्य प्रशस्यते ॥ ९

सायं प्रातर्मनुष्याणामशनं देवनिर्मितम् ।

नान्तरा भोजनं दृष्टमुपवासी तथा भवेत् ॥ १०

नान्ताचमनादार्द्रौ पाणी यावद्भवतस्त्वावदुपविष्टः शयनस्थो वा तिष्ठेत् । कार्यास्थये वस्त्रेणापकृत्यार्द्रतां गच्छेत् ॥ Cn: आर्द्र-पाणिः कृतोत्तरापोशनः । नार्द्रपाणिरित्यपवादः ॥ Cv (reading नार्द्रपादः): केनचित्सुस्य पादयोः उदके दत्ते सति नोत्तिष्ठेदित्यर्थः । ॐ — With 7^b, cf. B. 13, 162, 36^b. — ^b) Ś1 K1, 2, 7 D1, 5, 7 T G1-3 6 M1 नार्द्रपाणिः (for 'पादः'). — ^c) K1, 6, 7 V1 Bo, 6-9 Das 44 Dn1, n4 D8 D2-9 T G1, 3, 6 M1, 5-7 देवार्थिर्नारदः प्राह.

8 With 8, cf. B. 13, 162, 37; Brahma P. 113, 40^a-41^b; Vāmana P. 14, 52^a; Gautama Dharma S., 9, 66, Manu. 4, 39; Yājñavalkya I. 133. — ^a) K6 V1 Bo, 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Das, 44 Dn1, n4 D2, 3, 5 Cap. Cp शुचि (B7 Da4 Dn1 Cp 'चि') देशम्; K7 D8 शुचिः कामम्; D8 D8 7 T G1-3, 6 M1, 5-7 C8 शोचिष्केशम्; D4 शांतिः कामम्; D8 शुचिष्केशम् (for शुचिकामम्). ॐ Ca: शुचिकामं शुचित्वे सर्वदा निरुद्धम् ॥ Cp (reading शुचिदेशं): सर्वदा शुद्धत्वेन निरूपितं चैतन्यं (चैत्यं) ग्रामदेवतावृक्षम् । ॐ — ^b) K4 देवगोष्ठः; Bo, 6, 9 Da4 Dn4 D3 6 देवं गोष्ठं; B8 गवां गोष्ठं; D8 देवगोष्ठे (for 'गोष्ठं'). Dn4 D8 चतुष्पदं. — ^c) K6 Bo, 6, 9 Das, 44 Dn1, n4 D2, 3, 8 चैत्यं (for चैव). G3, 6 ब्राह्मणान्धार्मिकाश्चैव.

9 ^b) D8 शिष्याणां (for श्रे'). — ^c) D7 T1 G1-3, 6 पूर्व (for भृत्यैः).

10 = (var.) B. 13, 162, 40. — ^b) Dn1, n4 G4 M1 वेदः (for देवः). — ^c) Da4 नांतरं. T2 दुष्टम्; G1, 9 विष्टम् (for दृष्टम्). — ^d) Ś1 K1, 2, 4 तदा (for Das D4 [अ]भवत् (for भवेत्).

11 With 11, cf. B. 13, 162, 41^a-42^b. — ^a) M5 सायं (for होमः). K1 तदा; K7 D8 D4-6, 9 T2 यथा (for तथा). K7 B8, 9 Das, 44 G1, 2 M1 जुह्वद्; D4-6 होमम् (for जुह्वन्). — ^b) K7 यथा (for तथा). D8 G2, 3, 6 M1 व्रजेत्; G1 भवेत् (for व्रजन्). — ^c) K7 D4, 6, 9 जनस्य; Bo D8 T2 न्यः

होमकाले तथा जुह्वन्वृत्तकाले तथा व्रजन् ।

अनन्यस्त्रीजनः प्राज्ञो ब्रह्मचारी तथा भवेत् ॥ ११

अमृतं ब्राह्मणोच्छिष्टं जनन्या हृदयं कृतम् ।

उपासीत जनः सत्यं सत्यं सन्त उपासते ॥ १२

यजुषा संस्कृतं मांसं निवृत्तो मांसभक्षणात् ।

न भक्षयेद्द्रव्यमांसं पृष्ठमांसं च वर्जयेत् ॥ १३

(for 'न्यः'). K7 D4-3, 9 G2, 6 स्त्रीजनः; G2 स्त्रीजन- (for 'नः'). — ^d) M5 सदा (for तथा).

12 ^a) Ś1 (sup. ltn.) B8 (marg.) Das, 44 Ca ब्रा(B8 Da4 Ca ब्र)ह्मणोत्सृष्टं; K7 D4, 6, 9 ब्रह्मणा सृष्टं (for ब्राह्मणोच्छिष्टं). — ^b) D5 हृदये. K7 D8 तथा; D7 G1-3 6 गतं; T1 -गमं (for कृतम्). ॐ Ca: यद्ब्रह्मणा वेदेनोत्सृष्टं परार्थं प्रकाशितममृतं मोक्षः । तद्यथा जनन्या मात्रा हृदयं निश्छन्नं कृतं तद्व्यापामाणिकमेव ॥ Cn: ब्राह्मणमुक्तावशिष्टं मातुर्हृदयमिव हितकरम् ॥ C8: जनन्या मातुः हृदयं कृतम् अभिप्रायकृतम् अमृतं देवत्वप्राप्तिकम् । ॐ — Dn4 reads 12^{ad} on marg. — ^c) K6 7 V1 Bo 6-9 Das, 44 Dn1, n4 D8 D2-9 T G1-3, 6 M1, 5-7 तज्ज- (K6 सज्जः; D7 T G1-3, 6 M1, 5-7 तं ज)नाः पर्यु(Da4 समु)पासते. — ^d) G2 सत्त्वं; G2, 6 नित्यं; M5 सद्यः (for सत्यं). K6 V1 Bo, 8 (marg.) Das, 44 Dn1, n4 D5 D2, 3, 6-8 T G1-3, 6 M1, 5-7 समास(G2 'द')ते; K7 उपास्यते; B8 (marg. as in text), 9, 8 (orig.), 9 समा-सतः; D5 समागताः (for उपासते). — After 12, K6 Dn1, n4 D8 D2, 3, 6, 8 Cn ins. (cf. Manu. 4, 71):

498^a लोष्टमर्दं तृणच्छेदी नखखादी तु यो नरः ।

नित्योच्छिष्टः शङ्कुशुको नेहायुर्विन्दते महन् ।

[(L. 2) D8 D8 शङ्कुशुको; D8 'रुको; Cop शङ्कुशुको and शङ्कुशुको (for शङ्कुशुको). ॐ Cn: शङ्कुशुकः कीलवदशु-कवस्तराधीनो वृथापण्डितो वा । दन्त्यादिपाठे संक्षेपकः कामलोभादि-वशः । दन्त्यद्रव्यानेव मुख्यः पाठः । शङ्कु(क)शुको विकुशुक इति मन्त्रवर्णात् (cf. 12, 105, 35; Av. 12, 2, 14^a) । अस्थिरः पापो वा । ॐ]

13 With 13, cf. B. 13, 162, 43. — ^a) T2 यजुषां. — ^b) K1 निवृत्तो. — D8 reads 13^{ad} twice. — ^c) K1, 2 V1 T G1-3, 6 भक्षयेत् (by transp.). G1 वृथा (sic) (for वृथा-). — ^d) K7 सृष्टं; G6 पिष्टं (for पृष्ट-). K1, 2, 4 न भक्षयेत् (for च वर्जयेत्). D8 (second time) निवृत्तो मांसभक्षणात् (= 13^b). ॐ Cn: पृष्ठमांसं चरममांसं श्राद्धशेषमित्यर्थः ॥ Cp: पृष्ठमांसं पश्चादे-शमांसम् । ॐ

स्वदेशे परदेशे वा अतिथिं नोपवासयेत् ।
 काम्यं कर्मफलं लब्ध्वा गुरुणामुपपादयेत् ॥ १४
 गुरुभ्य आसनं देयं कर्तव्यं चाभिवादनम् ।
 गुरुनभ्यर्च्य युज्यन्ते आयुषा यशसा श्रिया ॥ १५
 नैक्षेतादित्यमुद्यन्तं न च नग्नां परस्त्रियम् ।
 मैथुनं समये धर्म्यं गुह्यं चैव समाचरेत् ॥ १६
 तीर्थानां हृदयं तीर्थं शुचीनां हृदयं शुचिः ।

सर्वमार्यकृतं शौचं बालसंस्पर्शनानि च ॥ १७
 दर्शने दर्शने नित्यं सुखप्रश्रमुदाहरेत् ।
 सायं प्रातश्च विप्राणां प्रदिष्टमभिवादनम् ॥ १८
 देवगोष्ठे गवां मध्ये ब्राह्मणानां क्रियापथे ।
 स्वाध्याये भोजने चैव दक्षिणं पाणिमुद्धरेत् ॥ १९
 पण्यानां शोभनं पण्यं कृषीणां बाध्यते कृषिः ।
 बहुकारं च सस्यानां बाह्यं बाह्यं तथा गवाम् ॥ २०

C 12. 7053
 B. 12. 193 21
 K. 12. 191 21

14 = (var.) B. 13. 162. 44. —^b) Ś1 K1. 2
 Ds. 6 M1. 6 [अ]प्यतिथिं (M6 'धीन्'); T1 G6 M7 अति-
 थीन्; M6 ह्यतिथिं (for अ°). —^c) K4 Dn1. n4
 D2. 4. 6. 7 G6 काम्यः (for काम्यं). M7 काम- (for
 कर्म-). Ds-7 कृत्वा (for लब्ध्वा). —^d) D7 T G1-3. 6
 M6. 7 उपवेदयेत्; Kumbh. ed. प्रतिपादयेत् (for उप°)

15 = (var.) B. 13. 162. 45 —^a) K7 D4-7 9
 T G1-3. 6 M1. 5-7 गुरुणाम् (for गुरुभ्य). —^b) K7
 D1-3. 6 तथैवापि (for कर्तव्यं च). D6 [अ]भिवादयेत्
 (for 'वादनम्'). —^c) Dn4 पूज्यन्ते; D7 T G1-3
 युज्येत; G6 भुंजीत; M5 वर्धते (for युज्यन्ते). —^d)
 Ś1 K1. 2 ह्यायुषा (for आ°).

16 With 16, cf. B. 13. 162. 47. —^a) = (var.)
 Manu. 4. 37^a. Ś1 K1 नैक्षेतादित्यम्; K7 V1 D4. 5. 6 G1
 ने (D6 नै'क्षेदा°). —^b) K6 न वा नग्नां; K7 D1-3. 6 तथा
 नग्नां; T1 G1-3 6 न नग्नां च (for न च नग्नां). T1
 [अ]परां (for पर-). —^c) T2 मैथुने. K4. 6 B7. 8
 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D1. 3. 8
 G8 सततं (for समये). K7 V1 Ds धर्मं; D7 T
 G1-3. 6 गुह्यं (for धर्म्यं). —^d) K4 Bo. 6-9 Das. 24
 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 गुह्ये; D7 T G1-3. 6 तपश्च (for
 गुह्यं).

17 With 17^{ab}, cf. B. 13. 162. 48^{ab}. —^a)
 ☞ Cn: तीर्थम्, गुरुः । ☞ —^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Ds
 D4. 5. 7. 9 T1 G1 शुचिः । ☞ Cn: शुचिः आशिः । ☞
 —^c) B6 (marg. as in text) आर्षकृतं; Ds T2 कार्यं
 (T2 'र्ष' कृतं; G2 आयुःकृतं (for आर्षकृतं). K4
 B6. 7 Das. 24 Dn1 Ds D2. 3 G8 Cn. 8 चौक्ष्यं; K6
 Bo. 3. 9 Dn4 चौक्षं; K7 D4. 5. 9 Cp चौक्ष्यं; D6
 शस्तं; D7 G1 M6. 7 धर्म्यं; T G2. 6 M1. 5 धर्मं (for
 शौचं). —^d) K1 D4. 9 T2 G1. 2 M7 बालः; K2
 बलं; Da4 पाणि (for बालः). K4 संस्पर्शनाशुचिः;
 Ds1 नावित्र; D6 संदर्शनादिव; M1. 5-7 संस्पर्शनादिव

(for 'नानि च'). ☞ Cn: बालं गोपुच्छम् ॥ C3: बाला
 नामारमनः स्पर्शनालिङ्गनचुम्बनादिकम् । ☞

18 ^a) B7 damaged from दर्शने up to प्रभसु (in
 18^b). —^b) D6 सुखं (for सुख). B6 (marg. as
 in text) -स्पर्शम् (for -प्रश्रम्) —^d) K4 प्रविष्टम्;
 K7 D4-6. 9 विशि°; Da4 प्रतिष्टम् (for प्रदि°).

19 With 19, cf. Manu. 4. 58. —^a) K1 देवगुष्ठे;
 K6 V1 Bo 6-9 Dn1. n4 D2. 3. 5. 8 देवागारे; Da3. 24
 Ca देवकोष्ठे (for 'गोष्ठे). —^b) Da4 क्रियापरे (for
 'पथे). — 19^{ed} = B. 13. 162. 50^{ab}. —^c) K7 Ds1
 स्वाध्याय (for 'ये). —^d) Dn4 दक्षिणां; G2 दक्षणे. T
 G1-3. 6 बाहुम् (for पाणिम्). ☞ Cn: दक्षिणं पाणिमुद्ध-
 रेत्, यज्ञोपवीती भवेत् ॥ Cv: दक्षिणेन पाणिना भूमिं स्पृष्ट्वा
 तत्रत्यपुण्यरेणुः मूर्त्तां धृत्वा दक्षिणं पाणिं शिरःपर्यन्तमुद्धरेत् ॥ ☞
 — After 19, K6 V1 Bo. 6-9 Das 24 Dn1. n4 Ds D4.
 3. 6. 8 ins. :

499* सायंप्रातश्च विप्राणां पूजनं च यथाविधि ।

[K6 तथाविधि.]

20 ^a) K1 B6 (marg. as in text). 7 Da4 Dn4
 D6. 7 T G1 M1. 5. 6 पुण्यानां; G2. 6 पशूनां (for
 पण्यानां). K4. 6. 7 Bo. 7. 8 (marg.) Das Dn1. n4 Ds1
 D2. 3. 6. 8 शोभते (for 'नं). K1 Das. 24 Ds पुण्यं;
 D7 T G1-3. 6 कुर्यात्; M1. 5-7 ब्रूयात् (for पण्यं).
 —^b) D7 कृषीनाम्; M1. 6 कृष्याणाम्. Ś1 K1. 2. 4
 Ds2 Ds Ca. 8 कृष्यतां; K6 Bo. 6-9 Ds1 Ds Cnp
 बाध्यते; K7 B6 (marg.) D4. 7. 9 T1 G1-3. 6 M1. 5-7
 ऋष्यतां; V1 Das. 24 ऋष्यते; Ds उत्तमा; Ds
 कृष्यते; T2 उद्यतां; Cv ऋष्यतु (for बाध्यते as in
 Dn1. n4 D2 Cn only). D7 T1 G1. 8. 6 कृषिं.
 ☞ Ca: कृष्यतामिति बहुप्रकारं वर्धताम् ॥ Cn: बाध्यते
 स्थिरीक्रियते । बदस्थैर्ये इति धातुः । सधकारः पाठः प्रामा-
 दिकः ॥ Cp: वार्द्धतां वृष्यताम् । ☞ —^c) K7 Ds बहु-
 प्रकारं; B6 (marg.) 'करे च; T2 'कालं च (for

C. 12. 7063
B. 12. 183 22
K. 12. 191 22

संपन्नं भोजने नित्यं पानीये तर्पणं तथा ।
सुशतं पायसे ब्रूयाद्यवाग्वां कूसरे तथा ॥ २१
श्मश्रुकर्मणि संप्राप्ते क्षुते स्नानेऽथ भोजने ।
व्याधितानां च सर्वेषामायुष्यमभिनन्दनम् ॥ २२
प्रत्यादित्यं न मेहेतु न पश्येदात्मनः शकृत् ।
सुतस्त्रिया च शयनं सहभोज्यं च वर्जयेत् ॥ २३
त्वंकारं नामधेयं च ज्येष्ठानां परिवर्जयेत् ।

'कारं च). V1 शस्त्रानां. — ^a) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 बाह्ये बाह्यो; Das. a4 D4 बाह्ये बाह्यं; D5 बाह्ये बाह्यस्; D6 बाह्ये बाह्ये; D7 बाह्यं बाह्यं (for बाह्ये बाह्यं). Ks V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 D2. 3. 8 transp. तथा and गवाग्. D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 सुवाह्यं वहातां (G2 'कां) गवां.

21 *) Ks भोजनं; Ds1 'येन् (for 'ने). — ^b) M1 पानीयं. Ds2 T3 तर्पणे. — ^c) K7 D4. 6. 9 T1 G1 सुश्रितं; B6 सुश्रितं; Das4 सुश्रुतं; Ds1 D7 G2. 6 सुश्रुतं; T2 सुश्रुतं; C7 सुश्रुतं (for सुश्रुतं). T2 वचनाद् (for पायसे). — ^d) K2. 4 यवाग् (K4 'गं); Das4 यवाग्वां; M7 (inf. lin. as in text) अन्ने वा (for यवाग्वां). Ś1 Ks. 7 Das. a4 Dn4 D4-6. 8. 9 कूसरे; K4 G6 कूसरं; V1 Bo. 6. 7. 8 Ds1 कूपरे (for कूसरे). ☞ Cn: भोजने दीयमाने संपन्नमिति ब्रूयाद्वाता सुसंपन्नमिति प्रतिग्रहीता ... एवमुत्तरम् । ... यवाग्वां दुतौदने । कूसरे द्विरलेन सह पाचिते ओदने । ☞

22 With 22, cf. B. 13. 162. 52. — ^a) K7 D4. 9 स्मश्रु- (for श्मश्रु-). — ^b) Bo धुचे (for क्षुते). V1 Bo Dn1 D4. 6. 7. 8 Ms स्नाते (for स्नाने). Ks B6 D7. 8 T G1-3 M7 च (for स्य). Ds भोजिते; G2 शोभने. — K1 om. 22^a-23^a. — ^d) D7 T1 G1. 6 Ms अभिवन्दनं; T2 'नंदति; G2. 8 'वादनं (for 'नन्दनम्).

23 K1 om. 23^a (cf. v. 1. 22). — ^a) K2 सेहेत; K4 मेहेति; Ds1 मेहेत; D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 मेहेच्च; G2 मेहेच्च (for मेहेत). — ^b) Ks B6 Ds सकृत् (for 'त'). — ^c) Ks. 7 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 सह; V1 D7 T G1-3. 6 सुतैः (for सुत-). Ś1 T2-स्त्रियाश्च; K2. 4-स्त्रियाश्च; D4. 9-स्त्रियो- (for-स्त्रिया). Ks B6-8 Das Dn1. n4 D2-6. 8. 9 [अ]थ (for च). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 D3 वि- (for च).

24 With 24, cf. B. 13. 162. 53^a-54^b; Manu. 11. 204. — ^a) D6 त्वंकारं नामधेयानां. — ^b) D7 T

अवराणां समानानामुभयेषां न दुष्यति ॥ २४
हृदयं पापवृत्तानां पापमाख्याति वैकृतम् ।
ज्ञानपूर्वं विनश्यन्ति गूहमाना महाजने ॥ २५
ज्ञानपूर्वं कृतं पापं छादयन्त्यबहुश्रुताः ।
नैनं मनुष्याः पश्यन्ति पश्यन्ति त्रिदिवौकसः ॥ २६
पापेन हि कृतं पापं पापमेवानुवर्तते ।
धार्मिकेण कृतो धर्मः कर्तारमनुवर्तते ॥ २७

G1-3. 6 M1. 5-7 गुरूणां (for ज्येष्ठानां). — ^a) Ś1 K1. 2 अ (K1 आ)वराणां; D4-6 अपरेषां (for अवराणां). — ^d) Ks उभयेषु न; D7 T G1-3. 6 'यं नैव (for 'येषां न). Ds दुष्यते; G1 सृष्यति.

25 With 25^a, cf. B. 13. 162. 54^a. — ^a) V1 पापवृत्तानां. — ^b) Ds1 T1 वैकृति. ☞ Cn: वैकृतं नेत्रादिविकारः पापं हृदयमाख्याति । ☞ — 25^a = B. 13. 162. 55^a. Bo om. (hapl.) 25^a. — ^c) B6 (marg.) T1 G1 न पश्यन्ति (for विनश्यन्ति). — ^d) G1. 6 गूहमानं (G6 'नां); Gs M1. 8 गूहमानं (Gs 'नां) (for 'माना). B6 (marg.) Ds. 7 T1 G6 महाजनाः (for 'जने).

26 With 26^a, cf. B. 13. 162. 55^a. — ^a) K1. 4. 6. 7 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 D2-4. 6-9 T1 G6 पूर्व- (for पूर्व). G2 कर्म (for पापं). — ^b) Das Dn4 G6 छादयति (for 'यति). K7 D6 अबहुश्रुताः; Das Dn4 'श्रुतः; D7 T G1-3 बहुश्रुतः (G1-3 'ताः) (for अबहुश्रुताः). — ^c) T1 G1-3 नैव (for नैनं). — ^d) K4. 8 B7 Das Dn1. n4 D2. 3. 8 [ए]व; K7 Bo. 6. 8. 9 Das Ds D4. 6. 9 [ए]नं; D6 [ए]नं; M1. 5-7 तु (for त्रि).

27 *) Ks Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 [अ]पिहितं; Ds [अ]मिहितं (for हि कृतं). D7 T1 G1-3. 6 पापेन रमतां बुद्धिः. — After 27^a, Ks V1 Bo. 6-8 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6-8 ins.;

500* धर्मेणापिहितो धर्मो धर्ममेवानुवर्तते ।

[Das. a4 धर्मेन. V1 [अ]पि कृतो (for [अ]पिहितो). B6-8 Das. a4 Ds. 6 धर्मेणापिहित धर्म (for the prior half).] — Das. a4 Dn1 om. (hapl.) 27^a. — ^c) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 Ds1 M1. 6 धार्मिकेन. — ^d) Dn4 Ds2 Gs धर्मेमेव; Ds कस्यकुम् (for कर्तारम्). — After 27, D4. 5. 9 ins. (= [var.] 28^a);

501* पापं कृतं न स्फुरते यथावै-

र्विपाच्यमानं पुनरेति कर्तुः ।

पापं कृतं न स्मरतीह मूढो
विवर्तमानस्य तदेति कर्तुः ।
राहुयथा चन्द्रमुपैति चापि
तथाबुधं पापमुपैति कर्म ॥ २८
आशया संचितं द्रव्यं यत्काले नेह भुज्यते ।
तद्बुधा न प्रशंसन्ति मरणं न प्रतीक्षते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिप

षडशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८६

१८७

युधिष्ठिर उवाच ।

अध्यात्मं नाम यदिदं पुरुषस्येह चिन्त्यते ।
यदध्यात्मं यतश्चैतन्ममे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अध्यात्ममिति मां पार्थ यदेतदनुपृच्छसि ।
तद्व्याख्यास्यामि ते तात श्रेयस्करतरं सुखम् ॥ २

C. 12. 7068
B. 12. 184 3
K. 12. 182 3

[(L. 1) D₄ यथायैर्, D₅ यथान्यो (for 'वैर्'). — (L. 2) D₅ विपचमानः (for विपाच्यमानं).]

28 ") V₁ कृत्वा (for कृतं). D₅₁ स्मरन्ति. D₄ तमःकृता न स्य तथैव मूढो; D₅ कृतेन तेन स्य तथैव मूढो. — ^b) T₁ निवर्तमानस्य. K₂ उदेति; V₁ तथेति; D₅ च हेतुः; M₁ तमेति (for तदेति). B₅ विपच्यमानं पुनरिति कर्तुः. — ^c) K₅ D₄ चापि; B₅ 7. 8 (marg.). D₅ काले; D₇ G₁-8 पापी (for चापि). — ^d) D₅ तथा भुवं; D₅ M₇ तथाबुधः; G₁-8. 8 'विधं' (for 'बुधं'). B₇ तथाबुधं कर्म उपैति पापं.

29 With 29^{ab}, cf. B. 13. 162. 60^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 कर्म; K₇ D₅ धर्म (for द्रव्यं). — ^b) K₅. 7 B₅-9 D₅. 24 D₅₁. 14 D₅ D₁-5. 3. 9 M₁. 6. 7 दुःखेनैवोपः; V₁ D₇ T₁ G₁-8. 6 यत्कालं नोपः; D₅ येन नैवोपः (for यत्काले नेह). — ^c) D₅ तदन्ये; D₅ तमन्ये; T₁ तद्विधा (for तद्विधा). — ^d) D₅ मरणे. K₇ D₅ प्रतीक्षते. M₁. 6. 7 म (M₇ [sup. lin.] स्य)रणे न प्रदीयते.

30 With 30, cf. B. 13. 162. 61. — ^a) B₅. 6 संमानं (for मानसं). — ^b) D₅ प्रादुर् (for आदुर्). — ^c) D₅ तस्मात्सर्वणि भूतानि. — ^d) D₇ T₁ G₁-8. 6 M₁. 5-7 शीलम् (for शिवम्). D₅ धर्ममेव समाचरेत्.

31 With 31^{ab}, cf. B. 13. 162. 62^{ab}. — ^a) K₂ धर्मे. — ^b) D₅₁ D₇ T₁ G₁ धर्म (for धर्मे). — ^c) D₅ धर्मम् (for विधिम्). Ś₁ K₁. 2. 4 आस्थाय (for आसाय). — ^d) M₁ सहायं.

32 ") K₅ V₁ B₅. 9 D₅ D₅₁. 14 D₅ D₂. 8. 5. 8 धर्मो; K₇ B₅-8 D₅ D₄. 6. 9 G₂ M₁. 5. 6 Ca देवः; D₇ T₁ G₁. 2. 6 दैवं (for देवा). Ś₁ K₁. 2 मनुष्येषु (for 'व्याणां'). — ^c) K₇ B₅ (marg. as in text) सुखो धर्मः; D₄-6 सुखोदकः; D₇ T₁ G₁-8. 5 M₁. 5-7 सुखं धर्मः (for सुखं धर्माच्). — ^d) K₇ B₅ D₅ शाश्वतो; V₁ B₅ (marg.) D₇ T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 शाश्वतैर् (for शाश्वतैर्). K₇ B₅ D₅ ह्युपमुच्यते; G₂ उपमुञ्जते; G₂ उपपद्यते (for 'मुच्यते'). D₄-6 उपमुञ्जते हि शाश्वतः (D₄ 'तं').

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₅. 6-9 D₅. 24 D₅₁. 14 D₅ D₂-9 T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₅. 6-9 D₅. 24 D₅₁. 14 D₅ D₂-9 G₁. 2. 6 M₁. 5. 6 आ (K₅ D₅ स्वा)चारविधिः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ 16; D₅₁ M₁. 5. 6 20; D₅ D₅ D₇. 8 T₁ G₁. 8. 6 19; D₂ 28; T₂ G₂ 23. — Śloka no.: D₅ D₅₁. 14 33; D₅ 34.

187

With 187, cf. B. 12. 285, the variants from which are included in Appendix II (no. 1), Bṛhan-Nār. P., 44. 21-82.

1 M₇ 'om. the ref. — ^a) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 अध्यात्म (for 'त्वं'). ☞ Cn: आत्मानं चित्तमभिकृत्य प्रवृत्तो योगधर्मोऽध्यात्मम् । ☞ — ^b) K₅ G₂ चित्तते. — ^c) D₅₁

C. 12. 7088
B. 12. 194. 4
K. 12. 192. 4

यज्ज्ञात्वा पुरुषो लोके प्रीतिं सौख्यं च विन्दति ।
फललाभश्च सद्यः स्यात्सर्वभूतहितं च तत् ॥ ३
पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
महाभूतानि भूतानां सर्वेषां प्रभवाप्ययौ ॥ ४
ततः सृष्टानि तत्रैव तानि यान्ति पुनः पुनः ।
महाभूतानि भूतेषु सागरस्योर्मयो यथा ॥ ५

तद् (for यद्). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Das 21 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 यथा (Ks यदा; Da4 तथा) चैतत्; K7 D1. 7. 8 T G1-2. 6 M1. 6. 7 यतश्चैव; B8 यथा चैव; M5 हितं चैव (for यतश्चैतत्). — After 1, Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2 M1. 6-7 Cn. p. 8 ins. [= (var.) 12. 175. 1]:

502* कुतः सृष्टमिदं विश्वं जगत्स्थारजङ्गमम् ।
प्रलये च कमभ्येति तन्मे वक्तुमिहाहंसि ।

[(L. 1) D1 T G1. 2 M1. 6-7 सर्व (for विश्वं). Ks B7 Dn1 Ds D2. 2. 8 जङ्गम्; Dn1 सर्व (for जगत्). — (L. 2) K1 Ds च समभ्येति; D2. 2 कथम्; D4 वयम्; D1 T G1. 2 M5 च किमप्ये (M5 'भ्ये')ति. V1 T1 तन्मे त्वं वक्तुमिहाहंसि; Ds M1. 7 पतन्मे वक्तुमिहाहंसि; D1 T1 G1. 2 तन्मे ब्रूहि पितामह (for the post. half).]

2 *) K1 मा. — *) Ś1 K1 B8 पार्थ (for तात). — ^d) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2-9. 2. 8 M5 तमं (for तत्र). D1 T G1-2. 6 M5-7 शुभं (for सुखम्). — After 2, Ks Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8. 6. 8 Ca. n ins.:

503* सृष्टिप्रलयसंयुक्ताचार्यैः परिदर्शितम् ।

3 *) Dn1 प्रीति. B8 विद्वते. — *) Ś1 K1. 2. 8 सत्यः; Ks Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 T1 तस्य; B8 (marg.) सत्यः (for सद्यः). — ^d) K1 Ds. 1 T G1-2. 6 च यत्; B8 चरेत् (for च तत्). — After 3, Kumbh. ed. and Cv ins.:

504* आत्मानममल राजा ब्रह्मैवं व्यवस्थितम् ।

तस्मिन्प्रकाशते निर्यं तमः सोमो ययैव तत् ।

तद्विद्वाज्जटपाप्मैव ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

अण्डावरणभूतानां पर्यन्तं हि यथा तमः ।

[ॐ Cv : अमलमात्मानं परमात्मानम् । आबल मर्षादीकृत्य । अत्र तमःपदेन दुर्गारूपं नीलवर्णं प्रलयसमुद्रमलं गृह्यते । ॐ]

4 *) Dn1 M5 आकाश (for 'क्षम्'). — ^b) G1 पंचमः. — K1 V1 om. (hapl.) 4^c-5^b. — ^d) Das om. भूतानि. Ds transp. भूतानां and सर्वेषां. K1 T2

प्रसार्य च यथाज्ञानि कूर्मः संहरते पुनः ।
तद्वद्भूतानि भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः ॥ ६
महाभूतानि पञ्चैव सर्वभूतेषु भूतकृत् ।
अकरोत्तेषु वैषम्यं तत्तु जीवोऽनु पश्यति ॥ ७
शब्दः श्रोत्रं तथा स्नानि त्रयमाकाशयोनिजम् ।
वायोस्त्वक्स्पर्शचेष्टाश्च वागित्येतच्चतुष्टयम् ॥ ८

G1. 2 पंचैव (for भूतानां). K1 B8 (marg.) M1 Cpp. 29 प्रभवान्पयौ; D4. 9 'स्ययौ' (for 'प्ययौ').

5 K1 V1 om. 5^{ab} (of. v. l. 4). — *) Ks Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. n4 Ds D2. 2. 7. 8 T1 Gs यतः (for ततः). — ^b) Dn1 यातु; Dn1 याति (for याति). D2. 2 ततः; M5 [अ]प्ययं (for the first पुनः). — Ds reads 5^c-6^d twice. — ^c) M1 भूतेषु (for 'भूतानि'). Ks. 6 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Das. 21 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8-9 M1. 5. 6 Cp. 7 भूतेभ्यः (for 'पु'). T G1-2. 6 महाभूते (Gs 'स्ये')पु भूतानि. ॐ Cp. 7 : भूतेभ्यः प्रकृत्यात्मकतरवसुक्ष्मरूपपञ्चभूतेभ्यः । — ^d) T2 G1-2. 6 M5 सागरेषु (for 'रस्य').

6 For the repetition of Ds, cf. v. l. 5. — *) Das कूर्मैः; Das कूर्मैः; Gs कूर्माः. — V1 om. 6^c-8^b; Dn1 G1 om. (hapl.) 6^{cd}. — ^a) T2 G1. 8 महाभूतानि; M1. 6 तद्वद्भूतेषु (for 'तानि'). ॐ Ca : भूतात्मा भूतानां स्रष्टा ईश्वरः ॥ Gs : पञ्चमहाभूतात्मा, अनुग्रहिः परमात्मा । ॐ — ^d) Ks. 6 B7 Dn1. n4 Ds. 2. 8 सृष्टानि (for सृष्ट्वा सं.). Ds सृष्टानि प्रसते पुनः. — After 6, Kumbh. ed. ins.:

505* स तेषां गुणसंघातः शरीरे भरतर्षभ ।

सततं प्रविलीयन्ते गुणास्ते प्रभवन्ति च ।

यद्विना नैव शृणुते न पश्यति न दीप्यते ।

यदधीनं यतस्मत्सादृश्यामिति कथ्यते ।

ज्ञानं तदेकरूपाख्यं नानाप्रज्ञान्वितं तदा । [5]

न ते वाचाचक्षुरूपं स्वाध्याया[था] रा[र]सविधिर्जितम् ।

आकाशास्त्वलु वाय्वेषु भवन्ति सुमहागुणाः ।

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्थावरजङ्गमम् ।

प्रलये च तमभ्येति तस्मादुरस्यते पुनः ।

महाभूतेषु भूतात्मा सृष्ट्वा संहरते पुनः । [10]

7 V1 om. 7 (of. v. l. 6). Gs transp. 7 and 8. — ^a) T2 पंचैव. — ^b) K1 वैश्वस्य; Ks वैश्वस्य; B8-9 M5 वै सम्यक्; Cp वैश्वस्य (for वैश्वस्य). — ^d) Bo Das D1. 2. 8. 9 M1. 5 तत्र; B8 Gs तं तु (for तस्यु).

रूपं चक्षुस्तथा पक्षिस्त्रिविधं तेज उच्यते ।

रसः क्लेशश्च जिह्वा च त्रयो जलगुणाः स्मृताः

प्रेयं घ्राणं शरीरं च ते तु भूमिगुणास्त्रयः ।

महाभूतानि पञ्चैव षष्ठं तु मन उच्यते ॥ १०

इन्द्रियाणि मनश्चैव विज्ञानान्यस्य भारत ।

सप्तमी बुदिरित्याहुः क्षेत्रज्ञः पुनरष्टमः ॥ ११

चक्षुरालोकनायैव संशयं कुर्वते मनः ।

बुदिरध्यवसायाय क्षेत्रज्ञः साक्षिश्चस्थितः ॥ १२

ऊर्ध्वं पादतलाभ्यां यदवगोर्ध्वं च पश्यति ।

एतेन सर्वमेवेदं विद्वन्भिव्याप्तमन्तरम् ॥ १३

C. 12. 7040
B. 12. 184. 14
K. 12. 192. 23

Ks. 7 Bo. 1. 8 (marg.). 9 Das. as Dni. ns Ds Ds-9 T G1-2. 8 Mi. 1-7 Cap. Cpp. Cs न (for ऽनु). K7 Ds. 9 नश्यति (for प').

8 V1 om. 8^{ab} (cf. v. l. 6). G2 transp. 7 and 8. —^a) Ks. 7 Das Dni Mi. 6 शब्दः; Ds G1-2 शब्दं (for शब्दः). G2 कानि (for खानि). —^b) Das यत्र (for त्रयम्). Dr T G1-3. 8 Mi. 1-7 संभवं (for योनिजम्). —^c) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds-6. 8. 9 Mi. 6. 7 वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा; Dr T1 G1-3. 8 वायोस्त्वक्स्पर्शतं चेष्टा. —^d) Ks 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds-6. 8. 9 Mi. 6. 7 त्वक्चैव (K7 Ds. 9 त्वक्चेति; Das वाक्चैव; Ds त्वक्चैवं) त्रितयं स्मृतं; Dr T1 G1-3. 8 तदेतत्त्रितयं स्मृतं. ☞ Ca: वाक्, वागिन्द्रियं वर्णोच्चारकत्वाद्वायोः स्पर्शस्तथा चेष्टा। त्रितयं पाठे स्पष्टं पुराणैः । ☞ — After 8, Gs reads 17, followed by 15 for the first time, repeating the latter in its proper place.

9 Gs om. 9^a-10^b. —^a) K1. 4 Bs (marg.) T2 Ms पक्षिस्त्रयः; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds-6. 8. 9 Cp. 8 पाक्षिस्त्रयः; Dr T1 G1. 2. 8 Mi. 6. 7 व्यक्तिस्रः; Ca पक्षिस्त्रयः (as in text). —^b) Das त्रिविधस्त्रयः. — Ks om. (hapl.) 9^a-10^a. —^c) Dr Gs Mi. 7 रसं (for रसः). Ks T2 क्लेशश्च; Dni क्षेत्रज्ञश्च; Dr क्लेशं (for क्लेशश्च). K1. 2 जिह्वाश्च. —^d) Ś1 K1 रसगुणाः (for जलं).

10 Ks om. 10 (cf. v. l. 9). Dr G1. 2 om. 10^{ab} (for Gs, cf. v. l. 9). —^a) K7 Ds-6. 8 तु (for च). —^b) K1 ते तद्; V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds. 2. 8 T2 एते; T1 Gs. 6 त्रयो (for ते तु). Ś1 K1. 2. 8 T1 Gs स्मृताः (for त्रयः). — After 10^{ab}, T reads 17 followed by 15, while the sequence in Ms after 10^{ab} is: 17, 15, 10^{ad}, 11^{ad}, 11^{ab}, 12, 13, 14^{ab}, 16, 19^{ad}, 18, 19^{ab}, 20, 21^{ab}, 14^{ad}, 21^{ad}, 22. —^d) V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds. 2. 8. 9 च (for तु). — After 10, Das reads 18^a-19^d.

11 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. G1 om.

11-12. Dr Gs. 6 om. 11^{ab}. T G1 transp. 11^{ab} and 11^{ad}. —^a) K7 चेति; T Ms. 7 बुदिर (for चैव). —^b) Ks Ds T1 विज्ञानाद्य (T1 "स्व" स्व भारत. ☞ Cs: विज्ञानानि विविधज्ञानसाधनानि ॥ Cv: विज्ञायन्ते पशिरिति विज्ञानानि ज्ञानकरणानि । ☞ —^c) Ds1 सप्तमं. —^d) T2 अष्टमं. — After 11, Das reads 18^a-19^d for the first time, repeating it in its proper place.

12 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Dr G1 om. 12 (for G1, cf. v. l. 11). —^a) Ks Dni Ds. 4 T2 Mi. 1-7 आलोचनाय; Ca. 8 आलोकं (as in text). ☞ Cs. आलोचनाय निर्दिष्टरूपकज्ञानाय । ☞ —^c) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6. 1. 8 (marg. as in text). 9 Das. as Dni. ns Ds Ds-6. 8. 9 T Gs. 6 Mi. 1-7 अद्यवसायाय (for 'सायाय'). —^d) Dr क्षेत्रज्ञः साक्षिरुच्यते; T Gs. 2. 8 Mi. 1-7 साक्षी क्षेत्रज्ञ उच्यते. — After 12, Kumbh. ed. and Cv ins.:

506* चिच्छस्वयाधिष्ठिता बुदिश्चेत्तेलभिविभुता ।

चेतनानन्तरो जीवस्त्वदगेति च कथ्यते ।

नोत्सृजन्निवसृज्यैव शरीरं तस्यते यदा ।

तस्मिन्नेतोपलब्धिः साक्षिन्मो व्याख्यादयत्युत ।

[(L. 2) ☞ Cv: चेतनाया अन्तर्नरः..... चेतनायाः समीपे विद्यमान इति यावत् । आवेति स्वसाक्षिणा पश्यति स्व च तेन नश्यते । ☞ — (L. 3) Kumbh. ed. तमः (for यदा). — (L. 4) Kumbh. ed. वा साक्ष्यतत्त्व (for व्याख्यादयत्युत).]

13 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. —^a) Dr और्ध्वं. K1 Ds-6. 8 T2 Gs Mi. 1-7 यद् (T2 Mi. 2. 1 य ऊर्ध्वं पादतलयोर). —^b) Ś1 Ks. 2 Bs (marg. as in text) Das. as Ms अवगर्हः; T2 G1. 2. 8 Mi. 6. 1 अवगर्हः (for अवगर्हः). Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. as Dni. ns Ds Ds. 2. 8. 9 चोर्ध्वं; K1 ऊर्ध्वश्च; Ds. 6. 1. 9 T G1-2. 8 Mi. 6-7 मूर्ध्वश्च (for ऊर्ध्वं). —^d) Ds क्षति-व्याप्तम्; Dr G1. 2 अतस्त्व्याप्तम् (for क्षतिव्याप्तम्). Ds व्यापितं विविधोत्तरं; Gs सर्वं हि व्याप्तमन्तरं.

14 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. —^a)

C. 12. 7080
■ 12. 194. 15
K. 12. 192. 24

पुरुषे चेन्द्रियाणीह वेदितव्यानि कृत्स्नशः ।

तमो रजश्च सत्त्वं च विद्धि भावांस्तदाश्रयान् ॥ १४

एतां बुद्ध्या नरो बुद्ध्या भूतानामार्गतिं गतिम् ।

समवेक्ष्य शनैश्चैव लभते शममुत्तमम् ॥ १५

गुणान्नेनीयते बुद्धिर्बुद्धिरेवेन्द्रियाण्यपि ।

मनःषष्ठानि सर्वाणि बुद्ध्यभावे कुतो गुणाः ॥ १६

इति तन्मयमेवैतत्सर्वं स्यावरजङ्गमम् ।

प्रलीयते चोद्भवति तस्मान्निर्दिश्यते तथा ॥ १७

येन पश्यति तच्छुः शृणोति श्रोत्रमुच्यते ।

जिघ्रति घ्राणमित्याहू रसं जानाति जिह्वया ॥ १८

त्वचा स्पृशति च स्पर्शान्बुद्धिर्विक्रियतेऽसकृत् ।

येन संकल्पयत्यर्थं किञ्चिद्भवति तन्मनः ॥ १९

Ks V1 Bo. 9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 2. 2. 2 Gs Kumbh. ed. पुरुषैर्; Bs-8 Das D1 T G1. 2. 2 M1. 2-1 'वेण (for 'वे च). Ks हव (for हह). —^b) D1 T2 G1-2. 2 M1. 2-1 Kumbh. ed. विज्ञेतव्यानि (for वेदि*). Ds कृत्स्नशः (for कृत्स्नशः). Ds चेतव्यानि ह कृत्स्नशः. — D1 T G1. 2 2 read and G2 repeats 14th, after 21st. —^d) Ks. 2. 7 Bo. 7-2 Dn1. n4 Ds D2-2. 2. 2 G2 (first time) M1. 2 7 Kumbh. ed. ते (G2 ये) पि भावास (for विद्धि भावांस). Ks Bo. 7-2 Dn1. n4 Ds D2. 2. 2 Kumbh. ed. तदाश्रिता; K1 D4-2. 2 G2 (first time) M1. 2 7 'श्रया; Bs तथाश्रितान्; Bs (marg.) तदाश्रयात्; Ca 'श्रयान् (as in text). G2 (second time) विद्धि भावेष्वचिहितं.

15 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. D1 G1. 2. 2 om. 15. T G2 (first time) read 15 after 17. —^a) D4-2. 2 T2 एवं (for एतां). Ks Das Ds T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्या). S1 K1. 2. 2 Ms परा; M1. 2 गुरोर् (for नरो). Ds om. (hapl.) from ज्ञा up to बु (in 16th). T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या (for बुद्ध्या). G2 (second time) एवं बुद्ध्या वरां बुद्ध्या. —^b) Ks जगति. —^c) G2 (first time) धनैश्; G2 (second time) [अ]धनैश् (for शनैश्). T2 Ms सन्मयर्; G2 (first time) चैव (for चैव).

16 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Ds om. up to बु (cf. v. l. 15). —^a) K1. 2. 2. 2 Bs (marg.) Das D4. 2. 7 2 G1 Ms Ca. 7 गुणति नीयते; Ks V1 Bo. 2. 7. 2 (also). 2 Dn1. n4 Ds D2. 2. 2 Kumbh. ed. गुणैर्ने (Bo. 7. 2 'वि'नी); T1 गुणान्वि; G2 गुणा द्वि नी; Gs गुणार्थं नीयते; Cs 'जेनीयते (as in text). Bs Das. 24 स्तार्य; Ds lacuna; G2 चैव (for बुद्धिर्). ☞ Ca: गुणानां शब्दादीनामन्ते संनिधाने प्रकाशकत्वाद्बुद्धिर्नीयते रूपाद्युपरजिता भारीत्यर्थः ॥ Cn: तम आदिभिर्गुणैर्बुद्धिर्नीयते. पुनः पुनरतिशयेन विषयात्मतां नीयते ॥ Cp (reading विक्रीयते): गुणैः शब्दादिभिः । विक्रीयते शब्दाद्युपरजिता नश्यति । आत्मप्रवृत्तासमर्था मव-

तीत्यर्थः । गुणान्नेनीयत इति पाठे शब्दादीन् श्रवणादीनि पुनः पुनर्नीयति भोगार्थमीधरायोपहरति । गुणान्त इति पाठे शब्दादीनां संनिधौ ॥ Cs: नेनीयते पुनः पुनः प्रवर्तयति, अत्यर्थं संकल्पयति ॥ Cv: (reading गुणान्ते नीयते): रूपरसादिगुणसमीपे रागवशाज्जीवेन नीयते । ☞ —^b) S1 K1 B1 2 M1 बुद्धेर् (for बुद्धिर्). Bs चैव (for एव). Bs (marg.) T2 च (for अपि). ☞ Cv: बुद्धिरेव बुद्ध्यानीयते । ☞ —^c) Ks Bs (marg. as in text). 2 Dn1. n4 Ds D2. 2. 2. 2 भूतानि (for सर्वाणि). —^d) Ds1 T2 G2 बुद्ध्याभावे; Ds2 Ds. 7 तद् (for बुद्ध्या). Ks M1. 2 गुणः. ☞ Cv: बुद्ध्याभावे बुद्धिजये सतीति यावत् । ☞ — After 16, G1 reads 19th, while D1 T1 ins.:

507* येन संकल्पयत्यर्थं किञ्चिद्भवति तन्मनः

17 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. D1 G1 om. 17. T reads 17 after 10th, while G2 reads it after 8. —^a) T1 अतस् (for इति). S1 K2. 2 एवेदं (for एवेतत्). —^b) T G2 भूतं (for सर्वं). —^c) Ks V1 Bo. 2 2 Das. 24 D4. 2 [5]य (for च). —^d) Ds [5]सकृत् (for तथा). — After 17, T2 reads 19th.

18 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Ds om. 18th-20th. —^a) K1 पश्यति. —^b) K1 D1. 2. 2 शृणुते (for शृणोति). — Das reads 18th-19th after 10. Das reads 18th-19th for the first time after 11. —^c) Bs जिघ्रते; M1. 2 जिघ्रति. M1 आह (for आहू).

19 For the sequence in Das. 24 Ms, cf. v. l. 10, 11. Ds om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) Ks V1 Bo. 2-2 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 2 Gs स्पृशयते; M1. 2 7 च स्पृशति (by transp.). Ks. 2. 7 V1 Bo. 2-2 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-2. 2. 2 Gs M1. 2 7 स्पर्श (for स्पर्शान्). D1 T G1-2 Ms त्वचा स्पर्शं विजानाति. —^b) G1 विक्रीयते. K1 D4. 2 बुद्धिर्विक्रियते कश्चित् ☞ Cn: सकृदिति योगपद्यमुच्यते कर्त्रादिभावस्य । ज्ञान-

अधिष्ठानानि बुद्धेर्हि पृथगर्थानि पञ्चधा ।
 पञ्चेन्द्रियाणि यान्याहुस्तान्यदृश्योऽधिनिष्ठिति ॥ २०
 पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्त्रिषु भावेषु वर्तते ।
 कदाचिच्छभते प्रीतिं कदाचिदनुशोचति ॥ २१
 न सुखेन न दुःखेन कदाचिदपि वर्तते ।
 एवं नराणां मनसि त्रिषु भावेष्ववस्थिता ॥ २२
 सेयं भावात्मिका भावांस्त्रीनेतान्नातिवर्तते ।

सरितां सागरो भर्ता महाबेलामिवोर्मिमान् ॥ २३
 अतिभावगता बुद्धिर्भावे मनसि वर्तते ।
 प्रवर्तमानं हि रजस्तद्भावमनुवर्तते ॥ २४
 इन्द्रियाणि हि सर्वाणि प्रदर्शयति सा सदा ।
 प्रीतिः सत्त्वं रजः शोकस्तप्तो मोहश्च ते त्रयः ॥ २५
 ये ये च भावा लोकेऽस्मिन्सर्वेष्वेतेषु ते त्रिषु ।
 इति बुद्धिगतिः सर्वा व्याख्याता तव भारत ॥ २६

C. 12. 709A
 B 12. 194. 26
 K. 12. 192. 37

ज्ञानज्ञेयानां सदैवोत्पत्तिरित्यर्थः । ॐ — Dr T₁ G_{1.6} om. 19^{ad}, T₂ reads it after 17 and G₁ after 16. —^a) K₇ D_{1.9} यदा (for येन). V₁ संरुचयति (sic) (for संकल्प^o). K₈ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.6.3} येन (D₈ यदा) प्रार्थयते किञ्चित्. —^d) K₇ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.6.3} तदा; T₂ कश्चिद्; M₇ कंचिद् (for किं).

20 For the sequence in M₈, cf. v. l. 10. D₈ om. 20^{ab} (cf. v. l. 18). D₂ om. 20^a-24^a. —^a) K₇ बुद्धिर. —^a) K₇ यानाहुस्; Dr T₁ G_{1.2.6} तान्याहुस् (for या^o). K₄ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3} इन्द्रियाणीति या (Bo. 6-9 Das. 44 Ds₁ ता) न्याहुस्. —^d) K₇ D_{1.9} M_{1.5-7} तेष्वदृश्यो; Dr G₁ नातिदृश्यो; T₁ G₈ तानदृश्यो (for तान्यदृश्यो). G₂ M_{1.6.7} [5]नु (for ऽधि).

21 For the sequence in M₈, cf. v. l. 10. D₂ om. 21 (cf. v. l. 20). —^a) K₈ Bo. 6.7.8 (marg. as in text).s Das Dn_{1.14} Ds D_{2.8} पुरुषे तिष्ठती बुद्धिस्; D_{8.6} तिष्ठती पुरुषे बुद्धिस्. —^b) B_{7.9} भावे मनसि वर्तते. ॐ Ca: त्रिषु सुखदुःखमोहेषु भावेषु ॥ Cp: त्रिषु भावेषु सार्विकादिषु । ॐ — After 21^{ab}, Dr T G_{1.2.6} read and G₂ repeats 14^{ad}. K₁ om. (hapl.) 21^a-22^b. G₂ om. 21^a-22^d. —^a) G₁ लभ्यते. ॐ K_{2.4} बुद्धिः; K₈ बुद्धि (for प्रीति).

22 D₂ G₂ om. 22 (cf. v. l. 20, 21). K₁ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). —^a) Dn₁ च (for the second न). —^b) Ds₂ M₈ अनु (for अपि). — T₁ om. (hapl.) 22^a-24^b. —^c) M_{1.5-7} या वै (for एवं). D₈ मन सस्. —^d) Das Ds₁ [अ]वस्थितः; Das G₈ स्थिताः; M₈ वर्तते.

23 D₂ T₁ om. 23 (cf. v. l. 20, 22). —^a) D₈ येयं (for सेयं). G₂ भवात्मिका. K₈ भावास्. ॐ Ca: भावात्मिका भावत्रयरूपा बुद्धेः स्वीवावस्था । ॐ —^b) Bo. 8 (marg. as in text) Dn_{1.14} Ds D_{2.3.8} T₂

G_{2.6} अतिवर्तते (for नाति^o). — D₈ om. (hapl.) 23^a-24^b. —^d) T₂ G_{1.3} महान् (for महा^o). K₇ D_{2.9} M_{1.6} महाबेलो महोर्मिमान्.

24 D₂ om. 24^a (cf. v. l. 20); D₈ T₁ om. 24^{ab} (cf. v. l. 23, 22). —^a) K_{2.4} अभिभावगता; B₈ अत्रिभागवता; Ds₁ T₂ G_{1.2.6} M₅₋₇ Cv अवि. (M_{5.7} पि)भाव (T₂ M_{5.7} Cv ग)गता; M₁ अवि. मानं (for अतिभाव^o). ॐ Cp: अतिभावगता भावा नतिरस्य स्थिता ॥ Cv: पञ्चेन्द्रियद्वारा विभागेन पञ्चधा न गता अविभागगता । ॐ —^b) K₈ D₁ भावो; Dr जीवे (for भावे). —^c) K_{8.7} V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.6.3.8} तु; D₂ lacuna; D₄ तु (for हि). —^d) G₁ तद्भावान्; G_{2.6} तान्भावान् (for तद्भावस्). — After 24, Dr T G_{1.2.6} read 36.

25 The sequence in Dr T G_{1.2.6} is: 26^{ab}, 508^a, 25^{ab}, 27^{ab}, 26^{ad}, 27^{ad}, 25^{ad}. Dr om. 25^{ab}. —^a) Das T₁ G_{1.2} च; D₂ तु; D_{2.6.8} T₂ M_{1.5-7} [इ]ह (for हि). —^b) K_{8.6} V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.8} T₁ प्रवर्तयति (for प्रदर्श^o). K₈ Dn_{1.14} M₁ सा तदा; K₇ D_{1.9} T₁ G_{1.2.6} सर्वदा; V₁ B₇ Das Ds₁ सा यदा (for सा सदा). — After 25^{ab}, D₈ ins. 508^a The sequence in M₈ after 25^{ab} is: 36, 27^{ab}, 26^{ad}, 27^{ad}, 35, 26^{ab}, 508^a. —^c) G₁ प्रीतिः. Ds₁ सरदा. G₁ दमः (for रजः). —^d) K_{2.4.6.7} V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.6.3} M_{1.6.7} तु; D₂ lacuna (for च). — After 25, M_{1.6.7} ins. 508^a.

26 For the sequence in Dr T G_{1.2.6} M₈, cf. v. l. 25. —^a) ॐ K_{1.2.4} D_{1.2.8} भावा हि; V₁ भावाश्च (by transp.). ॐ K_{1.2.4} लोकेषु (for लोकेऽस्मिन्). —^b) K₇ D_{1.9} सर्वेष्वेव च; Dr T G_{1.2.6} M_{1.5-7} सर्वे तेष्वेव (for सर्वेष्वेतेषु). K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn_{1.14} Ds D_{2.3.8} वै (for ते). — D₈ ins. after 25^{ab}; Dr T G_{1.2.6} M₈ after 26^{ab};

C. 12. 710
B. 12. 194. 48
K. 12. 192. 54

रश्मींस्तेषां स मनसा यदा सम्यङ्द्रियञ्छति ।
तदा प्रकाशतेऽस्यात्मा घटे दीपो ज्वलन्निव ॥ ४४
त्यक्त्वा यः प्राकृतं कर्म नित्यमात्मरतिर्मुनिः ।
सर्वभूतात्मभूतः स्यात्स गच्छेत्परमां गतिम् ॥ ४५
यथा वारिचरः पक्षी लिप्यमानो न लिप्यते ।
एवमेव कृतप्रज्ञो भूतेषु परिवर्तते ॥ ४६
एवंस्वभावमेवैतत्स्वबुद्ध्या विहरेन्नरः ।

Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 G1 G2 संसृजते; T1 संसृति च (for संसृजति). ☞ G2: संसृजते निर्दिशति प्रकाशयतीत्यर्थः । ☞ —^a) Ś1 K1. 2. 4 गुणान्वै तु कदा च न; Ca as in text.

44 ^a) Da3 G2 रश्मिस्तः; T2 रश्मिस्तः. T2 G1. 3 तेषां; M1. 1-7 एषां (for तेषां). B6 समादाय; Ds. 7 T1 सुमनसां (Ds 'सा'); T2 G1. 6 Ms-7 स मनसां (for 'नसा'). ☞ Ca: रश्मीन् इन्द्रियवृत्तीः ॥ Cs: रश्मीन् विषयप्रकाशनप्रकारान् । ...रश्मिनैषामिति पाठे बुद्ध्यादिगुणानामेषां रश्मिना तेजसा । ☞ —^b) G6 यथा (for यदा). —^c) K7 Ds स्वात्मा; D7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 ह्यात्मा (for 'स्यात्मा'). Dn1 तदप्रकाशो तस्यात्मा. —^d) K7 Ds. 6. 8 दीपः कुंभे ज्वलन्निव.

45 45^{ab} is damaged in Br. —^a) Ks Ds याः; G1 [अ]यः (for यः). Ds om. from कृतं up to the second लिप्य (in 46^b). Ś1 K1. 2 प्रकृतं (for प्रा^a). Ds M1. 6. 7 त्यक्त्वा पूर्वकृतं कर्म. ☞ Cs: प्राकृतमिति । प्रकृत्या फलरागस्वभावेन प्रयुक्तं प्राकृतं काम्यं कर्म । ☞ —^b) Ds आत्मरतो (for 'रतिर्'). D7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 यदा नित्यं (T1 G1. 3 'त्यं') रतो मुनिः. —^c) Ks Dn1. n4 Ds Ds. 3 भूत्स्मात्; K7 भूतं स्यात्; D7 T1 भूत्स्मात् (for 'भूतः स्यात्'). —^d) B6 प्र- (for स). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 1-7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 उत्तमां (for परमां).

46 Ds om. up to लिप्य (of. v. l. 45). —^a) G2 वारिचरः; G6 [वा]काशचरः (for वारि^a). Das पक्षि. —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 1-7 सखिलेन; K7 Ds. 9 T G1. 3. 6 M1. 6-7 न लिप्य (K7 'प्य') ति; G2 न लपत (sic) (for लिप्यमानो). Ds. 7 [अ]वलिप्यते; T1 G1 न लिप्यति (for 'प्यते'). —^c) D7 T1 G1. 3 एष (for एव).

47 B6 om. 47^{ab}. —^a) Ks एव (for एवं). —^b) K7 Ds. 5. 9 नाबुद्ध्या; D7 T G1. 3. 6 संबुध्य (for स्वबुद्ध्या); D7 T2 G6 Ms-7 विहरन् (for 'रेन्'). Ms

अशोचन्नप्रहृष्यंश्च चरेद्विगतमत्सरः ॥ ४७
स्वभावसिद्ध्या संसिद्धान्स नित्यं सृजते गुणान् ।
ऊर्णनाभिर्यथा स्रष्टा विज्ञेयास्तन्तुवद्गुणाः ॥ ४८
प्रध्वस्ता न निवर्तन्ते निवृत्तिर्नोपलभ्यते ।
प्रत्यक्षेण परोक्षं तदनुमानेन सिध्यति ॥ ४९
एवमेके व्यवस्यन्ति निवृत्तिरिति चापरे ।
उभयं संप्रधार्यैतदध्यवस्येद्यथामति ॥ ५०

मुनि. (for नरः). —^a) Ś1 K1. 2 चाप्रहृष्यंश्च (for अप्र^a). Ms अप्रहृष्यन्नशोचंश्च. —^d) Ks Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds. 3. 8 समो (for चरेद्). K7 Ds. 6. 9 सहेत गतमत्सरः.

48 ^a) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). Das Dn1. n1 Ds Ds. 3. 5. 9 युक्त्या; Ds. 9 बुद्ध्या; T2 शक्त्या (for 'बुद्ध्या'). Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n1 Ds Ds. 3. 5. 9 G2 Ms. 6 युक्तस्तु (Ds 'श्च'); D7 T G1. 3. 6 M7 युक्तं तु (for संसिद्धान्). M1 स्वातंत्र्यभावयुक्तस्तु. —^b) Ś1 K1. 3 स्रष्टा हि; K7 Ds. 6. 9 स्रष्टा हि; Das स नित्यान्; D7 T G1. 3. 6 M1. 6-7 नित्यं सं- (for स नित्यं). Ds सृजते. —^c) K1 तूर्णः; D7 और्णः (for ऊर्णः). Ks. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Das. 44 Dn1. n1 Ds Ds. 3. 5. 9 सूत्रं; D7 T G1. 3. 6 Ms सरथं; M1. 6. 7 स्रष्टा (for स्रष्टा). —^d) B6 जंतुवद् (for तन्तु^a).

49 ^a) B6 (marg.) वै; Ms वि- (for न). B7 विवर्तते (for निव^a). ☞ Cs: प्रध्वस्ता इति । विवेकज्ञानप्रणष्टा गुणाः । ☞ —^b) V1 प्रवृत्तिर् (for नि^a). Ks नोपलभ्येत; B6 (marg. as in text) Das. 44 'पद्यते' (for 'लभ्यते'). ☞ Ca: यथा ऊर्णनाभिः मर्कुट इव तन्तुवद्गुणाः । न ... ये प्रध्वस्तास्ते निवर्तन्ते । न खलु विनष्टा घटव्यक्तिरीश्वरेण उन्मज्जयितुं शक्यते । एवं सिद्धे, उत्तरकारकं तज्जातीयोत्पत्तिमाह — निवृत्तिर्नोपलभ्यते । ☞ —^c) K1 प्रत्यक्षे च (for 'क्षेण'). —^d) Ds सिध्यते. ☞ Cp: अनुमीयते क्षुतिरनेनेत्यनुमानं स्थितिः । तथा तदसिध्यति । ☞

50 ^a) K1 एकमेके; T2 इति केचिद्. K1 संति; Ks. 6 Br Das Dns Ds Ds. 3. 7. 8 [स]ध्यवस्यति (for व्यव^a). —^b) Ds T G1. 3 निवृत्तिम्; D7 निवृत्तिम्; G6 निवृत्तम् (for 'तिर्'). V1 अपि; D7 इव (for इति). —^c) K1 संप्रधार्यैतद्; Ds T2 G1 धार्यैतद् (for 'धार्यैतद्'). —^d) Ś1 K1. 3 अध्यवस्येद्; Ks. 6. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). Das Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5 इववस्ये (V1 'से') त (for अध्यवस्येद्). Ks Ds. 3. 9 यथाविधि; B6 Ds1 Ms यथा मतिः (for यथामति).

इतीमं हृदयग्रन्थि बुद्धिभेदमयं दृढम् ।
विमुच्य सुखमासीत न शोचेच्छिन्नसंशयः ॥ ५१
मलिनाः प्राप्नुयुः शुद्धिं यथा पूर्णां नदीं नराः ।
अवगाह्य सुविद्वांसो विद्धि ज्ञानमिदं तथा ॥ ५२
महानदीं हि पारङ्गस्तप्यते न तरन्यथा ।
एवं ये विदुरध्यातमं कैवल्यं ज्ञानमुत्तमम् ॥ ५३
एतां बुद्ध्या नरः सर्वा भूतानामागतिं गतिम् ।

अवेक्ष्य च शनैर्बुद्ध्या लभते शं परं ततः ॥ ५४
त्रिवर्गो यस्य विदितः प्राप्नोति स विमुच्यते ।
अन्विष्य मनसा युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः ॥ ५५
न चात्मा शक्यते द्रष्टुमिन्द्रियेषु विभागशः ।
तत्र तत्र विसृष्टेषु दुर्जयेष्वकृतात्मभिः ॥ ५६
एतद्बुद्ध्या भवेद्बुद्धः किमन्यद्बुद्धलक्षणम् ।
विज्ञाय तद्वि मन्यन्ते कृतकृत्या मनीषिणः ॥ ५७

. 12. 7124
. 12. 194 58
. 12. 192. 71

51 ^a) Ds₁ हृदयं (for 'य-'). — ^b) K₆ -चित्तमयः; Bo. 6.7.8 (marg. as in text) Ds. 3 -चित्ता'; Ds -सर्व'; G₂ -मेध' (for 'भेद'). ☞ Cp हृदयग्रन्थिम्, अहंकारं, अज्ञानं वा जाड्यं वा ॥ C₃: हृदयग्रन्थिम्, अतएव मिथ्याज्ञानरूपं बुद्धिभेदमयम् । ☞ — ^c) G₂ विमुचं. K₇ V₁ B₂ D₂ १ आसीनो (for आसीत)

52 ^a) K₂ 4 मलिनः, M₆ (before corr.) 6.7 (sup. lin.) प्रसूता'. K₄.7 D₂ 4-7.9 M₆-7 सिद्धि (for शुद्धि). — ^b) Ś₁ K₁ तथा (for यथा). D_{as} M₆ पूर्णा. K₁ नदी; D_{as} नदी. G₂. 6 नरः. ☞ C₃. पूर्णा सततप्रवाहिनीम् । ☞ — ^c) Ś₁ K₁. 2 D₇ G₂ अविगाह्य; D₆ अवगाह्य (for 'गाह्य'). D₂ च (for सु-). — ^d) D₂. 7. 8 विधि- (for विद्धि). D₆ लोकम् (for ज्ञानम्). D₂. 6 इमं (for इदं). -- After 52, K₇ B₂ D₂. 9 ins. 505*.

53 K₇ om. 53. B₂ D₂. 9 om. (hapl.) 53^{ab}; V₁ reads it on marg. — ^a) K₁ महानदी; K₄. 6 Bo. 8 (marg.) D_{as}. 41 D_{n1}. 14 D₂ D₂. 6. 8 'नद्या; B₂-8 D₂ 'नद्या' (for 'नदी'). B₂ तत्तज्ज्ञस्; D_{as}. 41 तरवज्ज्ञस्; D₇ T G₁. 3. 6 M₁. 5-7 पारङ्गास् (for 'जस्'). — ^b) V₁ तीर्यते; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तरते (for तप्यते). K₄. 6 V₁ Bo D_{n1}. 14 D₂ D₂. 6. 8 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 तत्र (M₆ 'दा') न्यथा (for तरन्यथा). — K₆ V₁ Bo. 6-8 D_{as}. 41 D_{n1}. 14 D₂ D₂. 6. 8. 8 ins. after 53^{ab}: K₇ B₂ D₂. 9 after 52:

509* न तु तप्यति तरवजः फले ज्ञाते तरयुत ।

[V₁ न हि; D_{as} न तु (for न तु). K₇ D₄-6. 8 तप्यते न तु तप्यद्वा (for the prior half). V₁ D_{n1} D₂. 9 फल- (for फले). K₇ D_{as} D_{n1} D₂. 9 ज्ञाने; D_{n1} -ज्ञाते (for ज्ञाने).]

— ^c) V₁ Bo. 7. 9 D_{as} D₂ D₂. 1. 7 T₁ G₁. 2. 6 आध्यात्मं; B₂ (marg. as in text) M₁. 6. 7 आत्मानं (for अस्मात्मानं). — ^d) Ś₁ K₁ D_{as} कैवल्यः; K₄. 6 कैवल्यः;

K₆ कैवल्यं; B₂-9 D_{n1} D₂. 4-7. 9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 केवलं (M₆. 7 'ल-') (for कैवल्यं).

54 ^a) K₆ D₂ D₂ M₁. 5-7 एवं; B₂ एतद् (for एतां). K₇ D₄. 8. 9 G₆ बुद्ध्या (for बुद्धा). B₂. 7. 9 नरः सर्व-; D_{as}. 41 नरः सर्व-; D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 नरा. सर्वे (D₇ 'वा') (for नरः सर्वा). — ^b) D₄ om. गतिम्. T₂ भूतानामागतिं सति. — ^c) D₇ T G₁-3. 6 M₁ सम्यग् (for बुद्ध्या). — ^d) D_{as} लभ्यते (for लभते). K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D_{as} D_{n1} D₂ D₂. 4. 8. 9 Cp: शम-मन्ततः; D_{as} D_{n1} D₂. 1. 6 शमनं ततः (for शं परं ततः). D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 लभते (G₂ M₇ लभते; M₁. 6 वहते) शममुत्तमं. ☞ C₂: शं सुखम्, अनन्ततः अनन्तम् । शममन्तव इति पाठः स्पष्टार्थः । ☞

55 ^a) K₆ त्रिविधो; D₂ त्रिवर्गो (for 'गो'). K₇ D₂. 9 त्राखेण; G₁. 2 विहितः (for विदितः). — ^b) V₁ D₇ T₂ G₁. 2 M₁. 5-7 प्रेक्ष्य तं; T₁ प्रेक्ष्यतां; G₂. 6 प्रेक्ष्य (G₆ 'क्ष्य') तः (for प्राप्नोति). K₆. 7 Bo. 6-9 D_{as}. 41 D_{n1}. 14 D₂ D₂-6. 8. 9 प्रेक्ष्य यत्र विमुचं (D₂ 'मोक्ष्य') ति. — ^c) D_{as} D₇ T G₁-3. 6 M₁. 5-7 अन्वीक्ष्य (D_{as} 'व्य') (for अन्विष्य). K₂. 4 अन्विष्यमाणमायुश्च. — ^d) K₇ D₂. 6. 9 सौतर्दशी; T₂ तद्दर्शी (for तत्त्व'). K₂ निरुत्सुकः; D_{as} 'रसुकैः; G₂ 'रसुक्तः. ☞ Cp: निरुत्सुकोऽतरकचित्तः । ☞

56 ^a) M₁. 7 जातम् (for द्रष्टुम्). — ^b) K₆. 7 D_{n1}. 14 D₂ D₂. 2. 2. 8 इन्द्रियैश्च (D₂ 'वै' सु-); D₇ T₁ G₁ इन्द्रियेण (for 'येषु'). — D_{as}. 41 om. 56^{ab}. — ^c) V₁ नियुक्तेषु; D_{n1}. 14 D₂. 3 विसृष्टैश्च; D₇ T G₁-3. 6 M₇ विसृष्टेषु (for विसृ'). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 दुर्धारेषु; K₆ D_{n1}. 14 D₂. 3 दुर्धारेष्वैश्च; K₇ V₁ Bo. 6-9 D₂ G₂ दुर्धारेषु; D₄. 9 दुर्धारेषु; D₂. 6 दुर्धारेषु (for दुर्धारेषु). D₇ T G₁. 2. 6 अजितात्माभिः (for अकृता').

57 ^a) D₄ M₁. 6. 7 एवं (for एतद्). K₁ D₂ बुद्ध्या (for बुद्धा). D_{n1} बुद्धिः (for बुद्धः). — ^b) D₂ G₁. 9

C. 12. 7125
M. 12. 194. 60
K. 12. 192. 72

न भवति विदुषां ततो भयं
यदविदुषां सुमहद्भयं भवेत् ।
न हि गतिरधिकास्ति कस्यचि-
त्सति हि गुणे प्रवदन्त्यतुल्यताम् ॥ ५८
यत्करोत्यनभिसंधिपूर्वकं
तच्च निर्णुदति यत्पुरा कृतम् ।

नाप्रियं तदुभयं कुतः प्रियं
तस्य तज्जनयतीह कुर्वतः ॥ ५९
लोक आतुरजनान्विराविण-
स्तत्तदेव बहु पश्य शोचतः ।
तत्र पश्य कुशलानशोचतो
ये विदुस्तदुभयं पदं सदा ॥ ६०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टासीन्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८७

Ml. ६. १ बुद्धि- (for बुद्ध-). -After 57^{ab}, Kumbh. ed.
Cv ins.:

510* प्रतिगृह्य च निहोति ह्यन्यथा च प्रवृत्त्यते ।
न सर्पति च यं प्राहुः सर्वत्र प्रतिहन्त्यते ।
धूमेन चाप्रसक्तोऽग्निर्वैयार्कं न प्रवर्तयेत् ।
धिष्ण्याधिपे प्रसक्ते तु स्थितिमेतां निरीक्षते ।
अतिदूराच्च सूक्ष्मत्वात्प्रस्थानं न प्रकाशते । [5]
प्रपद्य तच्छ्रुताह्वानि चिन्मयं स्वीकृतं विना ।

[(L. 1) ☞ Cv: अन्यथा तूष्णीमेव निराकरणं प्रवृत्त्यते । ☞
— (L. 3) ☞ Cv: अप्रसक्तः आच्छादितः । ☞ — (L. 4)
☞ Cv: धिष्ण्याधिपे वैकुण्ठलोकाधिराधिपे । ☞ — (L. 5)
☞ Cv: प्रस्थानं मुक्तिमार्गः । ☞ — (L. 6) ☞ Cv: प्रपद्य
श्रुत्वा । एतत्पर्यन्तं कालं धृष्टेवायुर्गतेमिति वैराग्यं प्राप्येत्यर्थः । ☞]
— *) D. १ T G1. २. ६ [ए]तद् (for तद्). K1 मन्त्यते
(for मन्त्यते). — ^d) K1 कृत्यकृत्या; G1. २ कृत (G1
'त')कृत्यं (for 'कृत्या').

58 *) Daa G1 भवति; Dna भवती. Daa विदुष्यां;
T2 विसृष्टां (for विदुषां). Ś1 K1. २ V1 महद्भयं; K1
Da. ६ तथा भयं; B६ यतो भयं (for ततो भयं). — ^b)
K1 G2 तच्चद् (for यद्). — ^a) D६ गुणैः (for गुणे).
K६ प्रवदति; G६ प्रभवति. B६. ६ D६ T2 G1. २. ६ M1.
२-१ तुल्यतां; Daa [अ]तितुल्यतां; Ds३ अनल्पतां (for
अतुल्यताम्).

59 *) K६ V1 B६-६ Daa. २६ Dn1. २६ Ds D2. २. ६-६
T G1-२. ६ M1. २. ६ Cv यः (for यत्). Daa अनधि-
(for अनभि-). — ^b) K1 [अ]नुर्णुदति; K६. १ B६. ६. ६
Daa. २६ Dn1 Ds D4-२ T G1. २ निर्णुदति; V1 विनिर्दति
(for निर्णु). — *) Daa प्रियं (for [अ]प्रियं). Ds
laouna for दुभयं कुतः प्रि. — ^d) D१ G1. २. ६ M१ सं
(for तज्). K1. २. ६ G६ सर्वतः (for कु'). —After

59, Ks B१-६ Das Dn1. २६ Ds D2. २. ६ Cp ins.:

511* लाकमानुरमसूयते जन-
स्तस्य तज्जनयतीह सर्वतः ।
[(L. 2) B१-६ Das कुर्वतः (for म').]

60 B१. २ Ds1 om. 60^{ab}. — *) K१ पश्य; Ds
यश्च (for लोक). K६ -जनाद् (for -जनान्). K1 B६
विराविषास् (B६ 'सस्'); V1 B६ D२ निराविषां (V1
'सस्'); Ds२ Ds. ६ निराविषात् (for विराविणस्). K1. ६
लोक आतुरजनांतराविणस्; B६ Ds. १ T G1-२. ६ M1. २-१
Cs लोकमात (D६ T२ G२ Ms. ६ Cs 'तु')रमसूयते जनस्;
Das (also as in text) ** आतुरजनास्तदुभयं पदं. ☞ Ca:
विराविण इति । बुद्धिद्वयापेक्षसंदेहादुभयशब्दधारिण, अस्ति
मोक्षो नास्ति मोक्ष इति दोषायमानसंदेहव्यञ्जकशब्दान् ॥ Ca
(reading निराविषात्?): लोके निराविषात् सम्यग्गमिनि-
वेशं कुर्वन् ॥ Cv: विराविणः विशेषेण रोदन्ध्वनियुक्तानातुर-
जनान् । ☞ — ^b) K१ Da. ६ तत्र देव (for तत्तदेव).
K२ योगतः; K६ शोचतः; B६ D१ T G1-२. ६ शोचति
(for 'तः'). D६ तस्य वै जनयतीह पश्यतः. — *) D६
तत्र वीक्ष्य कुशलो न शोचते; T२ M१ तत्र पश्य कुशलं
(M१ 'लो') न शोचतो. Csp as in text. — ^a) K१
Da. ६ तदुभयं (for तदु'). Ś1 K1. २. ६ सदैव ह; Dn1
सत्तां पदं; Ds D१. २ T G1-२ M1. २-१ पदं सत्तां; G६
प्रियाप्रियं (for पदं सदा). Daa. २६ ये विदुर्मेवविराविणः
सदा; D६ शोचतोभयविभागिनः सदा.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. २. ६. १ V1
B६. ६-६ Daa. २६ Dn1. २६ Ds D2. २. ६-६ T G1-२. ६ M1. २-१
मोक्षधर्म. — Adhy. name: K1. २. ६ V1 B६. ६. ६
Daa. २६ अष्टासमं; B१ अष्टासमकथनं; D६ अष्टासमनिक-
पणं; T२ गुणाचारं; M1. २-१ अष्टासमोपदेशः. — Adhy.
no. (figures, words or both): B६ Dn1 Ds D१. २ T1
G1. २. ६ M1. २-१ 20; Dn1 21; D२ 19; T२ G२ 34.
— Śloka no.: K६ 62; Daa Dn1. २६ 63; Dn1 61.

१८८

भीष्म उवाच ।

हन्त वक्ष्यामि ते पार्थ ध्यानयोगं चतुर्विधम् ।
 यं ज्ञात्वा शाश्वतीं सिद्धिं गच्छन्ति परमर्षयः ॥ १
 यथा खनुष्ठितं ध्यानं तथा कुर्वन्ति योगिनः ।
 महर्षयो ज्ञानतृप्ता निर्वाणगतमानसाः ॥ २
 नावर्तन्ते पुनः पार्थ मुक्ताः संसारदोषतः ।
 जन्मदोषपरिक्षीणाः स्वभावे पर्यवस्थिताः ॥ ३
 निर्द्वेष्टा नित्यसत्त्वस्था विमुक्ता नित्यमाश्रिताः ।
 असङ्गीन्यविवादीनि मनःशान्तिकराणि च ॥ ४

188

With 188, cf. Brhan-Nār. P 44 83-105, the variants from which are included in Appendix II (no. 1).

1 ^a) Daa. as तात (for पार्थ) — ^b) D₁ ध्यान योगश्च; Gs ध्यानं योगं. — ^c) K₇ तज्ज; Das ये; D₁. 7. 9 T M₁ 6-7 यज् (for यं). — ^d) B₈-9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8 [ह] महर्षयः (for परम^c). ☞ Ca: चतुर्विधम् । महाभूतलय पूर्वमहंकारात्मकस्तथा । बौद्ध आध्यात्मिकश्चेति ध्यानयोगश्चतुर्विधः ॥ Cs (adds): यद्वा ध्यानस्य चतुर्विधत्वं विषयेभ्य इन्द्रियनिवर्तनं, ततो मनधीन्द्रियलय, ततो मनसो बुद्धौ लयः, बुद्धेरारामनीति । ☞

2 ^a) K₇ D₁ 9 सुनियतः; B₈ (marg. as in text) Das सुनिष्ठितं; D₁ M₁ स्वनि^c (for खनु^c). Ś₁ K₇. 2 कार्यं (for ध्यानं). — ^b) Das यथा (for तथा).

3 ^a) D₁ T₁ G₁ 8. 6 वर्तते च (for नावर्तन्ते). — ^c) D₁. 6 सर्वं (for जन्म-). K₁ 4 परिक्षीणः (for 'क्षीणा:'). — ^d) Ś₁ K₂. 6 पर्यवस्थितः; D₁ T₁ G₁. 8. 6 पर्युपस्थिता:

4 Ds om (hapl) 4^{ab}. — ^a) Ś₁ K₁. 2 4. 7 D₁. 9 निर्द्वेष्टो (K₁ 'द्वै' नित्यम (K₇ D₁ 9 'त' स्वस्थो). — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₁. 6. 9 विमुक्तो; B₈-9 Daa. as निर्मुक्ता; Ds T₁ M₁. 8-7 विमुक्तिः; D₁ T₁ G₁. 8 विमुक्तिर (for 'क्ता'). Ś₁ K₂. 6 D₁. 7 नित्यमाश्रिताः; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das as Dn₁ D₂. 8. 8 Cop निष्परिग्रहाः; Dn₁ नियमस्थिताः; D₈ नित्यमाश्रिताः (for 'माश्रिता:'). — ^c) K₁. 6 Bo. 6. 7 Das Dn₁. n₄ D₂. 8. 8. 8 Gs असंगानि (for

तत्र स्वाध्यायसंश्लिष्टमेकाग्रं धारयेन्मनः ।

पिण्डीकृत्येन्द्रियग्राममासीनः काष्ठवन्मुनिः ॥ ५

शब्दं न विन्देच्छ्रोत्रेण स्पर्शं त्वचा न वेदयेत् ।

रूपं न चक्षुषा विद्याजिह्वया न रसांस्तथा ॥ ६

ग्रेयाण्यपि च सर्वाणि जह्याद्व्यानेन योगवित् ।

पञ्चवर्गप्रमाथीनि नेच्छेच्चैतानि वीर्यवान् ॥ ७

ततो मनसि संसज्य पञ्चवर्गं विचक्षणः ।

समादध्यान्मनो भ्रान्तमिन्द्रियैः सह पञ्चभिः ॥ ८

विसंचारि निरालम्बं पञ्चद्वारं चलाचलम् ।

C. 12. 7137
B. 12. 193. 9
K. 12. 193. 10

अमङ्गीनि). V₁ Ds D₁. 7 T G₁ 8 M₁. 6. 7 अविषादीनि;
G₂ अपकारीणि (for अविवादीनि).

5 ^a) V₁ D₁. 5. 9 (G₂ M₈ 7 Cnp [अ]ध्ययनसंश्लिष्टम्;
Bo 6-9 Das as Dn₁. n₄ Ds D₂. 8. 8. 8 T₂ ध्यानेन सं^c;
D₁ T₁ G₁. 8 आयेत्सुसं^c; M₁. 6 आयायसं^c (for स्वाध्या-
यसं). ☞ Cn: [ध्याना]ध्ययनसंश्लिष्टमिति प्राचीनपाठे
प्रणवेन घण्टानादवदतिदीर्घाचारितेन एकीभूतम् । ☞ — ^b)
D₁ T G₁. 8 M₁. 8-7 एकाग्रो. — ^c) ☞ Cn: इन्द्रियाणां
मनोमात्रावस्थिति पिण्डीकारः । ☞ — ^d) Ś₁ K₂. 6 आसीनं
(for 'न:'). D₈ (before corr.) मुनिः (for मुनि:).

6 ^a) Ś₁ K₁. 2 स्पर्शं चापि; K₇ Das. as Dn₁ Ds
D₁-8 9 T G₁. 8. 6 M₁. 6-7 त्वचा स्पर्शं (by transp.).
V₁ Bo. 6-9 नापि च (for त्वचा न). D₈ वेदयेत्; Ds
विदयेत्. — ^c) K₇ चक्षुषा. K₇ Das Dn₁ D₁ D₁.
6. 9 विद्याज् (for विद्याज्). — ^d) D₁ (before corr.
as in text) G₂ जिह्वया. D₁. 7 T G₁. 8. 6 M₁. 6-7 च
(for न). K₈ D₁ T G₁. 8 8 M₁ रसं (for रसांश्च).

7 ^a) B₈ Das. as प्रियाणि; D₁ प्रेयाणि; G₂
प्रेयाणि. — ^b) D₈ ज्ञानेन; D₁ T G₁. 8. 6 M₈ च
ध्यान- (for ध्यानेन). — ^c) K₈ पंचवर्गः; Bo. 6 8
'धर्म- (for 'वर्ग-). — ^d) Ś₁ K₇ B₈ D₈ G₈ नेच्छेच्च;
G₁. 8 T₁ नेच्छत (for नेच्छेच्च). K₇ D₈ (before corr.)
वीर्यवान् (for वीर्यं). K₁ 2 नै (K₂ ने)च्छेच्च तानि
वीर्यवान्.

8 ^a) K₁ संसज्य; K₈ V₁ Bo. 7-9 Das as Dn₁.
n₄ Ds D₁. 8. 8 संसृज्य; D₁. 8. 9 संसृष्टं (for संसज्य).
— ^b) T₂ पंचवर्गः. K₄ विचक्षणः; K₇ विचक्षणैः;

C. 12. 7137
B 12. 196. 9
K 12. 193. 10

पूर्वे ध्यानपथे धीरः समादध्यान्मनोऽन्तरम् ॥ ९
इन्द्रियाणि मनश्चैव यदा पिण्डीकरोत्ययम् ।
एष ध्यानपथः पूर्वो मया समनुवर्णितः ॥ १०
तस्य तत्पूर्वसंरुद्धं मनःषष्ठमनन्तरम् ।
स्फुरिष्यति समुद्भ्रान्तं विद्युदम्बुधरे यथा ॥ ११
जलविन्दुर्यथा लोलः पर्णस्यः सर्वतश्चलः ।
एवमेवास्य तच्चित्तं भवति ध्यानवर्त्मनि ॥ १२
समाहितं क्षणं किञ्चिद्ध्यानवर्त्मनि तिष्ठति ।

Da1 विवक्षणः. — °) T1 समां दद्यान्; G2 समादध्यान्.
K1 समादध्यात्मनो आन्ताम्.

9 °) Ś1 K1.2.4 निःसंशयः; K7 D4.9 विसंवादि;
D5.6 विसंचारि; D7 T1 G1 विसंचारं; G8 M7 'चारी'.
K7 निरालेपं (for 'लम्बं'). ☞ Cs: विसंचारि वहि संचार-
रहितम् । निरालम्बं विषयस्मरणरहितम् । ☞ — °) G1
पंचचारं (for 'द्वारं'). — °) K4 V1 Bo 6-8 Da3.24
Dn1.24 D8 D2.2.5-8 T2 Ga.6 M1.5-7 पूर्व; B9 D4
T1 G1.2 पूर्व (for पूर्व). D8 ध्याने यत्वेदुः D7 ध्यान-
पथः; T G1.2 'पदे' (for 'पथे'). K7 धीराः; Bo T1
वीरः (for धीरः). — °) B8 समदध्यान्; Da1 सदा
दध्यान्; T1 समादध्यान्. V1 Bo.6-8 Da3 Dn1.24 D8
D2.5.7.8 Ma.7 (sup. lin.) मनोतरा (Da3 'र.'). T
G1.2.6 M1.5.7 मनो नरः (for मनोऽन्तरम्).

10 °) Da1 पिंडिः; T2 पिंडः. Ś1 K1.2.4 [अ]मौ
(for [अ]यम्). — °) T1 एव (for एष). Dn3.24
स्थानपथः (for ध्यान). Da1 पूर्व; D5 नित्यं; T2
पूर्व. — °) K6 यथा (for मया). K1 समनुवर्णिताः.

11 °) G2 तच्च (for तस्य). K6 संशुद्धम् (for
संरुद्धं). ☞ Ca: पूर्वसंरुद्धमिति प्रथमरोधोपक्रमे ध्याने
स्थितमपि । ☞ — °) K6 Bo.7.8 (marg.) Dn1.24
D8 D2.2.8 आत्मनः षष्ठमां (K6 D2 'मं'तरं; K7 Da3.
24 D4 आत्मषष्ठमनंतरं; V1 Bo.8 D5-7 M1 आत्मषष्ठं
मनोतरं; T G1-2.6 M5-7 आत्मषष्ठं (G6 'हृ' मनोतरा.
— °) K1 B8 (marg. as in text) समुद्भ्रान्तः; V1 B8.8
(marg.) 'द्भ्रान्ते; B8 (marg.) 'द्भ्रता; Da3.24 Dn4
D8 D2.5.7.8 Ga.6 M7 'द्भ्रान्ता; D4 'द्भ्रान्तं (for 'द्भ्रान्तं').
— °) D7 अंबुधरो (for 'रे'). ☞ Cs: यथास्मोबरादम्यत्र
सती अपि विद्युदम्बोधरमध्य एव स्थाने स्थाने विचलन्ती
लक्ष्यते, एवं समाधौ नाभ्यादिमूर्धान्तरधारणास्थाने क्रमेण
स्थाप्यमानं मनस्वरं चक्षुषं न जहातीत्यर्थः । ☞

पुनर्वायुपथं भ्रान्तं मनो भवति वायुवत् ॥ १३
अनिर्वेदो गतक्लेशो गततन्द्रीरमत्सरः ।
समादध्यात्पुनश्चेतो ध्यानेन ध्यानयोगवित् ॥ १४
विचारश्च वितर्कश्च विवेकश्चोपजायते ।
मुनेः समादधानस्य प्रथमं ध्यानमादितः ॥ १५
मनसा क्लिश्यमानस्तु समाधानं च कारयेत् ।
न निर्वेदं मुनिर्गच्छेत्कुर्यादेवात्मनो हितम् ॥ १६
पांसुभस्मकरीपाणां यथा वै राशयश्चिताः ।

12 °) D8 लोभः; M1 लोलं. — °) G2 पत्रस्थः
(for पर्णस्थ). D6 च मः; M7 चरः (for चलः).
— °) Bo.7-9 Da3.24 Dn1 D8 D2.2.8 G8 चित्तं
(Da3 'त्रं' च; B8 चित्तं द्वै (for तच्चित्तं). — °) D8
D7 T G1.2.6 M1.5.7 भ्रमति (for भवति). D7
T1 G1 M5 ज्ञानवर्त्मनि; T2 ध्यानवर्तनि (sic).

13 °) D6 समाहतं; M7 'हितः. B8 (marg. as
in text) Da1 मनः (for ध्यान). Ś1 K1.4.6 कंचिद्.
T1 G1.2.6 समाधिलक्षणं किञ्चित्. — °) T G1.2.6
ज्ञानः (for ध्यान). — °) D7 T1 G1.2 पूर्व (for
पुनर्). K1.6 B8 वायुपथः; Da1 Dn1 M1.6 'पथे'.
K7 Da.6.6 Ma.7 प्राप्य; D7 T G1.2.6 M1.6 प्राप्तं
(T2 'ता' (for भ्रान्तं). — °) M1.6.7 भ्रमति (for
भवति).

14 °) B8 तगन्त्रीरः; D6.7 G1.2 M7 गततन्द्रीरः.
K3.6.7 Bo.6-9 Da3.24 Dn1.24 Dn2 D2-6 G2 M1.5.7
अमत्सरी. D6 गततन्द्रीरमत्सरी. — °) B8 ध्यान-
योगतः.

15 °) K7 D4.6 वितर्कश्च विचारश्च (by transp.);
G8 हुताशश्च वितर्कश्च (for °). K6 Dn1.24 D2.2.8
transp. वितर्कश्च and विवेकश्च. G8 [अ]रिपदञ्च (for
विवेकश्च). — K6 om. 15°-16°. — °) D7 प्रथमः.
D6 आदितः (for आदितः). Dn4 प्रमध्यान्ममादितः
(sic). ☞ Cs: आलोचनमात्ररूपा विषयेन्द्रियवृत्तिर्निवार ।
सदेहरूपा मनोवृत्तिर्वितर्कः । निर्णयरूपा बुद्धिवृत्तिर्निवार । ☞

16 K6 om. 16° (cf. v. l. 15). — °) K4 Da.6
सहसा (for मनसा). Ś1 K1.2.4 क्लेशमानस्य; K7 D4.
2.9 M5 क्लिश्यमानस्य; B8 'मानं तु; D4 'मानोपि; G1
'मानस्य. — °) D6 तु (for च). Ś1 K1.2.4.7 D4.6.9
G2 तत्समाधानकांश्च (K7 D4.6.9 G2 'काम'चा. — °)
D5 T2 G1 M1 अनिर्वेदं. Da3 D6 पुनर् (for मुनिर्).
Da.7 T G1 Ma.7 गच्छन् (for गच्छेत्).

सहसा वारिणा सिक्ता न यान्ति परिभावनाम् ॥ १७
किञ्चित्स्थिगंधं यथा च स्याच्छुष्कचूर्णमभावितम् ।
क्रमशस्तु शनैर्गच्छेत्सर्वं तत्परिभावनम् ॥ १८
एवमेवेन्द्रियग्राभं शनैः संपरिभावयेत् ।
संहरेत्क्रमशश्चैव स सम्यक्प्रशमिष्यति ॥ १९
स्वयमेव मनश्चैव पञ्चवर्गश्च भारत ।

पूर्वं ध्यानपथं प्राप्य नित्ययोगेन शाम्यति ॥ २०
न तत्पुरुषकारेण न च दैवेन केनचित् ।
सुखमेष्यति तत्तस्य यदेवं संयतात्मनः ॥ २१
सुखेन तेन संयुक्तो रंश्यते ध्यानकर्मणि ।
गच्छन्ति योगिनो ह्येवं निर्वाणं तन्निरामयम् ॥ २२

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाशीत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८८ ॥

१८९

युधिष्ठिर उवाच ।

चातुराश्रम्यमुक्तं ते राजधर्मास्तथैव च ।

नानाश्रयाश्च बहव इतिहासाः पृथग्विधाः ॥ १

श्रुतास्त्वत्तः कथाश्चैव धर्मयुक्ता महामते ।

C 12. 7152
D 12. 196 2
K. 12. 194. 2

17 ^a) Ks. 7 V1 Bo 6-9 Das a1 Ds1 D2 4-6 8. 9
पांशु- (for पांसु-). Ds (before corr) -कारीपाणो-
Cn. v: करीषं शुष्कशोभयचूर्णम् । ^b) Da1 M6
(inf lin.) राशयः श्रिताः; Ds. 7 M1 6 "य स्थिताः. — ^d)
Br-9 Das Ds प्रयांति (for न यान्ति). Ś1 K1. 2. 4 परि-
(K1 "र)भावनात्; Ks Bo. 6-9 Das a1 Dn1. n1 Ds.
8. 5. 8 "भावनं. Cn: परिभावनं मूर्त्त्याकारेण कल्प-
नम् ॥ Cs: परिभावनम् अन्योन्यसंश्लेषम् । ^e)

18 ^a) Br damaged. Ks D7 T (G1 M1. 6-7 सिक्तं;
K7 Ds स्निग्धे. Ś1 K1 यथा दद्यात् (for यथा च स्यात्).
Ks यत् (for च). — ^b) K7 D4 7. 9 G1. 8 शुष्क (Gs
"ष्कं)पूर्वम् (for शुष्कचूर्णम्). Ks D4. 9 तथा परं;
M1. 6 अभाविकं (for "वितम्). Da: शुष्कचूर्णमभाविनं
Cn: अभावितं स्यात्, अन्योन्यसंश्लेषं न स्वादित्यर्थः । ^c)
— ^d) D7 T G1. 8 M1 7 च (for तु). — ^e) K7 Dn1
D4. 7. 9 T G1. 8 M1. 5. 7 परिभावनाः; Ds "भावना;
Ms "भावनात्.

19 ^a) T1 एकम् (for एवम्). K7 D4. 6 9 एव-
मिन्द्रियसंज्ञानं (Ds. 9 "घातं). — ^b) Das स (for सं).
Bo शनैः संपरिवासेयम्. — ^c) K7 D4. 6 9 T1 G1. 8 9
M1. 5. 7 [ए]नं (for [ए]व). Ś1 K1. 2. 4 क्रमशः संहरेच्चैव
(Ks. 4 "वं); Bo-8 Das a1 Ds ततः प्रसाद्य क्रमशः; Bs
(marg.) संहारं क्रमशश्चैव. — ^d) Ś1 K1. 2 सं (K1 स)-
पश्यन्; G1 सम्यक्च (for स सम्यक्). Dn4 प्रशमिष्यते.
Bs स सम्यक्त्वं गमिष्यति; Ds सम्यक्त्वं च प्रपश्यति.

20 ^a) Ks Dn1 Ds Ds एवं (for एव). Bo. 8 Das
Dn1. n1 Ds. 2. 5. 8 चैवं; Gs चैनां (for चैव). — ^b)
Ks V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n1 Ds Ds. 2. 5. 5. 8 M1. 5. 7

(sup lin as in text) पंचवर्ग. — ^c) Ks Br D4 G1
पूर्व-; Da1 पुनर; Dn1 पूर्वं (for पूर्व). Ks Bo. 6-9
Dn1. n1 Ds 8 8 ध्यानपथे; Das a1 ज्ञानपथं; T2
ध्यानपदे (for "पथं). Ks Bo. 6-9 Das Dn1. n1
Ds. 2. 8 स्थाप्य (for प्राप्य). — ^d) T2 M1. 7 नित्यं (for
नित्य). Ds. 6 ध्यानयोगेन गच्छति.

21 ^b) K7 Ds तद्; Ds [ए]तद् (for च). Ds
देवेन. M1. 6 न दै (M1 दे)वेन न केनचित्. — ^c) Ks
अभ्येति (for एष्यति). Ds. 9 तत्रास्व; D7 T G1. 8 9
M1. 5-7 यत्रास्व; Gs यत्तस्य. — ^d) K7 D4. 9 भाष्येन
च विपत्तयः; Ds. 7 T G1. 8 M1. 5-7 भवन्ति न विपत्तयः.

22 ^a) Gs संयुक्ता. — ^b) Gs रंश्यते. — ^c) K7
D4. 9 T G1. 2 ह्येव; Das a1 नित्यं; Ds M1. 6-7 युक्ता;
Gs [स]त्वेवं (for ह्येव). — ^d) Cn: निर्वाणं
कैवल्यम् । निरामयं निर्द्वैतम् । ^e)

Colophon. — Sub-purāṇa: Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 7. 8
Das a1 Dn1. n1 Ds Ds. 2. 5. 6-9 T G1. 2. 8 M1. 5-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name: Ds. 9 अष्टाश्रमयोगः; D7 T2
G1. 8 ध्यानयोगः; M1. 5-7 ध्यानयोगविधि. — Adhy.
no. (figures, words or both): Dn1 22; Dn2 Ds2
D7. 8 T1 G1. 8 M1. 5-7 21; Ds 20; T2 G2. 8 35.
— Śloka no.: Das Dn1. n1 Ds 22.

189

1 ^a) Ks Ś1 K1 Ds " (for
"श्रम्यमुक्तं). Cn: चतुर्णामाश्रमाणां द्वितं चातुरा-
श्रम्यम् । ^b) K1 V1 Dn1 राजधर्मस्. K7 Iaouna;
Ds ते (for च). — ^c) Bs Ds नानाश्रमाश्च. D7 T1 G1. 8

C. 12. 7152
B. 12. 195 2
K. 12. 194 2

संदेहोऽस्ति तु कश्चिन्मे तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २

जापकानां फलावाप्तिं श्रोतुमिच्छामि भारत ।

किं फलं जपतामुक्तं क्व वा तिष्ठन्ति जापकाः ॥ ३

जपस्य च विधिं कृत्स्नं वक्तुमर्हसि मेऽनघ ।

जापका इति किं चैतत्सांख्ययोगक्रियाविधिः ॥ ४

किं यज्ञविधिरेवैष किमेतज्जप्यमुच्यते ।

एतन्मे सर्वमाचक्ष्व सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ ५

भगवन् (for बहव). — ⁴) G₁ पुरातनाः (for पृथ-
विधाः).

2 ^a) K₁ Da₄ श्रुत्वा (for श्रुतास्). — ^b) Dr T₁
G₁ ब्रह्मयुक्ता (for धर्म^१). G₂. ६ महामत्ताः (for 'मते').
— ^c) D₅ हि; Dr G₁ ३. ६ [इ]ति (for तु). Dr
T G₁. ३. ६ M₁. ५-१ मे कश्चित् (by transp.). — ^d)
Ś₁ K₁. २ G₂. ६ M₁ तं (for तद्). K₂. ७ Da₃. ५
D₄. ६ G₃ अर्हसि (for अर्हति).

3 ^a) D₅ फलाव्याप्तिः; Dr T G₁-३. ६ फलप्राप्तिं (T₂
'सि:'. — ^c) V₁ Br जपता युक्तं. — ^d) Dr T G₁-३. ६
M₁. ५-१ गच्छन्ति (for तिष्ठन्ति).

4 Da₃ a₄ om (1 hapl.) 4^{ab}. — ^a) K₂. ७ V₁
Bo. ६. ९ Dn₁ n₄ Ds D₂-५ १-९ G₂ ३. ६ M₁. १ ज (K₁
D₄. ९ जा)प्यस्य (for जपस्य). M₁ तु (for च). D₅
कृत्स्नं (for कृत्स्नं). — ^b) G₂ अर्हति. K₂ om. मेऽनघ.
— ^c) K₂ कं (for किं). — ^d) Ś₁ K₂ Ds₂ सांख्यं
योगः; D₅ सांख्ययोगः. K₂ क्रियादिभिः (for 'विधि:').
G₂ सांख्ययोगं क्रियाविधिं. ☞ Ca: सांख्ययोगक्रियाविधि
रिति । किं सांख्यक्रियाया विधिर्जाप्यमुत योगक्रियायाः ॥
Cn: किं जापकशब्देन विचारकृत्, योगकृत्, कर्मठो वा
उच्यत इत्यर्थः । ☞

5 ^b) B₉ अन्यज्; G₂ एतं (for एतज्). K₂
जपम्; K₁ D₄. ९ जाप्यम् (for जप्यम्).

6 ^a) K₁ D₄. ६. ९ अत्रैव (for अत्रापि). — ^c) T₂
G₂. ३ च (for यत्). Dr G₁ यमस्य पुनरावृत्तं. — ^d)
B₈ (marg.) Da₄ सृत्योर (submetric) (for कालस्य).
K₁ ब्रह्मणस्य. — K₂ V₁ Bo. ६-९ Da₃ a₄ Dn₁ n₄ D₂.
३. ५. ६. ८ Cn ins after 6 (K₂ B₈-९ Da₃. a₄ Dn₁. n₄
D₂. ३. ५. ६. ८ Cn Cal. ed. repeating the same [with
var.] after 7^{cd}): K₁ D₅ ins. after 7^{cd}:

511* सांख्ययोगौ तु यावुक्तौ मुनिभिर्मोक्षदर्शिभिः ।

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

यमस्य यत्पुरा वृत्तं कालस्य ब्राह्मणस्य च ॥ ६

संन्यास एव वेदान्ते वर्तते जपनं प्रति ।

वेदवादाभिनिर्वृत्ता शान्तिर्ब्रह्मण्यवस्थितौ ।

मार्गौ तावप्युभावेतौ संश्रितौ न च संश्रितौ ॥ ७

यथा संश्रूयते राजन्कारणं चात्र वक्ष्यते ।

[B₈ (marg.). ७. ९ Da₃ D₅ (all first time) सांख्य-
योगस्य या भक्तिर्; D₅ सांख्ययोगस्य या युक्तौ (for the prior
half) K₂ (second time) B₈ ७. ९ (all both times)
Dn₁. n₄ Da₃ Cal. ed. (all second time) शुभदर्शिभिः;
K₁ Da₃ D₂ (last two second time) सम^२; V₁ वेद-
वेदिभिः; B₈ Da₄ (both second time) तत्त्वदर्शिभिः;
D₅ धर्म^३ (for मोक्ष^४).]

On the other hand, Dr T G₁. ३. ६ M₁ Kumbh ed.
ins. after 6:

512* इक्ष्वाकोश्चैव सृत्योश्च विवादो धर्मकारणात् ।

7 Bo om. 7^{abcd}. — ^a) Ś₁ K₁. २ D₄. ९ एव; D₅
इव; T₁ एवं (for एव). — ^b) K₁ जपते (for जपनं).
— ^c) K₂ Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ३. ५ Cn वेदवादाश्च;
D₅ वेदांगः; Dr T G₁ ३. ६ M₁-१ वेदादेवाभिः (for
वेदवादाभिः). Ś₁ K₁ निर्वृत्तः; K₂ निर्वृत्तिः; K₄. ६. ७
V₁ B₈-९ Da₃. a₄ Dn₁ n₄ Ds D₂. ३. ५. ६. ८ M₁ Cn
निर्वृत्ताः; D₄ निर्वृत्ति (for निर्वृत्ता). — ^d) K₄. ६
V₁ B₈-९ Da₃ Dn₁ n₄ Ds D₂. ३. ५. ६. ८ Cn शांता ब्र-
(D₅ ब्रा)ह्मण्यवस्थिताः; K₁ शांते ब्राह्मण्यवस्थिताः; B₈
(marg.) Dr. ९ T G₂ M₁ शांतिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः; G₁. ३. ६
M₁. ९ शांतिर्ब्र (M₁ 'ति ब्र)ह्मण्यवस्थिताः; M₁. ७ (inf.
ln.) श्रुतिर्ब्रह्मण्यवस्थिताः. — After 7^{cd}, K₂. ७ B₈-९
Da₃. a₄ Dn₁. n₄ Ds D₂. ३. ५. ६. ८ (all [except K₁ D₅]
second time) ins. (with var.) 511*. — ^e) Dr T₁
G₁. ३. ६ हि तावुभाव् (for तावप्यु^५). Ś₁ K₁. २. ५ एव;
B₈ (marg.) उक्तौ (for एतौ). — ^f) D₅ संसृतौ (for
the first संश्रितौ). Br D₅ संश्रिताः; Dn₁ D₅ D₂.
३. ५ संश्रितौ (for the second संश्रितौ). K₁ D₄ संश्रिता
(D₄ 'तो' न च संश्रितः; V₁ Bo. ६. ९ Da₃ D₅ C₇
संश्रिता न च संश्रिताः; Da₃ संश्रुता न च संश्रुताः; D₅
संसृतौ न च संश्रुतौ. ☞ Cn: संश्रितौ जपमिति शेषः ॥
C₇: वैदिकसाङ्ख्ययोगौ संश्रिताः । अवैदिकौ न च संश्रिता
इति विभागः । ☞

मनःसमाधिरत्रापि तथेन्द्रियजयः स्मृतः ॥ ८
सत्यमग्निपरीचारो विविक्तानां च सेवनम् ।
ध्यानं तपो दमः शान्तिरनसूया मिताशनम् ॥ ९
विषयप्रतिसंहारो मितजल्पस्तथा शमः ।
एष प्रवृत्तको धर्मो निवृत्तकमथो शृणु ॥ १०
यथा निवर्तते कर्म जपतो ब्रह्मचारिणः ।

एतत्सर्वमशेषेण यथोक्तं परिवर्जयेत् ।
त्रिविधं मार्गमासाद्य व्यक्ताव्यक्तमनाश्रयम् ॥ ११
कुशोच्चयनिषण्णः सन्कुशहस्तः कुशैः शिखी ।
चीरैः परिवृतस्तस्मिन्मध्ये छन्नः कुशैस्तथा ॥ १२
विषयेभ्यो नमस्कुर्याद्विषयात्र च भावयेत् ।
साम्यमुत्पाद्य मनसो मनस्येव मनो दधत् ॥ १३

C 12 7195
B 12 196 15
K. 12. 194. 18

8 Dn⁴ om. 8. — ^a) K7 D⁴. 9 T² M¹ संश्रयते (T² M¹ 'तो); B⁰ तु श्रूयते; B7 D⁴ 8 च संश्रि (D⁴ 'श्रु)तो; D⁴ 8 च संश्रुतौ; G¹ तत्र श्रुतौ (for संश्रूयते). D7 T¹ G² यथा तत्र श्रितो (T¹ 'तौ) राजन्; M⁵ तौ यथा संश्रितौ रा. — ^b) K⁶ यत्र (for चात्र) S¹ K¹ विद्यते; K² वर्तते (for वक्ष्यते). — After 8^{ab}, Kumbh ed ins.:

513* क्रमेण चैष विहितो जपयज्ञविधिर्नृप ।

सालम्बनमिति ज्ञेयं जपयज्ञारमकं शुभम् ।

— ^a) K7 D⁰ T G¹. 8. 6 M¹ 5-7 एवात्र (for अत्रापि). — ^d) D⁴ 8 T¹ स्मृताः; G² स्मृतं. D⁴ 8 तथेन्द्रियो जपः स्मृतः.

9 ^a) S¹ K⁶. 7 D⁴ सत्यमग्निपरीवारो; K⁴ 'अग्निधी-चारो. Cp oites परिचारः. — ^b) K². 4 विविक्तानां; D⁴ 8 विभ'. ❀ Cn: त्रिविक्तानां शुद्धानामाहारादीनामेकान्तदे-शानां वा ॥ C⁸: विविक्तानां कालदेशानां वा । ❀ — ^c) S¹ K¹ B⁸ (marg.) Cp (also oites as in text) दानं (for ध्यानं). G¹ M¹. 5-7 शान्तिर (for शान्तिर).

10 ^a) D⁴ 8. 4 विषयः; D⁴ 8 T² M⁶ विषयं. ❀ Cn: प्रतिसंहारो जयः । ❀ — ^b) T¹ G² मितजल्पं. S¹ K¹ 2. 4 Ca मिताशनः; B⁰. 6-9 तथागमं (B⁰ 'न:); G¹. 8 तथाशनः; G² तथागमः; G⁶ तथा यमः (for तथा शमः). — ^c) D¹. 9 एवं (for एष). K². 4. 6 V¹ B⁰. 6. 7. 8 (marg.) 9 D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D² 1. 6-8 T² G² 6 M¹. 5. 7 (sup. lin.) प्रवर्तको. K⁴. 6 V¹ B⁰. 7-9 D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D². 2. 5-8 G². 6 M¹. 5 यज्ञो (for धर्मो). — ^d) K⁶ B⁰. 7. 8 (marg.). 9 D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D². 2. 5. 7. 8 T² G¹. 8. 6 M¹. 5. 7 निवर्तकम्; Cp निवृत्त (as in text).

11 ^a) D⁷ यदा (for यथा). D⁸ निवर्तते. T¹ G¹. 8. 6 यदा (G⁶ 'या) निवर्तको धर्मो. — ^b) K⁶ जायते (for जपते). — After 11^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

514* न जपो न च वै ध्यानं नेच्छा न द्वेषहर्षणौ ।

युज्यते नृपश्चार्जुन सुसंवेद्यं हि तत्किञ्च ।

जपमावर्तयन्नित्यं जपन्वै ब्रह्मचारिकम् ।

तदर्थं बुद्ध्या संयाति मनसा जापकः परम् ।

यथा संश्रूयते जापो येन वै जापको भवेत् । [5]

संहिताप्रणवेनैव सावित्री च परा मता ।

यदन्यदुचितं शुद्धं वेदस्मृत्युपपादितम् ।

— Dn¹ reads 11^{ed} twice — ^a) Dn⁴ (second time) कोपयज्ञो निवर्तकम्. — ^d) Dn⁴ (second time) अथोक्तं. K⁶ D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D² 8. 5. 7. 8 परिवर्तयेत्. — ^c) K⁴ त्रिविधं; K⁶ B⁰. 6. 7. 8 (marg. as in text) D⁴ 8. 4 G² Cnp विवर्तः; K7 Dn¹. 4 D²-6. 6 T¹ Cn निवृत्तः; B⁰ D¹ D⁷ 8 T² G¹. 8 M⁵ Cpp द्विविधं; M¹ विविधं; M⁶. 7 निवृत्ति- (for त्रिविधं). S¹ K¹. 2 आस्थाय (for आसाद्य). — ^e) K⁶ अनाश्रमं; D⁸ T G¹-8. 6 M¹ 5-7 अनाम (G² 'रम')यं (for 'श्रयम्'). ❀ Cp: यद्वा व्यक्तं सूर्यादिध्यानम् । अव्यक्तं विषयानालम्बनम् । ❀

12 ^a) S¹ K¹. 2. 4 कुशेषु यो; T¹ G¹. 8. 6 कुशद्वय- (for कुशोच्चयः). T G¹. 8. 6 स्यात् (for सन्). K⁶ कुशो-परनिषण्ण सन् (sic). — ^b) K¹ कुशः (for कुशः). D⁶. 6 कुशोच्चयः; D⁷ T G¹-8. 6 M¹. 5-7 कुश (D⁷ 'शौ:)-स्थली (for कुशैः शिखी). K7 D¹ कुशहस्तकुशै स्तुतः. — ^c) B⁰ चरैः; D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D² 1. 6. 7. 8 कुशैः; D⁴ 8. 4 चरैः; D⁷ चरैः. K¹ परिवृतासः; D⁶ 'वृते. M⁶ स्वस्मिन् (for तस्मिन्). — ^d) T² G¹ छिन्नः; G² छिन्नं. ❀ Ca: मध्ये छन्न, मध्यभागे कटिप्रदेशे कृतकौ-पीनादिः । ❀

13 ^a) S¹ K¹. 2 B⁸ (marg. as in text) मनः कुर्याद् (sic); G² समं कुं (for नमस्कृ). D⁴. 6 विषयाणां नमस्कृत्वा. ❀ Ca: नमस्कृत्वादिति पाठे तु त्यजेत् इति लोकोक्तिः । ❀ — ^b) S¹ (by corr.) K². 4 तैव; Ca न तु (for न च). — ^c) D⁷ साम्यम्; G² ध्याव्यम् (for साम्यम्). K⁴ om. (hapl.) from च मनसो up to ध्यानमुत्पा (in 15^a). K⁶ V¹ B⁰. 6-9 D⁴ 8. 4 D¹. 4 D⁸ D². 2. 5-8 T² G². 6 मनसा. ❀ Cn: साम्यं जीव-ब्रह्मणोरैक्यम् । ❀ — ^d) D⁸ दधे; T² G¹. 8. 6 M¹. 5-7 दधेत्.

C. 12. 7166
B. 12. 196. 16
K. 12. 194. 19

तद्विया ध्यायति ब्रह्म जपन्वै संहितां हिताम् ।
संन्यस्त्यथ वा तां वै समाधौ पर्यवस्थितः ॥ १४
ध्यानमुत्पादयत्यत्र संहिताबलसंश्रयात् ।
शुद्धात्मा तपसा दान्तो निवृत्तद्वेषकामवान् ॥ १५
अरागमोहो निर्द्वन्द्वो न शोचति न सज्जते ।
न कर्ताकरणीयानां न कार्याणामिति स्थितिः ॥ १६
न चाहंकारयोगेन मनः प्रस्थापयेत्कचित् ।

14 K4 om. 14 (cf. v. l. 13). —^a Ś1 K1.2 तद्वियो; K7 D4.9 तद्वै यो; B6.7.8 (marg. as in text).⁹ D4.8 द्वितीये (D4.8 'यं' (for तद्विया). D6.8 M1.5-7 तद्विह (D6 'तेजो' ध्यायते यो हि; D7 T G1-8.9 ब्रह्म सं(T1 च) ध्यायते या हि. —^o V1 D7 T G1.8.9 M1.5 जपन्वै वेदसंहिता; G2 'न्यै संहिता हिताः. ❀ Cn: संहिता यथायोग्यं प्रणवगायत्र्यादिरूपम् । ❀ —^o D7 यो हि; T1 तर्हि (for तां वै). K7 D4 संन्यस्या-यत्र वा तान्वै; D6 G2 अथ वा सल(G2 संन्य)संहिता; D6 अथापि संन्यस्य हि तां; T2 G1.8.9 M1.5.7 संन्यस्येदथ वा यो हि (G8.9 योगी); M8 अथ वा संनिपतिता.

15 K4 om. up to ध्यानमुत्पा (cf. v. l. 13). —^a G2 धाच्यम् (for ध्यानम्). D7 T G1.8.9 M1.5-7 ध्यानमुत्पादयत्यत्र (G2 'स्तं तु; G8 'स्तं तु). — After 15, kumbh. ed. ins.

515* अथाभिमतमन्त्रेण प्रणवाद्यं जपेत्कृति ।

यस्मिन्नेवाभिपतितं मनसत्र निवेशयेत् ।

समाधौ स हि मन्त्रे तु संहितां वा यथाविधि ।

—^a D7 तपसो. G1 शुद्धातो मनसा दान्तो. —^a Ś1 K1.2.4 कामकः (for कामवान्). K7 D4.9 निवृत्तो द्वेषकामतः; D5 D6.7 T G1-8.9 'तांशेषकामवान्.

16 ^a D7 T1 G1.8.9 अमानमोहो; M8 अरोष' (for अराग'). —^b B7 D51 D8 युज्यते; T1 M1.7 सज्जति (for सज्जते). B6.8 (marg. as in text).⁹ D4.8.9 D52 D6.8 न सज्जति न रज्य (B6 शोच)ति. —^o K7 D9 स (for न). K8 V1 B6.8.7.8 (marg. as in text) Dn1.4 D5 D2.2.8 न कर्ता कारणानां च. —^a Ś1 G1 M8 नाकार्याणाम्; G8 स का'. ❀ Ca: नकर्ता अकर्ता अकरणयानां निविद्धानां कार्याणां, न च कार्याणां काम्यादीनाम् ॥ Cn: कारणानां कर्मणाम्, कार्याणां फलभोगानाम् ॥ Cp: अकरणयानामिति पाठे निविद्धानाम् । ❀

17 ^a M1 6.7 -दोषेण (for -योगेन). —^b D7 मन्त्रं (for मनः). K7 D4-8.9 मनः समधिगच्छति. —^o

न चात्मग्रहणे युक्तो नावमानी न चाक्रियः ॥ १७
ध्यानक्रियापरो युक्तो ध्यानवान्ध्याननिश्चयः ।
ध्याने समाधिमुत्पाद्य तदपि त्यजति क्रमात् ॥ १८
स वै तस्यामवस्थायां सर्वस्यागकृतः सुखी ।
निरीहस्त्यजति प्राणान्ब्राह्मीं संश्रयते तनुम् ॥ १९
अथ वा नेच्छते तत्र ब्रह्मकायनिषेवणम् ।
उत्क्रामति च मार्गस्थो नैव कचन जायते ॥ २०

K4 B6.7 D48 Dn1.4 D5 D2.8.7.8 चार्थः; D4 वा त्मः; T G1-8.9 M1.5-7 चातु (for चारम्). K1 युक्तो; D4.8 युक्तो; D6.8 शक्तो (for युक्तो). —^a B7 damaged. D4 वाक्रियः.

18 ^a B7 क्रियाध्यानपरो युक्तो. —^b V1 D6 ध्यान-विद् (for 'वान्'). ❀ Cp: ध्यानवान् । नित्ययोगे मनुष्य (Mahabhāṣya II. p. 393, line 15) । ध्याननिश्चयो ध्यानैकतानः । ❀ —^o G2 ध्यानं. —^a D51 त्यजते.

19 ^a T G1.6 M8 चेत् (for वै). G2 चैतस्याम् (for चैतं). —^b M1 सर्वस्यागो (for 'स्याग'). K8 B6 Dn1.4 D2.8 Cn सुखं. ❀ Cn: सर्वस्यागकृत. निर्वाजसमाभिस्तस्य सुखं प्रत्यगानन्दम् । ❀ —^o Ś1 निरा-शसः; K1.2.4.6 V1 B6.6-9 D4.8.9 Dn1.4 D5 D2.8.5.8 G2 Cn निरच्छ (B6 D5.1 'च्छे'स्; D4.9 निति-हस. G1 निश्चय त्यजति प्राणान् (sic) —^a K1 Dn4 D2 T1 ब्राह्मी; G1 ब्राह्मं. K6.7 V1 B6.6-9 D4.8.9 Dn1.4 D2-8.8.9 Cn संविशते (for संश्रयते). ❀ Cp: ब्राह्मी तनुं चातुर्मुखम् । कार्यब्रह्मलोकं प्राप्नोतीत्यर्थः । यद्वा हेरण्यगर्भां तनुं भवान्तरे प्राप्नोति । न तु सद्योमुक्तो भवतीत्यर्थः । ❀ — After 19, Kumbh. ed. ins.

516* निरालम्बो भयेत्स्वत्वा मरणाय समाधिमान् ।

सर्वलोकान्समाक्रम्य क्रमात्प्राप्नोति वै परम् ।

20 ^a K7 D8 नैषते; D4 नेपते; D7 तिष्ठते (for नेच्छते). —^b K7 (before corr.) D51 D4 ब्रह्मकार्यः; D7 T1 G1 ब्रह्माकारः; G8 ब्रह्मकार्यं (for 'काय'). D51 -निषेवनं; D8 -निषेवणं; D6 -निषेवणं. ❀ Cn: ब्रह्मकायो ब्रह्मस्वरूपसुखम् । ❀ —^o G1 उत्क्रामती; M1.6 समुत्क्रामति (hypermetrio). D6 मार्गं स (for मार्गस्थो). —^a B7 damaged. D4.8 न क्षीयति न जायते.

21 ^a B7 partly damaged. K8.7 B6.8.8 (marg. as in text).⁹ D48 Dn1.4 D5 D2.8.8 Cn आत्मबुद्ध्या

आत्मबुद्धिं समास्थाय शान्तीभूतो निरामयः

अमृतं विरजः शुद्धमात्मानं प्रतिपद्यते ॥ २१

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १८९ ॥

१९०

युधिष्ठिर उवाच ।

गतीनामुत्तमा प्राप्तिः कथिता जापकेष्विह ।

एकैवैषा गतिस्तेषामुत यान्त्यपरामपि ॥ १

भीष्म उवाच ।

शृणुष्वावहितो राज्ञापकानां गतिं विभो ।

यथा गच्छन्ति निरयमनेकं पुरुषर्षभ ॥ २

यथोक्तमेतत्पूर्वं यो नानुतिष्ठति जापकः ।

एकदेशक्रियश्चात्र निरयं स निगच्छति ॥ ३

अवज्ञानेन कुरुते न तुष्यति न शोचति ।

ईदृशो जापको याति निरयं नात्र संशयः ॥ ४

C. 12. 7177
B. 12. 197. 4
K. 12. 195. 4

(for 'बुद्धिं'). Ds ६ आत्मनि ध्यानमास्थाय. ॥ Cn : आत्मबुद्ध्या तत्त्वमाक्षाकारेण । ॥ — ^a) Ś1 K1. 2. 4 V1 ब्रह्मभूतो; Ks Dn1 शान्तिः; K7 शान्तो भूतो; Bo ६. ३. ९ D1. ९ T G1-३ ६ M1. ६-७ शीतो (T1 'तो; G1 'त')-भूतो. Ds निराश्रयः; Ds 'मयं. ॥ Cp : निरामयोऽश-नायाद्यतीतः । ॥ — ^c) K7 D1. ७. ९ T G1. ३ ६ M1 विरजाः; Cn विरजः (as in text). Ds1-शुद्धिम्; G1. ३-शुद्धाम्. ॥ Cn : विरजः, रजोगुणयुक्तं कार्यब्रह्मभावरूपमापेक्षिकम-मृतम् ... तदन्यम्, आत्यन्तिकममृतम् ॥ Cp : विरजः त्रिविधपरिच्छेदश्चन्यम् । यद्वा विरज इति स्त्रीबलिङ्गनिर्देशोऽ-लिङ्गस्वघोतनायामनः । ॥ — ^d) G2 (sup lin. as in text) प्रतिबुध्यते.

Colophon. — Sub-parvan. Ś1 K1. 2. 4. ६. ७ V1 Bo. ६-९ Das. ३. ३ Dn1. ३. ३ Ds D2-३. ७-९ T G1-३ M1. ६-७ मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. ६ Bo. ६-९ Das. ३. ३ Dn1 Ds D2-३ ३. ९ जापकोपाख्याने; K7 जापका-ख्याने; V1 आध्यात्म; T2 ध्यानविधिः; M1. ६. ७ जाप-कफलावाप्तिः; Ms जापकोपाख्याने स्वरूपकथनं. — Adhy. no. (figures, words or both) : B7 Dn4 D7. ३ T1 Gs M1. ६-७ २२; Das Dn1 २३; Ds २१; Ts Gs ३६. — Sloka no. : Das Dn1. ३. ३ Ds २३; Ds1 २२.

190

1 ^a) K7 D4. ९ यतीनाम् (for गती). Ks V1 Bs Ds2 Ds. ३. ६. ९ उत्तमप्राप्तिः; Das 'मा ह्याप्तिः; D7 T1 G1. ३. ६ M1. ६ 'मावाप्तिः. — ^b) Bo जापकेषु; G2 जाप-तेषु. — ^c) M1 एकैवैषा. K7 त्वेषाम् (for तेषाम्)

— ^a) Bo Ds उपयाति (for उत यान्ति). B7. ९ इति (for अपि).

2 ^b) Ds (marg. as in text) जापकस्य. Ś1 K1. 2. 4 विधिं तथा, K7 परं गतिं; V1 D7 T G1. ३. ६ Ms. ७ गतिं प्रभो. — ^c) Ds पथं (before corr. 'अं') (for यथा). Ks. ७ V1 Bo. ६-९ Das. ३. ३ Dn1. ३. ३ Ds D2-३. ३. ९ निरयाननेकान्. Ks नरके; G1 एकैकं (for अनेकं). Ds. ९ पुरुषर्षभाः. ॥ Ca : निरयम्, अयेन शुभेन हीनम्, दुःखशबलत्वादैन्यद्रादिपदमपि ॥ Cs : निरयं भोगगतिं न मोक्ष-मित्यभिप्रायः । ॥

3 ^a) Ks Bo. ७ Dn1. ३. ३ Ds D2. ३. ३ यथोक्तपूर्वं (for 'क्तमेतत्'). Ds सर्वं (for पूर्व). Das. ३. ३ हि (for यो). — ^b) K1 Das. ३. ३ नानुतिष्ठति जापकः. — ^c) Ds-क्रिय-श्रवः; Ds-क्रियान्तर. ॥ Ca : एकदेशक्रियः दृग्द्वयसंयम-मात्रम् । ॥ — ^d) Ks V1 Bo. ६-९ Das. ३. ३ Dn1. ३. ३ Ds D2. ३. ३ च गच्छति (for निग). Ds. ७ Gs विरयं स्तो (D7 यो) विगच्छति; Ms निरयानि स गच्छति.

4 ^a) K1. ६ Bo. ६-९ Das Dn1. ३. ३ Ds D2. ३. ३ Gs M1. ६. ७ Cp. ३ अवमानेन; Gs अत्र ज्ञानेन (for अवज्ञा). — ^b) Ds प्रीयति; Cp कुप्यति (for तुष्यति). Gs M1. ६. ७ हृष्यति (for शोचति). Ks Bo. ६. ७. ३ (marg. as in text). ३ Das. ३. ३ Dn1. ३. ३ Ds Ds. ३. ३. ३ न प्रीयति न हृष्यति; K7 Ds. ९ न तु तुष्यति शोचति. ॥ Cp : न तुष्यतीति पाठे जपादल्पमेवेन्द्रादिपदमासादितमिति न तुष्यति । ॥ — ^d) K7 Ds. ३. ६ नरकं (for निरयं).

5 ^a) T G1. ३ M1. ६-७ चापि (for चैव). — ^b)

[1058]

G. 12. 7178
B. 12. 197 5
K 12. 195. 5

अहंकारकृतश्चैव सर्वे निरयगामिनः ।
परावमानी पुरुषो भविता निरयोपगः ॥ ५
अभिध्यापूर्वकं जप्यं कुरुते यश्च मोहितः ।
यत्राभिध्यां स कुरुते तं वै निरयमृच्छति ॥ ६
अथैश्वर्यप्रवृत्तः सञ्जापकस्तत्र रज्यते ।
स एव निरयस्तस्य नासौ तस्मात्प्रमुच्यते ॥ ७
रागेण जापको जप्यं कुरुते तत्र मोहितः ।

D₄ om. (hapl) from निरयगामिनः up to भविता (in 5^d). — ^{ed}) G₂ transp पुरुषो and भविता.

6 ^a) K₆ (marg.) १ B₉ D₈₁ अभिध्यापूर्वकं; D₈ अभिधा; T₁ (inf. ltn.) अनुक्या; G₂ अपिच्यं (sic) (for अभिध्या). K₇ D₈₁ D₄. ६. ९ जाप्यं. ☞ Ca: अभिध्या फलानुध्यानम् ॥ C₈: अभिध्या फलसंकरूपः ॥ C₇: अभिध्या, अभितो विषयध्यानम् । ☞ — ^b) Ś₁ K₁ २ तत्र; B₉ D₇ T G₁ ३ M₅ यस्तु; D₄ यस्य (for यश्च). — ^c) K₁ यात्राभिध्या (sic), M₁. ६ यद्वाभिध्यां. K₆ B₉ १. ३ (marg.) D₄. ४ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. ३ यत्रास्य रागः पतति; D₅. १ योत्र (D₇ यत्रा) मिध्यां च कुरुते; T₁ G₁ ३ ६ यत्राभिध्याय कुं — ^d) B₉ अहति; B₉ अच्छति, G₂ हच्छति (for कच्छति). K₆ V₁ B₉. १ ३ (marg) D₄. ४ D₈₁ ४ D₈ D₂ ३ ३ तत्र तत्रोपपद्यते (V₁ गच्छति); K₇ D₄ ६. ९ निरयं तं नि (D₈ स) गच्छति, D₅. १ T₁ G₁ ३ ६ स तै निरयमिच्छ (D₈ 'मर्ह')ति.

7 D₈ om (hapl) 7-8. D₇ T G₁ ३. ६ read 7-8 after 11. — ^a) K₇ अथैश्वर्यं. K₆ V₁ B₉. ६. १ ३ (marg as in text) D₄. ४ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. ३. १ प्रवृत्तेषु; T₂ G₁ M₇ प्रसक्तः सञ् (for प्रवृत्तः सञ्). K₄ om. सञ्. — ^b) T G₁. ३. ६ M₅ यत्र (for तत्र). K₇ D₄. ९ रंश्यते; V₁ B₉. १. ९ रज्यति. Ś₁ K₁. २. ४ जीवस्य तु रज्यति. — D₈ om. 7^c-8^d. — ^c) M₇ तत्र (for तस्य). — ^d) K₁ प्रवर्तते; D₄ प्रमुच्यते (for च्यते).

8 D₈ D₈ om. 8 (cf. v. l. 7). For the sequence in D₇ T G₁. ३. ६, cf. v. l. 7. — ^a) Ś₁ K₁. २. ४ रागेण. D₄ जापका. D₈₁ D₆ G₂ जाप्यं. — ^b) V₁ T G₁. ३. ६ M₁. ६-१ यश्च; B₉ यदि; G₂ यस्तु (for तत्र). — ^c) G₂ तत्र (for यत्र). T₂ पतितः (for पतति). — ^d) K₆ V₁ B₉. ६-९ D₄. ४ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. १ G₂ [उ]पपद्यते (for 'जायते).

9 ^b) M₁. ६. १ स्थूले (for चले). — D₄ om. 9^{ed}.

यत्रास्य रागः पतति तत्र तत्रोपजायते ॥ ८
दुर्बुद्धिरकृतप्रज्ञश्चले मनसि तिष्ठति ।
चलामेव गतिं याति निरयं वाधिगच्छति ॥ ९
अकृतप्रज्ञको बालो मोहं गच्छति जापकः ।
स मोहान्निरयं याति तत्र गत्वानुशोचति ॥ १०
दृढग्राही करोमीति जप्यं जपति जापकः ।
न संपूर्णो न वा युक्तो निरयं सोऽधिगच्छति ॥ ११

— ^a) D₇ G₁. ३. ६ फलस्यापचितिं याति. ☞ Ca: चलां निकटपाताम् । ☞ — ^d) K₄ T₁ G₁ ३. ६ चाधिगच्छति; K₆ B₉ ६-९ D₄ D₈₁. ४ D₈ D₂ G₂ M₇ वा नियं; K₇ D₆ चाभिगं; V₁ चापि यं; D₈ T₂ वाधिभं; D₈ वाभिभं; D₈ चाधिभं; D₈ वाभिगं; M₁. ६ वा निगं (for वाधिगं). D₇ निरयश्चानियच्छति.

10 ^b) Ś₁ K₁. २. ४ B₉ बालकः; D₄ जापकाः (for जापकः). — K₇ D₄ ९ om (hapl) 10^a-11^b. — ^a) K₂ ६ संमोहान्; B₉ (marg.) D₆ स मोहं. — ^d) T₂ G₁ M₁. १ यत्र (for तत्र). Ś₁ K₁. ३ G₁ न (for [अ]नु).

11 For the sequence in D₇ T G₁. ३. ६, cf. v. l. 7. K₇ D₄ ९ om. 11^{ab} (cf. v. l. 10). — ^b) K₄. ६ B₇ D₄ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. १. ३ T G₁. ३ जाप्यं; G₂ जप्यां. D₈₁ मानवः (for जापकः). — ^c) T G₁. ३. ६ M₁. ६-१ स पूर्णो (for संपूर्णो). K₆ B₉ १. ३ D₄. ४ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. ३ संयुक्तो; K₇ V₁ B₉ (marg.) D₄. ६. ९ M₁. ६. ९ चायुक्तो (for वा युं). — ^d) D₄ सा (for सो). K₆ B₉. ६-९ D₄ ४ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. ३ [स]नु (for अधि-).

12 D₇ T G₁. ३. ६ om. the ref. — ^a) K₄. ६ B₉ ६. १. ३ (marg.) D₄ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. ३ C₈ अनिवृत्तं (for 'मितं'). B₉. ६ यद्वा; D₄ यत्र (for यत्तद्). ☞ C₈: अनिवृत्तम् स्वाभाविकम् । अनागन्तुकत्वात् । अनिमित्तमिति पाठे स एवार्थः । ☞ — ^b) T₂ स्थितः; M₇ हितं (for स्थितम्). ☞ Ca: अभ्यक्तम्, असदाद्यनालोचितत्वादभ्यक्तम् ॥ C₇: ब्रह्मणि उपनिषदि स्थितं निर्णीतम् ॥ ☞ — ^c) K₆ V₁ B₉. ६-९ D₈₁. ४ D₈ D₂. ३. १. ३ T G₁. ३. ६ M₁. ६-१ C₇ तद्भूतो; K₇ D₄. ६. ९ G₂ संभूतो; D₄. ४ उद्भूतो (for सद्भूतो). G₂ जापकं. K₇ D₄. ९ तस्मात्; D₆ T₂ G₂ (also as in text). ९ M₇ तत्र (for कस्मात्). ☞ C₇: सद्भूतः सत्स्वरूपावयवः । ☞ — ^d) K₄. ६. १ V₁

युधिष्ठिर उवाच ।

अनिमित्तं परं यत्तदव्यक्तं ब्रह्मणि स्थितम् ।

सद्भूतो जापकः कस्मात्स शरीरमथाविशेत् ॥ १२

भीष्म उवाच ।

दुष्प्रज्ञानेन निरया बहवः समुदाहृताः ।

प्रशस्तं जापकत्वं च दोषाश्चैते तदात्मकाः ॥ १३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९०

१९१

युधिष्ठिर उवाच ।

कीदृशो जापको याति निरयं वर्णयस्व मे ।

कौतूहलं हि मे जातं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

धर्मस्यांशः प्रसृतोऽसि धर्मिष्ठोऽसि स्वभावतः ।

धर्ममूलाश्रयं वाक्यं शृणुष्वभावहितोऽनघ ॥ २

अमूनि यानि स्थानानि देवानां परमात्मनाम् ।

नानासंस्थानवर्णानि नानारूपफलानि च ॥ ३

दिव्यानि कामचारीणि विमानानि सभास्तथा ।

आक्रीडा विविधा राजन्पद्मिन्यश्चामलोदकाः ॥ ४

चतुर्णां लोकपालानां शुक्रस्याथ बृहस्पतेः ।

मरुतां विश्वदेवानां साध्यानामश्विनोरपि ॥ ५

C. 12. 7191
B. 12. 198. 5
K. 12. 196. 5Bo 7-9 Das. 24 Dni. 14 Ds D2 9 T3 G1 2 M1. 5 0
इह (for अथ). Bo T2 G3 0 M7 शरीरमिव (Bo 'मपि;
M7 'मिह) चाविशेत्.13 Dr T G1 2. 0 om the ref. - *) S1 K1. 2 4
Bo Das Ca निष्प्रज्ञा (K1 'जा'नेन; K7 Ds D2. 9 G2
M5. 0 7 (marg. as in text) दुष्प्रज्ञानेन. - *) K1
समुदाहृताः; Dv (sup. in us in text) 'हृताः; T2
'हृतः. - *) B7 प्रशस्त. G1 प्रशस्तजापकं चैव. *)
M5 [ए]व (for [ए]ने). Das. 24 Dni तदात्मकः; T2
तथात्मका; M7 (sup. in) तदाश्रयाColophon - Sub parvan S1 K1 2 4 0 7 Bo.
0 9 Das 24 Dni 14 Ds D2-9 T G1-3 0 M1 0-7 मोक्ष
धर्मे. - Adhy. name: S1 K1 2. 4. 0. 7 V1 Bo 0-9 Dni
Ds D2. 0. 8. 0 जापकोपाख्याने; T2 जापकदोषकथनं; M1. 0
जापकोपाख्याने जापकदोषोपदेशः; M5 जापकानां निरय-
कथनं; M7 जापकदोषोपदेश - Adhy. no (figures,
words or both): B7 Dni Ds2 D7 8 T1 G2. 0 M1. 4. 0
23; Dni 24; Dni 13; Ds 22; G2 37. -- Sloka
no.: Das Dni. 14 13; Ds 11.

191

1 Ti om. the ref. - *) K5 V1 Bo. 0. 7. 8 (marg.). 9
Dni. 14 Ds D2. 0. 8. 0. 8 T2 G2. 0. 0 M1. 0-7 कीदृशं(for 'शो). K5 V1 Bo. 0-8 Das. 24 Dni. 14 Ds
D2. 0. 8 G2 M5 निरयं; Bo Ds नरकं (for जापको).
Dni याति. - *) K5 V1 Bo. 0-9 Das. 24 Dni. 14
Ds D2. 0. 8 M5 जापको; D1. 0 G2 M1. 0 7 नरकं (for
निरयं). - *) Dr T1 G1. 0. 0 कौतूहलं (for कौतू).
K5 V1 Bo. 7-9 Das. 24 Dni. 14 Ds D2. 0. 8 राजन्मे;
K7 मे ब्रह्मस; Bo Ds-0 मे राजन्स (for मे जातं).
- *) K5 Ds2 Ds T1 बहसि (for 'ति).2 *) K5 V1 Bo. 0-9 Das. 24 Dni. 14 Ds D2. 0. 8.
7 8 G2. 0 धर्मस्यांशः; Ds 'स्यांशात्; G1 'स्यांशं (for
'स्यांशः). Ds प्रवृत्तश्च (for प्रसृतोऽसि). *) Dr T
G2. 0 धर्मज्ञो (for धर्मिष्ठो). K7 Ds. 0. 0 च (for
ऽसि) - *) G2. 0 शृणु च (for शृणुष्व). S1 K1.
2. 4 B5 (marg.). D1. 0 मम (for सन्च).3 *) K5 अमूनि स्थानि यानि (sic). - *) Dr T
G1. 0. 0 देवानाममरा (T2 'ला'रमनां. - *) Ds -स्थानानि
(for 'संस्थान').4 *) Bo Ds कामरूपाणि; Dni 'कारीणि; G1 2
'चाराणि (for 'चारीणि). - *) K5. 7 Bo. 0. 7. 8 (marg.
as in text). 9 Das. 24 Dni. 14 Ds D2. 0. 8. 0. 8 पक्षि-
न्यश्चैव कांचनाः.5 *) ॐ Cp: चतुर्णामिन्द्रयमवरुणकुबेराणाम् । ॐ
- *) K1 शक्रस्य (for 'कु'). - *) Dni Ds1 Ds

C. 12. 7192
B. 12. 193. 6
K. 12. 195. 6

रुद्रादित्यवस्त्रानां च तथान्येषां दिवौकसाम् ।
एते वै निरयास्तात स्थानस्य परमात्मनः ॥ ६
अभयं चानिमित्तं च न च क्लेशभयावृतम् ।
द्राभ्यां मुक्तं त्रिभिर्मुक्तमष्टाभिस्त्रिभिरेव च ॥ ७
चतुर्लक्षणवर्जं तु चतुष्कारणवर्जितम् ।
अप्रहर्षमनानन्दमशोकं विगतक्लमम् ॥ ८

कालः संपच्यते तत्र न कालस्तत्र वै प्रभुः ।
स कालस्य प्रभू राजन्स्वर्गस्यापि तथेश्वरः ॥ ९
आत्मकेवलतां प्राप्तस्तत्र गत्वा न शोचति ।
ईदृशं परमं स्थानं निरयास्ते च तादृशाः ॥ १०
एते ते निरयाः प्रोक्ताः सर्वे एव यथातथम् ।
तस्य स्थानवरस्येह सर्वे निरयसंज्ञिताः ॥ ११

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९१

विश्वेदेवानां (for विश्वदे°). —^d) D₇ T G₁. 3. 6 तथा
(for अपि).

6 ^a) D₃ a₄ चंद्रादित्य (for रुद्रा°). T₂ रुद्रा-
दित्यावसानां च.) D₆ निरयात्मनः (for परमा°).

7 ^a) D₃ T₁ G₃ 6 M₅ C₃ अभयं; G₁ अवभं; M₆
नभयं (for अभयं). D₇ वा (for the first च).
॥ C₃: यत्र प्रविष्टानां भवः संसारो न विद्यते तदभवम् ।
तत्र हेतुमाह । अनिमित्तं संसारकारणरहितम् । ॥ —^b)
K₄. 6 Br D₃ D₁. n₄ D₂. 3. 3 न तत्; D₄
lacuna; D₃ तव (for न च). K₄. 6 Bo. 6-9 D₃. a₄
D₁. n₄ D₃ D₂. 3. 5. 3 Cpp -समावृतं; M₅ -जरावृतं
(for -भया°). ॥ C₃: क्लेशा अविद्यादिपञ्चकरूपाः । ॥
—^c) K₇ (before corr. as in text) Bo. 9 D₄ D₃
D₆ M₁. 6. 7 युक्तं; T₂ M₅ मुक्तस्य; G₁-3. 6 उक्तं (for
मुक्तं). K₇ Bo. 6 3. 9 D₄ D₃ D₂. 6 M₁ 6. 7
युक्तम्; C_n मुक्तम् (as in text). —^d) K₇ D₄. 9
वा (for च). D₄ युक्तमष्टाभिरेव च.

8 ^a) D₄ चतुर्लक्षणं (for 'ण-'). S₁ K₁. 2 D₇ T₁
G₁ M₁. 6. 7 -वर्ज्यं (for -वर्जं). S₁ K₁. 2 7 D₃. 9 G₂
M₁. 6 तच्च; D₃ D₇ 1 G₁. 3. 6 M₅. 7 च (for तु).
—^c) D₃ अमानन्दम्; M₇ (sup. l_{in}. as in text) अना-
द्यंतं (for 'नन्दम्'). D₇ T G₁. 3. 6 M₅ अप्रतर्क्यं (T₂ M₅
'कर्ष'मनाद्यंतम् (M₅ 'नंदं'). ॥ Ca. p. 3: हृषो बाह्यवि-
षयसमुत्थः, आन्तर आनन्दः । ॥ —^d) M₅. 7 विशोकं
(for अ°). V₁ B₃-9 विगतज्वरं (for 'क्लमम्'). ॥ C_n:
शोक आन्तरं दुःखम्, क्लमो बाह्यं दुःखम् ॥ C₃: विशोकं
मानसपीडारहितम् । विगतक्लमं कायक्लेशरहितम् । ॥

9 ^a) V₁ B₃. 9 D₃. a₄ D₄. 9 G₂ M₅ कालं (for
कालः). S₁ K₁. 2. 4 समृच्यते; K₆ D₁. n₄ D₃
D₂. 3. 3 संपच्यते; B₇ स पच्यते; B₃ D₃. a₄ D₄. 9. 9

M₆ स पचते; D₇ T₂ G₃. 6 M₁ 5 स पच्यते; M₇
संपचते, C_v संवहते (for संपच्यते). —^b) D₇ T₁
G₃ 6 तस्य (for तत्र). K₆ D₃ D₁. n₄ D₃ D₂. 3. 3.
6. 3 कालस्तत्र न वै प्रभुः. —^c) S₁ K₁. 2 सकलस्य
(for स कालस्य). B₃ (marg. as in text) प्रभू (for
प्रभू). —^d) K₁ स्वर्गस्यापि; K₇ D₇ T G₁. 2 M₁.
3-7 सर्वस्यापि; D₄. 9 सर्वं; G₂. 6 सर्वव्यापी (for स्वर्ग-
स्यापि). — After 9, Kumbh. ed. C_v ins.:

517* एतद्वै ब्रह्मणः स्थानं जापकस्य महात्मनः ।

तत्रस्थं परमात्मानं ध्यायन् नै सुसमाहितः ।

हिरण्यगर्भसायुज्यं प्राप्नुयाद्वा नृपोत्तम ।

[(L. 3) Kumbh. ed. हिरण्यगर्भः.]

10 ^a) K₆ D₃ D₁. n₄ D₃ D₂. 3. 5. 6. 3 T G₁. 3. 6
M₁. 5. 7 आत्मा (for आत्म-). ॥ C₃: आत्मकेवलतां
प्रकृतिसंपर्कादित्यम् । ॥ —^c) K₁ ईदृशो. G₁. 3. 6 परम-
(for परमं). —^d) K₇ तस्य; D₄-6. 9 तत्र (for
ते च). K₇ तादृशः; B₃ यारृशाः.

11 ^a) K₇ V₁ B₃-9 D₃. a₄ D₄. 9. 7. 9 T G₁. 3. 6
M₁. 5. 6. 7 (sup. l_{in}. as in text) वै (for ते). —^b)
V₁ B₃-9 यथाक्रमं; D₃ यथा तथा (for यथातथम्).
—^c) (G₁ स्थानपरस्य; G₂ स्थानं पुरस्य. —^d) K₁ D₃
-संज्ञिताः (D₃ 'ता'); D₃ D₃ -संज्ञितः.

Colophon. — Sub-parvan: S₁ K₁. 2. 4. 9. 7 Bo. 6-9
D₃. a₄ D₁. n₄ D₃ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म.
— Adhy. name: S₁ K₁. 2. 4. 9. 7 V₁ Bo. 6-9 D₃. a₄
D₁. n₄ D₃ D₂-6. 3. 9 जापकोपाख्यानं; T₂ जापकनिरय-
गमनं; M₁. 6. 7 जापकोपाख्याने ईश्वरप्रशंसा. — Adhy.
no. (figures, words or both): B₇ D₃ D₃ D₇ T₁
G₁. 3. 6 M₁. 5-7 24; D₁ 25; D₃. 9 23; T₂ G₂
38. — Śloka no.: D₄ D₁. n₄ D₃ 11.

१९२

युधिष्ठिर उवाच ।

कालमृत्युयमानां च ब्राह्मणस्य च सत्तम ।

विवादो व्याहृतः पूर्वं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

इक्ष्वाकोः सूर्यपुत्रस्य यद्वृत्तं ब्राह्मणस्य च ॥ २

कालस्य मृत्योश्च तथा यद्वृत्तं तन्निबोध मे ।

यथा स तेषां संवादो यस्मिन्स्थानेऽपि चाभवत् ॥ ३

ब्राह्मणो जापकः कश्चिद्धर्मवृत्तो महायशः ।

षडङ्गविन्महाप्राज्ञः पैप्पलादिः स कौशिकः ॥ ४

तस्यापरोक्षं विज्ञानं षडङ्गेषु तथैव च ।

वेदेषु चैव निष्णातो हिमवत्पादसंश्रयः ॥ ५

सोऽन्त्यं ब्राह्मं तपस्तेपे संहितां संयतो जपन् ।

तस्य वर्षसहस्रं तु नियमेन तथा गतम् ॥ ६

स देव्या दर्शितः साक्षात्प्रीतासीति तदा किल ।

जप्यमावर्तयंस्तूष्णीं न च तां किंचिदब्रवीत् ॥ ७

तस्यानुकम्पया देवी प्रीता समभवत्तदा ।

वेदमाता ततस्तस्य तज्जप्यं समपूजयत् ॥ ८

12. 7205
12. 192. 8
K. 12. 197. 8

192

1 ^a) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds D₂-9 T G₁-8 6 M₁ 5-7 ते (for च). — ^b) K₆ 7 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ 8 5 8 इक्ष्वाकोऽर्थाह्वयस्य च — ^c) D₁ T₁ G₁ 8. 6 संवादो (for वि). D₆ damaged from व्याहृतः up to न्वक्तु. T₂ G₁ व्याहृतं (for तः). — ^d) M₁ तं (for तद्). K₁ D₄ 9 G₁ अहंसि (for ति).

2 ^a) D₆ सूर्यवंश्यस्य (for पुत्रस्य). — ^d) K₁ ब्रह्मणस्य.

3 ^a) B₉ यथा (for तथा). D₆ विवादो व्याहृतश्च तथा (hypermetric); M₅ तथा कालस्य मृत्योश्च. — ^b) K₁ निबोधसे (for च मे). — ^c) K₁ D₄-8. 9 च (for स) — ^d) D₄ वा (for अपि). Ś₁ K₁ Dn₁ वा (for च). V₁ च भारत; D₁ अपि भवेत् (for चाभवत्). K₁ G₂ यस्मिन्स्थाने पिताभवत् (sic). — After 3, Kumbh. ed. ins.:

518* येनैव कारणेनात्र धर्मवादसमन्वितः ।

4 ^a) D₆ ब्राह्मणो; G₁ ब्राह्मणे (for 'णो). — ^b) D₆ धर्मचित्तो (for वृत्तो). K₄ महायशः; D₁ T G₁ 8. 6 तपाः. — ^c) B₉ महाप्राज्ञः (for प्राज्ञः). — ^d) Ś₁ K₁ 2. 4 पैप (K₄ पिप्प)लादिकः; D₄ 9 वे (D₆ पै)पलादिः स; D₆ पैपलादिः स; D₁ T₂ G₁ 8. 9 पैप्प (G₁ पिप)लादः स (for लादिः स). G₂ काशिकः (for कौ). ☞ C₆: शास्त्रया पैप्पलादिः, गोत्रतः कौशिकः ॥ Cp. 8: पिप्पलादस्यापत्यं पैप्पलादिः, कौशिको गोत्रेण (C₆:

कौशिक विश्वामित्रगोत्र.) । ☞

5 ^a) D₆ 2 [अ]परोक्ष (for 'रोक्ष'). — ^b) K₁ D₄ 7. 8 T G₁-8. 6 M₁ 7 षट्स्वंगेषु (for षडङ्गेषु). K₆ V₁ Bo. 6 9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ 8. 8 बभूव ह (for तथैव च) — ^c) D₄ देवेषु (for वेदेषु). — ^d) D₆ -संश्रितः; D₆ -संयुतः (for -संश्रयः).

6 ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 सत्यः; K₆ सोमं; K₁ सौम्यं; Dn₁ n₄ D₂ 8 Cn सोमं; D₆ D₆ 8 सोम्यं; D₁ सोम्यं; D₁ T G₁-8. 6 M₁ 5-7 सोमं; Cp सोम्यं (as in text). Ś₁ ब्राह्मम्; K₁ ब्रह्मम्; K₂ ब्रतम्; K₄ 7 D₄ 8 9 G₂ ब्रह्म; D₆ ब्राह्मं (for ब्राह्मं). ☞ Cn: सोमं, वादोऽर्थज्ञानं, तेन सह सोद्यम् । ☞ — ^b) Ś₁ K₁ 2. 4 संश्रितो; V₁ D₆ T₂ संहितो; M₁ संहतो (for संयतो). G₆ [5]जपत् (for जपन्). — K₁ om. 6'-8^d.

7 K₁ om. 7 (of. v. l. 6). — ^a) ☞ Cn: दर्शितः दर्शनेन अनुगृहीतः । ☞ — ^b) K₆ प्रीत्या (for प्रीता). B₉ 7 9 Dn₁ तथा (for तदा). — ^c) D₆ जाप्यम् (for जप्यम्). D₁ T₂ G₁ 8. 6 आवर्तयत् (for तर्तयत्). — ^d) K₄ 6 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁ n₄ Ds D₂ 8. 8 7. 8 T G₁-8. 6 M₁ 5-7 स (for च). G₁ तं (for तं).

8 K₁ om. 8 (of. v. l. 6). — ^a) K₁ जस्य (for तस्य). — ^b) D₆ देव (for वेद). C₆ सावित्री वेद-मातास्य. — ^d) D₄-8. 9 तज्जाप्यं. D₁ T G₁ 8. 6 जप्यं समभिपूजयत्. — After 8, Kumbh. ed. C₇ ins.:

519* चतुर्विंशक्षरैर्युक्ता सोमपानेऽक्षराष्टका ।

जगद्दीप्तमायुक्ता चतुर्विंशक्षराष्टिका ।

जप्यं प्रति ममेच्छेयं वर्धत्विति पुनः पुनः ॥ १२

एवमुक्त्वा भगवती जगाम भवनं स्वकम् ।

17 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before
17, K₃ V₁ Bo. 3-3 Da₃. a₁ Dn₄ D₈ D₃. s. s. s. ins.
भीम उवाच. — ^a) K₁ भागवती; D₁ (by corr. as
in text) भगवति. — ^d) K₁. 4 Da₃ Dn₁. n₄ D₈
दिष्य (for दिव्य). K₄. 5 7 Bo. 3 (marg. as in text)
Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₈. 3 G₂ M₁ तथा (for तदा).

ब्राह्मणोऽपि जपन्नास्ते दिव्यं वर्षशतं तदा ॥ १७
 समाप्ते नियमे तस्मिन्नथ विप्रस्य धीमतः ।
 साक्षात्प्रीतस्तदा धर्मो दर्शयामास तं द्विजम् ॥ १८
 धर्म उवाच ।
 द्विजाते पश्य मां धर्ममहं त्वां द्रष्टुमागतः ।
 जप्यस्य च फलं यत्ते संप्राप्तं तच्च मे शृणु ॥ १९
 जिता लोकास्त्वया सर्वे ये दिव्या ये च मानुषाः ।
 देवानां निरयान्साधो सर्वानुत्क्रम्य यास्यसि ॥ २०
 प्राणत्यागं कुरु मुने गच्छ लोकान्यथेप्सितान् ।

त्यक्त्वात्मनः शरीरं च ततो लोकानवाप्स्यसि ॥ २१
 ब्राह्मण उवाच ।
 कृतं लोकैर्हि मे धर्मं गच्छ च त्वं यथासुखम् ।
 बहुदुःखसुखं देहं नोत्सृजेयमहं विभो ॥ २२
 धर्म उवाच ।
 अवश्यं भोः शरीरं ते त्यक्तव्यं मुनिपुंगव ।
 स्वर्ग आरोह्यतां विप्र किं वा ते रोचतेऽनघ ॥ २३
 ब्राह्मण उवाच ।
 न रोचये स्वर्गवासं विना देहादहं विभो ।

C. 12. 7223
 B. 12. 199. 25
 K. 12. 197. 28

— After 17, K₄. 6 V₁ B₀ 6-9 D_{as} 24 D_{ni}. 14 D_s
 D_s. 5 8 Kumbh. ed. ins.:

520* सदा दान्तो जितक्रोधः सत्यमंधोऽनसूयकः ।

18 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 D_{as} समाप्ते (for 'ते') M₇ नियते (for 'मे'). —^b)
 G₂ तथा (for अथ). G₁ विप्रः स (for विप्रस्य) —^c)
 T₁ प्रियस् (for प्रीतस्). K₇ D₄-8. 9 M₁. 6. 7 ततो,
 D_{as} D₇ T₁ G₁. 2. 6 तथा (for तदा). —^d) K₁ मर्ष-
 यामास (for दर्श').

19 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. T₂
 G₃ om. the ref.; V₁ reads it on the marg. —^a)
 D_{as} तां (for मां). —^b) B₀ स्वामहं (by transp.);
 D₇ T₁ G₁. 8 अहं त्वा. —^c) K₅ G₁ M₅. 6 जरस्य; D₅
 जपेन (for जप्यस्य). K₄. 6 V₁ B₀ 6-9 D_{as} 24 D_{ni}.
 14 D_s D₂. 3 7. 8 T₂ G₁-8. 6 M₁. 6-7 [अ]थ (for च).
 K₄. 6 B₀. 6-8 D_{as} D_{ni}. 14 D_{ni} D₂. 3. 8 यत्तन्; B₀
 यत्तु; D_{as} यत्र (for यत्ते). —^d) D_{as} संप्राप्यं.
 D_{as} D_s तव; T₁ तस्म (for तच्च).

20 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 K₁ जिस्वा; G₁ lacuna (for जिता). D₇ T₁ G₁. 2. 6
 जिताः (for स्वया). G₁ स्वर्गे (for सर्वे). —^b) Ś₁
 (sup. lin. as in text) K₁ D₂ विनयान् (D₂ 'न');
 K₄. 6 V₁ B₀ 6-9 D_{as}. 24 D_{ni}. 14 D_s D₂. 3-8 T₁
 G₁-8. 6 M₁. 6-7 निष्ठयान् (D_{as} 'यान्') (for निर'). D_s
 सद्यः (for साधो). —^d) Ś₁ K₁. 2 M₁ उत्क्राम्य.

21 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 K₇ D₄. 6. 9 त्यज्य (for त्यक्त्वा). D_{as} M₇ [आ]त्मानः.

22 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 K₄. 6 V₁ B₀. 6-9 D_{as} D_s D₂. 3. 8. 8 किं नु; D_{as} D_{ni}

किं नु; D_{ni} किं च (for कृतं). D₇ T₁ G₁ 8. 6 लोकेन;
 M₁ लोके हि (for लोकैर्हि) —^b) K₅ 7 V₁ B₀. 6-9
 D_{as} 24 D_{ni}. 14 D_s D₂. 3. 5. 6. 8 त्वं च (by transp.);
 D₁ 9 तत्त्वं —^c) B₀ दुःखं (for 'दुःख'). D₇ T₁
 G₁-8. 6 सह (for 'सुखं'). B₀ देहान् (for देहं). —^d)
 K₂ प्रभो (for विभो). — After 22, M₁ reads 24^{ad}
 for the first time, repeating it in its proper place,
 while Kumbh. ed. ins. after 22:

521* अचलं ते मनः कृत्वा त्यज देहं महामते ।

अनेन किं ते संयोगः कथं मोहं गमिष्यसि ।

23 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. G₁
 om. the ref. G₂ यम (for धर्म). —^a) B₀ om. ते.
 —^b) D_{as} पुंगवः. —^c) K₄. 6. 7 V₁ B₀. 6-9 D_{as}. 24
 D_{ni}. 14 D_s D₂-9 T₂ G₂ स्वर्गम्. K₄ B₀ आरोहतां;
 K₅ B₀. 1-9 D_{as}. 24 D_{ni}. 14 D_s D₂. 3. 8 आरोह भो;
 K₇ V₁ D₁-7. 9 T₂ G₁-8. 6 M₁. 5-7 आरोहतां (for आरो').
 D_{as} विप्रः; D₇ देव. —^d) D_{as} D_{ni}. 14 वै (for
 ते). G₁ किं वा देहेन तेनच.

24 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 G₁ om. न. D_s रोचत (for रोचये). —^b) K₅. 7 V₁
 B₀. 6-9 D_{as}. 24 D_{ni}. 14 D_s D₂-8. 8 G₁. 2 M₁. 7 देहम्
 (for देहाद्). D_s अयं (for अहं). M₅ प्रभो (for
 विभो). — M₁ reads 24^{ad} for the first time after 22.
 —^d) ❀ Ca: विनात्मनेत्यात्मसद्वदो देहवचनः ॥ Cs:
 आत्मना शरीरेण । ❀

25 For the sequence in K₄, of v. 1. 11. —^a)
 K₁ अहं (for अलं). D_s अलं हि धर्मं कृत्वा वै; G₂
 असंदेहमना कृत्वा. —^d) K₁ शोचति; B₀ 'ते (for
 'सि).

C. 12. 7224
S. 12. 199. 25
K. 12. 197. 28

गच्छ धर्म न मे श्रद्धा स्वर्गं गन्तुं विनात्मना ॥ २४

धर्म उवाच ।

अलं देहे मनः कृत्वा त्यक्त्वा देहं सुखी भव ।

गच्छ लोकानरजसो यत्र गत्वा न शोचसि ॥ २५

ब्राह्मण उवाच ।

रमे जपन्महाभाग कृतं लोकैः सनातनैः ।

सशरीरेण गन्तव्यो मया स्वर्गो न वा विभो ॥ २६

धर्म उवाच ।

यदि त्वं नेच्छसि त्यक्तुं शरीरं पश्य वै द्विज ।

26 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^a) Ś1 K1.2.4 V1 Dn1 D7 T1 G1 न मे; D5 रेमे (for रमे). Ś1 जयो; K1.2 Dn1 G2 जप; D5 तपन् (for जपन्). —^b) K5 Bo.6-9 Das D5 D2 3 8 किं तु; Da4 Dn1. n4 किं तु (for कृतं). —^c) K7 D4.9 स्व- (for स-). K5.7 V1 Bo.6.7.8 (marg as in text) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3.6 M1.6.7 गंतव्यं (for 'ग्यो). —^d) K5 V1 Bo.6.7 8 (marg as in text) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3 5-8 G1.3.6 M1.6.7 स्वर्गं न; K7 स्वर्गेण; D5 स्वर्गे न (for स्वर्गो न). K4 हि; D7 T G1.3.6 M5 चेद् (for वा). D4 विभोः; T2 प्रभो. G2 मया स्वर्गं तदा विभो. — After 26, Kumbh. ed. ins.:

522* एवं ते कार्यसंप्रीतिर्वर्तते मुनिसत्तम ।

27 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^a) D7 G1 यदिच्छन् (for यदि त्वं). K5 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5.8 नेच्छसे (for 'सि). Ś1 K1.2.4 यदि स्वमिच्छसि किं तु. —^c) D7 T1 G1.3.6 च वै (for तथा). —^d) G2 चायम् (for च त्वाम्). K2.4 Ds1 D5 T1 G1 3.6 उपागतः (for 'गताः).

28 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. —^b) T1 G1 यमश् (for मृत्युश्). —^c) G3 तु (for तं). —^d) K4 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2.3.7.8 T G1-3.6 M1.6.7 उपगम्य; K7 D4-6.9 अभि (for उपा). V1 B8 (marg.) D5.7 T G1.3.6 M1.6-7 अन्न-वीत् (for अन्नवत्).

29 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 29, MSS. ins. यम उवाच. V1 reads 29-31 on marg. —^a) K1 G1 तपस्यो; D4 तपसोः. K7 om. (hapl.) सुतस्य. —^c) D7 T G1.3.6 स्वर्गः (for

एष कालस्तथा मृत्युर्यमश् त्वामुपागतः ॥ २७

भीष्म उवाच ।

अथ वैवस्वतः कालो मृत्युश्च त्रितयं विभो ।

ब्राह्मणं तं महाभागमुपागम्येदमब्रुवन् ॥ २८

तपसोऽस्य सुतस्य तथा सुचरितस्य च ।

फलप्राप्तिस्तव श्रेष्ठा यमोऽहं त्वामुपब्रुवे ॥ २९

यथावदस्य जप्यस्य फलं प्राप्तस्त्वमुत्तमम् ।

कालस्ते स्वर्गमारोढुं कालोऽहं त्वामुपागतः ॥ ३०

मृत्युं मा विद्धि धर्मज्ञ रूपिणं स्वयमागतम् ।

फल-). K4 6 D5.7 T1 G1-3 6 तव श्रेष्ठ; K7 तवासृष्टा (for तव श्रेष्ठा). —^d) K1 यामोहं; Das. a4 यामहं (for यमोऽहं). K1 om. (hapl.) from त्वा up to कालोऽहं (in 30^d). D4 उपब्रुव; D5 उपागताः; M1 उपब्रुवेत् (for 'ब्रुवे). ❀ Cs: उपब्रुवे उपवंध ब्रुवे । ❀

30 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 30, MSS. ins. काल उवाच. K1 om. up to कालोऽहं (cf. v. l. 29). V1 reads 30 on marg. 30^{ab} is damaged in K7. —^a) K2 यथा वशस्य; D5 D5 यथा वेदस्य; G2 यथावदिह (for 'वदस्य). D5 (marg. as in text). 9 Das जापस्य (for जप्यस्य). —^b) D7 प्राप्तिस्; G1 M7 प्राप्तं (for प्राप्तस्). K4.6 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.3.5 8 T2 फलं प्राप्तमनुत्तमं; G2 फलावाप्तिरनुत्तमा. —^d) K4 कामो (for कालो). D7 T (G1.3.6 M1.6-7 त्वाहम् (for संह त्वाम्). M1.6.6 इहागतः (for उपा). D5 कालोहं समुपागतः.

31 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. Before 31, MSS. ins. मृत्युरुवाच. V1 reads 31 on marg. —^a) K7 Da4 Dn4 मृत्युर्. D5 विप्रर्षे (for धर्मज्ञ). —^c) Ś1 K1.2.4.6 V1 Das Dn1. n4 Ds2 D2.3.8 G1 चोदितो; Ds1 नोदितो (for चोदितं). —^d) K1 त्वामितो नेत्त सद्यै (sic).

32 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D4 om. 32. V1 reads the ref. on marg. —^b) D7 यमात्मने (for महात्मने). —^c) M1.6 वाय; M1 [3] पि च (for वाय). —^d) K1 om. कार्य.

33 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D4.7 om. the ref. —^a) Ś1 K1.2.4 स (for च). Ś1 K1

कालेन चोदितं विप्र त्वामितो नेतुमद्य वै ॥ ३१

ब्राह्मण उवाच ।

स्वागतं सूर्यपुत्राय कालाय च महात्मने ।

मृत्यवे चाथ धर्माय किं कार्यं करवाणि वः ॥ ३२

भीष्म उवाच ।

अर्घ्यं पाद्यं च दत्त्वा स तेभ्यस्तत्र समागमे ।

अब्रवीत्परमप्रीतः स्वशक्त्या किं करोमि वः ॥ ३३

तस्मिन्नेवाथ काले तु तीर्थयात्रामुपागतः ।

इक्ष्वाकुरगमत्तत्र समेता यत्र ते विभो ॥ ३४

सर्वानिव तु राजर्षिः संपूज्यामिप्रणम्य च ।

कुशलप्रश्नमकरोत्सर्वेषां राजसत्तमः ॥ ३५

2. 4 Bo Gs. 0 च; Ds1 (also as in text) चस्; D7 T1 G1 [अ]य (for स). — °) Ś1 M1 परमः; K1 परमाः (for परम-). K1 प्रीताः. — After 33, D7 T G1. s. 6 Kumbh. ed. ins. :

523* स्वकार्यनिर्भरा यूयं परोपद्रवहेतवः ।

भवन्तो लोकसामान्याः किमर्थं ब्रूत सत्तमाः ।

धर्म उवाच ।

वयमप्येवमव्यग्रैर्धातुराजापुरं सरै ।

चोदिता धावमाना वै कर्मभागमनुव्रता ।

भीष्म उवाच ।

[(L. 1) T2 -निर्भरा (for -निर्भरा). — (L. 2) G1 लोकसामान्यः (for 'सामान्याः'). G1 om. the ref. Gs. 6 Kumbh. ed. यम (for धर्म). — (L. 3) Kumbh. ed. अयुष्मा (for अव्यग्रैर्). Kumbh. ed. -युःभराः (for 'सरैः'). — (L. 4) T2 बोदिता (for -बोदिता). T2 कर्मभावम् (for 'भागम्').]

34 For the sequence in Ks, cf. v. l. 11. — °) Gs उपागताः.

35 For the sequence in Ks, cf. v. l. 11. — °) Bo [अ]ह; Gs स (for तु). — °) Ks V1 Bo. c. 1. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. s. 8 [अ]य (for [अ]भि). — °) K7 V1 D4-6. 9 T1 G1 M7 राजसत्तम

36 For the sequence in Ks, cf. v. l. 11. — °) Ks. 1 Ds D4. c. 8 सोऽथासनं; Das. 24 स आसनं (for सोऽथासनं). — °) T2 ब्रह्मविद् (for अब्रवीद्). Das

तस्मै सोऽथासनं दत्त्वा पाद्यमर्घ्यं तथैव च ।

अब्रवीद्ब्राह्मणो वाक्यं कृत्वा कुशलसंविदम् ॥ ३६

स्वागतं ते महाराज ब्रूहि यद्यदिहेच्छसि ।

स्वशक्त्या किं करोमीह तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ ३७

राजोवाच ।

राजाहं ब्राह्मणश्च त्वं यदि षट्संस्थितः ।

ददामि वसु किञ्चित्ते प्रार्थितं तद्ददस्व मे ॥ ३८

ब्राह्मण उवाच ।

द्विविधा ब्राह्मणा राजन्धर्मश्च द्विविधः स्मृतः ।

प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च निवृत्तोऽसि प्रतिग्रहात् ॥ ३९

तेभ्यः प्रयच्छ दानानि ये प्रवृत्ता नराधिप ।

ब्रह्मणो (for ब्रा'). Ms प्रीतः (for वाक्यं). — °) D7 T1 G1. 2. 6 -संस्थितं (for -संविदम्).

37 For the sequence in Ks, cf. v. l. 11. Before 37, Ds ins. ब्राह्मण उवाच. Ds1 reads 37-38 twice. — °) Ds स्वशक्त्या. Bo Gs [ह]वि (for [ह]ह). — °) Ds2 यद् (for तद्). Ks V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2. s. 8 मां (for मे).

38 For the sequence in Ks and repetition in Ds1, cf. v. l. 11, 37. Ms इक्ष्वाकुरः (for राजा). — °) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 D2. s. 8 यदा; Bo Ds1 सदा (for यदि). Ds -संस्थिताः; T2 -संज्ञिताः. ☞ Cs: षट्संस्थितः. अध्ययनाध्यापनयजनयानदानप्रतिग्रहाधिकारः । ☞ — °) Ś1 K1. 2. 8 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds2 D2. s. 8. 8 T1 G1-8 6 ददानि; T2 तद्दास्ये (for ददामि). D7 T G1. 2. 8 M1. 5-7 किं तेद्य (for किञ्चित्ते). — °) Ks B7 Dn1. n4 Ds. 2. 8 प्रार्थितं; Ds1 पार्थिवं; G1 प्रार्थ्य तं (for प्रार्थितं). D7 T G1. 2. 8 M1. 6 प्रब्रवीतु; G2 M1. 7 प्रब्रूहि (for वदस्व).

39 For the sequence in Ks, cf. v. l. 11. — °) D7 T G1. 2. 6 द्विविधो ब्राह्मणो राजन्. — °) Ds2 त्रिविधः; G1 द्विविधः (for द्वि'). Ds मतः (for स्मृतः). Ds1 कर्म च त्रिविधं स्मृतं. — °) Ds1 प्रवृत्तस्य (for 'अ'). G1 निवृत्तश्च (for 'तश्च'). Ś1 K1. 2. 8 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds D2-4. s. 9 T2 प्रवृत्ता (Bo T2 'चि')श्च निवृत्ता (Bo T2 'ति')श्च. — °) Ds निवृत्तौ (for निवृत्तौ). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. s. 8

12. 729
12. 199. 41
12. 197. 46

C. 12. 7239
B. 12. 199 41
K. 12. 197. 47

अहं न प्रतिगृह्णामि किमिष्टं किं ददामि ते ।

ब्रूहि त्वं नृपतिश्रेष्ठ तपसा साधयामि किम् ॥ ४०

राजोवाच ।

क्षत्रियोऽहं न जानामि देहीति वचनं क्वचित् ।

प्रयच्छ युद्धमित्येवं वादिनः स्मो द्विजोत्तम ॥ ४१

ब्राह्मण उवाच ।

तुष्यसि त्वं स्वधर्मेण तथा तुष्टा वयं नृप ।

अन्योन्यस्योत्तरं नास्ति यदिष्टं तत्समाचर ॥ ४२

राजोवाच ।

स्वशक्त्याहं ददानीति त्वया पूर्वं प्रभाषितम् ।

याचे त्वां दीयतां मह्यं जप्यस्यास्य फलं द्विज ॥ ४३

[s] हं; K₇ lacuna (for ऽस्मि).

40 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) B₆ 7. 8 (marg as in text) ० तेषां (for तेभ्यः). K₃ दारानि (for दानानि). — ^b) K₇ येः (for ये). D₆ ह्युत्ता (for प्रवृत्ता). — ^c) T₂ सन्नं (for अहं). — ^d) K₄. 6 V₁ B₀ D₂ 3 at D₂ 1 n₄ D₅ D₂. 8. 6-8 T₁ G₁ 8. 6 M₁. 5 7 किं ददामि; K₇ D₄. 9 करवाणि (for किं ददानि). — T₂ om 40'. — ^e) S₁ K₁. 2 तन् (for त्वं). D₄ नृपतिश्रेष्ठ. — ^f) D₄. 9 धारयामि (for साधयं).

41 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. T₁ om. 41. — ^b) D₂ देहामि (for देहीति). — ^c) B₆ बुद्धम्; D₆ G₂ बुद्धिम् (for युद्धम्). D₈ इत्येव (for 'व). — ^d) S₁ K₁. 2. 4 G₂ वादिनो मे (G₂ 'नोस्मि); V₁ D₆ 'नः स्म; D₇ T₂ G₁. 8 6 M₁ 8-7 वादी चास्मि (for वादिनः स्मो). D₄ M₁ द्विजोत्तमः.

42 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. D₇ T₁ G₁. 8. 6 read 42-43 after 45. — ^a) T₂ तुष्यसि; G₂ अतुष्टस् (for तुष्यसि). — ^b) G₃ यथा (for तथा). T₂ पुनः (for नृप). — ^c) K₄. 6. 7 V₁ B₀ D₂. 3 at D₂ 1 n₄ D₅ D₂. 4. 6 [अ]तरं (for [उ]चरं).

43 For the sequence in K₄, D₇ T₁ G₁ 8 8, cf. v. l. 11, 42. — ^a) D₂ अशक्तोहं (for स्वशक्त्याहं). T₁ स- (for [अ]हं). K₇ D₂ 1 D₅-5 7, 9 ददामि (for 'नि). — ^b) K₆ V₁ B₀. 6-9 D₂. 3 at D₂ 1 n₄ D₅ D₂. 8. 8 उदाहृतं; M₆ प्रतिश्रुतं (for प्रभाषितम्).

ब्राह्मण उवाच ।

युद्धं मम सदा वाणी याचतीति विकल्पसे ।

न च युद्धं मया सार्धं किमर्थं याचसे पुनः । ४४

राजोवाच ।

वाग्वज्रा ब्राह्मणाः प्रोक्ताः क्षत्रिया बाहुजीविनः ।

वाग्युद्धं तदिदं तीव्रं मम विप्र त्वया सह ॥ ४५

ब्राह्मण उवाच ।

सैवाद्यापि प्रतिज्ञा मे स्वशक्त्या किं प्रदीयताम् ।

ब्रूहि दास्यामि राजेन्द्र विभवे सति माचिरम् ॥ ४६

राजोवाच ।

यत्तद्वर्षशतं पूर्णं जप्यं वै जपता त्वया ।

— ^e) K₁. 2 G₃ M₁. 6 त्वा. K₂ नीयतां (for दीयतां).

— ^d) D₆ [अ]र्थ- (for [अ]स).

44 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. T₁ om 44. — ^a) K₇ D₄ यदा; D₆ सदा (for मम). S₁ K₁. 2. 4 ददानीति; K₇ D₄. 9 कामयमे (for सदा वाणी). — ^b) S₁ (orig.) K₂ वाचमे त्वं; S₁ (sup. lin.) K₁ याचसे त्वं; K₄ वाचमेत्वं (sic); K₆ यावती *; K₇ D₄. 9 याचसेन्यद्; M₆ 7 याचे (M₇ 'च तेति (for याच- तीति). D₆ विकल्पसि; G₃ 8 पुनः पुनः (for विकल्पसे). — ^c) S₁ K₁. 2 D₆ न च युक्तं (D₆ युद्धं); G₂ तच्च युद्धं; G₃ 8 विकल्पसे (for न च युद्धं). T₂ सार्धं (for सार्धं). — ^d) K₆ याचते (for 'से).

45 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11 M₆ om. 45. D₂ om the ref. — ^a) G₂ पाशंज्ञा (for वाग्वज्रा). K₇ D₆ ज्ञेयाः (for प्रोक्ताः). — ^b) K₁ D₂ 1 बहु- (for बाहु-). — ^c) D₆ नन्विदे (for तदिदं). — After 45, D₇ T₁ G₁. 2. 6 read 42-43.

46 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. M₆ om the ref. — ^a) D₇ T₁ G₁ 8 8 सेयमद्य (for सैवा- द्यापि). G₂ प्रतीका (for प्रतिज्ञा). — ^b) D₇ T₁ G₁ से (for किं).

47 For the sequence in K₄, cf. v. l. 11. — ^a) D₇ G₁ यद्यद् (for यत्तद्). G₃. 6 पुष्यं; M₇ पूजां (for पूर्णं). — ^b) K₂. 4 D₅ जपितं (for जप्यं वै). D₂ 4 स्वया (for त्वया). G₁ जप्याजप्यं जिता त्वया. — ^d) S₁ K₁. 2. 4 अपि (for यदि).

फलं प्राप्तं तत्प्रयच्छ मम दित्सुर्भवान्यदि ॥ ४७

ब्राह्मण उवाच ।

परमं गृह्यतां तस्य फलं यजपितं मया ।

अर्धं त्वमविचारेण फलं तस्य समामुहि ॥ ४८

अथ वा सर्वमेवेह जप्यकं मामकं फलम् ।

राजन्प्राप्नुहि कामं त्वं यदि सर्वमिहेच्छसि ॥ ४९

राजोवाच ।

कृतं सर्वेण भद्रं ते जप्यं यद्याचितं मया ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि किं च तस्य फलं वद ॥ ५०

48 For the sequence in K₄, cf. v. 1. 11. —^a) K₁ Das गुह्यतां (for गु). K₇ D₁-s. 9 तात (for तस्य). —^b) K₇ D₁. s. 9 यजप्यं; D₂ यत्फलं (by transp.). D₅ जपता (for जपितं). —^c) D₂ तम्; T₁ G₁ M₁ तद् (for त्वम्). Ś₁ K₂ अपि चारेण; K₁ अपि चार्धेण (for अविचारेण). —^d) K₄ Das. as D₁ फलं तस्य ह्यवामुहि; K₅. 7 D₄. s. 9 'त्वमवामुहि; D₁ G₁ फलं तस्यामवामुहि.

49 ^a) K₇ D₁. 7 T G₁. s. 6 M₁. s. 7 एवेह (for 'ह'). —^b) K₄. 6 V₁ Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 7. 8 T G₁-s. 6 M₁. s. 6 मामकं; K₇ D₁. 6 जप्यं; D₂ जाप्यकं; D₅ जप्यस्य; M₇ जापकं (for जप्यकं). K₄. 6 V₁ Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 7. 8 T G₁-s. 6 M₁. s. 6 जाप (B₁ Das 'प्य'कं (for मामकं). —^c) K₅ कामं त्वां; K₇ Das D₄ काम त्वं (for कामं त्वं). —^d) K₇ D₁. 9 यद्यभिप्रेतमिच्छसि.

50 ^a) D₄ कृतं (for कृतं). D₂ सर्वं हि (for सर्वेण). K₇ D₂ वै (for ते). —^b) K₇ D₁. 6 लब्धं; B₂. 8 Das जाप्यं; T G₁. s. 6 M₁. s. 7 दत्तं (for जप्यं). Ś₁ K₁. s. 4 जप्यं यजपितं त्वं (K₄ म)या. —^c) D₁ नमिष्यामि (for गमि). —^d) B₂ (marg. as in text) किं चैतस्य; D₂ किं त्वेतस्य; D₇ T G₁. s. 6 M₁. s. 7 किं तस्य च; G₂ किंचित्स्य (for किं च तस्य).

51 ^a) G₁ om. (hapl.) from फल up to the ref. in 53. K₄. 7 फलं प्राप्तिं (for फलप्राप्तिं). —^b) D₇ T G₁. 6 यत्तत् (by transp.); M₇ यदेतत्. D₂ चापि तत् (for जपितं).

52 G₁ om. 52 (cf. v. 1. 51). D₁ om. 52-53. —^a) K₄. 7 V₁ Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 7-8

ब्राह्मण उवाच ।

फलप्राप्तिं न जानामि दत्तं यजपितं मया ।

अयं धर्मश्च कालश्च यमो मृत्युश्च साक्षिणः ॥ ५१

राजोवाच ।

अज्ञातमस्य धर्मस्य फलं मे किं करिष्यति ।

प्राप्नोतु तत्फलं विप्रो नाहमिच्छे ससंशयम् ॥ ५२

ब्राह्मण उवाच ।

नाददेऽपरवक्तव्यं दत्तं वाचा फलं मया ।

वाक्यं प्रमाणं राजर्षे ममापि तव चैव हि ॥ ५३

T G₂. s. 6 M₁. s. 6 किं मे (by transp.). — After 52^a), Ś₁ K₁. s. 4. 6 V₁ (marg.) Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 6-8 T G₂. s. 6 Kumbh. ed. ins.:

524* फलं ब्रवीषि धर्मस्य न चेज्जप्यकृतस्य माम् ।

[D₇ G₂ भवेत् (for न येत्). D₇ T₁ G₂ कृतं न (for कृतस्य).]

—^a) Ś₁ (sup. lin.) K₁ G₂ प्राप्नोमि (G₂ 'ति)तत्; K₇ D₄. s. 9 प्राप्तं स्वतः (for प्राप्नोतु तत्). Ś₁ K₁ कथं विप्रः; K₇ D₄. s. 7. 8 T फलं विप्रं (for फलं विप्रो). —^b) G₂. 6 हृच्छामि (for हृच्छे स). T₂ ह्यसंशयः; M₁ संशयः (for 'वम्).

53 D₁ om. 53 (cf. v. 1. 52). G₁ om. the ref. (cf. v. 1. 51). V₁ reads 53^a-56^b on marg. —^a) K₁ [5]परम्; D₂ [5]ह परः; G₂ न च (for परः). K₁ अत्यर्कः; D₇ T G₁. s. 6 M₁. s. 7 -वित्तं वै; C₇ Kumbh. ed. दत्तं वै (for -वक्तव्यं). —^b) K₁ कृतं; K₇ दत्त- (for दत्तं). Ś₁ K₁. s. 4 वाक्यः; V₁ Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 4 वाक्यः; D₂ तस्य (for वाचा). K₇ B₂ (marg.) D₄-s. 9 कृ (D₄ ह्य)तं (for फलं). D₂ यथा; G₁ मम (for मया). — G₂ om. (hapl.) 53^a-56^b. —^c) Ś₁ K₁. s. 4 वाक्यः; D₄ वाक्य- (for वाक्यं). —^d) K₄. 7 V₁ Bo. s. 9 Das. as D₁. n. 4 D₂ D₃. s. 9 समाद्य (for ममापि). D₇ T G₁. s. 6 M₁ तवाद्य (M₁ 'पि)मम चैव ह (D₇ हि); M₁. s. 7 मम तुभ्यं च भावितं. — After 53, Kumbh. ed. ins.:

525* सकृदंशो निपतति सकृत्कन्या प्रदीयते ।

सकृदेव ददावीषि ग्रीष्मेतानि सकृत्सकृत् ।

[= var. 3, 378, 25; Manu, 9. 47.]

C. 12 7255
B. 12. 199. 55
K. 12. 197. 61

नामिसंधिर्मया जप्ये कृतपूर्वः कथंचन ।

जप्यस्य राजशार्दूल कथं ज्ञास्याम्यहं फलम् ॥ ५४

ददस्वेति त्वया चोक्तं ददामीति तथा मया ।

न वाचं दूषयिष्यामि सत्यं रक्ष स्थिरो भव ॥ ५५

अथैवं वदतो मेऽद्य वचनं न करिष्यसि ।

महानधर्मो भविता तव राजन्मृषाकृतः ॥ ५६

न युक्तं तु मृषा वाणी त्वया वक्तुमरिंदम ।

तथा मयाप्यभ्यधिकं मृषा वक्तुं न शक्यते ॥ ५७

संश्रुतं च मया पूर्वं ददानीत्यविचारितम् ।

54 G₂ om. 54 (cf. v. 1. 53). V₁ reads 54 on marg. — ^a) K₁ T₂ कृतपूर्व (for 'पूर्वः'). K₈ 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁ (marg.). n₄ D₅ D₂-a. 8. 9 M₁. 5-7 कदाचन (for कथं). — ^a) D₆. 7 T₁ G₁. 8. 9 जप्यस्य; M₁ 6. 7 जपता (for जप्यस्य). — ^a) K₄. 8. 7 V₁ Bo. 6-9 Da₃ a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-a. 8. 9 वेत्स्यामि (for ज्ञास्यामि).

55 G₂ om. 55^{ab} (cf. v. 1. 53). V₁ reads 55 on marg. — ^a) Ś₁ K₁. 3 प्रोक्तं (for चोक्तं). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 9. 8. 8 T₂ G₁ M₁. 5-7 ददामि (for 'मि'). K₆ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅. 8. 8 M₅ transp. तथा and मया. — ^a) D₆ वाचा (for वाचं). Da₄ द्रवयिष्यामि; D₆ पूज (for दूषं). — ^a) G₂. 9 स्थितो (for स्थिरो). G₂ [s]भवत् (for भव).

56 V₁ reads 56^{ab} on marg. — ^a) K₆. 7 अथैव; Dn₁ तथैवं (for अं). K₁ D₅ D₄. 9 ददतो; Da₄ चदतो (for वदतो). — ^b) G₂ किं (for न). K₄ Dn₁ करिष्यति (for 'ष्यसि). — ^c) D₆ स हीनधर्मो (for महान).

57 ^a) V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ D₅ D₂. 8. 8 G₂ मृषा-वाणी; D₇ T₁ G₁. 8. 9 M₁. 5-7 'वाक्यं (for मृषा वाणी). — ^b) G₈ अरिंदमः. — ^c) D₇ त्वया (for तथा). T₂ च; G₆ वा (for [अ]पि). K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₂. 8. 9. 8. 8 अभिहितं; D₁ T₁ G₁. 9 अधिकं (for अभ्यधिकं). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 T₁ G₁-8. 9 M₁. 5-7 मिथ्या (for मृषा). V₁ Da₃ Dn₁. n₄ कर्तुं (for वक्तुं).

58 ^a) K₄ D₄ संश्रुतं (for सं). K₇ lacuna; M₆ तु (for च). — ^b) K₇ Da₄ D₄. 7. 9 T₁ G₁-8. 9

वदद्दहीष्वाविचारेण यदि सत्ये स्थितो भवान् ॥ ५८

इहागम्य हि मां राजञ्जाप्यं फलमयाचिथाः ।

तन्मन्त्रिसृष्टं गृहीष्व भव सत्ये स्थिरोऽपि च ॥ ५९

नायं लोकोऽस्ति न परो न च पूर्वान्त तारयेत् ।

कुत एवावरात्राजन्मृषावादपरायणः ॥ ६०

न यज्ञाध्ययने दानं नियमास्तारयन्ति हि ।

तथा सत्यं परे लोके यथा वै पुरुषर्षभ ॥ ६१

तपांसि यानि चीर्णानि चरिष्यसि च यत्तपः ।

समाः शतैः सहस्रैश्च तत्सत्यान् विशिष्यते ॥ ६२

ददामि (for 'मि'). Da₁ अविचारितं. — ^a) D₆ सद्यो (for सत्ये). K₂. 4 M₁ स्थिरो (for स्थितो).

59 ^a) B₆ (marg. as in text) इत्यागम्य; T₂ इहा-गम्य; G₁ यथागम्य (for इहागम्य). Ś₁ K₁. 3 हि मा राजन्; D₇ T₁ G₁-8. 9 M₁. 7 महाराज. — ^b) Ś₁ K₁. 3 जप्ये; V₁ Bo. 6-9 T₂ जप्यं (for जाप्यं). Ś₁ K₁. 3 अयाचि वा; K₇ D₅ D₇ T₁ G₁. 8. 9 M₁. 5-7 अयाचयाः (K₇ 'चिता; Da₁ 'विथाः) (for 'विथाः). — ^c) K₄. 8. 7 V₁ Bo. 6. 8. 9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂-a. 8. 9 G₂. 9 तन्मे; B₇ तस्यै; T₂ तस्मिन् (for तन्मन्). — ^a) D₄ स्थिरा; D₇ T₁ G₁. 8. 9 स्थितो (for स्थिरो). D₆ वै (for च). B₇. 9 भव सत्यः स्थिरो भव.

60 ^a) Ś₁ K₁. 3 [s]स्य (for ऽस्ति). — ^a) V₁ D₇ T₁ G₁-8. 9 M₁. 5-7 [अ]परान् (for [अ]व). K₆. 7 Bo. 6-9 Da₃ Dn₁. n₄ D₅ D₂-a. 8. 9 कुत एव जनिष्यान्तु.

61 ^a) D₇ यज्ञाध्ययनं (for 'ध्ययने). Da₃ om. from दानं up to तथा (in 61^a). K₆ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 9. 8. 8 M₁. 5-7 न यज्ञफल (M₆ 'जप'दानानि. — ^b) K₇ D₆ न धर्मास् (for नियमास्). K₇ B₆ D₄-8. 9 M₁. 5-7 तं (for हि). — ^c) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Da₄ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 9. 8. 8 G₂ M₁. 5-7 यथा (for तथा). Ś₁ K₁. 3 परं; K₄ D₄ पर; D₂. 8 परो (for परे). — ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 9. 8. 8 M₁. 6 तथेह; K₇ D₄. 9 यथेह; G₂ M₅. 7 तथा वै (for च). Ś₁ (sup. lin. as in text) भरतर्षभ (for पुरुष).

62 ^a) V₁ Cp अचारीश्च (for चीर्णानि). — ^b) K₄. 6 Bo. 6-9 Da₃. a₁ Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 चरिष्यन्ति (B₆ 'ते); Cp करिष्यसि (for चरिष्यसि). K₆ om. च. — Da₃ repeats 62^{ad} after 67^a. — ^c) K₆ Bo. 6. 7.

सत्यमेकाक्षरं ब्रह्म सत्यमेकाक्षरं तपः ।
 सत्यमेकाक्षरो यज्ञः सत्यमेकाक्षरं श्रुतम् ॥ ६३
 सत्यं वेदेषु जागर्ति फलं सत्ये परं स्मृतम् ।
 सत्याद्भर्मो दमश्चैव सर्वं सत्ये प्रतिष्ठितम् ॥ ६४
 सत्यं वेदास्तथाङ्गानि सत्यं यज्ञस्तथा विधिः ।
 व्रतचर्यास्तथा सत्यमोकारः सत्यमेव च ॥ ६५
 प्राणिनां जननं सत्यं सत्यं संततिरेव च ।

सत्येन वायुरभ्येति सत्येन तपते रविः ॥ ६६
 सत्येन चाग्निर्देहति स्वर्गः सत्ये प्रतिष्ठितः ।
 सत्यं यज्ञस्तपो वेदाः स्तोभा मन्त्राः सरस्वती ॥ ६७
 तुलामारोपितो धर्मः सत्यं चैवेति नः श्रुतम् ।
 समां कक्षां धारयतो यतः सत्यं ततोऽधिकम् ॥ ६८
 यतो धर्मस्ततः सत्यं सर्वं सत्येन वर्धते ।
 किमर्थमनृतं कर्म कर्तुं राजंस्त्वमिच्छसि ॥ ६९

C. 12. 72/0
 B. 12. 199. 70
 K. 12. 197. 76

s (marg. as in text). s Das (first time). as Dn1. n4
 Ds2 Ds. s. s. s शतैः (Das 'रैः' शतैः; Ds1 Ds समां
 शतैः; M1 समशतैः (for समाः शतैः). Bs (marg. as
 in text) Das (second time). as तु (for च). — Ś1
 K1 om. 62^d-64^e. — ^d) K1. s Bo. s. 7. s (marg. as
 in text). s Das (first time). as Dn1. n4 Ds Ds. s. s
 तैः (for तत्). Bs (marg. as in text) सत्यं (for
 सत्याम्).

63 Ś1 K1 om. 63 (of. v. l. 62). K2. s om.
 (hapl.) 63^{ab}. — ^a) Dr T G1-s. s M1. s-1 Kumbh.
 ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^b) Dr T G1-s. s M1.
 s-1 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं). — ^c) K2. s
 Das Dr T G1-s. s M1. s-1 Kumbh. ed. एकं परं (for
 एकाक्षरो). — ^d) Ks Das Dr T G1-s. s M1. s-1
 Kumbh. ed. एकं परं (for एकाक्षरं).

64 Ś1 K1 om. 64^{ab} (of. v. l. 62). — ^a) V1
 Bs (marg.). 7. s Dr T1 G1-s. s M1. s-1 हेवेपु (for
 वेदेषु). — ^b) Ks सत्यं (for सत्ये). Gs श्रुतं (for
 स्मृतम्). — ^c) K2. s. 7 V1 Ds. 7. s T G1-s. s M1. s-1
 तपो धर्मो (for सत्याद्भर्मो). Ds तपो धर्माभ्रमाश्चैव.
 — ^d) Ds सत्ये सर्वं (by transp.).; Ds M1 सत्यं सत्ये.
 Ds च तिष्ठति.

65 K1 Ds. s transp. 65^{ab} and 65^{cd}. — ^a) Das
 सत्ये; G1 सत्य- (for सत्यं). — ^b) Ks. s Dr T G1-s. s
 यज्ञासु; Ks V1 Bo. s- s Das. as Dn1. n4 Ds. s. s. s
 M1. s. s विद्यासु (for यज्ञसु). V1 Ds तथाविधिः;
 Dr T1 G1 तथाविधाः. — ^c) Ks. s. 7 V1 Bo. s- s
 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s M1. s. 7 व्रतचर्या (for
 'चर्यासु'). Ds सत्यम् (for सत्यम्). — ^d) Ś1 K1. s. s
 एव हि; Ds उपवते (for एव च). K1 Ds. s. s
 ओकारश्च तथाविधः; Ds 'रश्च तथा विधिः. — After
 65, Ks reads 11-48.

66 ^b) Ds om. सत्यं. Bs (marg. as in text)

Gs संततिर (for संततिर).

67 ^a) Ś1 K1. s. s सत्येनाग्निर्देहति च; K1 Ds. s. s
 'नाग्निर्देहति. — After 67^a, Das repeats 62^{cd}.
 — ^b) Dr T G1-s. s M1. s-1 सत्ये स्वर्गः (G1 M1 'र्गं')
 (by transp.). Das M1. s प्रतिष्ठितः. — ^c) Dr T
 G1-s. s M1. s-1 दानं (for सत्यं). Ks. 7 V1 Bs (marg.)
 Ds- s. s. 7 T G1. s. s M1. s यज्ञासु (for यज्ञसु). Ś1
 K1. s. s V1 तपो योगः (V1 देवाः); Ks Bo. s- s Das
 Ds तथा चैव; Ds- s T G1-s. s M1. s-1 तथा देवाः
 (for तपो वेदाः). — ^d) K1. s. 7 Dn1 Csp (glossed
 as सामवेदः) स्तोत्रा; Das Ds स्तोत्रा; Ds स्तोत्रैः; Ds
 Gs. s स्तोमा; Dr T G1. s सोमा; Cv स्तोम (for
 स्तोभा). ☞ Ca: स्तोभाः श्रुतौ निरर्थका गीतिपूरणार्थाः
 शब्दाः दादाहूहू इत्येवमादयः । ☞ ☞ Cs: सरस्वतीशब्देन
 वेदातिरिक्तविद्यास्थानानि कथ्यन्ते । ☞

68 ^a) Ms तुल्यम् (for तुलाम्). Dn4 धर्मं (for
 धर्मः). — ^b) K1 Dr T Gs. s M1-1 समां क (K1 का)-
 क्ष्यां; Ks समकाक्षं; Ks Das. as Cp समकाक्षं; K1
 Bo. s- s Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s Cpp समकाक्षं; Ds. s
 समं कक्षां; G1 समं कक्ष्यां; Gs समं कक्ष्यं (for समां
 कक्षां). Ks Bo. s- s Das. as Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s
 तु (Ds तो) कथतो; T1 G1. s. s M1. s धारयतो (for
 'यतो'). ☞ Cp: समकाक्षमिति पाठे तुलामित्यस्य विशेष-
 णम् । ☞

69 ^a) Gs ततो (for यतो). — ^b) M1 वर्धते
 (for वर्धते). — ^c) K1 reads the portion from कर्म
 up to नृतं (in 70^a) twice. — ^d) V1 नर्हसि (for
 इच्छसि).

70 For repetition in K1, cf. v. l. 69. — ^a) B1
 स्तिरः; G1 स्वयं (for स्तिरं). Ds भावे (for भावं). Ds
 सत्यं भव स्तिरीभावे. — ^b) Dr T G1-s. s M1 ननुते (for
 'नं'). K1 Ds. s. s वद (Ds 'द'); Ds वरीः (for
 कृपाः). — ^c) Ś1 K1 (both times). s Dr T1 G1-s. s

C. 12. 7288
B. 12. 189. 87
K. 12. 197. 93

परीक्ष्यतां यथा स्याव नावामिह विगर्हितौ ॥ ८६

विरूप उवाच ।

धारयामि नरव्याघ्र विकृतस्येह गोः फलम् ।

ददत्तश्च न गृह्णाति विकृतो मे महीपते ॥ ८७

विकृत उवाच ।

न मे धारयते किञ्चिद्विरूपोऽयं नराधिप ।

मिथ्या ब्रवीत्ययं हि त्वा मिथ्याभासं नराधिप ॥ ८८

राजोवाच ।

विरूप किं धारयते भवानस्य वदस्व मे ।

श्रुत्वा तथा करिष्यामीत्येवं मे धीयते मतिः ॥ ८९

विरूप उवाच ।

शृणुष्वान्वहितो राजन्यथैतद्धारयाम्यहम् ।

विकृतस्यास्य राजर्षे निखिलेन नरर्षभ ॥ ९०

अनेन धर्मप्राप्त्यर्थं शुभा दत्ता पुरानघ ।

धेनुर्विप्राय राजर्षे तपःस्वाध्यायशीलिने ॥ ९१

तस्याश्चायं मया राजन्फलमभ्येत्य याचितः ।

विकृतेन च मे दत्तं विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ९२

ततो मे सुकृतं कर्म कृतमात्मविशुद्धये ।

गावौ हि कपिले क्रीत्वा वत्सले बहुदोहने ॥ ९३

ते चोच्छ्वृत्तये राजन्मया समपवर्जिते ।

यथाविधि यथाश्रद्धं तदस्याहं पुनः प्रभो ॥ ९४

इहाद्य वै गृहीत्वा तत्प्रयच्छे द्विगुणं फलम् ।

एकस्याः पुरुषव्याघ्र कः शुद्धः कोऽत्र दोषवान् ॥ ९५

एवं विवदमानौ स्वस्त्वामिहाभ्यागतौ नृप ।

87 B₂ om. (hapl.) 87-89. — ^b) K₄, G₁ V₁ B₂, 8 D₂₄ D₂, 3, 8 T₁ G₁-2, 6 M₁ गोफलं; D₂ D₂ गोफलं; D₂ गाफलं; D₂ नोफलं (for गोः फलम्).

88 B₂ om. 88 (cf. v. l. 87). ¹ *sup. lin.* as in text) विरूप (for विकृत). — ^b) M₂ विकृतो (for विरूपो). ¹ K₁, 2, 4 महीपते (for नराधिप). — ^c) M₂ ब्रवीतु (for 'ति). K₂, 1 V₁ B₂, 6-8 D₂, 1, 4 D₂ D₂-4, 6, 8 M₂ त्वां (for त्वा). — ^d) K₁ D₂ सत्याभासः; G₂ सत्याभासं (for मिथ्याभासं). K₁ B₂-8 D₂, 4, 4 D₂, 9 नराधमः; D₁ T G₁-2, 6 M₁, 5-7 जनाधिप (for नरा).

89 B₂ om. 89 (cf. v. l. 87). — ^a) K₁ विरूपं; M₂ 'पः. T₂ धारयसे; G₂ 'यत (for 'यते). — ^b) D₁ T G₁-2, 6 अद्य (for अस्त्य). K₂ V₁ B₂, 1, 8 (marg.) D₂, 1, 4 D₂ D₂, 3, 5, 8 ब्रवीतु; B₂, 8 D₂, 4, 4 ब्रवीहि (for वदस्व). — ^c) D₂ तस्य (for तथा). K₂, 1 V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂-6, 8, 9 करिष्येहम् (for 'प्यामि). — ^d) M₁, 5-7 मनः (for मतिः). K₂, 1 V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂-6, 8, 9 इति मे धीयते मनः.

90 D₂₄ विश्वरूपः; T₁ (also as in text) विकृत (for विरूप). — ^a) D₂ यदेतद् (for यथै). — ^c) D₂ [ह]ह (for [ज]स्य). D₂, 1, 4 राजर्षे (for 'र्षे). — K₁ om. (hapl.) 90¹-91¹. — ^d) K₁ नरर्षभः; K₂ V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂, 3, 5, 8 M₂ नराधिप.

91 K₁ om. 91¹ (cf. v. l. 90). — ^b) D₁ T₁ G₁, 2 पुरा दत्ता शुभानघ. — ^d) B₁-8 D₁ T₁ G₁, 2, 6 शालिने (for 'शीलिने).

92 ^a) T₂ महाराजन् (for मया राजन्). — ^b) ¹ K₁, 2 अभ्येति; D₂ अभ्येति (for अभ्येत्य). V₁ याचितं.

93 ^a) B₂ D₂, 4, 4 D₂ M₂ तेन (for ततो). — ^b) G₂ damaged from गावौ up to व (in 93⁴). T₂ G₁ M₁ गावौ (for गावौ). K₂, 1 V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂-6, 8, 9 C₁ च (for हि). ¹ K₁, 1 कपिलौ (K₁ 'लो) (for कपिले). K₂, 8 D₂ D₂ कृत्वा (for क्रीत्वा). — ^d) M₁ सहदोहने (for बहुदोहने). ☞ C₂: वत्सले वत्सवत्यौ । ☞

94 ^a) D₂₄ ते नोछः; D₂ तन्नोछः; G₁ ते नोछः (for ते चोच्छ्वृत्तः). D₂ वृत्तया; D₁ वृत्तयो (for 'वे). — ^b) ¹ K₁, 2, 5, 1 D₂ समपवर्जिते (K₁ 'तौ); K₂ B₂ सपरि; D₂ M₁ समुप; M₁, 6 समवि (M₂ 'व') (for समप). — ^c) D₂ G₂ यथाश्रद्धं; D₁, 8 T₁ G₁, 2 'शुद्धं (for 'श्रद्धं). — ^d) K₁ तदद्याहं; K₂, 4 तद्यथाहं; T₁ तदास्याहं; G₁ तदस्याहं; M₁, 6 'स्याहः (for 'स्याहं).

95 ^a) K₂, 8 V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂, 3, 5, 8 T G₁-3, 6 [ए]व (for वै). D₁ T G₁-2, 6 M₁, 5-7 प्रयच्छामि (for गृहीत्वा तत्). K₂, 8, 1 V₁ B₂, 6-8 D₂, 4, 4 D₂, 1, 4 D₂ D₂-6, 8, 9 नु (for तत्). — ^b)

कुरु धर्मधर्म वा विनये नौ समाधय ॥ ९६

यदि नेच्छति मे दानं यथा दत्तमनेन वै ।

भवानत्र स्थिरो भूत्वा मार्गे स्थापयतु प्रभुः ॥ ९७

राजोवाच ।

दीयमानं न गृह्णासि ऋणं कस्मात्त्वमद्य वै ।

यथैव तेऽभ्यनुज्ञातं तथा गृह्णीष्व माचिरम् ॥ ९८

विकृत उवाच ।

दीयतामित्यनेनोक्तं ददानीति तथा मया ।

नार्यं मे धारयत्यत्र गम्यतां यत्र वाञ्छति ॥ ९९

राजोवाच ।

ददतोऽस्य न गृह्णासि विषमं प्रतिभाति मे ।

दण्ड्यो हि त्वं मम मतो नास्त्यत्र खलु संशयः ॥ १००

विकृत उवाच ।

मयास्य दत्तं राजर्षे गृह्णीयां तत्कथं पुनः ।

काममत्रापराधो मे दण्डमाज्ञापय प्रभो ॥ १०१

विरूप उवाच ।

दीयमानं यदि मया नेषिष्यसि कथंचन ।

निर्यस्यति त्वा नृपतिरयं धर्मानुशासकः ॥ १०२

C 12 7304
B. 12 199. 103
" 12. 197. 105

Ds प्रयच्छ; D1 T G1-8.8 M1. 5-7 गृहीत्वा (for प्र-
यच्छे). — " K4.8 V1 Bo. 8-9 Das. 84 Dn1. 14 Ds
D2. 8. 5-8 T G1-2.8 M5. 7 एवं स्यात्; M1.8 एतस्य
(for एकस्याः). — " K1 कः श्रद्धः; Ds2 विशुद्धः
(for कः शुद्धः).

96 " K1 D4 T2 विवदमानो (T2 'ना'); Ds2 विद-
दमानौ (for विवद*). Ks च; Das lacuna; D1
T1 G1-8.8 तु (for स्वस्व). — " K2 स्वम्; M7 ताम्
(for त्वाम्). — " K1 धर्मसधर्म (for 'मधर्म'). K4
Ds च (for वा). — " K1 Ds समये; Ds [अ]वि-
नये (for विनये). Ks B-9 Dn1. 14 Ds D2-8.8.9
समादध; K1 'दधौ'; V1 D1 T G1-8.8 M1. 5-7 'दधा-
(V1 'धः'); Bo Das. 84 'दधे (for 'धय).

97 " S1 K1.8 नेच्छते; K4 B6.8 Ds1 Ds (before
corr.). 2.8.8 नेच्छसि (for 'ति). D1 T G1-8.8 M1.
5-7 वादातुं (for मे दानं). — " Ds1 वृत्तम् (for
दत्तम्). — " Ds तत्र (for अत्र). Ds2 Ds T1 G1.2
स्थितो (for स्थिरो). — " D1 स्थापयितुं; G1 'यति;
Ms 'यिता (for 'यतु). M1 प्रभुं (for प्रभुः). K4.7
V1 Bo. 8-9 Das. 84 Dn1. 14 Ds D2. 8. 5. 8. 8 मार्गे (Dn1
'गं) स्थापयिताय नौ (Ds नौ).

98 " Dns दीपदानं (for दीयमानं). K1.8 गृ-
ह्णामि; Ks 'ति (for 'सि). — " K1 धनं; K4 रणं
(for ऋणं). — " G1 तथैव (for य'). T2 G2.8
खलु (for अभ्यनु). Das ज्ञानं (for ज्ञातं).

99 M1 विकृतं (for 'त). — " Ks Bo. 8-9 Das.
84 Dn1. 14 Ds D2. 8. 5. 8. 8 M1. 5. 7 धारयामीति (for
दीयतामिति). — " K1 Ds2 D4.8 ददामि (for ददा-
मि). B6 (orig.). 1-9 Das. 84 तथैव च; B6 (marg.)

तदा मया (for तथा मया). — " G2 नामं (for नार्यं).
S1 K1.8 M1.7 वै (for मे). S1 K1.8 धारयामि (for
'यति). K4.8 Bo. 8-9 Das. 84 Dn1. 14 Ds D2. 8. 5. 8. 8
अद्य (for अत्र). — " K4.8.7 Bo. 8-9 Das. 84 Dn1.
14 Ds D2-8.8.9 गच्छतां (for गम्यतां). S1 K1.8
वाञ्छसि (for 'ति).

100 " G2 (also as in text) M1.8 गृह्णासि (for
'सि). — " Ds विषयं (for 'मं). Ds T2 प्रतिभाति
(T2 'मि) (for 'भाति). T2 ते; M1.5-7 मा (for
मे). — " Dn4 दंभो; D1 T G2.8.8 दम्भो; G1
दंभो (for दण्ड्यो). G2 त्वा (for त्वं).

101 T1 om. (hapl.) 101-102. — " D1 G1 M1.
8.8 गृह्णीयात् (for 'यां). B6 (marg. as in text) ते
(for तत्). — " K2.7 Ds1 D4.7.9 T2 G1-8.8 Ms
को (K2 का) समात्र. K1 D4.9 वै (for मे).

102 T1 om. 102 (of. v. 1. 101). — " Dn4
दीपमानं; T2 दीप्य' (for दीय'). — " K1 D4.9
T2 G2.8 M1. 5-7 न गृह्णासि; B6 Das Ds नैषिष्यसि;
Dn1 Ds1 नैषिष्यसि; Ds1 नैषिष्यसि; Ds त्वं नेच्छसि;
D1 G1.8 गृह्णासि त्वं (for नैषिष्यसि). — " K1.7
निर्यस्य' (K1 'स्य)ति; Ds1 निर्यस्यति; D1 T2 G1-8.8
निर्यस्यति (for निर्यस्यति). K4.8.7 V1 Bo. 8-9 Das. 84
Dn1. 14 Ds D2-9 G1-8.8 Ms त्वां (for त्वा).

103 " T2 G1 त्वं; G2 स्वयं (hypermetric) (for
त्वं). K1 D4.9 T1 G2.8 स्वयं मया वाचितेन; Ds
यमया वाचितेनैतद्; D1 स्वधर्मया वाचितेन. C7:
अवाचितेनेति पदच्छेदः । C7 — " G1.8 इव (for इह).
Ks तं (for तत्). — " G1 M1 गृह्णीयात् (for 'यां).
— " K4.8.7 V1 B1.8 Das Ds D2-9.8 T G2-8.8

C. 12. 7305
B. 12. 139 104
K. 12. 197. 110

विकृत उवाच ।

स्वं मया याचितेनेह दत्तं कथमिहाद्य तत् ।

गृहीयां गच्छतु भवानभ्यनुज्ञां ददानि ते ॥ १०३

ब्राह्मण उवाच ।

श्रुतमेतच्चया राजन्ननयोः कथितं द्वयोः ।

प्रतिज्ञातं मया यत्ते तद्गृहाणाविचारितम् ॥ १०४

राजोवाच ।

प्रस्तुतं सुमहत्कार्यमावयोर्गह्वरं यथा ।

जापकस्य दृढीकारः कथमेतद्भविष्यति ॥ १०५

यदि तावन्न गृह्णामि ब्राह्मणेनापवर्जितम् ।

कथं न लिप्येयमहं दोषेण महताद्य वै ॥ १०६

Ms ददामि (for 'नि').

104 " K₁ श्रुत्वा (for श्रुतम्). T₁ श्रुत्वैव तत् (for श्रुतमेतत्). V₁ मया (for स्वया). — ^b) B₃ एतयोः (for अनयोः). G₂ स्वया (for द्वयोः). — ^c) K₁ प्रतिज्ञा तु; D₃ 'ज्ञानं' (for 'ज्ञातं'). K₂ यत्तं; K₁ तत्ते; D₁ T G₁-2.6 दत्तं (for यत्ते). — ^d) M₃ तं (for तद्). K₁ अविचारितं.

105 " K₁ D₂ ० न प्रस्तुतं; D₃ G₂ प्रस्तुतस्तु (G₂ 'तः सु'); G₂ प्रस्थितं सु- (for प्रस्तुतं सु). — ^b) K₃ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5-8 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 अनयोर् (for आवं). D₂ दुष्करं; T₂ गह्वरं (for गह्वरं). D₃ तथा (for यथा). — ^c) D₃ D₂ ० दृढीकारः; G₂ ० M₁ दृढीकारं (for 'कारः').

106 " B₃ तु (for न). K₂ D₃ गृह्णामि (for 'मि'). — ^b) D₁ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 जापकेन (for ब्राह्मणेन). B₃ [अ]पि (for [अ]प-). Ś₁ K₁. 2. 6 ब्राह्मणस्य तपोर्जितं; K₁ ब्राह्मणे जपवर्जितं. — ^c) G₂ ० कथं न लिप्यते योहं; M₃ कथं कथं न लिप्येत. — ^d) D₂. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂ ० पापेन (for दोषेण).

107 " G₁ तव (for तौ च). B₃ च (for स). K₁. 2 राजर्षि- (for 'र्षि:'). — ^b) K₁ कृतकार्यैः; K₂. 2 व्रतकार्यैः; D₂ D₃ कृतकार्यैः (for 'कार्यैः'). Ś₁ K₁. 2. 4 भविष्यथ; D₂ D₃ M₁. 5. 7 गमिष्यथ (for 'व्यथ:'). — Before 107^{ad}, M₃ ins. राजा. — ^d) D₂ lacuna for राजधर्मो.

108 " K₄ परिपालाञ्च (for 'पाल्यञ्च'). K₃ V₁

भीष्म उवाच ।

तौ चोवाच स राजर्षिः कृतकार्यौ गमिष्यथः ।

नेदानीं मामिहासाद्य राजधर्मो भवेन्मृषा ॥ १०७

स्वधर्मः परिपाल्यश्च राज्ञामेष विनिश्चयः ।

विप्रधर्मश्च सुगुरुर्माननात्मानमाविशत् ॥ १०८

ब्राह्मण उवाच ।

गृहाण धारयेऽहं ते याचितं ते श्रुतं मया ।

न चेद्गृहीप्यसे राजञ्चापिष्ये त्वां न संशयः ॥ १०९

राजोवाच ।

धिग्राजधर्मं यस्यायं कार्ययेह विनिश्चयः ।

इत्यर्थं मे ग्रहीतव्यं कथं तुल्यं भवेदिति ॥ ११०

Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 8 तु (for च). — ^b) K₃ रक्षामि (for राज्ञाम्). K₃ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5-8 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 इति (for एष). — ^c) D₁ T₁ G₁. 2 विप्रधर्मश्च (for 'धर्मश्च'). K₃ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 8 गह्वरो; D₃ स पुरश्च; D₁ G₁. 2 M₃ स गुरुर् (for सुगुरुर्). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 न समात्मानम् (for मामना). Ś₁ K₁. 2. 7 D₂. 1. 9 T₂ M₁. 5. 6 आविशेत् (for 'शत्').

109 " D₁ T₁ G₁-2. 6 M₃ यत्; T₂ यं (for अहं). K₃ Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 8 च (for ते). — ^b) T₂ याचितः (for 'तं'). K₁ तं श्रुतं; K₃ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 T₂ G₂. 6 M₁. 5-7 संश्रुतं; K₁ T₁ स श्रुतं; G₁. 2 संश्रितं (for ते श्रुतं). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 V₁ Bo. 6-9 D₂. 9 T₂ M₁ गृहीप्यसे; D₂ D₃ D₃ प्र (D₂ D₃ गृ) हिष्यसे; G₁ ग्रहीप्यते (for 'व्यसे'). — ^d) K₁ D₂. 1. 9 शाप्यामि; D₂. 24 शापेयं; D₃ शापेयं; D₃ शापिष्ये (for क्ष'). K₃ स्वं; T₂ G₂. 6 स्वा (for स्वा). V₁ D₂ असंशयः (D₂ 'यं') (for न संशयः).

110 K₁ om. the ref. — ^a) D₂ यस्याहं; D₃ पदयार्थं (for यस्यायं). — ^b) D₁ T G₁-2. 6 M₃ [अ]स्य; M₁. 5 [ए]ष (for [इ]ह). G₂ विनिश्चयं. — ^c) K₁ V₁ Bo. 6. 7. 9 D₂ Dn₁ Ds D₂-5. 7 T G₂. 2. 6 M₁ गृहीतव्यं (for ग्रही'). — ^d) D₁ T G₂. 2. 6 तथ्यं; G₁ तस्य; M₃ तसं- (for तुल्यं).

111 " Ś₁ K₂ न पूर्व; K₁ अपूर्वतो; K₂. 6 V₁ Bo. 7-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 8 अपूर्वं मे; D₁ T G₁.

एष पाणिरपूर्वं भो निक्षेपार्थं प्रसारितः ।

यन्मे धारयसे विप्र तदिदानीं प्रदीयताम् ॥ १११

ब्राह्मण उवाच ।

संहितां जपता यावान्मया कश्चिद्गुणः कृतः ।

तत्सर्वं प्रतिगृह्णीष्व यदि किञ्चिदिहास्ति मे ॥ ११२

राजोवाच ।

जलमेतन्निपतितं मम पाणौ द्विजोत्तम ।

सममस्तु सहैवास्तु प्रतिगृह्णातु वै भवान् ॥ ११३

विरूप उवाच ।

कामक्रोधौ विद्धि नौ त्वमावाभ्यां कारितो भवान् ।

समेति च यदुक्तं ते समा लोकास्तवास्व च ॥ ११४

नार्यं धारयते किञ्चिज्ज्ञासा त्वत्कृते कृता ।

कालो धर्मस्तथा मृत्युः कामक्रोधौ तथा युवाम् ॥ ११५

सर्वमन्योन्यनिकषे निघृष्टं पश्यतस्तव ।

गच्छ लोकाञ्जितान्स्वेन कर्मणा यत्र वाञ्छसि ॥ ११६

भीष्म उवाच ।

जापकानां फलावाप्तिर्मया ते संप्रकीर्तिता ।

गतिः स्थानं च लोकाश्च जापकेन यथा जिताः ॥ ११७

प्रयाति संहिताध्यायी ब्रह्माणं परमेष्ठिनम् ।

अथ वाग्निं समायाति सूर्यमाविशतेऽपि वा ॥ ११८

१.० अपूर्वां भो; G₂ 'वां गो-; Cp 'वं भो (as in text).
 * Cp: अपूर्वमिति नञर्थेऽकारः । * -^b) G₂ प्रसारितं.
 * Cn: निक्षेपार्थं प्र-गृह्य प्रदानार्थः ॥ Cs. निक्षेपार्थं
 फलभोगं विना स्थापनार्थम् । * -^c) K₁ यं (for यन्).
 -^d) M₁ तम् (for तद्).

112 ^a) K₁ संहितां (for संहितां). K₁. 2. 4. 6. 7 D₂
 G₂. 6 जपता; T₂ जपतो; G₁ जापता (for ज') K₁
 D₂. 7. 8 M₁ यावत् (for यावान्). -^b) K₆ V₁ Bo.
 6-8 Das. 24 Dn₁. 24 D₂ D₂. 2. 3. 8 T G₁-2. 6 M₂. 7
 गुणः कश्चिदकृतो मया; K₁ D₂. 8 पुण्यं किञ्चिन्मया कृतं;
 D₂. 7 M₁. 6 गुणः कश्चिन्मया कृतः. -^c) D₁ G₁ गृह्णी-
 याद्; T₁ G₂. 8. 9 'या (for 'य). -^d) G₁ हति (for
 यदि). G₁ M₂ कश्चिद् (for किञ्चिद्).

113 K₁ om. (hapl.) from 113* up to the ref.
 in 114. -^a) K₁. 4 जपम्; K₆ बलम् (for जलम्).
 K₁ निपतति (for 'तितं). -^b) K₁ सम- (for मम).
 -^c) K₁. 8 समयस्तु (for सममस्तु). B₆ 6 सहैवावां
 (for 'वास्तु). -^d) D₂. 8. 9 T G₁-2. 6 M₁. 7 मे
 (for है).

114 K₁ om. the ref. (of. v. l. 113). -^a) K₁
 om. आवाभ्यां. K₁ [जा]कारितो; Das कारितौ. - After
 114^{ab}, Cv Kumbh. ed. ins.:

526* जिज्ञासमानौ युवयोर्मनोऽर्थं तु द्विजोत्तम ।

[Cv मनोऽर्थं (for 'र्थ).]

-^a) K₄. 2. 7 V₁ Bo. 6-8 Das. 24 Dn₁. 24 D₂ D₂. 2. 3. 8
 T G₁-2. 6 M₁. 7 सहेति (for समेति). -^d) Ś₁ K₁
 D₂ समालोकस्; D₁ T G₁-2 M₁. 7-8 समो लोकस्; G₆
 सतो लोकस् (for समा लोकस्). Ś₁ K₁. 2. 6 तवापि

(for तवास्व).

115 ^b) K₂ मया; K₆ कृतां; Dn₁ कृतं (for कृता).
 -^d) Das कालक्रोधा; D₁ T₁ G₁. 2 कामक्रोधस् (for
 'क्रोधौ).

116 ^a) K₄. 6 Bo 6-8 Das. 24 Dn₁ D₂ D₂. 2. 3. 8
 T₂ G₁. 6 Cp निष्कर्षे; K₁ निष्कर्षे; V₁ T₁ निष्कर्षे;
 Dn₂ निष्कर्षे; T₂ (sup. lin.) निष्कर्ष्ये; Cpp निष्कर्षे
 (as in text). -^b) Das निघृतं; D₂ निघृतं; T₂
 निष्कृष्टं; G₁. 2 M₁. 7-8 Kumbh. ed. निघृतं; Cu. p
 निघृतं (as in text). * Cn: निघृतं परीक्षितम् । *
 - After 116^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

527* सर्वेषामुपरि स्थानं ब्रह्मणोऽव्यक्तजननम् ।

युवयोः स्थानमनुलं निर्द्वन्द्वमलारमकम् ।

सर्वे गच्छाम यत्र स्वान्स्वालोकाश्च तथा वषम् ।

-^d) G₁ वाञ्छति. - After 116, Kumbh. ed. ins.:

528* ततो धर्ममयाद्यास्ते वाक्यमुत्तुर्गृह्णीतौ ।

अस्माकं यः स्मृतो मूर्धा ब्रह्मलोकमिति स्मृतम् ।

तत्रस्थौ हि भवन्तौ हि युवाभ्यां निर्जिता वषम् ।

युवयोः काम आपन्नस्तत्काम्यमाविशद्भ्या ।

117 ^b) Dn₁ सीयते (for मया हे). K₆ V₁ Bo. 6-8
 Das. 24 Dn₁. 24 D₂ D₂. 2. 3. 8 T G₁-2. 6 M₂. 7 संप्र-
 क्षिता (for 'कीर्तिता). -^c) K₁ G₁ गति- (for गतिः).
 Dn₂ D₂ D₂ लोकेस्मिन् (for लोकाश्च). -^d) K₁. 2. 4
 T₂ M₆ यथाजिताः; D₂ यथा जिता.

118 ^a) K₁ संहिताध्यायी; G₁ 'तां आवाभ्यं (for
 'ताध्यायी). -^b) D₂ ब्रह्मणं; D₂ T₁ (before corr.)

C. 12. 7320
 B. 12. 199. 119
 K. 12. 197. 129

C. 12. 7321
B. 12. 199. 120
K. 12. 197. 130

स तैजसेन भावेन यदि तत्राश्रुते रतिम् ।
गुणांस्तेषां समादत्ते रागेण प्रतिमोहितः ॥ ११९
एवं सोमे तथा वायौ भूम्याकाशशरीरगः ।
सरागस्तत्र वसति गुणांस्तेषां समाचरन् ॥ १२०
अथ तत्र विरागी स गच्छति त्वथ संशयम् ।
परमव्ययमिच्छन्स तमेवाविशते पुनः ॥ १२१
अमृताच्चामृतं प्राप्तः शीतीभूतो निरात्मवान् ।

ब्राह्मणं (for ब्रह्माणं). — ^a) M₁ चाग्निः (for वाग्निः).
Dr G_{1.2} समाधाय (for समाधाति). — ^d) M₁ पूर्वम्
(for सूर्यम्). Ś₁ K_{1.2} [s]पि च; K₁ lacuna; T₂
[s]थ वा; M_{1.6} [s]ति वा (for सपि वा). K₁ D₁.
s. 9 सूर्यमभ्येति वा नृप.

119 ^a) B₂ D₁ तेजसेन (for तै'). — ^b) Ś₁ K_{1.2.4}
रविः; G₂ ९ रतिः (for रतिम्). K₆ V₁ Bo. 6 १. 8
(marg as in text) 9 Das. 44 Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5.6.8}
यदि तत्र रम (V₁ भव) श्रुत. — ^c) K₁ Dn₁ D₄ गुणास्
(for गुणांस्). K₆ Bo. 6 (marg; orig. as in text) १. 9
Das. 44 Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5.6.8.9} G₁ समाधत्ते (for
'दत्ते'). — ^d) K_{1.2} प्रतिमोहिताः.

120 ^b) K₁ भूताकाश- (for भूम्या'). K_{2.4} शरी-
रगाः. — ^a) G₁ सगरस् (for सरागस्). — ^d) K₁
B₆₋₉ D₅ समाचरेत्; K₁ D₄ १. 9 T G_{1-2.6} M_{1.5-7}
समादद (T 'च'त् (for 'चरत्').

121 ^a) D₅ विरागः (for 'गी'). D₂ सन्; Dr
T G_{1-2.6} च; D₅ lacuna (for स). — ^b) M_{1.5.6}
संशयं (for संशयम्). K₆ गच्छति त्वच्यसंशयं; D₆ 8
परं गच्छत्य (D₅ 'ति) संशयं; M₁ गच्छेत्तत्त्वमसं. — ^c)
K₆ D₄ यदमच्ययम्; Bo. 8 D₂ D₅ ९ ९ पदम् (for
परम्). Ś₁ K_{1.2.4} इच्छेत्स; B₆ 9 इच्छेत्स्य (for
इच्छन्स).

122 ^a) K₁ T₂ अमृताश्च; K_{2.1} तश्च (for 'ताच्').
D₆ त्वमृतं; M₁ च मृतः (for चामृतं). — ^b) K_{2.6}
B₂ Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5.6} शीतीभूतो; K₁ D₅ शीतिं;
D₄ G₂ शीतिं; Dr शीतं; G₁ शीतं (for शीती').
✽ C₅: निरात्मवान् शरीरहीनः । ✽ — ^c) K₆ प्रत्य-
रभूतः; D₄ ब्रह्ममृता. — ^d) ✽ Cn: निरामयः द्वैत-
दर्शन हीनः । ✽

123 ^a) K₆ १ V₁ Bo. 6-9 Das D₂ D_{2.4.1-9} T
G_{2.2.6} M₅₋₇ ब्राह्मं; D₅ ब्रह्मं (for ब्रह्मन्). K₁ D₄ 9
अनावर्त्यम्; G₁ वृत्तम् (for 'वर्तम्'). — ^b) T₂ G₁

ब्रह्मभूतः स निर्द्वैतः सुखी शान्तो निरामयः ॥ १२२.
ब्रह्मस्थानमनावर्तमेकमक्षरसंज्ञकम् ।
अदुःखमजरं शान्तं स्थानं तत्प्रतिपद्यते ॥ १२३
चतुर्भिर्लक्षणैर्हीनं तथा षड्भिः सषोडशैः ।
पुरुषं समतिक्रम्य आकाशं प्रतिपद्यते ॥ १२४
अथ वेच्छति रागात्मा सर्वं तदधितिष्ठति ।
यच्च प्रार्थयते तच्च मनसा प्रतिपद्यते ॥ १२५

'संज्ञिकं; M₅ संज्ञितं (for संज्ञकम्). B₆ (marg. as
in text) एकाक्षरमसंज्ञितं. — ^a) T₁ G₂ अजरः (for
अजरं). — ^d) K₁ स्थाने तत्; K₁ D₄ 9 ध्यानेन; T₁
G_{1-2.6} M_{1.5} शीतं तत्; T₂ गीतं तत्; M_{5.7} शिवं
तत् (for स्थानं तत्). B₁ प्रतिपाद्यते (for 'पद्यते').

124 K₁ D₅ om. (hapl.) 124; D₅ om. (hapl.)
124-125. V₁ reads 124 on marg. — ^a) Ś₁ K₂
हीनस्; M₁ ९ भिन्नं (for हीनं). ✽ Cn: चतुर्भिः प्रत्य-
क्षागमानुमानचेतोभिर्हीनं रूपागुणमन्त्रध्वजद्वैतविभिर्विरहितम् ।
C₅: चतुर्भिर्लक्षणैरिति । उत्पत्तिक्षयवृद्धिचिनाशः । जरायुजा-
पडजस्वेदजोद्भजैरित्यपरे । यद्वा संकल्पलोचनप्रयत्नचेष्टारू-
पैर्वा ॥ C₇: चतुर्भिरण्डजस्वेदजोद्भजजरायुजैरित्ये । ✽
— ^b) Dr G_{1.2} सज्जिः (for षड्भिः). V₁ D₅ च (for
स). K₂ शोडशैः (for षोडशैः). ✽ Cn: षड्भिरू-
र्भिभिः । अशनापिपासाभ्यां प्राणधर्माभ्यां शोकमोहाभ्यां चित्त-
धर्माभ्यां जरामृत्युभ्यां देहधर्माभ्यां च हीनम् । अत एव
प्राणाधारमकषोडशकगणेनैव तेऽशनाद्यः सहिताः ॥ C₅:
सषोडशैः । एकादशेन्द्रियाणि पञ्च विषया इति षोडश विका-
रास्तत्त्वोद्भूताः । स्थूलसूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टातीतानागतवर्तमा-
नाभावालोचनसंकल्पाभिमानाद्यवसायसृष्ट्यनुग्रहप्रलयविषयस्य
सहितैरित्यन्ये ॥ C₇: षोडशैः, एकादशेन्द्रियपञ्चभूतात्मक-
षोडशकलासहितैः । षड्भिः कामक्रोधादिभिः । ✽ — ^c)
K₄ Das Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5} तमति (D₅ 'धि'क्रम्य
(for समं). — ^d) Ś₁ K₂ चाकाशं; T₁ M₅ आकाशं
(for आ'). ✽ C₅: आकाशं परिच्छिन्नानामवकाशदानान्
आकाशं परमात्मानम् ॥ C₇: आ समन्तात् काशनादाकाश
पदवाच्यं परमात्मानम् । ✽

125 D₅ om. 125 (cf. v. l. 124). — ^a) K_{1.2}
4 6 V₁ Bo. 6-9 Das 44 Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5.6} M₁
नेच्छति; K₁ G₂ 6 चेच्छसि; D₄ 9 M₅ चेच्छति; Dr
T₁ G_{1.2} वेच्छसि; M₁ नेच्छसि (for वेच्छति). — ^c)
K₁ यश्च; D₅ यत्तत् (for यच्च).

126 ^a) K₄ 6 Bo. 6 Das Dn₁ n₄ D₂ D_{2.2.5.6.8} चेक्षते;

अथ वा वीक्षते लोकान्सर्वाभिरयसंस्थितान् ।

निःस्पृहः सर्वतो मुक्तस्तत्रैव रमते सुखी ॥ १२६

एवमेषा महाराज जापकस्य गतिर्यथा ।

एतत्ते सर्वमाख्यातं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ १२७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९२ ॥

१९३

युधिष्ठिर उवाच ।

किमुत्तरं तदा तौ स चक्रतुस्तेन भाषिते ।

ब्राह्मणो वाथ वा राजा तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

अथ वा तौ गतौ तत्र यदेतत्कीर्तितं त्वया ।

संवादो वा तयोः कोऽभूत्किं वा तौ तत्र चक्रतुः ॥ २

भीष्म उवाच ।

तथेत्येवं प्रतिश्रुत्य धर्म संपूज्य चाभिभो ।

यमं कालं च मृत्युं च स्वर्गं संपूज्य चार्हतः ॥ ३

पूर्वं ये चापरे तत्र समेता ब्राह्मणर्षभाः ।

सर्वान्संपूज्य शिरसा राजानं सोऽब्रवीद्वचः ॥ ४

C. 12. 7233
B. 12. 200. 4
K. 12. 189. 4

Kr Da. 9 [अ]वेक्षते; V1 B1-9 Da. 10 [अ]वेक्षते; Dn1 चक्षते; D1 T G1-2. 5 M1 2-1 [उ]वेक्ष(D1 T1 'द्व्य'ते (for वीक्षते). Ś1 K1. 2 transp. लोकान् and सर्वान्. Ś1 K1. 2 नियम- (for निरय-). K4. 6 V1 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1. 10 Ds D1. 2. 5-8 T G1-2. 5 M1. 6 संस्थितान्; Ds M1. 7 संज्ञकान् (for संस्थितान्). — ") Bo Da. 10 युक्तस् (for मुक्तस्). — ") K4. 6 V1 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1. 10 Ds D1. 2. 5-8 वै (for [ए]व). K5 Bo Dn1. 10 Ds D1. 2. 5-8 T3 सुखं (for सुखी).

127 Before 126, Ms ins. श्रीमः. — ") V1 Bo (marg.). 2. 9 Dn1 एव; Bo (orig.) एनन्; Da. 10 एव; G2 एव (for एव). D1 T1 G1. 2 महाभाग (for 'राज). — ") T3 जापकानां (for 'कस्य). Bo. 1. 8 (marg. as in text). 9 Da. (marg.). 10 जापको वदते य(Da. 10 त)था; D1 यथा भवति जापकः. — ") Kr V1 Bo. 5-9 Da. 10 Ds D1. 2 T3 G1 M1. 2-1 तत्ते सर्वं समाख्यातं; Ds तत्सर्वं ते समा'; D1 T1 G1. 2. 6 तत्तत्सर्वं समा'. — ") K5 Da. 10 Dn1 Ds D1. 2. 5-8 अहंसि (K5 'ति) (for हृच्छसि).

Colophon. — Sub parvan: Ś1 K1. 2. 5. 7 V1 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1. 10 Ds D1. 2-5 T G1-2. 5 M1. 2-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 5. 7 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1 Ds D1. 2. 5-8 जापकोपाख्यातं; V1 जापकमाहात्म्यं; M1 6 जापकोपाख्याने हृश्वाकुब्राह्मणसंवादः; Ms जापकोपाख्याने कालमुद्रयुयमादिसंवादः; M1 हृश्वाकुब्राह्मणसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dn1 Ds D1 T1 G1. 2. 5 M1. 2-1 25; Dn1 26; Ds 26;

T3 G2 39. — Śloka no. Da. 130; Dn1 29; Dn1 129; Ds 127.

193

1 ") Ds सदा; Ms ततस् (for तदा). G2. 6 तस्मिन् (for तौ स). — ") K5 Bo. 5. 7. 8 (marg.). 9 Da. 10 Dn1. 10 Ds D1. 2. 5. 8 तस्य (for तेन). Ś1 K1. 2. 5. 7 Da. 9 भाषितं; D1 T G1. 2. 5 M1. 2-1 भाषितौ. — ") K5 Bo. 5-9 Da. 10 Ds D1. 2. 5 T1 G1. 2. 5 M1. 7 transp. the second वा and राजा.

2 ") Ms वैतौ (for वा तौ). G2. 6 यत्र (for तत्र). — ") G3 तद् (for यद्).

3 ") Da. 10 अथ (for तथा). Ś1 K1. 2. 7 Ms [ह]त्येव; D1 T1 G1-2. 5 [ह]ति च; T3 [ह]त्येतत् (for [ह]त्येवं). — ") K1 संपूज्यताभिभो. K4 च विभो; K5 वै प्रभो; Kr Da. 9 जापकः; V1 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1. 10 Ds Ds. 2. 2. 5-8 च प्रभो; D1 T G1-2. 5 M1. 2-1 तावुमौ (for चाभिभो). — ") K1 [अ]र्हता; K2 Da. 9 [अ]प्रतः; D1 T G1-2. 5 Ms [अ]र्हतः (for [अ]र्हता). ☞ Cu. 7: अर्हतः पूज्यान् । ☞

4 Before 4, G2. 6 ins. ब्राह्मणः. — ") Ś1 K1. 2 सर्वं; K5 सर्व (for पूर्व). K5 चापरे; Kr च परे; M1 चापरे (for चापरे). — ") K4 Da. 9 ब्राह्मणर्षभः (Kr 'भ). — ") G1 पूर्वान् (for सर्वान्). B5 भवसा (for क्षिरसा). — ") K5 V1 Bo. 5-9 Da. 10 Dn1. 10 Ds D1. 2. 5. 8 M1. 6 द्विजः (for वचः).

C. 12. 7334
B. 12. 200. 5
K. 12. 188. 5

फलेनानेन संयुक्तो राजर्षे गच्छ पुण्यताम् ।

भवता चाम्यनुज्ञातो जपेयं भूय एव हि ॥ ५

वरश्च मम पूर्वं हि देव्या दत्तो महाबल ।

श्रद्धा ते जपतो नित्यं भवितेति विशां पते ॥ ६

राजोवाच ।

यद्येवमफला सिद्धिः श्रद्धा च जपितुं तव ।

गच्छ विप्र मया सार्धं जापकं फलमाप्नुहि ॥ ७

ब्राह्मण उवाच ।

कृतः प्रयत्नः सुमहान्सर्वेषां संनिधाविह ।

सह तुल्यफलो चावां गच्छावो यत्र नौ गतिः ॥

5 Before 5, T ins. ब्राह्मणः. — ^b) Ms राजन्मे (for राजर्षे). Ks V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 1-3 T G1-8 6 M1. 5-7 सुख्यतां; K7 पुण्यवान् (for 'ताम्). — ^c) D2 lacuna, Ds वा; Ds तु (for च). S1 K1. 2. 4 [अ]नुज्ञातो. — ^d) Ks B1. 8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 ह; D7 T G1-8. 6 M1. 6. 1 च (for हि).

6 ^a) K1 समपूर्वे (for मम पूर्व). — ^b) Ks Bo. 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 8 5-8 T G1-3. 6 M1 5-7 transp. देव्या and दत्तो. Ks M1 महाबलः; K7 D4. 1 9 T1 G1-3 6 M1. 7 'फलः; T2 'फलं (for 'बल). — ^c) K7 जायते (for जपतो). — ^d) K2. 4 भवता; Ks V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 8. 5. 6. 8 भवतु; K7 D4. 7 9 T G1-3 6 M1 6 1 भवित्री; Ms भवति (for भविता as in S1 K1 only).

7 ^a) K1. 4 Das यद्येव; D4 यदेवम्. K1. 4 Das D7 T1 G1. 8-6 M1. 5-7 सफला (for अफला). ☞ Ca: अफला अनाकाङ्क्षितफला। ☞ — ^b) M1. 6. 1 वा (for च). B7 जपितं; T2 जपितुस्. K7 स च (for तव). — ^d) D7 T G1-8. 6 Ms. 7 मामकं (for जापक).

8 S1 K1. 2 om. the ref. — ^a) Ks D7 T1 G2 कृतः; T2 कृतं. S1 K1. 2 सुमते; D7 T1 स महान् (for 'सुम'). — ^b) G2 lacuna for सर्वेषां. D7 T G2. 8. 6 अपि (for इह). — ^c) K7 सत्यः; V1 सम- (for सह). Ks V1 Das Dn1. n4 Ds D2. 8 Ms आवां (for चावां). — ^d) K7 गच्छ भो (for गच्छावो).

9 S1 K1 2. 4. 6 V1 Bo 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8 om. the ref. — ^a) Gs न योस् (for तयोस्).

भीष्म उवाच ।

व्यवसायं तयोस्तत्र विदित्वा त्रिदशेश्वरः ।

सह देवैरुपययौ लोकपालैस्तथैव च ॥ ९

साध्या विश्वेऽथ मरुतो ज्योतींषि सुमहान्ति च ।

नद्यः शैलाः समुद्राश्च तीर्थानि विविधानि च ॥ १०

तपांसि संयोगविधिर्वेदाः स्तोभाः सरस्वती ।

नारदः पर्वतश्चैव विश्वावसुर्हहा हुहूः ॥ ११

गन्धर्वश्चित्रसेनश्च परिवारगणैर्युतः ।

नागाः सिद्धाश्च मुनयो देवदेवः प्रजापतिः ।

विष्णुः सहस्रशीर्षश्च देवोऽचिन्त्यः समागमत् ॥ १२

— ^b) S1 K1 त्रिदशेश्वरः; K4 Ds त्रिदशेश्वरं. — ^d) Das Ds1 लोकपालौ; G1. 2 सह देवैस्.

10 ^a) T1 साध्ये. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 च विश्वे (for विश्वेऽथ). Ds स-; D7 Gs. 6 M1. 5-7 च (for थ) S1 K1. 2. 4 साध्यविश्वेश-मरुतो. — ^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 8. 6. 8 वाद्यानि; K7 B8 (marg.) D4. 5. 9 वाक्यानि (for ज्योतींषि). D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 वाक्यानि विविधानि च. — ^c) Das नद्याः. K7 D4 6. 9 नद्यः समुद्राः शैलाश्च.

11 ^a) ☞ Cs: संयोगविधिर्योगशास्त्रम् । ☞ — ^b) Das देवाः (for वेदाः). S1 K1. 2. 4 स्तोताः; Ds स्तोमाः. — ^d) S1 K1. 2 हहा हुहूः; K7 हाहा हुहुः; B0 हीहा हुहुः; Das Ds. 8. 9 M7 हहाहुहुः; Das हहाहुहुः; Ds हाहाहुहुः. D7 T1 G1-8. 6 विश्वावसुपरावसू; T2 M1. 5. 6 'वसूहहा-हु (T2 'हु'हु. — After 11, D7 T1 G1-8. 6 ins.:

529* तुम्बुरुममुखाश्चैव हाहा हुहूस्तथैव च ।

12 ^b) K7 D4. 9 परिचार- (for 'वार-). S1 K1. 2 Ds M1. 1 गुणैर- (for 'गणैर-). K1 M7 युताः; K7 D4. 7. 9 T1 G1-8. 6 सह (for युतः). — ^c) T1 नागाः (for नागाः). — ^d) Das देवदेवः. — After 12nd, Kumbh. ed. ins.:

530* आजगाम च देवेशो ब्रह्मा वेदमयोऽध्ययः ।

— ^a) K7 D4. 9 T G1-8 6 M1. 5 सहस्रशीर्षा च. — ^c) K7 दिवो; G2 देवा. Das T2 समागमन्.

13 ^a) Dn1 अवाद्यतः; M1 अवद्यतः. Bs. 8. 9 M1 [अ]तरीक्षे च; Ds 'रिक्षेपु. V1 तु (for च). — ^b) S1 K1. 2 मेरीस् (for मेर्यस्). G1 सूर्याणि (for सूर्या

अवाद्यन्तान्तरिक्षे च मेर्यस्तूर्याणि चामिभो ।
 पुष्पवर्षाणि दिव्यानि तत्र तेषां महात्मनाम् ।
 ननुतश्चाप्सरःसंघास्तत्र तत्र समन्ततः ॥ १३
 अथ स्वर्गस्तथा रूपी ब्राह्मणं वाक्यमब्रवीत् ।
 संसिद्धस्त्वं महाभाग त्वं च सिद्धस्तथा नृप ॥ १४
 अथ तौ सहितौ राजन्नन्योन्येन विधानतः ।
 विषयप्रतिसंहारमुभावेव प्रचक्रतुः ॥ १५
 प्राणापानौ तथोदानं समानं व्यानमेव च ।

एवं तान्मनसि स्थाप्य दधतुः प्राणयोर्मनः ॥ १६
 उपस्थितकृतौ तत्र नासिकाग्रमधो भ्रुवौ ।
 कुङ्कुप्यां चैव मनसा शनैर्धारयतः स्म तौ ॥ १७
 निश्चेष्टाभ्यां शरीराभ्यां स्थिरदृष्टी समाहितौ ।
 जितासनौ तथाधाय मूर्धन्यात्मानमेव च ॥ १८
 तालुदेशमथोदात्य ब्राह्मणस्य महात्मनः ।
 ज्योतिर्ज्वाला सुमहती जगाम त्रिदिवं तदा ॥ १९
 हाहाकारस्ततो दिक्षु सर्वासु सुमहानभूत् ।

C. 12. 7350
 B. 12. 200 21
 K. 12. 198 21

णि). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 22
 Dn1. 22 Ds. 22-23 वा विभो; Dr. T. G1. 2. 5 M1. 2. 7
 च प्रभो (for चामिभो). —^a) S1. K1. 2. 4 पेतुस्
 (for तत्र). Ds. पेतुस् (for तेषां). K1. Ds. 9 तत्र
 पेतुर्महात्मनो. —^a) S1. K1. 2. 4. 7 Ds. 9 विद्वां पते (for
 समन्ततः).

14 ^a) Das. 22 सुख- (for अथ). —^b) Das.
 ब्रह्मणं. —^c) T1 (before corr.) संसिद्धिस्. Ks. 6
 V1 Bs. 7 Das. 22 Dn1. 22 Ds. 22. 2. 3 G1. 2 Ms. 7
 महाभागस्.

15 Before 15, Dr. T1 Gs. 6 Ms. Kumbh. ed. ins.
 भीष्म उवाच. —^a) Bs. lacuna; M1. सहितौ. —^b)
 Dr. T1 G1-2 Kumbh. ed. अन्योन्यम् (for 'न्येन').
 Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 22 Dn1. 22 Ds. 22. 2. 3 अन्यो-
 न्यम् Bs. 'न्ये; Das. 22 Ds. 'न्ये विधिना त (Ds. ग तः.
 —^c) K1. विषयः; Ms. विषयं. Cn. विषयप्रति-
 संहारम्, विषयादीनां प्रतीकं संहारं, विषयकारणीभूतमिन्द्रिय-
 संहारेणैव संहारम् ॥ Cn. विषयप्रतिसंहारम्, इन्द्रियाणां
 परितर्जनम् । Cn. —^d) Dn1. हव (for एव).

16 V1 reads 16^a-22^b on marg. —^a) Das. प्राणा-
 पानौ. Dn1. अथ (for तथा). K1. प्राणोपानौ तथो-
 व्यानं. —^b) K1. समानौ; Ds. समानौ. Ks. 6 M1.
 व्यान; K1. हानम् (for व्यानम्). —^c) Ks. 6 V1
 Das. 22 Dn1. 22 Ds. 22. 2. 3 Ms. एवं तौ; Bo. 6-9
 M1. 2. 7 एकस्मान्; Dr. T. G1-2. 5 एवास्ती (for एवं
 तात्). S1. K1. 2 स्थाप्य (for स्थाप्य). K1. Ds. 9
 एतांमनस्यस्थाप्य. —^d) K1. दधतः. K1. Ds. 9 प्राणयो-
 र्दधतुर्मनः.

17 V1 reads 17 on marg. —^a) K1. Ds. 9 उप-
 स्थानकृतौ; V1. 'स्थितं कृतं; Bo. 'स्थितौ कृतौ; Dr. T.
 G1. 2 'स्थितकृतौ. Bs. Das. Dn1. Ds. तौ च; Bs. च तौ
 (for तत्र). Ks. Dn1. Ds. 2. 3 Cap. उपस्थाप्योदरे तौ

(glossed, प्राणापानौ) च; Dr. 8 (marg.). 9 Das. (marg.)
 'स्थाप्योदरे तौ च. Cn. 8: उपस्थितकृतौ । उपस्थितमय-
 र्नासिद्ध कृतं कर्तुमिष्टं यतोस्तौ ॥ Cn. उपस्थित उपस्थं कुरु-
 तस्तौ उपस्थितकृतौ, बद्धपश्चात्सनावत्यर्थः ॥ Cv. उपस्थित-
 कृतौ उपस्थानकारणौ । Cn. —^a) K1. Ds. 9 अथ; Bs. 8
 Das. 22 Dn1. 22 G1. 2 M1. 2. 7 Cp. अथो (for अथो).
 Dn1. 22 Ds. 2. 3 भ्रुवोः. V1 Ds. नासिकाग्रं तथा भ्रुवोः.
 Cn. भ्रुवोरन्ध्रे आज्ञाचक्रे धारयतः । Cn. —^b) Ds. om.
 17^a-18^b. G1. om. 17^a-18^d. —^c) K1. कुङ्कुप्यं; Ks.
 V1 Bo. 6-9 Das. 22 Dn1. 22 Ds. 2. 3 भ्रुकुम्भा; Ks.
 भ्रुकुम्भा; K1. Ds. 9 कुङ्कुप्योश्च; Bs. (marg.) Dn1. Ds. 1
 भ्रुकुम्भा; T1 Gs. कारण्यं; T2 भ्रुकुम्भाश्च; Gs. कारण्यौ;
 Gs. नेत्रे (sic); M1. 2. 3 कुङ्कुप्यौ; M1. भ्रुवोश्च (for
 कुङ्कुप्यौ). K1. Ds. 2. 7. 9 इह मनस् (for मनसा).
 Cn. 8: कुङ्कुपी ब्रह्मणादी यामाहुः पुपुम्नेति । Cn. —^d)
 K1. स्मृतौ; Ks. Bo. 7-9 Das. 22 Dn1. 22 Ds. 2. 3
 T. G1. 2 M1. 2-7 तदा; V1. च तौ; Bs. Gs. तथा (for
 स्म तौ). K1. Ds. 2. 7. 9 तदा चार (Ds. 'यं/यतां शनैः).

18 Ds. om. 18^a; G1. om. 18 (cf. v. 1. 17).
 V1 reads 18 on marg. —^b) K1. स्थिरदृष्टिः; T1
 स्थिरा दृष्टिः; Gs. 6 M1. स्थिर (M1. 'रं) दृष्टिः. —^c)
 K1. 6 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Das. 22 Dn1. 22 Ds.
 T2 जितारमानौ; Gs. 'सिनौ (for 'सनौ). Bs. 9 Dr.
 तथा वीरौ; Bs. (marg.) Das. Ds. M1. तथा वीरौ;
 Ds. 9 T. G1. 2. 3 Ms. समाधाय. —^d) Ks. 2. 4. 1 Ds. 9
 एवं तु; Bs. 7. 8 (marg.) Das. 22 आदधुः (for एवं च).
 Ds. 7 मूर्धन्या (Dr. 'न्य) दधतुर्मनः.

19 V1 reads 19 on marg. —^a) Dr. [उ]वाक्यः;
 G1. 2 [उ]वाक्यं. Gs. 6 तौ स्थितावय चोवाच. Cn.
 तालुदेशं ब्रह्मरन्ध्रम् । Cn. —^d) M1. 2. 7 त्रिदिवम्बरं (for
 'वं तदा). Bs. Ds. तथा; Bs. दिवा (for तदा).

C. 12 7350
B 12 200, 21
K. 12, 198, 21

तज्योतिः स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं प्राविशत्तदा ॥ २०
ततः स्वागतमित्याह तत्तेजः स पितामहः ।
प्रादेशमात्रं पुरुषं प्रत्युद्गम्य विशां पते ॥ २१
भूयश्चैवापरं ग्राह वचनं मधुरं स्म सः ।
जापकैस्तुल्यफला योगानां नात्र संशयः ॥ २२
योगस्य तावदेतेभ्यः फलं प्रत्यक्षदर्शनम् ।
जापकानां विशिष्टं तु प्रत्युत्थानं समाधिकम् ॥ २३
उष्यतां मयि चेत्पुक्त्वाचेतयत्स ततः पुनः ।

20 V1 reads 20 on marg. — ^a) K6 V1 Bo. 7. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8 G2 तथा; B6 9 Ds1 T1 G2 (sup lin) तदा (for ततो). — ^b) K6 B7 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G2 सर्वेषां (for सर्वा सु). — ^c) Ś1 K1 2 स्म (K2 स्मा) यमानं स्म; K7 स्तूयमानस्य. Dr T G1-8. 8 M6 तु (for स्म). Ś1 K1 T1 M6 ब्रह्माणं. K7 D4 प्रविशत्; Da4 संवि. V1 स्तूयमानं स्म ब्रह्माणं तज्योतिः प्राविशत्तदा.

21 V1 reads 21 on marg. — ^b) K6 Das Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8 8 प्रपितामहः; K7 M7 स पितामह. — ^c) ॐ G6 प्रादेशमात्रं साङ्गुष्टा प्रसारिता तज्जनी प्रादेशः । प्रादेशतालुगोर्णवितस्यः स्युर्गयाक्रमम् । तज्ज्यादिकनिष्ठा-न्ताः साङ्गुष्टाः स्युः प्रसारिताः ॥ इति वैजयन्ती । ॐ — ^d) T2 प्रत्युद्गम्य.

22 V1 reads 22^{ab} on marg. — ^b) T2 G2 M2 transp. वचनं and मधुरं. K4 6 7 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-6 8. 8 तदा; V1 समः; B6 तथा; Dr T2 G1. 8 8 ह्यजः (for स्म सः). — ^c) Ś1 K1 lacuna; K2 मद्रिषैस् (for जापकैस्). — ^d) K1 योजनां; K7 D4 योगिनां.

23 ^b) G6 दर्शितं (for दर्शनम्). K6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1 n4 Ds D2 8 8. 8 प्रत्यक्षं फलदर्शनं. — K6 V1 Bo 6 8 9 Das a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8 8 repeat 23^{ab} after 26^{ab}. Ds reads 23^a-26^b twice. — ^c) Dr T G1-8. 8 वरिष्ठं (for विशिष्टं). — ^d) T1 प्रत्यस्थानम्. K6 (both times) V1 (second time) Bo 8-9 Das. a4 Dn1 n4 Ds2 D2. 8. 8. 8 (all [except B7] both times) समाहितं; K7 V1 (first time) D1. 8 समाधिकं; Dr T G1-8. 8 M1. 5-7 इहाधिकं (M7 'कः') (for समाधिकम्).

24 For the repetition in Ds, cf. v. l. 23. — ^a)

अथास्य प्रविशेशासं ब्राह्मणो विगतज्वरः ॥ २४
राजाप्येतेन विधिना भगवन्तं पितामहम् ।
यथैव द्विजशार्दूलस्तथैव प्राविशत्तदा ॥ २५
स्वयंभुवमथो देवा अभिवाद्य ततोऽभुवन् ।
जापकार्थमयं यत्नस्तदर्थं वयमागताः ॥ २६
कृतपूजाविमौ तुल्यं त्वया तुल्यफलाविमौ ।
योगजापकयोर्दष्टं फलं सुमहदद्य वै ।
सर्वाल्लोकानतीत्यैतौ गच्छेतां यत्र वाञ्छितम् ॥ २७

K7 B9 उच्यतां; G6 इष्यतां. Das. a4 Dn4 अपि (for मयि). Ds (both times) उष्यतामिति चैवोक्तं. — ^b) Ś1 K1. 2 B6. 8 9 चेतयन्; K7 चितयन्; Ds. 9 [अ]-चितयत् (for [अ]चे). K6 V1 Bo Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 सततं; K7 D4 s (both times). 9 स पुनः (for स ततः). K4 पुमान् (for पुनः). Dr T G1-8. 8 M1 5-7 व्याददे (G6 'चे' स ततो मुखं. — ^c) K4 V1 [आ]स्यं (for [अ]स्य). K1. 6 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 (both times). 8. 8 अथास्यं प्रविशेशास्य. — ^d) Ds1 ब्राह्मणे; Ds ब्रह्मणो.

25 For the repetition in Ds, cf. v. l. 23. — ^a) Ś1 K1 तेन; T2 G1. 2 अनेन (for एतेन). — ^c) K4 अथैव. — ^d) K6 प्राविशत्.

26 For the repetition in Ds, cf. v. l. 23. — ^a) Ds (both times) स्वायंभुवम्. — ^b) B6 तम्; Dr M1. 5-7 [ह]दम्; T1 G1-8. 8 वचो (for ततो). — After 26^{ab}, K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 8. 8. 8 repeat 23^{ab}. — ^c) V1 जापकानाम् (for 'यम्'). G1. 2 अहं (for अयं). — ^d) K6 V1 Bo. 6. 7. 9 Das. a4 Dn1 n4 Ds D2. 8. 8. 8. 8 यदर्थं (Dn1 'र्थे'); B6 तदर्थे; G1. 2 ततस्तं (for तदर्थं). K6 Ds. 6. 8 स्वयम् (for वयम्).

27 ^a) Ds 7 कृतप्रज्ञाविमौ; T2 'पूजाविमौ; G2 'पूर्वाविमौ. K2. 6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 G2 तुल्यौ. — ^b) V1 Ds M1. 5-7 तथा (for स्वया). Dr T1 G1-8. 8 तुल्यफलान्वितौ. Ś1 K1 2. 4 बलात् (for फलात्). K7 D4 6 9 इति; Dn1 विमौ (for इमौ). — ^c) K6. 7 Ds योगि. K1 मृष्टं; K7 D4. 7 9 T G1-8 8 तुल्यं (for दष्टं). — ^d) K1 अस्य (for अद्य). — ^e) K6 सर्वत्र (hypermetrio); K7 D4. 9 सर्वं (for सर्वाल्लो). K4. 6. 7 Bo. 7-9 Das. a4 Dn1.

ब्रह्मोवाच ।

महास्मृतिं पठेद्यस्तु तथैवानुस्मृतिं शुभाम् ।

तावप्येतेन विधिना गच्छेतां मत्सलोक्तताम् ॥ २८

यश्च योगे भवेद्भक्तः सोऽपि नास्त्यत्र संशयः ।

विधिनानेन देहान्ते मम लोकानवाप्नुयात् ।

गम्यतां साधयिष्यामि यथास्थानानि सिद्धये ॥ २९

भीष्म उवाच ।

इत्युक्त्वा स तदा देवस्तत्रैवान्तरधीयत ।

आमन्त्र्य तं ततो देवा ययुः स्वं स्वं निवेशनम् ॥ ३०

ते च सर्वे महात्मानो धर्मं सत्कृत्य तत्र वै ।

पृष्ठतोऽनुययू राजन्सर्वे सुप्रीतमानसाः ॥ ३१

एतत्फलं जापकानां गतिश्चैव प्रकीर्तिता ।

यथाश्रुतं महाराज किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥ ३२

C. 12. 7364
B. 12. 200. 34
K. 12. 193. 34

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रिनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९३ ॥

n4 Ds Ds-6 s. 9 अतिक्रम्य; V1 B6 T3 M1. s अतिलेतौ (for अतीयेतौ). —') Ds Ms बांछितः.

29 Ds1. s2 (before corr.) ब्राह्मणः (for ब्रह्मा). —") B6 (marg.) 9 Cap महाभुक्तिं (for "स्मृतिं"). K7 Ds 9 अपेक्ष (for पठेक्ष). —") S1 (before corr.) Ks Ds [अ]तः; K7 T3 Gs 6 M1. s 1 [अ]न; D7 T1 G1. 2 [ए]न (for [अ]नु). ❧ Ca: महस्मृतिर्गीतादि, अनुस्मृतिर्विष्णुस्तोत्रादि । यद्वा महस्मृतिरन्यथागमयोगो जपः, अनुस्मृतिरप्यंशुर्मानयो वा जपः । मः श्रुतिमनुश्रुतिमिति पठे महाश्रुतिशब्देन गायत्र्युच्यते, अनुश्रुतिशब्देन चात्र अकार पूर्विकास्तिष्ठो व्याहृतयः । C9: महास्मृतिर्गोमंके येनम् । अनुस्मृतिरप्यनिपदाय निम् । इदं तु अर्थमवधारयमानस्य फलम् ॥ C9: महास्मृतिर्गोमंकाद्यणःपरिग्रहस्मृतिर्गोमंकाद्यणि । अनुस्मृतिः अनुकूलतया स्थितराजचरितस्य स्मृतिः । ❧ —") Ds [अ]द्य (for [अ]पि). D7 T1 G1-9. 6 माँण (for विधिना). —") S1 K1. 2. 4 तन् (for मन्). Ds गच्छेतां यत्र बाधकत (sic).

29 " Ks यद्ययोगे (for यद्य योगे). Das Gs लोके; M1. s-7 योगाद् (for योगे). D7 T1 G1-2. 6 युक्तः (for भक्तः). —") D7 T1 G1-2. 6 लोकम् (for लोकान्). —") S1 K1 साधयिष्याम. Ks 7 V1 Bo 6-9 Das 44 Dn1. n6 Ds Ds-6 s 9 साधये (Ds शिवाय) गम्यतां चैव. —') Ks स्वर्ग- (for यथा). S1 K1 lacuna for यथास्था.

30 Gs 6 om. the ref. —") Das इत्युक्त्वा. S1

K1. 2. 4 M7 ततो (for तदा). T1 reads from तदा up to ततो (in 30°) twice. Ka Ds 6 Gs 6 देवास्. —") Ds -धीयतं; Ds -धीयते. —") K4. 6 7 V1 Bo. 6 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds 6-8 T1 (both times). 2 G1-8 6 M1 च (for तं). Ds तदा; Gs 6 तथा for ततो). G1 देव. —") K7 निकेतनं (for निवेशनम्).

31 " Ds तं (for ते). Ds महारमानौ. —") T1 सर्वं (for धर्म). Ks संस्कृत्य; D7 T1 Gs 6 संस्तुय; G1 संस्मृत्य. —") Ds पृष्ठतोऽनु तदा; G1. 2 'तोनुययो; Gs 6 'तोन्वययू. —") S1 K1 2 4 संप्रीतमानसा; Ks Bo. 7-9 Das 44 Dn1. n4 Ds. 6. 6 सुप्रीत (Ks 'ति) चेतसः (for 'मानसा).

32 " Ks 7 Bo. 6-9 Das 44 Dn1 n4 Ds Ds-4. 6. 6 [ए]षा; Ds [ए]षा (for [ए]व). Ks Das प्रकीर्तितं (Das 'तां); K7 Ds. 6. 9 प्रदर्शिता (K7 Ds 'ता).

Colophon. —Sub-parvan: S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 44 Dn1 n4 Ds Ds-9 T G1-2. 6 M1. s-1 मोक्षधर्म. —Adhy. name: S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo 6-9 Das. 44 Dn1 Ds-9 T1 G1 2. 6 M1 6-7 जापकोपाख्यानं; M1 6-7 (also) देवाभिगमनं. —Adhy. no. (figures, words or both): B7 Dn4 D7 T1 G1. 2. 6 M1. s-7 26; Dn1 27; Ds 25; T3 G2 40. —Sloka no.: Das Dn1. n4 Ds 35.

१९४

G. 12. 7395
B. 12. 201. 1
K. 12. 199. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं फलं ज्ञानयोगस्य वेदानां नियमस्य च ।

भूतात्मा वा कथं ज्ञेयस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

मनोः प्रजापतेर्वादं महर्षेश्च बृहस्पतेः ॥ २

प्रजापतिं श्रेष्ठतमं पृथिव्यां

देवर्षिसंघप्रवरो महर्षिः ।

बृहस्पतिः प्रश्नमिमं पुराणं

पप्रच्छ शिष्योऽथ गुरुं प्रणम्य ॥ ३

यत्कारणं मन्त्रविधिः प्रवृत्तो

ज्ञाने फलं यत्प्रवदन्ति विप्राः ।

यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं

तदुच्यतां मे भगवन् यथावत् ॥ ४

यदर्थशास्त्रागममन्त्रविद्धि-

यज्ञैरनेकैर्वर्गोप्रदानैः ।

फलं महद्भिर्यदुपास्यते च

तत्किं कथं वा भविता क्व वा तत् ॥ ५

मही महीजाः पवनोऽन्तरिक्षं

जलौकसश्चैव जलं दिवं च ।

194

1 K1 om. 1. —^a) Ca ज्ञानयोगस्य (glossed by नष्टाभ्यासस्य) ☞ Ca: ज्ञानं विचारस्तत्सहितो योगो ज्ञान-योगः । ☞ —^b) M1 देवानां (for वेदानां). Ks वा (for च). —^c) M1 श्रुतात्मा; M7 श्रुतात्मा (for भूतात्मा) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 च; M7 स (for वा).

2 ^a) D7 T Gs. 6 अत्रैव (for अत्रापि). —^c) Ds मनोः प्रजापतिर्वेदं.

3 ^a) Ś1 K1. 2. 4 प्रजापतेः; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 'पतिः (T2 G1 M1 5. 7 'ति.) (for 'पति). T Gs. 6 M1. 5-7 श्रेष्ठतमः (for 'तमं). Ks. 7 V1 Bo. 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-8 T G1-2. 6 M1. 5-7 प्रजानां (for पृथिव्यां) —^b) T2 G1. 8 M1. 5-7 'प्रवरं; G2 प्रवरं (for 'प्रवरो). Ds. 7 T G1-2. 6 M1. 5-7 महर्षि (for 'र्षि). —^c) Bs D7 T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिं (for 'स्पति). B7. 8 (marg. as in text) Das. 24 Dn1 प्रश्नमिदं; G1 अश्नमिमं; M7 प्राश्नतमं (for प्रश्नमिमं). —^d) D44 यत्प्रच्छ (for पप्रच्छ). Bs (marg. as in text) मनुं; Ds मुनिं (for गुरुं).

4 ^a) M7 यं (for यत्). Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds D2. 2. 6. 8 यत्र विधिः (Ds 'धि); K7 Ds. 7 T G1-2. 6 M1. 5-7 मन्त्रविधि- (for 'विधि). Ds1 D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 प्रयुक्तं (for प्रवृत्तो). —^b) Ds1

Ds ज्ञानं; G2 जाने (for ज्ञाने). D7 T1 G1. 2 यद्वा (for यत्). D7 विदन्ति (for 'वदन्ति). —^c) Bo तत् (for यत्). D7 प्रकारं; T1 G1. 2 'प्रशानं (for 'प्रकाशं). —^d) V1 Bo Dn4 भगवान् (for भगवन्).

5 K7 om. (hapl.) 5. —^a) K4. 6 Bo. 7-9 Dn1 n4 Ds D2. 2. 6. 8 यत्कार्यं; Ds यस्वर्यं; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 यत्कोत्त- (for यदर्थ-). V1 शास्त्रागम-; D7 (before corr.) शास्त्रगम-; T G1. 2. 6 M1. 5-7 'शास्त्रग्रह-; G2 'शाब्दग्रह-; M1. 6 'शास्त्रग्रह- (for 'शास्त्रागम). G2 M7 'मन्त्रवद्विद्; G2. 6 'वाग्भिर् (for 'विद्भिर्). ☞ Ca. n. 8: अर्थशास्त्रं त्रिवर्गशास्त्रम् । ☞ —^b) Ks Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 अथ; V1 Bo D4. 5. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 यत् (for यत्). —^c) Ś1 K1. 2. 4 महर्षिर् (for महर्षिर्). D7 T G1-2. 6 यदुपास्यते (for यदुपास्यते). D4. 9 तत् (for च). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 किं तत् (by transp.); D4. 9 किं वा; G2 तं किं. Bs फलं (for कथं). Ś1 K1. 2. 4. 6 भवति (for भविता). Ds यथावत्; Ds क्तावत् (for क्व वा तत्).

6 ^a) Ds om. मही. Ds (marg.) महीध्राः (for 'जाः). K7 V1 Bo. 6-9 D7 M1. 7 पवनोऽन्तरिक्षं. —^b) K7 जलौकसश्च; Ds नभौकसश्च (for जलौ). K1 transp. जलं and दिवं. D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 जलौकसोऽग्निश्च जलं तथा द्यौः. —^c) K4. 6. 7 V1 Bo 6-9 Das. 24 Dn1 n4 Ds D4-6. 8. 9 M1. 5-7 चापि (for चैव). Bs (marg.) प्रवृत्तात्; Dn1 प्रभूतात् (for प्रवृत्तौ). —^d)

दिवौकसश्चैव यतः प्रसूता-

स्तदुच्यतां मे भगवन्पुराणम् ॥ ६

ज्ञानं यतः प्रार्थयते नरो वै

ततस्तदर्थो भवति प्रवृत्तिः ।

न चाप्यहं वेद परं पुराणं

मिथ्याप्रवृत्तिं च कथं नु कुर्याम् ॥ ७

ऋक्सामसंघांश्च यजूंषि चाहं

छन्दांसि नक्षत्रगतिं निरुक्तम् ।

अधीत्य च व्याकरणं सकल्पं

शिक्षां च भूतप्रकृतिं न वेदि ॥ ८

स मे भवाग्रांसतु सर्वमेत-

ज्ज्ञाने फलं कर्मणि वा यदस्ति ।

यथा च देहाश्चयवते शरीरी

पुनः शरीरं च यथाभ्युपैति ॥ ९

मनुरुवाच ।

यद्यत्प्रियं यस्य सुखं तदाहु-

स्तदेव दुःखं प्रवदन्त्यनिष्टम् ।

इष्टं च मे स्यादितरश्च न स्या-

देतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।

इष्टं त्वनिष्टं च न मां भजेते-

C. 12. 7376
B. 12. 701. 11
K. 12. 199. 11

Ks om. मे. Kt V1 Ms अगवान्.

7 * T2 ज्ञातुं (for ज्ञानं). Ks च यत्; V1 Bc (marg. as in text). s (marg.) ततः; Bc (also marg.) Das. as Dc Ca तु यत्; D1 T G1-2. s M1. s-1 महत् (for यतः). Ds नराणां (for नरो वै). Ks ज्ञानायते प्रार्थयते नरोव (sic). — * D1 तदा समर्था भवति. K1. s यतस् (for ततस्). G1. s तथा सा; Gs. s M1 तदार्था (for तदर्थो). Ks भवति; Ks 'ली. — * D1 T G1-2. s M1. s-1 चेदहं (for चाप्यहं). D1 T G1-2. s वेदि (for वेद). — * V1 reads from मिथ्या up to व्याकरणं (in 8th) on marg. G1 प्रवृत्तिश्च. Ds न; D1 तु (for च). S1 K1. s. s वि (Ks हि) कुर्यात्; K1 B1. s (marg.) Das. as Ds. 1. s T G1-2. s M1 न कुर्या; Bc प्रकुर्या; Dns Ds न (Ds च) कुर्यात्; M1. s नु कुर्यात् (for नु कुर्याम्).

8 V1 reads up to व्याकरणं on marg. — * Ks अकाम. (for ऋक्साम). S1 K1. s संघांश्च; K1 Ds T2 G1. s संघांश्च (for संघांश्च). Ks Bo. s-9 Das. as Dns. ns Ds Ds. s. s. s चापि; Ds बाहं (for बाहं). — * V1 न क्षेत्रं (for नक्षत्र). Ks Ds. s. s T2 Gs गतिर; T1 गतीर (for गतिं). S1 Ca; छन्दांसि छन्दोविचिन्तिम् । S1 — * Ks laonna; Ds: (before corr.) स; M1. s. s चेत् (for च). — * K1 Ds. s सिष्यांश्च; D1 Gs M1 शीक्षां च (for शिक्षां च). S1 (sup. lin.) K1 Bc (marg.) वेत् (for भूत-). Ks वेति (for वेदि).

9 * K1 आर्षं; Ks आवाग्. Ks Das. as तावद् (for सर्वम्). — Ks Bo. s-9 Das Dns. ns Ds Ds. s. s.

s. s Cn ins. after 9^a: K1 Ds. s after 9:

531* सामान्यशब्दैश्च विशेषणैश्च ।

स मे भवाग्रांसतु तावदेतत्.

[(L. 1) Das विशेषणश्च. — Das om. line 2. — (L. 2) Bc Dns सर्वम्; Dns तावद् (for ता). K1 Ds. s सर्वं न मे क (K1 त्वमेतत्क) भव त्व यथावत्.]

— * Ds ज्ञान-; M1 स्वज्ञाने (for ज्ञाने). D1 T1 G1-2. s फले (for फलं). Bc यावदस्ति; D1 G1. s वा यदेति; T1 Gs. s वा वदेति; T2 वारयति (for वा यदस्ति). — * Dns तथा च; Gs. s यथा हि (for यथा च). Ds om. च. S1 देहांस; K1 देहास् (for देहाच्). S1 K1. s. s त्यज (K1 'ज्य) ते (for ज्यवते). — * S1 K1. s पुनः (for पुनः). Das तु (for च). Das Gs. s तथा (for यथा). Bc Gs. s [अ]भ्युपैति; Ds उपैति (for [अ]भ्यु). — After 9, Bc Ds read 11th for the first time, repeating it in its proper place.

10 M1 om. the ref. D1 T G1-2. s ब्रह्मस्यति (for मनुः). — * M1 प्रियो (for प्रियं). K1 तस्य; Bc यच्च (for यस्य). Das Ds1 यदाहुस्; Dns laonna (for तं). — * Bc (marg.) द्वेभ्यं तदेव (for तदेव दुःखं). — * S1 (orig.) Ks. s Das Ds. s इदं (for इहं). G1 om. च. K1. s T इतरश्च; V1 Bo. s. s (marg. as in text). s Das Ds. 1 Gs. s 'इ च (for 'रश्च). — * K1 कृतं; Gs च मे (for कृते). K1 Gs विधि- (for विधिः). Gs प्रवृत्तिः. — After 10th, Bc-9 D1 T G1-2. s M1. s. 1 ins. 532*, while Das. as ins. lines 1-4 of 532*. The sequence of M1 after

C. 12. 787;
B. 12. 201. 11
K. 12. 199. 11

त्येतत्कृते ज्ञानविधिः प्रवृत्तः ॥ १०

कामात्मकाश्छन्दसि कर्मयोगा

एभिर्वियुक्तः परमशुचीत ।

नानाविधे कर्मपथे सुखार्थी

नरः प्रवृत्तो न परं प्रयाति ।

परं हि तत्कर्मपथादपेतं

10^{ad} is: 11^{ed}, lines 5-6 of 532*, 11^{ed}, lines 1-4 of 532*, 11^{ed}, 11^{ed} (r), 11^{ed} (r), 532* (r). Bo. 1. 9 Mi. 5-7 om. 10^{ed}, Dr T G1-2. 8 om. 10^{ed}-11^{ed}. Bs reads 10^{ed}-11^{ed} after line 4 of 532*. —^a) Ks तु निष्टं. Śi K1 मा; K2 सा (for मा). —^r) Ks त्वेतत्; Ds एतत्.

11 For the sequence in Ms, cf. v. l. 10. Dr T G1-2. 8 om. 11^{ad} (cf. v. l. 10). Bo. 9 read 11^{ad} and Br s Mr read 11^{ad} after line 4 of 532*. Das Dn1 n4 Ds repeat 11^{ad} after line 4 of 532*. Mi. 5. 8 read 11^{ad} (repeating 11^{ed}) after line 4 of 532*. —^a), Bo. 9 Ds Mi. 5. 8 कामात्मकं; Br 'धेकं'; Das (both times) 'तमकश्'; Mr 'तमतश्' (for 'तमकाश्'). Bo. 1. 9 Das Dn1. n4 Ds (last three second time) Mr Cap छन्दसि (for 'सि'). Śi K1. 2. 1 V1 कामयोगाद्; Bo. 1. 9 Dn1. n4 Ds (last three second time) कर्मयोग; Das (both times) lacuna, Ds मृद्युयोगा; Ds. 9 काम; Mi. 5-7 कर्मयोगाद् (for 'योगा'). —^a) Śi K1. 2. 4 वियुक्ताः; Mi. 5-7 वियुक्तः (for वियुक्तः). Śi K1. 2. 4 अश्रुवति; K1 'वतः', Bo. 1. 9 Das (both times). a1 Dn1. n4 Ds (last three second time). 5 आददीत; Ds 9 अस्म (Ds 'स्य' वेदः; Mr आविशेत (for अश्रु-वीत). — After 11^{ed}, Das. a4 Ds ins. lines 5-6 of 532*. Bo om 11^{ed}. Bo Ds read 11^{ed} for the first time after 9. Br. s read 11^{ed} for the first time after line 4 of 532*. —^a) Br (first time) damaged. K1 Bo (first time). 1. 8 (last two second time) Das a4 Ds. 8 (first time) 9 नानाविधैः; Mi. 5-7 (all both times) नानाविधे (for विधे). Śi K1. 2. 4 Bs (first time) कर्कशे; Ks 'कली'; K1 Bo (first time). 1. 8 (last two second time) Ds (first time) 'फले. (for 'पथे). Mr (both times) सुखं हि (for सुखार्थी). —^a) Ks Bo. 1. 8 (last two first time) निरयं (for न परं). Br. s (both second time) प्रपद्येत (for प्रयाति). — Ks. 1 V1 Bo Dn1. n4 Ds Ds. 4. 8-9 Gn. 8 ins. after 11^{ed}; Bo. 9 T G1-2. 8 ins. after 10^{ed}; Das. a4 ins. lines 1-4 after 10^{ed}; Das. a4 Ds ins. lines 5-6 after 11^{ed}; Mi. 5. 7 ins. lines 1-4 after 10^{ed} and repeat the same with lines 5-6 after 11: Ms ins. lines 5-6 after 11^{ed} and lines 1-4 after 11^{ed} and repeats after the repetition of 11^{ed};

532*

बृहस्पतिरुवाच ।

इष्टं त्वनिष्टं च सुखासुखे च

साशस्त्रवच्छन्दसि कर्मभिश्च ।

मनुस्वाच ।

एभिर्वियुक्तः परमाविदेश

एतत्कृते कर्मविधिः प्रवृत्तः ।

आत्मादिभिः कर्मभिरिष्यमानो

[5]

धर्मे प्रवृत्तो ह्युत्तमानुस्वार्थी ।

[Ks. 1 Bo. 1 Das. a4 Ds. 5. 7. 8 T G1-2. 8 Mr (both times) om. the ref. V1 Ds om. lines 1-4. — (L. 1) K1 Ds. 9 प्रजा; Das इदं (for इष्ट). Ds त्वनिष्टे; Dr G1. 8 जानिष्टं; T1 Gs च निष्ट; Mi. 5-7 (all second time) च इष्ट (for त्वनिष्ट). Dr T G1-2. 8 Mi. 5-7 (last four both times) शुभाशुभं (for सुखासुखे). — After line 1, K1 Ds. 8 read for the first time 11^{ed}, repeating it in its proper place. — (L. 2) K1 Ds. 8 त्वकर्मभिश्च; Bo. 5. 8 Ds त्वत् (Bo 'व' इच्छदति; Bo Das. a4 तत्तच्छन्दसि; Ds तत्तच्छन्दसि; Dr T G1. 8. 8 तत्तच्छन्दसि; Ds तत्तच्छन्दसि; Gs Mi. 7 (last two both times) तत्तच्छन्दसि; Mi. 8 (both both times) तत्तच्छन्दसि (for त्वव'). K1 सश्वद*; Ds. 8 छन्दसश्च; Dr T1 Gs. 8 कर्मवश्च; T2 कर्मवश्च (for 'भिश्च). — Some MSS. om. the ref. — (L. 3) Bo Dr T1 G1-2. 8 एतत् (for एभिर्). Bo. 8 Das. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 8-9 T1 Gs वियुक्तः; Mr (first time) विषक्तः (for वियुक्तः). K1 Ds. 9 आविशेतत्; Das आद-दीत; Das T G1-2. 8 Mi. 5. 8 (last three both times). 7 (first time) आविशेत; Mr (second time) आविशेत (for आविशेत). — (L. 4) Das. a4 एतत्; Dr T G1-2. 8 Mr (first time) नैतत्; Mi. 5. 8 (all both times) इत्ये-तत्; Mr (second time) नैतत् (for एतत्) Bo ज्ञान- (for कर्म). T2 Gs. 8 -विधिप्रयुक्तं; Mr (first time) -विधि प्रवृत्तं (for -विधिः प्रवृत्तः). — Bo. 9 Mi. 5-7 read 11^{ad} (Br Mr 11^{ad}; Bs 10^{ed}-11^{ed}) after line 4; while Das Dn1. n4 Ds repeat 11^{ad} after line 4. — (L. 5) Bo (marg.). 1-9 Das. a4 नानाविधैः (for आत्मादिभिः). V1 बन्धमानो; Bo अथ; Dr T1 Gs. 8 Cap इज्य; T2 इज्य; G1. 2 इज्यमाना; Mi. 5 (both times). 8 तुष्यमानो; Mr उज्य; Cs अयं (for इज्य). — (L. 6) Bo धर्मे-प्रवृत्तो; Dr T1 G1 Ms (both times). 7 धर्मेषु प्रवृत्तो; T2 Gs. 8 धर्मेषु युक्तो; Gs धर्मेषु रिक्तो (for धर्मे प्रवृत्तो). K1

निराशिपं ब्रह्मपरं ह्यवश्यम् ॥ ११

प्रजाः सृष्टा मनसा कर्मणा च
द्वावप्येतौ सत्पथौ लोकजुष्टौ ।

दृष्ट्वा कर्म शाश्वतं चान्तवच्च

मनस्त्यागः कारणं नान्यदस्ति ॥ १२

स्वेनात्मना चक्षुरिव प्रणेता

निशात्यये तमसा संवृतात्मा ।

ज्ञानं तु विज्ञानगुणेन युक्तं

कर्माशुभं पश्यति वर्जनीयम् ॥ १३

सर्पान्कुशाग्राणि तथोदपानं

ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति ।

अज्ञानतस्तत्र पतन्ति मूढा

ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम् ॥ १४

कृत्स्नस्तु मन्त्रो विधिवत्प्रयुक्तो

यज्ञा यथोक्तास्त्वथ दक्षिणाश्च ।

अन्नप्रदानं मनसः समाधिः

पञ्चात्मकं कर्मफलं वदन्ति ॥ १५

गुणात्मकं कर्म वदन्ति वेदा-

स्तस्मान्मन्त्रा मन्त्रमूलं हि कर्म ।

विधिविधेयं मनसोपपत्तिः

फलस्य भोक्ता तु यथा शरीरी ॥ १६

शब्दाश्च रूपाणि रसाश्च पुण्याः

स्पर्शाश्च गन्वाश्च शुभास्तथैव ।

नरो नसंस्थानगतः प्रभुः स्या-

C. 12. 7388
B. 12. 201. 20
K. 12. 199. 21

Da. 2. 8 सुत्वार्यैः; Ds सुत्वार्यैः.]

— Kr Da 9 read for the first time 11" after line 1 of 532*. — ') G1 परा; G2. 9 परं (for परं). Da1 Ds यत् (for तत्). Kr Da. 9 (all first time) Mr (second time) कर्मक-नाद्; Bo 'पदाद्; Br 'सुखाद्; Ds 'पयान् (for 'पयाद्). Kr Da. 9. 9 (all [except Ds] second time) G1 अपेतो (G1 'ता); Da. 9. 9 अपे-तान्; T2 अपेति (for 'त'). — ') Mr ब्रह्मपरा. Ks ह्यपश्यं; Ks सुवेद्यं; Kr (second time) Bs-9 Dn1. n8 Ds (second time). 2. 9 (second time) Mr (first time) ह्यपेति; Kr (first time) V1 Bo. 9 (marg.) Da. 9. 9 Ds Da. 9. 9 (first time). 9. 9 (first time) ह्यवेद्यं (for ह्यवश्यम्). Dr T G1-2. 6 M1. 2. 6. 1 (second time) निराशिषो (T2 'शिरो; G2 'शिषं) यत्पदमायुयन्ति.

12 ") Ks Dn1 सृष्ट्वा (for सृष्ट्वा). S1 K1. 2 वा (for च). Cc: मनसा मनोव्यापारप्रधानतया सृष्टाः समस्त-मारादयः एवानादौ रताः । यास्तु कर्मव्यापारप्रधान्येन... सृष्टास्ताः कर्मणि बागादौ रताः । Cc — ') Ks Bo Da. 9 द्वावेतौ; Kr Bo. 7. 9 Dn1. n8 Ds Ds. 2. 2. 9 M1. 1-7 द्वावेतौ (for द्वावप्येतौ). K1 (sup. lin. as in text) लोकजुष्टौ; Ks 'दृष्टौ (for 'जुष्टौ). — ') Ks V1 Bo. 9 (marg. as in text). 1. 2 (marg. as in text). 9 Da. 9. 9 Dn1. n8 Ds Ds. 2. 2. 9 दृष्टं; Dr T G1. 2 दृष्टं (for दृष्ट्वा). Dr T G1-2. 6 [अ]शाश्वतं (for शा). S1 K1. 2. 2 चांतकं च; Ds चांतवच्च. — ') Dr T G1-2. 6 M1. 1-7 मनस्त्यागे (for 'स्त्यागः). T2 Gs. 9 नात्र वेधि (for

नान्यदस्ति). Cc: मनस्त्यागो मनसा कर्मणस्त्यागो न तु मनस एव त्यागः । Cc

13 ") T1 स्वेनात्मा (for 'रमना). S1 K1 प्रणीता; Kr Da. 9 [अ]प्रणेता (for प्र). — ') Ds जु (for तु). Dr T1 G1-2. 6 -गुणोपपन्नं (G1 'जः); Mr -गुणोपपुक्तं (for -गुणेन युक्तं).

14 ") S1 K1. 6 सर्पाः; Dr T G1. 2. 6 सर्पान् (for सर्पान्). Kr तदोदपातं; Bo तथोदपानं (for तथोद-पानं). Cc: कुशाग्राणि कुशाग्रप्रभृतीनि तीक्ष्णवाराणि । Cc — ') Ds अविज्ञातस्व (for अज्ञानतस्व). Ks. 6 V1 Bo. 9-9 Da. 9. 9 Dn1. n8 Ds Ds. 2. 2. 6 केचिज् (for मूढा). — ') Ds1 ज्ञानं (for ज्ञाने). Ds तथा (for यथा). G1 [अ]विशिष्टं; G2 विशिष्टः.

15 ") Gs. 9 कृत्स्नश्च; Mr कृत्स्नं तु. Mr मन्त्रे. Dr T1 G1. 2 कृत्स्नाश्च मन्त्रा विधिवत्प्रयुक्ता. — ') Ds. 9 यज्ञो; Dr G1. 2 यथा (for यज्ञा). Ks. 6. 7 V1 Bo. 9-9 Da. 9. 9 Dn1. n8 Ds Ds-2. 2. 9 M1. 1-7 त्विह; Dr T G1-2. 6 सह (for स्वय). — ') Kr Mr मनसा; T1 च मनः. Ds समाधेः. Cc: पञ्चात्मकम् मन्त्रविधिद्वयस्त्विग्यज-मानेति पञ्चकारणसमुत्थम् । Cc

16 ") Ds Dr T G1-2. 6 M1. 1-7 गुणागुणं (for 'रमकं). Bs. 9. 9 Da. 9. 9 -फलं वदन्ति; Ds विदन्ति वेदास्व (for वदन्ति वे). — ') Dr T1 G1-2 तस्यो (for तस्यान्). Ks. 6. 7 V1 Bo Dn1. n8 Ds Ds-2. 2. 9 Gs M1. 1-7 मन्त्रो; Br laouna; G1 वेदा (for मन्त्रा).

C. 12. 7386
B. 12. 201. 20
K. 12. 189. 21

देतत्फलं सिध्यति कर्मलोके ॥ १७

यद्यच्छरीरेण करोति कर्म

शरीरयुक्तः समुपाश्रुते तत् ।

शरीरमेवायतनं सुखस्य

दुःखस्य चाप्यायतनं शरीरम् ॥ १८

वाचा तु यत्कर्म करोति किंचि-

द्वाचैव सर्वं समुपाश्रुते तत् ।

मनस्तु यत्कर्म करोति किंचि-

न्मनःस्थ एवायमुपाश्रुते तत् ॥ १९

यथागुणं कर्मगणं फलार्थी

करोत्ययं कर्मफले निविष्टः ।

तथा तथायं गुणसंप्रयुक्तः

शुभाशुभं कर्मफलं मुनक्ति ॥ २०

मत्स्यो यथा स्रोत इवामिपाती

तथा कृतं पूर्वमुपैति कर्म ।

शुभे त्वसौ तुष्यति दुष्कृते तु

न तुष्यते वै परमः शरीरी ॥ २१

यतो जगत्सर्वमिदं प्रवृत्तं

ज्ञात्वात्मवन्तो व्यतिथान्ति यच्चतु ।

यन्मन्त्रशब्दैरकृतप्रकाशं

तदुच्यमानं शृणु मे परं यत् ॥ २२

रसैर्वियुक्तं विविधैश्च गन्धै-

Ks. 7 V1 B7 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 T3 M1. 5-7 मंत्रपूर्वं
(for 'मूलं'). Bs. 8. 9 Das. 84 वेदास्तस्मान्मंत्रपूर्वं हि कर्म.
—^a) Ś1 K1. 2 विधेयो (for 'यं'). K7 [उ]त्पत्तिः (sio);
T [उ]त्पत्तिः (for 'पत्तिः'). —^d) G1. 2 फलोपभोक्ता (for
फलस्य भोक्ता). Ds Gs जु; D7 T G1. 2 च (for तु).
K4. 6 V1 Bo. 7-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-9 T
G1-2. 6 M1. 7 तथा (for यथा).

17 ^a) Ds1 शब्दश्च. —^b) Gs स्वर्गाश्च (for स्प-
र्गाश्च). —^c) Ś1 K1. 2 रसो (for नरो). Ś1 K1. 2. 4. 7
Bs Das. 84 D4. 9 [S]रसः; V1 [S]रसं; Ds T3 M6. 7
रहः; Ds laouna, D7 G1. 2 गतः; T1 रथे; Gs. 6
रथः (for नसं). Ś1 (sup. lin.) चतः; Ds भतः
(for गतः). ☞ Ca: रसस्थानगतः रागाधिष्ठितः ॥ Cn:
नसंस्थानगत इत्येकं पदम् । मरणमप्राप्तो जीवश्चेव स्यात् । ☞
—^d) Ś1 K1. 2 4. 7 V1 D4. 9 कर्मणि स्यात्; Bs (marg.)
D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 'णोस्य; Ds 'णा ध्रुवं (for कर्म-
लोके).

18 ^b) Ds युक्तः (for युक्तः). Ds समुपाश्रुते (for
'श्रुते'). —^{18^a} = 12 461*, lines 1-2. Ms om.
(hapl.) 18^a-19^b. —^d) K1 दाप्यायतनं; Ds वाप्या;
M7 चास्या.

19 Ms om. 19^a (of. v. l. 18). —^a) Das D4
तु; D4. 7 T1 G1-2. 6 च (for तु). Ms तत् (for
यत्). —^c) Ks om (hapl.) 19^a. —^b) Ś1 K1. 4. 7
D4. 8. 9 वागेव; Ds तदेव (for वाचैव). —^c) Ds
तत् (for यत्). K7 om. (hapl.) from करोति up to
कर्म (in 20^a). —^d) D7 T1 G1-2. 6 M7 मनःस्थम्;

T3 'स्तद् (for मनःस्थ). D7 T G1-2. 6 एवेदम् (for
एवायम्).

20 K7 om. up to कर्म (of. v. l. 19). —^a) Ks
V1 Bo. 8. 7. 8 (marg. as in text) Das. 84 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8. 8 यथा यथा (for यथागुणं). K4. 7 V1 Bo.
8-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-2. 6 M1. 5-7 Cn. 8
गुणं; Ks गुणान् (for गणं). Bs फलार्थं; Das
फलार्थं. —^b) Ks यत् (for अयं). K7 D4. 9 कर्म-
गुणे; T G1-2. 6 M7 'पथे (for 'फले). Ś1 K1. 2
विविष्टः (for निविष्टः). —^c) Ds T3 तथा यद् (for
तथायं). Ds गुणसंप्रयुक्तः; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7
'वत्प्रयुक्तः (M7 'क्त). —^d) D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 स
मुक्तं (for मुनक्ति).

21 ^a) Ks. 7 Ds1 D4. 8. 9 स्रोत (for स्रोत). K1
M5. 6 [अ]तिपाती; K7 D4. 8. 9 T G1-2. 6 [अ]भियाति;
Das ** पाती (for [अ]भिपाती). —^b) Gs. 6 पुष्यम्
(for पूर्वम्). ☞ Ca: कृतं कर्तारम् । ☞ —^c) G1
[S]ति (for तु). Ś1 K1. 2 D4. 9 तिष्ठति (for तुष्य-
ति). Ks दुष्कृतेषु; K7 D4. 4. 9 'ते च (for 'ते तु).
—^d) M1. 5. 6 दुष्यते (for तु). K7 D4. 9 [S]तो
(for वै). Ks शरीरे. ☞ Ca: परमः शरीरी क्षेत्रज्ञ
ईश्वरः । ☞

22 ^a) Ś1 K1. 2. 4 ततो; M7 यतो (for यतो).
K1 पूर्वम् (for सर्वम्). —^b) Ks ज्ञानात्मवन्तो; K7
D4. 9 ज्ञानात्मना (Ds 'जा)तो (for ज्ञानात्मवन्तो). Ś1
K1. 2 अभियाति; Ks व्यधि; Bs (marg.) Das 84
Ds1 ह्य (Ds1 व्य) धियाति; Dn1 व्यभियाति; Ds1

रशब्दमस्पर्शमरूपवच्च ।

अग्राह्यमव्यक्तमवर्णमेकं

पञ्चप्रकारं समुज्जे प्रजानाम् ॥ २३

न स्त्री पुमान्वापि नपुंसकं च

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्नवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९४ ॥

न सन्न चासत्सदसन्न तन्न ।

पश्यन्ति यद्ब्रह्मविदो मनुष्या-

स्तदक्षरं न क्षरतीति विद्धि ॥ २४

१९५

मनुरुवाच ।

अक्षरात्स्वं ततो वायुर्वायोर्ज्योतिस्ततो जलम् ।

जलात्प्रसृता जगती जगत्यां जायते जगत् ॥ १

इमे शरीरैर्जलमेव गत्वा

जलाच्च तेजः पवनोऽन्तरिक्षम् ।

खाद्वै निवर्तन्ति नभाविनस्ते

ये भाविनस्ते परमाप्नुवन्ति ॥ २

नोणं न शीतं मृदु नापि तीक्ष्णं

G. 12. 7396
B 12. 202. 3
K. 12. 200. 3

[S]प्यभियंति; Ds. 9 [S]प्यधि(Ds. 'भि)यांति; Ds [S]प्यभयंति; Ds व्यतिर्यंति; Dr T G1-2 6 M1. 5-1 [S]प्यु(M1. 5-1 'भ्यु)पयंति (for व्यति). Ś1 K1. 2 Ds. 9 यांति; K1 यांति; Ds यत्नात्; Dr T G1-2. 6 M1. 5-1 यांति (for यत्नात्). —^a) Dr T1 G1. 2 -प्रकारं (for प्रकाशं).

23 ^a) Ks Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6. 8 विमुक्तं; Dr T1 G1 विविकैर; Gs विमुक्तैर (for विमुक्तं). —^b) Ś1 K1. 2 अरूपं च (for 'वच्च). —^c) Gs अगृह्यम् (for अप्रा'). Das अनंतम् (for अवर्णम्). —^d) Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. 24 Ds. 2. 5. 8 -प्रकारान्; Ds -प्रकाशं (for 'रं). Kr V1 Bs 8 (marg. as in text) Ds. 6 Ms. 1 सृजते; Dr T G1-2. 6 सृजति (for समुज्जे). ☞ Cs: पञ्चप्रकारं पञ्चभूतारमकम् । ☞

24 ^a) Ś1 K1. 1. 4. 7 Bo. 3. 6 Das D1. 9 Ts Gs M1. 5-1 वा न; Ks V1 Bo. 7 Das Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 8 नापि; Dn1 नाति. (for वापि). V1 Ds1 Ds. 7 T G1-2 6 M1. 5-1 वा (for च). —^b) Ks V1 Ds M1. 5. 6 वासत्; G1. 2 चासत् (for चासत्). K1. 2. 6 Das Dn1 Ds1 Ds तन्न; Ds तत्तत्; Gs तं च (for तन्न). —^c) Ks Das 24 Ds1 Ds. 6 8 क्षरति.

Colophon. —Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 9 T G1-2. 6 M1. 5-1 मोक्षधर्म. —Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 5. 1 V1 Bo. 6-9 Das 24 Dn1. 24 Ds Ds. 4. 5. 8. 9 मनुब्रह्मस्पतिर्वाचः; Ds1 Ds ब्रह्मस्पतिर्वाचः; M1. 5-1 मनुब्रह्मस्पतिर्वाचे शरीर-

फल(Mr om. फल)भोक्तृविविधिः. —Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 28; Dn1 Ds Dr T1 G1. 2. 6 M1. 5-1 27; Ds. 2 26; T1 G2 41. —Śloka no.: Dn1 Dn1 Ds 27; Dn1 29.

195

1 Dr. 8 T G1-2. 6 M1. 5-1 ब्रह्मस्पतिर् (for मनुर्). —^a) K1 om. ततो. —^b) K1 वायुर; Dn1. 24 Ds ततो (for वायोर्). Dr T1 G1-2 6 तथा (for ततो). —^c) Das (before corr.) Ds. 9 जगत्या.

2 ^a) Ks 1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 5. 8 एतैः; Ds हृदं (for इमे). Ks शरीरा; Ds 'रे; Ds 'रं (for 'रैर्). Ś1 K1. 1. 4 गंधा (sic); Ds मत्वा (for गत्वा) ☞ Cv: शरीरैः मस्मीभूतशरीरैः । ☞ —^b) K1. 4 जलाश्. Ds तेजाः. Kr V1 Bo. 6. 7. 9 पवनोन्तरीक्षं; Ds. 7 'न य (Dr 'नाय) या ख; T G1-2. 6 'नांतरिक्ष (Ts Gs. 6 'क्षे). —^c) Ds स्याद् (for स्वाद्). Ds न च; M1. 1 Cv च (for न). K1 भाविनास्; Ds भावितस् (for 'नस्). ☞ Cn: भाविनः, भावोऽश्वरं तद्येषामात्मत्वेनास्ति ते । ☞ —^d) Ks Bo. 7. 8 (marg. as in text) 9 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5 8 मोक्षं च ते वै; Dr यथाविनस्ते (sic); Cp ये भाविनस्ते (as in text). Ds आप्नुवति (for आप्नु). Gs तद्वै पदां मुख्यमवाप्नुवति. ☞ Cp: परं मोक्षमनाहुति-लक्षणम् ॥ Cs: परमस्वभावं परमात्मप्रकृतिम् ॥ Cv (reading [S]भाविनः): अभाविनः मुक्ताः । ☞

C 12 7395
B 12 202. 3
K. 12. -00. 3

नाम्लं कषायं मधुरं न तिक्तम् ।
न शब्दवन्नापि च गन्धवत्-
च रूपवत्तत्परमस्वभावम् ॥ ३
स्पर्शं तनुर्वेदं रसं तु जिह्वा
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दान् ।
रूपाणि चक्षुर्न च तत्परं य-
दृक्कान्त्यनध्यात्मविदो मनुष्याः ॥ ४
निवर्तयित्वा रसनं रसेभ्यो
घ्राणं च गन्धाच्छ्रवणे च शब्दान् ।

3 °) Dn1 तीक्ष्णं; Ds1 ज्ञातं (for शीतं). M1. 5-1 नोत (for नापि). — °) T1 G1-3. 6 न सं- (for नाम्लं). Da1 तिक्ष्णं (for तिक्तम्). — °) K1 शब्द-
वान्. Ks D4. 5. 6 T2 चापि न; Bs नापि हि; Ds
Gs M1 नापि न (for नापि च). Ś1 K2. 4 B8 (marg.
as in text) गंधवंतं (for 'वत्तन्'). Ks D4. 5. 7 T
G1-3. 6 M1. 5-1 च (for तत्). — °) Ś1 K1. 2 न रूपं
तत्; K2 न स्पर्शवत्तत् (for न रूपवत्तत्). Ś1 K1. 2
V1 Ds Gs परमं (for 'म').

4 °) Da1 स्पर्शसु; M5. 1 स्पर्शसु (for स्पर्शं).
M1. 5. 1 रससु (for रसं). Ks. 1 V1 Bo. 6. 1 Da3
Dn1. n4 Ds D2. 3. 6 T G1-3. 6 M1. 5 च; Dr न
(for तु). — °) Ks Dr घ्राणं; V1 घ्राणौ (for
घ्राणं). K1 Ds. 9 तु; D4 नु (for च). Dr T G1-3. 6
गंधं (for गन्धान्). Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4
Ds1 D2. 8 श्रवणौ; K7 Ds2 D4. 5. 7 T G1-3. 6 M1.
5-1 श्रवणं (for 'णै'). K7 Ds. 9 तु; D4 नु (for
च). Dr T1 G1-3. 6 शब्दं (for शब्दान्). — °) V1
यत्परं; Ds तत्फलं (for तत्परं). Ś1 K1. 2 तद् (for
यद्). — °) T2 गृह्णाति. Bs अनाध्यात्म; G2 अन-
ध्यात्म- (for 'ध्यात्म-'). D4 7 मनुष्यः.

5 °) Ks Bo. 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8
T1 M1. 5-1 रसनां (for 'नं'). — °) K1 घ्राणे (for घ्राणं).
D4 गंधान्; Dr गंधः (for गन्धान्). Ks V1 Bo.
6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8 श्रवणौ; K7 Ds. 7. 9
T G1-3. 6 M1. 5-1 श्रवणं (for 'णै'). Da4 शब्दान्.
— °) Ks V1 Bo 6-9 Da3. a4 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 8
M1. 5-1 त्वचं (for तनुं). Ds रूपगुणां. K7 Bs D4.
5. 1 T G1-3. 6 M1. 5-1 च (for तु). — °) K1. 4. 1
D4. 9 स्तः; Dr T G1-3. 6 M1. 5-1 तं (for स्तं).

स्पर्शाच्चतुं रूपगुणान् चक्षु-
स्ततः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ ५
यतो गृहीत्वा हि करोति यच्च
यस्मिंश्च तामारभते प्रवृत्तिम् ।
यस्मिंश्च यद्येन च यथ कर्ता
तत्कारणं तं समुपायमाहुः ॥ ६
यच्चाभिभूः साधकं व्यापकं च
यन्मन्त्रवच्छंसते चैव लोके ।
यः सर्वहेतुः परमार्थकारी

ॐ C7 (reading तत्स्वभावं) : तेषां दिव्यगन्धरसादीनां
स्वभावो यस्य । ॐ

6 °) Ś1 K1. 2 V1 Bo. 6-9 Da3. a4 Ds M5 ततो
(for यतो). G1 ग्रहीत्वा. Ś1 K1. 2. 4 यश्च; Dr T1
G1. 2 M1. 5-1 यद्यद्; T2 Gs. 6 सर्वं (for यच्च). — °)
V1 तस्मिंश्च; Dr T1 ज्ञं (for यं). Dr T G1-3. 6
M1 5-1 याम् (for ताम्). G1. 8 प्रवृत्तिः. — °) Ds1
Dr T1 G2. 3. 6 यस्मै च; D4 यस्मिंश्च; G1 यस्मै* (for
यस्मिंश्च). K4 ये-यो न; B8 (marg.) यत्नेन; Ds
यद्येन; Ds यद्येव; Dr T1 G1. 3. 6 तद्येन (for यं).
Gs. 6 यच्च तच्च (for यश्च कर्ता). — °) K4. 6 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2. 6. 8 G2 यत् (for तत्). Ks कारणसु
(for 'णं'). K2 Dn1 lacuna; Ks Bo Dn1 Ds D2.
3. 8 ते; V1 Bs 8 (marg.). 9 Ds-1 T1 G1-3. 6 तत्
(for तं). K4 6 Bo Dn1. n4 Ds D2. a. 6. 8 समुपायम्;
V1 Bo-9 Da3. a4 Ds समवायम्; Dr T G1-3. 6 समु-
पेयम्; M1. 5-1 स्वमुपायम् (for समु). D4. 9 तत्कार-
णां तत्स्वमुपायमाहुः. ॐ Cs (reading समुपेयम्) : स्वं
उपेयं लयस्थानं स्वभावमाहुः । अयमर्थः । लोके यान्युपादान-
त्वेनाधिकरणत्वेन कारणत्वेन कर्तृत्वेन च कारणानि दृष्टानि
तेषामसाधारणमुपपत्तिस्थानं परमात्मानमाहुरेति । ॐ

7 °) Ś1 (orig.) यश्चाविभूः; Ś1 (sup. lin.) यश्चा-
भिभूः; K1 यश्च विभिः; K2. 4 यश्च विभूः; Ks Dn1.
n4 यद्वाप्यभूद्; K7 D4. 9 यच्च ब्रह्म; V1 D2. 2. 5
यच्चाभिभूद्; Bo. 6-9 Ds. 8 यच्चाप्यभूद्; B8 (marg.)
यच्चाभिभूद् (for 'भिभू'). Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Da3. a4
Dn1. n4 Ds D2-3. 3. 2 T2 Gs. 6 M1. 7 Cs व्यापकं (D4
'नं; Ds M1 'कः) साधकं (by transp.). M1. 7 यत्
(for च). Dr T1 G1. 2 यच्चापि पूर्वापरसाधकं च; M5. 6
यच्चाभिभूः व्यापकसाधकं यत्. — °) T2 Gs. 6 M1 मंत्रविच्

तत्कारणं कार्यमतो यदन्यत् ॥ ७

यथा च कश्चित्सुकृतैर्मनुष्यः

शुभाशुभं प्राप्नुतेऽथाविरोधात् ।

एवं शरीरेषु शुभाशुभेषु

स्वकर्मजैर्ज्ञानमिदं निबद्धम् ॥ ८

यथा प्रदीपः पुरतः प्रदीप्तः

प्रकाशमन्यस्य करोति दीप्यन् ।

तथेह पञ्चेन्द्रियदीपवृक्षा

ज्ञानप्रदीप्ताः परवन्त एव ॥ ९

यथा हि राज्ञो बहवो ह्यमात्याः

पृथक्प्रमाणं प्रवदन्ति युक्ताः ।

तद्वच्छरीरेषु भवन्ति पञ्च

ज्ञानैकदेशः परमः स तेभ्यः ॥ १०

यथाचिपोऽग्नेः पवनस्य वेगा

मरीचयोऽर्कस्य नदीषु चापः ।

गच्छन्ति चायान्ति च तन्यमाना-

स्तद्वच्छरीराणि शरीरिणां तु ॥ ११

यथा च कश्चित्परशुं गृहीत्वा

धूमं न पश्येड्वलनं च काष्ठे ।

तद्वच्छरीरोदरपाणिपादं

C. 12. 7405
B. 12. 202. 12
K. 12. 200. 12

(for 'वच्'). Ks छेत्स्यति; Ks Bo 6-8 Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6. 8 स्थास्यति; Kt Ds. 9 शस्यते; V1 Bo स्थाप्यते; Tz Gs. 6 M1. 5. 6 क्षि (Gs क्ष) व्यति; M1 क्षस्यति (for क्षस्यते). Ks V1 Bo. 6 Das Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6. 8 Tz M1. 5-7 चापि; Kt वैव; Bs (marg). 1-9 Das जीवः; Gs. 6 सर्व (for चैव). M1 लोकः (for लोके). Dt T1 G1. 2 यन्मंत्रमार्ज्यति सर्वलोकः. ॐ Cv: मन्त्रवत् सर्वलवेदप्रतिपाद्यम् । ॐ —^a) Ds: Dt T G1. 2. 5 यत् (for यः). S1 K1. 2 4. 5. 7 V1 Bo. 7-9 Das Dn1 Ds. 2. 5. 6 परमात्मकारी (for 'र्थकारी'). —^a) Bs यदा-
न्यत्.

8 ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds-6 8. 8 हि (for च). Bs 8 Dt. 7. 9 T G1. 2. 5 M1 5-7 स्वकृतैर्; Dn1 सुकृतो (for 'तैर्'). —^b) Tz चाप्नुते (for प्रा). Ds तथा; T G1. 2. 5 M1. 5-7 च (for स्य). —^c) Ds शरीरेषु (for 'रेषु'). —^d) Ds. 7. 9 T G1. 2. 5 M1. 5-7 स्वकर्मभिर् (Gs 'क' (for 'जैर्'). Gs. 6 निर्बंधनं (for निबद्धम्).

9 ^a) Ds यथा (for यथा). Ks. 6 V1 Bo 6-9 Das. 21 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6 प्रदीप्तः (for 'पः'). Ds Dt T1 परतः (for पु). Ks प्रकाशः; V1 Bo. 6-8 Das 21 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6 प्रदीपः; Gs 'सं' (for 'सः'). ॐ Cs: अत्र प्रदीपशब्देन प्रदीपाचारो वर्तिकादिर्विवक्षितः । ॐ —^b) Dn1 प्रकाशमानस्य; Dt T1 G1. 2. 5 'सम्यक्स्य' (for 'सम्यक्स्य'). S1 K1 दीप्यः; Ks दीप्यः; Kt Ds. 9 दीप्तः; Dt T G1. 2. 5 M1. 5-7 विद्वत् (T1 G1. 2 'द्वा') (for दी-
प्यन्). —^c) Kt यथेह; Das. 21 तथेति; Ds. 7 T G1. 2. 5 M1. 5-7 तथैव (for तथेह). S1 K1. 2 दीपवृक्षा; Cs 'वृक्षा' (as in text). ॐ Cv: पञ्चेन्द्रियाण्यदीपैः स-

हिता वृक्षाः, देहाख्यवृक्षा । ॐ —^a) G1 ज्ञानः. S1 K1. 2 B1 9 प्रदीपा; G1. 2 प्रदीप्तः (for 'स्ताः'). Kt परमं त एव; Dt परमं तदेव (for 'वन्त एव').

10 ^a) B1 Dn1 Ds-1 राज्ञा (for राज्ञो). Gs बहु-
मृत्यमाना (for बहवो ह्यमात्याः). —^b) B1 सम्यक्;
Ds प्रथक्; G1 प्रथक् (for पु). S1 K1. 2. 7 Ds. 9
प्रवादे; Cs प्रमाणं (as in text). K1 om. प्रवदे.
ॐ Cs: प्रमाणं प्रमितमर्थम् । ॐ —^c) B1 यद्वत् (for
तद्वत्). B1 विश्व; T1 युक्ता (for पञ्च). V1 तद्वच्छरीरे
प्रभवति पंच. —^d) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das 21 Dn1. 24
Ds1 Ds-2. 5-9 G1-2. 5 ज्ञानैकदेशः; M1 'देश' (for
'देशः'). Kt Ds शतेभ्यः; G1 स एभ्यः (for स तेभ्यः).

11 ^a) Ds यथाचिपो; Gs यथाचिपा. Kt Das
[5]क्षिः. K1. 6. 7 Bo. 9 Das 21 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6
वेगो; Gs वेगान् (for वेगा). —^b) K1 मारीचयो-
रकस्य (sic). B1 वेगा; G1 वापः (for चापः).
—^c) K1. 2 चायति; Ds वायति. S1 (sup. lin.)
उद्यमानास्; K1. 6 V1 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5. 6 संचरं-
त्यस्; Kt Ds. 6 संतनानि; Bo संतरेत्यस्; Bs संच-
रति; Bs Cpp संवरत्यस्; Bs संति वास्य; Das. 21
संतनयस्; Dt T G1. 2. 5 M1. 5-7 संतनास्तु (for तन्म-
मानास्). ॐ Cp: संतरेत्यः, संतवतः, संवरत्यः प्रसरत्य-
इत्यपि पाठो भवति । ॐ —^d) Ds. 9 तु (for तु).

12 ^a) Das as lacuna; Ds1 M1. 5-7 हि; G1. 2
स (for च). M1 परमं (for 'क्षुं'). —^b) Kt G1. 2
च (for न). Gs 6 न (for च). Kt Ds1 योगात्
(for काष्ठे). —^c) S1 K1 2. 4. 7 Ds1 om. (hapt.) 12'-13'.
—^d) B1 partly damaged. Dn1 पाणिपादे (for

G. 12. 7495
B. 12. 202, 12
K. 12. 200, 12

लिङ्वा न पश्यन्ति ततो यदन्यत् ॥ १२
तान्येव काष्ठानि यथा विमथय
धूमं च पश्येज्ज्वलनं च योगात् ।
तद्वत्सुबुद्धिः सममिन्द्रियत्वा-
द्बुधः परं पश्यति स्वं स्वभावम् ॥ १३
यथात्मनोऽङ्गं पतितं पृथिव्यां
स्वप्नान्तरे पश्यति चात्मनोऽन्यत् ।
श्रोत्रादियुक्तः सुमनाः सुबुद्धि-
लिङ्गात्तथा गच्छति लिङ्गमन्यत् ॥ १४
उत्पत्तिवृद्धिक्षयसंनिपातै-

र्न पुज्यतेऽसौ परमः शरीरी ।
अनेन लिङ्गेन तु लिङ्गमन्य-
द्वच्छत्यदृष्टः प्रतिसंधियोगात् ॥ १५
न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
न चापि संस्पर्शमुपैति किञ्चित् ।
न चापि तैः साधयतेऽथ कार्यं
ते तं न पश्यन्ति स पश्यते तान् ॥ १६
यथा प्रदीपे ज्वलतोऽनलस्य
संतापजं रूपमुपैति
न चान्तरं रूपगुणं विभर्ति

'पादं'. M1 तद्वच्छरीरादपराणि पादं. —^d) D2. 2. 1
ततो यदन्यः; D4. 5. 9 यत्स्वतोऽन्यत्.

13 Ś1 K1. 2. 4. 7 D21 om 13^{ab} (cf. v. l. 12). G1
om. (hapl.) 13^a-14^b. —^a) G2 तथा (for यथा).
—^b) D7 T G2. 8 6 काष्ठे; M1. 5-7 तत्र (for योगात्).
—^c) K1 2. 6 V1 B6. 7 Dn4 D2. 8 3 T2 M1. 5-7
सुबुद्धिः; D21 D7 G6 सुबुद्धिः; D5 T1 G2. 8 सुबुद्धिः
(for सुबुद्धिः). K4 6 Bo. 7 Dn1 n4 D21 D2. 8. 6. 8
सममिन्द्रियात्मा; K7 D8 सुसमेन्द्रियत्वाद्; B6 D2. 7
T G2. 8 6 M1. 5-7 सममिन्द्रियायै; (B6 'यद्'; D5 'थै';
D7 'थै'); D4 स समेन्द्रियत्वाद् (for सममिन्द्रियत्वाद्)
—^d) K4 D2 बुद्धिः; D4 6 बुद्धिः (for बुधः). K4. 6
V1 Bo 6-9 Dn1. n4 D2 D2. 8. 5-8 T G2. 8. 6 तं; K7
स्व. (for स्वं).

14 G1 om. 14^{ab} (cf. v. l. 13). —^b) K6 चा
न्यतो; D2 चात्मनो. —^c) K7 Br श्रोत्रादियुक्तः (Br
'कं'); M5 'भियुक्तः'. K6 Dn1. n4 D2 D2. 8 6. 8 सुम-
हान्; K7 सुमनः; B6 (m as in text). 7. 8 (m as in
text). 9 तु महान्; D7 T1 G1-2. 6 M1 5-7 समनाः (for
सु). K6 B6 7 (marg. as in text) Dn1. n4 D2 D2.
6. 7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 सुबुद्धिः; D2 8 सुबुद्धिः; D5
सुबुद्धिः (for 'द्धिः'). —^d) D21 partly damaged.
Br स्वर्गात् (for लिङ्गात्). G2 तथो (for तथा).

15 ^a) Ś1 K1. 2. 7 बुद्धिः; D2. 2. 4 बुद्धिः; G2 वि-
त्ति- (sio) (for बुद्धिः). K4 6. 7 V1 Bo. 8 7 8 (marg.
as in text) 9 Dn1. n4 D2 D2-7. 9 -व्यय- (for क्षय-).
D2 गच्छत्यदृष्टैः फलसंनिधौगैर. ॥ G2: क्षयो हि क्षीणता-
मात्रम्, संनिपातो मरणम्. ॥ —^b) G3 नि- (for न).
D5 पुज्यते (for पुज्यते). D2 शरीरे. —^c) D2 om.

लिङ्गेन. D2. 9 तु (for तु). —^d) K6 B7. 8 (marg.
as in text) Cpp अदृष्टैः; K7 'ष्टिः'; V1 Bo. 8. 9 'ष्टे';
D2 अतुष्टः; D7 अदुष्टः; M1. 5. 6 अदृष्टं (for 'ष्टः').
K6 Bo. 8. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 D2 D2. 8.
5. 6 8 Cp फलसंनियोगात्; V1 B6 (marg.) D21 प्रति-
संनिः; Cpp अभिसंधियोगात् (for प्रतिसंधिः). ॥ G2:
प्रतिसंधियोगात् प्रतिसंधानरूपेण ज्ञानेन योगात् ॥ Cp:
अदृष्टः असंस्पृश्यदर्शनः । फलसंनियोगात् सुखदुःखाभिमानात् ॥

16 ^a) B6 रूपमात्मने; D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 चक्षु-
रात्मा (M1. 5-7 'रामनो'). — K6 reads 16^a-17^b on
marg. —^b) K6 V1 G2. 6 कश्चित्; B6 8 D21 कंचन;
B6 किंचन; D21 किंचित् (for किं). — D5 G1 om.
(hapl.) 16^a-17^b. —^c) D7 T G2. 8. 6 तथापि (for
न चापि). K6 V1 Bo. 6-9 D2. 2. 4 Dn1. n4 D2 D2.
2. 6. 8 तु; K7 D2. 7. 9 T G2. 6 M1. 5-7 च; D21 तु;
G2 [5]पि (for स्य). —^d) G2 तत् (for तान्).

17 D5 G1 om. 17^{ab} (cf. v. l. 16); K6 reads
17^{ab} on marg. —^a) K6 V1 Bo. 6-9 D2. 2. 4 Dn1
D2 D2. 2. 6-8 T G2. 8. 6 M1. 5-7 G2 समीपे; Dn4 शरीरे
(for प्रदीपे). D21 ज्वलतो; D7 G2. 6 चलतो (for
ज्व). —^b) K6 तापम् (for रूपम्). K6 V1 Bo.
6-9 D2. 2. 4 Dn1. n4 D21 8: (before corr.) D2. 2. 6. 8
M1. 5-7 C7 कश्चित् (for किंचित्). ॥ C7 (reading
कश्चित्): कश्चित् अभिसंभनशाक्तिमान् रूपः ॥ G2: किंचित्
तृणदिकं वस्तु ॥ —^c) D5 तं (for न). K6 Bo.
6-9 Dn1. n4 D2 D2. 2. 6. 8 चापरे; D7 T G1-2. 6
M1. 5-7 G2 चांतरा (for 'रं'). ॥ G2: अन्तरा तयोर्ज्व-
लनतृणादिकार्ययोर्मध्ये । ॥ —^d) K7 ता (for तद्).
K7 V1 Bo-9 D2. 2. 4 Dn1. n4 D2 D2-2. 6. 8 दृश्यति

तथैव तदुच्यते रूपमस्य ॥ १७

यथा मनुष्यः परिमुच्य काय-

महद्भयमन्यद्विशते शरीरम् ।

विसृज्य भूतेषु महत्सु देहं

तदाश्रयं चैव विभर्ति रूपम् ॥ १८

खं वायुमग्निं सलिलं तथोर्वी

समन्ततोऽभ्याविशते शरीरी ।

नानाश्रयाः कर्मसु वर्तमानाः

श्रोत्रादयः पञ्च गुणान्श्रयन्ते ॥ १९

श्रोत्रं स्वतो घ्राणमथो पृथिव्या-

स्तेजोमयं रूपमथो विपाकः ।

जलाश्रयः स्वेद उक्तो रसश्च

वाय्वात्मकः स्पर्शकृतो गुणश्च ॥ २०

महत्सु भूतेषु वसन्ति पञ्च

पञ्चेन्द्रियाथार्थाश्च तथेन्द्रियेषु ।

सर्वाणि चैतानि मनोनुगानि

बुद्धिं मनोऽन्वेति मनः स्वभावम् ॥ २१

शुभाशुभं कर्म कृतं यदस्य

तदेव प्रत्याददते स्वदेहे ।

मनोऽनुवर्तन्ति परावराणि

C. 12. 74B
B. 12. 202. 22
K. 12. 200. 22

(for 'ते').

18 *) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 2. 2 तथा; D1 T1 G1. 2 M1. 6 यदा (for यथा). Ds मनुष्याः. D1 T G1-2. 6 प्रवि (G1 'ति') मुच्य (for परि). G1 कार्यम् (for कायम्). ☞ Cs: मनुष्यः परकायप्रवेशनशक्तो मनुष्यः । ☞ —^a) Ds एतद् (for जन्मद्). Ks विगते (for विशते). —^a) Ks विसृज्य (for विसृज्य). Ks Dn1 Ds. 8 महत्स्वदेहं; Gs (before corr.) 'स्वरूपं' (for 'रसु देहं'). ☞ Cs: महत्सु भूतेषु समवायवृत्त्या, इन्द्रियेषु तु प्रकाश्यतया सन्ति रूपादयः । एतानि भूतेन्द्रियार्थेन्द्रियाणि मनस्वविशेषतया वसन्तीति भावः । मनस्तु बुद्धिनियतं, बुद्धिस्तु स्वभावमात्रमानमन्वेति । ☞ —^a) Ś1 K1. 2 यथाश्रयं (for तदा').

19 *) G1 वायुर्. K1 शक्तिः. K1. 6. 7 Das Ds. 6. 9 तथोर्वी; Ds महीं च; Ds तथार्थि (for तथोर्वी). —^a) T2 G1. 2 M1. 6. 7 द्वि (for उभिः). Ś1 K1. 2. 4 शरीरे; Bs (marg.) Cpp 'रं. ☞ Cp: शरीरी शरीर-संबन्धी महाभूतगणः । ☞ —^a) K1 नानाश्रया; Ds मानाश्रयाः; M1 नारा' (for नाना'). ☞ Cv (reading नान्याश्रयाः); नान्याश्रयाः देहादभ्याश्रयरहिताः । ☞ —^a) Ds1 शब्दः (for पञ्च). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bs (marg.) Ds. 2. 7. 9 T G1-2 M1 Cpp Cs गुणाः (for गुणान्). Ś1 K1. 2 Ds. 9 श्रयन्ति; Ks श्रयेति; K1 श्रवंति (for श्रयन्ते). ☞ Cp: पञ्च गुणा इति पाठे श्रयन्ते शरीरमिति शेषः । ☞

20 *) Cs नभो (glossed by नभोमयं) (for स्वतो). V1 Bo. 9 Das. 24 Ds पृथिव्यां (for 'व्यास'). D1 T G1-2. 6 M1. 2-1 श्रोत्रं नभो घ्राणमुक्तं पृथिव्यास. —^a)

Ś1 K1 रूपमयो; B0 'मतो; D1 G1-2. 6 M1. 5-1 चक्षुरथो (for रूपमयो). —^a) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 5-8 T G1-2. 6 M1. 5-1 जलाश्रयं (for 'श्रयः'). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds. 2. 5-8 तेज उक्तं; T G1-2. 6 M1. 5-1 ज्ञानमुक्तं (for स्वेद उक्तो). Ś1 K1 नभसो; Ks नवसो; Dn1 Ds1 Ds. 6 M1. 2. 6 रसं च; Ds रजश्च; T2 G1. 2 रसाश्च (for रसश्च). —^a) Ds1 वाय्वात्मकः. Ds गुणाश्च. D1 T G1-2. 6 M1. 5-1 वाय्वात्मकं स्पर्शमना (D1 T1 G1. 2 'मया') मर्नन्ति.

21 *) V1 च संति; Ds1 D1 T G1-2. 6 M1. 5-1 Cs वदति (for वसन्ति). —^a) Ś1 K1. 2. 1 Ds. 9 सर्वे (K1 Ds. 9 'द्वे') द्वितीयार्थाश्च; B0 D1 T1 G1. 2 पंचेन्द्रिया-र्थेषु (B0 'र्थश्च') (for 'र्थश्च'). K1 यथेन्द्रियेषु; D1 T1 G1-2 तथेन्द्रियाणि (for 'येषु'). —^a) Ds वैतानि. B1 भूतानि गुरुमानि मनोनुगानि. —^a) K1 रद्वि (sic); Ks Bo. 6. 8 Das 24 Dn1 Ds Ds. 2. 7 T1 G1. 2 M1. 6 बुद्धिर्; B1 बुद्धेर् (for बुद्धिः). Ks Bs (marg.) Ds Gs मतिः स्वभावः; T2 G1 M1 मतिस्त्व'; Gs मनस्य भावं (for मनः स्वभावम्).

22 *) Ks V1 Bo. 7 Dn1. 24 Ds Ds. 2. 4. 8 T2 यद-न्यद् (for यदस्य). —^a) Ś1 K1 तदेह; G1 तदैव. Ś1 (before corr.) K1 प्रीत्याददति; Ś1 (by corr.) K1. 4 V1 प्रत्याददति; K1 Ds. 2. 9 चैवावदते; Ds1 D1 T G1-2. 6 M1. 5-1 प्रेत्या' (for प्रेत्या'). K1 Ds. 2. 7-9 T G1-2. 6 M1 [s] स्वदेहे; B0 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Cp स्वभावं; M1. 2. 6 [s] स्व देहे (for स्वदेहे). ☞ Cp: स्वभावमात्रमानं प्रति आददते गृह्णन्ति प्रापयन्ती-त्यर्थः ॥ Cs: प्रत्यन्वदेहे आददते । ☞ —^a) K1 मम (for

C. 12. 7415
B. 12. 202 22
K. 12. 700, 22

जलौकसः स्रोत इवानुक्कलम् ॥ २२
चलं यथा दृष्टिपथं परैति
सूक्ष्मं महद्रूपमिवाभिपाति ।

स्वरूपमालोचयते च रूपं
परं तथा बुद्धिपथं परैति ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९५ ॥

१९६

मनुरुवाच ।
यदिन्द्रियैस्तूपकृतानुपुरस्ता-
त्प्राप्तान्गुणान्संस्मरते चिराय ।
तेष्विन्द्रियेषूपहतेषु पश्चा-
त्स बुद्धिरूपः परमः स्वभावः ॥ १

यथेन्द्रियार्थान्युगपत्समस्ता-
न्नावेक्षते कृत्स्नमतुल्यकालम् ।
यथाबलं संचरते स विद्वां-
स्तस्मात्स एकः परमः शरीरी ॥ २
रजस्तमः सत्त्वमथो तृतीयं

मनो). — ^d) K1 जलौकसः. K6 श्रोत्र; K1 V1 Bo
D4. 6. 9 श्रोत (for स्रोत).

23 ^a) K6 D8 जलं; D44 बलं (for चलं). B6
दृष्टपथं. K1 परैति; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रयाति (for
परैति). ☞ Ca: चलम्, अलातचक्रमिव ॥ C7: चलं
चरम् । सूक्ष्मजीवस्य रूपम् । ☞— V1 reads 23^b ^d on
marg. — ^b) K1 D4. 9 सूक्ष्मं. D51 महारूपम्; G1. 2
M6-^c महद्रूपम् (for 'द्रूपम्'). K6. 7 B1 D1 D8 D2-4.
2. 9 T2 G8. 6 M1. 5. 6 [अ]भिपाति; V1 Bo. 6. 3. 9 Das. 24
'याति; B8 (marg.) D6. 7 T1 G1. 2 [अ]वभाति; D6
[अ]वदाति (for [अ]भिपाति). — ^c) B8. 9 Das स्वं (for
स्व-). D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 आलोकय (M6 'यि) तां
(for 'चयते). C7 धीरः (for रूपं). — ^d) K1 D4. 9
बुद्धिपथा; B6 D1 T1 G1. 2 'परं; M1 (sup. lin.)
'पथे (for 'पथं). D4 T1 G1 परैति; M1 (sup. lin.)
व्यवैति (for परैति).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 4. 6. 7 Bo. 6. 7. 9
Das. 24 D1. 24 D8 D2-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म.
— Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6 V1 B6-9 Das. 24 D1
D8 D2. 2. 4. 6. 8 M6 मनुबृहस्पतिसंवादः; K1 D4. 9 बृह-
स्पतिमनुसंवादः; B6 मनुभरद्वाजसंवादः; T2 भूतव्यापारं;
M1. 6. 7 इन्द्रियोत्पत्तिः. — Adhy. no. (figures, words
or both): B1 D4 D8 D1 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 28;
D1 29; D8 27; T2 G1 42. — Śloka no.:
D44 D1. 24 D81 D8 23.

196

1 D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 बृहस्पतिः (for मनुः).
— ^a) T2 G1 यदीन्द्रियैस्. K2 तूपहतान्; K4 D1-3. 9
'हतं; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 D1. 24 D8 D8 'हितं;
K1 B8 (marg.) 'हृतं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 'गतैः
(for 'कृतान्). — ^b) Ś1 K2 प्राणान्; K1. 7 प्राणो;
D4. 9 प्राणाद् (for प्राप्तान्). Cpp संहरते (for संस्म-
रते). — ^c) D44 तथा (for तेषु). K1 [उ]पहितेषु;
G1 'गतेषु (for 'हतेषु). — ^d) Ś1 सु; G8 स्व- (for
स). K1 D44 D81 D4. 9 G1. 2 M1. 5-7 परम- (for 'मः).
Cpp सस्वभावः (for स्वभावः). ☞ Ca: परम उरकृष्टः
स्वभावश्चेतनालय इत्यर्थः ॥ Cp: परमः स्वतन्त्रः स्वभावः
स्वमहिमप्रतिष्ठः आत्मा । ☞

2 ^a) B6 G8. 6 यदिन्द्रियार्थान् (G8 'दृ'); D1 T G1
यदीं. K6 B1-9 Das. 24 D1. 24 D8 D2. 2. 4. 6 M6. 6
समंतान् (for समस्तान्). — ^b) K6 चोपेक्षते; K1 B8
D4. 5. 9 M1 Ca नापे (K1 'पै) क्षते; V1 Bo. 6. 1. 9 Das
D1. 24 D8 D2. 2. 3 T2 नोपेक्षते; Das D6 नोपेक्षते; G1
अवेक्षते (for नावे). D6 अनंत- (for अनुरूप-). K1. 2. 4
काले (for 'कालम्). B1 damaged. D1 T G1-3. 6
M1. 5-7 कृत्स्नशस्तुल्यकालं. ☞ Ca: अतुल्यकालं क्रमेणावु-
भूयमानम् । ☞ — ^c) K4 V1 Bo. 8 (marg.) Das. 24
D1. 24 D8 D2. 2. 6 तथाचलं; K6 B6. 9 D8. 3 तथा-
चलं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 यथाक्रमं; Ca 'चलं (as
in text). D6 संचलते; M1 स्म चरते (for संच-).

गच्छत्यसौ ज्ञानगुणान्विरूपान् ।
 तथेन्द्रियाण्याविशते शरीरी
 हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ ३
 न चक्षुषा पश्यति रूपमात्मनो
 न पश्यति स्पर्शनमिन्द्रियेन्द्रियम् ।
 न श्रोत्रलिङ्गं श्रवणे निदर्शनं
 तथागतं पश्यति तद्विनश्यति ॥ ४
 श्रोत्रादीनि न पश्यन्ति स्वं स्वमात्मानमात्मना ।
 सर्वज्ञः सर्वदर्शी च क्षेत्रज्ञस्तानि पश्यति ॥ ५

Ds2 Ds च (for स). Ds. 3. 8 विद्वांसः; Ds बुध्याम् (for विद्वांसः). —^a) Ds अस्मात्; Ds तथा (for तस्मात्).
 Ś1 K1. 2. 4 वैकः; Ds. 3 विद्वांसः (for एकः).

3 *) Ds om. रजस्तमः. K7 सखतमोस (for 'मथो').
 (Ś1 त्रितयं. —^b) Ś1 K1. 2. 4 अथो (for असौ). Ks
 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text), 9 Ds3. 31 Dn1. 34 Ds2
 Ds. 3. 5-8 स्थानं (for ज्ञान). K1 -गुणान्विरूपान् (sic);
 (Ś1 -गुणान्विरूपान् (for 'निरूपान्'). Ks Ca: रजसा सवेहः
 तमसा विपर्ययः सखेन निश्चयः । Ks — After 3rd, Kumbh.
 ed. ins.:

533* न तैर्विबद्धः स तु बध्नाति विधं
 न चानुयासीह गुणान्परात्मा ।

—^a) Ś1 K1. 2. 4 यथा (for तथा). Ś1 K1 D1 T
 G1-3. 6 M1. 5. 6 आविशति (for 'ते'). D1 T G1-3. 6
 M1. 5. 6 [ह] देही (for शरीरी).

4 *) D1 G1. 2 आत्मा (for आत्मनो). —^b) V1
 पश्यते. Ks Bo Dn1 Ds Ds. 3. 5. 6 8 Cup इन्द्रियाणां;
 V1 'येन (for 'वेन्द्रियम्'). Ks Ca: इन्द्रियाणामिति पाठे
 निर्धारणे षष्ठी। इन्द्रियाणां मध्ये स्पर्शनं यत्तदपि न पश्यतीति
 योज्यम् । Ks —^c) B1 damaged; Ds Gs श्रोत्रलिङ्गे;
 D1 T G1-3 'लिङ्गः (for 'लिङ्गं'). Ks. 6 V1 Bo Dn1.
 34 Ds Ds. 3-8 T (G1-3. 6 M1. 5-7 श्रवणेन (for श्रवणे
 नि.)). Ks Ca: श्रवणेन वेदान्तवाक्यविचारेणात्मनो दर्श-
 नम् । Ks —^d) Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Dn1. 34 Ds Ds. 3.
 6. 8 त(Bs य)या कृतं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 तथा न
 तत् (for तथागतं). K1 तद्विनश्येत्; Bs (marg. as in
 text) तद्वि नश्यति; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 तद्वि पश्यति
 (for तद्विन्).

5 K1 repeats 5^a after 9^a. —^a) K1 (both times)

यथा हिमवतः पार्श्वं पृष्ठं चन्द्रमसो यथा ।
 न दृष्टपूर्वं मनुजैर्न च तन्नास्ति तावता ॥ ६
 तद्वद्भूतेषु भूतात्मा सूक्ष्मो ज्ञानात्मवानसौ ।
 अदृष्टपूर्वश्चक्षुर्भ्यां न चासौ नास्ति तावता ॥ ७
 पश्यन्नपि यथा लक्ष्म जगत्सोमे न विन्दति ।
 एवमस्ति न वेत्येतन्न च तन्न परायणम् ॥ ८
 रूपवन्तमरूपत्वादुदयास्तमये बुधाः ।
 धिया समनुपश्यन्ति तद्वताः सवितुर्गतिम् ॥ ९
 तथा बुद्धिप्रदीपेन दूरस्थं सुविपश्चितः ।

D1. 5. 9 न श्रोत्रादीनि पश्यन्ति. —^b) T1 स्व- (for स्वं).
 Ds यम् (for स्वम्). Ks आत्मनः; G1 lacuna.
 —^c) Ds1 सर्वज्ञः. Ds1 सर्वदर्शी; D1 T1 G1-3. 6 'देही'.
 —^d) Ks Bo. 7 Dn1. 31 Ds Ds. 3. 6 सर्वज्ञ (Dn1 'त')स
 (for क्षेत्र').

6 *) K1 हि सर्वतः; Ds1 हिमवतं. D1 पार्श्वं.
 —^b) Ds2. 31 पृष्ठम्. Ds चन्द्रमसं. —^c) K1 दृष्ट-
 पूर्वः; Ds1 D1 दृष्टपूर्वं (for दृष्ट'). B1-3 विषेन्द्र; Ds
 अनुकैर् (for मनुजैर्). —^d) K1 Dn1 Ds1 च तन्न;
 M1. 5. 6 चैतन्न (for च तन्न). Ds1 भावना (for तावता).

7 *) K1 [अ]भूतात्मा. —^a) Ś1 K1. 2 -रूपम्; Dn1
 T G1. 2 M1 -पूर्वं (for -पूर्वम्). —^b) D1 वा (for च).
 K2. 4 चास्ति (for नास्ति).

8 *) K2. 4 पश्य भूमिर् (for पश्यन्नपि). Ds तथा
 (for यथा). K2. 4 लक्ष्म्या; Bs. 8 (marg. as in text), 9
 सूक्ष्मं; Bs (marg.) लक्ष्मं; B1 पूर्व (for लक्ष्म).
 —^b) Ds2 (before corr. as in text) D1. 5. 7. 8
 T G1. 2. 6 M1. 5-7 जनः (for जगत्). K1. 2. 4 सोमो
 (for सोमे). —^c) D1 एवं मेति (for एवमस्ति). Ds2
 Ds च (for न). Ś1 K2 वेत्येदं; K1 वेतिदं; Ks. 6
 V1 Bo. 6-9 Ds2. 34 Dn1. 34 Ds1 Ds. 3. 6 चोत्पन्नः; K1
 Ds. 9 वेत्यम्यन्; Ds2 Ds चैतन्नं; D1 T G1-3. 6 M1. 5-7
 चैतन्नः; Ds चोत्पन्न (sic) (for 'वेत्येतन्न'). —^d) K1
 Ds1 तन्न (for तन्न). Ks Ca: न च तन्न परायणमिति । स
 एव योगिनां परमा गतिः ॥ Cv: (reading अस्ति न
 वेत्यम्यः): अन्यो मध्यमजीवः । अस्ति न वेति वेति । परायणं
 सुखाचारं नारायणम् । मिथ्याज्ञानी न वेति । Ks

9 *) K1 रूपवन्तम् (for रूपवन्तम्). Gs अरूपवन्तम्
 (for अरूपत्वाद्). —^b) Ks. 7 Bo. 6-9 Ds2. 34 Dn1. 34
 Ds-3. 3. 6 T1 Gs. 8 उदयास्तमये (Ds 'ते'; T1 'यौ'; Gs 'य')

12, 1426
 12 203. 10
 12. 201. 10

. 12. 7426
. 12. 203. 10
l. 12. 201. 10

प्रत्यासन्नं निनीषन्ति ज्ञेयं ज्ञानामिसंहितम् ॥ १०
न हि खल्वनुपायेन कश्चिदर्थोऽभिसिध्यति ।
सूत्रजालैर्यथा मत्स्यान्बध्नन्ति जलजीविनः ॥ ११
मृगैर्मृगाणां ग्रहणं पक्षिणां पक्षिभिर्यथा ।
गजानां च गजैरेवं ज्ञेयं ज्ञानेन गृह्यते ॥ १२
अहिरेव ह्यहेः पादान्पश्यतीति निदर्शनम् ।
तद्वन्मूर्तिषु मूर्तिस्थं ज्ञेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ १३
नोत्सहन्ते यथा वेत्तुमिन्द्रियैरिन्द्रियाण्यपि ।

(for 'समये'. — After 9°, K₁ repeats 5°. — ^d)
D₈ तद्गवा; G₈ M₁ तां गताः (for 'तद्गताः').

10 °) M₈ बुद्धिः (for 'बुद्धिः'). — ^b) M₁. 5-7
दूरस्थाः (for 'स्थ'). K₁ G₁ स; D₂ नु (for 'सु').
K₁ विपश्चिताः; V₁ विनिश्चितः (for 'विप'). — ^c)
K₆ D₂ G₈. 6 प्रत्यासन्ना; K₇ 'पलं'; D₄. 2 'पलं'; D₇
T₁ G₁. 2 'पक्षा' (for 'संज्ञ'). S₁ K₁ निरीक्ष्यते; K₂
V₁ B₈. 3 (both marg.) 2 निरीक्ष्यते; B₈ D₁ निनीषते;
B₈. 8 D₂. 24 D₂ D₈. 7 T₁ G₁-2. 6 निरीक्ष्यते; B₇ न
सीदति; D₂ विषीदति; D₈ जिगीषति (for 'निनीषति').
— ^d) G₁. 2 ते यं (for 'ज्ञेयं'). D₄ ज्ञानानि; G₂
ज्ञानामि (for 'ज्ञानामि'). B₈ G₈. 6 'संशितं'; B₈
(marg. as in text) M₇ 'संशितं'; D₂ 'संहिता'; D₈. 7
'संगतं' (for 'संहितम्').

11 °) G₁ अनपायेन (for 'अनु'). ^b) S₁ K₁. 2
किञ्चिद् (for 'कश्चिद्'). S₁ K₁. 2 अर्थेन D₇ अर्थे हि
(for 'अर्थोऽभि'). K₇ D₄. 9 प्रसिध्यति; B₈-3 [s]भि-
षि'; D₈ [s]जुसि'; T₂ न सि'; G₈. 6 [s]पि सि';
M₁. 5-7 [s]त्र सि' (for 'अभिसि').

12 °) S₁ K₁. 2 D₈ तथा (for 'यथा'). — ^c) G₈. 6
मृगाणां (for 'गजानां'). K₁. 4. 6 D₂. 2. 5. 8 G₁. 2 एव
(for 'एवं'). — ^d) K₇ ज्ञेयः; B₈. 6 (marg. as
in text). 7-9 D₂. 24 G₁ ज्ञानं (for 'ज्ञेयं'). K₇
कालेन (for 'ज्ञानेन'). K₂ लभ्यते (for 'गृह्यते').

13 D₈ om. (hapl.) 13. — ^a) K₂ D₂ ह्यहेः (for
ह्यहेः). M₁. 6 पादं (for 'पादान्'). — ^b) D₁ G₁
पश्यति. K₆ B₈ 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₂. 2. 6. 8 हि
(D₂. 2 [ह]ह) नः श्रुतं (for 'निदर्शनम्'). — ^c) K₇
B₈ (marg. as in text) D₂. 24 D₄. 2 M₁. 6 [अ]मूर्ति-
स्थं (for 'मूर्तिस्थं'). — ^d) B₈ (marg. as in text). 1 3
(marg. as in text). 9 D₂. 24 ज्ञानं; D₈. 9 ज्ञाने;

तथैवेह परा बुद्धिः परं बुद्ध्या न पश्यति ॥ १४
यथा चन्द्रो ह्यमावासामलिङ्गत्वात् दृश्यते ।
न च नाशोऽस्य भवति तथा विद्धि शरीरिणम् ॥ १५
क्षीणकोशो ह्यमावासां चन्द्रमा न प्रकाशते ।
तद्वन्मूर्तिविप्लुक्तः सञ्जरीरी नोपलभ्यते ॥ १६
यथा कोशान्तरं प्राप्य चन्द्रमा भ्राजते पुनः ।
तद्वल्लिङ्गान्तरं प्राप्य शरीरी भ्राजते पुनः ॥ १७
जन्मवृद्धिक्षयश्चास्य प्रत्यक्षेणोपलभ्यते ।

D₈ सेयं (for 'ज्ञेयं'). D₈ ज्ञेयेन; D₉ नैव तु (for
ज्ञानेन). D₇ T₁ G₁-2. 6 M₁. 6 गृह्यते (for 'पश्यति').

14 °) K₂ नोत्सहेते; G₈. 6 न सहते. K₂ वेत्तुर.
— ^b) D₈ om. (hapl.) इन्द्रियै. — ^c) K₆ तथैव ह.
D₂ पराम्; D₈ [अ]परा (for 'परा'). — ^d) B₇. 8
(marg.) परा; G₁ पर (for 'परं'). K₁ बुद्ध्या; K₆
B₈. 6. 8. 9 D₂. 24 D₁ D₂. 2. 5. 8 बोध्यं; B₇
बाध्यं; B₈ (marg.) बुद्धिः; D₁ D₂ D₈ बोधं (for
बुद्ध्या).

15 °) S₁ K₁ ह्यमावसां. — ^b) S₁ K₁. 2. 4 रविं
गत्वा; K₇ D₄. 9 मलिनत्वात् (for 'अलिङ्गत्वात्'). S₁ (also
as in text) K₂. 4 दृश्यते; D₈ गृह्यते (for 'दृश्यते').
— K₁ om. (hapl.) 15°-16°. — ^c) S₁ K₂ नष्टः स;
M₁ नाशोऽय (for 'नाशोऽस्य'). — ^d) M₇ यथा (for
तथा). D₇ बुद्धिः (for 'विद्धि'). K₇ D₂. 24 D₁
D₂. 2. 9 M₆ शरीरिणां; D₂ M₇ रिणः; D₄ 'रिणे.

16 K₁ om. 16^{ab} (cf. v. l. 15). — ^a) K₆ B₈. 6-9
D₂. 24 क्षीणकोशो; D₂ 'कोपो' (for 'कोशो'). S₁ ह्यमा-
वसां; M₇ ह्यसवस्यं. — ^b) D₂ प्रकाश्यते; D₄ 'ज्ञाने.
— ^c) K₆ B₈. 6-8 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₂. 2. 6. 8
'विमुक्तोसौ' (B₈. 8 D₂. 24 'क्तः सम्' (for 'वियुक्तः सम्').
— ^d) D₇ T₁ G₁-2 शरीरे (for 'री').

17 D₄ om. (hapl.) 17°-18°. — ^a) K₆. 1 B₇. 2 D₁.
24 D₂. 2. 6. 9 C₁ [आ]काशांतरं; B₈. 8 (marg.) D₂.
24 कोषांतरं (D₂ 'रे' (for 'कोशान्तरं'). D₁ प्राप्तः (for
प्राप्य). ☞ Ca: कोशान्तरं तेजोन्तरम् । कोशो मण्डल
इत्यप्यव्याख्यानम् । मण्डलस्य सदास्थितत्वात् । ☞ — ^b)
G₁. 2 राजते (for 'भ्राजते'). — S₁ K₁. 2 D₈ om. (hapl.)
17^{cd}. — ^c) K₇ लिगं परं (for 'लिङ्गान्तरं').

18 D₄ om. 18^{ab} (cf. v. l. 17). — ^a) S₁ K₁. 6

सा तु चन्द्रमसो व्यक्तिर्न तु तस्य शरीरिणः ॥ १८
उत्पत्तिवृद्धिव्ययतो यथा स इति गृह्यते ।
चन्द्र एव त्वमावासां तथा भवति मूर्तिमान् ॥ १९
नाभिसर्पद्विमुखद्वा शशिनं दृश्यते तमः ।
विमृजंशोपसर्पश्च तद्वत्पश्य शरीरिणम् ॥ २०
यथा चन्द्रार्कसंयुक्तं तमस्तदुपलभ्यते

तद्वच्छरीरसंयुक्तः शरीरीत्युपलभ्यते ॥ २१
यथा चन्द्रार्कनिर्मुक्तः स राहुर्नोपलभ्यते ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः शरीरी नोपलभ्यते ॥ २२
यथा चन्द्रो ह्यमावासां नक्षत्रैर्युज्यते गतः ।
तद्वच्छरीरनिर्मुक्तः फलैर्युज्यति कर्मणः ॥ २३

C. 12. 7439
B. 12. 203. 23
K. 12. 201. 23

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षण्णवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९६ ॥

V₁ Bo. 6-9 Das. as Dn₁. n₄ Ds₂ D₂. 2. 5-8 T₂ G₂. 6
M₁ जन्मवृद्धिः; K₂ 'वृद्धिः; K₃ 'वृद्धिः (for 'वृद्धि').
Ds₄ क्षयस्यास्य; Dn₁ D₁ G₁. 2 क्षयं चास्य; M₂ क्षया-
श्चास्य (for 'क्षय'). — ^b Ś₁ K₁ प्रत्यक्षे नोप'; K₂. 4
प्रत्यक्षं नोप'; V₁ Bo. 6-9 Das. as 'क्षमुप' (for 'क्षेणोप').
— After 18^{ab}, D₂ reads 22^{ad} for the first time,
repeating it in its proper place. Bo repeats 18^c
after 21^{ab}. — ^c D₁ T G₁-2. 6 M₁. 6 च; M₁ lacuna
(for तु). K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. as Dn₁. n₄ Ds D₂. 2.
1-8 T₁ G₁. 6 चांद्रमसो (V₁ D₁ T₁ G₁. 6 'सो' (for
चांद्रमसो). K₁ M₁ व्यक्तिः; Bo. 1. 2 (marg. as in
text). 9 Das. as Dn₁. n₄ D₂. 2. 5. 8 वृत्तिर; G₁ व्यक्तं
(for व्यक्तिर). — ^d T₂ तं (for तु).

19 ^a) K₂. 4. 6 V₁ Bo. 6. 7. 9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 8
व्यवसा; K₁ D₁. 9 व्यसो; M₁. 5-7 क्षयतो (for व्य-
यतो). D₂ उत्पत्तिवृद्धि च (sic). — ^b K₁ गृह्यते;
D₁ T₁ G₁. 2 दृश्यते. — ^c Dn₁ G₁ एवं (for एव).
Ś₁ K₁. 6 त्वमावसा. — ^d K₁ D₂ यथा (for तथा).

20 ^a) K₅ Bo Dn₁. n₄ D₂. 2. 5. 8 नोपसर्पद्; Bo. 8
(both on marg.) D₂ G₂ नाभि (for नाभि). D₁ T
G₁-9 नाभिसर्पनिर्मुक्तत्वा. — ^b K₁. 2 शशिनो (for 'न').
G₂ ततः (for तमः). — ^c D₁ T₁ G₁-2. 6 विमृजेषो
(D₁ 'जा'पसर्पश्च; M₁. 5-7 'जशोपसर्पश्च. — ^d D₂
तस्य (for पश्य). Das. as D₂ G₂ शरीरिणां (D₂ 'जा;
G₂ 'जः).

21 K₁ D₁. 9 om. (hapl.) 21. — ^a) D₁ T₁ G₁-2. 6
संयुक्तो (for 'क्त'). — ^b K₁ तपस्व; D₁ T G₁-2. 6
राहुः सप; M₂ तमस्तस्व (for 'स्तस्व'). — After 21^{ab},
Bo repeats 18^c. — Ś₁ K₁. 2. 4 om. (hapl.) 21^{ad}. D₂

om. (hapl.) 21^c-22^b. — ^a) D₁ T₁ G₁. 6 शरीरी (D₁
'रि') (for शरीर-). D₁ T G₁-2. 6 M₁. 5-7 संयुक्तम्
(for 'क्तः). — ^d) V₁ Bo. 6. 3. 9 Das. as हि (for
[ह]ति). D₁ T G₁-2. 6 M₁ अज्ञानमुपलभ्यते; M₁-7
ज्ञानं तदुप'.

22 D₂ om. 22^{ab} (cf. v. l. 21). — ^a) D₁ तथा
(for यथा). D₁ T G₁-2. 6 निर्मुक्तं (for 'क्तः). — ^b)
Ś₁ K₁. 2. 4 सप्ताहुर; D₁ T G₁. 6 तमस्तं; G₁. 2 अज्ञानं
(for स राहुः). — G₁. 2 om. (hapl.) 22^{ad}. D₂
reads 22^{ad} for the first time after 18^{ab}. — ^c) D₂
M₁ शरीरी; D₁ 'रि' (for 'र-). D₁ T G₁. 6 M₁
'निर्मुक्तं. D₂ (first time) तद्वच्छरीरिणोयुक्तः (sic).
— ^d) D₁ T₁ G₁ अज्ञानं; G₂ तज्ज्ञानं (for शरीरी).
D₂ (first time) शरीरे नोपलभ्यते.

23 ^a) Ś₁ K₁ ह्यमावसां. M₁. 6 [स]पि (for हि).
— ^b) V₁ पुनः; D₂ तमः; M₁ मृतः (for गतः). — ^c)
D₁ T₁ G₁. 6 शरीरी (D₁ 'रि') (for शरीर-). — ^d) Bo
फलं (for फलेर). Ś₁ K₁. 2. 4 युज्येत (for युज्यति).
D₂. 1 T G₁-2. 6 M₁. 5-7 कर्मणां (D₂ 'जा' (for 'जः).
K₁ D₂. 5. 9 युज्यते कर्मणः फलैः.

Colophon om. in Das (K₂. 5 B₁-5 Das. as Dn₂.
n₃ D₁ G₁. 4 M₁-4 absent). — Sub-parvan : Ś₁ K₁. 2.
4. 2. 7 Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6-8 T G₁-2. 6
M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁
Bo. 6-9 Das Dn₁. n₄ Ds D₂-6. 3. 9 मनुबुद्धस्वतिसंवादः;
M₁. 5-7 मनुबुद्धस्वतिसंवादे आत्मव (M₂. 7 'स)त्तायुक्तिः.
— Adhy. no. (figures, words or both) : Br 26; Dn₁
. 30; Dn₂ Ds D₁ T₁ G₁. 2. 6 M₁. 5-7 29; Ds 28;
T₂ G₂ 43. — Śloka no. : D₂ Dn₁. n₄ Ds 23.

C. 12. 7440
B. 12. 204. 1
K. 12. 202. 1

मनुरुवाच ।

यथा व्यक्तमिदं शेते स्वप्ने चरति चेतनम् ।
ज्ञानमिन्द्रियसंयुक्तं तद्वत्प्रेत्य भवाभवौ ॥ १
यथाम्भसि प्रसन्ने तु रूपं पश्यति चक्षुषा ।
तद्वत्प्रसन्नेन्द्रियवाञ्छेयं ज्ञानेन पश्यति ॥ २
स एव लुलिते तस्मिन्यथा रूपं न पश्यति ।
तथैन्द्रियाकुलीभावे ज्ञेयं ज्ञाने न पश्यति ॥ ३

197

1 Da4 om. the ref. Ds. 1 T G1-3.6 M1. 5-7 वृह-
स्पतिः (for मनुः). —^a) Gs हयं (for इदं). Ks
चेखे; G1.2 सर्वं (for शेते). —^b) Das भवति (for
चरति). Śi Ks. 3.6 चेतनां; K1 चेतनात्; V1
चेतरं; Bs (marg.) Das Dr T G1-3.6 M1. 5-7 चेतनत्;
Da4 'रन्; Ds चेतरे (for चेतनम्). ☞ Cn: व्यक्तं
स्थूलशरीरम्, चेतनं लिङ्गशरीरम् । ☞ —^c) Ds2 -युक्तं च
(for -संयुक्तं). —^d) Bs प्राप्य (for प्रेय).

2 ^a) Ks Bo. 7.8 (marg. as in text). Das. 34
Dn1. n4 Ds. 3.6.8 प्रसन्नैन्द्रियवाञ्छ (for 'वाञ्छ'). —^d)
Śi K1. 2.4 Bs (marg.) Das. 34 Ca श्रेयो (for ज्ञेयं).
☞ Ca: श्रेयो मोक्षसाधनम् । ☞ Mr ज्ञाने तु (for ज्ञाने-
न). ☞ Cp (reading ज्ञानं ज्ञेयेन): ज्ञानमध्यात्मज्ञानम् ।
ज्ञेयेन तत्त्वेन । ज्ञानेनेति पाठे तत्त्वज्ञानेन । ☞

3 ^a) Ts Gs M1. 5-7 लुलिते; G1 लुलिते (for
लुलिते). —^b) Br तु (for न). —^c) Da1 यथा
(for तथा). Da4 भावा (for -भावे). Śi K1. 2
तथै (K1 'थै)न्द्रियाकुले भावे; Bs. 8 (marg. as in text)
तथैन्द्रियाकुलीवाञ्छ (submetric); Bs (marg.) 'लुलिते
ज्ञेये (sic). —^d) Śi K1. 2 Ds ज्ञानं; V1 Bs-9 Das.
34 Ds ज्ञाता (for ज्ञाने). ☞ Cn: ज्ञाने बुद्धौ । ☞

4 ^a) G1 अज्ञानकृतौ (for 'कृता'). —^b) Ds दुष्यते
(for अनुद्विष्टा). Ks Das Dn1. n4 Ds. 3.6.8 [आ]-
कृष्यते; T2 G2. 6 M1. 5-7 दृष्यते (for हु°). Ds जनः
(for मनः). —^d) Ds स प्रदुष्यति; M1. 6 संप्र-
दुष्यति. Dr T1 G1-3.6 मानवाः (for मानसाः). ☞ Cn:
मानसाः मनःप्रधानाः । ☞

5 V1 reads 5^a-6^b on marg. —^a) V1 विज्ञानः;

अबुद्धिरज्ञानकृता अबुद्ध्या दुष्यते मनः ।

दुष्टस्य मनसः पञ्च संप्रदुष्यन्ति मानसाः ॥ ४

अज्ञानतृप्तो विषयेष्ववगाढो न दृश्यते ।

अदृष्टैव तु पूतात्मा विषयेभ्यो निवर्तते ॥ ५

तर्षच्छेदो न भवति पुरुषस्येह कल्मषात् ।

निवर्तते तथा तर्षः पापमन्तं गतं यथा ॥ ६

च संसर्गाच्छाश्वतस्य न संश्रयात् ।

Ds2 अज्ञान- (for अज्ञान-). Śi K1. 2 -दृष्टो; K7 Ds
-बुद्धौ; Bo. 6-8 Mr -दृष्टो; Ds -तृप्तो; Ds -तृप्तो (for
-तृप्तो). —^b) Śi K1. 2.4 द्वि (for न). Ks Bs
(marg. as in text) Das Dn1. n4 Ds2 Ds. 3.6.8
तृप्यते; K7 Ds1 Ds. 7.9 T G1-3.6 Ms. 1 Cs पश्यति;
Bs तृप्यति; Br दृप्यते (for दृश्यते). ☞ Ca: न
दृश्यते कैवल्येन ॥ Cs: न पश्यति, आत्मानमिति शेषः । ☞
—^c) Ks. 6 V1 Bo. 6.7 Dn1. n4 Ds Ds. 3.8 Cn अदृष्ट-
वत्; Bs Das. 34 'ष्ट एव; Ds. 7 T G1-3.6 Mr स
दृष्टैव तु (Ds च); Ds अदृष्टवत्; M1. 6.6 तद्वत् (M1 तं
द्वैव तु (for अदृष्ट-). Ks. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1.
n4 Ds Ds-9.8 भूतारमा; Dr तृप्तारमा; T1 G1. 2
पूर्वारमा (for पूतारमा).

6 V1 reads 6^a on marg. —^a) Ks तमश्छेदो;
Ds तद्विच्छेदो; Ds. 7 तेषां छेदो; Ms कर्षच्छेदो (for
तर्ष°). —^b) Śi K1. 2.4 च; K7 Ds. 9 स (for [ह]-
ह). Dr T G1-3.6 किल्बिषात्; M1 कल्मषाः. —^c)
Da4 निवर्तते; Ds 'र्तते. Ks. 6 Bs-9 Dn1. n4 Ds Ds.
3.6.8 T G2. 3.6 M1. 5-7 तदा; K7 यथा; Das. 34
तस्य; Dr ततः (for तथा). K7 Ds. 9 तृष्णा; Ds
तर्षं (for तर्षः). G1 तदा निवर्तते तर्षः; Cv निवर्तते
(glossed by पुनः पुनरावर्तते) तथा तर्षा. —^d) Ks.
6.7 V1 Bo. 6.7 Das Ds Ds-7.9 T1 M1. 6.7 Kumbh.
ed. अंतर्गतं; Bs (orig.) अस्तं गतं; Bs (marg.) Das
Dn1 Ds. 3 T1 अंतर्गतं (for अन्तं गतं). Ks. 6 Bs-9
Das. 34 Dn1. n4 Ds Ds. 3.6-8 T G1-3.6 M1. 5-7 यदा
(for यथा). — After 6, Kumbh. ed. ins.:

534* अन्तर्गतेन पापेन दह्यमानेन चेतसा ।

शुभाशुभविकारेण न स भूयोऽभिजायते ।

7 ^a) Ds विषयेषि (for 'वेषु'). Ks. 6 V1 Bo. 6.
3.9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 3.6 तु; Da4 Ds [अ]नु-

मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ ७

ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः ।

अथादर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनि ॥ ८

प्रसूतैरिन्द्रियैर्दुःखी तैरेव नियतैः सुखी ।

तस्मादिन्द्रियरूपेभ्यो यच्छेदात्मानमात्मना ॥ ९

इन्द्रियेभ्यो मनः पूर्वं बुद्धिः परतरा ततः ।

: परतरं ज्ञानं ज्ञानात्परतरं परम् ॥ १०

(for च). —^६) Ks V1 Bo. 5-9 Das. 21 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8. 8 तु संभ्र (Ds D2. 3. 8 'सं' यात्; K1 D4. 9 च वर्जनात्; B8 (marg.) स्वसंभ्रयात्; Ds. 7 T G1-3. 8 M1. 5-7 च संभ्र' (Ds संभ्र') (for न संभ्र'). —^७) D4 वा (for च). K2. 6 Bo Dn1. 24 Ds D2. 3. 8. 8 चा (Dn1 Ds वा) न्यया कांक्षन्; V1 चान्यमा' (for चा-न्यदा'). B1-9 Das 21 मनसार्यान्मुदा (B1 'न्यया'; Das. 21 'न्यदा') कांक्षन्. —^८) Cv न स भूयो हि जायते.

8 *) G2. 8 उत्पाद्यते. D1 T G1-3. 8 M1. 5-7 पुंसां (for पुंसां). —^९) Ks V1 Bo. 5-9 Das. 21 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8. 8 C8 यथादर्शः; D1 T G1-3. 8 M1. 5-7 त (G2 य) दा' (for अया'). Ks Das. 21 Dn1. 24 Ds. 8 Ms Cn -तले प्रख्ये (Ks 'ख्ये') (for -तलप्रख्ये). —^८) K1. 2 पश्यति. Cn: प्रख्ये स्वच्छे। आत्मनि बुद्धौ। C

9 *) B1 om. from प्रसूतै up to मनः (in 10*). Bo प्रसूतैर्. — K1 om. (hapl.) 9^b. —^६) B3. 9 Ds नियतः (for 'तैः'). —^७) Ds1 इन्द्रियं (for 'य-'). D1 T G1-3. 8 M1. 5-7 -चोरेभ्यो (for -रूपेभ्यो). —^८) K1. 2 गच्छेद्; B8 (marg.) पश्येद्; D1 T G1-3. 8 M1. 5-7 रक्षेद् (for गच्छेद्).

10 B1 om. up to मनः (cf. v. l. 9). —^६) K4 परतरस; Das 'तरा'; Ds. 8 पूर्वतरा (for परं). Dn1 बुद्धिः पूर्वं परं मनः. —^७) Ds परतरनं; C8 'तरं (as in text). Das ज्ञानाद्; Dn1 परं (for ज्ञानं). Cn: ज्ञानं जीवामा। C —^८) B8 (marg. as in text). 1. 8 Das D4. 7 T G1-3. 8 M1. 5-7 सुखमतरं (for परतरं). Ks Bo. 5-9 Das. 21 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 Cn महत् (glossed by परमात्मा); K1 Ds. 9 तु यत् (for परम्).

11 D1 T G1-3. 8 M1. 5-7 repeat 11^a after 18. —^७) G1 M1. 8 (all second time) अव्यक्तं; M1 (first time) अव्यक्त (for 'क्तात्'). Ds प्रसूतं; Ds प्रसूतं; G2 (second time) प्रसूतं (for प्रसूतं). Cn: अव्य-

अव्यक्तात्प्रसूतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।

मनः श्रोत्रादिभिर्भुक्तं शब्दादीन्साधु पश्यति ॥ ११

यस्तांस्त्यजति शब्दादीन्सर्वाश्च व्यक्तयस्तथा ।

विमुञ्चत्याकृतिग्रामांस्तान्मुक्त्वामृतमश्नुते ॥ १२

उद्यन्हि सविता यद्वत्सृजते रश्मिमण्डलम् ।

स एवास्तमुपागच्छंस्तदेवात्मनि यच्छति ॥ १३

अन्तरात्मा तथा देहमाविश्येन्द्रियरश्मिभिः ।

क्तात् बुद्धिचिन्मात्रात् । C —^६) G2 (first time) नमः (for मनः). —^७) G8 नमः (for मनः). T1 युक्तः (for युक्तं). Ds श्रोत्रादिभिर्मनो युक्तं.

12 *) K1 D4 तासु. K7 सृजति (for स्व'). K2. 4 शब्दादीर्. —^६) Ks सर्वाश्च. K7 [अ]व्यक्तयस् (for इय'). Bo G8 तदा (for तथा). S1 K1. 2 4 व्यक्तीः सर्वास्तयैव च. C8: व्यक्तीरित्यर्थे व्यक्तय इति वचन- [विभक्ति]व्यत्ययः । व्यक्तीः शरीरादिः ॥ Cn: व्यक्तयः व्यक्तीः शब्दाद्याश्रयभूतानि वियदादीनि कारणशरीराणि । C — After 12^a, Kumbh. ed. ins.:

535* प्रसूतानीन्द्रियाण्येव प्रतिसंहरति कूर्मवत् ।

—^७) K1 आकृतिं (for 'ति-'). K4 D1 T G1-3. 8 Ms ग्रामं (for 'ग्रामांस्'). Ks B1 Dn1. 24 Ds D2. 3. 8 विमुञ्चेत्प्राकृतान्ग्रामांस्; Bo. 9 Ds1 'चन्प्राकृतिग्रा- (Ds1 'तान्ग्रा)मांस्; Ds 'चन्प्राकृतिग्रामांस्. —^८) D4 तान्मुक्ता; D1 T1 G1-3. 8 तन्मुक्तो; T3 Ms तं मुक्त्वा (for तान्मुक्त्वा). Dn1 [अ]हुतम् (for [अ]सृतम्). K1 D4. 5. 9 आमुयात् (for अश्नुते).

13 *) K1. 7 उद्यन्हि; K4 उद्यन् तु (for उद्यन्हि). —^६) D2. 8 सविता (for सृजते). D1 रविः (for रश्मि-). Ds1 -संहरं (for 'लम्). — After 13^a, Kumbh. ed. Cv ins.:

536* दृश्यते मण्डलं तस्य न च दृश्येव मण्डली ।

तद्वदेहस्तु संदृश्य आमादृश्यः परः सदा ।

प्रसं बुद्धिरिते नित्यमुदीर्यं वेति नित्यः ।

वास्ये रथाभ्यां योगेन तत्त्वज्ञानं तु संमतम् ।

[(L. 4) C7: रथाभ्यां रथस्थानीयाभ्यां स्थूलदेहलिङ्गदे- हस्थानम् । यः अपेतः विकीर्णवान् प्राकृतदेहद्विहितः । C]

—^७) M1 [अ]तम् (for [अ]स्तम्). K4 उपागच्छेस्; Das Dn1 अपागच्छंस् (for उपा'). —^८) D1 T2 G1-3. 8 तमेव (for तदेव). — After 13, Kumbh. ed. ins.:

537* आदत्ते सर्वभूतानां रससूतं विकासवान् ।

प्राप्येन्द्रियगुणान्पञ्च सोऽस्तमावृत्य गच्छति ॥ १४
 प्रणीतं कर्मणा मार्गं नीयमानः पुनः पुनः ।
 प्राप्नोत्ययं कर्मफलं प्रवृद्धं धर्ममात्मवान् ॥ १५
 विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
 रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥ १६
 बुद्धिः कर्मगुणैर्हीना यदा मनसि वर्तते ।
 तदा संपद्यते ब्रह्म तत्रैव प्रलयं गतम् ॥ १७

अस्पर्शनमशृण्वानमनास्वादमदर्शनम् ।
 अघ्राणमवितर्कं च सत्त्वं प्रविशते परम् ॥ १८
 मनस्याकृतयो मग्ना मनस्त्वतिगतं मतिम् ।
 मतिस्त्वतिगता ज्ञानं ज्ञानं त्वभिगतं परम् ॥ १९
 इन्द्रियैर्मनसः सिद्धिर्न बुद्धिं बुध्यते मनः ।
 न बुद्धिर्बुध्यतेऽव्यक्तं सूक्ष्मस्त्वेतानि पश्यति ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९७ ॥

14 *) Ds यथा (for तथा). — ^b) K1. 2. 4 Ca आश्रित्य; V1 B8 (marg.) Cap आवृत्य; T3 आविध्य; G2 आविच्छ (for आविश्य). — ^c) B8-9 चेह (for [इन्द्रिय-]). — ^d) K7 सोभ्यम् (sic); Ds शातिम् (for सोऽस्तम्). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

538* रश्मिमण्डलहीनस्तु न चासौ नास्ति तावता ।

15 *) D4 प्रणीत- (for 'तं'). K7 D4. 9 कर्मणां (for 'णा'). — ^b) Ś1 K1. 4. 6 V1 Bo. 6. 8. 9 Das Dn4 Ds1 Ds G1 नीयमानं (Ds1 'ने') (for 'मानः'). — ^d) K6 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-8 T G1-3. 6 M1. 5. 7 C8 प्रवृत्तं (for प्रवृद्धं). Ds देहम् (for धर्मम्). K4 Dn1 Ds D7 T G1-3. 6 आसवान्; K6 Bo. 1-9 Das Dn4 D2. 2. 6. 8 Cnp आत्मविद्; V1 'नः' (for 'वान्').

16 = 6. 24. 59. — ^a) K1 D4 विनिवर्तते (D4 'तेते'); D7 [अ]पि निवर्तते. — ^d) D4 निवर्तते.

17 *) K1 बुद्धिं. D7 मित्रा (for हीना). — ^d) K1 प्रलये; T2 G1. 2 M1. 5. 6 प्रलयं. B8 (marg.) Das Dn4 गता; Das गता; D7 T G2. 2. 6 M1. 5. 7 गतः (for गतम्). Cv: प्रलयं प्रकर्षेण लयः संबन्धो यस्य तम् । कीम् श्लेषणे इति धातुः । ☞

18 *) M7 अस्पर्शनम्. D4 G2 अश्रु (G2 'श्रु'). 'ण्वानम्' (for अश्रु). — ^b) K7 B8 D4. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 अवसादम् (for अनास्वादम्). Ds G2 M7 अवर्तिनं (Ds 'तं'). — ^c) G1 अवितर्कं. — ^d) K7 D4. 9 सत्त्वं (for सत्त्वं). — After 18, D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 repeat 11^{ab}, while Kumbh. ed. Cv ins. after 18:

539* अव्यक्ताप्रसृतं ज्ञानं ततो बुद्धिस्ततो मनः ।
 आत्मनः प्रसृता बुद्धिरव्यक्तं ज्ञानमुच्यते ।
 तस्माद्बुद्धिः स्मृता तज्जैर्मनस्तस्मात्ततः स्मृतम् ।
 तस्मादाकृतयः पञ्च मनः परममुच्यते ।
 तस्मात्परतरा बुद्धिर्ज्ञानं तस्मात्परं स्मृतम् । [5]
 ततः सूक्ष्मस्ततो ह्यात्मा तस्मात्परतरं न च ।
 इन्द्रियाणि निरीक्षन्ते मनसैतानि सर्वशः ।

[(L. 2) ☞ Cv: आत्मनः परमात्मनः प्रसृतौ प्राप्नोति । ☞ — (L. 4) ☞ Cv: आकृतयः व्यञ्जकनासायाकारवन्ति पञ्चेन्द्रियाणि । ☞]

19 *) G1 मनसा. Das om. मग्ना. — ^b) Ś1 K1. 2 M6 स्विति गतं; K6 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 6. 8 स्वभिगतं (K6 D2 'ति'); D7 T1 G1-3. 6 स्वविगतं; T3 M6 अपि गतं; M1. 7 स्वतिगतिं (for 'गतं'). K2 मतं; B9 महत्; T3 मतिः (for मतिम्). — B9 om. 19^{ed}. — ^c) D7 T1 G3. 6 मनस् (for मतिस्). K6 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 स्वभिगता; Das. 24 स्वभिमता; D7 T1 G1-3 स्वविगतां (T1 G3 'तं'); T3 G6 M6 स्वपि गता (for स्वतिगता). — ^d) K1. 4 D4. 9 M1. 6. 7 स्वति (K4 'त') गतं; K2 अति; Dn1 चाभि; D7 T1 G1-3. 6 च विगतं; T3 M6 स्वपिगतं (for स्वभिगतं). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 C8 महत्; Csp परम् (as in text).

20 *) D7 T G1-3. 6 M1. 5. 7 नै (G2 सें) द्वियैर (for इन्द्रियैर). B8 (marg. as in text) मनसा. K1 बुद्धिं; K4. 7 D4. 9 G1 सिद्धिं. — ^b) Ś1 K1. 2. 4 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. n4 Ds बुद्धिः. K7 D4. 9 मनो बुद्धिं न बुध्यते. — ^c) B8 (marg.) बुद्ध्या (for बुद्धिः). G1

१९८

मनुरुवाच ।

ज्ञानं ज्ञेयाभिनिर्वृत्तं विद्धि ज्ञानगुणं मनः ।

प्रज्ञाकरणसंयुक्तं ततो बुद्धिः प्रवर्तते ॥ १

यदा कर्मगुणोपेता बुद्धिर्मनसि वर्तते ।

तदा प्रज्ञायते ब्रह्म ध्यानयोगसमाधिना

सेयं गुणवती बुद्धिर्गुणेष्वेवाभिवर्तते ।

C. 12. 7470
B. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

बध्यते (for बु^१). * Cn: नकारः काकाक्षिवदुभयत्र संब-
ध्यते । * — ^d S₁ (before corr.) K₂. 4 सर्वज्ञस्तानि;
S₁ (by corr.) K₁ सूक्ष्मास्तुस्तानि (sic); K₆ B₁ Dn₁. n₄
D₂. 2. 6. 8 G₆ M₇ सूक्ष्मं स्वेतानि; K₇ D₄ D₄. 9 द्वा^२ D₄
सूक्ष्मत्वे तानि; D₁ T₁ G₁-3 सूक्ष्माप्येतानि (for
सूक्ष्मसर्वे^३).

Colophon om. in M₁. 6. 7 (K₂. 5 B₁-5 D₄. 23
Dn₂. n₄ D₁ G₁. 5 M₂-4 absent). — *Sub-parvan*:
S₁ K₁. 2. 4. 6. 7 B₀. 6-9 D₄. 23 Dn₁. n₄ D₅ D₁-9 T
G₁-2. 6 M₆ मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: S₁ K₁. 2. 4.
6. 7 V₁ B₀. 6-9 D₄. 23 Dn₁ D₅ D₁-6. 9 मनुवृहस्पति
संवादः; T₂ बुद्धिलक्षणं; M₆ मनुवृहस्पतिमंवादे आत्म-
दर्शनोपायहयनं. — *Adhy. no.* (figures, words or both):
B₁ Dn₁ D₅ D₁ T₁ G₁. 2. 6 M₆ 30, Dn₁ 31; D₅ 29;
T₂ G₁ 44. — *Sloka no.*: D₄ 42; Dn₁. n₄ D₅ 20.

198

1 M₁. 5. 7 om. the ref. D₁ T G₁-2. 6 M₆ बृह-
स्पतिः (for मनुः). K₆ V₁ B₀. 6-9 D₄. 23 Dn₁. n₄
D₅ D₁. 2. 4. 6. 8 Cn. p. s. v ins. after the ref.: D₁
after 4:

540* दुःखोपघाते शरीरे मानसे चाप्युपस्थिते ।
यस्मिन्न शक्यते कर्तुं यत्नस्तं नानुचिन्तयेत् ।
भैषज्यमेतदुत्पत्त्या यदेतज्जानुचिन्तयेत् ।
चिन्त्यमानं हि चान्मेति भूयश्चापि प्रवर्तते ।
प्रज्ञया मानसं दुःखं हन्याच्छारीरमौषधैः । [5]
एतद्विज्ञानसामर्थ्यं न बालैः समतामियात् ।
अनित्यं यौवनं रूपं जीविनं द्रव्यसंघयः ।
आरोग्यं प्रियसंवासो गृध्मेतत्र न पण्डितः ।
न जानपदिकं दुःखमेकः शोचिनुमर्हति ।
अयोग्यप्रतिकुर्वीत यदि पश्येदुपक्रमम् । [10]
सुखादुत्तरं दुःखं जीविते नास्ति संशयः ।
स्मिन्मयस्य चेन्मिद्वयार्थेषु मोहान्मरणमप्रियम् ।
परित्यजति यो दुःखं सुखं चाप्युभयं नरः ।
अन्वेति ब्रह्म सोऽत्यन्तं न ते शोचन्ति पण्डिताः ।
दुःखमर्था हि युज्यन्ते पालने न च ते सुखम् । [15]

दुःखेन चाधिगम्यन्ते नाशमेवां न चिन्तयेत् ।

[= (var.) B. 12. 330. 11-18. — (L. 1) D₅. 7
दुःखोपघात- (for 'घाते'). D₅ मानसे. Dn₁ D₅ वाप्यु-
पस्थिते; D₅. 7 वा ध्रुप^४ (for चाप्युप^५). — (L. 2) D₁
तस्मिन् (for य^६). V₁ तद्; D₄ D₅ D₇ तत्र (for तं
न). — D₅ om. (hapl.) line 3. D₂ reads line 3
twice. — Lines 3-4 = (var.) 11. 2. 17^{oder}. — (L.
3) D₁ एव (for एतद्). D₅ om. from न्तयेत् up to अ
(in the prior half of line 7). — (L. 4) B₀
चित्तमारेन (for 'मानं हि'). V₁ नाभ्येति; B₈. 9 नापैति;
D₄. 23 न व्येति; D₆ चाप्येति (for चान्मेति). B₆. 7
न (B₁ न) चित्तमानं ना (B₁ वा) पैति (for the prior half),
B₆. 9 D₄. 23 प्रयर्थे (for 'तते'). — Lines 5-6 = (var.)
11. 2. 21. — (L. 5) D₄ प्रज्ञया; D₅ प्रज्ञाया.
— Lines 7-8 = (var.) 3. 2. 45. — (L. 7) D₆ * नित्यं
यौवनं नृमं (sic) (for the prior half). — (L. 8) D₅ एव
(for तत्र). — Lines 9-10 = (var.) 11. 2. 16^{ad},
17^{ad}. — (L. 9) Dn₁ जानन्यदिकं (for 'पदिकं'). V₁
Dn₁ अर्हति. — (L. 11) D₅ सुलग्नानंतरं दुःखं (for the
prior half). B₈ (marg.) D₄ D₅. 7 जीवतो; B₆
जीवतां; D₄ जीवितो (for 'ते'). K₆ नापि; V₁ B₀.
6-9 D₄ D₅ D₇ नात्र (for नास्ति). — (L. 12)
D₅. 7 पंचत्यम् (for मरणम्). — Lines 13-14 = (var.)
3. 203. 50. — (L. 13) B₆ D₅-7 न (for वा). D₄
करः (for नरः). — (L. 14) K₆ B₈ D₄ D₅. 6. 8 त
(for ते). — (L. 15) V₁ B₀. 6-8 लज्यते (for दु^७).
D₁ दुःखं मत्वा हि लज्यति (for the prior half). V₁ B₀.
6-9 D₄. 23 D₁ सुखाः. — (L. 16) D₅. 7 तु (for न).]
— ^a) B₁ ज्ञेयं; G₁ ज्ञानं; C₆ ज्ञेये (for ज्ञानं).
K₁ Dn₁ D₅ निवृत्तं; D₄ (before corr.) निवृत्ति
(for निवृत्तं). — ^b) K₇ ज्ञानं; B₈ s (both marg.
as in text) ध्यान- (for ज्ञान). K₄ मनुः (for मनः).
— ^c) K₆ D₄ D₅. 8 कारण- (for करण). D₁ T
G₁-3. 6 M₁. 6 संयुक्ता (for 'क्त').

2 ^a) G₂. 6 M₇ बुद्धिः (for यदा). K₆ D₄. 6. 8 यदा
तु (K₆ तु) कर्मणोपेता; M₁. 6 यदा कर्मगुणैर्हीना. — ^b)
G₂. 6 M₇ यदा (for बुद्धिः). — S₁ reads 2'-7^d on
marg. — ^c) Dn₁ प्रज्ञाप्यते (for 'यते'). G₁. 3 ब्रह्मन् (for

C. 12. 7470
L. 12. 205. 11
K. 12. 203. 11

अवताराभिनिःस्रोतं गिरेः शृङ्गादिवोदकम् ॥ ३
यदा निर्गुणमाप्नोति ध्यानं मनसि पूर्वजम् ।
तदा प्रज्ञायते ब्रह्म निकष्यं निकषे यथा ॥ ४
मनस्त्वपहृतं बुद्धिमिन्द्रियार्थनिदर्शनम् ।
न समक्षं गुणावेशि निर्गुणस्य निदर्शनम् ॥ ५
सर्वाण्येतानि संवार्य द्वाराणि मनसि स्थितः ।
मनस्येकाग्रतां कृत्वा तत्परं प्रतिपद्यते ॥ ६
यथा महान्ति भूतानि निवर्तन्ते गुणक्षये ।

ब्रह्म). —^d) Ds M1. 5. 7 ज्ञानयोगः; Gs. 6 ज्ञानोपायः
(for ध्यानयोगः).

3 Ś1 reads 3 on marg. —^a) Da4 Ds2 (before
corr.) सोयं (for सेयं). —^b) Ds1 गुणिव्येव; Ds
गुणेच्छेव (for 'च्छेव). K7 [अ]भिधीयते (for 'वर्तते').
—^c) K1 अवताराभिनिःस्रोतं; Ks Bo. 3. 7. 3 (marg.). 9
Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6 8 अपरादभिनिःसृत्य; K7 D4. 9
आपगानामभिभ्रोतो; V1 Bc (marg.). 3 अवताराभिनिः
सृत्य (Bc 'निःस्रोतो); D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cp. 8
अपरादपि नि (D7 'पिनिः; T1 Gs. 6 Cp. 8. 'भिनिः;
G1 'भिनिः; M1. 5. 6 'विनि) स्रौति; Ca अवताराभिनिः
स्रोतं; Cv अपरा त्वभिनिःस्रौति. ✽ Cs: परो न विद्यते
सोऽपरः परमात्मा तस्माद्वि. सरति, अपसरतीत्यर्थः । ✽
—^d) Da4 गिरेः (for गिरेः). K2 शृङ्गम् (for शृङ्गाद्).
K1 गिरेः शृङ्गादिवोदकम्.

4 Ś1 reads 4 on marg. —^a) Ś1 K1. 2 यदि (for
यदा). —^b) Gs. 6 ज्ञानं (for ध्यानं). —^c) T2 तथा
(for तदा). Ś1 K1. 2 बुद्धिर् (for ब्रह्म). —^d) K4. 6. 7
Bo Dn4 Ds D2. 2. 5. 6 T2 M1. 5-7 Cn. p. 3. 7 निकष्यं;
B7-9 Ds. 24 निष्कष्यं; Dn1 D7 T1 G1-3. 6 निक (Gs
'ष्क) ष्यं; D4. 9 निष्कष्यः; Ds निष्पणं (for निष्कष्यं). K1
निकष्ये (for 'षे). — After 4, D7 ins. 540*.

5 Ś1 reads 5 on marg. —^a) K1 स्वपहृतो; B8
(marg.) Ds. 24 T2 Gs M1. 5-7 स्वसंहृतं; D4. 7 T1
स्व (D4 स्वा) पहृतं; Ds. 9 स्वपहृतं; G1. 2. 6 स्व (Gs त)
संहृतं (for स्वपहृतं). K6 V1 Bo. 5-9 Ds. 24 Dn1. n4
Ds D2. 2. 5. 6. 8 पूर्वम्; K7 D4. 9 बुद्धेर्; D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 बुद्ध्या (for बुद्धिम्). —^b) D7 T G1-3. 6
M1. 5-7 ह्रीन्द्रियार्थं (for इन्द्रि). Ks Bo. 6 (marg.).
7-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6 T G1-3. 6 निदर्शकं
(for 'शनम्). — Ds. 24 om. (hapl.) 5^{ed}. —^c)
K1. 9 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 G2 समक्षः; K7

तथेन्द्रियाण्युपादाय बुद्धिर्मनसि वर्तते ॥ ७
यदा मनसि सा बुद्धिर्वर्ततेऽन्तरचारिणी ।
व्यवसायगुणोपेता तदा संपद्यते मनः ॥ ८
गुणवद्विगुणोपेतं यदा ध्यानगुणं मनः ।
तदा सर्वगुणान्हित्वा निर्गुणं प्रतिपद्यते ॥ ९
अव्यक्तस्येह विज्ञाने नास्ति तुल्यं निदर्शनम् ।
यत्र नास्ति पदन्यासः कस्तं विषयमाप्नुयात् ॥ १०
तपसा चानुमानेन गुणैर्जात्या श्रुतेन च ।

B8 D4. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1. 5-7 समर्थं (for 'क्षं). Ks
V1 Bo. 5-9 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 गुणापेक्षि; D7 T
G1-3. 6 M1. 5-7 'पेक्षं (for 'वेक्षि). —^d) K7 B8 D4.
7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 निदर्शने; Dn4 Ds2 D2. 2. 5 'शनं
(for 'शनम्).

6 Ś1 reads 6 on marg. —^a) K1 पूर्वाणि (for
सं). —^b) G2 मनसः (for 'सि). Ds स्थिताः; Ds
स्थितिः; M7 स्थिरः (for स्थितः). —^c) Ds मनः
स्वेकाग्रतां कृत्वा.

7 K7 D4. 9 om. (hapl.) 7. Ś1 reads 7 on marg.
—^a) V1 Bc Ds1 D7 T1 G1-3. 6 यदा (for यथा). —^b)
V1 निवर्तते. K1 गुणाक्षये; Da4 गुणक्षते (for 'क्षये).
M7 वर्तते गुणसंक्षये. —^c) V1 Ds D7 T1 G1. 2. 6
तदा; B7 अथ (for तथा). Da4 अपादाय (for उपां).

8 ^a) Gs M7 यथा (for यदा). G2 वा (for
सा). —^b) K4 Ds1 D2. 4 वर्ततेतरः; Da4 वर्ततेतरः;
T1 वर्ततेन्द्रिय- (for 'तेऽन्तर-). —^d) Gs तथा (for
तदा).

9 ^a) Ds1 गुणापेतं (for गुणो). —^b) K7 Ds.
5. 7. 9 T G1. 3. 6 ध्यानगतं (for 'गुणं). —^c) K4. 6. 7
V1 Bo. 5-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1. 2. 6 M1. 5. 6
सर्वान् (for सर्वं). ✽ Cn: गुणान्हित्वा गुणानुपादा-
येत्यर्थः । द्वित्वेति दधाते रूपं न तु जहाते । ✽ —^d) M1. 6
निर्गुणः (for 'णं).

10 ^a) V1 हि (for [इ]ह). —^b) D7 T G1-3. 6
M1. 6 तुल्य- (for तुल्यं). Ds1 Gs (before corr.)
निदर्शने. —^c) Ś1 K1. 2 V1 Cp यस्य; G2 यदा (for
यत्र). ✽ Cn. 8: पदन्यासो वाग्यापारः (C8 शब्दनि-
क्षेपः) । ✽ —^d) K2 कथं; Ds कस्तं (for कस्तं).
Ks विषयाम्.

11 ^a) Ś1 K1. 2 उपमा (for तपसा). Ś1 K1. 2

निनीषेत्तत्परं ब्रह्म विशुद्धेनान्तरात्मना ॥ ११

गुणहीनो हि तं मार्गं बहिः समनुवर्तते ।

गुणाभावात्प्रकृत्या च निस्तर्क्यं ज्ञेयसंमितम् ॥ १२

नैर्गुण्याद्ब्रह्म चाप्नोति सगुणत्वान्निवर्तते ।

गुणप्रसारिणी बुद्धिर्हुताशन इवेन्धने ॥ १३

यथा पञ्च विमुक्तानि इन्द्रियाणि स्वकर्मभिः ।

तथा तत्परमं ब्रह्म विमुक्तं प्रकृतेः परम् ॥ १४

एवं प्रकृतितः सर्वे प्रभवन्ति शरीरिणः ।

निवर्तन्ते निवृत्तौ च सर्गं नैवोपयान्ति च ॥ १५

पुरुषः प्रकृतिर्बुद्धिर्विशेषाश्चेन्द्रियाणि च ।

अहंकारोऽभिमानश्च संभूतो भूतसंज्ञकः ॥ १६

एकस्याद्या प्रवृत्तिस्तु प्रधानात्संप्रवर्तते ।

C. 12. 7484
B. 12. 208 25
K. 12. 203. 25

नानुमानेन (K₁ 'नेव'), K₁ वानु'; D₅ यानु'; Dr T G₁-a. 6 M₅. 7 C₅ सानु'; Ca चोप' (for चानु').
॥ C₅: तपसा रजस्तमोराहितेन कर्मणा । यद्वा नित्यनैमित्तिकानुष्ठानेन । ॥ — ') K₅ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 T₁ परमं (for तत्परं). K₄. 7 D₄. 9 निनीषे (K₇ 'प') तत् परं ब्रह्म. — ') (12 om. (hapl.) from विशुद्धे up to ब्रह्म (in 13^a).

12 G₂ om. 12 (cf. v. l. 11). — ') D₅ Dr T G₁. 5. 6 M₅ [S]पि (for हि). D₅ तन् (for तं).
॥ Ca: गुणैः सत्त्वादिभिः रूपादिभिर्वा ध्यानप्रकर्षाद्धीनो मुक्तः । एतेन गुणहीनो मूर्खादिरित्यपद्यास्थानं केषां विदुषाकृतम् । ॥ — ') D₄ T₂ गुणभावात् (for गुणा'). S₁ K₁. 2 M₁ [प]व; K₄ V₁ Bo. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 वा (for च). — ') K₁ B₅ (marg.) निस्तर्क्यः; D₅ corrupt; G₅ निस्तर्क्य (for 'कर्म'). B₅ (marg.) 'संज्ञितं; D₅ Dr T G₁. 5. 6 'संमतं (T₁ 'ति') (for 'संमितम्').

13 G₂ om. up to ब्रह्म (cf. v. l. 11). — ') Dr T G₁ नैर्गुण्यं; M₁ निर्गुणाद्. D₄ वा (for च). — ') M₁ न वर्तते (for निव'). — ') G₅ M₅ गुणे (for गुण-). K₅ Bo. 6. 8. 9 Das. Dn₁. n₄ D₂. 2. 5. 6. 8 Cp 'प्रसारिणी; Ca. v 'प्रसा' (as in text). — ') B₅. 1. 9 Cpp हुताशनम्. K₁ इवेधने; K₂. 4 'निबन्धने; K₇ D₄. 9 इवेधने (for 'न्धने).

14 ') Dr T G₁-2. 5 M₁. 5-7 यद्वा (for यथा). K₇ D₄. 7. 9 T G₁-2. 5 M₁. 5-7 विमुक्तानि (for विमु'). — ') K₁. 2. 4 चेन्द्रियाणि (K₁ 'नि') (for इन्द्रि'). B₅ (marg.) स्वकर्मणः; Dr T₁ G₁. 6 सकर्मभिः (for स्व'). — ') K₇ B₇ यथा; T₂ M₁. 7 तदा (for तथा). K₅ Bo. 7-9 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 हि; B₅ (marg. as in text) [ज]पि (for तत्). Dr T₁ G₁-2. 5 तदा तु तत्परं ब्रह्म. — ') S₁ K₁. 2. 7 D₄. 2. 5 विमुक्तं; K₅ विमुक्त'; Dr T₁ G₁-2. 5 M₁ संयुक्तं; T₂ संयुक्तं; M₅. 6 विविक्तं (for विमुक्तं). K₁. 4 प्रकृते परं; K₅ 'तैः परं (for 'तेः

परम्).

15 ') D₄ सर्व (for सर्वे). — ') K₅. 7 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 प्रवर्तते; V₁ Bo. 6-9 Das. 44 D₅. 6 प्रवर्तति; Dr T G₁-2. 5 संभवतं (T G₁. 2 'तः; G₂. 5 'ति'); M₁ प्रभवतः; C₅ संभवन्ति (for प्र'). — ') B₅-9 D₄ निवर्तति; G₁ निवृत्ते. V₁ निवृत्तौ च निवर्तति. — ') S₁ K₅ Bo. 6. 8 Ca स्वर्गं नैव; K₄. 6. 7 V₁ B₅-9 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 Cp स्वर्गं चैव; D₅ सर्गं चैव; D₄ स्वर्गं चैव; Dr T₁ G₁. 2 सर्गं नैव (for सर्गं नैव). ॥ Ca: निवृत्तौ प्रकृतेः क्रियात्यागे स्वर्गमपि न यान्ति । मोक्षाप्राप्तौ स्वर्गं नैवोपयान्तीति पाठो ननुत्थनुकूलः । ॥

16 ') D₅ यत्र (for बुद्धिर्). — ') K₂. 4 M₁. 5 विशेषाच्च (M₁. 5 'षश्'); K₅ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. (as in text). 9 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 विषयाश्च (for विशेषाश्च). K₄ [ज]पि (for च). ॥ C₅: विशेषा महाभूतानि । ॥ — ') Dn₁ [S]तिमानश्च (for अभि'). — ') K₁ सद्भूतो; K₅ V₁ Bo. 6-9 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 2. 5. 6. 8 समूहो (for संभूतो). K₇ D₄. 9 [S]ज्ञान (for भूत-). K₁ T₂ 'संज्ञिकः (for 'संज्ञकः).

17 ') K₅ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Dn₁. n₄ D₅ D₂. 6-8 T G₁-2. 5 M₁. 5-7 Cn. p एतस्य; Ca एकस्य (as in text). T₂ [ज]न्या; M₁ [ज]य; Cpp हि (for [जा]या). D₅ प्रकृतिश्च; T₂ प्रवृत्तिः. D₅ एतस्याद्या प्रवृत्तिस्तु. ॥ Ca: एकस्य महदात्म्यस्य ॥ Cn: एतस्य भूतसंघस्य ॥ Cp: एतस्य मिहितस्य गुणसर्गस्य ॥ Cv: एकस्य सकलजीवप्रधानस्य चतुर्मुखब्रह्मणः । ॥ — ') Dn₁ संप्रवर्तते; D₅ स प्रवर्तते. — ') Bo. 8 (marg.). 9 D₄ M₁ द्वितीयां; B₅ D₄ द्वितीयान्. S₁ K₁. 2 B₅ (orig.) D₄ मिथुनव्याक्तिः; K₇ D₄. 9 'नाम्नाक्तिः; D₅ 'नं व्यक्तं (for 'नव्याक्तिम्). — ') S₁ K₁. 2. 4 स (K₄ ज) विशेषा भिगच्छति; K₇ D₄. 9 T₂ M₁. 5. 6 ज (K₇ D₄. 9 स) विशेषाभ्यां; D₅ भविष्यति चच्छति.

1. 12. 7487
1. 12. 205. 25
1. 12. 203 25

द्वितीया मिथुनव्यक्तिमविशेषान्नियच्छति ॥ १७
धर्मादुत्कृष्यते श्रेयस्तथाश्रेयोऽप्यधर्मतः ।

रागवान्प्रकृतिं ह्येति विरक्तो ज्ञानवान्भवेत् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टनवत्यधिकशततमोऽध्यायः ॥ १९८ ॥

१९९

मनुरुवाच ।

यदा ते पञ्चभिः पञ्च विमुक्ता मनसा सह ।
अथ तद्रक्ष्यसे ब्रह्म मणौ सूत्रमिवार्पितम् ॥ १
तदेव च यथा सूत्रं सुवर्णे वर्तते पुनः ।
मुक्तास्वथ प्रवालेषु मृन्मये राजते तथा ॥ २
तद्वद्गोषु मनुष्येषु तद्वद्वस्तिमृगादिषु ।

तद्वत्कीटपतंगेषु प्रसक्तात्मा स्वकर्मभिः ॥ ३

येन येन शरीरेण यद्यत्कर्म करोत्यप्यम् ।

तेन तेन शरीरेण तत्तत्फलमुपाश्रुते ॥ ४

यथा ह्येकरसा भूमिरोषध्यात्मानुसारिणी ।

तथा कर्मानुगा बुद्धिरन्तरात्मानुदर्शिनी ॥ ५

ज्ञानपूर्वोद्भवा लिप्सा लिप्सापूर्वामिसंधिता ।

18 ^a) M1.7 ज्ञेयस् (for श्रेयस्). — ^b) D1 T G1-3.6 M1.5-7 [अ]धर्मो (for [अ]श्रेयो). — ^c) K4 भगवान् (for राग). B3 (marg.) Das. a4 प्राकृतं (for प्रकृति). — ^d) B3 (marg. as in text). 7.8 (marg. as in text). 9 ध्यानवान् (for ज्ञान).

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1.2.4.6.7 Bo.6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-4.6-9 T G1-3.6 M1.5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das. a4 Dn1 Ds D2-6.8.9 मनुवृहस्पतिसंवादः; M1.6 मनुवृहस्पतिसंवादे महदादिपरिणामक्रमः; M5 'संवादे योगकथनं; M7 'संवादे महदादिक्रमः. — *Adhy. no.* (figures, words or both): B7 Dn1 32; Dn4 Ds2 D1 T1 G1.3.6 M5 31; Ds M1.6.7 30; T1 G1 45. — *Śloka no.*: Da4 Dn1. n4 Ds 26.

(before corr. as in text) D2.8.7 T1 G1-3.6 द्रक्ष्यते; K7 द्रक्षस्ति; Da1 Ds1 Ds.8 रक्ष्यते; D1.9 रक्षसि (for द्रक्ष्यसे). — ^a) K2 सूतम् (for सूत्रम्). D1 T G1-3.6 M5 [अ]हितं (for [अ]र्पितम्).

2 ^b) K2 सुवर्णो; D1 T G1.3.6 सौवर्णे. — ^c) V1 B9 च (for [अ]थ). T2 G1.2 M1.5-7 प्रवालेषु. — T1 om. (hapl.) 2^d-3^a. — ^d) K7 Ds1 T2 G1.2 मृन्मये. K2.4 G1 राजते (for राजते).

3 T1 om. 3^a (cf. v. l. 2). — ^a) K6 V1 Bo.6-9 Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 गोषः; B9 गो* (for गोषु). — ^b) M1.7 वाजि (for तद्गद्). — ^c) Da4 कीटि (for कीट). — ^d) Ś1 K1.2.4 मुक्त आत्मा; K7 Da.9 प्रसक्तात्मः; Da1 corrupt (for 'क्तात्मा). Ś1 K1.2.4 Da.9 स्वकर्मसु (for 'भिः).

4 = (var.) 11. 11*, lines 1-2: B. 15. 34. 18; Manu. 12. 81. — ^a) Ds om. the first येन. — V1 reads 4^b on marg. B9 om. 4^d. — ^d) Da4 Ds1 om. the second तद्. K2 कालम् (for फलम्).

5 ^a) D1 T1 G1.2 यदा (for यथा). K2.4 भूतिर् (for भूमिर्). ☞ Cv: एकरसा मित्रभिन्नरसा, एकीभूत-नानारसा वा । एके मुख्यायकेवला इत्यमरः । ☞ — ^b) K6 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 ओ (Dn1 औ) षड्य-र्यानु; Ds1 औषध्यात्मानु (for औष). — Ś1 K1.2.4.7 om. (?hapl.) 5^d. — ^c) D1 G1.2 धर्मानुगा; M6 कर्मांतरा (for कर्मानुगा). — ^d) B9 अंतरात्मार्यः (for

199

1 D1 T G1-3.6 M1.5-7 बृहस्पतिः (for मनुः). — After the ref., Kumbh. ed. and Cv ins. a passage given in App. I (No. 14). — ^a) K6 V1 Bo.6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.3.5-8 तेः (for ते). Da4 यदा ते पंच मुक्तानि. — ^b) K6 V1 Bo.6-9 Das Dn1. n4 Ds D2.8.5.6.8 T G1-3.6 M5.7 युक्तानि; K7 Da.9 यतानि; B9 M6 मुक्तानि; Da1 lacuna; M1 मुक्तानि (for विमुक्ता). ☞ Cn: युक्तानि निगृही-तानि । ☞ — ^c) K4 अथैतद्; K7 अथ ते (for अथ तद्). K1 द्रक्षसे; K6 Bo.6-9 Das Dn1. n4 Ds

अभिसंधिपूर्वकं कर्म कर्ममूलं ततः फलम् ॥ ६
 फलं कर्मात्मकं विद्यात्कर्म ज्ञेयात्मकं तथा ।
 ज्ञेयं ज्ञानात्मकं विद्याज्ज्ञानं सदसदात्मकम् ॥ ७
 ज्ञानानां च फलानां च ज्ञेयानां कर्मणां तथा ।
 क्षयान्ते तत्फलं दिव्यं ज्ञानं ज्ञेयप्रतिष्ठितम् ॥ ८
 महद्भिः परमं भूतं युक्ताः पश्यन्ति योगिनः ।
 अबुधास्तं न पश्यन्ति ह्यात्मस्था गुणयुद्धयः ॥ ९
 पृथिवीरूपतो रूपमपामिह महत्तरम् ।
 अज्यो महत्तरं तेजस्तेजसः पवनो महान् ॥ १०

पवनाच्च महद्योम तस्मात्परतरं मनः ।
 मनसो महती बुद्धिर्बुद्धेः कालो महान्स्मृतः ॥ ११
 कालात्स भगवान्विष्णुर्यस्य सर्वमिदं जगत् ।
 नादिर्न मध्यं नैवान्तस्तस्य देवस्य विद्यते ॥ १२
 अनादित्वादमध्यत्वादनन्तत्वाच्च सोऽज्ययः ।
 अत्येति सर्वदुःखानि दुःखं ह्यन्तवदुच्यते ॥ १३
 तद्ब्रह्म परमं प्रोक्तं तद्दाम परमं स्मृतम् ।
 तद्रत्ना कालविषयाद्रिमुक्ता मोक्षमाश्रिताः ॥ १४
 गुणैस्त्वेतैः प्रकाशन्ते निर्गुणत्वात्ततः परम् ।

C. 12, 7500
B. 12, 206, 18
K. 12, 204, 27

'त्मानु). Das दर्शनां; D1.9 सारिणि; D3 दर्शनी
(for दर्शनी).

6 *) T1 G2.8.8 ध्यान- (for ज्ञान-). K6 Br Dn1.
n4 D8 D2.8.8.8 -पूर्वा भवेत्; D8 -पूर्वाद्भवेत् (for
-पूर्वोत्तवा). D8 लिप्सा. —*) Das. a1 -पूर्वभिः; Dn4
-पूर्वभिः (for पूर्वभिः). G1.2 -वर्धिता (for -संविता).
ॐ Ca: अभिसंधिता, इदं कथं साधयामीतिरूपः प्रयत्न एवा-
भिसंधिः । ॐ —*) hypermetric. —*) D8 om.
कर्म. K7 D4.7.9 T G1-8.8 M1.5-7 -पूर्वं (for -मूलं).
K7 D4.9 अतः (for ततः). K8 परं (for फलम्).

7 *) D4 om. फलं. K7 D4.9 विद्भिः; D2.8.8 वि-
द्यात् (for वि). —*) T2 धर्म (for कर्म). —*)
Das ज्ञेयं (for ज्ञेयं). —*) B8 G1.2 ज्ञेयं; D8 दानं
(for ज्ञानं). D8 om. सत्. K8 ज्ञानं ज्ञेयं सदात्मकं.
— After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

541* तदेवमिष्यते ब्रह्म संख्यानादिनिमित्तते ।

8 V1 om. 8^{ab}. —*) Ś1 K1.2.4 क्षयं ते; Dn4
D8 ज्ञेयान्ते; D8 देहान्ते (for क्षयान्ते). K6.7 Bo.8-9
Das. a4 Dn1. n4 D8 D2.8-8 T G1-8.8 M1.5-7 यत्;
D8 सत्- (for तत्). Dn1 विद्या (for दिव्यं). ॐ Ca:
दिवि भवं दिव्यम्, अननुभूतम् ॥ Ca: दिव्यं ज्ञानमिति पाठे
दिवि हार्दाकाशस्य कारणे ब्रह्मणि भवं दिव्यम् । ॐ —*)
K2.4 ज्ञायज्ञेयः (sio); K7 D4.9 ज्ञाने ज्ञेयः (D8 'यं');
V1 Bo.8.8.8 Das. a4 D8 D2.8-7 ज्ञानं ज्ञेयं (D8 'यं');
G2.8 ज्ञेये ज्ञानं (for ज्ञानं ज्ञेयः).

9 *) D8 महद्भिः. ॐ Ca: भूतं नित्यसिद्धम् । ॐ
—*) K6 Bo Dn1. n4 D8 D2.8.8 यत्; K7 D8
मुक्ताः (for युक्ताः). D4 पश्यति. —*) K1 आबुधास्तः;
Das T2 G1-8.8 M1 अबुधास्तः; Dn4 Das (before corr.)

'ज्यास् (for 'धास्). Das तत्र (for तं न). —*) K6
V1 Bo 8-9 Dn1. n4 D8 D2.8.8-8 T G1-8.8 M1.5-7
Cap ह्या (B8 आ) रमस्यं; Das आत्मस्था (for ह्या).

10 K1 om. 10. —*) G1 प्रथिवी. Ś1 K2.4 B8
(marg.) पृथिव्यास्तु महद्गुणम्. —*) D4.9 T1 G1 इव
(for इह). Das अपादि**मिहिरं.

11 *) K1 पृथिव्यास्तु महद्योम. —*) G8 स्मृतिः
(for स्मृतः).

12 *) K1 D8 कालात्स- (D8 'त्मा') (for कालात्स).
Das विष्णु (for विष्णुर्). —*) T2 सत्यम् (for
सर्वम्). —*) K1.4 नादि. K7 D4.9 नैवान्तं. D8
नादिमध्यं न चैवान्तं. —*) M8 यस्य (for तस्य). D7
देवस्य (for देवस्य).

13 *) V1 अवध्यत्वाद् (for अमध्य). —*) T2
अनंदत्वाच्च. —D7 reads 13^a-19^b on marg. —*) Ś1
K1.2.4 V1 B8.9 अज्येति; G1 अज्येति (for अज्येति).
G1 सुखं (for सर्वं). Ś1 K1.2 D4.9 -भूतानि (for
-दुःखानि). —*) K7 D4.9 इष्यते (for उच्यते).
D4.7 दुःखस्यांतं स उच्यते.

14 D7 reads 14 on marg. —*) T1 परम- (for
'मं). B8 Das. a4 व्यक्तं (for प्रोक्तं). —*) K6 V1
Bo.8 Das Dn1. n4 D8 D2.8.8 T G1-8.8 M1.6 पदं;
D8 M8.7 मत्तं (for स्मृतम्). K1 तद्वा परमसंस्मृतं (sio).
—*) V1 G2.8 -विषया (for 'याद्). —*) D4.7 विमुक्तो
(for 'क्ता). Das laouna; T G1.8.8 मुक्तिम् (for
मोक्षम्). K1 D4.7 आश्रितः.

15 D7 reads 15 on marg. —*) Ś1 (sup. lin.)
K1.6 V1 Bo.8-9 Das. a4 Dn1. n4 D8 D2.8.8 गुणैस्त्वेतैः;
K7 D4.9 गुणैस्त्वेतैः; D8.7 M8.8 गुणास्त्वेतैः; D8 गुणे

C. 12. 7500
B. 12. 206. 15
K. 12. 204. 27

निवृत्तिलक्षणो धर्मस्तथानन्त्याय कल्पते ॥ १५

ऋचो यजुषि सामानि शरीराणि व्यपाश्रिताः ।

जिह्वेप्रेषु प्रवर्तन्ते यत्नसाध्या विनाशिनः ॥ १६

न चैवमिष्यते ब्रह्म शरीराश्रयसंभवम् ।

न यत्नसाध्यं तद्ब्रह्म नादिमध्यं न चान्तवत् ॥ १७

ऋचामादिस्तथा साम्नां यजुषामादिरुच्यते ।

अन्तश्चादिमतां दृष्टो न चादिब्रह्मणः स्मृतः ॥ १८

अनादित्वादनन्तत्वात्तदनन्तमथाव्ययम् ।

तेषु (sio); T₁ G₁-३ ६ गुणैस्तत्त्वैः; M₁ गुणास्वेताः; M₁ गुणास्वेतैः (for गुणैः). Ś₁ K₁ प्रकाश्यते. — °) K₁ धर्मसः. — °) D₈₁ नाल्याय; G₁ ३ [अ]नंताय.

16 D₇ reads 16 on marg. — °) D₆ १ व्यवस्थिताः (for व्यपाश्रिताः). Ś₁ K₁ २. ४ शरीरं चाप्यपा (K₁ 'मा' श्रिताः. — °) D₄₄ जिह्वेप्रेषु. — °) K₁ ४ D₄₄ यज्ञः; K₇ D₄ ७ C₇ यज्ञः; D₈₁ D₆ १ यज्ञ (for यत्न-). D₄₄ साध्यः; T₂ साध्याद् (for साध्या). ☞ C₇: यत्नसाध्याः कण्ठतालवादिष्वद्वयप्रयत्नजनमानः ॥ C₇: यज्ञेन परमात्मना साध्यः अविनाशी मोक्षो यस्य तस्य जिह्वे इति संबन्धः । ☞

17 D₇ reads 17 on marg. — °) D₄ न स्वे च (for न चैवम्). B₆ (marg. as in text) ऋच्यते (for इष्यते). — °) K₂ ४ यज्ञः; K₇ D₂ १ यज्ञ (for यत्न-). D₆ १ यद्; T₁ तु (for तद्). — °) D₈₁ नादीमध्यं. D₄ वांतवत्; D₆ चांतवान्.

18 D₇ reads 18 on marg. — °) K₁ संत्रां (for साम्नां). — °) D₇ चादिमती; G₂ मता (for मतां). M₁ दृष्टा (for दृष्टो). — °) K₄ ७ V₁ B₀ ७-९ D₄₄ ४ D₄₁ ४ D₈ D₂ ३. ५-६ तु (for च). G₂ ततः (for स्मृतः).

19 D₄₄ om. 19^{ab}; D₇ reads it on marg. — °) T₁ G₁-३. ६ M₁ ६ अमध्यत्वाद् (for अनन्त-). — °) D₈₂ अनामयं (for अथाध्ययम्). T₁ G₁-३. ६ M₁ ६-७ अनन्त- (M₁ ७ 'मध्य'त्वाच्च सोऽव्ययः. — °) K₆ V₁ B₀ ७-९ D₄₄ ४ D₄₁ ४ D₈ D₂ ३. ५. ६. ७ M₁ ६-७ निर्दुःखं (M₇ 'खो'); D₇ T₁ G₁-३. ६ निर्द्वंद्वो (for 'द्वं'). — °) K₆ B₀ ७-९ D₄₄ ४ D₄₁ ४ D₈ D₂ ३. ५. ६ M₁ ६. ६ द्वंद्व- (M₁ 'द्व'भाव (D₆ 'वा'स्; G₂ द्वंद्वभावाद् (for द्वंद्व-). T₂ अतः परः.

20 °) Ś₁ K₁ ४ B₈ (marg.) अनिष्टतो; D₇ T₁ G₂

अव्ययत्वाच्च निर्द्वंद्वं द्वंद्वभावात्ततः परम् ॥ १९

अदृष्टोऽनुपायाचाप्यमिसंधेश कर्मणः ।

न तेन मर्त्याः पश्यन्ति येन गच्छन्ति तत्परम् ॥ २०

विषयेषु च संसर्गाच्छाश्वतस्य च दर्शनात् ।

मनसा चान्यदाकाङ्क्षन्परं न प्रतिपद्यते ॥ २१

गुणान्यदिह पश्यन्ति तदिच्छन्त्यपरे जनाः ।

परं नैवाभिकाङ्क्षन्ति निर्गुणत्वाद्गुणार्थिनः ॥ २२

गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् ।

M₇ अदृष्टो; C₇ अज्ञानाद् (for अदृष्टो). Ś₁ K₁ २ [s]नपेयाच्च (K₁ 'अ'); K₇ D₄ ७ [s]भ्यु (K₇ 'जु') पायस्य (for अनुपायाच्च). — °) K₁ [अ]प्यति; K₄ ७ V₁ B₀ ७-९ D₄₄ ४ D₄₁ ४ D₈ D₂ ३. ५. ६. ७ C₇ प्रति; M₁ ७ व्यभि- (for [अ]प्यभि-). D₄₁ संविशः; D₄ ७ सत्तेश (for संधेश). B₆ (marg. as in text). १. ३ (marg.) C₇ अकर्मणः; B₆ न क'; D₆ च कर्मणा (for 'मर्णा'). ☞ C₇: प्रतिसंधेः फलाभिसंधिना कर्मचरणात् । ☞ — °) K₂ कृतेन (for न तेन). Ś₁ K₁ २. ४ पश्यन्ति. B₆ ७ 1/7 T₁ G₁-३. ६ M₁ ६-७ न तन्मर्त्याः (B₆ ७ ते मर्त्याः; D₇ तं मर्त्याः; G₁ २ तन्मर्त्याः) प्रपश्यन्ति. — D₆ reads 20^a-22^a twice. — °) Ś₁ K₁ २. ४. ७ D₄₁ D₈₁ D₄ ७ पदं (for परम्).

21 For the repetition in D₄, cf. v. l. 20. — °) B₆-७ D₄₄ ४ संपर्काच्च (for संसर्गाच्च). — °) K₁ न; K₇ D₄ [अ]पि; B₆ D₄₄ तु; D₆ [अ]थ (for च). K₇ D₄ [अ]दर्शनात्; V₁ B₆ (marg.) १-२ संश्रयात्; D₈ D₇ T₁ G₁-३. ६ M₁ ६-७ संश्रयात् (for दर्शनात्). — °) D₄ वा (for च). B₆ D₇ मनसा चेद्विग्रहामम्. — °) K₁ परेण; B₆ D₇ अक्षरं; D₆ (both times) परं तत्; D₆ laonaa; G₁ परं नः (for परं न). K₁ प्रतिपश्यते.

22 For the repetition in D₆, cf. v. l. 20. — °) Ś₁ V₁ यदि हि; D₈₁ हि यदि; D₆ (both times) हृह न; M₁ ६. ७ यदिह (for यदिह). — °) D₆ ७ G₂ ७ यदि- (D₆ 'दी'च्छति (for तदि'). K₁ जनः. — °) D₄₄ पर- (for परं). D₆ om. from नैवाभि up to सह (in 23^a). Ś₁ K₁ २. ४. ७ D₄ ७ चैव; B₆ (marg.) एव (for नैव). K₇ D₄ ७ गच्छन्ति (for काङ्क्षन्ति). — °) D₆ निर्गु-णाच्च (for 'णत्वाद्'). ☞ C₇: गुणैर्यस्त्ववरैर्युक्तः कथं विद्याद्गुणानिमान् । ☞

23 D₆ om. 23 (cf. v. l. 22). — °) K₇ D₄ ७ M₇ त्वपरैर् (for त्ववरैर्). D₄ T₂ युक्तः. — °)

अनुमानाद्धि गन्तव्यं गुणैरवयवैः सह ॥ २३
 सूक्ष्मेण मनसा विभो वाचा वक्तुं न शक्नुमः ।
 मनो हि मनसा ग्राह्यं दर्शनेन च दर्शनम् ॥ २४
 ज्ञानेन निर्मलीकृत्य बुद्धिं बुद्ध्या तथा मनः ।
 मनसा चेन्द्रियग्राममनन्तं प्रतिपद्यते ॥ २५
 बुद्धिप्रहीणो मनसासमृद्ध-
 तथा निराशीर्गुणतामुपैति ।
 परं त्यजन्तीह विलोभ्यमाना

हुताशनं वायुरिवेन्धनस्थम् ॥ २६
 गुणादाने विप्रयोगे च तेषां
 मनः सदा बुद्धिपरावराभ्याम् ।
 अनेनैव विधिना संप्रवृत्तो
 गुणादाने ब्रह्मशरीरमेति ॥ २७
 अव्यक्तात्मा पुरुषोऽव्यक्तकर्मा
 सोऽव्यक्तत्वं गच्छति ह्यन्तकाले ।
 तैरेवायं चेन्द्रियैर्वर्धमानै-

C. 12. 7513
 B. 12 206. 28
 K. 12 204. 40

Ds विद्यात्. Śi K1. 2. 4 ह्यमानगुणान् (by transp.);
 Ks V1 Bo. 6-0 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 परान्गु-
 णान्; Ds परापरं. — With 23rd, of. B. 14. 48.
 22^{ab} - *) K7 D4. 7. 0 T1 G1-8. 0 Cv संतव्यं (for
 गन्तव्यं). — ^d) K4. 0 Bo. 6 (marg. as in text).
 7-0 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T G1-8. 0 M1. 8-7
 परं (for सह).

24 *) Ks Dn1 सूक्ष्मेन; D4 0 सूक्ष्मेण. Ds1
 विप्रो; D4 विप्रो; Gs. 0 विवेद (for विप्रो). — ^b)
 T1 वाचं (for वाचा). K7 D4. 0 वक्तुं (for वक्तुं).
 K1 Ds शक्नुमः; M7 (sup. lin.) संशयः. — Das
 om. 24rd. 24rd is partly damaged in Br. — ^c)
 K1 मनो (for मनो). — ^d) K1 D4. 5. 0 तु (for च).

25 25^{ab} is damaged in Br. — ^a) Ds निर्मलं
 (for 'ही'). D4. 5 कृत्वा (for 'कृत्य'). — ^b) V1 Ds
 M1. 0 transp. बुद्धि and बुद्ध्या. Ks V1 Bo. 6. 8. 0
 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 0 Ms मनस्तथा (Bs
 'दा') (by transp.); Gs M1. 7 तथाऽमनः; Gs. 0 तदा
 मनः. — ^d) Ks V1 Bo. 6-0 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2.
 8. 8-8 T G2. 8. 0 M1. 8-7 अक्षरं; G1 अक्षरं (for अनन्तं).

26 *) T2 Gs. 0 बुद्ध्या (for बुद्धि). Śi K1. 2.
 4. 7 Ds1 -प्रहीणो; V1 -प्रहीणो; Bo. 0 Das. 44 -प्रणीता;
 Bs D4 -प्रहीणा (for -प्रहीणो). Bs. 8 (marg.). 0 Das
 Ds [ब]यमृद्धा (Ds 'दा') स; G1 'समृद्ध' (for 'समृद्ध').
 ☞ Cn: बुद्ध्या चरमवृत्त्या ध्यानपरिपाकोऽथवा प्रहीणः निर्वृ-
 त्तिकः । मनसा विचारामकेन समृद्धः पूर्वमिति शेषः । ☞
 — ^b) Ks. 7 V1 Bo. 6 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8
 निराशिषं (K1 'दा') निर्गुणमभ्युपैति; Bs (orig.). 7-0
 Das. 44 निराशिषं निर्गुणमावर्जति; Ds तथा निराशिषं
 वाभ्युपैति (sic). — ^c) Bs T2 परि- (for परं). Das
 लज्जति ह; D7 T1 G1-8. 0 Ms. 7 लज्ज (M1 'जं') लेब (for
 'न्तीह'). K4. 0 V1 Bo. 6. 7. 0 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2.

8. 8. 0 Gs विलोभ्यमाना; D7 T1 G1. 2 M7 विलोभ्य-
 मानो; T2 विमोह्यमाना (for विलोभ्य). — ^d) D7 T
 G1. 2 M7 हुताशनं वायुमिव (D7 T1 'रिवे') धनस्थः (M7
 'स्थ').

27 *) Ks. 7 Ds गुणादानं (for 'दाने'). — ^b) Bo.
 6. 7. 8 (marg.). 0 D7 T G1-8. 0 M7 बुद्धि; Ds सिद्धि-
 (for बुद्धि). Dn4 Ds -परापराभ्यां (for 'वराभ्याम्').
 ☞ Ca: गुणादाने इति, बुद्धिपरावराभ्यामिति तादर्थ्यं चतुर्थी ।
 तेन बुद्धेः परोऽव्यमात्मा तत्कृते ये ज्ञानादयो गुणास्तेषामादाने
 ये च बुद्धेरवरा विषयास्तेषां विप्रयोगे मनः सदा कार्यम् ॥
 Cp (after giving the तादर्थ्यं चतुर्थी explanation):
 यद्वा षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । परावरयोर्विषयेन्द्रिययोगे गुणादाने गुणो-
 च्छित्तौ मनो बुद्धि शुद्धिमित्यर्थः ॥ Cs: गुणादाने शरीरपरि-
 ग्रहे जनने, तेषां विप्रयोगे मरणे च, परावराभ्याम् परा बुद्धिः
 अवर इन्द्रियवर्गः ताभ्यां सहितं मनः सवासीति बुद्धिः । ☞
 — ^c) Śi K1. 2 D7 T1 G1. 8. 0 [एवं]; Ds [अ]द्य (for
 [ए]व). Das शं प्रवृत्तो; Das Ds संप्रवृत्तौ; D7 T1
 G1. 2 M1. 6. 7 संप्रयुक्तो (for 'वृत्तौ'). — ^d) Dn1
 D2. 8. 8 गुणापाये (for 'दाने'). Cnp ब्रह्म शरीरम् (for
 ब्रह्मश). ☞ Cv: ब्रह्मशरीरं वैकुण्ठादिलोकस्थितपरब्रह्मण.
 शरीरम् । एति प्राप्नोति । निगुणनिराकारब्रह्मावासिमोक्षो
 नेति सूचयितुं ब्रह्मशरीरमित्युक्तम् । ☞

28 *) D7 T1 G1-8. 0 विश्वकर्मा (for स्रक्*).
 — ^b) V1 Ds om. सो. D4 [S]वाकत्वं (for स्रक्त्वं).
 D7 G1. 8 हृदये (for गच्छति). G1 श्रृङ्खलाके. — ^c)
 Ds G1 वैद्वियैर्; T2 Gs वैद्वियैर्. K7 Bo Ds. 4. 7. 0
 G1 M1. 7 वक्ष्यमानैर्; V1 Br. 8 (marg. as in text). 0
 Ds1 Cp वक्ष्यमानो; Bs Ds2 (also as in text) वक्ष्य-
 मानो; Das 'मानो' (for 'मानैर्'). Ds तैरेव पञ्चैन्द्रिय-
 वर्धमानो. — ^d) Bs-0 Das. 44 ग्हायत्रिब; Ds हीय-
 त्रिनै; D7 T G1 Ms गायत्रिर्वा (for ग्हाय'), K7
 D4. 5 वर्धते; Bs-0 Das. 44 Ds Cp. 8 [आ]वर्धते (for

C. 12. 7573
B. 12. 206. 29
K. 12. 204. 40

ग्लायद्विर्वा वर्तते कर्मरूपः ॥ २८
सर्वैरयं चेन्द्रियैः संप्रयुक्तो
देहः प्राप्तः पञ्चभूताश्रयः स्यात् ।
नासामध्याद्वच्छति कर्मणेह
हीनस्तेन परमेणाव्ययेन ॥ २९
पृथ्व्या नरः पश्यति नान्तमस्या
ह्यन्तश्चास्या भविता चेति विद्धि ।
परं नयन्तीह विलोभ्यमानं
यथा पुत्रं वायुरिवार्णवस्यम् ॥ ३०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशततमोऽध्यायः ॥ १९९ ॥

वर्तते). Ś1 K1. 2. 4 T2 M1. 7 कर्मरूपं (M1 'पा'); K6
B6 (marg.) Dn1 Ds D2. 2. 5. 6. 8 [S] कामरूपः (for
कर्म). ☞ Ca: ग्लायद्विः अनपेक्षितविषयसङ्गात् । वर्ध-
मानैश्चाभिमतविषयसङ्गात् ॥ Cn: ग्लायद्विर्वा । वाशब्द
उपमानार्थे । ग्लायद्विर्वावर्तते लोकद्वये संचरति घटाकाशवत् ।
आर्षो विभक्त्यल्ययः ॥ Cp: [अ]वर्तते नानायोगिषु बंध-
मीति । ☞

29 ") Da4 हयं; G2. 6 एवं (for अयं). Ś1 K1.
2. 4 कर्मयुक्तो (for संप्र). —^b) K6 देहः; K7 Bo. 6.
8. 9 Da3. 24 D4. 8 9 M1. 6 देह-; B7 Dn1. n4 Ds D2.
2. 5. 6 T G2. 6 M7 देहं (for देहः). K7 M7 प्राप्तः;
M1 6 -प्राप्तिः (for प्राप्तः). —^c) V1 B6. 9 D7 T G1-3
M1. 5-7 न सामर्थ्याद् (for नासा). K1. 4 कर्म नेह; K7
D4. 9 M1. 6. 7 'णो हि; Dn4 'णो ह; G6 'णीह (for
'णेह). ☞ Ca: कर्मणेहेति । कर्मणः इति प्राप्ते विसर्गलोपे
पुनः संधिः पादपूर्णाया । ☞ —^d) G8 विहीनचेतन;
G6 विहीनस्तेन (for हीनस्तेन). Ś1 K1 परमेन; K4
[अ]परमेण.

30 ") K1. 2 पृथ्व्या; D7 G1. 2 पृथिव्या (G1 'स्यां');
M1 वृष्या; M7 (sup. lin. as in text) पृथ्या (for
पृथ्व्या). D4 [अ]मरः (for नरः). K2 पास्यति (for
पश्यति). —^b) T2 अंतश् (for ह्यन्तश्). Das. 24
चास्मा (for चास्या). Ś1 K1. 2 B8 वेह; B6. 7 Das. 24
वेह (for चेति). K7 D6. 9 बुद्धिः; D4 बुद्धः (for
विद्धि). —^c) D6 पारं (for परं). Ds न जानाति;
D7 T G1-3. 6 M6. 7 न यातीह (D7 'व') (for नय-
न्तीह). K1. 6 V1 Bo. 5. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 D2-6.
8. 9 विलोभ्य (K1 'ह्य'; D4. 9 'च्य')मानं; Ds D7 T

दिवाकरो गुणमुपलभ्य निर्गुणो
यथा भवेद्वयपगतरश्मिमण्डलः ।
तथा ह्यसौ मुनिरिह निर्विशेषवा-
न्स निर्गुणं प्रविशति ब्रह्म चाव्ययम् ॥ ३१
अनागतिं सुकृतिमतां परां गतिं
स्वयंभुवं प्रभवनिधानमव्ययम् ।
सनातनं यदमृतमव्ययं पदं
विचार्य तं शमममृतत्वमश्नुते ॥ ३२

G1-3 6 M6. 7 विलोभ्य (D6 'ह्य')मानो; M1. 6 विलोभ्य-
माना (for 'भ्यमानं'). ☞ Ca: परं ब्रह्म नयन्ति प्राप्नुवन्ति,
अर्थात्कर्माणि । ☞ —^d) K1. 2 G1 वायुम् (for वायुर).

31 ") D6 रश्मिम् (for गुणम्). Ś1 K1. 2 कर्मणो;
D6 निर्मलो (for निर्गुणो). ☞ Ca: गुणं तीव्रकरत्वम् । ☞
—^b) K4. 6 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8
G2 अपगत- (for ह्यप). —^c) D7 G1. 2 ततो (for
तथा). D7 T G1-3. 6 अपि (for इह). G1 निर्विशेषा-
(for 'शेषवान्'). ☞ Ca: निर्विशेषवान् विषयासङ्ग-
हीनः । ☞ —^d) M1 निर्गुणः. K7 D4. 5. 9 स निर्गुणं
पश्यति यच्चदव्ययं.

32 D7 G1 om. (hapl.) 32^{ab}. Ś1 K1. 4 transp.
32^{ab} and 32^{cd}. —^a) K4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24
Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 6 अनागतं; T1 G2. 6 गतां;
T2 M6. 7 गतां (for गतिं). K2 V1 सुकृतिमतां; K4.
6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M6 'तवतां;
B6 (marg.) 'तिवतां (for 'तिमतां). —^b) T G2. 6
M6 स्वयंभुवः (for 'भुवं'). T1 G2. 6 प्रकृति- (for
प्रभव-). D6 -विधानम् (for -निधानम्). —^c) K6
Bo Dn4 Ds D2. 3. 8 अनादिमध्यामृतम्; B7-9 Das. 24
सनातनाद्यदमृतम् (for 'नं यदमृत'). K7 D6 अक्षयं;
D7 T G1-3. 6 C8 अक्षरं (for अक्षयं). K6. 7 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8-9 T G1-3. 6 M6. 7 भुवं
(for पदं). D6 सनातनं पदममृतं भुवं व्ययं. —^d) K4
Dn1 Ds Ds T2 M6. 7 निचाट्य; D7 T1 G1-2. 6 निश-
न्य (for विचार्य). K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1.
n4 D2. 3. 8. 8 तत्परम्; Ds तच्छमम्; D4. 6 G2. 6 तं

१००

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ पुण्डरीकाक्षमच्युतम् ।

कर्तारमकृतं विष्णुं भूतानां प्रभवाप्ययम् ॥ १

नारायणं हृषीकेशं गोविन्दमपराजितम् ।

तत्त्वेन भरतश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि केशवम् ॥ २

भीष्म उवाच ।

श्रोतोऽयमर्थो रामस्य जामदग्न्यस्य जल्पतः ।

नारदस्य च देवर्षेः कृष्णद्वैपायनस्य च ॥ ३

समम्; Ds ते हतम्; Dr तं शर्मम्; G1 तं शरम्
(for तं शमम्). K1 Ds1 अमृतमश्रुते; Bc-9 Das. 24
अमृतं समश्रुते (for अमृतत्वम्).

Colophon om. in Das (Ks. 5 B1-5 Das. 24 Dns.
ns D1 G4. 5 M1-4 absent). — *Sub-parvan*: Ś1 K1.
4 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. 24 Ds D2-3 T G1-3. 6
M1. 5-7 मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7
V1 Bo. 6-9 Das Dn1 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 मनु-
ब्रह्मपतिर्संवादः समाप्तः (Bs. 9 Das Dn1 Ds om. समाप्तः);
M1. 6. 7 (also) ब्रह्मप्राप्त्युपायः; Ms (also) मनुब्रह्मपति-
संवादे भगवत्प्राप्त्युपायकथनं. Ca adds at the end:
मनोब्रह्मपतौ शिष्ये संवादः परमाद्भुतः । मया गुरुरूपदेशेन
विबुधो बुधतोषकृतः ॥ — *Adhy. no.* (figures, words
or both): B1 Dns Dr T1 G1. 3. 6 32; T2 G2 46;
M1. 6. 7 31. — *Śloka no.*: Das 30; Dn1. 24 32.
— After 12. 199, Kumbh. ed. Cv ins. a passage
given in App. I (No. 15).

200

Ds Ms Cp. s transp. adhy. 200 and 201.

1 Das om. the ref. — ^a) K1 महाप्राज्ञ. — ^b)
K1 अमृतं (for अच्युतम्). — ^c) K7 Ds अक्षयं; V1
अक्षरं; D4 अक्षयं; Dr T1 G1-3. 6 Cp अमृतं (for
अकृतं). — ^d) K4. 7 V1 Bo. 9 Das. 24 Dns Ds प्रभ-
(Das 'मा') वाच्यार्थं (for 'प्ययम्').

2 ^b) ☞ Cn: अपराजितं देहादिधर्मैर्जरादिभिर्हित-
शेषः । ☞ — ^c) K4 भरतश्रेष्ठः; Dr T1 G1-3. 6 परमश्रेष्ठः.

असितो देवलस्तात वाल्मीकिश्च महातपाः ।

मार्कण्डेयश्च गोविन्दे कथयत्यद्भुतं महत् ॥ ४

केशवो भरतश्रेष्ठ भगवानीश्वरः प्रभुः ।

पुरुषः सर्वमित्येव श्रूयते बहुधा विभुः ॥ ५

किं तु यानि चिदुल्लोके ब्राह्मणाः शार्ङ्गधन्वनः ।

माहात्म्यानि महाबाहो शृणु तानि युधिष्ठिर ॥ ६

यानि चाहुर्मनुष्येन्द्र ये पुराणविदो जनाः ।

अशेषेण हि गोविन्दे कीर्तयिष्यामि तान्यहम् ॥ ७

C. 12. 752A
S. 12. 207. 7
K. 12. 206. 9

3 ^b) G1 जामदग्न्यस्य.

4 ^a) K7 Bc D4. 5. 9 चैव (for तात). — ^b) T1
भार्मिकश्च; G1. 2 वाल्मीकिश्च (for 'किश्च'). Ds1 महा-
तपः. — ^c) K1. 2 मार्कण्डेयश्च. K6 Dr T1 G1-3. 6
गोविन्दं (for 'दे'). — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6. 7 Das
Dn1. 24 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 कथयन्ति (for
'यति'). — After 4, Kumbh. ed. ins.:

542* केशवस्य मया राज्ञः शक्या वर्णितुं गुणाः ।

ईदृशोऽसौ हृषीकेशो वासुदेवः परात्परः ।

5 ^b) D4 M7 ईश्वराः (M7 'रं'). M7 प्रभुः. — ^c)
Ś1 K1. 2. 4 एव; Ds Ms. 7 एवं (for एव). — ^d)
Bs (marg. as in text) Cp श्रवाः (for विभुः).

6 ^a) D4 G6 तु (for तु). — ^b) Ś1 K1 Das Ds
ब्राह्मणः; Cp 'णाः' (as in text). K6. 7 Bo. 6-9 Dns
Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 -धन्वनि; V1 -धन्विनः;
Das. 24 -धन्विने; Dn1 -धन्विनि (for -धन्वनः). — ^c)
K1 माहात्म्यानि; K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24
Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 माहात्मनि (Ds 'मति-')
(for माहात्म्यानि). Bs (marg. as in text) Dr T1
G1-3. 6 महाबाहौ (for 'बाहो').

7 ^a) Ds वा (for च). K1 Bc मनुष्येन्द्रे (Bs
'द्रा'). — ^b) M1. 6. 7 मां (for ये). Ds om. from
पुराण up to शयानः (in 10^b). K3 ह्यपराणि विदो
जनाः. — ^c) K4 गोविन्दो. K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24
Dn1. 24 Ds Ds. 5. 8 कर्माणि स्विह गोविन्दे; K7 D4. 5.
7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 श्रुत्वा स (K7 D4. 5. 9 शृणु स;
M1. 5-7 श्रुत्वा स) वर्णिषि गो'. — ^d) K7 D4. 5. 9 तान्यपि
(for 'हम्').

C. 96. 7525

B. 12. 207. 8
K. 12. 206. 9

महाभूतानि भूतात्मा महात्मा पुरुषोत्तमः ।

वायुज्योतिस्तथा चापः खं गां चैवान्वकल्पयत् ॥ ८

स दृष्ट्वा पृथिवीं चैव सर्वभूतेश्वरः प्रभुः ।

अप्स्वेव शयनं चक्रे महात्मा पुरुषोत्तमः ॥ ९

सर्वतैजोमयस्तस्मिञ्शयानः शयने शुभे ।

सोऽग्रजं सर्वभूतानां संकर्षणमचिन्तयत् ॥ १०

आश्रयं सर्वभूतानां मनसेति विशुश्रुम् ।

स धारयति भूतात्मा उभे भूतमविष्यती ॥ ११

8 D₂ om. 8 (cf. v. l. 7). — ^a) B₈ (marg. as in text) गोविंदे (for भूतात्मा). — ^b) D₈ परात्मा (for महात्मा). Cp पुरुषोत्तमः. — T₁ G₁ om. (hapl.) 8^a-9^d; V₁ reads the same on marg. — ^c) K₁ B₈ (marg.) D₉ ज्योतिं. — ^d) K₈, 7 Bo. 6-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₈-9 T₂ G₂, 3. 8 M₁, 5-7 च गां च (D₂ गा च; D₉ गां वा; M₁ गाश्च) (for गां चैव). K₄ [अ]न्वकल्पयेत्; Bo Dn₁ G₂, 8 [अ]नुकल्पयत्; M₅ [अ]प्य' (for [अ]न्व').

9 D₂ T₁ G₁ om. 9 (cf. v. l. 7, 8). V₁ reads 9 on marg. — ^a) K₄, 8 Bo. 6-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₈, 6, 8 सृष्ट्वा (for दृष्ट्वा). K₇ D₄, 5, 9 स इ (D₉ इ) दृष्ट्वा पचनादीनि; V₁ असृजद्विविधं चैव; D₇ T₂ G₂, 3, 8 M₁, 5-7 सृष्ट्वा महांति भूतानि. — ^c) K₄ अश्वेन; K₇ अप्स्रैव; Bo अप्स्रैवः. D₈ भवनं (for शयनं). — ^d) B₈, 8 (marg. as in text) पुरुषोत्तमः (for 'सोत्तमः').

10 D₂ om. up to शयानः (cf. v. l. 7). D₂ om. 10^a. 10^a is damaged in Br. — ^a) G₂, 8 अस्मिन् (for त'). — ^b) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 6, 8 पुरुषोत्तमः (for शयने शुभे). — ^c) D₅ T₂ M₁, 8 सोऽग्रजः. — K₇ om. (hapl.) 10^d-11^a. — ^d) K₄, 8 V₁ Bo Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 6, 8 अकल्पयत् (for अचिन्तयत्). ☞ Cn: संकर्षणमर्हकारम् । ☞

11 K₇ om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) K₈ D₈ G₂, 8 आश्रयः (for 'यं'). — ^b) K₂, 4 मनसी (for 'सा'). K₄, 7 D₄, 5, 9 विशुश्रुमः; K₈ V₁ Bo. 6-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 6-8 T₂ G₁-8, 6 M₁, 5-7 [ह] ह शुश्रुम् (K₈ D₂ D₇ T₂ G₁-8 M₁, 6, 7 'मः') (for विशु). — ^c) K₈ D₂ धारयती (for 'यति'). K₈ Bo. 6 (marg.), 7-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 6, 8 भूतानि (for 'त्मा'). — ^d) K₄, 7 D₂ Dn₁ D₂, 3 T₂ G₁, 2 M₁ भविष्यति (for 'व्यती'). — After 11, D₇

ततस्तस्मिन्महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।

भास्करप्रतिमं दिव्यं नाभ्यां पद्ममजायत ॥ १२

स तत्र भगवान्देवः पुष्करे भासयन्दिशः ।

ब्रह्मा समभवत्तात सर्वभूतपितामहः ॥ १३

तस्मिन्नपि महाबाहो प्रादुर्भूते महात्मनि ।

तमसः पूर्वजो जज्ञे मधुर्नाम महासुरः ॥ १४

तमुग्रमुग्रकर्माणमुग्रां बुद्धिं समास्थितम् ।

ब्रह्मणोपचितं कुर्वञ्जघान पुरुषोत्तमः ॥ १५

T G₁-3, 6 M₅ Kumbh. ed. ins.:

543* प्रबुधमसृजत्तस्मात्सर्वतैज प्रकाशकम् ।

अनिरुद्धस्ततो जज्ञे सर्वशक्तिर्महाशुतिः ।

अप्सु व्योमगमः श्रीमान्योगनिद्रासुषेयिवान् ।

तस्मात्संजज्ञिरे देवा ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।

लघस्थित्यन्तकर्माणस्यस्ते सुमहौजसः । [5]

[(L. 1) G₂ -प्रकाशनं (for 'शकम्'). — (L. 3) G₁, 2 Kumbh. ed. व्योमगतः (for 'गमः'). — D₇ T G₁-3, 6 M₅ om. lines 4-5.]

12 ^a) D₈ तस्मिन्नपि (for ततस्तस्मिन्). B₈, 8 Das, 24 T₂ G₂, 6 M₅, 6 महाबाहौ; T₂ 'भागे (for 'बाहो'). — ^b) G₁, 2 प्रादुर्भूतो (for 'भूते'). — D₈, 7 T₁ G₁-3, 6 om. (hapl.) 12^a-14^b. — ^c) T₂ पश्यं (for दिव्यं). — ^d) T₂ दिव्यं नाभ्यामजायत.

13 D₈, 7 T₁ G₁-3, 6 om. 13 (cf. v. l. 12). 13^a is partly damaged in Br. — ^a) D₂ D₈ ततः स (for स तत्र). — ^b) K₄, 8 V₁ Bo. 6-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 8 आजयन्; K₇ D₈ भासयद् (for 'यन्'). — ^c) Ś₁ K₁, 2 तत्र (for तात). — ^d) Ś₁ K₁, 2 सर्वलोकः (for 'भूत'). D₂ -पितामहः; D₈ D₈ -हिते रतः.

14 D₈, 7 T₁ G₁-3, 6 om. 14^a (cf. v. l. 12). — ^a) K₇ अस्मिन् (for त'). K₇ Das M₅ महाबाहौ (for 'बाहो'). — ^c) K₈ Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 8 तमसा (Dn₁ 'सां'); G₂ 'सं (for 'स'). B₈ पूर्वजं (for 'जो'). K₁ यज्ञे (for जज्ञे). ☞ Ca: तमसः तमोरूपस्य कैटभस्य । ☞

15 ^a) V₁ मधुं तदु; B₈, 8 Das, 24 ततस्तदु (for तमुग्रम्) — ^b) K₈ Bo. 6 (marg. as in text), 7-9 Das, 24 Dn₁, 24 Ds D₂, 3, 6, 8 उग्रं कर्म (for उग्रं बुद्धिं). B₈, 7, 9 D₂ D₈ M₁ समाश्रितं (for 'स्थितम्').

तस्य तात वधात्सर्वे देवदानवमानवाः ।
मधुसूदनमित्याहुर्वृषभं सर्वसात्वताम् ॥ १६
ब्रह्मा तु ससृजे पुत्रान्मानसान्दक्षसप्तमान् ।
मरीचिमत्र्यङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ १७
मरीचिः कश्यपं तात पुत्रं चासृजदग्रजम् ।
मानसं जनयामास तैजसं ब्रह्मसत्तमम् ॥ १८
अकुष्ठादसृजद्ब्रह्मा मरीचेरपि पूर्वजम् ।
सोऽभवद्भरतश्रेष्ठ दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ १९
तस्य पूर्वमजायन्त दश तिस्रश्च भारत ।
प्रजापतेर्दुहितरस्तासां ज्येष्ठाभवदितिः ॥ २०

—^a) K₁ G₁: ब्राह्मणोपचरितं (K₁ 'तं'); K₂ D₈ ब्रह्म-
णोपचरितं; Cp 'चिति' (as in text). & Cn: अपचि-
तिसुचरितम् । & —^d) K₄ V₁ D₈₁ D₈ पुरुषोत्तमम् ।
& Cn: पुरुषोत्तमं चिदात्मा । &

16 ^a) Ś₁ K₁ 2.4 M₈ पुत्र (for सर्वे). D₁ T₁
G₁-2.8 तदाप्रभृति तं सर्वे. —^b) B₁ partly damaged.
—^c) D₁ T₁ G₁-2.8 M₁ 5-1 मधुसूदन (for 'सूदनम्').
—^d) K₄ 5.7 V₁ Bo. 5-8 D₈₁ 24 D₈₁ 24 D₈ D₈-8
T₁ G₁-3 8 M₁ 5-1 ऋषभं (for 'वृ'). Bo. 5.8 D₈ -सर्व-
(D₈ 'द्व')तां (for 'सा').

17 K₄ om. 17^a-18^b. —^a) K₆ 7 D₈₁ D₄ 7-8 T₁
G₁-2.8 [अ]नुः; D₈ [अ]पि (for तु). V₁ D₁ T₁
G₁-2.8 सृजते; M₁ 6 स सृजेत् (for ससृजे). —^b) G₂
मानवान् (for 'सान्'). V₁ G₈ मानसा (G₈ मनुष्या) नृपि-
सप्तमान्. —^c) K₂ मरीचम्; V₁ D₈₁ 'चि' (for
'चिम्'). K₇ Bo. 5-8 D₈₁ 24 D₈₁ 24 D₈ 2-8 अत्र्यंगि-
रसं (K₇ D₄ 'सः') (for 'रसौ').

18 K₄ om. 18^a (cf. v. l. 17). —^a) D₁ T₁ G₁ 2
M₁ मरीचि (for 'चि'). K₂ कश्यपः; B₁ कश्यपः; D₁
T₁ G₁-2.8 M₁ 5-1 काश्यपं. — D₈ om. (hapl.) 18^a-21^a.
—^b) K₆ 7 V₁ Bo. 5-8 D₈₁ 24 D₈₁ 24 D₈ D₈-8.8 T₁
G₁-2.8 M₁ 5-1 पुत्रमग्रजमग्रज. (D₁ 'जं'; G₁ 2 'ज').
—^d) D₈ तेजसं. K₆ V₁ Bo. 5-8 D₈₁ 24 D₈₁ 24 D₈
D₈ 2.8.8 -वित्तमं; M₁ -वत्तमं (for -सत्तमम्).

19 D₈ om. 19 (cf. v. l. 18). —^a) K₆ V₁ Bo.
5-8 D₈₁ 24 D₈ D₈ 2.8.8 ससृजे; D₈₁ 24 ससृजद्;
G₁ अग्रजद् (for 'असृ'). G₁ ब्रह्म. —^b) K₄ मरी-
चेद्; V₁ D₈ मरीचेद्. G₁ पूर्वजं.

सर्वधर्मविशेषज्ञः पुण्यकीर्तिर्महायशाः ।
मारीचः कश्यपस्तात सर्वासामभवत्पतिः ॥ २१
उत्पाद्य तु महाभागस्तासामवरजा दश ।
ददौ धर्माय धर्मज्ञो दक्ष एव प्रजापतिः ॥ २२
धर्मस्य वसवः पुत्रा रुद्राश्चामिततेजसः ।
विश्वेदेवाश्च साध्याश्च मरुत्वन्तश्च भारत ॥ २३
अपरास्तु यवीयस्यस्ताभ्योऽन्याः सप्तविंशतिः ।
सोमस्तासां महाभागः सर्वासामभवत्पतिः ॥ २४
इतरास्तु व्यजायन्त गन्धर्वास्तुरगान्द्रिजान् ।
गाश्च किंपुरुषान्मत्स्यानौद्भिदांश्च वनस्पतीन् ॥ २५

C. 12. 754E
B. 12. 207. 25
K. 12. 206. 28

20 D₈ om. 20 (cf. v. l. 18). —^a) K₇ प्राजाप-
तेद्. —^d) G₁ Cp तेषां (for तासां). D₈ D₈ श्रेष्ठा
(for ज्येष्ठा). D₇ भवेद् (for [अ]भवद्).

21 D₈ om. 21^a (cf. v. l. 18). —^a) D₈₁ सर्वे
(for सर्व-). B₈ -विशेषज्ञा. —^c) Ś₁ K₁ 2.4 मारीचिः
(K₄ 'चै'); D₈₁ मरीचः; G₈ मरीचिः (for मारीचः).
D₈₁ D₇ 8 T₁ G₁-2.8 M₁ 5-1 काश्यपस् (for क').

22 ^a) K₇ D₈₁ D₄ 8 च; D₈ तु (for तु). T₁
G₁-2.8 महाभाग. —^b) D₁ T₁ G₁-2.8 ततस्वरजसो
दश (G₈ 'शी'). —^c) D₇ T₁ G₁-2.8 M₁ 7 धर्मज्ञ
(for 'ज्ञो').

23 ^a) Ś₁ K₁ 2.4 दक्षस्य (for धर्मस्य). —^b) D₈
तेजसा. —^d) K₂ मरुद्वन्तश्च; K₄ 7 'त्वंतस्य'; D₇ T₁
G₁-2.8 M₁ 5-1 'तश्चैव (for 'त्वन्तश्च'). D₈ भारत.

24 ^a) K₆ 7 V₁ Bo. 5-8 D₈₁ 24 D₈₁ 24 D₈ D₈-
2.8.8 च (for तु). T₁ यवीयस्यास्; G₁ दवीयस्यास्
(for यवी). —^b) K₆ ताः; K₇ [s]न्यां. — D₈₁
om. 24^a. —^c) K₇ B₈ D₈ G₈ 8 M₈ महाभाग;
D₈₁ D₈ 'भागाः' (for 'भागः'). —^d) Ś₁ K₁ 2 प्रभुः
(for पतिः).

25 ^a) G₂ इतरास्. B₈ D₈₁ 24 च (for तु). D₈
व्यजायन्ते. —^b) D₈₁ G₁ गन्धर्वास्. K₁ G₂ तुरगाद्;
D₈₁ D₄ 8 दूरगान्. —^c) B₈ 8 D₈₁ 24 D₇ T₁ G₁-2.8
M₁ 2.8 गावः (for गाश्च). K₇ D₈ अश्वान् (for स-
स्यान्). —^d) K₄ B₈ D₈₁ 24 D₈ 2 उद्भिदांश्च;
K₆ Bo. 7.8 D₈₁ D₈ D₈-8 M₁ 9 उद्भिजां (D₈₁ 'जा')श्च;
K₇ D₇ 8 T₁ G₁ 2.8 त्रिरक्षांश्च; V₁ B₇ M₈ 7 उद्भिदांश्च
(for औद्भि').

C. 12. 7543
B. 12. 207. 26
K. 12. 205. 29

आदित्यानदितिर्जज्ञे देवश्रेष्ठान्महाबलान् ।

तेषां विष्णुर्वामनोऽभूदोविन्दश्चाभवत्प्रभुः ॥ २६

तस्य विक्रमणादेव देवानां श्रीर्व्यवर्धत ।

दानवाश्च पराभूता दैतेयी चासुरी प्रजा ॥ २७

विप्रचित्तिप्रधानांश्च दानवान्सृजद्दनुः ।

दितिस्तु सर्वानसुरान्महासत्त्वान्वयायत ॥ २८

अहोरात्रं च कालं च यथर्तु मधुसूदनः ।

पूर्वाह्णं चापराह्णं च सर्वमेवान्वकल्पयत् ॥ २९

26 Ms om. 26-28. —^a) Da₁ आदितिर्. — D₆ om. 26^c-27^d. —^d) D₁ पतिः (for प्रभुः). M₁ s. 7 अजघन्योऽजघन्यजः.

27 D₆ Ms om. 27 (cf. v. 1. 26). —^a) K₄ s Bo Da₈ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8 चापि; K₇ V₁ B₆-9 Da₄ D₆ M₁ s चैव (for एव). —^b) K₁ व्यवर्धतः; Da₃ s₁ 'स्थत. —^c) G₁ पुरा भूता (for पराभूता). —^d) S₁ K₁ दैतेयी; V₁ D₇ T G₁-2. 6 दैत्याश्च (for 'यी). K₇ D₄ s चासुरी; G₂ चासुरीः. V₁ B₆ D₄ s. 9 T G₁-2. 6 M₁ s प्रजाः.

28 Ms om. 28 (cf. v. 1. 26). —^a) B₆ विप्रति-पत्ति (hypermetric); D₄ विप्रचित्ति- (for 'चित्ति). K₄ D₂ -प्रधानाश्च. S₁ K₁ 2. 4 D₂ s तु (for च). —^b) M₁ s. 7 प्रभुः (for दनुः). —^c) V₁ B₇ s Da₂ D₆ च (for तु). D₇ दितिः सर्वान्महासत्त्वान्. —^d) B₆ D₈ महासत्त्वाद्. K₄ s V₁ B₆-9 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8 अजीजनत्; K₁ D₄ s. 9 G₁ M₁ अजायत (for व्यजा^o). D₇ असुरान्सा व्यजायत. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

544* ततः ससर्ज भगवान्मृत्युं लोकभयंकरम् ।

हृत्तरं सर्वभूतानां ससर्ज च जनार्दनः ।

29 ^a) D₇ अहोरात्रश्च कालश्च. —^b) K₁ यथर्तु; K₂ यथा तु; K₆ s पक्षर्तु; Da₄ यथर्तु; D₁ न तथातु; D₂ अथर्तु; D₄ यदनु; D₅ यथावन्; D₇ G₂ s तथ-र्तु; D₈ corrupt; T₁ G₁ s तथर्तु; T₂ अथर्तु (for यथर्तु). —^c) M₁ s. 7 तु (for the second च). Da₁ D₂ 1 D₄ s. 7. 9 पूर्वाह्णं चा (D₇ 'हृत्त्रा') पराह्णं च (D₇ 'हृत्त्र'). —^d) V₁ पूर्वम् (for सर्वम्). K₄ s V₁ B₆ s-8 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8 [अ]नुकल्पयत् (D₂ 1 'न्') (for [अ]न्व^o).

बुद्ध्यापः सोऽसृजन्मेघांस्तथा स्थावरजङ्गमान् ।

पृथिवीं सोऽसृजद्विक्षां सहितां भूरितेजसा ॥ ३०

ततः कृष्णो महाबाहुः पुनरेव युधिष्ठिर ।

ब्राह्मणानां शतं श्रेष्ठं मुखादसृजत प्रभुः ॥ ३१

बाहुभ्यां क्षत्रियशतं वैश्यानामूरुतः शतम् ।

पद्भ्यां शूद्रशतं चैव केशवो भरतर्षभ ॥ ३२

स एवं चतुरो वर्णान्समुत्पाद्य महायशः ।

अध्यक्षं सर्वभूतानां धातारमकरोत्प्रभुः ॥ ३३

30 ^a) K₆ V₁ B₆ s. 7. 8 (marg. as in text).^o D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8 Cn प्रधाप्य (V₁ D₈ 'यः'); Da₃ s₁ बुद्ध्या यः; D₆ प्रधाप्य; D₇ T₁ G₁ s लब्ध्वापः; T₂ G₂ s M₁ s बद्ध्वापः; M₇ बुद्ध्या च (for बुद्ध्यापः). B₆-9 संवांस (for मेघांस). —^c) K₇ Da₁ पृथिवी. K₆ विक्षा; K₁ V₁ B₆ s Da₃ s₁ D₄ s विश्वान्; D₄ s विक्षा (D₆ 'द्वा') न् (for विश्वां). —^d) K₇ सहिता; V₁ B₆ s Da₃ s₁ D₅ s T₁ सहितान्; G₁ s सहितां (for स^o). V₁ D₆ तेजसः (for तेजसा).

31 ^a) D₂ 1 कालो; D₇ T₁ G₁ s हरिर् (for कृष्णो). K₄ B₆ s-9 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ महाभागः; K₆ V₁ D₂ 1 D₂ s. 5. 8 'भाग'; D₂ 1 भागं (for 'बाहुः'). —^c) K₆ D₈ श्रेष्ठः; D₇ T₁ G₁-2. 6 ज्येष्ठं (for श्रेष्ठं). —^d) K₄ s B₆ s-9 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8. 8 पूर्वा-सृजतः; D₇ T₁ G₁-2. 6 अभ्यसृजत (for असृजत).

32 ^b) K₇ वैश्यानाम् (for 'नाम्). K₆ शतान्; G₂ शुभं (for शतम्). —^c) K₁ शतां (for 'शतं'). D₄ वैव (for चैव). —^d) K₄ भरतर्षभः.

33 ^a) K₇ B₆ D₄ s. 7. 9 G₂ एव (for एवं). —^b) K₁ s समुत्पास्य (K₇ 'त्य') (for 'त्पाद्य'). K₆ s V₁ B₆ s-9 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ D₂-9 T G₁-2. 6 Ms महात्पाः (for 'यशाः'). —^c) K₆ अचक्षः. — D₇ om. 33^d. —^d) K₆ s V₁ B₆ s-9 Da₃ s₁ D₁ n₄ D₈ D₂-9. 8. 9 Ms-7 स्वयं (for प्रभुः). — K₆ B₆ D₁ n₄ D₈ D₂ s. 5. 8. 8 T₂ G₁-2. 6 Ms Kumbh. ed. ins. after 33; D₇ after 33^{ab} s:

545* वेदविद्याविद्यातारं ब्रह्माणममितश्रुतिम् ।

भूतमातृगणाध्यक्षं विरुपाक्षं च सोऽसृजत् ।

शासितारं च पापानां पितृणां समवर्तिनम् ।

असृजत्सर्वभूतास्मा निधिर्षं च धनेश्वरम् ।

यावद्यावदभूच्छ्रद्धा देहं धारयितुं नृणाम् ।
 तावत्तावदजीवन्ते नासीद्यमकृतं भयम् ॥ ३४
 न चैषां मैथुनो धर्मो बभूव भरतर्षभ ।
 संकल्पादेव चैतेषामपत्यमुदपद्यत ॥ ३५
 तत्र त्रेतायुगे काले संकल्पाज्जायते प्रजा ।
 न ह्यभूमैथुनो धर्मस्तेषामपि जनाधिप ॥ ३६
 द्वापरे मैथुनो धर्मः प्रजानामभवन्नृप ।

यादसामसृजन्नायं वरुणं च जलेश्वरम् । [5]
 वासवं सर्वदेवानामध्यक्षमकरोत्प्रभु ।

[B₆ om. lines 1-2. — (L. 1) D₇ om. from वेद up to पापा (in line 3). — (L. 3) T₂ G_{1-2.6} अद्यक्षं (T₂ 'क्षः') पुण्यपापानां; M₆ पापानामथ सर्वेषां (for the prior half). D₇ G₁ समवर्तिनां. — (L. 4) D₆ भूतानि (for 'स्मा'). D₇ T₂ G_{1-2.6} M₆ निधीक्ष (D₇ 'क्षः') (for निधिपं). — B₆ om. lines 5-6.]

34 K₁ om. 34. 34^{ab} is partly damaged in Br. — ^a) K₁ बुद्धा; D₄ शुद्धो; D₅ ब्रह्मा; D₇ शुद्धा (for ब्रह्मा). — ^b) G₆ देवान् (for देहं). — ^c) D₅ अजीवन्त; D₇ शिवं तस्य (for अजीवन्ते). — ^d) G₆ तपसैवाकुतोभयाः.

35 ^a) D₆ वैषां; D₇ T₁ G_{1.3} तेषां (for वैषां). D₈ मिथुनो; D₇ T₁ G_{1.3} मैथुनं. — D₂ om. (hapl.) 35^a-36^a. — ^b) D₆ चैव (for एव). G_{6.6} वै (G₆ चै) वैषां; M_{1.6} वै तेषाम् (for चैतेषाम्). — ^d) K₄. 5.7 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅-8. 8.9 M₁. 6.7 अपत्यमुपपद्य (B₆ 'जाय'; D₅ 'लभ्य'ते; D₇ T₁ G_{1-2.6} गर्भैः समुपपद्यते).

36 D₂ om. 36^{ab} (cf. v. l. 35). — ^a) K_{4.6} V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅. 8. 8.9 T₂ M₁. 5-7 तत्स्य (for तत्र). D₂. 24 त्रेतामुक्ते (for 'युगे). G_{6.6} नामैः (for काले). — ^b) Ś₁ K₁ उच्यते; K_{2.4} उच्यते; K₇ जजिरे; D₄ जजिरे; D₅ जजिरे (for जायते). V₁ स्पर्शादुत्पद्यते प्रजा. — ^c) T₂ ह्यस्यान् (for ह्यभून्). — ^d) D₂ जनाधिपः; D₇ T₁ G_{1.3} नराधिपः; T₂ नरर्षभ.

37 K₁ om. 37-38. T₂ om. (hapl.) 37^{ab}. — ^a) K₇ D₂ धर्मैः. — ^b) D₇ T₁ G₁ ततः (for तथा). K₇ काले (for कलि). Ś₁ K_{2.4} प्राप्ते; D₇ T₁ G_{1.3} तद्वद्; G_{6.6} चैव (for राजन्). — ^d) K₄ प्रजा (for जनाः).

तथा कलियुगे राजन्द्रं द्रमापेदिरे जनाः ॥ ३७
 एष भूतपतिस्तात स्वध्यक्षश्च प्रकीर्तितः ।
 निरध्यक्षांस्तु कौन्तेय कीर्तयिष्यामि तानपि ॥ ३८
 दक्षिणापथजन्मानः सर्वे तलवरान्धकाः ।
 उत्साः पुलिन्दाः शबराश्चूपा मण्डपैः सह ॥ ३९
 उत्तरापथजन्मानः कीर्तयिष्यामि तानपि ।
 यौनकाम्बोजगान्धाराः किराता बर्बरैः सह ॥ ४०

C. 12. 7560
B. 12. 207 43
K. 12. 206. 47

38 K₁ om. 38 (cf. v. l. 37). — ^a) G_{6.6} सूतप-
 तेस्. — ^b) B₆ D₂ D₇ T₁ G_{6.6} M₆ स्वा (T₁ सो)-
 व्यक्षश्च; D₅ अद्यक्षश्च (for स्वध्यक्षश्च). K₆ V₁ Bo.
 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅. 8. 8. 8.9 तथो (D₆ 'तो')-
 च्यते (for प्रकीर्तितः). G₁ साध्याश्च परिकीर्तितः. — ^c)
 Ś₁ K₂ तिर्यग्यक्षांसः; K_{4.6} Bo D₁. 24 D₈ D₂. 8. 8
 निरपेक्षांश्च; B₆ D₂. 24 'व्यक्षस्' (for 'व्यक्षांस्'). K_{6.7}
 V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅-9 T₁ G_{1-2.6} M₁.
 5-7 च (for तु). M₇ कैतेयान्. — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9
 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅. 8. 8. 8.9 तच्छृणु; D₁ ताम्शृणु (for
 तानपि).

39 ^a) D₂ दक्षिणापथः; G₁ 'पल' (for 'पथ').
 D₂ om. from जन्मानः up to कीर्तयि (in 40^b). K₁
 -जन्मानाः; K₆ Bo D₅ D₂. 8. 8 -गामिन्यः (for -जन्मानः).
 — ^b) Ś₁ K₁ ते शबराधकाः; K₂ बलवर*काः; K₄ ते
 तुंवदारुकाः; K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅.
 8. 8. 8.9 नरवराध (D₅ 'ध')काः; D_{4.6} तलचरां; D₇ नर-
 चरां; T₁ G_{1.2.6} करभृतस्तव; T₂ M₆ कलकरधकाः;
 G₆ जनकरधकाः; M₇ तलकरधकाः (for 'वरान्धकाः').
 — ^c) K₆ D₁. 24 D₈ D₂. 8. 8 गुहाः; K₇ अंधाः; V₁ Bo
 ओद्गाः; B₆-8 ओद्गाः; B₆ ओद्गाः; D₂ उद्गाः; D₂
 उद्गाः; D_{4.6} उद्गाः; D_{5.7} M_{5.7} औद्गाः; D₆ गुदाः;
 T₁ G_{1-2.6} औद्गाः; M₁ औद्गाः; M₆ औद्गाः (for उद्गाः).
 T₁ G_{2.8.6} पुलिन्दाः. K_{1.3} शबराश्च; D₂ शफराश्च (for
 शबराश्च). — ^d) K₆ शुचुका; K₇ चुचुपा; V₁ Bo.
 6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₈ D₅. 8. 8 चूचुका; D₁ चुचुका; D₂
 शुचका; D_{5.7} तनुजा; D₆ चंचुका; D₆ चचुपा; M₇
 चूचुवा (for चुचुपा). K_{6.7} V₁ Bo. 6-9 D₂. 24 D₁.
 24 D₈ D₅. 8. 8. 8 T₁ G_{1-2.6} M₁. 5-7 मद्रकैः; D₄ मंदकैः;
 D_{5.7} डमकैः; D₆ मंडुकैः (for मण्डपैः).

40 D₂ om. up to कीर्तयि (cf. v. l. 39). — ^a)
 K₁ -जन्मानाः (for -जन्मानः). — ^b) K₁ शचः; K₇
 D_{1.6} शकाः; V₁ B₆-9 D₂. 24 पौरः; D₆ पौराः; D₆

C. 12, 7561
B. 12, 207, 44
K. 12, 206, 48

एते पापकृतस्तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
श्रकाकबलमुध्राणां सधर्माणो नराधिप ॥ ४१
नैते कृतयुगे तात चरन्ति पृथिवीमिमाम् ।
त्रेताप्रभृति वर्तन्ते ते जना भरतर्षभ ॥ ४२
ततस्तस्मिन्महाघोरे संध्याकाले युगान्तिके ।
राजानः समसज्जन्त समासाद्येतरतरम् ॥ ४३

एवमेष कुरुश्रेष्ठ प्रादुर्भावो महात्मनः ।
देवदेवर्षिराचष्ट नारदः सर्वलोकदृक् ॥ ४४
नारदोऽप्यथ कृष्णस्य परं मेने नराधिप ।
शाश्वतत्वं महाबाहो यथावद्भरतर्षभ ॥ ४५
एवमेष महाबाहुः केशवः सत्यविक्रमः ।
अचिन्त्यः पुण्डरीकाक्षो नैष केवलमानुषः ॥ ४६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्विशततमोऽध्यायः ॥ २०० ॥

नरः; D₇ T G₁-३.६ ये तु; M₁ ये न; M₅ दूणा; M₆ ये च; M₇ दूणाः (for योन-); T₂ कांभोजः.

41 ^a) K₇ -गतस्; D₃. ३. ३ D₁ D₂ M₁. ६ कृतास्; D₁ D₂ कृतैस्; D₇ T₁ G₁-३.६ रतास् (for कृतस्). — ^b) K₇ D₉ चरंत (D₉ 'तः') (for चरन्ति). — K₂. ३. १ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ om. (hapl.) 41^a-42^b; D₂ reads it on marg. — ^c) K₅ Bo. ६-९ D₁. ३. ३ D₂. ३. ३. ३ श्र (B₇ स्व)पाकबलः; D₄ T₂ M₁. ६-१ श्रकाकबल (D₄ 'बक'); D₇ T₁ G₁-३. ६ बकश्च काकः (for श्रकाकबल-).

42 K₂. ३. १ D₃. ३. ३ D₅. ३. ३ om. 42^a (cf. v. l. 41). V₁ om. 42-45. D₂ reads 42^a on marg. — ^a) G₁ त्रेताः (for त्रेता-). K₄. ६. १ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂-९ T G₁-३. ६ M₅ वर्ष (D₅ 'ध')ते (for वर्तन्ते). — ^a) D₄ ये (for ते). K₄ भरतर्षभः. B₉ जना भरतसत्तमः.

43 V₁ om. 43 (cf. v. l. 42). — ^b) K₅. १ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂-९. ३. ३ उपस्थिते (for युगान्तिके). — ^c) B₉ D₉ समसज्जन्ते (D₉ 'तौ'); T₂ G₂. ६ 'सज्जन्त'. — After 43, Kumbh. ed. ins. a passage given in App. I (No. 16).

44 V₁ om. 44 (cf. v. l. 42). — ^a) Bo T₂ G₁-३. ६ M₁. ६. ९ एव (for एष). — ^b) K₅ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂. ३. ३. ३. ३ प्रादुर्भावो (for 'र्भावो'). K₆ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂. ३. ३. ३ महात्मवान्; K₇

D₄. ९ 'द्युतेः; D₁ D₂ 'हमना (for 'हमनः). — ^a) Ś₁ K₄. ६ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂. ३. ३. ३ देवं; K₇ D₄. ९ T G₁-३. ६ M₁. ६-१ एवं (for देव-). D₅ आचष्टे (for 'ष्ट'). — ^d) Bo 'लोकदृक्; D₄ 'कृत् (for 'दृक्'.

45 V₁ om. 45 (cf. v. l. 42). — ^a) M₅ ह्यथ; M₇ ह्येष (for स्यथ). D₇ कृष्णश्च; T₁ G₁. ३ कृष्णं च (for कृष्णस्य). — ^b) D₄ परे (for परं). Ś₁ K₁. ३ जनाधिप (for नरा'). — ^c) B₉. १. ३ (marg. as in text). D₄ शाश्वतस्य; D₅ 'तं तं (for 'तत्तं'). T₂ G₁. ३ महाभाग (for 'बाहो').

46 ^a) D₇ T₁ G₁-३. ६ एव (for एष). Ś₁ K₁ महाबाहो (for 'बाहुः'). — ^d) D₄. ९ नैव (for नैष). — After 46, Kumbh. ed. ins.:

546* एवंविधोऽसौ पुरुषः को वै न वेति सर्वदा ।

एतत्ते कथितं राजन्भूयः श्रोतुं किमिच्छसि ।

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. १. ३. ३. १ V₁ Bo. ६-९ D₃. ३. ३ D₁. ३. ३ D₂-९. १-९ T G₁-३. ६ M₁. ६-१ मोक्षधर्मः; D₅ आपद्धर्मः. — Adhy. nama: Ś₁ K₂. ३ D₄ D₁ भूतोत्पत्तिः; K₁. ६. १ V₁ Bo. ६-९ D₃ D₂. ३. ३. ३ सर्वभूतोत्पत्तिः; M₁. ६. १ सर्वभूतसमुत्पत्तिः; M₅ भगवन्माहात्म्यं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ D₇ T₁ G₁. ३. ३ 33; D₁ D₅ M₅ 34; D₈ M₁. ६. १ 32; T₂ G₂ 47. — Śloka no.: D₁ 49; D₂ 48; D₈ 50.

२०१

युधिष्ठिर उवाच ।

के पूर्वमासन्पतयः प्रजानां भरतर्षभ ।

के चर्षयो महाभागा दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ १

भीष्म उवाच ।

श्रूयतां भरतश्रेष्ठ यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

प्रजानां पतयो ये स्म दिक्षु प्रत्येकशः स्मृताः ॥ २

एकः स्वयंभूर्भगवानाद्यो ब्रह्मा सनातनः ।

ब्रह्मणः सप्त पुत्रा वै महात्मानः स्वयंभुवः ॥ ३

मरीचिरव्यङ्गिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

वसिष्ठश्च महाभागः सदृशा वै स्वयंभुवा ॥ ४

सप्त ब्रह्माण इत्येष पुराणे निश्चयो गतः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सर्वानेव प्रजापतीन् ॥ ५

अत्रिवंशसमुत्पन्नो ब्रह्मयोनिः सनातनः ।

प्राचीनबर्हिर्भगवांस्तस्मात्प्राचेतसो दश ॥ ६

दशानां तनयस्त्वेको दक्षो नाम प्रजापतिः ।

तस्य द्वे नामनी लोके दक्षः क इति चोच्यते ॥ ७

मरीचिः कश्यपः पुत्रस्तस्य द्वे नामनी श्रुते ।

अरिष्टनेमिरित्येकं कश्यपेत्यपरं विदुः ॥ ८

C. 12. 7574
B. 12. 108. 8
K. 12. 107. 8

201

Ds Ms Cp.s transp. adhy. 200 and 201.

1 K₁ om. the ref. — After 1st, T₁ (wrongly) writes एवमेव महाबाहुः. — *) K₁ D₁. 1. 9 T₁ G₁-2. 6 महाभाग (for 'भाग'). — ^d) K₁ D₁ D₁. 5. 1. 9 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 स्थिताः (G₁ 'तः') (for स्मृताः).

2 D₁ om. the ref. — ^b) K₂. 4. 6. 1 V₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁-9 T₁ G₁-2. 6 मां (for मा). — *) K₁. 6. 1 B₁. 1. 8 D₁. 1. 4 D₁ D₁-5. 8. 9 [5] स्मिन्; B₁ D₁ T₁ G₁-2. 6 M₁ च; M₁ ते (for स्म). — ^d) K₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 6. 8 ये चर्षयः (for प्रत्येकशः). K₁ V₁ D₁. 9 T₁ G₁. 6 M₁ स्थिताः (for स्मृताः). D₁ T₁ G₁. 2 दिक्षु प्रत्येकमास्थिताः.

3 K₁ D₁ repeat 3^{ab} and D₁ repeats 3^{ab} after 6^{ab}. — *) T₁ G₁ M₁ एकः (for एकः). — ^b) K₁ D₁. 9 (all second time) वाच्यो (for वाच्यो). M₁. 6 देवः (for ब्रह्मा). — *) K₁ V₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 6. 8 transp. पुत्रा and वै. — ^d) D₁ D₁ D₁. 5. 8 G₁ महात्मनः. K₁ om. (hapl.) from भुवः up to स्वयं (in 4^d).

4 K₁ om. up to स्वयं in 4^d (cf. v. l. 3). — *) K₁ D₁ D₁ अर्धगिरसः. — ^b) G₁ पुलस्त्यपुलहौ. — *) K₁. 1 V₁ B₁. 9 D₁ D₁ D₁. 5. 8 T₁ वसिष्ठश्च (D₁ 'स्य') (for वसि). K₁. 1 V₁ B₁ D₁ D₁. 1. 9 G₁-2. 6 महाभाग; B₁ T₁ 'भाग' (for 'भाग'). — ^d) K₁. 6

B₁ D₁ D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 6. 8 G₁. 6 सदृशो (for 'ज्ञा'). K₁ B₁. 9 D₁. 4. 4 D₁ D₁ (by corr.). 5. 8 M₁. 5-7 स्वयंभुवः (K₁ B₁ 'वाः') (for 'भुवा').

5 *) K₂ D₁ ब्रह्मणः; K₁ ब्रह्मेण; K₁ G₁. 3. 6 ब्रह्मण (for ब्रह्मण). K₁. 1 V₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁-9. 8. 9 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 एते; D₁ एके (for एष). — ^b) K₁. 1 V₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁-9 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 पुराणे निश्चयं (M₁ 'यो') गताः (T₁ 'तः').

6 *) D₁. 9 अत्रिवंशे; D₁ अत्रिवंश. — ^b) D₁. 9 ब्रह्मयोनि- (sic) (for 'योनि'). — After 6^{ab}, K₁ D₁ repeat 3^{ab} and D₁ repeats 3^{ab}. — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 प्राचेतसा; B₁. 9 प्राचेतसो (for प्राचे').

7 *) D₁ दशानां तपसा त्वेको. — ^b) K₁ मम (for दक्षो). — *) V₁ तस्य; D₁ G₁-2. 6 तस्मिन् (for तस्य). — ^d) K₁ (sup. lin. 800. m. as in text) दक्षः (for दक्षः).

8 *) D₁ T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 काश्यपः (for क'). — ^b) K₁ नामने; D₁ 'नि' (for 'नी'). K₁ V₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 8 T₁ G₁-2. 6 M₁ स्मृते; M₁. 6. 1 प्रमो (for श्रुते). — *) K₁. 6 B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 8 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 एके; K₁ D₁. 9 एव (for एकं). — ^d) K₁. 2 कश्यपान्ये; D₁ T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 काश्यपेति. K₁ B₁. 6-9 D₁. 4. 4 D₁. 1. 4 D₁ D₁. 2. 5. 8 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 अपरे (for 'रि').

9 *) K₁ D₁. 1. 4 D₁ D₁-9. 8 अत्रेष्टः; G₁. 3 अर्धः;

C. 12. 7575
B. 12. 206. 9
K. 12. 207. 9

अङ्गश्चैवौरसः श्रीमात्राजा भौमश्च वीर्यवान् ।
सहस्रं यश्च दिव्यानां युगानां पर्युपासिता ॥ ९
अर्यमा चैव भगवान्ये चान्ये तनया विभो ।
एते प्रदेशाः कथिता भुवनानां प्रभावनाः ॥ १०
शशबिन्दोश्च भार्याणां सहस्राणि दशाच्युत ।
एकैकस्यां सहस्रं तु तनयानामभूत्तदा ॥ ११
एवं शतसहस्राणां शतं तस्य महात्मनः ।
पुत्राणां न च ते कंचिदिच्छन्त्यन्यं प्रजापतिम् ॥ १२

Ms अंशश्च (for अङ्गश्च). Ś1 K1.2 D4 [ए]वौरसः; Dr T G1-2.6 Mr पौरवः (for [ए]वौरसः). —^b) V1 Bo. 6-9 D44 D52 D6 राजन् (for राजा). K5.7 Dn1. n4 D5 D2-3.8 सोमश्च; D6 Mr भोमश्च; M1 भोजश्च; Cp भौमश्च (as in text). —^c) K2 यश्च (for यश्च). G1.2 वीर्याणां (for दिव्यानां). —^d) G1 पर्युपासित.

10 *) Ś1 K1.2 चापि; D4 वैव (for चैव). —^b) K5.7 V1 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2-3.8.8 चास्य (for चान्ये). V1 B7.8 D44 D5 विभोः (for विभो). —^c) Kr D4.9 प्रदेशान् (D5 'त्'); V1 B5.8 (marg. as in text). D5 D4.1 T G1-2.6 Mr प्रजेशाः; M1.5.6 व्रजेशाः (for प्रदेशाः). K5 om. कथिता. ☞ Cn: प्रदेशाः प्रदिशन्ति आत्मापयन्तीति प्रदेशाः ईशानशीला इत्यर्थः । ☞ —^d) Kr D5 विभावनाः; V1 प्रजेश्वराः; D51 प्रभावतः (for 'वनाः'). ☞ Cn: प्रभावनाः प्रकर्षेण स्रष्टारः ॥ C5: प्रभावनाः रक्षितारः । ☞

11 *) K2 दशबिंदुश्च; D5 शशबिंदुश्च; T2 शशि-बिंदोश्च (for शश*). Kr Bo. 6.8 D44. a4 D51 D4.5.7.9 T G1-2.6 M1.5-7 तु (for च). D5 भार्यायां. —^b) B5 (marg.) T2 दशभवनः; D51 वशान्युत; D5 G1 दशाच्युत; G1 (also) चतुर्दश (for दशाच्युत). —^c) 11st is partly damaged in Br. —^d) D44 G5 एकैकस्या. D44 om. (hapl.) from सहस्रं up to शत (in 12^a). D5 सहस्राणि (for 'सं तु'). —^e) M5 ततः (for तदा).

12 D44 om. up to शत (cf. v. l. 11). —^a) K5 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2.3.8.8 M1.5.7 -सह-स्राणि (for 'स्राणां'). —^b) K5 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D52 D2.3.8.8 M1.5.7 दश (for शतं). —^c) K4.6 D44. a4 Dn1. n4 D51 D2.3.8.8 transp. न and च. K2.6.7 B5 D44 D5 (before corr.). 4.7.9 T G1-2.6 M1.5.7 किंचिद् (for कं). —^d) D5 इच्छति. Dn1

प्रजामाचक्षते विप्राः पौराणीं शाशबिन्दवीम् ।
स वृष्णिवंशप्रभवो महान्वंशः प्रजापतेः ॥ १३
एते प्रजानां पतयः समुद्दिष्टा यशस्विनः ।
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवांस्त्रिभुवनेश्वरान् ॥ १४
भगोऽश्वत्थार्यमा चैव मित्रोऽथ वरुणस्तथा ।
सविता चैव धाता च विवस्वाश्च महाबलः ॥ १५
पूषा त्वष्टा तथैवेन्द्रो द्वादशो विष्णुरुच्यते ।
त एते द्वादशादित्याः कश्यपस्यात्मसंभवाः ॥ १६

Dr G1 (by corr.; inf. lin.). 2.3.8 अक्षं; D5 एष (for अक्षं). D5 G5.8 प्रजापतिः (for 'पतिम्'). ☞ C5: ते पुत्राः स्वपितुरन्यं कंचित्प्रजापतिं नेच्छन्ति । ☞

13 *) D4 आचक्षते (for आचक्षते). —^b) K5 V1 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2.3.8.8 T2 पुराणाः; Kr G1 M1.5.7 पौराणां; Dr T1 G4.5.8 पौराणाः (for 'णी'). K4 D52 (before corr.) T1 G5 M1.5.7 शशः (for शश*). Br Dr T1 -बिंदवः; D44 -बिंदवीः; Dn4 T2 -बिंदवीः; G1.2 -बिंदवाः (for 'वीम्'). —^c) B5 सृष्टि-वंशः; M5 सर्ववर्णः (for वृष्णिवंशः). Mr प्रतिसो (for प्रभवो). —^d) K4.5.7 V1 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2-3 T G1-2.6 M1.5 महावंशः (D44 G2 'दा'; D4 'शाः') (for महावंशः). D5 प्रजापतिः.

14 After 14th, Dr T G1-2.6 M1.5-7 Kumbh. ed. ins.:

547* शशबिन्दुस्तु राजर्षिर्मेहायोगी महामनाः ।

अध्यात्मवित्सहस्राणां भार्याणां दशसध्यगः ।

स योगी योगमापन्नस्त सायुज्यतां गतः ।

[(L. 1) T2 शशबिंदुस्; G2 शशबिंदस्. — (L. 3) T2 युगम् (for योगम्). M5 ततः सायुज्यमाप्तवान् (for the post. half).]

—^d) K5 देवास्. K1.5 त्रिभुवनेश्वरी (K5 'रा').

15 B5 reads 15th twice. —^a) Br damaged. Kr भगोऽश्वत्थः; B5 (second time) laoune (for भगोऽश्वत्थ). B5 (second time) सविता (for चार्यमा). D4 वा (for च).

16 *) K4.5.7 V1 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2-3 T G1-2.6 M1.5-7 transp. पूषा and त्वष्टा. Dr T G1-2.6 M1.5-7 तथा च (for तथैव). —^c) K5 V1 Bo. 6-9 D44. a4 Dn1. n4 D5 D2.3.8.8 इत्येते; D5 त

नासत्यश्चैव दस्यश्च स्मृतौ द्वावश्विनावपि ।
 मार्ताण्डस्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापतेः ॥ १७
 त्वष्टृश्चात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशः ।
 अजैकपादहिर्बुध्न्यो विरूपाक्षोऽथ रैवतः ॥ १८
 हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ।
 सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ।
 पूर्वमेव महाभागा वसवोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ १९

एत एवंविधा देवा मनोरेव प्रजापतेः ।
 ते च पूर्वे सुराश्चेति द्विविधाः पितरः स्मृताः ॥ २०
 शीलरूपरतास्त्वन्ये तथान्ये सिद्धसाध्ययोः ।
 ऋभवो मरुतश्चैव देवानां चोदिता गणाः ॥ २१
 एवमेते समाम्नाता विश्वेदेवास्तथाश्विनौ ।
 आदित्याः क्षत्रियास्तेषां विशस्तु मरुतस्तथा ॥ २२
 अश्विनौ तु मतौ शूद्रौ तपस्युग्रे समाहितौ ।

C. 12. 7590
 B. 12. 208. 24
 K. 12. 207. 26

इमे (for त एते). —^d) D₇ T G₁-3.8 M₁ 5-7 काश्य-
 पस्य. K₁ -संभवः; D_{as} -शंभवः.

17 ^a) K₁ D₄ नासत्याश्च. —^b) D_{as} D_{as} D_{as}
 स्मृतौ (for स्मृतौ). D₄ 9 उभौ; D₉ इति (for अपि).
 —^c) K₂ 4. 6. 7 V₁ B₀ 6-9. D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24
 (before corr.) D₂-2. 8. 9 मार्तं (K₂ 'को') इत्य (for
 मार्ताण्डस्य). D₁ om. from जावे up to विरूपा (in 18^d).
 M₆ मार्ताण्डस्यजावेताव्. —^d) K₈ V₁ B₀ 6-9 D_{as} 24
 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 M₁ 5-7 महायशः (for प्रजापतेः).
 — After 17, K₈ B₀ 6-9 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24
 6. 8 read 20^d for the first time, repeating it in
 its proper place.

18 D₄ om. up to विरूपा (cf. v. l. 17). —^a)
 K₁ त्वाष्टृश्च (for त्वश्च). D₄ [आ]रमजः; G₁ 2 [आ]रमज-
 (for 'जः). —^b) Ś₁ K₁ 2. 4 महायशः (for 'यशः').
 —^c) D₈ अनैकपाद्; T G₁ 2. 6 M₁ 5-7 अज एकपाद्
 (hypermetric) (for अजैक). K₇ V₁ B₀ (marg.) 9
 अहिर्बुध्न्यो; B₀ D₈ 'बुध्न्यो; B₈ 'बुध्न्यो; B₈ (marg.)
 D_{as} 'बुध्न्यो; D_{as} G₁ 'बुध्न्यो; D₇ T G₁ 2. 6 M₁ 5-7
 'बुध्न्यो (for 'बुध्न्यो). —^d) G₂ विश्वरूपो (for विरू-
 पाक्षो). D_{as} D₄ रैवतः.

19 ^b) D_{as} lacuna; D₇ T G₁-2. 6 महेश्वरः (for
 सुरैः). —^c) D_{as} (before corr.) सावित्राश्च; M₁
 'यशश्च. D_{as} जयन्तश्च जयन्तश्च. —^d) G₂ 6 तु (for
 च). — After 19^d, D₇ T G₁-2. 6 M₁ Kumbh.
 ed. ins.:

548* एकादशैते कथिता रुद्राग्निमुवनेश्वरा 1;

while, M₁ 6. 7 ins. after 19^d:

549* धरो ध्रुवश्च सोमश्च आपश्चैवानिलोऽम्बलः 1

प्रयूषश्च महाभागः सावित्रश्चाष्टमः स्मृतः ।

—^c) D_{as} 24 महाभागो; D₈ 'बाहो; G₂ 6 M₁ 5. 6
 'भाग (for 'भाग). —^d) D₈ च (for प्र-).

20 ^a) D_{as} अत (for एत). —^b) D₇ T G₁-3. 8
 M₁ 5 धर्मस्यैव (for मनोरेव). V₁ प्रजापतिः. — K₈
 B₀ 6-9 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 read 20^d for
 the first time after 17. —^c) K₈ (both times). 7
 V₁ B₀ 7. 8 (last three both times). 9 (second time)
 D_{as} 24 D_{as} 24 (all both times) D₈ (both first
 time) D₈ 8 (both second time). 5. 6. 8 (last two
 both times) पूर्व; B₀ (both times). 9 (first time)
 पूर्व (for पूर्वे). M₆ चैव (for चेति). —^d) K₈ (first
 time) D_{as} (both times). 24 (first time) D₈ D₈
 (all first time). 7 T₁ G₁-3. 8 विविधाः (for द्वि').
 D₄ (also as in text) तथा (for स्मृताः).

21 ^a) K₂ 4 शूलयूपरता (K₄ 'त'स्; K₈ V₁ B₀
 6-9 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 शीलयौवनतस्य; K₇
 D₄ 5. 9 'रूपवतास्य; D₇ T G₁-3. 8 'यौवनिनस्य; C₇
 'यौवनयोस् (for 'रूपरतास्य). Ś₁ K₁ 2. 4. 6 V₁ B₀ 7. 8
 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 स्वन्यस्य; K₇ D₄ 5. 9 अन्ये;
 B₀ (orig.) तुल्यास्य; B₀ (marg.) 9 स्वन्या; M₆ 7
 चान्ये (for स्वन्ये). ☞ C₇: शीलयौवनयोस्त्वन्ये इत्यत्र
 शीलनामकः यौवननामकश्चेति द्वौ देवानां गणौ । ☞ —^b) Ś₁
 K₁ 2. 4. 6 V₁ B₀ 8. 9 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 तथान्यः;
 K₇ तथा*; B₀ 7. 9 तथान्याः (for 'न्ये). Ś₁ K₁ 2. 4
 'साधकः; D_{as} 'साधयोः (for 'साध्ययोः). —^c) D_{as}
 D_{as} 24 G₂ 6 ऋषभो; D₇ ऋतवो (for ऋभवो). G₁
 चैवं (for चैव). —^d) K₄ D_{as} 24 D_{as} 24 M₇ चोदितो;
 K₈ B₀ 6-9 D_{as} D_{as} D_{as} चोदितो; K₇ D₈ तूदितो;
 V₁ आदितो; D_{as} चापितो; D₄ नादितो; D₈ नोदितो
 (for चो'). K₈ B₀ D₈ गुणाः; K₄ 6 D_{as} 24 गणः;
 M₇ रणः (for गणः).

22 ^a) Ś₁ K₁ 2. 4 एत एव (for एवमेते). K₇ D₄
 5. 9 M₁ 6. 7 समाख्याता; D₇ T₁ G₁-3. 8 'दिष्टा (for
 'न्नाता). —^c) D_{as} चैव (for तेषां). K₁ आदित्यः
 क्षत्रियस्तेषां. —^d) D₈ वैश्याश्च (for विशास्य). K₈ B₇
 D_{as} 24 D_{as} 24 D_{as} 24 च (for च्च). Ś₁ K₁ 2 D₈

C. 12, 7590
B. 12, 208, 24
K. 12, 207, 26

स्मृतास्त्वङ्गिरसो देवा ब्राह्मणा इति निश्चयः ।
इत्येतत्सर्वदेवानां चातुर्वर्ण्यं प्रकीर्तितम् ॥ २३
एतान्वै प्रातरुत्थाय देवान्यस्तु प्रकीर्तयेत् ।
स्रजादन्यकृताचैव सर्वपापात्प्रमुच्यते ॥ २४
यवक्रीतोऽथ रैभ्यश्च अर्वावसुपरावसु ।
औशिजश्चैव कक्षीवान्नलश्चाङ्गिरसः सुताः ॥ २५
ऋषेर्मेधातिथेः पुत्रः कण्वो बर्हिषदस्तथा ।
त्रैलोक्यभावनास्तात प्राच्यां सप्तर्षयस्तथा ॥ २६

स्मृताः (for तथा) .

23 ^a) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. 24 D_{s1} D₁.
8. 6. 8 तु स्मृतौ; K₇ मरुतौ; D₂ च स्मृतौ; D₄ नु मतः;
G₁. 2 तु मते; M₆ तु श्रुतौ (for तु मतौ). D₇ G₁. 2
श्रुते. — ^b) K₄ तपस्ये. K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}.
24 D_s D₁. 8. 6. 8 M₆ समास्थि (D₆ 'शि'तौ; K₇ D₄. 6. 9
स्तावुभौ; D₇ T₁ G₁. 2 समाहिते (for 'हितौ'). — ^c)
Ś₁ K₂ श्रुतास्; K₁ श्रुत्वा (for स्मृतास्). K₇ D₄. 6. 9
चांगिरसो (D₆ 'सा') (for स्वङ्गि'). G₁ वेदा (for देवा).
— ^d) K₁ D_{s1} ब्राह्मण; K₆ G₈ ब्रह्माण (for ब्राह्मणा).
— ^e) K₁ एत्येतत्; M₆. 7 इत्येवं (for 'तत्'). M₅ 'व-
र्णानां (for 'देवानां').

24 ^a) D_{as}. 24 एतद्धि (for एतान्वै). — ^b) M₁. 5-7
सं. (for तु). — ^c) B₉ स्वकाद् (for स्वजाद्). Ś₁ K₁
D₁ T₂ अन्यकृताश्च; D₅ 'कृताच्' (for अन्यकृ'). — ^d)
K₆ D_{as} सर्वपापान्.

25 ^a) D₄ रेभ्यश्च. — ^b) Ś₁ K₁. 2. 4 D_{n1} औषजश्च;
K₆ औक्षीजश्च; K₇ Bo. 6. 8 D_{n4} D₆ 8 औषि'; B₉
पेषि'; D_{as} 24 अशि'; D₅ (by corr.) अजितश्च;
D₄. 7. 9 असिजश्च; G₈. 6 देवरश्च (for औशिजश्च). K₇
V₁ B₉ काक्षीवान्; B₆-8 D_{as}. 24 D_{n1}. 24 D_s. 4. 6. 9
काक्षी'; D₆ काक्षीश्च (for कक्षीवान्). — ^d) K₂. 4 6
Bo. 7 D_{as}. 24 D_{n1}. 24 D_s D₂. 8. 8 नलश्च; K₇ D₄-7 9
T G₂. 8. 6 नीलश्च; G₁ laeuna; M₁. 6. 7 नलश्च (for
नलश्च). K₆. 7 B₇ D_{as} D_{n1}. 24 D_s D₂. 2. 8 M₁. 5. 6
स्मृतः; V₁ Bo. 6 8. 9 D_{as} D₄. 6. 7. 9 T₁ G₁-8. 6 सुतः;
D₆ स्मृताः (for सुताः).

26 ^a) K₆ V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. 24 D_s D₂. 8.
6. 8 ऋषिर् (for ऋषेर्). D_{as} मेधातिथि- (for 'तिथे:').
D₄. 6 पुत्राः. — ^b) D_{s1} G₈. 6 तदा (for तथा). — D_{as}
om. 26^a-27^b. — ^c) D₄. 7 भाविनश्च; G₁. 2 गायनाश्च

उन्मुचो विमुचश्चैव स्वस्त्यात्रेयश्च वीर्यवान् ।
प्रमुचश्चेध्मवाहश्च भगवांश्च दृढव्रतः ॥ २७
मित्रावरुणयोः पुत्रस्तथागस्त्यः प्रतापवान् ।
एते ब्रह्मर्षयो नित्यमाश्रिता दक्षिणां दिशम् ॥ २८
रुषद्भुः कवषो धौम्यः परिव्याधश्च वीर्यवान् ।
एकतश्च द्वितश्चैव त्रितश्चैव महर्षयः ॥ २९
अत्रेः पुत्रश्च भगवांस्तथा सारस्वतः प्रभुः ।
एते नव महात्मानः पश्चिमामाश्रिता दिशम् ॥ ३०

(for 'भावनास्'). T G₁-8. 6 चाय (for तात). — ^d)
K₂. 7 D₄. 8 9 G₁. 2 प्राच्याः (for प्राच्या). K₇ V₁
D₄. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 6 स्मृताः; D₂. 8 M₆ स्थिताः;
D₆ स्मृतः (for तथा).

27 D_{as} om. 27^{ab} (of. v. l. 26). — ^a) K₇ D₄. 9
उन्मु (K₇ 'रु'सु)चुर; B₉ उन्मुचयो; D_{s1} उन्मुचो; T₂
मरीचा. Ś₁ K₁. 2 सुमुच (K₁ 'वा'श्च; K₇ D₄. 9
विमुचुश्च (for 'चश्च'). — V₁ reads 27^c-28^b on marg.
— ^c) K₇ D₄. 9 प्रमुचुश्च; D₇ T G₁-8. 6 M₇ 'स्वश्च' (for
'चश्च'). V₁ B₉ D₆ चेंद्रवाह (D₆ 'हु'श्च; D_{s1} चेधा-
वाहश्च (for चेधम्). D_{as} उन्मुचो विमलचश्चैव. — ^d)
D₇ T₁ G₁ स; T₂ G₈ 6 M₁. 5-7 सु; G₂ सा (for
च). G₁ स्मृतः; G₂ व्रतं (for व्रतः).

28 V₁ reads 28^{ab} on marg. — ^a) G₂ मित्र-
वरुणयोः. — ^c) D₂ om. from नित्य up to श्रैव (in
29^d). D₇ T G₁-8. 6 इत्येते ऋषयो नित्यम्. — ^d)
K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 D_{as}. 24 D_{n1}. 24 D_s D₂. 8. 8 आस्थि-
ता (for आश्रिता). K₁ दिशि.

29 D₂ om. up to श्रैव (of. v. l. 28). G₁ M₁
om. (hapl.) 29-30. — ^a) K₄ रुषद्भुः; K₆ उपभुः;
K₇ D₄. 9 Ca रु (K₇ ऋ)र्षयुः; B₇ D_{n1}. 24 D_s D₂. 8. 8
Cp उर्षयुः; D_{as}. 24 उर्षद्भुः; D₇ T G₁. 8. 6 रुषद्भुः;
D₆ उपद्भुः; M₆ पृषद्भुः; M₇ रुषद्भुः (for रुषद्भुः). K₁
V₁ Bo. 6 (marg.). 8 कवयो; K₂ कर्दमो; K₇ कमको;
B₆. 8 D_{as}. 24 कमटो; D₄. 9 कणयो; G₂ कौ*षो (for
कवषो). K₂. 7 B₆ D_{as}. 24 D₄. 9 T₂ G₁. 6 M₆. 7 रैभ्यः;
K₄ B₉. 9 रेभ्यः (for धौम्यः). — K₁. 2. 6 D_{as} om.
29^{ed}.

30 G₁ M₁ om. 30 (of. v. l. 29). — ^a) K₇
D₄. 9 अत्रि (for अत्रे:). K₁. 2 Ca धर्मात्मा; D₇ T
G₂. 8. 6 M₆-7 दुर्वासास् (for भगवांश्च). — ^c) K₄

आत्रेयश्च वसिष्ठश्च कश्यपश्च महानृषिः ।
 गौतमः सभरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥ ३१
 तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मनः ।
 जमदग्निश्च सप्तैते उदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ ३२
 एते प्रतिदिशं सर्वे कीर्तितास्मिन्मतेजसः ।

साक्षिभूता महात्मानो भुवनानां प्रभावनाः ॥ ३३
 एवमेते महात्मानः स्थिताः प्रत्येकशो दिशः ।
 एतेषां कीर्तनं कृत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ३४
 यस्यां यस्यां दिशि ह्येते तां दिशं शरणं गतः ।
 मुच्यते सर्वपापेभ्यः स्वस्तिमांश्च गृहान्ब्रजेत् ॥ ३५

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०१

२०२

युधिष्ठिर उवाच ।

पितामह महाप्राज्ञ युधि सत्यपराक्रम ।
 श्रोतुमिच्छामि कार्त्तुर्येण कृष्णमव्ययमीश्वरम् ॥ १

यच्चास्य तेजः सुमहद्यच्च कर्म पुरातनम् ।

तन्मे सर्वं यथातत्त्वं प्रब्रूहि भरतर्षभ ॥ २

तिर्यग्योनिगतं रूपं कथं धारितवान्हरिः ।

एते न च; Ks V1 Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds D2. ३.
 ६-७ T G2. ३.७ Ms. १ एते चैव; Ds एवमेते (for एते न च).
 —^d) Das परश्च (for पश्चिमात्). Bo (marg.). ७
 आश्रिता (for आश्रिता).

31 Dr om. 31-32. —^a) K1 D1. ७ T G1-३. ६
 अत्रिश्चैव (for आत्रेयश्च). K1 V1 Ba. ७ Das. as D2. ३
 T2 G2. ७ वसिष्ठश्च. ☞ Ca: अत्रिरेवात्रेयः । ☞ —^b)
 K1. ३. ७ V1 Bo. ६-७ Das. as Dn1. Ds D2-३. ७ T G1-३. ७
 M1. ६-७ काश्यपश्च. —^c) K1 D1 गौतमः स- (D1 'मः
 स); Ks. ३. ७ V1 Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds D1. ३.
 ६. ६. ७ गौतमोश्च; M1. ६. ७ 'मश्च (for 'मः स-).

32 Dr om. 32 (cf. v. 1. 31). —^a) M1. ७ तु
 (for च). Das. as सप्तैव. —^d) K1. ३ उदीची-
 Ks. १ V1 Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds D2-३. ७ T
 G1-३. ७ M1. ३. ७ उदीची (D1 'द्या) माश्रिता दिशं.

33 ^b) Ś1 K1. ३ कथिता (K1 'त) स (for कीर्तितास).
 —^c) K1 साक्षीभूता.

34 ^a) M1 श्रिताः (for स्थिताः). K1. ७ Ms प्रत्ये-
 कतो (K1 'को); Dr T1 G1. ३. ७ प्रकथिता (for प्रत्ये-
 कतो). Ks. ७ Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds D2. ३. ७
 Ms दिशं (for दिशः). —^c) Ds द्वासां (for एतेषां).
 —^d) Ks. १ Bo. १-७ Das. as Dn1. n1 Ds D2. ३. ७. ७
 सर्वपापात् (for 'पापैः).

35 ^a) K1 D1. ७ ह्येते (for ह्येते). —^b) K1

दिशां. D1 गता. —^d) V1 तु (for च). Dr T
 G1-३. ७ Ms गृहं (for गृहान्). M1. ७. ७ स्वस्तिमान-
 (M1 'मांश्च) ब्रजेद्गृहं.

Oolophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. ३. ४. ७. १ V1 Bo.
 ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds D2-७ T G1. ३. ७ M1. ६-७ मोक्ष-
 धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. ३. ४ Bo Ds दिक्स्वस्तिकं;
 Ks. १ V1 Bo. ७ Dn1 Ds D2. ३ दिशां स्वस्तिकं; Bo. ७
 Das. as D2. ३ दिशास्वस्तिकं; M1. ७. ७ ऋषिद्वप्रकीर्तनं;
 Ms जगत्परिपालककीर्तनं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): Br Dn1 Dr T1 G1. ३. ७ 34; Dn1
 35; Ds Ds M1. ६-७ 33; T2 G2 48. — Śloka
 no.: Das 35, Dn1. n1 Ds1 37.

202

1 ^b) Dr -पराक्रमं (for 'क्रम).

2 ^a) Ś1 K1 Das. as यच्चास्य (for यच्चास्य). Ds1
 कर्म (for तेजः). M1 (inf. lin. as in text) यच्चास्य
 सुमहत्तेजो. —^b) Ks Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 Ds
 D2. ३. ७. ७ पुरा कृतं (for पुरातनम्). —^c) Ds T2
 यथातत्त्वं (for 'तरत्वं). —^d) Ks Bo. ६-७ Das. as
 Dn1. n1 Ds D2. ३. ७. ७ Gs ब्रूहि त्वं (for प्रब्रूहि). Ks
 Dn1. n1 Ds D2. ३. ७. ७ पुरुषर्षभ (for भरत').

3 ^a) K1. ३. ७. १ V1 Bo. ६-७ Das. as Dn1. n1 D2-३.
 ६. ३. ७ गतो; Dr T1 G1-३. ७ गतं (for 'गतं). Das

C. 12. 7608
B. 12. 209. 3
K. 12. 206. 3

केन कार्यविसर्गेण तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ ३

भीष्म उवाच ।

पुराहं मृगायां यातो मार्कण्डेयाश्रमे स्थितः ।

तत्रापश्यं मुनिगणान्समासीनान्सहस्रशः ॥ ४

ततस्ते मधुपर्केण पूजां चक्रुरथो मयि ।

प्रतिगृह्य च तां पूजां प्रत्यनन्दमृषीनहम् ॥ ५

कथैषा कथिता तत्र कश्यपेन महर्षिणा ।

मनःप्रह्लादिनीं दिव्यां तामिहैकमनाः शृणु ॥ ६

पुरा दानवमुख्या हि क्रोधलोभसमन्विताः ।

बलेन मत्ताः शतशो नरकाद्या महासुराः ॥ ७

तथैव चान्ये बहवो दानवा युद्धदुर्मदाः ।

न सहन्ते स्म देवानां समृद्धिं तामनुत्तमाम् ॥ ८

दानवैरर्घ्यमानास्तु देवा देवर्षयस्तथा ।

न शर्म लेभिरे राजन्विशमानास्ततस्ततः ॥ ९

पृथिवीं चार्तरूपां ते समपश्यन्दिवौकसः ।

दानवैरभिसंकीर्णां घोररूपैर्महाबलैः ।

भारतामपकृष्टां च दुःखितां संनिमज्जतीम् ॥ १०

अथादितेयाः संत्रस्ता ब्रह्माणमिदमब्रुवन् ।

D4 (also as in text) निलं (for रूपं). —^a) Ks V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6 8 प्रभुः (for हरिः). —^c) Bs (marg.) कायः; D7 कार्यं (for कार्यः). Ka. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 निसर्गेण; M1. 6. 7 विशेषेण (for विसर्गेण). —^d) Ka. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 Ms तमा (K7 D4. 5. 9 'दा') ख्यादि महाबल (K7 Da4 D4. 9 'बलः; Ds 'व्रत').

4^a) Ms यात्वा (for यातो). D4 9. पुरा मृगव्यं यातोहं. —^b) D4. 5. 9 मार्कण्डेयाश्रमं प्रति; T2 'श्रम' स्थितः.

5^a) Gs तथा (for ततस्). Da4 मधुपर्केण (for 'पर्केण). —^c) Ds. 7 T1 G1. 2 तु (for च). Da1 पूजां च (for तां पूजां).

6^a) K7 V1 D4. 9 कथैका; B7 तथैषा (for कथैषा). Bs. 9 Da4 कथितैषा कथा तत्र. —^b) Some MSS. काश्यपेन. —^c) Ds Gs. 9 प्रह्लादिनीं (for 'दिनीं'). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-6 T2 M1. 5-7 मनःप्रह्लादि (V1 Bo 'ह्लादि'; Bs. 7 D4 'ह्लाद'नी दिव्या (Bs [marg. as in text] Das. 44 चित्रा). — After 6, M1. 6. 7 ins. :

550* धर्मो हि भगवान्विष्णुर्वैराहो यज्ञरूपधृक् ।

तन्मयं च जगत्सर्वमात्मा सर्वस्य चात्मवान् ।

7^b) Da4 -मोहः (for 'लोभः'). Ds -मदान्विताः (for -समन्विताः).

8^a) Ś1 K1. 2. 4 तत्रैव (for तथैव). — 8^{ed} is damaged in B7. —^c) K7 V1 D4. 9 सहति (for सहन्ते). — After 8, Kumbh. ed. ins. :

551* नरकाद्या महाघोरा हिरण्याभमुपाश्रिताः ।

उद्योगं परमं चक्रुर्देवानां निग्रहे तदा ।

नियुतं वस्तराणां तु वायुभक्षोऽभवत्तदा ।

हिरण्याक्षो महारौद्रो लेभे देवास्त्रितामहात् ।

वरानचिन्त्यानतुलान्शतशोऽथ सहस्रशः । [5]

9^a) K1 धर्म्यमानासु; K4 Ds अंघ्रं (for अर्थं). —^b) K1 देवः (for देवा). T1 तदा (for तथा). —^c) Da1 शर्म. —^d) Ka D4. 5. 9 प्रविशंतस्; Bs. 8. 9 Das. 44 D7 T G1-2. 6 M1. 5-7 क्रिदयमानासु (for विशं). Ds समंततः; D7 T1 G1. 2. 6 सहस्रशः (for ततस्ततः).

10^a) K1. 2. 4 चांतः; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 आर्तः (for चार्तः). —^c) Ks V1 Bo. 6 (marg.). 7-9 Das. 44 Dn1. n4 D2. 2. 6. 8 संस्त्रीणां (for संकीर्णां). —^d) Ks V1 Bo. 7-9 Dn1. n4 Ds D2-6. 8 अप (D4 'प') हृष्टां; Bs Das. 44 अपकृष्टां (for अप). —^e) D7 T1 G1-2. 6 दुःखितां शांतिमिच्छतीं (G1 'ति'). — After 10, Kumbh. ed. Cv ins. :

552* गृहीत्वा पृथिवीं देवी पाताले न्ययमत्तदा ।

ततस्त्रैलोक्यमखिलं निरोषधिगगान्वितम् ।

नि स्वाध्यायवपट्टकारमभूत्सर्वं समन्ततः ।

11^b) K1 Da1 ब्र (Da1 ब्रा) ह्यगम् (for ब्रह्मा). —^c) Ś1 Ks. 7 Dn1 Ds1. 52 (before corr. as in text) Ds (marg. as in text). 4. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 Cp श (G2 वी) द्यामहे (for शक्या). Ś1 K1. 2 विद्वन् (for ब्रह्मन्). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 अभिः; Ds अवः (for उप-). — After 11, Kumbh. ed. Cv ins. :

553* हिरण्याक्षेण भगवन्गृहीतेयं वसुंधरा ।

न शक्यामो वयं तत्र प्रवेष्टुं जलदुर्गमम् ।

तानाह भगवान्ब्रह्मा मुनिरेव प्रवाचताम् ।

कथं शक्यामहे ब्रह्मन्दानवैरुपमर्दनम् ॥ ११
स्वयंभूस्तानुवाचेदं निसृष्टोऽत्र विधिर्मया ।
ते वरेणामिसंमत्ता बलेन च मदेन च ॥ १२
नावभोत्सन्ति संमृदा विष्णुमव्यक्तदर्शनम् ।
वराहरूपिणं देवमष्टप्यममरैरपि ॥ १३
एष वेगेन गत्वा हि यत्र ते दानवाधमाः ।
अन्तर्भूमिगता घोरा निवसन्ति सहस्रशः ।
शमयिष्यति श्रुत्वा ते जहृषुः सुरसत्तमाः ॥ १४

अगस्त्योऽसौ महातेजाः पातु तज्जलमः ।
तथेति चोक्त्वा ते देवा मुनिमुचुर्मृदान्विता । [5]
त्रायस्व लोकादिप्रपे जलमेतन्मयं नय ।
तथेति चोक्त्वा भगवान्कालानन्दमगमुति ।
ध्यायः । तदादनिवः स क्षणेन परो जलम् ।
शोषिते तु समुद्रे च देवाः सर्पिपुरोगमाः ।
ब्रह्माणं प्रणिपत्योचुर्मुनिना शोषितं जलम् । [10]
इति भूयः समाचक्ष्व किं करिष्यामहे विभो ।

[(L. 8) C^v जलान्वितानि (for 'निवर्त' ग). * C^v :
जलमदन्तीति जलादा भेगाः । छे]

12 ^b) V₁ विसृष्टो (for 'मि'). D₈ [s]त्रि- (for
अत्र). — ^c) D₈ बलेवापि; D₁ T G₁-2.6 M₁. 2.6
वरेणपि (for 'नामि'). K₈. 1 V₁ Bo. 6-9 Das. 24
D₁. 14 D₈ D₈-6. 2.6 संपत्ता (for 'मत्ता'). Ś₁ K₁. 2.4
दानवा वरसंमत्ता. — ^d) G₁ दमेन (for मदेन).

13 ^a) K₁ D₈. 9 नैव; D₈ नैव; D₁ T G₁-2.6
M₁. 2.6 न च; M₁ न वि- (for नाव). K₈ Bo. 6-9
Das. 24 D₁. 14 D₈ D₈. 2.6. 9 -बुध्यन्ति; K₁ D₈. 5. 7. 9
T G₁-2.6 M₁. 2.6 वेत्सन्ति; V₁ -भोत्सन्ति; M₁ -जानन्ति
(for 'भोत्सन्ति'). K₁ संपूर्णा (for 'मृदा'). — ^c)
D₈ वराहः (for वराह-). — ^d) Ś₁ (sup. lin.) K₁
मदश्यम्; K₁ D₈ असृश्यम् (for अष्टप्यम्). K₁ अपरैर
(for अमरैर).

14 ^a) M₁. 2. 1 (sup. lin. as in text) वेन (for
एष). D₁ T G₁-2.6 M₁. 2. 7 है (for हि). — ^b) T
G₁-2.6 M₈ [ए]ते (for ते). — ^c) D₈ om. from
अन्तर्भूमि up to निवस (in 14^d). G₈ -गतो (for
-गता). K₁ D₈. 2. 9 दैत्या (for घोरा). — ^d) Ś₁ K₁
शमयिष्यति; T₁ G₁. 2. 6 M₁. 2. 7 'विश्रन्तीति (hyper-
metric) (for 'शिवयति'). K₁. 6 1 Das D₁. 14 D₈

ततो विष्णुर्महातेजा वाराहं रूपमाश्रितः ।
अन्तर्भूमिं संप्रविश्य जगाम दितिजान्म्रति ॥ १५
दृष्ट्वा च सहिताः सर्वे दैत्याः सत्त्वममानुषम् ।
प्रसह्य सहसा सर्वे संतस्थुः कालमोहिताः ॥ १६
सर्वे च समभिद्रुत्य वराहं जगद्गुः समम् ।
संकुद्धाश्च वराहं तं व्यकर्षन्त समन्ततः ॥ १७
दानवेन्द्रा महाकाया महावीर्या बलोच्छ्रिताः ।
नाशकुन्वंश्च किञ्चित् तस्य कर्तुं तदा विभो ॥ १८

D₂-9 तच्छ्रुत्वा (for श्रुत्वा ते). — ^c) D₈ G₈. 6 जहृषुः
(for जहृषुः).

15 ^a) D₁ T₁ G₁. 2 तदा (for ततो). — ^b) K₁
D₁. 9 वराहं. K₁. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 14 D₈
D₈. 2. 6-8 T G₁-2. 6 M₁. 2. 7 आश्रितः (for आश्रितः).
— ^c) K₁ D₁. 2. 9 समाविश्य; G₈. 6 स प्र' (for संप्र').

16 ^a) D₈ दृष्ट्वा च सर्वदैतेया. — ^b) K₁ D₈. 9 दैते-
यास्तम्; D₈ अष्टप्यं तम् (for दैत्याः सत्त्वम्). — ^c) B₈
M₁. 2. 6 प्रहस्य (for 'सह'). K₈. 1 V₁ Bo. 6-9 Das. 24
D₁. 14 D₈ D₈-6. 2. 9 M₁. 2. 6 तरसा; D₁ T G₁-2. 6
सहिताः (for सहसा). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4 उत्सस्थुः.
D₈ काम- (for काल-). D₁ T G₁-2. 6 -चोदिताः (for
-मोहिताः).

17 ^a) K₈ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₁. 14 D₈ D₈. 2. 6
ततस्ते (for सर्वे च). K₁ समभिद्रुत्य; M₁ तम-
भिद्रुत्य (for सममि'). — ^b) B₈ D₁. 2 (by corr.
as in text) D₈. 1 वाराहं; D₈ वराहे (for वराहं).
Ś₁ K₁. 2 स तं (for समम्). — ^c) D₈ T₁ तु (for
च). Ś₁ K₁. 2 वराहास् (for वराहं). K₁ Bo. 6
(marg. as in text). 2. 9 Das. 24 D₈. 2. 9 T₁ G₁. 2 M₈
ते; D₈ च (for तं). — ^d) K₈ व्यकर्षन् (sub-
metric); D₈ विकर्षतस्; D₁ T₁ G₁-2. 6 कर्षयंतस् (for
व्यकर्षन्त). K₁ D₈. 2. 9 T G₁-2. 6 M₁ ततस्ततः (for
समन्ततः). Ś₁ K₁. 2 अपाकर्षयितस्ततः.

18 ^a) D₁ T G₁-2. 6 M₈ महावीर्या महाकाया (by
transp.). K₈ Bo. 6. 2. 9 D₁. 14 D₈ D₈. 2. 2 M₁
महावीर्यं (for 'वीर्या'). K₁ बलोच्छ्रिताः; B₈ (marg.
as in text) बलोच्छ्रिताः; D₈ T₁ G₁-2. 6 'दृताः; D₁
महोदृताः; M₁. 2. 1 'दृताः (for बलोच्छ्रिताः). — ^c)
K₁ D₈. 2. 9 ते किञ्चित् (by transp.). — ^d) K₁
D₈. 9 तथा (for तदा). Bo. 1. 8 Das D₁. 14 D₈
D₈. 2. 2 T₁ G₁. 2. 6 विभोः.

C. 12. 7623
B 12. 209. 20
K. 12. 209. 27

ततोऽगमन्विस्मयं ते दानवेन्द्रा भयात्तदा ।
संशयं गतमात्मानं मेनिरे च सहस्रशः ॥ १९
ततो देवादिदेवः स योगात्मा योगसारथिः ।
योगमास्थाय भगवांस्तदा भरतसत्तम ॥ २०
विननाद महानादं शोभयन्दैत्यदानवान् ।
संनादिता येन लोकाः सर्वाश्चैव दिशो दश ॥ २१
तेन संनादशब्देन लोकाः संक्षोभमागमन् ।
संभ्रान्ताश्च दिशः सर्वा देवाः शक्रपुरोगमाः ॥ २२

19 ^a) M₁ तदा (for ततो). V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 [5] गच्छन् (for अगमन्). Ś₁ K₁. 2. 4 विस्मयं वै; G₁. 2 विस्मयंते (for 'यं ते'). K₆ ततो गच्छन्ति समयं. — ^b) K₆ Bo. 6-9 Dn₁. n₄ Ds D₂. 6. 8 भयं तथा; Das. 24 Ds भयं तदा; Ds महा-बलाः; Dr T₁ G₁. 2. 6 भयार्दिताः (for भयात्तदा).

20 ^a) K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₂-4. 9 देवाति-देवः; Dn₁. n₄ Ds D₂. 6. 8 देवाधि (for देवादि). Dr T G₁-8. 6 M₁. 6. 7 तु (for स).

21 ^b) K₁ दैत्यदानवं (for 'वान्').

22 ^a) G₂ तदाद् (for संनाद). — ^b) M₂ शोभम् (submetric) (for संक्षोभम्). K₄. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 लोकानां शोभन् (B₉ 'भमा' गमन्; K₇ D₄. 5. 9 लोकाः शोभन्मुपा-गमन्; Dr T₁ G₁. 2 लेभिरे शोभन्मागमन्; G₂. 6 लोकः संक्षोभमागमन्. — ^c) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 संभ्रान्ताश्च (for संभ्रान्ताश्च). K₆. 7 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-4. 6. 8. 9 T₃ M₁. 5-7 भृशं; Dr T₁ G₁. 2 [अ]भवन्; G₂. 6 तदा (for दिशः). K₆ Bo. 7 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 लोके; K₇ V₁ B₉. 3. 9 Das. 24 D₄. 7. 9 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 सर्वे (for सर्वा).

23 V₁ reads 23^a-24^b on marg. — ^a) M₁ निर्वि-शेषं (for 'चेष्टं'). V₁ सर्वं; M₁. 5 चासीद् (for चापि). — ^b) D₂₁ D₆ असुरातिभृशं तदा. — ^c) Dr T G₁-3. 6 चापि (for चैव). — ^d) D₆ शब्देन (for नादेन).

24 V₁ reads 24^a on marg. — ^b) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ D₂-4. 6-8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 नादेन (for शब्देन). D₆ G₁. 2 मोहिताः (for भीषिताः). — ^c) V₁ B₁ T G₁-8. 6 M₁. 5-7 पतिता (hypermetric) (for पेतुर). B₉. 3. 9 D₄. 7 पतिता व्यसवश्चैव. — ^d)

निर्विचेष्टं जगच्चापि बभूवतिभृशं तदा ।
स्थावरं जङ्गमं चैव तेन नादेन मोहितम् ॥ २३
ततस्ते दानवाः सर्वे तेन शब्देन भीषिताः ।
पेतुर्गतासवश्चैव विष्णुतेजोविमोहिताः ॥ २४
रसातलगताश्चैव वराहस्त्रिदशद्विषः ।
सुरैः संदारयामास मांसमेदोस्थिसंचयम् ॥ २५
नादेन तेन महता सनातन इति स्मृतः ।
पद्मनाभो महायोगी भूताचार्यः स भूतराट् ॥ २६

D₂. 3 'नाद्' (for 'तेजो-'). K₆ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 'प्रमोहिताः' (for 'विमो-'). M₁. 5-7 विष्णुतेजोभिषिदि (M₅ 'मोहि') ताः. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

554* ब्रह्मांश्च देवानालोक्य ब्रह्मा प्राह पितामहः ।

योगेश्वरोऽयं भगवान्बाराहं रूपमास्थितः ।

नर्दमानोऽत्र संयाति मा भैष्ट सुरसत्तमाः ।

एवमुक्त्वा ततो ब्रह्मा नमश्चक्रे पितामहः ।

देवता मुनयश्चैव विष्णुं वै मुक्तिहेतवे । [5]

ततो हरिर्महातेजा ब्रह्माणमभिनन्द्य च ।

25 G₁. 2 om. 25^a. — ^a) K₄. 6. 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂-9 गतश्चापि; V₁ गतानां च; M₁ गतश्चैव (for 'गतं'). — ^b) Ś₁ K₁. 2 बराहोऽसु; D₂₁. 21 (by corr. as in text) बाराहसु (for 'वरा'). K₇ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 D₂. 4. 5. 7. 9 'द्विषां' (for 'द्विषः'). — ^c) K₄. 6 V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 M₅ सुरैर्विदा (V₁ B₉ Das 'निर्दा') रयामास; D₆ संदारयामास सुरैः. — ^d) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5. 6. 8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 'संचयान्' (for 'चयम्').

26 ^a) D₆ नादितं (for नादेन). D₄ G₁. 2 तेन नादेन महता. — ^b) G₁ इव (for इति). ❧ Cn: सनात् सततं अनिति भक्तानुग्रहाय चेष्टत इति सनातनः । सनादन इत्यपेक्षिते दकारस्थाने तकारो नैरुक्तः ॥ C₇: नादेन नादेन सहितः सनादन इति निरुक्तत्वादकारस्य तकारः । ❧ — ^c) K₇ V₁ B₉. 9 Das D₂₁ D₄. 5. 5. 9 M₅ C₇ योगाचार्यः (for भूता). M₁. 6. 7 भूतात्मा भूतभावनः (cf. 29^d).

27 ^a) Dr भूत (for देव). — ^b) K₆ V₁ Bo. 6-9 Das. 24 Dn₁. n₄ Ds D₂. 2. 5-8 T G₁-8. 6 M₁. 5-7 उप- (G₁ 'प') द्रवन्; K₇ D₁. 9 अधाद्रवन् (for 'उपा').

ततो देवगणाः सर्वे पितामहमुपाश्रुवन् ।
नादोऽयं कीदृशो देव नैनं विद्म वयं विभो ।
कोऽसौ हि कस्य वा नादो येन विह्वलितं जगत् ॥ २७
एतस्मिन्नन्तरे विष्णुर्वाराहं रूपमास्थितः ।
उदतिष्ठन्महादेवः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ २८
पितामह उवाच ।
निहत्य दानवपत्नीन्महावर्ष्मा महाबलः ।
एष देवो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ २९
सर्वभूतेश्वरो योगी योनिरात्मा तथात्मनः ।

स्थिरीभवत कृष्णोऽयं सर्वपापप्रणाशनः ॥ ३०
कृत्वा कर्मातिसाध्वेतदशक्यममितप्रभः ।
समायातः स्वमात्मानं महाभागो महाद्युतिः ।
पद्मनाभो महायोगी भूतात्मा भूतभावनः ॥ ३१
न संतापो न भीः कार्या शोको वा सुरसचमाः ।
विधिरेष प्रभावश्च कालः संक्षयकारकः ।
लोकान्धारयतानेन नादो मुक्तो महात्मना ॥ ३२
स एव हि महाभागः सर्वलोकनमस्कृतः ।
अच्युतः पुण्डरीकाक्षः सर्वभूतसमुद्भवः ॥ ३३

C. 12. 7640
B. 12. 206. 35
K. 12. 206. 47

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०२ ॥

— After 27^{ab}, Ks V1 Bo. 6-6 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6-6 T G1-2. 6 M1. 1-1 Kumbh ed ins.:

555* तत्र गत्वा महारमानमनुश्रुयैव जगरपविम् ।

[D1 T G1-2. 6 M1. 1-1 समागत्य (for नथ गत्वा).
Ks V1 Bo Dn2 महारमान (for 'रमानम्'). D1 T G1-2. 6
M1. 1-1 नैनं (for नैव).]

— ^a) Bom. ed. नैतं (for नैनं). Gs Ms विद्यो (for
विद्य). Ks B1. 6 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6-6 T G1-2. 6
M1. 1-1 प्रभो (Gs 'भोः') (for विभो). Ds नैनं विमो-
चयं विभो. — ^c) Ds कोसौ कस्य वा निनदो. — ^d)
D1 T1 G1. 2 संवर्धितं (for विह्व). — After 27, Ś1
K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-6 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6-6
T G1-2. 6 ins.:

556* देवाश्च दानवाश्चैव मोहितास्तस्य तेजसा ।

28 ^a) K1 M1 वराहं. Ds आश्रितः (for 'स्थितः').
— ^c) Ks. 6 Bo. 6-6 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 6
महाबाहो; D1 T G1-2. 6 M1. 1-1 तदा देवः (for महा
देवः). — After 28, Kumbh. ed. ins.:

557* पितामह उवाच ।

दिवं ***** बुद्धमासीन्महात्मनोः ।
हिरण्याक्षस्य विष्णोश्च सर्वसंशोभकारणम् ।
जघान च हिरण्याक्षमन्तर्भूमिगतं हरिः ।
तदाकर्ण्य महातेजा ब्रह्मा मधुरमब्रवीत् ।

29 Ms ब्रह्मा (for पितामह). — ^a) T1 G1-2 पतिं
(for पतीन्). Das कुतश्चाहं कुत पविन् (sic). — ^b)

❧ Cn: महावर्ष्मा महाकायः । ❧ — ^c) M1. 6. 1 महा-
कायो (for 'योगी'). — ^d) M1. 6. 1 योगाचार्यः स भूतराट्
(cf. 26^{ad}).

30 Ks. 4 Das om. 30^{ab}; K1 Ds. 6 om. (hapl.)
30-31. — ^a) Ds निल्यो (for योगी). — M1 om.
(hapl.) 30^a-31^a. — ^b) Dn1. 24 मुनिर् (for योनिर्).
— ^c) K1 (by corr. as in text) Dn1 स्थिरा (for
स्थिरी). Ds Ds G1. 2 भवतु (for भवत). — ^d) Ks
V1 Bo. 6-6 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 6 सर्वविज-
विनाशनः.

31 K1 Ds. 6 om. 31; M1 om. 31^{ab} (for both,
cf. v. 1. 30). — ^a) K1 कर्माभिः; Ds. 1 T1 Gs
कर्माणि; M1 कर्मेति (for कर्माति-). Gs [ए]व (for
[ए]वद्). — ^b) Ks क्रमः (for प्रभः). D1 T1 G1. 2. 6
निन्दत्यमित (Gs 'ति'प्रमः. — ^c) G1. 2 समाधाय; Ms
'याता (for 'यातः). K1 समायाता स महारमा नो
(hypermetric). — ^d) Ś1 K1. 2 महारमा वै; Ds महा-
भोगो; Ds 'योगो (for 'भागो). — ^e) Ks. 6 Bo. 6-6
Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 6 महारमा (for भूतात्मा).
D1 T G1-2. 6 सर्वारमा (G1 'सां) सर्वलोककृत्.

32 ^a) Ds संताता (sic) (for संतापो). — ^b) Ks
सत्तम; T G1-2. 6 सत्तमैः. — ^c) Ks. 6. 1 Bo Ds. 7. 6
T1 G1-2. 6 कालः (for कालः). Ds च (for सं-).
— ^d) V1 तारयता (for चार'). K1. 4. 6 Bo Das Dn1.
24 Ds D2. 2. 6. 6 तेन; Gs येन (for [ज]नेन).

33 ^a) Ks V1 Bo. 6. 1. 6 (marg. as in text) Das
as Dn1. 24 Ds. 2. 6-6 T G1-2. 6 एष (for एष). Ks. 1

२०३

C. 12. 7641
B. 12. 210 I
K. 12. 212 I

युधिष्ठिर उवाच ।

योगं मे परमं तात मोक्षस्य वद भारत ।
तमहं तत्त्वतो ज्ञातुमिच्छामि वदतां वर ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
संवादं मोक्षसंयुक्तं शिष्यस्य गुरुणा सह ॥ २
कश्चिद्वाङ्मनासीनमाचार्यमृषिसत्तमम् ।
शिष्यः परममेधावी श्रेयोर्थी सुसमाहितः ।

V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2-8. 8. 9 महाबाहुः (for 'भगः'). —^b) D9 'लोके' (for 'लोके'). —^c) D9 अनंतः (for 'अच्युतः'). —^d) K1 D4. 5. 9 कृष्णः सर्व- (for 'सर्वभूतः'). D1 T1 G1. 2 'हिते रतः' (for 'समुन्नतः'). K8 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 सर्वभूतादि-रीधरः.

Colophon. — *Sub-parvan* : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2-9 T G1. 2 M1. 5-7 मोक्षधर्मः. — *Adhy. nama* : Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 अंतर्भूमि-क्रीडनं; K8 V1 Bo. 8. 9 Das Dn1 D2 D2. 2. 6. 8 'विक्रीडितं'; B6. 7 D4 'विक्रीडनं'; D8 चाराहान्तर्भूमिवि-क्रीडनं; M1. 6. 7 व (M8 वा) राहान्तर्भूमिप्रवेशः. — *Adhy. no.* (figures, words or both) : B1 Dn4 D8 D1 T1 G1. 2. 6 M8 35, Dn1 36; D8 M1. 6. 7 34; T2 G2 49. — *Sloka no.* : Das 37; Dn1. n4 D8 36; Ds1 35. — After 12. 202, Kumbh. ed. ins. a passage given in Appendix I (no. 17).

203

1 ^a) Ś1 K1. 2. 4 योगेशं (for योगं मे). Cp हेतुं (for तात). G8 योगधर्मं परं तात. ☞ Cp. 8 : योगम् उपायम् । ☞ —^c) V1 Bo. 6-9 Ds1 D4. 6. 7 T1 M1. 6. 7 तदहं (for तमहं). —^d) Ś1 K1. 2 D8 भरतर्षभ; Dn4 वदतां वरः. — After 1, Kumbh. ed. ins. :

558* भूयोऽपि ज्ञानसद्भावे स्थित्यर्थं त्वां ब्रवीम्यहम् ।

अचिन्त्यं वासुदेवाख्यं तस्मात्प्रब्रूहि सत्तम ।

2 ^a) K1 संवादे (for 'दं'). ☞ Cs : मोक्षसंयुक्तं मोक्षोपायसाहितं, मोक्षयतेऽनेनेति कृत्वा ।

चरणानुपसंगृह्य स्थितः प्राञ्जलिरब्रवीत् ॥ ३

उपासनात्प्रसन्नोऽसि यदि वै भगवन्मम ।

संशयो मे महान्कश्चित्तन्मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ४

कुतश्चाहं कुतश्च त्वं तत्सम्यग्ब्रूहि यत्परम् ।

कथं च सर्वभूतेषु समेषु द्विजसत्तम ।

सम्यग्ब्रूता निवर्तन्ते विपरीताः क्षयोदयाः ॥ ५

वेदेषु चापि यद्वाक्यं लौकिकं व्यापकं च यत् ।

एतद्विद्वन्मथातत्त्वं सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥ ६

3 ^a) D1 T1 G1. 2. 6 किंचिद्; T2 G2 कंचिद् (for कश्चिद्). —^b) K1 D4. 5. 9 'पुंगवं' (for 'सत्तमम्'). — After 3^{ab}, Ś1 K1. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 D8 D2. 8. 5. 6. 8 Kumbh. ed. ins. :

559* तेजोराशिं महात्मानं सत्यसंघं जितेन्द्रियम् ।

— G1 reads 3^a-5^b on marg. —^a) K1 D8 पप्रच्छ; D2 प्रोवाच (for परम). —^d) Dn4 श्रेयोर्थी; M1 श्रेयोर्थे (for 'र्थी'). Dn4 तु (for सु). V1 'महामतिः' (for 'समाहितः'). D8 स श्रेयोर्थी समाहितः. —^e) D8 चरणानुप- (for 'बुप').

4 G1 reads 4 on marg. —^a) K1 उपसन्नात् (for उपासनात्). —^b) V1 D4 त्वं (for त्वै). D1 T1 G1-3 भगवान्. —^d) Ś1 K1. 2 G2 तं (for तन्). B9 अर्हति.

5 G1 reads 5^{ab} on marg. —^a) G1 कुतश्चित् (for 'श्च'). —^b) B8 (marg.) सर्वं (for सम्यग्). K8 Dn4 D8. 6. 8 T1 G1-2. 6 M8 तत्परं; M1. 6. 7 तत्त्वतः (for यत्परम्). T2 सम्यक्प्रब्रूहि तत्परं. — After 5^{ab}, D1 T G1-2. 6 (D1 T1 G2. 6 for the first time, repeating it in its proper place) read 6^{ab}. —^d) B8 (marg.) द्विजेषु (for समेषु). —^e) ☞ Cn : निवर्तन्ते नितरां वर्तन्ते ॥ Cs (reading सम्यग्ब्रूतानि वर्तन्ते) : वृत्तान्यपि सम्यक् सामान्येन शयनभोजनादीनि, तत्कथं क्षयो-दयो न समाविति प्रश्नः । ☞ —^f) M1. 6. 7 विपरीत- (for 'रीता'). K1. 4 क्षयोदयः; T2 'दयोः' (for 'दयाः').

6 6^{ab} is damaged in B1. D1 T G1-2. 6 (D1 T1 G2. 6 for the first time) read 6^{ab} after 5^{ab}. —^a) Das. 24 T2 देवेषु; D1 T1 G2. 6 (all first time) देवेषु (for वेदेषु). K1 D8-6. 7 T1 (last two both times). 2

गुरुखान ।

शृणु शिष्य महाप्राज्ञ ब्रह्मगुह्यमिदं परम् ।

अध्यात्मं सर्वभूतानामागमानां च यद्वसु ॥ ७

वासुदेवः सर्वमिदं विश्वस्य ब्रह्मणो मुखम् ।

सत्यं दानमथो यज्ञस्तितिक्षा दम आर्जवम् ॥ ८

पुरुषं सनातनं विष्णुं यत्तद्वेदविदो विदुः ।

सर्गप्रलयकर्तारमव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ।

तदिदं ब्रह्म वाष्णैर्यमितिहासं शृणुष्व मे ॥ ९

ब्राह्मणो ब्राह्मणैः श्राव्यो राजन्यः क्षत्रियैस्तथा ।

माहात्म्यं देवदेवस्य विष्णोरमिततेजसः ।

अर्हस्त्वमसि कल्याण वाष्णैर्यं शृणु यत्परम् ॥ १०

कालचक्रमनाद्यन्तं भावाभावस्त्रलक्षणम् ।

त्रैलोक्यं सर्वभूतेषु चक्रवत्परिवर्तते ॥ ११

यत्तदक्षरमव्यक्तममृतं ब्रह्म शाश्वतम् ।

C. 12 7655
B. 12 210. 14
K. 12. 212 20

Gl. 2. 2. 8 (last two both times) M. 1-7 चैव (for चापि). V. 1 Dr T. 1 (last two second time). 2 Gl. 2. 2. 8 (last two second time) वाच्यं (for वाक्यं). —^a) Ds वैदिकं (for लौकिकं). —^a) Dr T. 1 Gl. 2 विद्वान् (for विदुः). Ds यथातथ्यं (for 'तस्य'). —^a) Kr सर्वं (for सर्वं). Ds M. 1 आख्यातुम् (for व्या').

7 Ds भृगुर (for गुरु). —^a) Das गुरु (for शृणु). —^a) Si (before corr.) Kz जगत् (for परम्). Cn: ब्रह्मगुह्यं वेदगोप्यम् । Cn: —^a) Gs अध्यात्म- (for 'रम'). Das सर्वं (for सर्वं). Ks. 1 V. 1 Bo. 6-9 Das. as Dni. na Ds-1. 2. 2 विज्ञानम् (for 'भूतानाम्'). —^a) Das जागत्वानां (for 'मानां'). Cn: वसु सार-भूतं धनमिव । Cn:

8 ^a) Ks V. 1 Bo. 6-9 Das. as Dni. na Ds. 2. 2 परम् (for सर्वम्). — After 8^a, Kr Ds. 2 ins.:

560* श्रीदत्ते मगधान्देवो बालक्रीडनैरेव ।

—^a) K. 1. 1 Dni Ds. 2 ज्ञानम् (for दानम्). Ds (sup. lin.). 1 T. 1 Gs. 6 M. 1 जतो; T. 1 Gl. 2 तपो (for जयो). —^a) V. 1 दमम्.

9 ^a) Hypermetrio. Si K. 1. 2 Dr T. 1 Gl. 2 परं (for पुरुषं). Kr विष्णुर. Ds. 2. 2 पुरुषं शाश्वतं विष्णुर (Ds 'व्यु'). —^a) Ks. 6 V. 1 Bo. 6-9 Das as Dni. na Ds Ds. 2. 2. 2 T. 1 Gl. 2 M. 1-7 ये तं; Kr Ds यस्तं; Ds. 1 सतं (for यस्तं). —^a) Das (before corr.) Ds Gs सर्वं; Gs सर्गं; Bom. ed. स्वर्गः (for सर्गः). T. 1 Gl. 2. 2 M. 1 प्रलयः (for 'प्रलयः'). — 9^a is damaged in Das. —^a) Bo. 1 Das Dr यदिदं; Das अव्यक्तं; M. 1 तमिदं (for तदिदं). Gl. 2 वाष्णैर्यं. Cn: वाष्णैर्यं विष्णु कृतावतारम् । Cn:

10 ^a) Si K. 1. 2 ब्राह्मणैर्ब्राह्मणः (by transp.). Gs आवां (for आवां). —^a) Ks राजानः (for राजन्यः). Kr क्षत्रियैः; Das Dni क्षत्रियः (for 'वैद्य'). Si

K. 1. 2 अपि (for तथा). — After 10^a, Ks. 1 Dni. na Ds Dr-1. 2. 2 Kumbh. ed. ins.:

561* वैद्यो वैद्यैस्तथा श्राव्यः शूद्रः शूद्रैर्महासनाः ।

[Ks वैद्यैर्वैद्यैः (by transp.). Kr शूद्रा. Ks महा-सनाः; Kr Ds. 2 तथात्मना.]

—^a) Ms वासुदेवस्य (for देव'). —^a) K. 1 असित- (for अमित). —^a) Ks. 6 V. 1 Bo. 6-9 Das. as Dni. na Ds Ds. 2. 2. 2 T. 1 M. 1 कल्याणं (for 'ण'). —^a) Ks. 1 Ds. 2 तत्परं; Ds. 2 परं (for यत्परम्). Dr T. 1 Gl. 2. 2 M. 1-7 वाष्णैर्यथात्ममुत्तमं. — After 10, Kumbh. ed. ins.:

562* यमव्युत्तं परं नित्यं लिङ्गहीनं च निर्मलम् ।

निर्वाणममृतं क्षीमत्तद्विष्णोः परमं पदम् ।

भवे च भेदवन्निर्घ्नं प्रदानं गुणकारकम् ।

तस्मिन् सज्जते नित्यं स एष पुरुषोऽपरः ।

पुरुषाधिष्ठितं नित्यं प्रधानं ब्रह्म कारणम् । [5]

कालस्वरूपं रूपेण विष्णुना प्रभविष्णुना ।

क्षोभ्यमाणं सृजत्येव नानाभूतानि भागशः ।

तद्गुह्यं पुरुषोऽन्तरं साक्षी भूत्वा प्रवर्तते ।

तद्विषयं यथायोगमभिज्ञो मित्रलक्षणः ।

11 V. 1 reads 11^a-12^b on marg. Dr T. 1 Gl. 2. 2 Ms transp. 11 and 12. —^a) B. 2 इवाद्यंतं; G. 1 अनाद्यंतं (for 'अमृतं'). —^a) Bo. 1. 2 (marg. as in text). 2 Das Ds. 2. 2 G. 1 M. 1 भावाभावस्य (Das 'व्यु') (for 'भावस्य'). Ds भावस्त्रलक्षणं. —^a) Dr T. 1 Gl. 2. 2 M. 1-7 त्रैलोक्ये (for 'क्यं'). Ks Bo. 6-9 Das. as Dni. na Ds Ds. 2. 2 Cn भूतेषु (Das Ds 'क्ष') (for 'भूतेषु').

12 V. 1 reads 12^a on marg. Dr T. 1 Gl. 2. 2 Ms transp. 11 and 12. —^a) Ks B. 2 अमृतं; Gs अचलं (for अमृतं). —^a) Ks. 1 V. 1 Bo. 1-2 Das. as Dni.

C. 12. 7656
B 12. 210. 14
K 12. 212. 20

वदन्ति पुरुषव्याघ्रं केशवं पुरुषर्षभम् ॥ १२

पितृन्देवानृषीश्चैव तथा वै यक्षदानवान् ।

नागासुरमनुष्याश्च सृजते परमोऽव्ययः ॥ १३

तथैव वेदशास्त्राणि लोकधर्माश्च शाश्वतान् ।

प्रलये प्रकृतिं प्राप्य युगादौ सृजते प्रभुः ॥ १४

यथर्तुष्वतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहरात्रिषु ॥ १५

n4 Ds D2-4. 8. 8. 9 व्याघ्रः; D7 T1 G1. 2 व्याघ्रः (for व्याघ्रं). — ^d Ks पुरुषर्षभः; Ds भरतर्षभः; D7 T G1-8. 6 Ms. 7 पुरुषोत्तमः. — After 12, Kumbh. ed. Cv ins.:

563* तदक्षरमचिन्त्यं वै मिश्ररूपेण दृश्यते ।

पश्य कालाख्यमनिशं न चोष्णं नातिशीतलम् ।

न सन्त्येते गुणास्तस्मिन्सत्त्वा तस्माद्व्यवर्तते ।

शीतलोऽयमनुप्रासः कालो ग्रीष्मस्तथैव च ।

वक्ष्यन्ति सर्वभूतानि ह्येते सूर्योदयं प्रति । [5]

भागच्छन्ति निवर्तन्ति स कालो गुणराशयः ।

न चैव प्रकृतिस्थेन कालयुक्तेन नित्यशः ।

गुणैः संभोगमरतिसत्त्वविज्ञानकोविदम् ।

पुरुषाधिष्ठिता नित्यं प्रकृतिः सृयते परा ।

13 ^b Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-8. 6 Ms. 7 राक्षसान् (for दानवान्). — ^a K1 Da4 G1 मनुष्याश्च. K7 D4. 8. 9 नागासुरसंघाश्च. — ^d K7 D4. 8 मनसाव्ययः; B9 Da4 परमा (Da4 'म') व्ययः; Ds 'मव्ययः'; Gs 'मोव्ययः'.

14 ^a K1 T2 तदैव (for तथैव). T2 Ms वेदान् (for वेद-). D7 T1 G1-8. 6 तथैव वेदाः (G1 देव) सृज्यंते. — ^b T2 लोके (for लोक-). K7 धर्मेण (for धर्माश्च). K1 D7 T1 G1-8. 6 लोके (K1 'क') धर्माश्च शाश्वताः (K1 'तं'). — Ds repeats 14^{cd} after 16^a. — ^c Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds 2. 8. 8 (both times) Cn प्रलयं; Ds laouna; T G1-8. 6 M1. 5-7 प्रलये (for प्रलये). S1 K2 प्राप्तान्; K1. 4 प्राप्ता (for प्राप्य). Cn: प्रलीयतेऽस्मिन्महदादिकारं स प्रलयस्तम् । प्रकरोतीति प्रकृतिः । तां लयोपपत्तिस्थानं भाषाशबलमपि ससृजे । C — ^d S1 युगाति (for युगादौ). K1 सृजति. S1 K1. 2. 4 विभुः; Ks. 7 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-8. 8 (both times). 8 Ms पुनः (for प्रभुः).

15 With 15, cf. Manu. 1. 30. — ^a K1. 4 यथा

अथ यद्यद्यदा भावि कालयोगाद्युगादिषु ।

तत्तदुत्पद्यते ज्ञानं लोकयात्राविधानजम् ॥ १६

युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः ।

लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयंभुवा ॥ १७

वेदविद्वेद भगवान्वेदाङ्गानि बृहस्पतिः ।

भार्गवो नीतिशास्त्रं च जगाद जगतो हितम् ॥ १८

गान्धर्व नारदो वेदं भरद्वाजो धनुर्ग्रहम् ।

तु वृत्तः; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 Cp यथ (Ks. 7 Ds2 Ds 'या') तर्तुवृत्तः; D7 T1 G1. 8 यथर्तुषु तु; Ds यथर्तुवृत्तः; T2 यथर्तुष्वृत्तः; Gs यथर्तुषु तु; M1 यथा**तु (for यथर्तुष्वृत्तः). — Gs reads 15^d twice. — ^d Ks D7 T G1-8. 6 (both times) M1. 5-7 तथा ब्रह्माह (Ks 'ब्रह्म-'; D7 Gs. 6 [both times] ह्याप-; G1. 2 'ह्याप-'; M1 'ह्याव') रादिषु; K7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 तथा भावा युगादिषु.

16 K7 G1 om (hapl.) 16^{ab}. — ^a V1 D7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 यथा (for यदा). Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 T2 भाति; D7 M1 भावी (for भावि). — 16^b is damaged in Br. After 16^{ab}, Ds repeats 14^{cd}. — ^c Ds तद्वद् (for तत्तद्). — ^d K7 लोके यात्रा; G1 'कधात्रा' (for 'कयात्रा'). Ds विधानकं (for 'जम्'). — After 16, Kumbh. ed. ins.:

564* श्रुतिरेषा समाख्याता तदर्थं कारणात्मना ।

अनाज्ञायविधानाद्वै वेदा अन्तर्हिता यथा ।

युगान्ते ह्यस्तभूतानि शास्त्राणि विविधानि च ।

सर्वसत्त्वविना[ज्ञा]द्वै जीवात्मनित्यया स्मृताः ।

अन्यसिद्धसंज्ञावे वर्तमानानि निर्यथाः । [5]

17 ^a K7 D4. 9 B9 (marg.) युगांता (for युगान्ते). Da4 Dn4 om. वेदा. — ^b K1 सेतिहासं. B9 (marg. as in text) Ds2 महर्षयः. — ^d Da4 T2 G1. 2 M7 अनुज्ञाता. Cn: अनुज्ञाताः उपदिष्टाः । C — After 17, Kumbh. ed. ins.:

565* नियोगाङ्गणो विप्रा लोकप्रवचकाः ।

18 ^a Ks वेदवद् (for 'विद्'). D7 T G1-8. 6 M1. 5-7 वेदविज्ञगवान्ब्रह्मा. — ^c Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T G1-8. 6 Ms. 7 शास्त्रं तु; Ks शास्त्रं; M1. 6 शास्त्राणि (for 'शास्त्रं च'). — ^d K7

देवर्षिचरितं गार्ग्यः कृष्णात्रेयश्चिकित्सितम् ॥ १९
 न्यायतन्त्राण्यनेकानि तैस्तैरुक्तानि वादिभिः ।
 हेत्वागमसदाचारैर्यदुक्तं तदुपास्यते ॥ २०
 अनाद्यं यत्परं ब्रह्म न देवा नर्षयो विदुः ।
 एकस्तद्वेद भगवान्धाता नारायणः प्रभुः ॥ २१
 नारायणादधिगणास्तथा मुख्याः सुरासुराः ।
 राजर्षयः पुराणाश्च परमं दुःखमेषजम् ॥ २२
 पुरुषाधिष्ठितं भावं प्रकृतिः स्रयते सदा ।

हेतुयुक्तमतः सर्वं जगत्संपरिवर्तते ॥ २३
 दीपादन्ये यथा दीपाः प्रवर्तन्ते सहस्रशः ।
 प्रकृतिः सृजते तद्वदानन्त्यान्नापचीयते ॥ २४
 अव्यक्तकर्मजा बुद्धिरहंकारं प्रस्रयते ।
 आकाशं चाप्यहंकाराद्वायुराकाशसंभवः ॥ २५
 वायोस्तेजस्तत्त्वापस्त्वद्भ्यो हि वसुधोद्भवा ।
 मूलप्रकृतयोऽष्टौ ता जगदेतास्त्वस्थितम् ॥ २६
 ज्ञानेन्द्रियाण्यतः पञ्च पञ्च कर्मेन्द्रियाण्यपि ।

C. 12, 7670
B 12, 210, 19
K. 12, 212, 42

D₁ G₁ जगाम (for 'द'). K₆ जगतोर; D₁ T G₁-a. 8
M₁ a. 7 (before corr. as in text) 'तां' (for 'तो').

19 *) K₄ गंधर्व; D₄ गंधर्व- (for 'र्व'). K₁
वेदो; K₄ a. 7 V₁ Bo. 6-9 D₄ a. 4 D₁ n₄ D₅ 2-9
T G₁-a. 8 M₁ 1-7 वेद (for वेदं). —^b) K₆ 7 D₄ a. 8
T₂ G₂ भारद्वाजो. K₁ T₂ गृहं; D₁ ग्रहे. ☞ C₆:
धनुर्गृह्यतेऽनेनेति धनुर्ग्रहो धनुर्वेदः । ☞ —^c) D₄ चरितं
(for चरितं). K₁ गार्ग्यः; D₄ गार्गाः; D₄ 9 गर्गीः;
D₄ 7 T G₁-a. 8 M₁ 7 गर्गः (for गार्ग्यः). —^d) B₁
D₄ कृष्णात्रेयाश्च; D₁ T G₁-a. 8 दत्तात्रेयश्च (for
कृष्णा). K₁ चिकित्सितं. — After 19, Kumbh.
ed. ins.:

566* न्यायतन्त्रं हि कात्स्नर्येन गौतमो वेद उच्यते ।
 वेदान्तकर्मयोगं च वेदविब्रह्मविद्भिः ।
 द्वैपायनो निजग्राह शिल्पपशाक्षं श्रुतः पुनः ।

20 *) K₆ D₄ D₅ न्यायतन्त्रानि. —^b) K₁ D₄ ते
(for तैस्). D₄ वेदिभिः (for वा). —^c) K₁
D₁ D₄ 9 T₂ हि (D₁ हे)त्वागमसमाचारैर्. —^d)
B₁ (marg.) यद्युक्तं; D₅ युक्तं तत् (for यद्युक्तं). K₆
Bo D₁ n₄ D₂ a. 8 8 उपास्यतां (for 'स्यते').

21 *) K₄ 9 V₁ Bo. 6-9 D₄ a. 4 D₁ n₄ D₅ 2-9
तत्परं (for यत्परं). D₅ T G₁-a. 8 M₁ 1-7 अनाद्यं परं
ब्रह्म. —^b) Ś₁ K₁ M₁ वेदा (for देवा). K₆ ब्रह्म-
र्षयो (hypermetrio) (for नर्षयो). —^c) D₁ M₁ एतत्
(for एकम्). —^d) Ś₁ K₁ दाता; G₆ नरो (for
धाता).

22 *) G₄ 9 इंद्रगणास् (for ऋषि). —^b) K₆
D₄ मुख्या. —^c) K₁ पुराणश्च. — After 22,
Kumbh. ed. ins.:

567* वक्ष्येऽहं तव यत्प्राप्तमुपेक्षेद्वैपायनाभ्या ।

23 *) K₁ D₁ n₄ D₅ D₄ 7 9 T G₁-a. 8 M₁ पुरुषा-
धिष्ठितान् (K₁ D₄ 9 T₂ G₂ 'ता' (for 'हितं'). D₁
n₄ D₅ D₁ T₁ G₁ 3 M₅ भावान् (for भावं). —^b)
B₁ सृजते; D₁ श्रयते (for सू). K₆ D₁ n₄ D₄
D₂ a. 8 8 यदा; K₁ V₁ Bo. 6-9 D₄ a. 4 D₄ 5 9 तदा;
D₁ T₁ G₁ 3 परान्; T₂ G₂ 9 M₁ 1-7 परा (M₅ 'रा')
(for सदा). —^c) D₄ युक्तम् (for युक्तम्). D₅
इदं; T₂ ततः (for अतः). K₄ 9 V₁ Bo. 7 D₁ n₄
D₅ D₂ a. 8 8 पूर्व (for सर्व).

24 *) G₁ दीप्य (for दीपा). —^b) D₄ प्रवर्तते.
D₂ [S]य सर्वशः (for सहस्रशः). —^c) V₁ Bo. 6-9
D₄ a. 4 D₁ n₄ D₅ D₂ a. 8 8 T₂ G₂-a. 8 M₁ स्रयते
(for सृजते). —^d) D₁ T₁ G₂ a. 8 M₅ 8 अनंतान्
(for आनन्त्यान्). Ś₁ K₁ 3 D₄ आनन्त्यायोपचीयते; D₅
दानं पात्राय दीयते; T₂ G₁ M₁ 7 अनंतानपचीयते.

25 *) K₁ अन्यं कु; K₆ B₁ 7 8 (marg. as in
text) D₁ n₄ D₂ a. 8 Cn. p अन्यत्वात्; K₁ D₅
(before corr.) 4 9 'क्ता' (for 'क्त'). ☞ C₆: अन्यक्त-
कर्मजा प्रकृतिक्षोभजा । ☞ —^c) M₁ a. 7 आकाशश्च (for
'ज्ञ'). K₆ D₄ वापि; G₂ याति (for वापि). V₁ D₁
T G₁-a. 8 अहंकारो (for 'काराद्').

26 *) Ś₁ K₁ 2 4 9 V₁ D₅ तथा (for ततश्च). K₆ 7
D₄ a. 7 9 T G₂-a. 8 M₁ 7 त्वापस् (for चा). —^b)
K₁ D₄ 9 ताम्यो; V₁ Bo. 6-9 D₄ a. 4 D₁ n₄ D₅ D₂
a. 8 8 T G₂ a. 8 M₁ 8 अक्षो (for त्वक्षो). K₆ Bo
D₁ n₄ D₅ D₂ a. 8 8 [S]य (for हि). D₄ G₂ वसु-
धोद्भवाः. —^c) K₆ B₁ (marg.) द्योता; Bo D₂ 8 द्यौः;
D₅ चैता; D₁ T₁ G₂-a. 8 [S]ष्टौ तु (for ष्टौ ता).

27 Ś₁ K₁ 2 4 om. 27^{ab}. —^c) T₂ विकाराः (for
विषयाः). Ś₁ K₂ 7 वैकर्वं; D₄ वैकर्वं; D₅ पंचैकं;
D₅ वैकं त्वं (for चैकं च). K₁ विषयाः पंचकर्वं च; D₁

C. 12 7671
B 12. 210. 29
K. 12. 212. 42

विषयाः पञ्च चैकं च विकारे षोडशं मनः ॥ २७
श्रोत्रं त्वक्चक्षुषी जिह्वा घ्राणं पञ्चेन्द्रियाण्यपि ।
पादौ पायुरुपस्थश्च हस्तौ वाक्कर्मणामपि ॥ २८
शब्दः स्पर्शोऽथ रूपं च रसो गन्धस्तथैव च ।
विज्ञेयं व्यापकं चित्तं तेषु सर्वगतं मनः ॥ २९
रसज्ञाने तु जिह्वेयं व्याहृते वाक्तथैव च ।
इन्द्र किं सर्वं व्यस्तं मनस्तथा ॥ ३०
विद्यात् षोडशैतानि दैवतानि विभागशः ।

T₁ G₁-3. ९ शब्दादिविषयाः पंच. — ^a) K₈ विकारं;
K₇ D₄. 7. ९ T G₁-3. ९ M₁. 5-7 विकाराः; D₃. 34 'रः
(for 'रे').

28 With 28, cf. Manu. 2. 90. — ^a) D₃ D₇
श्रोत्रं (for श्रोत्रं). G₁ तच् (for त्वक्). — ^b) K₈
घ्राणं (for घ्राणं). V₁ Bo. 6-9 D₃. 34 D₁. 14 D₅
D₂ 3. 5-8 T G₁-3. ९ M₅ ज्ञानेन्द्रियाणि (for पञ्चे).
K₆. 7 Bo. 6. 7 D₃ D₁. 14 D₅ D₂-3. 5. 9 T G₂. 3. ९
M₁. 5-7 अथ (for अपि). — ^c) Ś₁ K₁ पायूर. D₇
T G₁-3. ९ M₁ 6. 7 उपस्थं. — ^d) K₈ lacuna; V₁
Bo. 7 D₃. 34 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 8 -कर्मणी (for
'णाम्').

29 ^a) D₃ शब्दः. K₇ D₅ स्पर्शः. K₄. 6. 7 V₁ Bo.
6-9 D₃. 34 D₁. 14 D₅ D₂-3. 5. 9 M₁. 5-7 च (for स्य).
— K₁ om. (hapl.) 29^c-30^b. K₇ repeats 29^c
after 30^b. — ^c) K₇ जिज्ञेयं; D₇ विज्ञेयः; T₁
हृदियः (for विज्ञेयं). — After 29, Kumbh. ed.
ins.:

568* बुद्धीन्द्रियार्था ह्युक्ता दश संसर्गयोनयः ।
सदसद्भावयोगे च मन इत्यभिधीयते ।
व्यवसायगुणा बुद्धिरहंकारोऽभिमानकः ।
न बीजं देहयोगे च कर्मबीजप्रवर्तनात् ।

30 K₁ om. 30^{ab} (cf. v. l. 29). — ^a) K₈ रस-
ज्ञानं. D₄ तु (for तु). — ^b) K₈ व्याहृतं (for 'ते').
V₁ Bo. 6-9 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 8 [उ]च्यते (for [पू]व
च). D₃. 34 व्याहृते व्यक्तयोच्यते. — After 30^{ab}, K₇
repeats 29^c. — ^c) D₇ T₁ G₂. ९ M₅. ९ द्विविधैर् (for
वि). D₇ T₁ G₁. ९ उक्तं (for युक्तं). — ^d) D₅. ९
सर्वः; D₇ T G₁. ९ M₇ सर्वैर्; G₈. ९ व्यस्तं (for सर्वं).
K₄. 7 V₁ Bo. 6-9 D₃. 34 D₁. 14 D₅ D₂-3. 5. ९ M₁.
5-7 व्यक्तं (for व्यस्तं). G₂ (sup. lin.) तदा (for

देहेषु ज्ञानकर्तारमुपासीनमुपासते ॥ ३१
तद्वत्सोमगुणा जिह्वा गन्धस्तु पृथिवीगुणः ।
श्रोत्रं शब्दगुणं चैव चक्षुरग्रेणस्तथा ।
स्पर्शं वायुगुणं विद्यात्सर्वभूतेषु सर्वदा ॥ ३२
मनः सत्त्वगुणं प्राहुः सत्त्वमन्यक्तजं तथा ।
सर्वभूतात्मभूतस्थं तस्मादुच्येत बुद्धिमान् ॥ ३३
एते भावा जगत्सर्वं वहन्ति सचराचरम् ।
श्रिता विरजसं देवं यमाहुः परमं पदम् ॥ ३४

तथा).

31 ^a) K₁. 4 D₃ D₅ G₁ विद्या; M₁. ९ विद्या (for
विद्यात्). D₄ तु (for तु). ☞ C₇: एतानि मनसा सह
दशेन्द्रियाणि पञ्च तस्मात्तद्वत् षोडश । ☞ — ^b) Ś₁ K₁
चैवं तानि; K₂ सैवं तानि (for दैवतानि). — ^c) K₈
Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). ९ D₃. 34 देहः (for
ज्ञानं). ☞ C₂: ज्ञानकर्तारं विज्ञानात्मानम् । ☞ — ^d)
Ś₁ K₁. 2 C₇ उदासीनम्; C₂. C₇ उपा. ☞ C₂:
उपासीनम्, अर्थात्परमात्मानम् ॥ C₇: संनिधिमात्रेण ज्ञान-
कर्तारम् । ☞

32 D₇ T G₁-3. ९ M₅. 7 transp. 32^{ab} and 32^{cd}.
— ^a) K₁ सौमगुणा; K₂ साप'; K₈ रस'; D₇ T₁
G₁-3. ९ वारिगुणा (G₁. ९ 'जं'); T₂ सौम्य' (for सोम').
☞ C₂: सोमगुणा जलमयी । ☞ — ^b) D₇ T G₁-3. ९ M₅
घ्राणं (for गन्धस्). K₁. 7 पृथिवीगुणाः. — M₇ repeats
32^{cd} after 32^{ef}. — ^c) K₇ D₁. ९ M₁. 6. 7 (second
time) श्रोत्रे; G₁ श्रोत्रः (for श्रोत्रं). K₈ V₁ Bo. 6-9
D₃. 34 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. 8 नभोगुणं; K₇ D₄. ९
G₈. ९ M₇ (first time) शब्दगुणे (G₂. ९ 'णाश्च'; M₇ 'णो');
M₁ 6. 7 (second time) वायुगुणे (for शब्दगुणं). M₇
(first time) विद्याच् (for चैव). — ^d) T₂ गुणं (for
गुणस्). — M₁. ९ om. 32^{ef}.

33 ^b) K₇ D₄. ९ T G₁-3. ९ अव्यक्तकं (for 'जं').
— ^c) K₈ भूतस्थे; T₂ भूतस्थस् (for 'स्थ'). — ^d) B₇
बुध्यत; B₅ D₁ D₅ D₈. ९ बुध्यति (for बुध्येत).

34 ^a) V₁ एतन्नावं. — ^b) K₇ V₁ D₄. ९ वदंति
(for वहन्ति). — ^c) D₇ T₁ G₁. ९ श्रिया (for श्रिता).
D₇ दैवं; M₈ देहे (for देवं). ☞ C₂: विरजसं
सर्वप्रवृत्तिशून्यं कूटस्थम् । ☞ — ^d) M₇ तम् (for
यम्). Bo. 6-9 D₃. 34 D₁. 14 D₅ D₂. 3. 5. ९ यमाहुः
प्रकृतेः परं.

नवद्वारं पुरं पुण्यमेतैर्भवैः समन्वितम् ।
व्याप्य शेते महानात्मा तस्मात्पुरुष उच्यते ॥ ३५
अजरः सोऽमरश्चैव व्यक्ताव्यक्तोपदेशवान् ।
व्यापकः सगुणः सूक्ष्मः सर्वभूतगुणाश्रयः ॥ ३६
यथा दीपः प्रकाशात्मा ह्रस्वो वा यदि वा महान् ।
ज्ञानात्मानं तथा विद्यात्पुरुषं सर्वजन्तुषु ॥ ३७
सोऽत्र वेदयते वेद्यं स शृणोति स पश्यति ।
कारणं तस्य देहोऽयं स कर्ता सर्वकर्मणाम् ॥ ३८

अग्निर्दारुगतो यद्वह्निर्देहो दारौ न दृश्यते ।
तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ॥ ३९
नदीष्वापो यथा युक्ता यथा सूर्ये मरीचयः ।
संतन्वाना यथा यान्ति तथा देहाः शरीरिणाम् ॥ ४०
स्वप्नयोगे यथैवात्मा पञ्चेन्द्रियसमागतः ।
देहमुत्सृज्य वै याति तथैवात्रोपलभ्यते ॥ ४१
कर्मणा व्याप्यते पूर्वं कर्मणा चोपपद्यते ।
कर्मणा नीयतेऽन्यत्र स्वकृतेन बलीयसा ॥ ४२

C 12. 7687
E 12. 210. 45
F 12. 212. 60

35 Ś1 K1. 2. 4 om. 35^{ab}. — ^a) Ds T2 नवद्वार-
(for 'द्वारं'). ☞ Cs: विषयैः पूर्यते दुःखायास्तत इति पुरं
शरीरम् । देवाधिष्ठितस्यापुण्यम् । ☞ — ^b) Ds T2 सम-
न्वितं (T2 'तः'). — ^c) Ś1 K1. 2 पुमानात्मा; Ds महा-
त्मासौ; Gs ० महोत्सात (for महानात्मा).

36 ^a) K1 V1 B1. 9 D4. 7. 9 T G1-3. 8 M1. 5-7 चाम-
रश्च (for सोऽमरं). — ^b) Ks. 7 Ds G2 व्यक्ताव्यक्ता-
(for 'व्यक्तोप-'). ☞ Cp: व्यक्ताव्यक्तयोः कार्यकारणयोः,
उपदेशः तत्प्रेरणम्, तद्वान् । ☞ — ^c) K1 सगुणे; Ks.
4. 7 V1 Bo Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स
गुणी; Bo. 7. 8 (marg. as in text) 'जैः' (for सगुणः).
Ś1 K1. 6 Bo. 8 (both marg.) Das. 44 Ds [s]सूक्ष्मः
(for सूक्ष्मः). — ^d) Be-9 Das. 44 Dn1 Ds. 6 द्रव्य-
भूत (Be. 9 Das 'भूतो; Das 'सूतो') (for सर्वभूत-).

37 ^a) G2 दीपं. — ^b) Ds1 ह्रस्वो (for ह्रस्वो).
— ^c) Das. 44 ज्ञात्वात्मानं (for ज्ञानां).

38 ^a) Ks ओत्रं; Ks V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4
Ds D2. 3. 5. 6. 8 ओत्रं; K1 D4. 9 स तु (for सोऽत्र).
D2 वेदयते (for वेदं). — ^c) T1 Gs. 6 Ms. 6 करणं
(for कां). Ks यस्य. — ^d) K1 सर्वकर्तृषु कर्मणां.

39 ^a) Gs. 6 दारुगतो (for दारु). — ^b) Ks. 7 D4.
5. 9 दारुभेदे; Gs मित्रो दारौ (for मित्रे दारौ). — Ds
om. (hapl.) 39^{ab}. — ^c) V1 Bs (marg.) D4. 9 M1
क्ते योगात्; Bo. 6 (marg.) 3. 9 Das. 44 Dn1 Ds1. 32
(by corr.) D2. 3. 5. 6. 8 मित्रे देहे न; T G1. 3. 6 Ms भेदे
वैवात्र (for योगेनै). Ks तु; K1 Bs Dn1 Ds2
(before corr.) Ds [अ]त्र (for [अ]त्र). — After 39,
Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T
G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

569* अग्निर्यथा ह्युपावेन मयित्वा दारु दृश्यते ।

तथैवात्मा शरीरस्थो योगेनैवात्र दृश्यते ।

[K1 Da1 G1 om (hapl.) line 1. — (L. 1) Ks Ba
Gs [अ]भिः; T1 Gs. 6 [अ]पि (for हि). T1 Gs 3. 6 [अ]त्रैव
(for दारु). — M1 om. (hapl.) line 2. — (L. 2)
K1 शतयोगात् दृश्यते (for the post. half).]

40 D4 om. 40^a. — ^a) K1 संतन्वाना; K4. 6 Bo.
7. 8 (marg.) 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 संत-
तत्वाद्; K1 स तन्वानां (for संतन्वाना). D1 T G1-3. 6
M1 सदा; M1. 5. 6 यथा (for यथा). Ds1 याति;
Gs. 6 यातासु (for यान्ति). — ^d) Bs Ds1 शरीरिणः
(Ds1 'जी').

41 ^a) Ś1 (also as in text) Ds1 D4 स्वप्नयोगे; T1
स्वप्ने योगे (for स्वप्नयोगे). Bo G1 तथैव. — ^b) Ks
V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.) 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds. 3. 6 समा-
युतः; Bs 'हतः; Ds समन्वितः; D1 T1 G1. 2 समा-
गमः (for 'गतः). Ds शरीरस्थः समायुतः. — ^c) K1
जाति (for याति). — ^d) Ś1 K1 [अ]त्रैव (by transp.);
K4. 6. 7 D1. 3. 5. 6. 8 [ए]वात्मा. Ds M1 [उ]पलभ्यते
(for 'लभ्यते).

42 K1 om. (hapl.) 42^{ab}. — ^a) Ks Dn1 Ds. 5
वा (Ks व) द्यते; V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text.) 9
Dn1 Ds Ds. 6. 8 चोद्यते; Das M1 Cpp च्याप्यते; Das
व्याप्यते; D1 T1 G1. 2 वाच्यते; T1 Gs. 6 वाच्यते (for
व्या). Ks B1 Dn1. n4 Ds. 3. 6 रूपः; G1 launa (for
पूर्व). ☞ Cp: च्याप्यते इति पाठे व्याप्यते । ☞ — ^b)
D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 [ए]व (for च). K4. 6 Bo. 6 Dn1.
n4 Ds Ds-6. 8. 9 [उ]पलभ्यते; Cpp [उ]पपाद्यते (gloss :
देहान्तरं प्राप्यते) (for 'पद्यते). ☞ Ca: व्याप्यते पूर्व-
देहं व्याप्यते । उपपद्यते देहान्तरं नीयते । ☞ — 42^{cd} is
damaged in Br. — ^c) Das. 44 M1 तत्र; Ds यत्र
(for सन्तत्र). — ^d) Ds1 Ds1 सुकृतेन (for स्व').

C. 12. 7688
B. 12. 210. 46
K. 12. 212. 61

स तु देहाद्यथा देहं त्यक्त्वान्यं प्रतिपद्यते ।

तथा तं संप्रवक्ष्यामि भूतग्रामं स्वकर्मजम् ॥ ४३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्र्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०३ ॥

२०४

गुरुस्वाच ।

चतुर्विधानि भूतानि स्यावराणि चराणि च ।

अव्यक्तप्रभवान्याहुरव्यक्तनिधनानि च ।

अव्यक्तनिधनं विद्यादव्यक्तात्मात्मकं मनः ॥ १

यथाश्वत्थकणीकायामन्तर्भूतो महाद्रुमः ।

निष्पन्नो दृश्यते व्यक्तमव्यक्तात्संभवस्तथा ॥

अभिद्रवत्ययस्कान्तमयो निश्चेतनावुभौ ।

स्वभावहेतुजा भावा यद्वदन्यदपीदृशम् ॥ ३

तद्वदव्यक्तजा भावाः कर्तुः कारणलक्षणाः ।

अचेतनाश्चेतयितुः कारणादमिसंहिताः ॥ ४

न भूः खं धौर्न भूतानि नर्षयो न सुरासुराः ।

नान्यदासीद्वते जीवमासेदुर्न तु संहितम् ॥ ५

43 ^a) D₁ D₂ जु (for तु). D₃ देवो; D₇ T G₁-3. 6 M₅ देही (for देहाद्). — ^b) M₁ 6. 7 मुक्त्वा (for त्यक्त्वा). K₅ [अ]न्यत् (for [अ]न्यं). D₅ त्यक्त्वा संप्रतिपद्यते. — ^c) K₅ D₁ 1. 14 D₅ D₂ 3. 6. 8 [अ]न्यं; D₅ ते (for तं). — ^d) G₅ -ग्राम- (for -ग्रामं). K₁ 6 D₅ स्वकर्मभिः (K₁ 'जं').

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K₁ 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ 1. 14 D₅ D₂-9 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś1 K₁ 2. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ D₅ D₂-9 3. 6 G₁ M₇ वार्ज्येयाध्यात्मं; K₄ वार्ज्येयव्याख्यानं; M₁ 6 वार्ज्येयाध्यात्मे हृद्विद्योत्पत्तिः; M₅ 'याध्यात्मे शरीरात्माविवेकः. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ D₇ T₁ G₁ 3. 6 M₅ 37; D₁ 14 D₂ D₅ 36; D₅ M₁ 6. 7 35; T₂ G₂ 51. — Śloka no.: D₂ 48; D₁ 47; D₁ 46.

204

1 K₅ 7 V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ 1. 14 D₅ D₂-3. 6. 8 G₂ M₁ 6. 7 भीष्म (for गुरुः). — ^a) B₅ चतुर्भूतानि (for 'विधानि). K₇ om. भूतानि. — ^b) K₅ V₁ Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ 1. 14 D₅ D₂ 3. 7. 8 T G₁-3. 6 M₁ 5-7 C₇ लक्षणं; D₅ -मक्षयं (for -निधनं). — ^c) B₇ om. कं मनः. T₁ G₁ 3 अव्यक्तात्मकृतं मनः; G₂ 6 'त्मात्मकर्मणां (sic). ☞ C₂ : अव्यक्तात्मात्मकं, अव्यक्तो य आत्मा तदात्मकं, द्वितीयेन्दुवत्तत्रैव कल्पितम् । ☞

2 ^a) B₇ om. श्वत्थकणीकायां. K₅ स्वल्पः; T₂

M₁ 6 [अ]श्वत्थः (for [अ]श्वत्थ-). T₂ 'र्णिकायाम् (for 'कणी'). — ^b) D₇ (by corr. as in text) महारमनः (for 'द्रुमः). — ^d) Ś1 K₁ अध्यात्मात् (for अव्यक्तात्) — After 2, Kumbh. ed. ins.;

570* आत्मानमनुसंयाति बुद्धिरव्यक्तजा तथा ।

तामन्वेति मनो यद्वल्लोहवर्मणि संनिधौ ।

3 ^b) K₅ Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ 1. 14 D₅ D₂ 3. 6-8 अयो निश्चेतनं यथा. — ^c) K₁ D₅ हेतुजाभावात्. — ^d) Ś1 K₁ 3 तद्वद्; B₅ 9 D₂ 3. 14 D₅ T₁ M₇ यद्यद् (for यद्वद्). D₅ अन्यम् (for अन्यद्).

4 ^a) D₁ यद्वद् (for तद्वद्). — ^b) K₂ V₁ Bo. 6. 8. 9 D₂ 3. 14 D₅ 7 T₂ कर्तुः; D₅ कर्तुः (for कर्तुः). Ś1 K₂ D₇ (marg.) T G₁-3. 6 करणलक्षणाः (for कारण'). — Ś1 reads 4^a-6^d on marg. — ^c) K₁ corrupt; D₅ D₂ 3. 6 चेतयितुं (for चेतयितुः). — ^d) K₅ जमि-संसताः; V₁ Bo-9 D₁ D₅ 7 G₁-3. 6 M₁ 5-7 'संसताः; Bo D₂ 3. 14 D₁ D₅ D₂ 3. 6. 8 T जमि (D₂ 'ति)संहताः (T₂ 'हताः) (for 'संसताः).

5 Ś1 reads 5 on marg. — ^a) Bo. 6-9 D₂ 3. 14 D₁ 1. 14 D₅ D₂ 3. 6-8 T₁ transp. खं दौर् and न. — ^b) V₁ ऋषयो (for नर्षयो). T₁ नासुरासुराः. — ^c) M₅ अन्यद् (for नान्यद्). D₂ 3. 14 जीवाद् (for जीवम्). ☞ C₇ : जीवं, जीवयतीति जीवो नारायणः । ☞ — ^d) K₅ D₄ जु; V₁ D₅ M₅ च; G₂ हि (for तु). M₅ संहतिं (for . Ś1 हेतुमत्संसंहितं. ☞ C₂ :

सर्वनीत्या सर्वगतं मनोहेतु सलक्षणम् ।
 अज्ञानकर्म निर्दिष्टमेतत्कारणलक्षणम् ॥ ६
 तत्कारणैर्हि संयुक्तं कार्यसंग्रहकारकम् ।
 येनैतद्वर्तते चक्रमनादिनिधनं महत् ॥ ७
 अव्यक्तनामं व्यक्तारं विकारपरिमण्डलम् ।
 क्षेत्रज्ञाधिष्ठितं चक्रं स्निग्धाक्षं वर्तते ध्रुवम् ॥ ८

संहतं अज्ञानोपाधि जीवम् । एते राजानं भूत्या इव नाप्या-
 सेदुः, पश्चादपि नासादितवन्तः । ॐ

6 Śi reads 6 on marg. —^a) Ks सर्वनीत्या; Ks पूर्वनित्यं; V1 Bo. 5-5 (Bs. 5 marg. as in text) Dn1. n4 Ds; D2. 5. 5-5 Cv पूर्व नि (Ds पूर्वाभि)त्यं; Das. 5. 1 सर्वनीत्या; T G1-2. 5 Ms. 5 Cs सर्व नित्यं (for सर्व-नीत्या). ॐ Cs: सर्व नित्यमिति । सर्वेण प्रमाणेन सर्वैर्ज्ञा-तम् ॥ Cv: पूर्व नित्यमित्यत्र नित्यं प्रवाहतो नित्यम् । ॐ —^b) Ks. 1. 5 Bo. 5 Dn1. n4 Ds. 5. 5 मनोहेतुमलक्षणं; G1-2. 5 'हेतु सलक्षणं; M1 'हेतुः सलक्षणः. —Ds om. (hapl.) 6^{ed}.

7 ^a) Ds1 Ds. 5 सं (for तत्). Dr T G2. 5 M1 न कारणेना (M1 'न' संयुक्तं; G1 नारायणेन संयुक्तं; M1. 5. 5 न कारणैरसंयुक्तं (Ms 'रसंसृष्टं'). —^b) Das Dr T1 G1. 5 Ms. 1 कार्यं (for कार्यः). Br Das कारणं; Das-सारणं (for-कारकम्). —^c) Dn1 Dr T G1-2. 5 M1 तद् (for [एतद्]). ॐ Cn: येन संग्रहेण तद् सादात्म्यं वर्तते, अनुवर्तते । वासनावशात्कर्म कर्मवशाच्च वासना इति चक्रं चक्रवदनवरतप्रवाहम् । ॐ —^d) V1 reads from अनादि up to अस्मिन् (in 9^b) on marg. —After 7, Kumbh. ed. Cv ins.:

571* येन स्वभावसंज्ञात् हेतुभूता सकारणा ।

पूर्वं प्राकृतविस्तारो व्याप्तिर्य पुरुषं परम् ।

[(L. 2) ॐ Cv: प्राकृतविस्तारः । परं पुरुषमाश्रित हि कर्म तत्तज्जीवस्वभावाधीनम् । स न स्वभावः परमपुरुषाधीनः । अतः स एव सर्वस्यापि मूलकारणमिति भावः । ॐ]

8 V1 reads 8 on marg. —^a) K1 Ds. 5 Ms अव्यक्तनाभिः; G1. 5 अव्यक्तताहं (for अव्यक्तनामं). —^b) Śi K1. 5 M1. 5 विकारं (for विकारः).

9 V1 reads up to अस्मिन् on marg. —^a) T1 G1. 5 कीलवद् (for तिलवद्). —^b) Ks T1 तिल-विदेर; G1. 5 कीलविदेर (for तिलपीदेर). —^d) Ks

स्निग्धत्वात्तिलवत्सर्वं चक्रेऽस्मिन्पीड्यते जगत् ।

तिलपीडैरिवाक्रम्य भोगैरज्ञानसंभवैः ॥ ९

कर्म तत्कुरुते तर्पादहंकारपरिग्रहम् ।

कार्यकारणसंयोगे स हेतुरुपादितः ॥ १०

नात्येति कारणं कार्यं न कार्यं कारणं तथा ।

कार्याणां तूपकरणे कालो भवति हेतुमान् ॥ ११

भौमैर् (for भोगैर्). —After 9, Kumbh. ed. Cv ins.:

572* प्राणेनायं हि शान्ते तु विरोधाद्यतिपालनम् ।

देहस्येष्ट्य आस्ते यः शुद्धोऽचिन्त्यः सनातनः ।

आमयशेषतो (sic) याति कालचक्रसमन्वितः ।

भूतानि मोहयश्चित्तं चक्रस्य च रयं गतः ।

स्नेहद्रव्यसमायोगे क्षेत्रपाचं न वस्तुषु । [5]

तिलवत्पीडिते चक्रे व्याधियन्त्रनिपीडिते ।

बहिःश्राधिष्ठिते यद्गज्जानिनां कर्मसंभवम् ।

[(L. 1) ॐ Cv: प्राणो पूर्वोक्तः कालचक्रस्य प्रकृष्टचेष्टारूपः जननमरणादिहेतुर्व्यापारः । ॐ — (L. 2) ॐ Cv: देहस्य प्राकृतदेहस्य, रयुः इच्छा, तथा ऊर्जनं न्यूनं शून्यमिति यावत्, यश्चान्न तत्संबन्धि । देहस्येष्ट्यः यः आस्ते । ॐ — (L. 7) Cv बहिःश्राधिष्ठिते मांसे शानिनामिष्टसाधनम् ।]

10 ^a) V1 Ds तत्कर्म (by transp.); T1 कतरत्. Dr T G1-2. 5 Ms तेषाम् (for तर्पाद्). —^b) Ks. 1 Bs. 5 Ds. 5. 5-परिग्रहात्; Bo. 5. 7 Das. 5. 5 Dn1. n4 Ds. 5. 5-परिग्रहः (for 'हम्'). —^c) Śi K1. 5 कार्यकारणसंयोगः. —^d) M1. 5. 7 उपपादकः. —After 10, Kumbh. ed. Cv ins.:

573* यथाकर्ण्यं च तच्छिष्यस्तत्त्वज्ञानमनुत्तमम् ।

[Cv यथा चाकर्ण्यः.]

11 ^a) Ks. 1. 5 Bo. 5-5 Dn1. n4 Ds. 5. 5 नाभ्येति; K1 नाभ्येति; Ds. 1 T1 G1. 5 नाभ्येति; Cs नाभ्येति (as in text). Dn4 कार्यं (for कार्यः). ॐ Cs: नाभ्येति । कारणं जीवः कार्यसरीरं नाभ्येति, शरीरप्रवाहो न विच्छिद्यते । ॐ —^b) Das ज्ञानसंभवैः (for कारणं तथा). —^c) Cnp as in text. Śi K1. 5. 5 कार्याण्यनेन (K1. 5. 5 'नून' करणात्; K1 Ds. 5 कार्याणां मूलकरणे; V1 Dn1 कार्यव्यक्तेन करणे; Das Dn1 Ds. 5. 5. 5 कार्याणां रूपकरणे; T1 कर्मा-प्यननुकरणे; T1 कार्यं अनूनकरणे; G1-2. 5 M1. 5. 7 कर्मण्य (Gs. 5 M1. 5. 7 कार्यं ह्य) नूनकरणे; Ms कार्यं अनून-करणे. —^d) Dr T G1-2. 5 कारणं (for हेतुमान्).

12. 7700
12. 211. 12
12. 213. 17

हेतुयुक्ताः प्रकृतयो विकाराश्च परस्परम् ।

अन्योन्यमभिवर्तन्ते पुरुषाधिष्ठिताः सदा ॥ १२

सरजस्तामसैर्भावैश्च्युतो हेतुबलान्वितः ।

क्षेत्रज्ञमेवानुयाति पांसुर्वातेरितो यथा ।

न च तैः स्पृश्यते भावो न ते तेन महात्मना ॥ १३

सरजस्कोऽरजस्कश्च स वै वायुर्यथा भवेत् ।

तथैतदन्तरं विद्यात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्बुधः ।

अभ्यासात्स तथा युक्तो न गच्छेत्प्रकृतिं पुनः ॥ १४

संदेहमेतमुत्पन्नमच्छिन्नद्भगवानृषिः ।

तथा वार्तां समीक्षेत कृतलक्षणसंमिताम् ॥ १५

बीजान्यभ्युपदधानि न रोहन्ति यथा पुनः ।

ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा संबध्यते पुनः ॥ १६

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुरधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०४ ॥

12 *) K₄ om. (hapl.) from हेतुयुक्ताः up to हेतु (in 13^b). — ^b) K₇ D₄. 9 विकारांश्च; T₁ विकारश्च; G₂ प्रकाराश्च (for विकाराश्च). — ^c) M₁. 6. 7 अभिवर्तन्ते (for 'तन्ते'). — ^d) Ś₁ K₁. 2 पुरुषाधिष्ठितं. M₁ तदा (for सदा). B₉ पुरुषाधिनतिष्ठताः (sic).

13 K₄ om. up to हेतु (cf. v. l. 12). — ^a) K₆. 7 V₁ D₁. n₄ D₂. 4. 5. 8. 9 राजसस्तामसैर्भावैश्च; D₇ T₁ G₁ सत्त्वं रजस्तमोभावैश्च; T₂ C_v सत्त्वरजस्तामसैर्भावैश्च (hyper-metric); G₈. 6 सत्त्वं रजस्तामसैश्च. — ^b) Ś₁ युतो; D₇ T₂ G₁. 8 युक्तो; G₂ यातो (for च्युतो). K₆ D₈ D₈. 7 T₁ G₁ M₁. 5 हेतुर् (for हेतु). D₈ -बलान्विताः; G₂ M₁. 6. 7 -बलान्वितैः. G₈. 6 भावैर्युक्तो बलान्वितः. ☞ C_n: च्युतः पूर्वदेहाद्विभ्रष्टो जीवः । ☞ — ^c) D₈ (before corr.) एषानुयाति; G₂ एवानुयाती; M₆ एवानुयाति. — ^d) K₆. 7 V₁ B₆. 7 D₈. 44 D₁ D₁ D₁. 4. 8 पांसुर (for पांसुर्). — ^e) D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₁. 6-7 स (for च). K₁. 6 सूक्ष्म (K₆ हृद्य) ते; V₁ G₈ स्पृशते; D₈ स्पृश्यतो; D₈ स्पृश्यतो (for स्पृश्यते). K₆. 7 D₄. 5. 9 देही; D₁. n₄ D₂. 7 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 6-7 भावैर् (for भावो). — ^f) K₇ D₈. 9 न च तेन; D₁ न तेन (submetric); D₈ न त्वेतेन.

14 *) K₇ रजस्कोऽपरजस्कश्च; D₁ सरजस्कारजस्कश्च; D₄. 9 रजस्को अ (D₈ 'स्कोय') रजस्कश्च; D₈ सरजस्को रजश्चैव. — ^b) V₁ B₆. 6. 8. 9 D₈. 44 D₈ D₂. 8. 8. 8 M₆ सैव; B₇ [अ]सत्त्वं; D₁. n₄ M₁ नैव; D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₆ स च (for स वै). V₁ B₆. 6-8, D₈. 44 अवेद्यथा (by transp.); D₁. n₄ D₂. 8. 8. 8 अवेद्यथा. Ś₁ K₁. 2. 4 वायुरेको यथा भवेत्. — ^c) B₈. 9 [ए]वम् (for [ए]तद्). K₇ कुर्वात् (for विष्वात्). — ^d) K₄. 6 V₁ B₆. 6-9 D₈. 44

D₁. n₄ D₈ D₂. 9 T₁ G₁. 8. 6 M₆. 6 C_v सत्त्वं (G₁ 'वै-') (for क्षेत्र-). ☞ C_v: सत्त्वस्य जीवराशेः । ☞ — ^e) D₈ अभ्यासात्तया; D₇ T₁ G₁. 8. 6 अभ्यासात्सं (D₇ G₁ 'त्स') तत्. — ^f) B₆. 9 D₈. 44 त (B₇ ग) तः (for पुनः).

15 V₁ reads 15^a-16^b on marg. — ^a) K₆. 7 V₁ B₆. 6. 9 D₈ D₆. 7 T₁ G₁. 8. 6 M₇ एतद् (for एतम्). — ^c) K₆ D₈. 44 M₇ यथा वार्ता; K₇ D₄. 5. 7. 9 T₁ G₁. 8. 6 M₆ यथा (D₄ 'या') वक्ता (D₈ 'त्ताम्') (for तथा वार्ता). Ś₁ K₁. 2 परीक्षेत; D₈ समीक्षे तु (for समीक्षेत). D₈ lacuna for क्षेत्र. B₇. 8 तथा वार्तान्विते क्षेत्रे. — ^d) D₈ lacuna for कृतल. Ś₁ K₁ D₂ -संमिता; K₇ B₆ (marg.). 8 (marg. as in text) D₄. 8. 8. 8 -संमितं; D₈ -संमिताः; D₈ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₁. 6-7 -संविदं; D₈ -संमितान् (for -संमिताम्).

16 V₁ reads 16^a on marg. — ^a) D₈ D₈ -रुद्धानि (for -दृग्धानि). — ^c) D₇ ज्ञानदग्धैस्. — ^d) K₆ D₈. 44 D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8. 8. 8. 8 संपद्यते; K₇ D₁. 9 संयुज्यते; G₁ संयुज्यते (for संबध्यते).

Colophon. — Sub-parian: Ś₁ K₁. 4. 8. 7 B₆. 7 D₈ D₁. n₄ D₈ D₂. 8. 8. 8 T₁ G₁. 8. 6 M₁. 6-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 4 B₆. 7 D₈ D₂. 8. 8. 8 वाज्येयाध्यात्मं; M₁. 6. 7 क्षेत्रज्ञाधिष्ठानोपदेश; M₆ देहानां कर्महेतुत्वप्रतिपादनं. — Adhy. no. (figures, words or both): D₁ D₇ T₁ G₁. 8. 6 M₆ 38; D₁ D₈ 37; D₈ 36; T₂ G₂ 52. — Śloka no.: D₈ 17; D₁ D₈ 18.

२०५

गुरुवाच ।

प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो यथायमुपपद्यते ।

तेषां विज्ञाननिष्ठानामन्यत्तत्त्वं न रोचते ॥ १

दुर्लभा वेदविद्वांसो वेदोक्तेषु व्यवस्थिताः ।

प्रयोजनमतस्तत्र मार्गमिच्छन्ति संस्तुतम् ॥ २

सद्भिराचरितत्वात् वृत्तमेतदगर्हितम् ।

इयं सा बुद्धिरन्येयं यया याति परां गतिम् ॥ ३

205

1 Br om. the ref. Ś1 K1. 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6, 8, 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-6, 8, 9 M1. 6, 7 भीष्म (for गुरु). — *) T2 G2 M1. 7 निवृत्ति- (for प्रवृत्ति-). D24 प्रवृत्तिलक्षणे धर्मो. — *) K6 B6 Das. 24 Dn1 Ds2 Ds. 5, 6 T2 M6 यथा समुप-; D7 T1 G1-8, 9 M1. 6, 7 येषां समुप- (for यथायमुप-). Bo. 6 (marg. as in text). 7, 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 2, 5, 6, 8 लभ्यते (for -पद्यते). — *) Das. 24 G6 अज्ञान- (for विज्ञान-). Ca तथाविज्ञाननिष्ठानाम् (gloss: अनध्यात्मविदां). — *) K1. 7 अन्य- (for अन्यत्). T2 तत्त्वान् (for तत्त्वं).

2 *) K2 देव-; B6 lacuna (for वेद-). — *) D7 T G1-8, 9 M1. 5-7 वेदांतेषु (for वेदोक्तेषु). G1 व्यवस्थितः. — *) K1 प्रयोजनसत्तास्तत्र; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2, 6, 8 'जन्' (Das Dn1. n4 Ds. 8 'नं') महत्त्वानु; K7 D4. 5, 7, 9 T G1-8, 9 M1. 5-7 'मत- (D4. 7 G1 'ह' एवं तु; B6 (marg.) 'परं ते तु. — *) M1. 5, 6 नेच्छन्ति (for इच्छन्ति). K1 संस्तुतां; D6 संश्रुतं; D7 T G1-8, 9 M7 संस्कृतं; M6 संस्कृतं (for संस्तुतम्). — After 2, Kumbh. ed. ins.:

574* वेदस्य न विदुर्भावं ज्ञानमार्गप्रतिष्ठितम् ।

3 *) G2 सद्भिराचरितत्वं तु; G6 असद्भिराचरितत्वात् (sic). — *) K7 D6 मतम्; D4 व्रतम् (for वृत्तम्). Ds2 नगर्हितं (for अगर्). — *) M1 स्व- (for सा). K6 B6 Dn1 Ds D2. 2, 6, 8 अन्येय-; K7 D4. 5, 9 इत्येवं; V1 Bo-6 अन्येय-; Dn4 अत्यन्ति; D7 T G1-8, 9 M1. 5-7 अन्येय- (for अन्येयं). — *) K1. 6 B6 D6 यया; D6 यां यां (for यया). Ś1 K1. 2, 7 V1 Dn1 D4. 5, 8, 9 याति; D6 T2 यायात् (for याति). T2 परमां (for परां). Dn4 G1. 9 ययातिपरमां गतिं; M1. 5-7 ययेवात्परमां गतिं.

शरीरवानुपादत्ते मोहात्सर्वपरिग्रहान् ।

कामक्रोधादिभिर्भावैर्युक्तो राजसतामसैः ॥ ४

नाशुद्धमाचरेत्तस्मादभीप्सन्देहयापनम् ।

कर्मणो विवरं कुर्वन् लोकानामुयाच्छुभान् ॥ ५

लोहयुक्तं यथा हेम विपक्वं न विराजते ।

तथापक्वकषायार्यं विज्ञानं न प्रकाशते ॥ ६

यश्चाधर्मं चरेन्मोहात्कामलोभावानु पुनः ।

C. 12, 7713
B. 12, 212, 7
K. 12, 214, 10

4 *) D6 शरीरं चानुपादत्ते. — *) V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2, 6, 8 सर्वान् (for सर्वं). T G1. 8, 9 M1. 5-7 परिग्रहं (for 'ग्रहान्'). — *) K4. 6, 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5, 8, 9 क्रोधलोभादिभिर्भावैर् (D4 'व'). — *) D6 युक्तो (for युक्तो).

5 *) K6. 7 D4. 9 यापनं; B6 यापनं; Ds1 यापनं; Ds. 7 यापनं (for यापनम्). — *) K1 कर्माणां; K4 V1 Dn1. n4 D2. 2, 8 Cn कर्मणा (for 'णो'). K2 विव- रान्; T2 G2. 8 विचयं (for विवरं). — *) K7 D4. 5, 9 प्राप्नुयात्; Ds2 नाम् (for 'भाम्'). Br शुभं (for शुभान्).

6 *) B6 लोमयुक्तं (for लोहं). Ś1 (sup. lin. as in text) K1 तथा (for यथा). K1 corrupt; M1 हेमं. — *) K7 D4. 9 अपक्वं (for वि*). ☞ Cn: विप- कम् पाकहीनम्, भावे निष्ठा । ☞ — *) G2 यथा (for तथा). — After 6, Kumbh. ed. C7 ins.:

575* केचिदात्मगुणं प्राप्तास्ते मुक्ताश्चकबन्धनात् ।

इतरे दुःखसद्वृद्धास्तथा दुःखपरायणाः ।

शुकाकर्मानुरूपं ते जायमानाः पुनः पुनः ।

क्रोधलोभमदाविष्टा मूढान्तःकरणाः सदा ।

यथा ... संछाया नास्ति निर्यतया पुरा । [5]

गुणानेव तथा चिन्त्या सन्त्येति च विदुर्बुधाः ।

[(L. 1) ☞ C7: आत्मगुणं परमात्मानम् । ☞ — (L. 3) शुकाः (?)]

7 G1 om. 7^{ab}. — *) Ś1 K1. 4 G2 यथाधर्मं; D6 धर्मं यथा (for यथाधर्मं). K4. 6, 7 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-5, 8, 9 लोभात् (for मोहात्). — *) K6. 7 V1 Bo. 7-9 Das Dn1. n4 Ds D2-5, 8, 9 काम- क्रोधात् (B6 'द्'); B6 Das कामात्क्रोधात् (Das 'व्')

G. 12. 7713
H. 12. 212. 7
K. 12. 214. 10

धर्म्यं पन्थानमाक्रम्य सानुबन्धो विनश्यति ॥ ७

शब्दादीन्विषयास्तस्मादसंरागादनुप्लवेत् ।

क्रोधहर्षौ विषादश्च जायन्ते हि परस्परम् ॥ ८

पञ्चभूतात्मके देहे सत्त्वरजसतामसे ।

कर्मभिष्टुते चायं कं वा क्रोशति किं वदेत् ॥ ९

स्पर्शरूपरसाद्येषु सङ्गं गच्छन्ति बालिशः ।

नावगच्छन्त्यविज्ञानादात्मजं पार्थिवं गुणम् ॥ १०

(for कामलोभाद्). Ś1 K2 अनामुवन्; B3 उपप्लवन्
(for अनु प्ल). K4 T1 कामलोभानवामुवन्; G2 लोभा
दुपप्लवन्. —^a) K6.1 V1 धर्म; D7 G1.2 धर्म (for
धर्म्य). K8.1 D2.2 T2 G2.6 M1.5-1 Cnp उत्क्रम्य;
T1 G1.2 उत्क्रम्य; Cn अक्रम्य (as in text). —^d)
C3 सानुबन्धं; Cnp सानुबन्धो (as in text). — After
7, Kumbh. ed. ins. :

576* अचलं ज्ञानमप्राप्य चलचित्तश्चलानियात् ।

8 Dn4 om. 8. —^a) M6 शब्दादि- (for 'दीन्').
—^b) Ś1 K1 असंरागान्; K4 असंरागाम्; Bo. 6. 8. 9
Dn1 Ds D2. 2. 8. 8 नसंरागाद्; B1 damaged (for
असं). K4. 6 Bo. 6. 8. 9 Das. 44 D4. 5. 9 अनुप्लवेत्;
K7 Dn1 Ds D2. 2. 8. 8 अयं व्रजेत्; V1 D7 T G1. 2. 6
उपप्लवेत् (for अनु). G2 मोहलोभादुपप्लवेत्. —^c)
K4. 6 V1 Bo. 6. 1 Das. 44 Dn1 Ds D2. 2. 8. 8 M6
क्रोधो हर्षौ (for क्रोधहर्षौ). B3 (marg as in text). 9
विषादश्च; D7 G1.2 द्विषादश्च; M1. 6 विषाद. —^d)
K6 जीयते; K7 जायते. K1 V1 Bo. 1-9 Das. 44 Dn1
Ds D2. 2. 1. 8 Ca ह; K6 B6 G2 च; K7 Ds1
lacuna (for हि). K4. 6 V1 Bo. 1. 8 (marg.) Dn1
Ds D2. 2. 8-9 T1 G1-2. 8 M6 परस्परात् (for 'रम्').
— After 8, Kumbh. ed. ins. :

577* गुणाः कार्याः क्रोधहर्षौ सुखदुःखे प्रियाप्रिये ।

द्वैतान्यथैवमादीनि विजयेच्चैव सर्ववित् ।

9^b) K4 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds2 D2. 2. 8. 8 सत्त्वे
(for सत्त्व). K6.1 D4. 5. 9 रजसत्त्वतमोभये. —^a)
B8 (marg.) Dn1 Ds2 M1 किम्; M7 तम् (for कम्).
K1. 2. 1 चायं (for चायं). D8 कर्मभिष्टुते चायं; D7
T1 G1-2. 8 कर्मभिष्टुते चायं. —^d) Bo. 7. 9 Ds. 4. 8-9
T1 G1-2. 8 किं वा; Dn1 Ds किं च; M6 को सा;
M7 कसात् (for कं वा). Dn1 Ds [आ]क्रोशति (for
क्रो). Ś1 K1. 2 कं वदेत्; K7 V1 Bo-9 Das. 44 Dn1.
n4 Ds D2. 4. 8. 8. 9 T2 M1. 5-7 किं वदन् (for किं वदेत्).

मृन्मयं शरणं यद्वन्मृदैव परिलिप्यते ।

पार्थिवोऽयं तथा देहो मृद्विकारैर्विलिप्यते ॥ ११

मधु तैलं पयः सर्पिर्मांसानि लवणं गुडः ।

धान्यानि फलमूलानि मृद्विकाराः सहाम्भसा ॥ १२

यद्वत्कान्तरमातिष्ठन्नौत्सुक्यं समनुव्रजेत् ।

श्रमादाहारमादद्यादस्वाद्यपि हि यापनम् ॥ १३

तद्वत्संसारकान्तरमातिष्ठञ्श्रमतत्परः ।

10^a) Ś1 K1. 2. 4 Das. 44 शब्दः; D4 स्पर्शः; T1
स्पृशन् (for स्पर्श-). —^b) Ds. 7 गच्छति. K1 वा-
लिशः; M1. 5. 6 [अ]बालिशः. —^c) Das D4. 6 नाव-
गच्छति. K1 (before corr. as in text). 4 B7 Dn1. n4
Ds D2. 2. 8 G1 Cn विज्ञानाद्. K8 [म. 1] (for [अ]वि).
—^d) Cn: विज्ञानाद्विषयबुद्धिः । —^e) K4 V1 Bo. 7
Dn1. n4 Ds D2. 2. 8. 8 आत्मानं (for आत्मजं). B6
आत्मानं ज्ञानमुत्तमं.

11^a) Ds1 T1 G1. 2 मृन्मयं. K7 Ds. 9 विद्वन् (for
यद्वन्). —^b) K7 B6 D4 मृदैव. Dn1 परिलिप्यते;
G1 कल्पयते (for 'लिप्यते'). — K2. 4. 7 om. (hapl.)
11^d; Ś1 reads it on marg. 11^e is damaged in
B7. —^c) T2 तदा; M1 यथा (for तथा). —^d)
K6 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8. 8
M1. 5. 7 मृद्विकारान् (D6 'ते') (for 'कारैर'). K6 न
लिप्यते; B6 M1. 6 न पश्यति; B7. 8 Das. 44 Dn1. n4
Ds D6. 1. 8 T G1-2. 8 M7 न (Dn1 च) नश्यति; M6
न हश्यते (for विलिप्यते).

12^a) D7 T1 G1. 2 तैलः (for तैलं). K6 Das Ds1
सर्पिः; G1 सर्पिः. —^b) K1 D6 गुरुः; K2 M1 गुणं;
D7 T G1-2. 8 गुडं; M1-7 गुडं (for गुडः).

13^a) K7 Ds. 9 आतिष्ठेत् (for 'ष्टन्'). —^b) C3:
कान्तरम् अज्ञातभावस्थलम् । —^c) K1. 2. 1 Ds G2
नोत्सुक्यं; M7 (sup. lin.) नोत्सुक्यान् (for 'क्यं'). M7
व्रजन् (for 'व्रजेत्'). —^d) C3: नोत्सुक्यं स्वाद्याद्वाराभिला-
षम् । —^e) K6 V1 Bo. 8 (marg.) Dn1. n4 Ds
D2. 2. 8. 8 ग्राम्यम्; K7 Das. 44 Ds. 9 ग्रामाद्; T2
क्रमाद् (for अ). Das आसाद्य (for आद्याद्). —^d)
K2 अमाद्यपि (sic); Das अद्याद्यापि; Das दद्याद्यापि;
G1 नस्वाद्यापि (for अस्वा). K6 Ds पावनं; D7 यापयेत्;
G1 यापयन् (for यापनम्). Ds अस्वाद्यमपि पावनं; G2
अस्वाद्यपस्ये पुनः (sic). —^e) Cn: यापनम् देहनिर्वाप-
कम् ।

यात्रार्थमधादाहारं व्याधितो भेषजं यथा ॥ १४
 सत्यशौचार्जवत्यागैर्यज्ञसा विक्रमेण च ।
 क्षान्त्या धृत्या च बुद्ध्या च मनसा तपसैव च ॥ १५
 भावान्सर्वान्यथावृत्तान्संवेसेत यथाक्रमम् ।
 शान्तिमिच्छन्नदीनात्मा संयच्छेदिन्द्रियाणि च ॥ १६
 सत्त्वेन रजसा चैव तमसा चैव मोहिताः ।
 चक्रवत्परिवर्तन्ते ह्यज्ञानाज्जन्तो भृशम् ॥ १७
 तस्मात्सम्यक्परीक्षेत दोषानज्ञानसंभवान् ।

14 ^a) G₁ एवं (for तद्वत्). — ^b) D₅. 7 आतिष्ठे
 (for 'ष्ठे). G₁ श्रिततत्परं; M₁. 8 श्रमतः परं; M₇
 श्रमतत्परं. K₁ च स; K₂ B₇ D₄ T₂ G₂ C_p शम; B₉
 सम- (for श्रम-). — ^c) K₇ यत्रार्थम् (for या^o). — ^d)
 K₁ व्याधितो (for व्याधितो). D₁ भेषजं. K₆ B₈ D₂
 तथा (for यथा). — After 14, Kumbh. ed. ins.:

578* भक्षणे श्रापदैर्मागदिति चारं करोति चेत् ।
 एवं संसारमार्गेण यात्रार्थं विषयाणि च ।
 न गच्छेद्भोगविज्ञानादुन्मार्गे पद्यते तदा ।
 तस्माद्दुःखतो मार्गमास्थितस्तमनुस्मरेत् ।
 नानापर्णफला वृक्षा बहवः सन्ति तत्र हि । [5]
 भोक्तारो मुनयश्चैव तस्मात्परतरं वनम् ।
 अनुमानैस्तथा शास्त्रैर्यथाया विक्रमेण च ।

15 D₁ repeats 15^a after 16^a. — ^a) G₁ सत्यं
 (for सत्य-). M₁. 6. 7 शौचार्जव- (for 'शौचा'). Ś₁
 K₁. 2. 4 शौचसत्यार्जवत्यागैर; D₁ (second time) सत्या-
 शौचार्जवत्यागो. — G₁ om. 15^b-17^a. — ^b) K₁. 6 B₉
 (marg. as in text) D₄ D₁. n₄ D₈ C_n वचसा; B₇. 9
 वयसा; D₄ D₅ D₅. 7 T₂ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 C₈ वचसा
 (for वयसा). ☞ C₈: वचसा प्रियवचनेन । ☞ — K₆
 om. 15^a-16^a. — ^c) D₇ T₁ G₂. 3. 6 मत्या (for बुद्ध्या).
 V₁ [ज]य (for च). Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₄. 5. 9 T₂ क्षान्त्या
 (Ś₁ K₁. 2. 4 सर्वं) बुद्ध्या च धृत्या च. — ^d) M₁. 6. 7 ह
 (for च).

16 K₆ G₁ om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) D₈ सर्वो-
 भवात् (by transp.); D₈ भावाभावात्. V₁ B₉. 6-9
 D₄. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 उपाहू (V₁ D₅ 'द') तात्
 (for यथा). — ^b) K₆ संवेसेत; K₇ B₈ (marg.)
 D₅. 9 सं (B₈ स) सेवेत; D₇ T₂ G₂. 3. 6 M₁. 5-7 संहरे (T₂
 M₁. 5-7 'सहे'त् (for संवेसेत). V₁ B₉. 6-9 D₄. n₄
 D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 6. 8 समीक्ष्य (D₄. n₄ D₁ 'क्ष')
 [1189]

अज्ञानप्रभवं नित्यमहंकारं परित्यजेत् ॥ १८
 महाभूतानीन्द्रियाणि गुणाः सत्त्वं रजस्तमः ।
 त्रैलोक्यं सेश्वरं सर्वमहंकारे प्रतिष्ठितम् ॥ १९
 यथेह नियतं कालो दर्शयत्यार्तवान्गुणान् ।
 तद्वद्भूतेष्वहंकारं विधाद्भूतप्रवर्तकम् ॥ २०
 संमोहकं तमो विधात्कृष्णमज्ञानसंभवम् ।
 प्रीतिदुःखनिष्ठांश्च समस्तांस्त्रीनथो गुणान् ।
 सत्त्वस्य रजसश्चैव तमसश्च निबोध तान् ॥ २१

C. 12. 7728
 B. 12. 212. 22
 K. 12. 214. 31

विषयात्मकान्. — After 16^a, D₁ repeats 15^a. — ^a)
 Ś₁ K₁. 2 हृच्छेद् (for हृच्छन्). — ^b) K₇ संदिच्छेद् (for
 संय^o). M₁. 6. 7 अपि (for च).

17 G₁ om. 17^a (cf. v. l. 15). — ^a) B₇ तत्त्वेन
 (for सत्त्वेन). — ^b) G₂ च वि- (for चैव). K₁ D₄
 T₁ मोहितः. — ^c) T₂ विज्ञानान् (for 'ज्ञान').

18 ^a) D₁ D₃ परीक्ष्ये (D₈ 'क्षे') तु. — ^b) B₉. 7
 D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 दुःखम् (for नित्यम्).

19 After 19^a, Kumbh. ed. ins.:

579* देहमूलं विज्ञानीहि नैतानि भगवानतः ।

उपायतः प्रवक्ष्यामि तं च मृत्युं दुरासदम् ।

— ^a) B₉ D₁. n₄ D₅ D₈ कर्म (for सर्वम्). — ^b) D₁. 9
 अहंकारः (for 'कारे). D₂ प्रतिष्ठिते.

20 ^a) D₇ T₁ G₁. 2 M₆ यथैव; G₂. 6 यथा हि (for
 यथेह). V₁ B₉. 6-8 D₄. n₄ D₁. n₄ D₂. 3. 5-8
 T₂ G₁. 3. 6 M₁. 5-7 नियतः; B₃ (marg.). 8 (marg.). 9
 D₅ निरतः; D₁. 9 निरतः (for नियतं). — ^b) K₁ G₂
 दर्शयति. — ^c) T₂ विधाद् (for वि^o). B₉. 6-9 D₄
 (also as in text). n₄ D₁. n₄ D₅ D₂. 3. 5. 8 कर्म-
 (for भूत-). K₄ प्रवर्तनं (for 'संकम्').

21 ^a) K₂ D₄ स मोहकं; T₁ संमोहने. D₈
 विधात्. — ^b) D₄. n₄ कृष्णमज्ञानमुच्यते. — After 21^a,
 Kumbh. ed. ins.:

580* प्रकृतेर्गुणमंजतो महानहंक्रिया ततः ।

अहंकारात्पुनः पश्चाद्भ्रमामुदाहृतम् ।

अम्बकस्य गुणेष्वस्तु तद्गुणाश्च निबोध तान् ।

— ^a) Ś₁ K₁. 2 D₁ G₂ निबोधश्च; D₄ C_p निब-
 काश्च (for निबोधाश्च). — ^b) T₂ समस्तां (for सम-
 कांश्च). K₇ तया; D₇ अथो (for अथो). — ^c)
 K₁ राजस्य (for र^o). D₄ सर्वं रजस्तमश्चैव.

C. 12. 7728
B. 12. 212, 22
K. 12. 214, 32

प्रमोहो हर्षजः प्रीतिरसंदेहो धृतिः स्मृतिः ।

एतान्सत्त्वगुणान्विद्यादिमात्राजसतामसान् ॥ २२

कामक्रोधौ प्रमादश्च लोभमोहौ भयं क्लमः ।

विषादशोकावरतिर्मानदर्पावनार्यता ॥ २३

दोषाणामेवमादीनां परीक्ष्य गुरुलाघवम् ।

22 *) K1 प्रमोदे; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5-8 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रसादो; K7 D4. 9 प्रमोदो (for 'हो'). K6 D7 Dn1 n4 Ds1 D3 5 8 M7 हर्षजा; T2 'जः' G2 'जः' (for 'जः'). —^b) M1. 5-7 क्षमा (for स्मृतिः). D7 T G1-3. 6 असंमोहः स्मृतिर्म(T2 'ष्टे')तिः. —^c) K7 D4. 9 इमान् (for एतान्). —^d) S1 K1. 2 अन्यान्; D6 एतान्; T3 धीमान्; G2 सात्व (for इमान्). — After 22, Kumbh. ed. ins.:

581* असंतोषोऽक्षमा धैर्यमनुसिर्विषयादिषु ।

राजसाश्च गुणा द्योते तत्परं तामसाद्युणु ।

मोहस्तन्द्रा तथा दुःखं निद्रालस्यं प्रमादता ।

विषादी दीर्घसूत्रश्च तत्तामसमुदाहृतम् ।

23 *) K6 कामः क्रोधः; K7 D4 D7 G1 कामक्रोधः; V1 Bo. 8. 9 Das D4. 5. 9 T1 G2. 8. 6 M1. 5-7 कामः क्रोधः; T2 कामं क्रोधः (for कामक्रोधौ). D4 G1. 2 प्रसादश्च (for प्रमा). —^b) K1. 2. 4. 6 D4. 9 लोभो मोहो; K7 लोभो मोहः; G1 लोभमोहः (for 'मोहो'). K4 भयः (for भयं). —^c) D3 विशादः (for विषादः). S1 K1. 2. 4 विमान (S1 'शादः'; K1 'वादः')शोकविरतिर् (K1 'ति'); D5 M6 विषादशोकोपरतिर. —^d) M6. 1 मदः (for मानः). S1 K1. 2 अमान्यता; T2 अकार्यता; M6 अनात्मता (for 'र्यता'). V1 मानं दर्पावनार्यता; Das मानदर्प***ता; D6 (before corr. as in text) मानदर्पविनार्यता.

24 *) D7 दोषाणामेव दीनानां. —^b) K7 D4. 9 विचार्य (for परीक्ष्य). K2 D4 गुणः (for गुरुः). —^c) S1 K1. 2 V1 Bo. 6-9 Dn4 Ds. 6 विमृषेद्; K4 'व्येद्'; D4 Ds2 'व्येद्' (for 'वेद्'). S1 K1. 2 'संस्थानाद्'; K6 V1 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1. n4 Ds D4. 2. 5. 6. 8 T2 M7 'संस्थानम्' (for 'नाम्'). —^d) T2 M6 एकैकाम् (for 'कम्'). S1 (before corr.) K1. 2. 4 Bo (marg.) अनुसंभवं; D7 T1 G1-3. 6 'संभितं'; T2 M1. 6 'संतति' (for 'तम्'). D5 एकैकशमनुत्तमं. — After 24, Kumbh. ed. ins.:

582* यस्मिन्प्रतिष्ठितं चेदं यस्मिन्सज्ज्ञाननिर्गतिः ।

विमृशेदात्मसंस्थानामेकैकमनुसंततम् ॥ २४

शिष्य उवाच ।

के दोषा मनसा त्यक्ताः के बुद्ध्या शिथिलीकृताः ।

के पुनः पुनरायान्ति के मोहादफला इव ॥ २५

केषां बलावलं बुद्ध्या हेतुभिर्विमृशेदुचः ।

सर्वभूताधिकं नित्यमहंकारं विलोकयेत् ।

विलोकमानः स तदा स्वबुद्ध्या सूक्ष्मया पुनः ।

तदेव भाति तद्रूपमात्मना यत्सुनिर्मलम् ।

25 S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1. n4 Ds2 D2-3. 8. 9 M1. 6. 7 युधिष्ठिर (for शिष्य). —^a) G1 को (for के). G3. 6 मानसास् (for मनसा). K7 त्यक्त्वा; D2 G1. 2 युक्ताः; D7 T1 सक्ताः (for त्यक्ताः). —^b) Bo. 8 (both marg. as in text). 9 D4 D6 दोषाः (for बुद्ध्या). K1 om. (hapl.) from शिथिली up to बुद्ध्या (in 26^a). — D7 T G1-3. 6 repeat 25^{ad} after 27^{ab}. —^c) D7 T G2. 3. 6 (all second time) ते (for के). — Das reads 25^d twice. —^d) D7 (second time) T1 (both times). 2 G2. 3. 6 (last four second time) ते (for के). Das (second time). 34 दोषाद् (for मोहाद्). K6 V1 D4 D7 T G1-3. 6 (last seven both times) M7 (sup. lin.) अचला; Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds Ds. 6 अवला; Ds प्राकृता (for अफला). D7 T1 G1-3. 6 (all first time; G1 both times) इति (for इव). Das (first time) के महापर्वता इव.

26 K1 om. 26^a (cf. v. 1. 25). —^a) Das. 34 तेषां; D6 कथं (for केषां). K2 बलवतां (for बलावलं). K2 D4 G1. 2 बुद्ध्या; D7 T1 G3 6 बुद्ध्या (for बुद्ध्या). —^b) Ds1 om. from मृशे up to प्रमो (in 26^d). K1. 2. 4 V1 Bo. 6-9 Ds. 3. 8 विमृषेद् (for 'वेद्'). D7 T1 G1-3. 6 पुनः (for पुनः). —^c) K6. 7 D4. 9 मम विमो (for समाचक्ष्व). V1 D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 एतन्मे संशयं तात (T2 तावच्); Bo. 6-8 Das. 34 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 एष मे संशयस्ता (D4 'यं ता' त. —^d) K6. 7 D4. 9 सम्यगाकष्यातुमर्हसि; V1 Bo. 6-8 Das. 34 Dn1. n4 Ds3 D2. 3. 5. 6. 8 तन्मे ब्रूहि पितामह; D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 छेतुमर्हस्यशेषतः (M1. 5-7 'संशयं'). — After 26, Kumbh. ed. Cv ins.:

583* मयां शुश्रूषवे विद्वन्वक्ष्येत्तदुद्दिनिश्चितम् ।

शान्तत्वादपरान्ताच्च आरम्भादपि चैकतः ।

प्रोक्तो ह्यत्र यथा हेतुरेवमाहुर्मनीषिणः ।

एतत्सर्वं समाचक्ष्व यथा विद्यामहं प्रभो ॥ २६

गुरुस्वाच ।

दो च्छन्नावंशुद्धात्मा विमुच्यते ।

विनाशयति संभूतमयस्सयमयो यथा ।

तथाकृतात्मा सहजैर्दोषैर्नश्यति राजसैः ॥ २७

राजसं तामसं चैव शुद्धात्माकर्मसंभवम् ।

तत्सर्वं देहिनां बीजं सर्वमात्मवतः समम् ॥ २८

[(L. 1) ॐ Cv: वक्षि ब्रूहि । वच परिभाषणे इति धातोर्लुटि मध्यमपुरुषवचनम् । ॐ — (L. 2) ॐ Cv: अपरान्तात् अपरेषां शान्तिनामन्तात् समीपात् । तेषां समीपे वासादित्यर्थः । अत्र हेतुः प्रोक्तः — आरम्भात् पुण्यकर्मणामारम्भाच्च । ॐ]

27 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 6. 7 भीम (for गुरु). — After the ref., M1. 5-7 ins.:

584* गौरवं तु गुणानां स्यात्तद्धेतूनां बलाबलात् ।

— B1 om. 27^{ab}. — ^a) Bo. 6. 8. 9 Dn4 Ds. 6 उपच्छिन्नैर्; G1. 3 M1. 6. 7 अवि (for अव). — After 27^{ab}, D1 T G1-3. 6 repeat 25^{ad}. — ^c) T2 विनाशयति; G2 'श इति (for 'शयति). Cv सद्भूतम् (for संभूतम्). — ^d) Ś1 K1. 2. 4 अयोमयम्; D44 अयास्सयम्; M1 ह्यय' (for अय'). — After 37^{ed}, D1 T G1-3. 6 Ms Kumbh. ed. ins.:

585* सहजैरविशुद्धात्मा दोषैर्नश्यति राजसैः ।

— G2 om. (hapl.) 27^{ef}. — ^a) M1. 6 [अ]कृतात्म- (for 'तामा). — ^b) Ds नश्यति. K4 सत्तमैः; K5 Dn1. n4 Ds. 7 T G1. 3. 6 Ms तामसैः (for राजसैः).

28 ^a) Ś1 K1. 2. 4 तामसं राजसं चैव. — ^b) Ds D1 T G1-3. 6 M1. 6-7 शुद्धात्माकर्म- (for 'कर्म'). M1 संभवः. K6. 7 B5 Dn1. n4 D4. 3. 9 शुद्धात्मकमकर्मणः; Ds विद्धि तत्कर्मसंभवं. — After 28^{ab}, D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

586* शमयेत्सर्वमास्थाय स्वयुक्ता केवलं द्विजः ।

[G2 स (for स्व). T2 Ms. 7 Kumbh. ed. बुद्ध्या केवलयाग्नितः (T2 Kumbh. ed. 'या द्विजः); M1. 6 बुद्ध्या केवलसक्त्या (for the post. half).]

Ms Kumbh. ed. cont.:

587* लज्जेन मनसा चैतौ शुद्धात्मा बुद्धिमास्थितः ।

[Kumbh. ed. चेतः (for चैतौ).]

तस्मादात्मवता वर्ज्यं रजश्च तम एव च ।

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तं सत्त्वं निर्मलतामियात् ॥ २९

अथ वा मन्त्रवद्भूयुर्मासादानां यजुष्कृतम् ।

हेतुः स एवानादाने शुद्धधर्मानुपालने ॥ ३०

रजसा धर्मयुक्तानि कार्याण्यपि समाप्नुयात् ।

अर्थयुक्तानि चात्यर्थं कामान्सर्वाश्च सेवते ॥ ३१

तमसा लोभयुक्तानि क्रोधजानि च सेवते ।

— ^a) Bo. 6. 1. 2 (marg. as in text). ^b) Das Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 सत्त्वम् (for सर्वम्). Ms क्षमं (for समम्). Ds2 D1 T G1-3. 6 M1. 5. 7 सर्वं (Ds2 'स्व') सात्मवतां क्षरं (Ds2 T2 M1. 5. 7 'मं').

29 ^a) K1 D5 आत्मवतां. D1 वर्जं. — ^b) D5 राजसं तामसं तथा. — ^c) G2 नियुक्तं. — ^d) K1 D4. 9 सर्वं (for सत्त्वं) K1 ह्ययत् (for ह्यात्). — After 29, D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed. ins.:

588* आहारान्वर्जयेज्जित्यं राजसंतामसानपि ।

[M1 आहाराद्.]

Kumbh. ed. cont.:

589* ते ब्रह्म पुनरायान्ति न मोहादचला इव ।

30 K4 om. (hapl.) 30^a-31^b. — ^a) D1 T1 G1. 3 तत्र यद् (for मन्त्रवद्). — ^b) K1 B5 (marg.) Ds D2-3. 7. 9 T1 G1. 3. 6 M1 C5 मांसादानं (for 'दानं'). K5 Bo. 6-9 Das. 34 Dn1. n4 Ds (marg.). 3. 8. 9 Ca. p आत्मादाना (Ds 'स्मदाता) य दुष्कर्त. ॐ Cn: आत्म- दानाय बुद्धियशीकाराय ॥ Cp: आत्मादानाय आत्मनः सर्वतः बोधनाय । Cv: यजुष्कृतमित्यत्र यजुःपदेन यज्ञः कथ्यते । ॐ — ^c) K5. 7 V1 Das Dn1. n4 Ds2 D3-4 T1 G1-3. 6 Ms. 7 Cn स वै हेतुर्; Bo. 6-9 Das Ds1 T2 M1. 3 Cap सैव हेतुर् (for हेतुः स एव). K1 D4. 9 'अनादेयं (for 'दाने). ॐ Ca. p: स एव वेद एव अना- दाने पशुमारणपूर्वकस्य मांसस्य त्यागहेतुः । Ca (cont.): अपवर्गादिकारिणां प्रति वेदान्तवाक्यैरेव हिंसावित्यागस्य विशुद्धधर्मरूपस्य विहितत्वात् । ॐ — ^d) K1 D4. 7. 9 T1 G1-3. 6 'कमानु'; D5 'चमोनु' (for 'धमानु').

31 K4 om. 31^{ab} (cf. v. l. 30). — ^b) Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 समाप्नु (Ds1 Ds 'स'ते; D1 T1 G1. 3 M1 समप्नुयात् (for समाप्नु). — ^c) T2 अर्थः; G1 अथ (for अर्थः). Bo वा (for च). — ^d) D1 T1 G1-3. 6 transp. कामान् and सर्वाश्च. Bo स (for च).

C. 12. 7739
B. 12. 212. 32
K. 12. 214. 49

C. 12. 7740
B 12. 212-32
K. 12. 214. 49

हिंसाविहारभिरतस्तन्द्नीनिद्रासमन्वितः ॥ ३२
सचक्ष्यः साच्चिकान्भावाञ्छुद्धान्पश्यति संश्रितः

स देही विमलः श्रीमाञ्छुद्धो विद्यासमन्वितः ॥ ३३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०५

२०६

गुरुत्वाच्च ।

रजसा साध्यते मोहस्तमसा च नरर्षभ ।
क्रोधलोभौ भयं दर्प एतेषां साधनाच्छुचिः ॥ १
परम परमात्मानं द्वमक्षयमव्ययम् ।

विष्णुमव्यक्तसंस्थानं विशन्ते देवसत्तमम् ॥ २
तस्य मायाविदग्धाङ्गा ज्ञानभ्रष्टा निराशिषः ।
मानवा ज्ञानसंमोहात्ततः कामं प्रयान्ति वै ॥ ३
कामात्क्रोधमवाप्याथ लोभमोहौ च मानवाः ।

32 V1 reads 32^{ab} on marg. G2 reads 32^{ab} twice.
—^b) D4.5 क्रोधजानिव सेवते. —^c) K6 -विहारानि;
D82 -विदाराभि- (for -विहारानि). B8 -रतं. —^d)
K6 तंदा- (for तन्द्नी-). M1.5.7 तंद्नीनिद्रावशो (M1
'सितो) भवेत्.

33 ") Ś1 K1.2 D1 G1 सचक्ष्यः; D6 'र्यं (for
'र्यः). —^b) D81 पश्यति. K4 D81 संश्रितः; K1
B8 D4.9 शंसितः; V1 B1.9 D82.84 D6 संश्रितः; D1
T G1.3.6 M1.5-7 [अ]मोहितः; G2 संश्रुतं (for संश्रितः).
Ś1 K1.2 शुद्धाः पश्यति संश्रितः. —^c) D6 दैव- (for
देही). G1.2 M1 विमल- (for 'लः). —^d) K6 V1
Bo.6 (marg. as in text). 7-9 D82.84 Dn1.84 D8 D2.
8.2.6.8 M1.6 अद्वाविद्याः; D1 T G1-3.6 M5.7 योग-
(T2 M5.7 'गी)बुद्धि- (for शुद्धो विद्या-). G2 समन्वितं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.2.4.6.7 Bo.6-9
D82.84 Dn1.84 D82 D1-4.6-9 T G1.2.6 M1.5-7 मोक्ष-
धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9
D82.84 Dn1 D8 D2-6.8.9 M5 वार्ष्णेयाध्यात्मं; M1.6
वार्ष्णेयाध्यात्मे रजःशमनोपदेशः; M1 'ध्यात्मे रजःशमो-
पदेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1
Dn8 D82 38; Dn1 D1 T1 G1.3.6 M5 39; D8 M1.
6.7 37; T2 G2 53. — Śloka no.: D82 35; Dn1.
84 33; Dn1 D8 34.

206

1 G2 om. the ref. Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9
D82.84 Dn1.84 D8 D2-6.8.9 M1.6.7 भीष्म (for गुरु)

—^b) B1 damaged. Ś1 K1.2.4 Bo.8 D81 D8.6-7 T1
G1-3.6 M1.6.7 तमश्च; B6 (marg. as in text) D82
तर्षसा; B8 तर्षश्च; D82 हर्षश्च (for तमसा). Ś1 K1.
2.4 V1 Bo.6.8.9 D82.84 Dn1.84 D8 D2.8.9-8 T1
G1-3.6 M1.6.7 भरतर्षम (for च नर'). T2 M5 तम-
श्चैव द्विजर्षम. —^c) D6 लोभक्रोधौ; G2 क्रोधमोहौ;
M5 क्रोधो लोभो (for क्रोधलोभौ). Bo चौर्यम् (for
दर्प). —^d) K6 D4.7 त्यागवाञ्; Bo.7.8 (marg.) D82
Cs शमनाच्च; Dn1.84 D81 D8.6.8 सादनाच्च; Ca.7
साध' (as in text). D82 शोधनापशमनाच्छुचि

2 ") D1 T1 G1.2 परमः (for परं). Ś1 K1.2.4
पदमात्मानं (for परं). Cnp परमात्मानमात्मानं. —^b)
M1 एवम् (for देवम्). M1.6 अक्षरम् (for अक्षयम्).
B8 M5 देवमव्ययमक्षयं; D1 T G1-3.6 दिव्यमक्षरमव्ययं.
—^c) Ś1 K1.2.7 D4.9 विष्णुमव्यक्तसंस्थानं; M1 'कमा-
त्मानं. —^d) K6 Dn1 D8 विदुस्तं; K1 V1 Bo.6-9
D82.84 Dn1 D8 D2-4.6.9 विभुं तं; D6 विदुस्तं (for
विशन्ते). D1 T G1-3.6 M1.5-7 विदुस्तं देव (D1 T1
G1.2 'ह)मायुयात्.

3 ") Ś1 (before corr. as in text) V1 Bo.6.8
D82.84 Dn1.84 D8 D2.8.9-8 T G1-3.6 M1.5-7
Ca.p मायापिण्डाङ्गा; B1 'विबद्धाङ्गा; B8 'बनद्धाङ्गा
(for 'विदग्धाङ्गा). —^b) K6 D6 नष्टज्ञानः; B8 ज्ञान-
भ्रष्टा (for 'भ्रष्टा). K6 Bo.7 Dn1.84 D8 D2.8 (by
corr.) 8 विचेतसः; D8 (before corr.) निसेक्षिषः (for
निरा'). —^c) C7 (reading माननाज्ञानसंमोहात्):
माननं मानः बह्वैकारः । C7 —^d) D1 T1 G1.2 तत्तत्
(for ततः). K6 V1 Bo.6-9 D82.84 Dn1.84 D8

मानदर्पादहंकारमहंकारात्ततः क्रियाः ॥ ४

क्रियाभिः स्नेहसंबन्धः स्नेहाच्छोकमनन्तरम् ।

सुखदुःखसमारम्भाज्जन्माज्जन्मकृतक्षणाः ॥ ५

जन्मतो गर्भवासं तु शुक्रशोणितसंभवम् ।

पुरीषमूत्रविक्लेदशोणितप्रभवविलम् ॥ ६

तृष्णामिभूतस्तैर्बद्धस्तानेवामिपरिप्लवन् ।

संसारतन्त्रवाहिन्यस्तत्र बुध्येत योषितः ॥ ७

प्रकृत्या क्षेत्रभूतास्ता नराः क्षेत्रज्ञलक्षणाः ।

तस्मादेता विशेषेण नरोऽस्तीयुर्विप्रश्रितः ॥ ८

कृत्या हेता घोररूपा मोहयन्त्यविचक्षणान् ।

C. 12. 7750
B. 12. 213. 9
M. 12. 215. 12

D2. 2. 5 3. 8 M1. 6. 7 क्रोधं (for कामं). D6 च; M1. 6. 7 ह (for वै).

4 °) K6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5 3. 8 M1. 6. 7 क्रोधात्कामम् (for कामात्क्रोधम्). — °) T1 G1-2. 6 मोह- (for लोभ-). K6. 7 B2 D4. 9 T G1-2. 6 M1. 6-7 मनौ (for मोहौ). D5. 7 शोकमानौ समाप्तयुः. — °) K6 V1 B2. 3 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 8 मान दर्पात्; K7 D4. 9 मानादर्पात्; B7 damaged; B9 D7 T G1-2. 6 M1. 6-7 मानादर्पम्; D6 नानादर्पम् (for मान दर्पात्). D6 G1 अहंकारात्; G2 lacuna. — °) Dn1 D6 कारस् (for कारात्). Dn2 D7 G1. 2 तमः (for ततः). K7 प्रिया (for क्रियाः).

5 °) B7. 3 (marg. as in text) क्रियादिः; D21 T2 G1. 2 M2. 7 क्रियाभिः; M1. 6 क्रिया द्वि (for क्रियाभिः). V1 क्रोध- (for खेद-). K6 V1 Bo. 6 (marg.) 1. 3 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 8 संबंधात्; K7 D4. 1. 9 T1 G1-2. 6 M5 संबंधं; B6 संबंधाः; D6 शब्दः; T2 M1. 6 संबंध- (for संबंधः). — °) K6 T1 G1-2. 6 M1. 6. 7 अनन्तरं (for नन्तरम्). Ś1 K1. 2. 4 शोकः (Ś1 'कः; K1 'का)-खेदादनन्तरं. — °) D7 T1 G1-2. 6 M1. 6-7 अथ (for सुख-). K6 समारंभा; V1 Bo. 6-9 Dn1. 24 Ds1. 2 (before corr.) D2. 2. 3 क्रियारंभात्; Das. 24 Ds2 (by corr.) D6 क्रियारंभा; D6 क्रियावर्तौ; G1-2. 6 समारंभात् (for रंभात्). — °) K7 V1 Bo. 6. 7 Ds2 D3 (before corr. as in text) जन्माज्जन्म-; B3 (marg.) जन्माज्जन्म; D7 T2 G2 M1. 6-7 जराजन्म-; G2. 6 जराजन्म- (for जन्माज्जन्म-). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 M7 कृत- (K1 'तः; K7 'त') क्षणः; B2. 3 (marg.) 'क्षणम्; D2 'लक्षणाः (hypermetrio); D7 G2. 6 M5 श्रमाः; T2 कृताश्रमाः; G2 कृतश्रमः (for 'क्षणः). T2 जराजन्मा कृतश्रमाः; G1 जराजन्माकृतश्रमः. * Cn1 जन्माज्जन्म-कृतक्षणाः जन्ममरणयोः कृतस्वीकाराः । *

6 °) Ś1 K1. 2 जगतो; Das. 24 Ds1 D7 T G1-2. 6 Cs जन्मतो (for जन्मतो). G2 गर्भ- (for गर्भ-). D6 वासस् (for वासं). * Cs जन्मतः इति पद्यमी । * — °) D7 T G2. 6 M1. 2. 6 शुक्र- (for शुक्र-). D6 संभवः. — °) Das Dn4 Ds G2 पुरीष- K1 मूत्र-;

T2 मात्र- (for सूत्र-). K4 विक्लेश-; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. 24 D2-4. 6. 8. 9 वि- (K6 -सं) क्लेदं (for विक्लेद-). — °) D6 शोणितं. Ś1 K2 प्रभवाविलं; K7 प्रभवाविलं; D44 प्रतया; D4 प्रतरा; T2 प्रभवा-विलं (for विलम्).

7 °) Ś1 K1 Bo तृष्णामिभूतस्; Bo दृष्टामिभूतस् (for तृष्णामि). Bo om. तैर्. K1 D7 बुद्धस्; V1 विद्धस् (for बद्धस्). — °) B2. 3 Das Ds1 तान्येव (for तानेव). T G2. 6 M1. 6-7 [अ]नु- (for [अ]भि-). D6 परं (for परि-). Ś1 K1. 2 बुधन्; B2-9 Das. 24 D6. 7 बुधन्; M2. 7 (sup. lin. as in text) बुधं (for बुधन्). G1. 2 तानेव परिप्लवन्. — After 7th, Kumbh ed. Cv ins.:

590° तथा नरकर्तृत्वरत्नारजुभिराचितः ।
पुण्यपापप्रणुद्धानो जायते स यथा कृमिः ।
मराकैर्मकुण्दैर्दण्डस्तथा चित्रवचार्दितः ।
नानाव्याधिमिराकीर्णः कथं चिद्योर्वनं गतः ।
कर्मोत्सृजति भूयश्च रज्जुः स्वस्वमुत्प्रेष्यया । [5]
योषितं नरकं गृह्य जन्मकर्मवशानुगम् ।
पुरस्त्रेन्नमित्तं यदुःखं वक्तुं न शक्यते ।
कलात्र विन्दकश्चैव नरके पच्यते मृशम् ।
वार्धक्यमनुलुपेत तत्र कर्मरमेत्युनः ।
भगवानसंस्तुतः पश्चार्त्तिकं प्रवक्ष्यामि ते भूशम् । [10]

[(L. 10) * Cv : गणयान्गन्तु । पश्चादित्यत्र संस्तुतः सकल-
क्षुण्णिरतिभिः सम्पन्नस्तुतो गणयान्गन्तुः येन पश्चात्पुण्यं एव कृतः ।
न ते किं प्रवक्ष्यामि । मम वस्तुमपि लभेति भावः । *]

— °) D7 T1 G1. 2 संसारे. V1 Bo. 6-9 (B2. 3 marg. as in text) Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6. 8 संसारे; D7 T1 G1. 2 तत्र; M1 संतु-; Ca तत्र- (as in text). * Cn2 संसारतन्त्रवाहिन्यः संसारपटस्य तन्त्रमिव तन्त्रं तन्तु-वितानं तन्तुवायवद्वहन्ति । *

8 °) V1 Bo Das Dn1. 24 D2. 6. 8 G2 प्रकृत्या; G1 प्रकृता (for प्रकृत्या). — °) K2 नरः (for नराः). G2 क्षेत्रज्ञ- (for 'ज्ञ-). — °) B7-9 Das सद्वक्षेण (for विशेषेण). Bo. 6 (marg. as in text) Das D2. 3

C. 12. 7750
B. 12. 315. 9
K. 12. 215. 13

रजस्यन्तर्हिता मूर्तिरिन्द्रियाणां सनातनी ॥ ९
तस्मात्तर्षात्मकाद्रागाद्वीजाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वदेहजानस्वसंज्ञान्यद्ददङ्गात्कूर्मीस्यजेत् ।
स्वसंज्ञानस्वजांस्तद्वत्सुतसंज्ञान्कूर्मीस्यजेत् ॥ १०
शुक्रतो रसतश्चैव स्नेहाज्जायन्ति जन्तवः ।
स्वभावात्कर्मयोगाद्वा तानुपेक्षेत बुद्धिमान् ॥ ११
रजस्तमसि पर्यस्तं सत्त्वं तमसि संस्थितम् ।
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं बुद्ध्यहंकारलक्षणम् ॥ १२

तस्मादेवाविशेषेण. — ^a) Ś1 K1. 2. 4 B8 न नातीयुर; K8 न चाभीयाद्; K7 B1 Das. 24 D5. 9 न चातीयुर; V1 Bo. 6. 9 Dn1 Ds2 Ds 6. 8 Cn न चाभी; Dn1 अतीयाच्च; Ds1 न चाभीयुर; D2 नरोतीयाद्; D4 न वारीयुर; D7 T G1-2. 6 M1 5-7 नरा नेयुर (for नरोत्तीयुर); K8 D2 विशेषतः (for विपश्चितः).

9 ^a) Da4 Ds1 कृता (for कृत्वा). — ^b) K7 D4. 9 रमयन्ति (for मोह). Ds Ds. 7 T G1-2. 6 M1. 6 अतिचक्षणं. — ^c) Ś1 K1. 2. 4 रजसां (K1 'सं' तर्हिता मूर्तिर; K7 रजोप्यं; V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1 Ds1 D2. 8. 6 रजो हं; D7 T1 G1. 2 रजसा निहि (G2 'ह' ता मूर्तिर. — ^d) Dn1 *M1 सनातना.

10 ^a) B8 (marg.) तस्यां (for तस्मात्). K8 Dn1 तदात्मकाद् (for तर्षा). — ^b) D4 om. (hapl.) 10^a-11^b. V1 reads 10^a on marg. — ^c) Ds स्वसंज्ञाय (sic); D7 T1 G1. 2 अस्वसंज्ञाद् (for 'संज्ञान्'). ☞ Cv: अस्मा इति संज्ञा येषां ते अस्वसंज्ञाः। ☞ — ^d) K8 अन्यान्; K7 Ds1 अंगान्; D7 T G1-2. 6 M1. 6 दुःखात् (T2 'न्' (for अङ्गात्). K1 B8 किमीस्; K7 कर्मीस् (for कूर्मीस्). — B8 om. (hapl.) 10^a. — ^e) K8. 7 Dn1. n4 D2. 8. 8. 9 T1 G1-2. 6 अस्वकांस (for 'जांस'). Ś1 K1. 2. 4 तावत् (for तद्वत्). V1 Bo. 7 Ds स्वसंज्ञानस्वसंज्ञांस्तत्; D7 स्वयंज्ञानः स्वकांसद्वत्. — ^f) K8. 7 Ds पुत्र- (for सुत). K1 B8 किमीस्; K7 कर्मीस् (for कूर्मीस्).

11 D4 om. 11^a (cf. v. l. 10). — ^a) Ds1 D7 T G2. 8. 6 M1 5-7 शुक्रतो (for शुक्रतो). Ś1 K1. 2 T2 रक्ततश्; K7 B8 रजतश्; Ds1 Ds G1 रजसश्; G2 रेतसश् (for रसतश्). — ^b) V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 6 M1. 5 देहाज्; M8. 7 बीजाज् (for स्नेहाज्). — ^c) Ś1 K1. 2 Ds संयोगाद् (for 'योगाद्वा'). ☞ Cs: वा शब्दः समुच्चये। ☞ — ^d) Ś1

तद्वीजं देहिनामाहुस्तद्वीजं जीवसंज्ञितम् ।
कर्मणा कालयुक्तेन संसारपरिवर्तकम् ॥ १३
रमत्ययं यथा स्वप्ने मनसा देहवानिव ।
कर्मगर्भैर्गुणैर्देही गर्भे तदुपपद्यते ॥ १४
कर्मणा बीजभूतेन चोद्यते यद्यदिन्द्रियम् ।
जायते तदहंकाराद्रागयुक्तेन चेतसा ॥ १५
शब्दरागाच्छ्रोत्रमस्य जायते भावितात्मनः ।
रूपरागात्तथा चक्षुर्घ्राणं गन्धचिकीर्षया ॥ १६

K1. 2 वा तान्मोक्षेत; Ds सानुपेक्षेत (for तानु).

12 ^a) M7 तदपि (for तमसि). D7 T1 G1. 2 M1. 6 रजस्तमोविपर्यस्तं. — ^b) K8 V1 Ds रजसि (for तमसि). Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 सर्वं च रज (B8 Ds तम)सि स्थितं. — ^c) K1. 4. 7 ज्ञानाधिष्ठानम्; K8 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds1 D2. 8. 7 T G1-2. 6 M1 5-7 ज्ञानाधि (G2 'दि' श्रितम् (for 'ष्ठानम्'). V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 अव्यक्तं (for अज्ञानं). Ds ज्ञानाधिष्ठानसंज्ञानं. — ^d) K8 बुद्धिहंकार; B8 (marg.) विज्जहं; M1 बुद्ध्याहं (for बुद्धिहं). Das. 24 दर्शनं (for लक्षणम्).

13 ^a) Das. 24 प्राहुस् (for आहुस्). — ^b) K8 M1. 6 ज्ञानं; D7 T1 G1. 2 संस्यं; T2 G1. 6 जीवं; M7 जातं (for बीजं). K8 Cp बीज; B7 बीजम्; Dn1. n4 देहि; Ds. 6 G1. 2 देह- (for जीव). B7 अव्ययं; D7 T G1-2. 6 बंधनं (for संज्ञितम्). — ^c) M1 कर्माणः. — ^d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 परिवर्तनं (for वर्तकम्).

14 Ds1 om. 14. — ^a) K1 असत्यं; K7 D4. 9 रमं (K7 'म' ते हि; D7 T G1-2. 6 M1. 6 रमतेयं (for 'त्यं'). — ^b) K8 B8 गृहवान् (for देह). B7. 8 Ds M7 हृह (for हव). — ^c) Ds कर्मजैस्तु (for 'गर्भैर्'). K8. 7 Ds. 9 गर्भे (for देही). — ^d) K8. 7 Ds. 4. 9 तथा स (Ds सम्) (for गर्भे तद्). K8. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 उपपद्यते (for 'पद्यते').

15 ^a) Bo जीव; Ds (marg. as in text) देह- (for बीज). — ^b) Ds नोद्यते (for 'नोद्यते'). — ^c) K1 जयते (for जायते). G1 यद् (for तद्).

16 M1. 6 transp. 16^b and 16^c. — ^b) Ds1 नाद्यते (for जायते). — Ś1 K1 ins after 16^a; K2 after

स्पर्शनेभ्यस्तथा वायुः प्राणापानव्यपाश्रयः ।
 व्यानोदानौ समानश्च पञ्चधा देहयापना ॥ १७
 संजातैर्जायते गात्रैः कर्मजैर्ब्रह्मणा वृतः ।
 दुःखाद्यन्तैर्दुःखमध्यैर्नरः शरीरमानसैः ॥ १८
 दुःखं विद्यादुपादानादभिमानाच्च वर्धते ।

त्यागात्तेभ्यो निरोधः स्यान्निरोधज्ञो विमुच्यते ॥ १९
 इन्द्रियाणां रजस्वेव प्रभवप्रलयावुभौ ।
 परीक्ष्य संचरोद्विद्वान्यथावच्छास्त्रचक्षुषा ॥ २०
 ज्ञानेन्द्रियाणीन्द्रियार्थान्नोपसर्पन्त्यतर्षुलम् ।
 ज्ञातैश्च कारणैर्देही न देहं पुनरर्हति ॥ २१

C. 12. 7763
 B. 12. 213. 21
 K. 12. 215. 28

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षडधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०६ ॥

592*: Ms. s after 16*:

591* स्पर्शरागात्त्वगेवास जायते भावितात्मनः ।

[Ms. s त्वगिन्द्रियं (for त्वगेवास). K1 जायंती (for जायते). Ms s om. the post. half.]

— °) K1 रागस्; G2 रागास् (for रागात्). K1 D4. 9 तदा (for तथा). Ś1 K1. 2 रूपरागाच्चक्षुरस्. — °) K1 गंधि; T2 गंधं (for गन्ध-). M1. 7 जिघृक्षया (for चिकीर्षया). — K1 ins. after 16: K2 after 16^{ab}; Ms. s after 16^{ab}:

592* रसरगात्तथा जिह्वा जायते भावितात्मनः ।

[Ms. s om. the post. half.]

17 °) V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 6. 8 स्पर्शने त्वक्; B9 स्पर्शने त्वक्; D1 T G1-2. 5 M1. 5-7 संस्पर्शनेभ्यस् (for स्पर्शनेभ्यस्). — °) Das G2. 6 व्यानो-दानः; D4. 7. 9 T1 G2 दान- (for दानौ). Ds om. from नश्च up to अभिमा (in 19^b). D4. 7. 9 T1 G1. 8 समानाश्च (for समानश्च). — °) Ks सायनः (sic); K1 Ds. 7 T1 G1. 2 Ms यापनः; V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds. 6. 8 T1 G2. 6 Cn. p यापनः; D4. 9 Ms. 7 यापनाः; Ca यापना (as in text).

18 Ds om. 18 (cf. v. l. 17). — °) K1. 4 संजाते; K1 T1 M1. 5. 6. 7 (sup. lin. as in text) स जातैर्; D1 T1 G2. 2. 6 सदा तैर्; Ds संजातैर्; G1 सदा ते (for संजातैर्). — °) K4 T1 G1 ब्राह्मणा; Ks कर्मणा; Bo Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 5. 8 वर्ष्मणा (for ब्रह्मणा). Cnp जायते ब्रह्मणा सह. — °) D1 T1 G1. 2 सुखाद्यतैर् (for दुःखा). — °) M1 नरं (for नरः).

19 Ds om. up to अभिमा (cf. v. l. 17). — °) G2 विद्याम् (for विद्याद्). — °) Ś1 K1. 2 अभिमानश्च

(for 'मानाश्च'). D1 व्यवर्धते; G1. 2 विव' (for च व'). — °) Ks स्वागं (for त्यागात्). Ds विरोधः (for नि'). — °) Ds निरोधाद्विप्रमुच्यते.

20 °) B8 (marg.) एवं (for एव). — °) M1 प्रभाव- (for प्रभव-). T G1. 2 M1. 5. 6 प्रलयाद् (for 'लयाद्'). K1 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 4 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 6. 8 G2. 6 प्रलय- (Das. 24 'लयः) प्रभवानुभौ.

21 Das. 24 om. 21^{ab}. — °) D1 T G1. 2. 6 M1 ज्ञातैर्न्द्रियाणि (for ज्ञानेन्द्रि-). Ks Ds. 6 [इन्द्रियात्मा; K1 D4. 9 'यार्था' (for 'यान्'). Ds इन्द्रियाणीन्द्रियार्थे च. — °) B8 (marg.) 7 सञ्जति (for संपन्ति). Ks अतः परं; K1 अतुष्टं; Ds2 G2 अतर्षं (Ds2 'तुष्टं); G1 अतर्षं; G2. 6 उतर्म्मलं (sic) (for अतर्षुलम्). T1 नोपसर्पंत तेत्त्वलं. ॥ Ca: अतर्षुलम्, रजसमोरहितं पुरुषम् ॥ Cn: अतर्षुलं तृष्णाहीनम् ॥ Cs: अतर्षुलो विषयपरतरहितः । ॥ — °) K4. 5 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5. 6. 8 Ms. s (both before corr. as in text) C7 हीनैश्च; K1 D4. 9 गतैः स्व- (for ज्ञातैश्च). K4 V1 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2. 2. 5-8 T G1-2. 6 M1-7 C7 करणैर् (for कार').

Colophon om. in G1 (K4. 5 B1-8 Das. 24 Dn1. 24 D1 G4. 5 M1-8 absent). — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 5. 6. 7 Bo. 6-8 Das. 24 Dn1. 24 Ds D2-2. 5-8 T G2. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 5. 6. 7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 Dn1 Ds D2-2. 5. 8 Ms दार्ढ्य-याच्यात्मं; M1. 5. 7 'आत्मे निरोधोपदेशः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dns Das 39; Dn1 D1 T1 G2. 6 Ms 40; Ds 21; Ds M1. 5. 7 38; T2 G2 54. — Śloka no.: Das Dn1. 24 Ds. 21,

२०७

C. 12. 7754
B. 12 214.1
K. 12 216.1

गुरुत्वाच ।

अत्रोपायं प्रवक्ष्यामि यथावच्छास्त्रचक्षुषा ।

तद्विज्ञानाचरन्प्राज्ञः प्राप्नुयात्परमां गतिम् ॥ १

सर्वेषामेव भूतानां पुरुषः श्रेष्ठ उच्यते ।

पुरुषेभ्यो द्विज्ञानाहुर्द्विजेभ्यो मन्त्रवादिनः ॥ २

सर्वभूतविशिष्टास्ते सर्वज्ञाः सर्वदर्शिनः ।

ब्राह्मणा वेदतत्त्वज्ञास्तत्त्वार्थगतिनिश्चयाः ॥ ३

नेत्रहीनो यथा ह्येकः कृच्छ्राणि लभतेऽध्वनि ।

ज्ञानहीनस्तथा लोके तस्माज्ज्ञानविदोऽधिकाः ॥ ४

तांस्तानुपासते धर्मान्धर्मकामा यथागमम् ।

न त्वेषामर्थसामान्यमन्तरेण गुणानिमान् ॥ ५

वाग्देहमनसां शौचं क्षमा सत्यं धृतिः स्मृतिः ।

सर्वधर्मेषु धर्मज्ञा ज्ञापयन्ति गुणानिमान् ॥ ६

यदिदं ब्रह्मणो रूपं ब्रह्मचर्यमिति स्मृतम् ।

परं तत्सर्वभूतेभ्यस्तेन यान्ति परां गतिम् ॥ ७

लिङ्गसंयोगहीनं यच्छरीरस्पर्शवर्जितम् ।

207

1 Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-8 8 9 G2 M1. 7 भीष्म (for गुरु). —^a) K6 पुत्रोपायं (for अत्रो). —^b) D6 ज्ञान (for शास्त्र). K6. 7 D4. 9 यथा विज्ञानचक्षुषा. —^c) K1. 4 V1 Bo. 8 Dn1 Ds2 तद्वि ज्ञानाच्च; K6 D2 तत्त्वज्ञानाच्च; B6. 9 Da3. a4 D6 तद्विज्ञानाच्च; D7 T1 G1-3. 8 तद्विज्ञानं (for 'नाच्च'). K7 D4. 9 नरो; Da4 G2 चरद्; D5 चरेद् (for चरन्). K4 राज्ञः; K6. 7 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-9 T G1-3. 8 M1. 5-7 राजन् (for प्राज्ञः). —^d) D1 T G1-3 8 M1. 5-7 प्राप्नोति (for प्राप्नुयात्).

2 ^b) G1. 2 M7 पुरुष; M1 'ष' (for 'ष'). M1 श्रेष्ठम्. —^d) D4 द्विजन्यो (for द्विजेभ्यो). K1 वाचिनः; K6. 7 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2-9 T G1-3. 8 M1. 5-7 दर्शिनः; V1 चेदिनः (for वादिनः).

3 ^a) V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2. 8. 8 सर्वभूतात्मभूतास्ते. —³^{ba} is partly damaged in Br. —^b) K4 सर्वज्ञः. G1. 2 M7 सम (for सर्व). G3. 8 दर्शनाः. —^c) V1 Bo. 6. 8. 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 8. 8 शास्त्रज्ञास् (for तत्त्वज्ञास्). —^d) K6 M1 तत्त्वार्थे (M1 'र्थो'); Da3. a4 बुद्ध्यात्म (for तत्त्वार्थ). Ś1 K2. 4. 6 Dn1 Ds D2. 2. 8. 8 M1. 5-7 गतः; K7 D6 कृतः; Dn4 गम (for गति). Ds1 निश्चयः.

4 ^a) D7 T1 G2-3. 8 होतृ (for होकः). —^b) Bo [s]त्त्वमा (for अध्वनि). —^c) K2 ज्ञानहीनास्; G1 'भिन्नस्' (for 'हीनस्'). K6 B6 D6 लोकस् (for लोके). —^d) D4 [s]धिकः.

5 ^a) K1 ते तान्; K7 तथा (for तांस्तान्). —^b) Ś1 K1. 2 V1 धर्मकामौ (V1 'मो'); K7 कर्मकामा; Da4 D6 धर्मकामाद् (D6 'न्'); D6 'काय' (for 'कामा'). K6 यथा गमः; B6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a4 D7 G2. 8 यथागतं; D6 'गतान्' (for 'गमन्'). —^c) Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 पार्थ; Da3. a1 अथ; D7 T1 G1. 2 तत्र (for अर्थ). ☞ Ca: सामान्यं समानधर्माश्रयणम् । समानत्वं धर्मस्य सर्वाचरणीयत्वम् ॥ Cu: सामान्यं फलसाम्यं मोक्षार्थं निरातिशयम् । ☞

6 ^a) K1. 2. 4 Bo. 8 (marg. as in text) मानसं; D6 मानसां; G1 M1 मनसा (for मनसा). —^b) Ś1 K1 स्मृतिर्; Da1 D7 T1 G1. 2 M7 धृति (for धृति). Ś1 K1 धृतिः (for स्मृति). ☞ Ca: स्मृतिः देवतानुष्ठानम् । ☞ —⁶^{ad} is partly damaged in Br. —^c) Ś1 K1. 2 धर्मज्ञः. —^d) D6 शुभान् (for गुणान्). K1. 6 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2. 8. 8 शुभान्; D6 गुणान् (for इमान्).

7 ^a) G1 ब्राह्मणो (for ब्र). —^b) B6 हृद् (for हृति). Da4 स्मृतिः (for स्मृतम्). —^c) Ś1 K1. 2 परं यद्; G2 पुरतः (for परं तत्). K4 V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2. 8. 8 M1. 7 धर्मेभ्यस् (for भूते). —^d) Da1 स्नेह (for तेन). G1 वाति.

8 ^a) G2 किं (for लिङ्ग). M7 तत् (for यद्). —^b) K4. 6 D6. 7 T G1. 8 M4-7 शरीरं (for 'र'). V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2. 8. 8 दृष्टस्पर्शविवर्जितं. —^c) K7 D4. 9 om. (hapl.) 8^c-9^b. —^d) D7 T G1-2. 8 Ms [स]श्रवणं (for श्रवणं). Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da3. a1 Dn1. n1 Ds D2. 2 G6 चैतच् (for

श्रोत्रेण श्रवणं चैव चक्षुषा चैव दर्शनम् ॥ ८
जिह्वाया रसनं यच्च तदेव परिवर्जितम् ।
बुद्ध्या च व्यवसायेन ब्रह्मचर्यमकल्मषम् ॥ ९
सम्यग्बुद्धिर्ब्रह्मलोकं प्राप्नुयान्मध्यमः सुरान् ।
द्विजाय्यो जायते विद्वान्कन्यसीं वृत्तिमास्थितः ॥ १०
सुदुष्करं ब्रह्मचर्यमुपायं तत्र मे शृणु ।
संप्रवृत्तमुदीर्णं च निगृहीयाद्विजो मनः ॥ ११

चैव). — ^a) M1 चापि; M7 [अ]पि न (for चैव).
Dr T G1-3.6 Ms.6 चक्षुषा चाप्यदर्शनं. — After 8,
Ś1 K1.2.4 ins.;

593* त्वचा च स्पर्शनं यच्च नासया घ्राणमेव च ।

[K2 त्वया (for त्वचा). K1 यश्च (for यच्च).]

9 K7 D4.9 om. 9^{ab} (cf. v. 1. 8). — ^a) K1
जिह्वाया. K1.4 यश्च (for यच्च). V1 Bo.6-9 Das.44
Dn1.n4 Ds D2.3.5-8 T G1-3.6 M1.5-7 वाक्संभाषाप्र
वृत्तं यत् (Dr T G1-3.6 'प्रवृत्ता च; M7 'निमित्तं च).
— ^b) K6 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.n4 Ds D2.3.5.6.8
M1.5-7 तन्मनः; Dr G1.2 सर्वतः; T G8.6 यन्मनः
(for तदेव). V1 परिकीर्तितं; G8 M7 'वर्जितः (M7
'जैतं). — 9^{ad} is partly damaged in Br. — ^c)
K6 Dn1 D2.3.8 बुद्ध्या चाध्यवसायीत (K6 'धेत; Ds
'यी च; K7 बुद्ध्या वा व्यवसायी च; V1 Bo.6.7.8
(marg.).9 Das.44 Dn1 D2.3.5.9 बुद्ध्या चाध्यवसायी
च (Bs [orig.] 'यं च); Ds Dr T G1-3.6 M1.5-7
बुद्ध्या चाध्य (Ds M1.5-7 'ज्ञानाध्य)वसायश्च. — ^d) Ś1
K1.2.4 अकल्मषम् (for 'कल्मषम्).

10 ^a) K1 Dr G1 -बुद्धिः; Das.44 -बुद्धिर् (for
-बुद्धिर्). — ^b) K6 जीयते; D4 जायेत (for जायते).
— ^d) Ś1 कनिशी; K1.2.4 कनिषा (K1 'ष्ठा); K7
D4.9 न निषा; Dr T1 G1-3.6 राजसी; T2 M1
कन्यासी (T2 'सि); M6 संन्यासी (for कन्यासी). Ś1
K1.3 Br D6 T1 G8 आश्रितः (G8 'ता; (for आस्थि-
तः). ☞ Cv: (reading संन्यासी): सम्यक्सर्वं न्यस्य-
तीति संन्यासी । तां वृत्तिमास्थित इति योजना । ☞

11 ^b) Ds1 अन्नः; Ds तं च (for तत्र). V1 तदु-
पायं च मे शृणु. — ^c) K7 संप्रवर्तम्; Bs.7.8 (marg.).9
Ds1 'सीसम् (for 'वृत्तम्). K1 संप्रवृत्ति सुदीर्णा य (sic);
Ds संप्रवृत्तमुदीर्णव. — ^d) Bo.6-9 Das.44 Dn1.n4 Ds
D2.3 द्विजो रजः; Ds M1.7 (inf. lin.) द्विजोत्तमः;
Ds बियो रजः (for द्विजो मवः). Ś1 K1.2.4 गृहीया-

योषितां न कथाः श्राव्या न निरीक्ष्या निरम्बराः ।
कदाचिद्दर्शनादासां दुर्बलानाविशेद्रजः ॥ १२
रागोत्पत्तौ चरेत्कुच्छ्रमहस्त्रिः प्रविशेदपः ।
मग्नः स्वप्ने च मनसा त्रिजपेदधमर्षणम् ॥ १३
पाप्मानं निर्दहेदेवमन्तर्भूतं रजोमयम् ।
ज्ञानयुक्तेन मनसा संततेन विचक्षणः ॥ १४
कुणपामेध्यसंयुक्तं यद्वदच्छिद्रबन्धनम् ।

द्विचलं मनः; K7 D4.5.9 गृहीयाद्विजसत्तमः.

12 ^a) Bo.6-9 Das.44 Dn1.n4 Ds Ds 6.8 योषितो
(for 'तो). K2.7 V1 Bo 6.7.9 Das.44 Dn1.n4 Ds
D2-9 T1 G1-3.6 M1.5-7 कथा (for कथाः). K7 D4.9
गाथा (for श्राव्या). — ^b) K7 निरीक्षा. Das1 निरम्बरा;
G8 दिगम्बराः. — ^c) K7 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.n4
Ds D2.3.5-8 T G1-3.6 M1.5.7 कथंचिद् (for कदा').
Ms कथंचिद्दर्शने तासां. — ^d) Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo
Das.44 Dn1 D2.3.8 T2 दुर्बला (Das 'लंभा)नां विशे-
द्रजः (Ś1 K1.2.4 'सः).

13 ^a) V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1.n4 Ds D2.3.6.8
रागोत्पन्नश्च (for 'रपत्तौ). D4 चरेत् (for च'). — ^b)
Bo Dn1 अहस्त्रिः; Bs.7.8 (marg. as in text) Das.44
Dr अह्ना त्रिः; Dn1 Ds महार्तिः; G1 M1 अह्नस्त्री; Cnp
'स्त्रिः (as in text). ☞ Cn: महार्तिः शुक्रवृज्जात्यन्तं
पीडितः । ☞ — ^c) K1 मग्नः; V1 मग्नः (for मग्नः).
Ds स्वप्नेच; Dr T1 G8.6 स्वप्नेव; T2 G1.3 Ms (inf.
lin. as in text).6.7 स्वप्नेव (for स्वप्ने च). Bo
(marg. as in text).7.8 (marg. as in text).9 तमसा
(for मनसा). — ^d) K6 निर्वेदः; K6 त्रिज' (for
त्रिजं). ☞ Cs: अधमर्षणम् । अधमर्षणाकयेन अविणा रष्टं,
मृतं च सत्यं च (Bv. 10. 190) इत्यादिकम् । ☞

14 ^b) Bo.7.9 Das Dn1.n4 Ds.8 M1 अंतर्भूतः (for
'भूतं). — K1 om. 14^a-15^b. — ^c) Ś1 K1.7 D4.9
रागः (for ज्ञान). ☞ Cn: रागयुक्तेनेत्यपपाठ । ☞
— ^d) Br D4 विचक्षणाः.

15 K1 om. 15^{ab} (cf. v. 1. 14). — ^b) Bs Dr T1
G1.2 यद्गद् (for यद्गद्). Ds1 Ds अविच्छिन्नः (for 'द्रः).
Ds om. बन्धनम्. Ś1 K1 यद्वच्छिद्रमन्तर्भूतं; Das
'द्विच्छिद्रमन्तर्भूतं. — ^c) Ś1 K1.2.4 एव गतं; Dr T G1.
2.8 देहगतिः; G8 'विधि (for 'गतं). — ^d) K6 om.
(hapl.) from रमान् up to विद्या (in 17^a). K6 Ds
आत्मनो (for आत्मानं). T2 कर्मानं (for 'बन्धनम्).

C. 12 777a
M. 12. 214. 15
K 12 216. 15

तद्देहगतं विद्यादात्मानं देहबन्धनम् ॥ १५
वातपित्तकफात्रकं त्वद्भासं स्नायुमस्थि च ।
मज्जां चैव सिराजालैस्तर्पयन्ति रसा नृणाम् ॥ १६
दश विद्याद्वमन्योऽत्र पञ्चेन्द्रियगुणावहाः ।
यामिः सूक्ष्माः प्रतायन्ते धमन्योऽन्याः सहस्रशः ॥ १७
एवमेताः सिरानद्यो रसोदा देहसागरम् ।
तर्पयन्ति यथाकालमापगा इव सागरम् ॥ १८

— After 15, Kumbh. ed. ins. :

594* अमेध्यपूर्णं यद्भाण्डं श्लेष्मान्तकलिलावृतम् ।
नेच्छते वीक्षितुं भाण्डं कुतः स्मष्टुं प्रवर्तते ।
देहभाण्डं मलैः पूर्णं बहिः स्वेदजलावृतम् ।
बीभत्सं नरनारीणां ज्ञानिनं नरकं मतम् ।
छिद्रकुम्भो यथा ज्ञातं सृजते तद्वत् दृढम् । [5]
अन्तःस्थं जलं तद्वज्जलं देहेषु देहिनाम् ।
श्लेष्माशुमूत्रकलिलं पुरीषं शुक्लमेव च ।
कफजालविनिर्यासः सरसश्चित्तमुच्चय ।

16 Ks om. 16 (cf. v. l. 15). — ^a) V1 वातं
पित्तं. K1 -कफात्रकं; K7 V1 -कफं रक्तं; Dn1 Ds Ds
-कफाद्रक्तं; Ds -कफेद्रक्तं; D7 -कफासकं; T G1-2. 6
M1. 5-1 -कफा रक्तं (for -कफात्रकं). — ^b) M1 त्वद्भासं.
Ks. 7 Br-9 Das D2-2. 7-9 T G2. 2. 6 M1. 5-1 स्नायु चा-
(D2. 2 वा)स्थि; V1 Bs Ds2 Ds स्नायुरस्थि; Ds4
'धारि' (for 'मस्थि'). — ^c) K7 Bs Ds. 9 मज्जां च;
V1 D7 T G1-2. 6 M1. 5-1 मज्जा चैव; Bo Ds. 6 मज्जां
देह-; Bs. 3 (marg.) 9 मज्जामेद-; Br Ds Ds मज्जा-
देह- (D2 'हं'); Das. 44 Dn1. 24 Ds. 3 मज्जां देहं (Dn1
'हं') (for मज्जां चैव). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1.
24 Ds D1-2. 6. 9 शिराजालैस् (for सिरा'). — ^d) D7
T G1-2. 6 Ms-7 रसं (for रसा).

17 Ks om. up to विद्या (cf. v. l. 15). — ^a)
D7 T2 G6 विद्यायै (T2 'यै')मन्यो. K7 विद्याद् (for
वि'). — ^b) K1 गुणावहाः; Dn4 'बलाः' (for 'वहा:').
— ^c) K7 Ds ताम्य; Bs. 7. 8 (marg. as in text.) 9
Das यत्र; D4 तान्याः; Ds याम्यः (for यामिः). K1
सूक्ष्माः; K7 Ds सूक्ष्मा. Ks. 7 Bo Ds2 D2-7 G1 प्रजा-
यन्ते; Dn1 प्रती' (for प्रता'). — ^d) T2 G1 यमन्यो
(for य'). K1 [s]न्यः.

18 ^a) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. 24 Ds
D2-2. 6 शिराः; Ds शिरा- (for सिरा-). K7 G1 -नाड्यो

मध्ये च हृदयसैका सिरा त्वत्र मनोवहा ।
शुक्रं संकल्पजं नृणां सर्वगात्रैर्विमुञ्चति ॥ १९
सर्वगात्रप्रतायिन्यस्तस्या ह्यनुगताः सिराः ।
नेत्रयोः प्रतिपद्यन्ते बहन्त्यस्तैजसं गुणम् ॥ २०
पयस्यन्तर्हितं सर्पिर्यद्वर्णिर्मध्यते खजैः ।
शुक्रं निर्मध्यते तद्देहसंकल्पजैः खजैः ॥ २१
स्वप्नेऽप्येवं यथाभ्येति मनःसंकल्पजं रजः ।

(for -नद्यो). — ^b) K7 Das Ds. 9 रसादा (for रसोदा).
G1 देश- (for देह-). — Bo om. (hapl.) 18^{ed}.

19 ^a) K2 D4 G1. 2 हृदयसैका; Ms. 6 'स्यैक' (Ms
'कं'). — ^b) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. 24 Ds
D2-2. 6 शिरा (Ds 'रस'); Ds शिरा (for सिरा). Ks
V1 Bo. 6. 7 Dn1. 24 Ds D2. 2. 6-8 T G1-2. 6 तत्र (for
त्वत्र). Ś1 K1. 2 मनोगता; Bo 'वहाः' (for 'वहा').
— ^c) K7 Ds2 D4. 7 T G1-2. 6 M1 5-1 शुक्रं (for
शुक्रं). Ds om. (hapl.) from नृणां up to स्पर्शजं
(in 22°). Some MSS. नृणां. — ^d) D7 T1 G1-2. 6
सर्वगात्रै (for 'गात्रैर्'). Das. 44 विमुञ्चते; G1 विशंचति
(sic).

20 Ds om. 20 (cf. v. l. 19). — ^a) Ks Das
Ds Ds. 6 -प्रतायिन्यस्य; G1 -प्रदायि' (for -प्रतायि').
— ^b) Ś1 K1. 2 तस्य; Ms. 6 तस्या (for तस्या). (Ds. 6
मिथगतः (for ह्यनु). Ks. 6. 7 V1 Bo. 7-9 Das. 44
Dn1. 24 Ds D2. 2. 6 शिराः; Ds शिरा- (for सिरा-).
— ^d) K2. 6 वह (Ks 'हं')तस् (for वहन्त्यस्य). D4 तेजसं.

21 Ds om. 21 (cf. v. l. 19). — ^a) Bo (marg.
as in text) 7. 9 अंतर्गतं (for 'हितं'). — ^b) G1 यद्यन्
(for यद्वन्). K1 गुणैः (for खजैः). ☞ Ca. n. 8: खजैः
मन्यनदृष्टैः । ☞ — K7 Das om. (hapl.) 21^{ed}. Ds
reads 21^{ed} on marg. sec. m. — ^c) D7 T G1-2. 6
M1. 5-1 शुक्रं (for शुक्रं). — ^d) Ś1 K2 T2 M7 देहे;
Bo देहं (for देह-). Ks -संकल्पजैः; M1 -संस्पृक्षजैः (for
-संकल्पजैः). Das om. खजैः.

22 Ds om. up to स्पर्शजं (cf. v. l. 19). 22^{ed} is
partly damaged in Br. — ^a) K7 [s]त्येव; Bo. 6.
2. 9 Dn4 Ds2 D2. 2. 6 ह्येवं; Ds1 [s]त्येवं; Ds2
[s]त्येवं; Ds ह्येवं (for स्त्वेवं). Ś1 K1. 2. 4 V1
D4. 6 M1. 7 तथा; Ms. 6 तथा (for यथा). Gs. 6
ह्येति; M7 (sup. lin.) [अ]त्येति (for [अ]भ्येति).
— ^b) Ś1 K2. 4 मनःसंकल्परजकः; K1 'स्पर्शजकः'; D7

शुक्रमस्पर्शजं देहात्सृजन्त्यस्य मनोवहा ॥ २२
महर्षिर्भगवानत्रिवेदं तच्छुक्रसंभवम् ।
त्रिवीजमिन्द्रदैवत्यं तस्मादिन्द्रियमुच्यते ॥ २३
ये वै शुक्रगतिं विद्युर्भूतसंस्कारिकाम् ।
विरागा दग्धदोषास्ते नामुयुर्देहसंभवम् ॥ २४
गुणानां साम्यमागम्य मनसैव मनोवहम् ।

T G1-3.6 'ल्पजैर्द्वि' (T: 'वह्नि' ज. — °) Ds2 17 T
G1-3.6 M1.5-7 शुक्रम् (for शुक्रम्). K4.6.7 V1 Bo.
6.7.8 (marg. as in text) 9 Das. as Dn1. n1 Ds D2.
3.6 संस्पर्शजं; D4.5 संस्पर्शजं (for अस्प). — °) Ś1
K2 सृजति; K1 सृजति; K4 Br Das Dn1 D2.6.7
T2 G1.2.6 M1.5-7 सृजति (for सृजन्ती). Ś1 K1.2
मनोजवा; K6 V1 Bo.6.8.9 Das. as Ds D2.5.8 T1
G8 'वहा'; D7 'वहात्' (for 'वहा'). K7 D4.9 सृजं
त्यश्च मनोवहाः.

23 °) T1 अत्र (for अत्रि). — °) T1 वेदं (for
वेद). D7 T G2.2.6 M1.5-7 शुक्रं (for शुक्र). K2
Dn4 D6 'संभवः'. — D6 om. (hapl.) 23°-24°. — °)
K6.7 D4.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 नृवीजम् (for त्रि).
Das 'दैवस्यैस्'; G1.2 M7 'दैवस्यैस्'.

24 D6 om. 24 (of. v. 1. 23). — °) D7 T
G1-3.6 M1.5-7 शुक्रं (for शुक्र). K1 गतं (for
गतिं). K2 विद्वन् (for विद्वन्). — °) K1 रूपं (for
भूतं). K1 संस्कारं; K2 संस्रहः; K6 संस्कारं; Bo.6
(marg. as in text). 7.8 (marg. as in text) Das
संसारः; D7 T G1-3.6 M1.5-7 संसारं (for संस्कारं).
Das G2 कारिकं (for कारिकाम्). — °) Ś1 K1.2 Dn4
विरागः; K7 D4.9 G8.6 विरागाद् (for गा). Ś1
K1.2 देहात्; G2 दोषस् (for दोषात्).

25 25^{ab} is partly damaged in Br. — °) V1
Bo.6-9 Das. as Dn4 Ds D2.5.8 आगम्य; D7 T G2.6
M5.9 आवा (T1 'सा') च; G1.2 आपच; M1.7 उपवाच
(for आगम्य). — °) Ds D7 T G1-3.6 M1.5-7 मन-
स्येव (for 'सैव'). K6 मनोवहा; K7 B2 (marg.)
Das D4.9 मनो वहन्; D7 T G1-3.6 M1.5-7 मनो
दधत् (for मनोवहम्). — °) K7 D4.9 वहन् (for
देह). K1.2.4 V1 Bo.6-9 Das. as Dn1. n4 Ds D2.2.
5-8 कर्मा (for कर्म). D6 उदत् (for उदत्). — °)
B6 विमुञ्चति.

26 °) B2 (marg as in text). 7.8 (marg. as in

देहकर्म सुदन्प्राणानन्तकाले विमुच्यते ॥ २५
भविता मनसो ज्ञानं मन एव प्रतायते ।
ज्योतिष्मद्विरजो दिव्यमत्र सिद्धं महात्मनाम् ॥ २६
तस्मात्तदविधाताय कर्म कुर्यादकल्मषम् ।
रजस्तमश्च हित्वेह न तिर्यग्गतिमाप्नुयात् ॥ २७
तरुणाधिगतं ज्ञानं जरादुर्वलतां गतम् ।

text). 9 सविता (for भ). Ds मनसि (for 'सो').
— °) K7 D4.9 तत; M1.5-7 अत (for मन). Ś1
K1.2.4 D4.9 एतत् (for एव). K4 प्रतायते; K6.7
V1 Bo.6.7.8 (marg as in text). 9 Das. as Dn1. n4
Ds2 D2-3.6-9 T1 G1-3.6 प्रजायते; Ds1 Ds प्रती
(for प्रता). — °) K7 D4.9 ज्योतिमद् (for 'स्मद्').
Ś1 K1 देव्यम्; K2 दे*म्; K4 देव्य; K6.7 V1
Bo.6-9 Das. as Dn1. n4 D2.2.5.6.8 नित्यं; D7 T1 G8.6
M7 दिव्यं (for दिव्यम्). — °) Ś1 K1.2 B2 (marg.
as in text) G1.2 M1.5.6 अत्र सिद्धिः; K4.6.7 V1
Bo.6-8 Das Dn1. n4 Ds1 D2-3.6-9 मंत्रसिद्धं (K6 D7
'द्वि'); B2 Das Ds2 (marg.) Ds मनसिद्धं (B2 'द्वि');
T G2.6 M7 मंत्रसिद्धिः (for अत्र सिद्धं). K1 महा-
त्मनः.

27 °) B7 तु (for तद्). K6 V1 Das Dn1. n4
Ds D2.2.5.6.8 अभिधाताय; B2 उप; B7 परि (for
अवि). Das तस्मादत्र विधाताय. — °) Ś1 K1.2.4
अकल्पनं; Bo D2.2.6 T2 अकल्पमयः (T2 'वा'). — °)
Ś1 K1.2.4 D7 T1 G1.2 हित्वेव; V1 हित्वेव; G6
भित्वेव; M1 हित्वेह (for हित्वेह). — °) K6.7 Dn1
D4.2.9 यथेष्टा (for न तिर्यग्). Ś1 K1.2.4 ब्राह्मी गति-
मवाप्नु (K1.2 'सामु') यात्; V1 G2 तिर्यग्गतिमवाप्नुयात्.

28 °) Ś1 K6.7 D4.9 तारुण्ये (Ś1 'जा') धिगतं (K6
'त'); K1 तारुण्याधिगतिं; D6 तारुण्ये विगतः. K6
Ds ज्ञानो (for ज्ञानं). — °) M7 रजो (for जरा).
K6 Br Ds गतः (for गतम्). — °) Hypermetrio.
K4.5.7 Bo.6-9 Das. as Dn1. n4 Ds D2-3.6.8 M5.9
विपक्वः; D7 G2 परिपक्वो (G2 'क') (for परिपक्व). K7
Das D7 G2 बुद्धिः; M5.6 बुद्धेः (for बुद्धिः). G1
परिपक्वादि कालेन. — After 28, Kumbh. ed. ins.:

595* एवं पुत्रकलत्रेषु जातिमयन्धिवन्धुषु ।
आदत्ते हृदये कामं व्याधाध्यादिभिरभिमुत ।
यतस्ततः परिपतन्नविन्दन्मुखमप्यवि ।
बहुदुःखसमापन्नः पञ्चाक्षिर्वेदमारथितः ।

C. 12. 7791
B. 12. 214. 28
K. 12. 216. 33

C. 12. 7791
B. 12. 214. 28
K. 12. 216. 33

परिपक्वबुद्धिः कालेन आदत्ते मानसं बलम् ॥ २८
सुदुर्गमिव पन्थानमतीत्य गुणबन्धनम् ।

यदा पश्येत्तदा दोषानतीत्यामृतमश्नुते ॥ २९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्ताधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०७ ॥

२०८

गुरुवाच ।

दुरन्तेष्विन्द्रियार्थेषु सक्ताः सीदन्ति जन्तवः ।
ये त्वसक्ता महात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १
जन्ममृत्युजरादुःखैर्व्याधिभिर्मनसः क्लमैः ।
दृष्ट्वेवं संततं लोकं घटेन्मोक्षाय बुद्धिमान् ॥ २

ज्ञानवृक्षं समाश्रित्य पश्चाच्चिद्वृत्तिमश्नुते । [5]

29 *) K₇ सुदुर्गमिम् (hypermetric); B₈ सुदुर्गम् (for सु). D₁ T G₁₋₃. 6 M₆ इह (for इव). — ^b) D₁ T G₁₋₃. 6 आश्रित्य (for अतीत्य). B₆. 6 (marg. as in text) D₂. 2. 4. 6 Dr T G₁₋₃. 6 वर्धनं (for बन्धनम्). — ^c) K₇ B₈ तथा (for तदा). D₄ लोकान् (for दोषान्). K₆ V₁ B₆. 6. 7. 8 (marg. as in text) D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 T G₁₋₃. 6 M₁. 5-7 यथा पश्येत्तथा दोषान्. — ^d) M₆ अनीत्य (for अतीत्य). V₁ अश्रुयात् (for अश्नुते).

Colophon om. in K₇ D₄. 9 (K₂. 5 B₁₋₅ D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 M₂₋₃ absent). — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6 B₆. 6-8 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 T G₁. 2. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ B₆. 6. 8. 9 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 G₂ बाष्पेयध्यात्मः; M₁. 7 'ध्यात्मे शुक्लसंभवोपदेशः; M₆. 6 'ध्यात्मे ज्ञानाद्युपायः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ D₄ D₂ G₁ 40; D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 M₄. 6 41; D₈ M₁. 7 39; T₂ G₂ 55. — Sloka no.: D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ 29; D₈ 26.

208

1 Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₆. 6-8 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 G₂ M₁. 7 भीष्म (for गुरु). — ^b) D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 सक्ताः; D₇ सताः; G₂ सक्तः (for सक्ताः). D₂. 2. 4. 6 ते जनाः (for जन्तवः).

वाङ्मनोभ्यां शरीरेण शुचिः स्यादनहंकृतः ।

प्रशान्तो ज्ञानवान्भिक्षुर्निरपेक्षश्चेत्सुखम् ॥ ३

अथ वा मनसः सङ्गं पश्येद्भूतानुकम्पया ।

अत्राप्युपेक्षां कुर्वीत ज्ञात्वा कर्मफलं जगत् ॥ ४

यत्कृतं प्राक्शुभं कर्म पापं वा तदुपाश्रुते ।

2 *) G₂ om. मृत्युजरा. — ^b) K₄. 6 V₁ B₆. 6. 8 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 मानसः; D₇ T₁ G₁. 2. 6 मनसः (for 'सः'). D₂. 2. 4. 6 C₈ क्रमैः (for क्लमैः). — ^c) K₄ V₁ B₆. 6-8 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 T₁ इष्टैव (V₁ B₇. 8 D₂. 2. 4. 6 D₇ T₁ 'वं'); G₁ इष्टैतः; (G₂ इष्टैः; G₂. 6 इष्टैमं (for इष्टैमं). Ś₁ K₁. 2. 6 सततं (for सं). G₁ लोके (for लोकं). — ^d) D₇ वदन्; T₁ G₁ वदन् (for वटेन्).

3 *) D₂. 2. 4. 6 M₇ शुचि (for शुचिः). B₈ अनहंकृताः. — ^c) K₇ D₈ प्रशान्ते; D₂. 2. 4. 6 प्रशान्तो (for प्रशान्तो). V₁ मानवान्; M₁ ध्यानं (for ज्ञानं). D₇ T₁ G₁ चक्षुर् (for भिक्षुर्). — ^d) B₈ (marg. as in text) D₂. 2. 4. 6 महीं (for सुखम्). ☞ Ca. 8: निरपेक्षः समतारहितः । ☞ — After 3, Kumbh. ed. Cv ind.:

596* वशा मोक्षवर्ता पाशास्तासां रूपं प्रदर्शकम् ।

दुर्ग्रहं पश्यमानोऽपि मन्यते मोहितस्तदा ।

एवं पश्यन्तमात्मानमनुध्यातं हि बन्धुषु ।

अथवात्वेन जानामि भेदरूपेण संस्थितम् ।

[(L. 3) Cv पश्यन्तम् (for पश्यन्तम्).]

4 *) ☞ Cv: मनसः सङ्गं, भूतादिकम् । ☞ — ^b) K₆ B₆. 6. 8. 9 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 पश्यन् (for पश्येद्). — ^c) K₄. 6 B₆. 6-8 D₂. 2. 4. 6 D₁. 1. 4. 6 D₈ D₂. 2. 5. 6. 8 तत्र (for अत्र). D₂. 2. 4. 6 उपेक्षा. D₈ कुर्वीत; M₇ कुरुते (for कुर्वीत). ☞ Ca: यावच्छिष्यावबोधमेव कृपां कृत्वा तत् उपेक्षया वर्तितव्यम् । परमात्मचिन्तनप्रती-

तस्माच्छुभानि कर्माणि कुर्याद्वागबुद्धिकर्मभिः ॥ ५
अहिंसा सत्यवचनं सर्वभूतेषु चार्जवम् ।
क्षमा चैवाप्रमादश्च यस्मै तं सुखी भवेत् ॥ ६
यश्चैनं परमं धर्मं सर्वभूतसुखावहम् ।
दुःखान्निःसरणं वेद स तत्त्वज्ञः सुखी भवेत् ॥ ७

तस्मात्समाहितं बुद्ध्या मनो भूतेषु धारयेत् ।
नापध्यायेन्न स्पृहयेन्नाबद्धं चिन्तयेदसत् ॥ ८
अवाग्योगप्रयोगेण मनोज्ञं संप्रवर्तते ।
विवक्षता वा सदाक्यं धर्मं सूक्ष्ममवेक्षता ।
सत्यां वाचमहिंसां च वदेदनपवादिनीम् ॥ ९

C. 12. 7603
B. 11. 215 10
K. 12. 217. 14

पत्वात्कृपायाः । ॐ — ^d) K₁ D₂. 4. 5. 9 ज्ञान- (for ज्ञात्वा). Dr T G₁-2. 5 वचनं; M₂. 5 परं (for फलं).

5 ^a) K₄. 6. 7 V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₂ D₂-3. 8 9 स्यात् (for प्राक्). — ^b) Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 पापं वा यदि वाधुते (Bo. 7. 9 D₂. 3. 4 वाधुते; D₂ वा कृतं; B₂ (marg.) पापं वा तद्वाधुते. — ^d) K₁ V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₂. 3. 4 G₁-3. 8 M₁. 1 वा (for वाग्-).

6 With 6^{ab}, cf. 3. 198. 69^{ab}; B. 13. 141. 25^{ab}. — ^b) K₅ अर्जवं (for चा*). — ^c) K₁ क्षमा; K₄ क्षमश्च (for क्षमा). Dr T₁ G₁-2. 5 दया (for चैव). D₂ [अ]प्रसादश्च (for [अ]प्रसा*). — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

597* अनक्षसाध्यं तद्वद्वा निर्मलं जगतः परम् ।
स्वात्मप्रकाशमप्राप्तमहेतुकमचञ्चलम् ।
विवेकज्ञानवाचिस्थो ह्याशुरूपेण संस्थितः ।
वैकारिकात्परदयेते गैरिके मधुधारवत् ।

[(L. 3) ॐ Cv: विवेकज्ञानवाग्मिश्रः (for the prior half). Cv: मिश्रः सर्वजगद्व्याप्तः । आशु, आ समन्तात् शु सुखशीलं रूपं तेन । ॐ]

— After 6, V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 read 8^{ab} (V₁ Bo. 6-9 D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 for the first time, repeating it in its proper place).

7 K₁. 4. 5 D₂ om. (hapl.) 7; Ś₁ reads it on marg. — ^a) Ś₁ K₁ B₂ (marg.) D₂ यक्षेमं; M₁ यक्षैतं (for नं). K₁ (marg.) वेद (for धर्म). — ^c) K₁ V₁ B₂-9 D₂. 3. 4 D₂. 3. 4 D₂. 3. 4 दुःख- (for दुःखान्). Dr T₁ G₁. 2 निवारणं; G₂. 6 निःसारणं (for निःस*). — ^d) V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₂. 3. 8 9 सर्वज्ञः स; D₂ स सर्वज्ञः; Dr T₁ G₁. 2 तत्त्वज्ञः स (by transp.); G₂. 6 तत्त्वविस्त.

8 D₂. 3. 4 D₂ read 8^{ab} after 6, while V₁ Bo. 6-9 D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 read it for the first time after 6. — ^a) Dr T₁ G₁-2. 5 तस्मात्समाहितो भूत्वा. — ^b) B₂-9 (all second time) धारयन् (for 'येत्').

— ^c) Dr T₁ G₁-2. 5 नापध्यायेन् (for नाप*). ॐ Cs: नापध्यायेत् दुष्टेन मनसा भूतानि न पश्येत् । ॐ — ^d) K₅ V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂ D₂. 3. 8 9 न (D₂. 3 ना) बुद्ध्या; D₂ नाबलं (for नाबद्धं). Dr T₁ G₁. 2 नाबलं (T₁ 'द्धं' चित्तयेत वै (Dr G₁ 'ये तव'). ॐ Ca: अबद्धं असंबद्धं निरर्थकम् ॥ Cn: स्वस्यायोग्यम् । ॐ

9 K₅ D₁ read 9^{ab} twice. — ^a) K₁. 2. 4 अवाग्योग-; K₅ D₁ (both first time) Dr T₂ G₁-2. 5 M₁. 1-7 अवाग्योग- (T₂ G₁. 5 M₂ 'वे; M₁ 'व'); K₅ (second time). 7 Bo D₁ (second time). n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 Cnp वाचामोघ-; B₁ सुरागाधा-; D₂. 3. 4 अवागोघ-; D₂. 3 अवाग्योग-; D₂ सदा योग-; T₁ तथा मोघे; Cnp (also) अवागोघ- (for अवाग्योग-). Ś₁ K₂. 4 Bo. 7 D₂. 3. 8 9 -प्रयोगेन; K₁ -प्रणेन; K₅ (both times) D₁ (second time) Dr T G₁-2. 5 M₁. 1-7 प्रयत्नेन; D₂. 3 Cnp -प्रयासेन (for -प्रयोगेन). V₁ Bo. 3. 9 अवागो मोघयोगेन. ॐ Ca: वागयोगो बहुजडप-नम् । तद्विपरीतेन मितवाक्ययोगेन ॥मनोज्ञं निर्वाणम् ॥ Cn: अवागोघप्रयोगेनेति पाठे, वागिति वागादीन्द्रियव्यापारो लक्ष्यते । ओघ इति 'स्वयमेव ज्ञानाव्यापितपरिणामो भविष्यति, किमुत्तमनया' इत्युपदेशे वा श्रेयोबुद्धिः सा कालाव्याप्ता वृष्टिरोषवाद्यर्थः । तदुभयं यत्र नास्ति तादृशो यम-नियमादीनां योगाज्ञानां प्रयोगश्चेन ।) K₅ (second time) V₁ Bo. 6-9 D₂. 3. 4 D₁ (second time). n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 तत्; K₁ स* (for स*). K₅ D₁ (both first time) Dr T G₁-2. 5 M₁. 1-7 मनो ज्ञाने (M₁. 1 'नं' प्रवर्तते K₅ D₁ M₂. 6 निवेक्ष-; T₂ प्रवर्धयेत्. — Dr T₂ G₁. 2 M₂. 6 read, T₁ G₁. 5 repeat, 9^{ab} after 10^{ab}. — ^c) K₅ D₂ विवक्षितं; B₂ (marg.) 'क्षितो; G₁ 'क्षिता (for 'क्षता). K₂. 5 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 3. 4 D₁. n₄ D₂ D₂. 3. 8 9 च; Dr T₁ (second time) G₁-2. 5 (last two second time) हि (for वा). Ś₁ K₁. 2 B₂ Dr T₁ (second time). 2 G₁. 2 2. 5 (last two second time) सद्वाक्यं; K₅ V₁ Bo. 3. 8 D₂. 3. 4 D₂. 3. 8 9 सद्वाक्यं (for स*). T₁ G₁. 5 (all first time) विवेचयित्वा सद्वाक्यं. — ^d) K₂. 1 B₂ D₁ T₁ G₁. 5

C. 12. 7803
B. 12. 215. 11
K. 12. 217. 15

कल्कापेतामपरुषामनृशंसामपैशुनाम् ।

ईदृगल्पं च वक्तव्यमविक्षिप्तेन चेतसा ॥ १०

वाक्प्रबुद्धो हि संरागाद्विरागाद्याहरेद्यदि ।

बुद्ध्या ह्यनिगृहीतेन मनसा कर्म तामसम् ।

रजोभूतैर्हि करणैः कर्मणा प्रतिपद्यते ॥ ११

(last three both times) M₁ धर्मसूक्ष्मम्; B₈ धर्म्यं सूक्ष्मम्; G_{1.2} परं धर्मम् (for धर्मं सूक्ष्मम्). K₂ अवैक्षता; K₈ B_{8.9} T₂ अवैक्ष (K₈ 'क्ष्य' तां; D₄ 'क्षत'; D₈ T₁ G_{1.2} (last three first time) 'क्ष्य' च; G₁ 'क्ष्यत' (for 'क्षता'). D₇ धर्मः पुनरवेक्ष्यतां. — ^a) B_{8.9} सखं (for सखां). D_{as} वाक्यम् (for वाचम्). Ś₁ K_{1.2.4} D_{4.6} अहिंसा (K₂ D₈ 'सां' (for अहिंसां). — ⁷) B_{8.7.8} (marg. as in text) अनुपपादि B₈ 'यि' नीं; D₇ T₁ G_{1-3.6} M_{1.5-7} अनपकारिणीं (for 'वादिनीम्').

10 D_{as} om. 10^{ab}. — ^a) B₈ (marg. as in text) T₁ कल्वा (T₁ 'ल्वा'पेताम्; D₇ कल्पो; M₁ अकल्काकाम्. K₁ D₇ अपुरुषाम् (for अप'). M₁ अकल्का मप्यपरुषाम्. ☞ Cn: कल्कापेतां शास्त्रेन हीनाम् । ☞ — ^b) D₇ G_{1.2} अनुशंस्याम्. K₁ 7 अपैशुनं. — After 10^{ab}, D₇ T₂ G_{1.2} M_{5.6} read and T₁ G_{1.2} repeat 9^{ab}. — ^d) B₈ (marg.) अविक्षिप्तेन; D₄ अविक्षिप्तेन (for अवि').

11 ^a) B₈ (marg.) M₁ Ca प्राक् (for वाक्-). K₄ प्रबुद्धो हि; K₈ प्रबोधनु; K₇ D_{4.9} प्रबोधस्य; B₇ D_{as} D_{1.2.4} D₈ D₈ प्रबुद्धो हि; B₈ (marg.) प्रबुद्धो हि; D_{4.7} प्रबोधेन; T₁ G_{1.2} प्रबोधान्ति; T₂ प्रसंगं हि; G_{1.2} M₁ प्रबोधं हि; M_{1.5.6} प्रबोधे (M₁ प्रबुद्धे) हि; Cp प्रबुद्धो हि (as in text). Ś₁ K_{1.2.4} यो रागाद्; K₈ V₁ B_{8.6.7.8} (marg. as in text). D_{as} D_{1.2.4} D₈ D_{2.3.6} संसा (D_{as} 'स्का'रो; K₇ संगादि; D₇ संरागान्; T₁ G_{1.2.6} संरोषाद् (for संरागाद्). ☞ Ca: प्राक् प्रबुद्धः प्रथमं प्रबुद्धः विरागो भूत्वा । वाक्प्रबुद्ध इति केचित्पठन्ति । व्याचक्षते च — प्रबुद्धं प्रबोधः तत्र वागेव लिङ्गमिति । तदशाब्दमसंगतम् । ☞ — ^b) D₇ विरागान्; T₁ G_{1.2.6} विरुद्धान् (for विरागाद्). D₈ आहरेद् (for 'द्या'). Ś₁ K₂ हृदि; D_{4.5.9} अपि (for यदि). — ^c) V₁ B_{8.9} ह्यनु; B₈₋₉ D_{as} D_{1.2.4} D₈ D_{2.3.6} Cp [अ]प्यनु (for ह्यनि). — ^d) B₈ तामयं; B₈ (marg. as in text) मानसं (for तामसम्). — ^e) K_{2.4} रजोऽतैर् (for 'भूतैर्'). K₈ D₈ तु (for हि). D_{as} D_{4.6} करणं; D₈ करणैः. — ⁷) K_{8.7} D_{4.5.9} राजसं; D_{1.2}

स दुःखं प्राप्य लोकेऽसिन्नकायोपपद्यते ।

तस्मान्मनोवाक्शरीरैराचरेद्द्वैर्यमात्मनः ॥ १२

प्रकीर्णमेषभारो हि यद्वद्धार्येत दस्युभिः ।

प्रतिलोमां दिशं बुद्धा संसारमबुधास्तथा ॥ १३

तानेव च यथा दस्युन्निष्ठा गच्छेच्छिवां दिशम् ।

n₄ T₂ G_{1.2} M₇ (sup. lin.) कर्मणि; D₇ T₁ G_{1.2} तत्क्षणं; M_{5.6} कर्मणि (for कर्मणा). D₈ प्रतिपाद्यते; G₈ प्रत्यपद्यते.

12 B₈ om. (hapl.) 12^{ab}; V₁ reads it on marg. — ^a) D₄ अदुःखं (for स दुःखं). D₇ T₁ G_{1-3.6} दुःखं प्राप्य च लोकेऽस्मिन्. — ^b) T₁ नरकं वा (for 'काय'). Ś₁ K_{1.2} प्रपद्यते (for [उ]प'). — ^c) D₇ T₁ G_{1.2.6} शरीरैर् (for 'ज्ञ'). — ^d) D₈ (marg. as in text). T₁ G_{1-3.6} धर्मम् (for धैर्यम्).

13 ^a) K₈ प्रकीर्णमिव; V₁ D_{as} D_{4.7} प्रकीर्ण एव; Ca प्रकीर्णमेष- (for प्रकीर्णमेष-). K_{8.7} V₁ B_{8.7} D_{as} D_{1.2.4} D₈ D_{2-3.6} T₂ Cn -भारं; G₂ -हारो (for -मारो). B_{8.8} (both marg. as in text) D_{as} T₁ (marg.) Cp प्रकीर्णमेषभारं (D_{as} 'वं' हि; T₁ G_{1.2} 8.6 प्रकीर्णमाषभा (G₁ 'हा'रो हि. ☞ Ca (reading प्रकीर्णमेष-): प्रकीर्णोऽतिबहुलो मोषस्य लोप्त्रस्य चोरितस्य भारः ॥ Cn: प्रकीर्णमेषः आमिषमित्यर्थः । भारम्, झीबल्ल-मार्यम् ॥ Cp (reading प्रकीर्णमिष-): प्रकीर्णः इत्यस्ततः क्षितः आमिषस्य लोभस्य वस्तुनो भारो मानविशेषो यत्र ॥ ☞ — D_{as} om. (hapl.) 13^{cd}. — ^a) D_{as} प्रतिलोमी (for 'लोमां). D_{as} दिशां. K₂ गता; D₈ बद्धा (for बुद्धा). ☞ Ca. 8: प्रतिलोमां चोरमहितामेव दिशम् । ☞ — ^d) K₇ V₁ D₇ T₁ G_{1-3.6} अबुधस्य (for 'बास'). Ś₁ K_{1.2} D_{as} D_{1.2.4} संसारोप्य (D_{as} D_{2.3.6} 'रो ह्य'बुधैस्तथा; K₄ समा-रोप्य बुधैस्तथा. — After 13, Kumbh. ed. ins.:

598* संसारमार्गमापन्न प्रतिलोमं विवर्जयेत् ।

14 ^a) Ś₁ (before corr. as in text) तेनैव; K_{2.6} D_{1.2.4} D_{8.6} त (D_{as} ता)मेव (for तामेव). D₈ om. च. Ś₁ (before corr. as in text) K_{1.2} यथा; B₈ तथा (for यथा). K_{1.2} दस्युः; K₈ V₁ B_{8.7.8} D_{1.2.4} D₈ D_{2.3.6} दस्युः (for दस्युन्). — ^b) K₇ क्षिप्ता. D_{as} *मां; D₇ T₁ G_{1-3.6} शुभां (for शिवां). B₈ दिशां. — ^{cd}) Ś₁ K_{1.2} -कार्माणि; D_{as} -कर्मान्; D₇ G₈ कर्मा (G₈ 'र्म' हि; G₁ -कर्मणि (for -कर्माणि). K_{8.7} D₈ D_{4.5.9} शुभं; D_{1.2} शिवं; D_{as} D_{2.3} स्वयं (for सुखम्).

तथा रजस्तमः कर्माण्युत्सृज्य प्राप्नुयात्सुखम् ॥ १४
 निःसंदिग्धमनीहो वै मुक्तः सर्वपरिग्रहैः ।
 विविक्तचारी लज्वाशी तपस्वी नियतेन्द्रियः ॥ १५
 ज्ञानदग्धपरिक्लेशः प्रयोगरतिरात्मवान् ।
 निष्प्रचारेण मनसा परं तदधिगच्छति ॥ १६
 धृतिमानात्मवान्बुद्धिं निगृहीयादसंशयम् ।
 मनो बुद्ध्या निगृहीयाद्विषयान्मनसात्मनः ॥ १७

15 ") Ś1 K1.2 निःसंदिग्धम् (for निःसंदिग्धम्). B8-9 अमोहो (for अनीहो). Ś1 K1.2.4 वा (for वै). D7 T1 G1-3.6 निःसंदिग्धमनोभावैर्. — ^b) Ś1 K1.2.4 मुक्तः सर्वपरिग्रहैः (K4 'हैः'). — ^c) B8 विमुक्त (for विविक्त). Ś1 K1.2 'सेवी; D4 -चारि; D4 corrupt (for -चारी). D81 लज्वाशां (for लज्वाशी). — ^d) K4 तपसैर् (for तपस्वी).

16 ") K7 D81 ज्ञानदग्धे (D81 'दग्धे') (for 'दग्ध-'). M7 -परिक्लेशं (for 'क्लेशः'). — ^b) K7 -मतिर; B8 (marg. as in text) D4.9 Cp (also as in text) -गतिर (for -रतिर). D8 चारमवान् (for आत्म). Ś1 K1.2 प्रयाति गतिमात्मवान्. ☞ Ca: प्रयोगरतिः प्रकृष्टयोगे अत्यर्थमासक्तः । ☞ G2.3.6 अग्नि- (for अग्नि-).

17 ") D7 T G1-3.6 M5.6 आत्मविद् (for 'वान्'). Ś1 K1.2.4 V1 B8.8 D8 D8.6 M1 बुद्धो; B8.7 D8.8 बुद्धौ (for बुद्धि). — ^b) Ś1 K1 न (for नि). D7 T1 G1-3.6 M6 असंशयः (for 'यम्'). — Ś1 reads 17^a-18^d on marg. — ^d) M5 विषयं (for 'यान्') T G6 मन आत्मना; M7 मानसात्मन (for 'मन'). D7 G1.2 विषयात्मानमात्मनः. — After 17, Kumbh. ed. Cv ins.:

599* योजयित्वा मनस्तत्र निश्चलं परमात्मनि ।
 योगाभिसंधियुक्त्य ब्रह्म तत्संप्रकाशते ।
 ऐकान्त्यं तदिदं विद्धि सर्ववस्त्वन्तरस्थितिः ।
 विशेषदीनं गृह्णन्ति विशेषां कारणाभिकाम् ।
 अथ वा न प्रभुस्तत्र परमात्मनि वर्तितुम् । [5]
 आगमितत्वं योगात्मा योगतन्त्रमुपक्रमेत् ।

18 Ś1 reads 18 on marg. — ^b) Ś1 K1 वक्षं (for वक्षे). — ^c) K6 D81 तत्; V1 B8.8 D8.8 D8.8 D8.8 सं; D8 तु (for ता). D8 D7 T G1-3.6 M1.5-7 प्रसीदंति (for प्रकाशन्ते). Ca. p: देवताः

निगृहीतेन्द्रियस्यास्य कुर्वाणस्य मनो वशे ।
 देवतास्ताः प्रकाशन्ते हृष्टा यान्ति तमीश्वरम् ॥ १८
 ताभिः संसक्तमनसो ब्रह्मवत्संप्रकाशते ।
 एतैश्चापगतैः सर्वैर्ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥ १९
 अथ वा न प्रवर्तेत योगतन्त्रैरुपक्रमेत् ।
 येन तन्त्रमयं तन्त्रं वृत्तिः स्यात्तत्तदाचरेत् ॥ २०
 कणपिण्याककुलमापशाकयावकसक्तवः ।

इन्द्रियाणि । संप्रकाशन्ते प्रकाशयन्ति (Cp प्रकाशं यान्ति) ॥
 Cs: देवताश्च ता महदङ्कारभूतमात्राद्यभिमानिन्यः शरीरस्थिता वेदितव्याः । ☞ — ^d) K1.2 वृष्टा; D4 हृष्टा (for हृष्टा). T1 G1.2 ईश्वराः.

19 ") K1 संमुक्तः; K6 B7 D81 D8.7 T G1-3.6 M1.5-7 संयुक्तः; B8 प्रसक्त (for संसक्त). — ^b) K4 B8.8 (marg.) D8 D81 न8 D2.7 T G1.3.6 M1.5-7 ब्रह्म तत् (for ब्रह्मवत्). — ^c) K6 D8 D8.7 T G1-3.6 M7 ज्ञानैश्; B8-9 D81 M1.5.6 स तैश् (for एतैश्). K6 D8 D8 चापगते (K6 'तः'); K7 D8.7.9 T G1-3.6 M1.5-7 चोपगते (K7 D8.9 'तैः'); B7.8 चार्थगतैः (for चाप'). K6 B8.8 (marg.) D8.8 D81 D8.7 T G1-3.6 M1.5-7 सर्वे (for सर्वैर्). — ^d) D81 ब्रह्मभूताय (for 'भूयाय').

20 ") K4 D8 प्रवर्तत; V1 B8.8-9 D8.8 D8.8 D8.8 प्रकाशते; G8.6 Cnp प्रकल्पेत (for प्रवर्तत). — ^b) K1 युग- (for योग-). Ś1 K1.2.4 D8 उपक्रमैः; D8 अपक्रमेत्; D81 उपा' (for उप'). ☞ Cv: तन्त्रैरुपायैः । ☞ — ^c) D8 D7 T G1-3.6 M1.5-7 Ca योग- (for येन). K6 D81 न8 तन्त्रयतस्; K7 D8.9 संप्रमयं (for तन्त्र'). V1 B8.8 D8.8 तन्त्रैर्; D8 तन्त्र; D8 तन्त्र- (for तन्त्र). ☞ Ca: योगतन्त्रैः अध्यात्मशास्त्रोदितैर्यमनियमादिभिः । ☞ — ^d) D8.8 बुद्धिः; D7 T1 G1-3.6 वृत्तं (for वृत्तिः). M1 यद्वृत्तं तत्तदाचरेत्; M8-7 प्रवृत्तं स्यात्तदाचरेत्. ☞ Cv: वृत्तिः जीवनीयाः । ☞

21 ") D7 T1 G8.6 गुल्माप- (for 'कुलमाप-'), K6.7 V1 B8.8-9 D8.8 D81 न8 D8 D8.8.8 M1.5-7 क(D8 च)णकुलमापपिण्याकः (D8 'के'). — 21^{bcd} is partly damaged in Br. — ^b) K4 -यावक; D81 -यावक- (for -यावक-). K7 B8.8 D81 D8.8 -शक्तवः (for -स'). D8 (also) -शिविकौदनः सक्तवः. ☞ Cs: सक्तवः इति द्वितीयार्थे प्रथमा ॥ Cv: क्षेत्रे अवहननादौ पतिता श्रीहृदादयः कणाः । कुलमापो वनमापः । ☞ — ^d) V1

G. 12. 7615
B. 12. 215. 22
K. 12. 217. 28

तथा मूलफलं भैक्षं पर्यायिणोपयोजयेत् ॥ २१
आहारं नियतं चैव देशे काले च सात्त्विकम् ।
तत्परीक्ष्यानुवर्तते यत्प्रवृत्त्यनुवर्तकम् ॥ २२
प्रवृत्तं नोपरुन्धेत शनैरग्निमिवेन्धयेत् ।
ज्ञानेन्धितं ततो ज्ञानमर्कवत्संप्रकाशते ॥ २३
ज्ञानाधिष्ठानमज्ञानं त्रील्लोकानधितिष्ठति ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०८ ॥

Bo. 9 Ds2 मूलं (for मूल-). Da4 D5 -फलैर् (for -फलं).
K6, 7 V1 Bo Da1 Dn1, n4 Ds Ds-6, 8, 9 G2 भैक्षं (for
भैक्षं). —^a) Ś1 K1 कल्पते; V1 -जायते (for -योज-
येत्). C2: पर्यायेण यथालाभमेपामेकतमेन । C2

22 ^a) V1 B6, 8, 9 Da8, a4 Dn1, n4 Ds Ds. 5, 7, 8 T
G1-3, 6 M1, 5-7 आहार- (for 'रं'). K6 V1 Bo. 6-9
Da8, a4 Dn1, n4 Ds Ds. 3, 5, 8 M1, 5-7 -नियमं; D7 T
G1-3, 6 M7 (also) -नियम (G1-3, 6 'मै')य (for नियतं).
—^b) V1 Bo Da8, a4 Dn4 T2 G6 देशकाले; D5 काल-
देशे; M5, 6 देशकालौ (for देशे काले). D7 T G1, 3, 6
M1, 5, 6 सात्त्विकः (M5 'कौ'). —^c) K7 Dn4 Ds2 परी-
क्षात् (for 'क्ष्यात्'). Da4 तत्परीक्षां न कुर्वीत. —^d)
Bo. 7, 8 Dn1, n4 Ds Ds. 3, 6, 8 तत् (for यत्). B8
(marg.) Da4 Ds प्रवृत्त्यानु; Cpp. C5 प्रवृत्त्यानु (for
'त्यनु'). K4 V1 Bo. 6, 7, 8 (marg. as in text), 9 Da4
Dn1, n4 Ds Ds. 3, 6, 8 -पूर्वकं; T1 -वर्तते (for -वर्तकम्).

23 ^a) Ś1 K1, 2, 4 प्रवृत्ति (for 'त्तं'). K6 Da8, a4
Ds Ds. 7 T G1-3, 6 M6-7 नोपरुं (K6 'सं')धीत; K7
D4, 9 'रुन्धेत (for 'रुन्धेत). C2: प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य
अनुवर्तकम्, नोपरुन्ध्यात् प्रत्युत वर्धयेत् । C2 —^b) Da4
हारम् (for शनैर्). V1 G1 M1 अग्निर् (for अग्निम्).
Ś1 K1, 2 इवेन्धयेत्. —^c) Ś1 K2, 6, 7 B6 Da. 9 M1
ज्ञानेधितं; K1 'धिते (sic); B7 ज्ञानं धितं; Ds
Ds. 8 T2 G2, 6 ज्ञानान्वितं; Ds, 7 ज्ञानाधीनं; T1 G1, 2
M6-7 ज्ञानेधि (G1 'धी')तं (for ज्ञानेन्धितं). V1 Bo. 6-9
Da8, a4 Dn1, a1 Ds Ds. 3, 6, 8 M1, 5, 6 तथा (for ततो).
—^d) D4 कर्म यत् (for अर्कवत्). M1 स्त्र- (for सं).

24 ^a) D7 T G1-3, 6 M7 ज्ञाना (G1 'न')धिष्ठितम्;
Cp 'धिष्ठानम् (as in text). Ds आज्ञानं. —^b) Da4
त्री; D7 T1 G1-3, 6 त्रि- (for त्रीर्ल). B7 अति-;
D4 अनु- (for अधि-). —^d)^d is damaged in B7.

विज्ञानानुगतं ज्ञानमज्ञानादपकृष्यते ॥ २४
पृथक्त्वात्संप्रयोगाच्च नास्त्रयुर्वेद शाश्वतम् ।
स तयोरपरवर्गज्ञो वीतरागो विमुच्यते ॥ २५
वयोतीतो जरामृत्युं जित्वा ब्रह्म सनातनम् ।
अमृतं तदवामोति यत्तदक्षरमव्ययम् ॥ २६

—^c) B6 -गता; G2 -हृतं (for -गतं). C2 Cp: विज्ञा-
नानुगतं शास्त्रानुप्राप्तम् । अथ वा विज्ञानेन दूरदर्शनादिना
योगलब्धेनानुगतं सहितम् । C2 —^d) K1 न ज्ञानाद्;
K6 V1 Bo. 6, 8, 9 Da8, a4 Dn1, n4 Ds Ds. 3, 6, 8
अज्ञानेन (for 'नाद्'). K7 D4, 9 अवकृष्यते; B6 M5, 6
अनु- (for अप-). B8 (marg.) प्रभूतमपकर्षति; Cp
अज्ञानमपकर्षति.

25 ^a) Ś1 K1, 2, 4 पृथक्च (for 'क्त्वात्'). K1, 4
संप्रयोगात्. C2: पृथक्त्वात् भेददर्शनात् । संप्रयोगात्
संप्रयोग्ये योगे प्रकर्षात् । C2 —^b) K7 Ds. 8, 9 न चासौ;
Dn4 T2 G2, 6 नामयुर; Ds नाशयुर; D7 नाशयुर;
C7 नामयुर (as in text). Ds शाश्वतं; M7 शाश्वत-
—^c) Da8, a4 अपवर्गार्थी; Cnp रूपवृत्तज्ञो (for अप-
वर्गज्ञो).

26 ^a) Ś1 K1, 2, 4 रजोतीतो; K6 Ds Cnp ततो
वीत-; K7 D4, 9 ततोतीत- (for वयोतीतो). K6
जरामृत्युर; K7 D4, 9 -जन्ममृत्युर (K7 'त्यु'); Ds -रजो-
मृत्युं (for जरामृत्यु). C2: वयोतीतः जितकालः । C2
—^b) K6, 7 D4, 9 ज्ञात्वा; D7 T1 G1-3, 6 त्यक्त्वा;
M5, 6 हित्वा (for जित्वा). —^d) B6 (marg. as in
text) शाश्वतम् (for अक्षरम्).

Colophon. V1 reads the colophon on marg.
—*Sub-parvan*: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6-9 Da8, a4
Dn1, n4 Ds Ds-4, 6-9 T G1-3, 6 M1, 5-7 मोक्षधर्म-
—*Adhy. name*: Ś1 K1, 2, 4, 6, 7 V1 Bo. 6-9 Da8, a4
Dn1 Ds Ds-6, 8, 9 चार्णवेयाध्यात्मं; M1, 7 'ध्यात्मे आहार-
नियमविधिः; M5, 6 'ध्यात्मे योगोपदेशः —*Adhy. no.*
(figures, words or both): B7 Dn1 D7 T1 G1, 3, 6
M5 42; Dn4 Ds2 41; Ds1 43; T2 G2 56;
M1, 6, 7 40. —*Sloka no.*: Da4 Dn4 27; Dn1
29; Ds 28.

२०९

गुरुत्वाच्च ।

निष्कल्मषं ब्रह्मचर्यमिच्छता चरितुं सदा ।

निद्रा सर्वात्मना त्याज्या स्वप्नदोषानवेक्षता ॥ १

स्वप्ने हि रजसा देही तमसा चामिभूयते ।

देहान्तरमिवापन्नश्चरत्यपगतस्मृतिः ॥ २

ज्ञानाभ्यासाजागरतो जिज्ञासार्थमनन्तरम् ।

विज्ञानामिनिवेशात् जागरत्यनिशं सदा ॥ ३

209

1 D₂. 9 om. the ref. Ś1 K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ B₀. 6-9
D₂. 24 D₁. 1 n₁ D₂ D₂. 2. 5. 6. 8 M₁. 7 भीष्म (for
गुरु). — ^a) K₁ D₄ निष्कल्मषं (D₄ 'ष-') (for
'लमष'). ☞ C₂: निष्कल्मषं, अन्तरायानुपहतम् ॥ C₁:
निष्कामम् ॥ C₂: रागानुपहतम् । ☞ — ^b) K₆ इच्छती;
D₂ इच्छामि (for इच्छता). K₁ M₆ चरितुं; D₄
वरितुं; D₇ T₁ G₁. 2 च परं (for चरितुं). — G₂ om.
1st. — ^d) K₇ D₄. 9 G₂ स्वप्ने (for स्वप्न). B₀ D₂.
D₂. 5-7 T₁ G₁. 2. 6 M₆-7 दोषम् (for दोषान्).
K₆ अपेक्षता (for अवे').

2 ^a) Ś1 (before corr.; sup. lin. as in text) K₂. 6
[s]पि (for हि). — ^b) K₄ M₇ वा (for च). — ^c)
V₁ B₀. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg. as in text). 9
D₂. 24 D₂ M₁. 7 दे (D₂ द) क्रातरम् (for देहा').
— ^d) K₇ चरति; G₂. 6 पतति (for चरति). B₀ [उ]प-
गत- (for [अ]प'). Ś1 (before corr.) K₁. 2. 4 V₁ B₀.
6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂. 24 D₁. 1 n₁ D₂ D₂.
2. 6 स्मृतिः (B₀ 'हाः') (for -स्मृतिः).

3 ^a) B₀ अनभ्यासाज् (for ज्ञाना'). K₂. 7 D₁. 1 n₁
D₂ (by corr.). 4. 5. 2. 9 जागरणं; V₁ B₀ D₂. 24 D₂
D₂. 8 (before corr.). 9 रितो; B₂. 7 M₁ रता; D₇
T₁ G₁-2. 6 M₂-7 रिता (G₂. 6 'ताज्') (for 'रतो').
☞ C₂: ज्ञानाभ्यासादिति स्वबुद्धौपे पञ्चमी । तेन ज्ञानाभ्या-
समुद्दिश्य जागरतः । ☞ — ^b) D₂. 1 विज्ञानार्थम् (for जि-
ज्ञासार्थम्). D₇ T₁ G₁-2. 6 निरंतरं (for अनन्तरम्). — ^c)
D₂ विज्ञानाधि- (for विज्ञानाभि-). K₄ निवेसात् (for
निवेसात्). B₇. 9 च (for तु). — ^d) K₂. 7 B₇
D₂-2. 9 C₇ स जागर्ति (for जागरति). K₇ D₂. 4. 9
तदा (for सदा). D₇ T₁ G₁-2. 6 M₂-7 जागर्त्यन्व (T₁

अत्राह को न्वयं भावः स्वप्ने विषयवानिव ।

प्रलीनैरिन्द्रियैर्देही वर्तते देहवानिव ॥ ४

अत्रोच्यते यथा ह्येतद्वेद योगेश्वरो हरिः ।

तथैतदुपपन्नार्थं वर्णयन्ति महर्षयः ॥ ५

इन्द्रियाणां श्रमात्स्वप्नमाहुः सर्वगतं बुधाः ।

मनसस्तु प्रलीनत्वाच्चतदाहुर्निदर्शनम् ॥ ६

कार्यव्यासक्तमनसः संकल्पो जाग्रतो ह्यपि ।

C 12, 7826
B. 12, 216. 7
K. 12, 218. 10

G₂ 'स्यैव'; T₂ 'स्यैव'; G₂ M₂-7 'ति ह्य') निशं सदा;
M₁ जागर्त्यनिशं सदा. ☞ C₇: अनिशं निशाभावो यथा
भवति तथा सदा जागर्ति । or

4 ^a) K₇ अत्राहं. K₇ D₂ कोप्ययं; M₁ को न्वहं
(for 'यं'). K₁. 2. 4 तावत्; D₂ भाव- (for भावः).
— ^b) G₂ स्वप्ने (for स्वप्ने). G₁. 2 इति (for इव).

5 ^a) B₀ तथा (for यथा). D₂ laouna for ह्येत.
— ^b) Ś1 K₁. 2. 4. 7 D₂. 9 T₂ M₁. 7 योगेश्वरो (for
योग'). — ^c) D₂. 1 तथैव तदुपपन्नार्थं (sic).

6 ^a) K₇ D₂. 9 भ्रमात् (for भ्र'). — ^b) K₁ बुधा;
D₇ T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 मनः (for बुधाः). — After
6th, Kumbh. ed. C₇ ins.:

600* तन्मयानीन्द्रियाण्याहुस्तावन्नच्छन्ति तानि वै ।

अत्राहुस्त्रितयं नित्यमतथ्यमिति चेन्न ।

प्रथमे वर्तमानोऽमौ त्रितयं वेत्ति सर्वदा ।

नेत्राद्युपसंगम्य विज्ञानाति कथंचन ।

स्वप्नापस्थागतो ह्येष स्वप्न इत्येव वेत्ति च । [५]

तदप्यसदृशं युक्त्या त्रितयं मोहलक्षणम् ।

यदात्मत्रितयान्मुक्तसदा जानात्यसकृतः ।

[(L. 2) ☞ C₇: त्रितयम् त्रितयप्रयत्नानाम् । सुषुप्तः स्व-
तद्गोचर्यं वा । ☞ — (L. 3) Kumbh. ed. वेत्ति (for
वेत्ति).]

— ^a) Ś1 K₁. 2 तत्; K₇ D₂. 9 सं; D₂ च (for तु).
V₁ B₀. 6-9 D₁. 1 n₁ D₇. 8 T₁ G₁-2. 6 M₁. 5-7 अप्रलीन-
त्वात् (for प्रली'). — ^d) K₇ D₂. 9 पृच्छ (for वृच्छ).

7 ^a) K₂. 6 V₁ B₀. 6-8 D₁. 1 n₁ D₂ D₂. 2. 5-8 T₁
G₁-2. 6 M₁. 5-7 कार्ये (for कार्यः). D₇ T₁ G₁-2. 6 M₁.
5-7 चा (G₂ M₇ च) सक्त- (for व्यासक्त). K₇ D₂. 9

G. 12. 7825
B. 12. 216 7
K. 12. 216. 10

यद्वन्मनोरथैश्वर्यं स्वप्ने तद्वन्मनोगतम् ॥ ७
संसारानामसंख्यानां कामात्मा तदवाप्नुयात् ।
मनस्यन्तर्हितं सर्वं वेद सोत्तमपूरुषः ॥ ८
गुणानामपि यद्यत्तत्कर्म जानात्युपस्थितम् ।
तत्तच्छंसन्ति भूतानि मनो यद्भावितां यथा ॥ ९
तत्तत्समुपवर्तन्ते गुणा राजसतामसाः ।
सात्त्विको वा यथायोगमानन्तर्यफलोदयः ॥ १०

कायश्वासकमनसः. — ^b) Ks संकल्पं; T M1. 5-7 'ह्ये;
G2 'ह्याञ् (for 'ह्यो).

8 ^a) Ks Ds. 8 संस्काराणाम् (for संसारा'). Ś1
K1. 2. 4 असंख्याने; Ks अशेषाणां; Ds2 अनेकानां (for
असंख्यानां). — ^b) Dr T G1-8. 6 M1. 5-7 उपाश्रुते (for
अवाप्नुयात्). — ^c) Bs (marg. as in text). 7. 9 मनसा;
Da4 नमसि (for मनसि). — ^d) Ś1 K1. 2 त् (K1 भू-
त्तमः; T2 M1. 5-7 सौत्तर- (for सोत्तम-). K4. 6. 7 D2.
4. 9 स वेदोत्तमपूरुषः.

9 ^a) Ś1 K1. 2. 4 एष (for अपि). K1 यद्ये तु
(sic); K7 D4. 9 यद् (D9 'य'स्वात्; V1 Bo. 6-9
Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 यद्येतत्; Dr यद्वत्तत्;
G1 यद्वत्तं; G2 यद्यत्ते (for यद्यत्तत्). — ^b) Ks Dn1.
n4 कर्मणा वा (Dn4 चा)प्युपस्थितं; K7 D4. 9 कर्मजाना-
मुप; B7-9 'जानां ह्युप'; D2. 5 कर्मज्ञानास्तु (D2 'हु'पं;
Ds मनो जानात्युप'. — Ms. 6 om. (hapl.) 9^{ad}. — ^c)
Bs. 8. 9 Da4 Ds. 6 यद्वत्; Ds एतत्; Dr T1 G1. 2 न
तत् (for तत्तत्). Da4 संसति; T2 M7 शंसति. T2
M7 मूर्तं यन् (M7 च) (for भूतानि). Cs तदाशंसति
भूतानि. — ^d) Ks lacuna for the first य. T2
G1-8. 6 M1 भावि तत् (for भावितां). Ks तदा; Bs
(marg.) Ds D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 7 तथा; Ds यदा
(for यथा).

10 ^a) K7 D2. 9 तमुप; Dr T G1-2. 6 M7 तदुप-
(for तमुप-). Ks Ds संपति; V1 Bs (marg. as in
text). 7-9 D4 चरन्ति (for चरन्ते). — ^b) B1 तामसः.
Ds गुणास्तामसराजसाः. — ^c) K4. 5 V1 Bo. 6-8 Dn1.
n4 Ds D2. 2-8 T G1-2. 6 M1. 5-7 सात्त्विका (for 'को').
— ^d) Bs. 8. 9 Das. a4 आनंत्याय (for आनन्तर्य-). Ks
V1 Dn1 फलोदयः; Bs D6. 7 T G1-2. 6 M1. 5. 7 दयाः
(for 'दयः'). ☞ Cn: आनन्तर्यफलोदयम्, अनन्तरमेव
सुखाद्युदयो यथा स्यात्तथा ॥ Cs: आनन्तर्यफलोदयः विल-
म्बितफलोदयः । ☞

ततः पश्यत्यसंबद्धान्यातपिचक्रोत्तरान् ।
रजस्तमोभवैर्भावैस्तदप्याहुर्दुर्न्ययम् ॥ ११
प्रसन्नैरिन्द्रियैर्यद्यत्संकल्पयति मानसम् ।
तत्तत्स्वप्नेऽप्युपरते मनोदृष्टिर्निरीक्षते ॥ १२
व्यापकं सर्वभूतेषु वर्ततेऽप्रतिषं मनः ।
मनस्यन्तर्हितं द्वारं देहमास्थाय मानसम् ॥ १३
यत्तत्सदसदव्यक्तं स्वपित्यस्मिन्निदर्शनम् ।

11 Ds om. (hapl.) 11^a-12^b. Da1 reads 11-15
after 12. 211. 18. — ^a) K4. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4
Dn1. n4 Ds D2-7. 9 T1 G2. 6 पश्यति; Ks पश्यतु (for
पश्यति). K4. 7 V1 Bo. 9 Dn1. n4 Ds. 4. 9 असंबुद्धा (K7
D4. 9 'द्धा); Ks B7 Ds M1. 7 बंधाद्; D2 संबद्धा;
Ds असंबद्धा; Ds 'बाधा; Kumbh. ed. 'बंधान् (for
'बद्धान्). — ^b) Ks Ds2 कफोत्तरात्; Bs Das. a4
'द्धान् (for 'त्तरान्). — ^c) G1 तेजस् (for रजस्). V1
T2 G2. 6 M1 तमोद्भवैर्; Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
Ds. 5. 6 गतैर् (for भवैर्). M7 तयो रजोद्भवैर्भावैस्.
— ^d) Ś1 K1. 2 तम् (for तद्). Ks अस्य (for अपि).
K1 G1. 2 द्वि (K1 द्व)रन्वयं; Ks Da4 Dn1. n4 दुर-
त्ययं; Ds न्वयैः (for न्वयम्). ☞ Ca: दुरन्वयं विप-
रीतफलम् ॥ Cn: दुरत्ययम्, प्राग्वासनाप्राग्वत्याद्योर्ग विना
अपरीहार्यम् ॥ Cs: प्रबुद्धेन कथयितुमशक्यम् । ☞

12 For the sequence in Da1, cf. v. l. 11. Ds
om. 12^{ab} (cf. v. l. 11). — ^a) Ś1 K1. 2 यत्तत्; Dn4 Ds
यद्वत् (for यद्यत्). — ^c) K7 (sup. lin. as in text)
D4. 9 यत्तत्; Da4 यत्; G2. 6 तद्वत् (for तत्तत्).
K4. 6. 7 Dn1. n4 Ds. 4. 8. 9 M7 उ (Dn4 अ)पगते; Ds
उपादत्ते; Cs उपरते (as in text). — ^d) K7 D4. 9
दृष्टं; Dn4 हृष्यन्; Ds बुद्धं; Ds. 7 T1 G1-2. 6 M1.
5-7 बुद्धिर् (T1 G1-2 M1 'द्धि) (for 'दृष्टिर्). Ks B7
Da4 Ds2 Ds T2 M1 निरीक्ष्यते (for 'क्षते).

13 For the sequence in Da1, cf. v. l. 11. — ^b)
K7 Ds यरुक्ते; D4 ये कृता (for वर्तते). Ds om.
from अप्रतिषं up to मूर्ता (in 14^a). Ks [s]प्रतिषं;
K7 V1 D2. 6. 9 [s]प्रतिषं (V1 Ds 'सं; Ds 'सं) (for
'षं). Ś1 K1. 2. 4 D2 वर्ततेप्रतिषः स (Ś1 K1 'वस्य'रः;
Dr G1. 2 Kumbh. ed. 'ते दीपवन्मनः. ☞ Ca: व्यापकः
तथा मूर्तस्तेऽप्यप्रतिषलक्षणया अव्याहतगतिवात् ॥ Cn:
व्यापकं उपादानत्वात् । अप्रतिषं प्रतिघातशून्यम् । ☞
— After 13^{ab}, V1 Bo. 5-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2.
6. 9 G2 read 15^{ad} (V1 Bo. 8 [marg.] Das. a4 Dn1.

सर्वभूतात्मभूतस्य तदध्यात्मगुणं विदुः ॥ १४
लिप्सेत मनसा यश्च संकल्पादैश्वरं गुणम् ।
आत्मप्रभावात्तं विद्यात्सर्वा ह्यात्मनि देवताः ॥ १५
एवं हि तपसा युक्तमर्कवत्तमसः परम् ।
त्रैलोक्यप्रकृतिर्देही तपसा तं महेश्वरम् ॥ १६

n4 Ds D2. s. 6. 8, all for the first time, repeating it in its proper place). G2 om. 13^a-15^b. Bs. s repeat while Br reads 13^{ad} after 15^{ab}. — °) Dr अंतर्हितः; G1 °हिते (for °हितं). — °) K7 Bo. s (both times) Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5. 8 मानुषं (for मानसम्).

14 For the sequence in Das, cf. v. l. 11. Ds om. up to भूता; G2 om. 14 (for both, cf. v. l. 13). Ds om. 14^a-15^b. — °) K4 V1 Bo. s Das Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 यद्यत्; M1 तत्तत् (for यत्तत्). K1 यत्तत्सदमयकृत्यं (sic). — °) Bs. s. 9 स्वपितुः (for 'ति). Bs. s. 9 सन्; Ms एवं; M7 एतन् (for अस्मिन्). — After 14^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

601* व्यक्तभेदमतीतोऽसौ चिन्मात्रं परिदृश्यते ।

[☞ Cv: व्यक्तभेदं जीवात्परष्टीभूतभेदं चिन्मात्रम् । ☞]

— °) K7 Bo. s-9 Das. a4 Ds D1. 9 T2 Ms भूतस्य (for भूतस्यं). Ś1 (by corr.) K1. 2 सर्वभूतात्मकं तत्त्वं. — °) K7 V1 Bo. s-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 4. 6. 8. 9 T2 M1. 5. 6 तम् (for तद्). G2. 9 तस्मादध्यात्मकं विदुः.

15 For the sequence in Das, cf. v. l. 11. Ds G2 om. 15^{ab} (cf. v. l. 14, 13). — °) K6. 7 D4. 7. 9 T G1. 6 M1. 7 यच्च; V1 Bs-9 Das. a4 Ds Ds Ms यद्यत्; Bo Ds Ms यद्यत्; Ms (sup. lin.) यं च (for यश्च). — °) Br ईश्वरं (for ते°). Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 मनः (for गुणम्). — After 15^{ab}, Bs. s repeat and Br reads 13^{ad}. V1 Bo. s-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 G2 (V1 Bo. s [marg.] Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8, all for the first time) read 15^{ad} after 13^{ab}. — °) K4. 6 Bo (second time). s (marg., both times) Das. a4 Dn1 Ds Ds (all second time). s. 6 (second time) Ms. 6 आत्मप्रसादात्; Dn1 D2. 8 (all second time) 'प्रसादं (for 'प्रभावात्). K2. 4 Ds तद् (for तं). D1 T G1. s. 6 Ms. 6 विदेत् (for विद्यात्). — °) M7 सर्वमात्मनि. V1 (first time) Dr T1 G2 वेदिताः (for देवताः). ☞ Cp: देवताः इन्द्रियाणि । ☞

16 °) Ś1 K1. 2 D4. 7 G1. 2 M1 तमसा; Bs (marg.)

तपो ह्यधिष्ठितं देवैस्तपोऽन्नमसुरैस्तमः ।
एतदेवासुरैर्गुप्तं तदाहुर्ज्ञानलक्षणम् ॥ १७
सत्त्वं रजस्तमश्चेति देवासुरगुणान्विदुः ।
सत्त्वं देवगुणं विद्यादितरावासुरौ गुणौ ॥ १८
ब्रह्म तत्परमं वेद्यममृतं ज्योतिरक्षरम् ।

C. 12. 7639
B. 12. 216. 19
K. 12. 216. 27

मनसा (for तपसा). Bs (marg.) युक्त्या; Dr T G1-3. 6 M7 युज्याद् (for युक्तम्). — °) K7 अर्कं तत् (for अर्कवत्). — °) Br partly damaged. K7 Bs (marg.) Das. a4 Ds D4. 7. 9 T G1-2. 6 M7 Cv प्रकृति (for प्रकृतिर्). ☞ Cv: त्रैलोक्यप्रकृति त्रैलोक्यकारणम् । ☞ — °) K5. 7 V1 Bo. s. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 तम (Ks ताम; Bo G2 तप) सोते (for तपसा तं). Ks Dn1 Ds महेश्वरः; Cs °श्वरम् (as in text).

17 °) K7 Ds. 6 G1 तमो (for तपो). Bs (marg.) अनुष्ठितं; G1 ह्यति (for ह्यधि°). — °) Bs (marg. as in text) Ds Dr T G1-2. 6 तमोऽन्नम् (for तपो°). Ś1 K1. 2. 4 तपः; Ds Ds. 7 T1 G1. 2 ततः (for तमः). K7 D4. 9 तमो ह्यसुरोत्तमान्. — °) Ds G2 एतं (for एतद्). — °) Dr T G1-2. 6 M1. 5-7 Csp ज्ञानाज्ञानस्य (T2 M1. 4-7 नस्य) लक्षणं.

18 °) Ś1 K1. 2 Ms. 6 चैव (for चेति). — °) K1. 2. 6 D4. 7 T1 G2 ज्ञानान् (for गुणान्). — °) K1 असुरो. Ds अपि (for गुणौ). — After 18, Kumbh. ed. Cv ins.:

602* सर्वं मनसया बुद्धिर्वैवा ह्यभिवादिताः ।

तैरेव हि वृत्तमन्माज्जाखैवं परमं * * ।

निद्राविकल्पेन सतां * * विद्यति लोकवत् ।

स्वस्थो भवति गूढारमा कलुषैः परिवर्जितः ।

निष्ठादिका ये कथिता लोकानां कलुषा मताः । [5]

तैर्हीनं यत्पुरं शुद्धं बाह्याभ्यन्तरवर्तिनम् ।

सदानन्दमयं नित्यं भूत्वा तत्परमन्विधात् ।

एवमाख्यातमत्यर्थं ब्रह्मचर्यमकलमपम् ।

सर्वसंयोगहीनं तद्विष्णुवाक्यं परमं पदम् ।

अचिन्त्यममृतं लोके ज्ञानेन परिवर्तते । [10]

[(L. 9) Cv सर्वसंयोगहीनं (for सर्वसंयोग°).]

19 °) Ś1 K1. 2 विद्यात्; K1 विद्याम्; Ks Bo. s-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. s. 5. 6. 8 ज्ञानम् (for वेद्यम्). — °) Dr T G1-2. 6 उच्यते (for अक्षरम्). — °) Dr T1 G1. 2 ये विदुः सात्त्विकरमानसः. ☞ Cp:

C. 12. 7840
B. 12. 216. 19
K. 12. 216. 27

ये विदुर्भावितात्मानस्ते यान्ति परमां गतिम् ॥ १९
हेतुमच्छक्यमाख्यातुमेतावज्ज्ञानचक्षुषा ।

प्रत्याहारेण वा शक्यमव्यक्तं ब्रह्म वेदितुम् ॥ २०

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि नवाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २०९ ॥

२१०

गुरुत्वाच्च ।

न स वेद परं धर्मं यो न वेद चतुष्टयम् ।

व्यक्ताव्यक्ते च यत्तत्त्वं संप्राप्तं परमर्षिणा ॥ १

व्यक्तं मृत्युमुखं विद्यादव्यक्तममृतं पदम् ।

प्रवृत्तिलक्षणं धर्ममृषिर्नारायणोऽब्रवीत् ॥ २

अत्रैवावस्थितं सर्वं त्रैलोक्यं सचराचरम् ।

निवृत्तिलक्षणं धर्ममव्यक्तं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ३

प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं प्रजापतिरथाब्रवीत् ।

भावितात्मानो ध्यानसंस्कृतात्मानः ॥ Cs (also): तपसा
शुद्धबुद्धयः । ☞ —^d) B₈ D_{as} तेषां (D_{as} या)-
ति (for ते यान्ति). B₈ परां (for परमां). B₈ D_{as}
तेषां (D_{as} या)ति परां गतिं; D₇ T₁ तेषां यांति परां
गतिं.

20 ^a) K₇ D₁. १ हेतुमच्छक्यमाख्यातम्; D₈ हेतु-
मक्षयमाख्यातम्; D₇ T₁ G₁-३. ६ हेतुमच्छक्यमाख्यातम्.
—^b) K₈ लक्षणं (for चक्षुषा). —^c) K₈ च; T₂
चै (for वा). K₈ [अ]शक्यम् (for श). ☞ Cp: प्रत्या-
हारेण, बाह्यविषयादुपरतेष्विन्द्रियेषु ॥ Cs: प्रत्याहारेण योगेन ॥
Cv: प्रत्याहारेण विषयेभ्यो निवृत्त्या । ☞ —^d) B₀. १
D_{n1}. n₄ D_s D₂. ३. ६. ८ अक्षरं; B₈ (marg.) अशक्यं
(for अव्यक्तं). D₈ D₈ सेवितुं (for वेदितुम्). D₇ T₁
G₁-३. ६ व्य (G₈ यु)कं ब्रह्म च वेदितुं.

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. ३. ६. ७. १ Bo.
६-९ D_{as}. ३४ D_{n1}. n₄ D_{s2} D₂. ३. ६-९ T G₁-३. ६ M₁. ६-१
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. ३. ६. ७. १ V₁ Bo. ६-९
D_{as}. ३४ D_{n1} D_s D₂-३. ६. ९ G₁ वाष्णोवाध्यासं; M₁. १
'ध्यासे निद्रात्यागविधिः; M₁. ९ 'ध्यासे स्वरूपोपदेशः.
— Adhy. no. (figures, words or both): B₇ D_{n4}
D_{s2} 42; D_{n1} D₇ T₁ G₁. ३. ६ M₈ 43; D_{as} D₈ 44;
T₂ G₂ 57; M₁. ६-१ 41. — Śloka no.: D_{as} 15;
D_{n1}. n₄ 20; D₈ 19.

210

1 Ś₁ K₁. ३. ६. ७. १ V₁ Bo. ६-९ D_{as}. ३४ D_{n1}. n₄ D_s
D₂-३. ६. ९ M₁ सीष्म (for गुरु). —^a) Ś₁ (by corr.
as in text) K₁ (also as in text) V₁ Bo. ६-९ D_{as}. ३४

D_{n1}. n₄ D_s D₂. ३. ६-९ T₁ G₁. ३ ब्रह्म (for धर्म). —^b)
☞ Ca: चतुष्टयम् सत्त्वरजस्तमांसि आत्मा चेति ॥ Cn:
चतुष्टयं पूर्वोक्तं दृष्टान्तभूतं स्वप्नसुषुप्त्याख्यं द्वयं, दार्ष्टान्तिकं
च सगुणनिर्गुणब्रह्मभावाख्यं द्वयमिति चतुष्टयम् ॥ Cp:
चतुष्टयं गुणपुरुषदेहप्रकृतिरूपम् ॥ Cv: चतुष्टयं वेदचतुष्ट-
यम् । ☞ —^c) K₂. ६ V₁ Bo. ६. १. ८ (marg. as in
text).⁹ D_{n1}. n₄ D_s D₂. ३. ६. ९ व्यक्ताव्यक्तं (for
'व्यक्ते). M₁. ६-१ प्रवृत्तं च (for च यत्तत्त्वं). G₁. ३ तत्
(for यत्). K₈ सत्त्वं (for तत्त्वं). —^d) K₈ V₁ B₈
D_{as} D_{n1}. n₄ D_s D₂. ३. ६-९ T G₁-३. ६ Cp संप्रोक्तं; B₈
(marg.) तत्प्राप्तं (for संप्राप्तं). B₀. १-९ D_{as} संप्रयुक्तं
महर्षिणा; M₁. ६-१ निवृत्तं (M₇ 'ति) धर्ममुत्तमं. ☞ Ca.
n. p: परमर्षिणा नारायणेन (Ca. p add कपिलरूपेण) । ☞

2 ^a) D₈ D₆. १ T G₁-३. ६ M₁. ६-१ पदं (for मुखं).
D₈ अव्यक्तममृतोपमं. ☞ Cs: व्यक्तमिन्द्रियग्रामं मृत्युपदम्,
अव्यक्तमात्मतत्त्वम् । ☞ —^c) V₁ Bo. ६. ९ (marg. as in
text) D_{as}. ३४ D_s D₈ (marg.). १ T G₁-३. ६ M₁. ६-१
निवृत्तिः; B₇ damaged; Ca प्रवृत्तिः (as in text).
D₈ om. (hapl.) from धर्मं up to लक्षणं (in 4^a).
☞ Cs: प्रवृत्तिलक्षणं, कार्यलक्षणार्थकं संसारजातम् । ☞

3 D₈ om. 3 (cf. v. 1. 2). K₈ om. (hapl.) 3^a-4^b.
B₈-९ D₇ T G₁-३. ६ read 3^a after 4^a. —^a) K₇ V₁
Bo. ६. ९ (last two marg. as in text) D_{as} D_{n1}. n₄ D_s
D₂-३. ६. ९. ९ तत्र (for अत्र). B₈. ९ (both marg. as in
text).⁹ D_{as} [उ]पस्थितं (for [अ]वस्थितं). —^c) M₁. १
प्रवृत्तिः (for निवृत्तिः). D_{as} सर्वम्; M₁. १ व्यक्तम् (for
धर्मम्). —^d) D₈ धर्मं (for ब्रह्म). M₁. १ ब्रह्म तद्देव
शाश्वतं.

प्रवृत्तिः पुनरावृत्तिर्निवृत्तिः परमा गतिः ॥ ४
तां गतिं परमामेति निवृत्तिपरमो मुनिः ।
ज्ञानतत्त्वपरो नित्यं शुभाशुभनिदर्शकः ॥ ५
तदेवमेतौ विज्ञेयावव्यक्तपुरुषावुभौ ।
अव्यक्तपुरुषाभ्यां तु यत्स्यादन्यन्महत्तरम् ॥ ६
तं विशेषमवेक्षेत विशेषेण विचक्षणः ।
अनाद्यन्तावुभावेतावलिङ्गौ चाप्युभावपि ॥ ७
उभौ नित्यौ सूक्ष्मतरौ महश्च महत्तरौ ।

सामान्यमेतदुभयोरेवं ह्यन्यद्विशेषणम् ॥ ८
प्रकृत्या सर्गधर्मिण्या तथा त्रिविधसत्त्वया ।
विपरीतमतो विद्यात्क्षेत्रज्ञस्य च लक्षणम् ॥ ९
प्रकृतेश्च विकाराणां द्रष्टारमगुणान्वितम् ।
अग्राह्यौ पुरुषावेतावलिङ्गत्वादसंहितौ ॥ १०
संयोगलक्षणोत्पत्तिः कर्मजा गृह्यते यया ।
करणैः कर्मनिवृत्तैः कर्ता यद्यद्विचेष्टते ।
कीर्त्यते शब्दसंज्ञाभिः कोऽहमेवोऽप्यसाविति ॥ ११

C. 12. 7853
B. 12. 217. 11
K. 12. 219. 13

4 Ks om. 4^{ab}, Ds om. up to लक्षणं (cf. v. l. 3, 2). Dn4 om. 4^a-11^d. — ^a) K7 M1.7 निवृत्ति (for प्रवृत्ति). — ^b) K7 Da4 प्रजापतिम् (for पतिम्). Ds ऋषिर्नारायणोब्रवीत् (= 2^d). — After 4^{ab}, B8-9 D7 T G1-3.6 read 3^{ab}. — ^c) D9 om पुनरावृत्ति. — ^d) D4 मतिः (for गतिः).

5 Dn4 om. 5 (cf. v. l. 4). — ^a) G1 परमामेति (for 'मामेति). — ^b) K7 निवृत्तिः (for निवृत्ति). — ^d) Ds प्रदर्शकः; D7 T1 G1-3.6 निदर्शनं; T2 M1.7 शनः (for शोकः).

6 Dn4 om. 6 (cf. v. l. 4). D7 T G1-3.6 Ms. 6 read 6^{ab} after 7^{ab}. — ^a) Ś1 K1.3 इति (for एतौ). Da4 ततो देवमतौ विज्ञेयाव्. — ^c) Ks.7 Ds2 Ds. 6.9 च (for तु). — ^d) Ś1 K1.3 अन्यस्यान् (by transp.).

7 Dn4 om. 7 (cf. v. l. 4). — ^a) K7 निदेशम् (for विशेषम्). Ks Ds1 अवेक्षेत; Ds आचक्षेत (for अवे). — ^b) Bs (marg.) Ds1 D7 G2 विशेषण (for 'षेण). D7 G1 विचक्षणं. — After 7^{ab}, D7 T G1-3.6 Ms. 6 read 6^{ab}. — ^d) Ks.7 वा (for च). ☞ Ca n: अलिङ्गौ मानान्तराविषयौ ॥ Cs: अक्षरीरौ । ☞

8 Dn4 om. 8 (cf. v. l. 4). — ^a) Ks अतिचलौ; K7 V1 Bo. 6 (marg.). 7-9 Dn1 Ds D2-6. 8.9 अविचलौ; Bs. 6 (marg.) अनुतरौ; Da3. 44 अनुतरौ; D7 T G1-3.6 Ms. 6 अनुचरौ; M1.7 वनचरौ (for सूक्ष्मतरौ). — ^d) T2 समानम्; M1 समासम् (for सामान्यम्). — ^d) T2 अन्य- (for अन्यद्).

9 Dn4 om. 9 (cf. v. l. 4). — ^a) K1 मार्गः; K7 V1 Ds. 9 सर्वः; G1 स्वर्ग- (for स्वर्ग). Ś1 धर्मिण्या. — ^b) Ks.7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. 41 Dn1 Ds D2-9

T G1-3. 6 M1. 5-7 Cs त्रिगुणः; B8 विगुण- (for त्रिविध-). Ks Dn1 Ds2 D2. 3. 6. 8 धर्म्या; Ds1 D7 T1 G1-3. 6 सत्तया; T2 शक्त्या; M1. 5-7 सक्त्या (for सत्त्वया). — D2 om. 9^c-10^d. — ^c) Da4 D7 T G1. 3. 6 अथो (for अतो). K7 Ds विद्यात् (for विद्यात्). — ^d) G2 क्षेत्रज्ञस्य (for 'ज्ञस्य). Ks [हृ]द; K7 V1 Bo. 6-8 Da3. 44 Dn1 Ds D2-9 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्व-; B8 सु- (for च).

10 Dn4 Ds om. 10 (cf. v. l. 4, 9). — ^a) Ds प्रकृतिश्च (for 'तेष्व). — ^b) K4 अगुणात्मकं (for 'म्बितम्). — After 10^{ab}, D7 T G1-3. 6 Ms. 6 Kumbh. ed. ins.:

603* क्षेत्रज्ञमाहुर्जिह्वं तु कर्तारं गुणसंवृतम् ।

Kumbh. ed. cont.:

604* अग्राह्यं येन जानन्ति तज्ज्ञानं दंशितश्च तत् ।

तेनैव दंशितो नित्यं न गुणः परिभूयते ।

— ^a) Ks B7. 9 Dn1 Ds Cn असंहितौ; Bs (marg.) Da3. 41 च संहितौ; D7 T G1-3. 6 Ms. 6 असंसिमतौ (for 'हितौ). ☞ Ca: अलिङ्गत्वात्, परस्परं विशेषकधर्मरहितत्वात् । असंहितौ पृथग्भूत्वा पश्चात्संमिलितौ ॥ Cn: असंहितौ अत्यन्ताविविक्तौ । ☞

11 Dn4 om. 11^{ab} (cf. v. l. 4). — ^a) T2 Ga. 6 संग्राह- (for संयोग-). — ^b) Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V2 (sup. lin.) Bs (marg.). 9 Dn1 Ds. 4. 5. 7-9 कर्मणा (for कर्मजा). K7 Ds. 9 गृह्यते (for गृह्यते). Ś1 K1. 2. 4 Bo. 6 (marg.). 7 Da3 Cpp मया; Ks Ds1 तथा; K7 तयोः; V1 B8 Da3 Ds2 Dn1 Ds. 4. 5. 8 T2 Ga यथा; Ds. 9 [5]नयोः; G2 ययौ (sic) (for यया). — ^d) Ś1 K1. 2. 7 V1 B8. 7. 9 Da3. 44 Ds कारणैः (for करणैः). Ds M1 कर्मभिर् (for कर्मभिर्). Ks B7 Dn1 Da. 4. 6. 8 निर्दुर्लभ- (for 'निवृत्तैः). — ^d) Ks. 7

C. 12. 7853
B. 12. 217. 12
K. 12. 219. 14

उष्णीषवान्यथा वस्त्रैस्त्रिभिर्भवति संवृतः ।

संवृतोऽयं तथा देही सचराजसतामसैः ॥ १२

तस्माच्चतुष्टयं वेद्यमेतैर्हेतुभिराचितम् ।

यथासंज्ञो ह्ययं सम्यगन्तकाले न मुह्यति ॥ १३

श्रियं दिव्यामभिप्रेप्सुर्ब्रह्म वाङ्मनसा शुचिः ।

शारीरैर्नियमैरुग्रैश्चोन्निष्कल्मषं तपः ॥ १४

त्रैलोक्यं तपसा व्याप्तमन्तर्भूतेन भास्वता ।

सूर्यश्च चन्द्रमाश्चैव भासतस्तपसा दिवि ॥ १५

प्रतापस्तपसो ज्ञानं लोके संशब्दितं तपः ।

रजस्तमोघं यत्कर्म तपसस्तत्स्वलक्षणम् ॥ १६

ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ।

वाङ्मनोनियमः साम्यं मानसं तप उच्यते ॥ १७

विधिज्ञेभ्यो द्विजातिभ्यो ग्राह्यमन्नं विशिष्यते ।

आहारनियमेनास्य पाप्मा नश्यति राजसः ॥ १८

Ds. १ यद्दृ; Dr T G1. 2 यत्तद्; Gs. १ यद्धि (for यद्दृ). Ś1 K1. 2 विज्ञे (K1 'शि' ज्यते; G2 विवेष्टते (for 'चेष्टते). — ') Bs Dr T1 G1-3. १ M1. 1-7 एष हि; Ds एकोपि; T2 एषाम् (for एषोऽपि). Bs (marg.) कोयं सोयमसाविति. — After 11, Kumbh. ed. ins. :

605* ममापि कायमिति च तदज्ञो नित्यसंवृतः ।

12 *) G1 तथा (for यथा). — ^b) K4 संवृतः; G3 सुवृतः (for संवृतः). ☞ Ca: त्रिभिः परिधानाच्छादनोष्णीषैः ॥ Cn: त्रिभिः स्थूलसूक्ष्मकारणदेहैः ॥ Cp: परिधेयोत्तरीयोष्णीषैः । ☞ — ^c) Daa [5] हं; G2 यद् (for अयं). Ds जायते (for अयं तथा). — ^d) K7 D4. १ सारव- (for सारव-). — After 12, Kumbh. ed. Cv. ins. :

606* भेदवस्तु त्वभेदेन जानाति स यदा पुमान् ।

तदा परं परात्मासौ भवत्येव निरञ्जनः ।

क्रियायोगे च भेदाख्ये बहु संक्षिप्यते क्वचित् ।

वसुरुद्रगणाद्येषु स्वानुभोगेन भोगतः ।

एवमेष परः सत्त्वो नानारूपेण संस्थितः । [5]

संक्षिप्तो दृश्यते पञ्चादेकरूपेण विधितः ।

[(L. 5) Cv: परस्तत्त्वो (for परः सत्त्वो).]

13 *) ☞ Cn: चतुष्टयं द्वे पुं प्रधानयोः साधर्म्यवैधर्म्ये द्वौ जीवेश्वरयोश्च साधर्म्यवैधर्म्ये इति । ☞ — ^b) Ks. 7 V1 Bo. १-१ Daa. 24 Dn1. 24 Ds D2-१. १. १ M1. १ आवृतं (for आवृत्तम्). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 V1 (sup. lin.) Bo. १-१ Daa. 24 Ds. 2. १. १ यदा; T G2. १. १ M1-7 तथा- (for यथा). Bs (marg. as in text) Cpp संज्ञो (for 'संज्ञो'). — ^d) Bs न मुह्यति; M1 (sup. lin.) विमुह्यते (for न मुह्यति). — After 13, Kumbh. ed. ins. :

607* वायुर्विधो यथा भानुर्विप्रकाशं गमिष्यति ।

14 *) B7 देव्याम्; Ds देवीम्; M1. १. 1 दीप्तम्

(for दिव्याम्). Dr T1 G1. १ श्रियं दिव्याश्रयां दिव्याम्. ☞ Ca: दिव्यां लक्ष्मीम्, ब्रह्मैकत्वम् ॥ Cn: दिव्यां दिवि हार्दाकाशे ब्रह्मणि भवाम् । ☞ — ^b) Ś1 (inf. lin.) K2. 4 ब्रह्मवान्; Bs Daa Dn1. 24 D2. १ Ms Cn (gloss: देहवान्) वर्मवान्; Ds Ds. १. १ वर्मवान्; M1 कर्मवान्- (for ब्रह्म वान्). M1. 7 मनसां (for 'मनसा'). Dr T1 G1-3. १ अभिप्रेप्सुमना. (Gs. १ 'प्सुः सदा' शुचि'. — ^c) Bo Dna शरीरैर् (for 'शा'). Bs-१ Daa Ds D2. १. १ इन्द्रियैर् (for नियमैर्).

15 *) K1 चंद्रमसाश्च (for च चन्द्रमाश्च). Ds चैवं (for चैव). K7 V1 D1. 7. १ T1 G1-3. १ सूर्या (G1 'र्य-') चंद्रमसौ चैव. — ^d) Ś1 K1. 2 भास्वते; V1 Dr T1 Ms. 7 भास्वतस्; Daa भासत (for भासतस्). — After 16, Kumbh. ed. ins. :

608* अन्वयश्च धर्मसाम्यं यत्तपस्तत्कालेते पुनः ।

16 *) Ks Dn1. 24 D2. १. १ प्रकाशस्; K7 Ds प्रभा-वस्; Ds प्रलासस् (810); T2 प्रसादस्; Ca प्रलासस् (as in text). — ^b) K4 लोकं; V1 Daa Ds लोक- (for लोके). Ds लोके शंसति तत्ततः. — ^c) Ks Ds. 7 T1 G1-3. १ स्वः; Bs Daa. 24 सु- (for स्व-). — After 16, Kumbh. ed. ins. :

609* त्रितयं ह्येतदाख्यातं यद्यस्माद्भासितुं पुनः ।

स्वभासा भासयंश्चापि चन्द्रमा ह्यत्र वर्तते ।

सूर्ययोगे तु यः संक्षिप्ततः सर्वं प्रदीप्यते ।

17 17^{ab} = 6. 39. 14^{ed}. Ds oin. (hapl.) 17^{ab}. V1 reads 17^{ab} on marg. — ^c) Daa. 24 -नियमैः (for 'नियमः'). Ks V1 Bo. १-१ Daa. 24 Dn1. 24 Ds. 2. १. १ M1. 1-7 सम्यक्; Dr T G1-3. १ साम्यं (T2 Gs 'स्य') (for साम्यं). — ^d) Ś1 K1. 2 वाङ्मयं (for मानसं).

18 *) Ś1 K1. 2. 4 द्विजाद्ये (Ś1 K1 'जे'भ्यो (for 'तिभ्यो). — ^b) M1 अन्नं (for अन्नं). Ś1 K1. 2 विज्ञे-व्य (K1 'व'ते; Daa न विद्यते; Dr T G1-3. १ M1. 1-7

वैमनसं च विषये यान्त्यस्य करणानि च ।

तस्मात्तन्मात्रमादद्याद्यावदत्र प्रयोजनम् ॥ १९

अन्तकाले वयोत्कर्षाञ्जनैः कुर्यादनातुरः ।

एवं युक्तेन मनसा ज्ञानं तदुपपद्यते ॥ २०

रजसा चाप्ययं देही देहवाञ्छाब्दवच्चरेत् ।

कार्यैरन्याहृतमतिवैराग्यात्प्रकृतौ स्थितः ।

आ देहादप्रमादाच्च देहान्ताद्विप्रमुच्यते ॥ २१

हेतुयुक्तः सदोत्सर्गो भूतानां प्रलयस्तथा ।

परप्रत्ययसर्गे तु नियतं नातिवर्तते ॥ २२

भवान्तप्रभवप्रज्ञा आसते ये विपर्ययम् ।

धृत्वा देहान्धारयन्तो बुद्धिसंक्षिप्तमानसाः ।

स्थानेभ्यो ध्वंसमानाश्च सूक्ष्मत्वाच्चानुपासते ॥ २३

C. 12. 7856
B. 12. 217. 24
K. 12. 219. 31

तपस्विभिः (for विशिष्यते). — ^d) Ks. 7 Bo. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds. 2. 6. 8. 9 शान्त्यति (for नश्यति).

19 ^b) Bs. 9 Ds1 Ds T2 M1 यान्त्यस्य; Ds (marg.) जाल्यस्य; T1 G1-2. 6 यातस्य (for यान्त्यस्य). Br कारणानि. Ś1 K1. 2. 4 [अ]पि (for च). — ^c) T2 -मंत्रम् (for -मात्रम्). — ^d) Ks 7 Ds अत्र; D1 T1 Gs दद्यात्; T2 अस्य; G2 अद्यात् (for अत्र). ☞ Cs. यावदत्र प्रयोजनं, यावता शरीरधारणम् । ☞

20 ^a) Ks Ds अतः कालः (for अन्तकाले). Ś1 (marg. as in text) K1. 2. 4. 6 V1 Be-9 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8. 9 T2 G2 M1. 5-7 Cpp (gloss: बलाभावात् बलोत्कर्षात् (Ds2 'वृ'); D1 T1 G1. 2. 6 च नोपेक्षां (for वयोत्कर्षात्). ☞ Ca: कार्यैः सलोपः । नित्यत्वाच्च संधिः । ☞ — ^b) Ks. 4 अनातरः; G1 'दरः (for 'तुर'). — ^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 T2 M1. 5-7 यदुप-; D1 T1 G1-2. 6 समुप- (for तदुप-). Ś1 K1. 2. 4 Bo -लुभ्यते (for -पद्यते).

21 ^a) Ks Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 T2 Ms. 6. 7 (sup. lin.) Cn (gloss: बाह्येन्द्रियप्रवृत्तिगून्य.) रजोवज्र्यो (Bo Ds Ds 'जो'); D1 T1 G1-2. 6 रसवज्र्यो (G1. 2 'जो'); M1. 7 रसो वज्र्यो (for रजसा च). Ks D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 द्ययं (for [अ]प्ययं). — ^b) Ds2 T2 देहवत् (for 'वाम्'). Bs (marg.) शब्दमच्; Ds D1 T G1-2. 6 शब्दवांश् (for 'वच्'). ☞ Ca: रजसति, चकारात्तमसा चेति बोद्धव्यम् । यदि रजस उद्रेकात्तत्त्वज्ञानं नोदेत्तु लभते । शब्दवद्वेदवद्यथा विधिर्भवति तथा त्वरेत् । ☞ — ^c) Ks कार्येषु; D1 G1-2. 6 कार्यैर; T1 कामैर (for कार्यैर). Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 T G1-2. 6 M1. 5-7 अभ्याहृतः; Cs अभ्या (as in text). — ^d) V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 Ds. 6 वैराग्य (for वैराग्यात्). Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text) Das. as Dn1. n4 Ds1 Ds. 6. 8 -प्रकृतिः; Ds2 Ds -प्रकृतिः; M1. 7 आत्मनि (for प्रकृतौ). Bo Dn4 Ds. 2. 6. 8 स्थिरः (for स्थितः). — ^e) V1 Ds अत्रोद्गाद्; Ds. 7 T1 G1. 2 अदे;

Gs अदा° (for आ दे°). K1. 2 अप्रमादाश्च; Ds अप्रमादाच्च (for अप्रमा°). — ^f) D1 T G1-2. 6 Ms. 6 देहांते (for देहान्ताद्). Ds देहांतावद्विमुच्यते (sic).

22 Ms. 6 om. 22. — ^a) Ks Dn1 Ds. 2. 6. 8 सदा सर्गो; V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text) Ds1 Ds Cp सदोत्सर्गो; G1 सहोत्सर्गो (for सदा°). ☞ Cn: हेतुमुल्लानं तदनाशान् । Cp: सदोत्सर्गो देनंदिनप्रलये । ☞ — ^b) Bs. 8 (marg. as in text) प्रलयात्; Br damaged; Ds2 T2 G1. 2 M1. 7 प्रलयस्य; D1. 3 प्रलयं (for प्रलयम्). Das. as तदा (for तथा). — ^c) Bs. 9 Das. as -प्रलयः (for प्रत्यय). Gs -संसर्गः (for -सर्गे तु). ☞ Cn: परप्रत्ययसर्गे शुद्धब्रह्मसाक्षात्कारोदये ॥ Cv: परमात्मज्ञानोदये । ☞ — ^d) K1 V1 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds Ds. 6 M1. 7 नियतिर; Br-9 Das Ds नियतिः; D1 T1 G1. 2 नियमश्च; T2 Gs. 6 'तश्च (for 'तं'). K1 (sup. lin. as in text) Ds1. 3 (by corr. as in text) नातिवर्तते; Ks नातु; Ds वातु; T2 M1 चाति; G1-2. 6 च वि (for नाति°).

23 ^a) K1 मवतु; Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1 Ds1 Ds-6. 8. 9 Ca. n. p. 8 भावांतः; Dn4 Ds3 भावांतः; Ds स्वभावांतः (hypermetric); Ds (by corr.) स्वभावात् (for भवान्तः). Ks. 7 Dn4 Ds. 6. 9 -प्रभवा; V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Ds Ds -प्रभवा; Bo Das -प्रभवः; G1 (by corr.) -प्रभवान् (for -प्रभव-). V1 Bo. 6-8 Das. as Ds -प्रज्ञा (for -प्रज्ञा). D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 एवं तस्म (M1 देहांतप्र) भवां प्रज्ञाम्. ☞ Ca. 8: भावान्तेति । भावानां सुखदुःखादीनामन्ते विनाशे ॥ Cn: भावानां महदादीनां अन्तप्रभवशोनादोदययोरेव प्रज्ञा बुद्धिर्येषाम् । ☞ — ^b) K1. 2 आसते. Ks यो; K1 laouna (for ये). Ks Ms. 6 विपर्यये; Ds 'ययः; Ca. 8: [s] विपर्ययं (gloss: मिथ्याज्ञानविरोधिनि तत्त्वज्ञानम्) (for विपर्ययम्). — ^c) G2 हृत्वा; Gs. 6 हृत्वा (for हृत्वा). Ks D1 T G1-2. 6 Ms. 6 देहं (for देहान्). ☞ Cn: हृत्वा आसनाद्यप्रच्युत्या । ☞ — ^d) D1 T1 G1-2. 6 -संक्षिप्त- (for -संक्षिप्त-). Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 T

C 12. 7866
B. 12. 217. 25
K 12. 219 32

यथागमं च तत्सर्वं बुद्ध्या तन्नैव बुध्यते ।

देहान्तं कश्चिदन्वास्ते भावितात्मा निराश्रयः ।

युक्तो धारणया कश्चित्सत्तां केचिदुपासते ॥ २४

अभ्यस्यन्ति परं देवं विद्युत्संशब्दिताक्षरम् ।

अन्तकाले ह्युपासन्नास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ २५

सर्व एते महात्मानो गच्छन्ति परमां गतिम् ।

सूक्ष्मं विशेषणं तेषामवेक्षेच्छास्रचक्षुषा ॥ २६

देहं तु परमं विद्याद्विमुक्तमपरिग्रहम् ।

अन्तरिक्षादन्यतरं धारणासक्तमानसम् ॥ २७

मर्त्यलोकाद्रिमुच्यन्ते विद्यासंयुक्तमानसाः ।

ब्रह्मभूता विरजसस्ततो यान्ति परां गतिम् ॥ २८

कपायवर्जितं ज्ञानं येषामुत्पद्यतेऽचलम् ।

G1-2, 6 M1. 5-7 चेतसः (for 'मानसाः'). — ') Bo. 6-9 Da4 Dn4 Ds D2. 2. 5. 6 Cs इसमानाश्च (for 'ध्वंसं').
Cn: ध्वंसमानाः च्युताः त्यक्ताः कोशाः ॥ Cs: इस-
माना निष्कामन्तः । C — ') K2. 6 नानुपासते; Ds2
तमु; D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 तदु (for 'तानु').

24 ") B2 यथाकामं; D1 'गतम्'; G1. 2 'गतं' (for
'गमं'). K2 गंतव्यं; Bo. 7. 8 (marg.) Das. 21 Ds2
D2. 2. 6 मत्वा वै; B2. 9 Dn1. n4 Ds1 Ds 8 Cpp गत्वा वै
(for 'तत्सर्वं'). — ') Ds बुध्यं; M1 बुद्ध्या (for 'बुद्ध्या').
K4 Da4 Dn1. n4 Ds D2. 8 तन्नैव; K2 ते नैव; Ds
तं नैव; D1 T1 G1-2. 6 तन्नात् (for 'तन्नैव'). M1
बुध्यति. — ') D2. 5 देहांते. — ') K1 Dn4 भावितात्मा-
(for 'तात्मा'). K4. 6 Bo. 2 (marg.) Dn1. n4 Ds1 D2.
2. 6. 8 Cp निराश्रयः; D1 ह्याश्रयः; T1 G1-2. 6 ह्याश्रयः
(for 'निराश्रयः'). C Cp: निराश्रय इति पाठे कामार्था-
द्यानाश्रयः । C — D1 T G1-2. 6 om. 24'. — ') K2
युक्त्या; V1 Dn1. n4 Ds D2. 8 युक्तं; Ds युक्त (for
युक्तो). K2 Dn1. n4 D2. 2. 5. 8 सम्यक् (for 'कश्चित्').
— ') K1 सुतां; K4 Bo. 2. 6 M1 सतां; K2 संतः;
V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds D2. 8 Cp
सतः; Ds ततः; Ds अतः; T2 सत्तां (for 'सत्तां').
V1 Bo. 6-9 Da4 Ds Ds कश्चिद् (for 'केचिद्'). C Cp:
सत इति पाठे सजातत्वात्सदभिन्नतया सर्वे पदार्थाः सन्त
एवेति परिणाममतमवलम्ब्योपासत इत्यर्थः । C

25 ") B2-9 अभ्यस्यन्ति; Dn4 क्रोधस्यन्ति (sic); Ds
अप्यमेह (sic); T2 अभ्यस्यन्ति; G2 'स्यन्त'; G2. 6 अभि-
स्यन्त; M1. 7 अभ्यस्यन्ति (for 'स्यन्ति'). V1 Bo. 7. 8 Ds. 4
G2 परे; B2 परो; D4 पदं; D1 T G1 M2. 6 [अ]परे
(for 'परं'). B2. 8 (marg. as in text). 9 देहं; B1
चैव; D1 T1 G1. 2 चैव; M2. 6 वेदं (for 'देवं'). — ')
K1 Ds D1 T G1. 2 M1. 5-7 विद्या; D2 विद्यात् (for
विद्युत्). G2. 6 विद्याया शब्दिताक्षरं. — ') Ds अत्र
(for 'अन्त'). K2 V1 Bo. 6-9 Das. 21 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 5. 6. 8 ह्युपासते; K1 D4 M2 'संत'; D1 T G1-2. 6
M1. 7 [s]प्युपासतस् (D1 G1 'तं'; G2 'ते'; G2. 6 'त');
M2 ह्युपासतस् (for 'सन्नास्'). — ') K2. 7 D4. 9

कल्मषाः (for 'किल्बिषाः').

26 ") B1 एव (for 'एते'). — V1 reads 26'-28'
on marg. — ') K1 Da. 9 सूक्ष्मं (for 'सूक्ष्मं'). — ')
K2 corrupt; K1 अवेक्षे; Da2 अवेक्ष्येत्; Ds अवेक्ष्यं
(for 'क्षेत्').

27 V1 reads 27 on marg. 7^{ab} is damaged in B1.
— ') S1 K1. 2. 4 वेद्यं तु; Dn1. n4 Cn देहांते; M2. 1
देहे तु (for 'देहं तु'). D1 T G1-2. 6 Cp चरमं (for
'प'). T2 विद्याद् (for 'विद्याद्'). C Cn: देहान्तं
अव्यक्तलयाधिष्ठानम् । देहं तु इति पाठे अव्यक्तमेव ॥ Cp:
देहं...विमुक्तं जीवन्मुक्तम् । C C Cp: चरमं चरमकाल-
भवम् । । परममिति पाठे साधकतमम् । C — ')
Da1 विरक्तम् (for 'विमुक्तम्'). B2 (marg. as in text). 9
Da2. 21 Ds विपरीतहात्. — ') K1 Bo. 6-9 Ds1
अन्तरीक्षाद् (for 'रिक्षाद्'). S1 K1. 2. 4 अन्यतमं (for
'तरं'). C Ca: अन्तरिक्षादन्यतरम्, आकाशवदवायितम् ॥
Cn: अन्तरिक्षं हार्दिकाशः । तमारभ्यान्यतरं ईशं सूत्रात्मानं
वा । C — ') V1 मानसः; D1 T G1-2. 6 M1. 5-7
चेतसः (M2 'सा'; M1 'सं') (for 'मानसम्').

28 V1 reads 28 on marg. — ') K2. 7 V1 Bo.
6-9 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G1-2. 6 M2. 7 संयुक्तः; Da1
संस्कृतः; T2 संसिक्तः (for 'संयुक्त'). V1 Bo. 6-9 Da2.
21 Dn1. n4 Ds. 2. 5. 6. 8 G1 चेतसः (Dn1 'सं'; G1 'सा')
(for 'मानसाः'). — ') Ds D1 T G1-2. 6 ते यांति
परमां गतिं. — After 28, V1 Bo. 6-9 Da2. 21 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 T G2. 6 M1. 5-7 Ca. n. p. 2 ins. :

610* एवमेकायनं धर्ममाहुर्वेदविदो जनाः ।

यथाज्ञानमुपासन्तः सर्वे आग्निं परां गतिम् ।

[(L. 1) G2. 6 एकायनं (for 'एकायनं'). Ds T1 एकमे-
कायनं धर्मम् (for 'the prior half'). T G2. 6 M1. 5-7
धर्मविदो (for 'वेद'). C Cp: एकायनम्, अप्युपासतम् । C
— (L. 2) B2 (marg.) उपासन्ता; Da2 'संते' (for
'सन्तः').]

ते यान्ति परमाल्लोकान्विशुध्यन्तो यथाबलम् ॥ २९ ।
भगवन्तमजं दिव्यं विष्णुमव्यक्तसंज्ञितम् ।
भावेन यान्ति शुद्धा ये ज्ञानवृत्ता निराशिषः ॥ ३०
ज्ञान्वात्मस्थं हरिं चैव निर्वर्तन्ते न तेऽव्ययाः ।
प्राप्य तत्परमं स्थानं मोदन्तेऽक्षरमव्ययम् ॥ ३१
एतावदेतद्विज्ञानमेतदस्ति च नास्ति च ।
तृष्णाबद्धं जगत्सर्वं चक्रवत्परिवर्तते ॥ ३२
विसतन्तुर्यथैवायमन्तस्थः सर्वतो विसे ।

तृष्णातन्तुरनाद्यन्तस्तथा देहगतः सदा ॥ ३३
सूच्या सूत्रं यथा वस्त्रे संसारयति वायकः ।
तद्वत्संसारसूत्रं हि तृष्णासूच्या निबध्यते ॥ ३४
विकारं प्रकृतिं चैव पुरुषं च सनातनम् ।
यो यथावद्विजानाति स वितृष्णो विमुच्यते ॥ ३५
प्रकाशं भगवानेतद्विनिर्णायणोऽमृतम् ।
भूतानामनुकम्पार्थं जगाद जगतो हितम् ॥ ३६

12. 7880
12. 217. 38
12. 219. 45

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१० ॥

29 ^a) Gs. 8 कर्पायवर्जितज्ञानं. — ^b) T₁ एषाम् (for
येषाम्). Ks. 7 V₁ B₀ (marg.). 8 D₂. 24 D₁. 7. 9 T
G₁-2. 6 M₁. 5-7 [S]मलं (for उचलम्). — ^c) Ks. 7 B₀
D₂ यांति तेपि (hypermetric); D₁. 9 यांति ते (by
transp.). K₄ V₁ B₀-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂-4. 5-8 T
G₁-2. 6 M₁. 5-7 यांति तेपि (B₀ D₂. 24 तेपि यांति)
पराल्लोकान्. — ^d) K₁ V₁ विशुध्यन्ते; K₄ D₁. 24 D₂
D₂. 2. 5. 6. 8 विमुच्यन्ते (K₄ 'तो') (for विशुध्यन्तो). B₀
6-9 (B₀. 8 marg. as in text) Cpp -फलं (for -बलम्).

30 ^a) D₁ T₁ G₁-2. 6 इमं (for अजं). Ks. 7 D₂
5. 9 transp. दिव्यं and विष्णुम्. M₁. 7 अव्यय- (for
अव्यक्त-). Ś₁ K₁. 2. 4 D₂ -संज्ञकं (for -संज्ञितम्).
— ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 सदा ये; K₀ D₂ सिद्धा ये; K₁ D₂. 6
तृष्णांते; D₂ ते शुद्धा (for शुद्धा ये).

31 ^a) D₁ [आ]त्मानं (for [आ]त्मस्थं). D₁ T G₁-2. 6
M₁. 5-7 परं (for हरिं). K₁ D₂. 9 देवं (for चैव).
— ^b) Ks. 7 V₁ B₀. 5-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂-2 T
G₁-2. 6 Cs न निर्वर्तन्ति ते (D₂ ये) व्ययाः (K₁ D₂. 5. 9
'यात्'). — ^c) Ś₁ K₁. 2. 4 ते (for तत्). — ^d) B₀
ब्रह्मम् (sic) (for अक्षरम्).

32 ^a) K₁ D₂ M₁ एव (for एतद्). — ^b) V₁ D₂
5. 9 transp. च and न. ☞ Ca: अस्ति सत्तया निरु-
ध्यते । एतदेव च नास्ति अन्यस्यावृत्तिमुखेन अस्थूलमन-
षिव्यादिना वेदान्तेष्वच्यते ॥ Cu: अस्ति च नास्ति चेत्यनि-
र्वचनीयमित्युक्तम् ॥ Cs (also Ca): ईश्वरानुगृहीतानामस्ति
ततोऽन्वेषा नास्ति । ☞ — ^c) K₁ D₂ -वर्षं; D₂ T₂
M₁ -वर्षं (for -वर्षं).

33 ^a) K₁. 7 D₂. 24 D₁ D₂. 9 विद्वः; B₀ विद्व-
(for विस-). — ^b) K₁ D₂. 9 जगत्तः (for जगत्तः); D₁

T G₁-2. 6 M₁. 5-7 संततो (D₁ G₁. 2 'ते') (for सर्वतो).
K₁ V₁ D₂ D₂. 5. 9 वि (D₂ वि) श्रोतुः; B₀ D₂ बिसे
(for बिसे). — ^c) K₀ अनाद्योयं (for अनाद्यन्तस्).
— ^d) T₂ तदा (for तथा).

34 ^a) K₁ D₂. 9 सूच्या; G₂ सूर्या (for सूच्या).
G₁ सूच्यं (for सूत्रं). D₁ वस्त्रं. — ^b) K₁ संवार-
यति. B₀ वापकः; B₀ सायकः; T₂ यावकः; G₂
वाचकः (for वायकः). — ^c) Ks. 7 D₂. 5. 9 च (for हि).
K₁ तत्सर्वं सारसूत्रं हि. — ^d) K₁ -शोच्या; D₂. 9
-शूच्या (for -सूच्या). K₁ निबोध्यते; M₁ (sup. lin.)
[अ]नया नयेत् (for निबध्यते). — After 34, Kumbh.
ed. ins.:

611* इतस्ततः समाहृत्य रूपं निर्वर्तयिष्यति ।

35 ^a) D₂ प्रकृतिश्च (for 'कृति'). — ^c) D₂ विज्ञा-
नीयात् (for 'नति'). — ^d) Ś₁ K₁. 2. 4. 7 D₂. 9 वितृप्तो
(for 'तृष्णो'). D₂ om. from विमुच्यते up to जगतो
(in 36^d).

36 D₂ om. up to जगतो (cf. v. l. 35). — ^c) D₂
प्रकाशो (for 'शं'). K₁ एतम् (for एतद्). B₀. 7. 8
(marg. as in text). 9 D₂ प्रकाशकं तु भूतानां. — ^b)
B₀. 7. 8 (marg. as in text). 9 D₂ विष्णुर (for अक्षिर).
— ^c) D₂ D₂ T G₁-2. 6 M₁-1 अनुकंपाये (for 'कम्पार्थ').
D₁ भूतानुकंपायै तच्च. — ^d) D₂ परमो (for जगतो).
B₀ D₂. 24 D₁. 24 D₂-4. 5. 8 गतिः (for हितम्).

Colophon. — Sub parvan : Ś₁ K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₀.
6-9 D₂. 24 D₁. 24 D₂ D₂-4. 5-9 G₁. 2. 6 M₁. 5-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś₁ K₁. 2. 4. 5. 7 V₁ B₀. 6-8
D₂. 24 D₁ D₂ D₂-2. 9 बाण्येवाध्यायसं समाप्तः; B₀

२११

C. 12. 7801
M. 12. 218.
K. 12. 220.

युधिष्ठिर उवाच ।

केन वृत्तेन वृत्तज्ञो जनको मिथिलाधिपः ।

जगाम मोक्षं धर्मज्ञो भोगानुत्सृज्य मानुषान् ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

येन वृत्तेन वृत्तज्ञः स जगाम महत्सुखम् ॥ २

जनको जनदेवस्तु मिथिलायां जनाधिपः ।

वाष्णेयाध्यात्मे; D₁ T₁ G_{1.2} सुसुखं (G₂ 'क्षो')पदेशः (D₁ G₁ adding वाष्णेयाध्यात्मं समासं [G₁ 'स.']); D₈ वाष्णेयाध्यात्मोऽध्यायः संपूर्णमस्तु; T₁ सुसुखपदेशः; G₈ वाष्णेयाध्यायः समासः । वाष्णेयाध्यात्मः समासः; G₈ अन्यापदेशः । वाष्णेयाध्यायः समासः; M_{1.1} वितृष्णा- (M₁ 'ष्णु')सुसुखपदेशः । वाष्णेयाध्यात्मं समासः; M_{8.6} वाष्णेयाध्यात्मे तत्त्वचतुष्टयवेदनं । समासं च वाष्णेयाध्यात्मं. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D₁₄ 43; D₁₁ D₁ T₁ G_{1.2.3} M₈ 44; D_{8.3} 45; G₂ 58; M_{1.6} 42. — Śloka no.: D₁₄ D₁₄ D₈ 39; D₁₁ 40; D₈ 45.

211

12. 211-212 are substantially the same as the Nārada-Saṅgamaṇḍana dialogue given in the Brhannāradaīya Purāṇa, adhy. 45, st. 5-87. The variants from the Purāṇa are listed in Appendix II (No. 2).

1 D₈ om. the ref. — ^a) V₁ B₁ 6-8 D_{14.24} D_{11.14} D₈ D_{2-4.6.8.9} M_{1.1-1} वृत्तज्ञ (for 'ज्ञो'). — K₁ om. (hapl.) 1^b. — ^b) K₁ मिथिलाधिपः; D₁₄ D₈ G₁ 'लापतिः'; G₂ 'लापकः' (for 'लाधिपः'). — G₁ om. (hapl.) 1^a-3^b. — ^c) M₈ मोक्ष- (for मोक्षं). K_{1.6} V₁ B₁ 6-8 D_{14.24} D_{11.14} D₈ D_{2.2.6.8} M₁ मोक्षज्ञो (for धर्मज्ञो). — ^d) K₁ मानुषं; D₁ T₁ G_{2.3.6} M₁₋₁ बुद्धिमान् (for मानुषान्).

2 G₁ om. 2 (cf. v. l. 1). — ^a) K₈ B₈ D₈ धर्मज्ञः (for वृत्तज्ञः). — ^d) V₁ B₁ 6-8 D_{14.24} D_{11.14} D₈ D_{2.2.6.8} C₈ जगाम सु- (for स जगाम). K₈ भोगा-नुत्सृज्य मानुषान् (= 1^d). — ^e) C₁ सुखं मोक्षं, मोक्षस्य ब्रह्मसुखामकत्वात् । यो वै भूमा तस्युलमिति श्रुतेः । — ^f)

3 G₁ om. 3^{ab} (cf. v. l. 1). — ^a) G₈ om.

और्ध्वदेहिकधर्माणामासीद्युक्तो विचिन्तने ॥ ३

तस्य सप्तशतमाचार्या वसन्ति सततं गृहे ।

दर्शयन्तः पृथग्धर्मान्नानापापण्डवादिनः ॥ ४

स तेषां प्रेत्यभावे च प्रेत्यजातौ विनिश्चये ।

आगमस्यः स भूयिष्ठमात्मतत्त्वे न तुष्यति ॥ ५

तत्र पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महामुनिः ।

परिधावन्महीं कृत्स्नां जगाम मिथिलामपि ॥ ६

(hapl.) जनको. — ^a) C₈: जनकवृद्धयः नाम्ना जनदेवः ॥ C₈: जनदेवनामा । — ^b) K₈ G_{8.6} जनाधिप. — ^c) K₁ D₁₄ D_{2.5.7.9} ऊर्ध्व- (for और्ध्व-). — ^d) S₁ K_{1.2.6} D₈ 'देहिक' (for 'देहिक-'). — ^e) S₁ K_{1.2.4.7} D₁ 'कर्माणाम्' (for 'धर्मा'). — ^f) D₁₁ विचेतने; D₈ विचिन्तने (for विचिन्तने).

4 ^a) D₈ शत. K₈ आचार्यैः. — ^b) K_{1.2} 'पाषाण्ड' (for 'पापण्ड'). — ^c) S₁ K₁ 'वासना'; K_{2.4.1} B_{8.2} (both marg.) D_{14.24} D_{2.9} M₁ C₁ np. Cp. sp. 'वासिनः'; D₈ D₈ 'वाचिनः'; Cpp 'वादिनः' (as in text). K₈ D_{11.14} D_{2.2.8} नानाधर्मनिवासिनः. — ^d) C_{8.8}: पापण्डवासिन पापण्डवानां वासना आच्छादकाः स्तम्भकाराः । वस आच्छादने वसु स्तम्भने धारणेः । (C₈: यद्वा निःश्रेयसं प्रति विमुख्यत्वेन पापण्डवासनावन्तः । तथा च पञ्चशिखचार्वकबौद्धान्नागामौ पूर्वपक्षकारिणो मन्यन्ते) ॥ C₈: पापण्डवासिन इति पाठे पापण्डवान्वासयन्ति आच्छादयन्ति तिरस्कुर्वन्ति ते तथा । — ^e)

5 ^a) D₁₁ D₁ T₁ G_{2-3.6} M₈ Cpp. C₈ स तेषां; D₈ एतेषां; Cpp स तेषां (as in text). K₁ प्रेतिः; T₁ पूर्व- (for प्रेत्य-). — ^b) S₁ K_{1.2.4} [s]वि; V₁ D₈ M_{1.6} न (for च). — ^c) D₁₄ प्रेत- (for प्रेत्य-). K₈ 'जात्यौ'; B₈ 'भावौ'; D₈ जातौ (for 'जातौ'). K_{1.6.7} B₈₋₈ D_{1.5.9} T₁ M_{1.6.7} च निश्चये; V₁ विनिश्चयं; D₁ T₁ G_{1-2.6} च निश्चयः (for विनिश्चये). — ^d) K₈ D₈ M₁ आगमज्ञः (D₈ 'मिष्यः'; M₁ 'मस्य'); K₁ D_{14.9} शासनस्यः (for आगमस्यः). B₈ (marg.) 9 स; M₁ तु (for स). D₈ G_{1.2} भूयिष्ठा (D₈ 'ह'). — ^e) G_{1.2} नारम-तत्त्वेन; Cpp. C₈ आत्मतत्त्वेन (for 'रवे न'). M_{1.1} Cpp आत्मतत्त्वं न वक्ष्यति. — ^f) C₈: आत्मतत्त्वं स्वरहस्यं । — ^g)

6 ^a) D_{14.24} T₁ G_{1-2.6} अत्र; M₈ ततः (for तत्र). K₁ पञ्चशिखो; D₁₁ 'क्षिरो'; D₁ G₁ 'क्षिणा' (for 'क्षिणी'). D₁ om. from नाम up to तत्त्वज्ञा (in 7^b). — ^b)

सर्वसंन्यासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये ।

सुपर्यवसितार्थं निर्द्वन्द्वो नष्टसंशयः ॥ ७

ऋषीणामाहुरेकं यं कामादवसितं नृषु ।

शाश्वतं सुखमत्यन्तमन्विच्छन्सुदुर्लभम् ॥ ८

यमाहुः कपिलं सांख्याः परमार्थं प्रजापतिम् ।

स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥ ९

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।

पञ्चस्रोतसि यः सत्रमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥ १०

तं समासीनमागम्य मण्डलं कापिलं महत् ।

पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं निबोधयत् ॥ ११

इष्टिसत्रेण संसिद्धो भूयश्च तपसा मुनिः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्व्यक्तिं बुबुधे देवदर्शनः ॥ १२

C. 12. 7893
B. 12. 216. 13
K. 17. 220. 13

K. 7 D. 6 कापिल (D. 6 'लो') यो; T. 1 कापिलेय. —^a) D. 14 समधावन्; D. 7 G. 1 परिधाय (for 'धावन्'). V. 1 सर्वा (for कृत्वा). ☞ C. 2: परिधावन् एकत्र वासमुकुर्वन् । ☞ —^d) B. 0 D. 3 D. 1. n. 4 D. 2. 3. 6. 8 अथ (for अपि). K. 7 V. 1 B. 6-9 D. 4 D. 9 जगाम मिथिलाधिपं (B. 1 'प').

7 D. 4 om. up to तत्त्वज्ञा (cf. v. l. 6). —^a) C. 3 स च (for सर्व). ☞ C. 4: सर्वसंन्यासाः — वेदसंन्यासाः, काम्यनिषिद्धसंन्यासाः, और्ध्वदैहिकव्यतिरिक्तकर्ममात्रसंन्यासाः श्रेति प्रकाराः । ☞ —^b) K. 1 तत्त्वे (for तत्त्व). —^c) K. 4. 7 B. 6 (marg. as in text) D. 4 D. 9 G. 1. 2 अ (B. 4 D. 8 स्व; G. 1. 2 स) पर्यवसितार्थश्च; D. 7 सुपर्यवसितार्थं च.

8 ^a) T. 1 M. 1. 5-7 transp. आहुर and एकं D. 4 एकं*; D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 आचार्य (for एकं यं). C. 3: एकं प्रधानम् । ☞ —^b) D. 6 त्रिषु (for नृषु) D. 8 जितकामवृत्तं नृषु; Bom. ed. यं कामानावृत्तं नृषु. C. 4: कामादवसितं त्यक्तकाममित्यर्थः ॥ C. 2: कामादवसितमिति पाठे यदृच्छया स्थितम् ॥ C. 3: कामात्वेच्छया नृत्त्ववसितं मनुष्येषूपैतम् । ☞ —^c) G. 8 इच्छतम् (for अत्यन्तम्). —^d) K. 4. 6 D. 3 D. 1. n. 4 D. 2. 7. 8 T. 1 G. 1. 6 M. 1-7 अन्वि (K. 6 'नि') च्छतं; B. 6 अनिच्छन्स; G. 8 अन्विष्यतं; M. 1 'च्छतः' (for 'च्छन्स').

9 ^a) D. 4 यमाहुः (for यमाहुः). D. 4 कपिला; D. 5 M. 1 कापिल. —^b) D. 4 D. 1 D. 9 परमार्थि; G. 1 'मेष्टि' (for 'मर्थि'). —^c) B. 6 स एव; D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 M. 7 समेत्य; M. 6 स एव (for स मन्ये). K. 7 D. 9 [स]नेन (for तेन). D. 8 समं स्वेन शरीरेण. —^d) K. 7 D. 9 न; M. 6 वा (for हि). D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 M. 5 (sup. lin. as in text) विस्मापयि (D. 7 'य') तवाम्स्वयं.

10 ^a) B. 6 G. 1 आसुरैः; T. 1 'रा' (for 'रे'). —^b) D. 4. 9 आहुम् (for आहुर). S. 1 K. 1. 2 जीवितं (for जीविनम्). —^c) K. 7 B. 7 D. 9 पंचस्रोतसि. ☞ C. 3: पञ्चस्रोतसि पञ्चनदीसंज्ञे संगमे ॥ C. 2: पञ्चस्रोतसि विषयकेदारप्रणालिका यत् तस्मिन्मनसि । C. 3: यद्वा अपाने प्राणं, प्राणं मनसि, मनो बुद्धौ, बुद्धिश्च प्रकृतौ, प्रकृतिश्च पुरुषे ॥ C. 2: संत्राणलक्षणत्वात् सत्रम् । ☞ —^d)

K. 7 D. 14 D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 M. 6 सहस्रकं (for 'स्रिकम्').

11 ^a) K. 6 D. 5 M. 6 तमासीनं समागम्य (M. 6 'मन्येत्य'); K. 7 D. 9 समासीनं समागम्य; B. 6-9 D. 3. 4 D. 1. n. 4 D. 2. 3. 6. 8 यत्र चा (D. 4 D. 8 वा) सीनमागम्य —^b) K. 6 B. 6-9 D. 3. 4 D. 1. n. 4 D. 2. 3. 6-7 transp मण्डलं and का (D. 2. 3. 4 D. 1 D. 6 क) पिलं. D. 8 कपिलशिष्यमण्डलं. —K. 6 D. 1. n. 4 D. 2 Cal. Kumbh. ed. ins after 11^a. B. 6 D. 8 after 15: D. 3 after 18: D. 4 (cf. v. l. 18) after 12. 209. 15: D. 6 Ca after 19:

612* पञ्चस्रोतसि निष्णातः पञ्चात्रविशारदः ।

पञ्चजः पञ्चकृत्पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।

[(L. 1) D. 4 -स्रोतसि; D. 1 D. 8 स्रोतसि. B. 7 पंचशखे विनिष्णातः (for the prior half). D. 3 D. 4 -विशारद. —(L. 2) Ca पञ्चकृत् पञ्चगुणः (for the prior half). D. 8 स्मृताः; D. 8 कृतः.]

—After 612*, D. 3. 4 read 13^a (D. 4 for the first time, repeating it in its proper place).

—^a) ☞ C. 2: पुरुषा अन्नमाद्यः पञ्च अवसन्नतया बाधि-ततया तिष्ठन्त्यस्मिनि पुरुषावस्थम् ॥ C. 2: पुरुषावस्थं पुरुषे अवस्था अवस्थितिर्यस्य मण्डलस्य । पुरुषाच्च परं किंचित्सा काष्ठा (Kāṭha Up. I. 3. 11) इति श्रुतेः । ☞ —^b) K. 7 D. 3. 4 पुरुषार्थः; D. 8 परमात्मं (for 'मार्थ'). S. 1 K. 1. 2. 3 D. 9 निबोध तं (D. 8 तत्); K. 6 D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 M. 1. 5-7 अबोधयत्; V. 1 B. 6-9 D. 4 D. 1. n. 4 D. 2. 3. 6 Cap: न्यवेदयत्; B. 6 (marg.) D. 3 Cpp बुबोध तत् (for निबोधयत्). ☞ C. 3: कापिलं कपिलप्रणीतं ज्ञानं मण्डलं तेजोमण्डलधारितया पुरुषाकृत्या ... बोधयामास । ☞

12 ^a) K. 1 इष्टिः; K. 7 D. 1. n. 4 D. 2. 3. 6 M. 7 C. 2 इष्टः; D. 7 T. 1 G. 1-3. 6 M. 6 Kumbh. ed. इष्टा (for इष्टि). K. 6 पुत्रेण (for 'सत्रेण'). K. 6 D. 1 संपृष्टो; B. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 D. 3. 4 D. 1 D. 2. 3. 6 संयुक्तो (for संसिद्धो). ☞ C. 2: इष्टसत्रेण आत्म-यज्ञेन । हेतौ तृतीया अच्ययनेन वसतीतिवत् । संपृष्टः सम्प-वृष्टः प्रभो यस्य संपृष्टः, आरमजानार्थं कृतप्रश्न इत्यर्थः । ☞

C. 12. 7694
B. 12. 216. 14
K. 12. 220. 14

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नानारूपं प्रदृश्यते ।

आसुरिर्मण्डले तस्मिन्प्रतिपेदे तदव्ययम् ॥ १३

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मानुष्या पयसा भृतः ।

ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत्कुटुम्बिनी ॥ १४

तस्याः पुत्रत्वमागम्य स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ।

ततः स कापिलेयत्वं लेभे बुद्धिं च नैष्ठिकीम् ॥ १५

— ^a) Ms भूयांश्च. Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5-7 T G1-3 6 M1. 5. 6 [आ]सुरिः; Ds [आ]सुरीः; M1 [आ]सुरीं (for सुनिः). — ^a) Ks D1 व्यक्तः; K1 व्यक्तिर् (for व्यक्तिः). ☞ Cs: व्यक्तिं विवेकदर्शनमिति यावत् । ☞ — ^d) Bo. 6-9 Das. a1 Ds D2. 6 Cpp देह- (for देव-). Dn4 दशनेन; Ds. 7 T G1-3. 6 Ms. 6 दशनात् (for दशनेन). Bs (marg.) बुबुधे तेन बोधितः. ☞ Cp (reading अदेहदर्शनः): अदेहदर्शनः असंहतात्मज्ञानवान् । अथ वा आदौ देहदर्शने तपसा भूयो बुबुधे । ☞

13 Br reads 13^{ab} after 18. Das. a4 read 13^{ab} (Das for the first time) after 612*. — ^a) D1 तत् (for यत्). ☞ Cs: एकमवृत्तिविषयम्, अद्वयमविकारम् । ☞ — ^b) Bs (marg. as in text) नानाकारं (for रूपं). — Br ins. after 13^{ab} (which follows 18): Das ins. after 13^{ab}: Das Ca after the second occurrence of 13^{ab} following 612*:

613* तन्मे ब्रूहि द्विजश्रेष्ठ त्वं हि चेत्तास्य तत्त्वतः ।

एवं पृष्टः पञ्चशिखः संप्रहृष्टतनूतः ।

[Br om. line 2.];

while Kumbh. ed. ins. after 13^{ab}:

614* बोधायनपरान्विश्रान्तिविभावमुपागतः ।

— V1 reads 13^a-14^b on marg. — ^a) K1 आसुरिः, K2. 7 Dn4 आसुरिः (K1 'री-); B2 Das. a4 Ca. 7 आसुरेद (Bo 'देर' (for 'रि-). ☞ Cp: मण्डले शास्त्रे । ☞ — ^d) K1. 2. 4 D2. 3 तम् (for तद्).

14 V1 reads 14^{ab} on marg. 14^{ab} is partly damaged in Br. — ^a) Ks Das Dn1 पञ्चशिखः. — ^b) Ś1 Ks मानुष्यः; K1. 4 V1 Bo. 6. 8 9 Das. a1 D2. 5. 8 'स्याः; K1 Dn4 D4 9 'सी-; D1 T1 G1 मनुष्यो; G2 मानुषो; G2. 6 Ms. 6 मनुष्य- (for मानुष्या). D1 T G1. 2 M1. 5-7 पयसा (for पयसा). K1 D4. 1 T G1-3. 6 M1. 5-7 घृतः; D2 घृतः (for भृतः). — ^c) V1 Bo Dn1 कापिली; Ds2 D2. 3 कापिला (for क'). — ^d)

एतन्मे भगवानाह कापिलेयाय संभवम् ।

तस्य तत्कापिलेयत्वं सर्वविचमनुत्तमम् ॥ १६

सामान्यं कपिलो ज्ञात्वा धर्मज्ञानामनुत्तमम् ।

उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥ १७

जनकस्त्वभिसंरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।

उत्सृज्य शतमाचार्यान्पृष्ठतोऽनुजगाम तम् ॥ १८

M1. 5. 6 कुटुम्बिनी.

15 ^b) Ks स्त्रियाः; D1 G1-3. 6 विष्णुः (for स्त्रियाः). K2. 4 V1 B2. 3. 9 Das. a1 स्म (for स). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 यतः (for ततः). Ds1 om. स. — ^d) Ks बुद्धि (for बुद्धि). — After 15, B2 Ds ins. 612*.

16 ^a) K1 G2 एतं मे; T2 तमेव (for एतन्मे). ☞ Ca. n. p. 8: भगवान् मार्कण्डेयः सनत्कुमारो वा । ☞ — ^b) Ks. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7-9 Das Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 M1. 5-7 Cap. Cpp. Cs कापिलेयस्य; D1 T Gs. 6 'यः स्व-; G1. 3 'यस्व- (for 'याव). ☞ Ca. p: कापिलेयायेति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । ☞ — ^d) Ds सर्वसर्वम् (for 'विश्वम्). D1 T G1-3. 6 च भारत; M1 अनुस्मरन् (for 'तमम्).

17 ^a) K1 स सामान्यं; B2 (orig.) सामान्यः; B2 (marg.) सुमहत् (for सामान्यं). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1-3. 6 M1. 5-7 Cp जनकं (K1 V1 B2 [marg.] Ds. 9 Cp 'को) (for कपिलो). Ś1 K1. 2. 4 भूत्वा (for ज्ञात्वा). ☞ Cn: सामान्यं सर्वेष्वाचार्येषु समबुद्धिम् । ☞ — ^b) T2 (2) धर्मज्ञानम् (for 'ज्ञानम्). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 धर्मं (Ś1 K1. 2. 1 Ds1 D4. 9 सर्वं) शो ज्ञानमुत्तमं; M1. 7 धर्मं जि (M1 'मंजि) ज्ञासुर् (M1 'सु) त्तमं. — ^c) Br Das उत्पत्य (for उपेत्य). Ds स तम् (for शतम्). Cpp उत्पत्यवरया गत्वा. — After 17, Kumbh. ed. ins.:

615* निराकरिष्णुस्तान्सर्वान्सेवां हेतुगुणान्बहून् ।

आवयामास मतिमान्मुनिः पञ्चशिखो नृप ।

18 ^a) K1 जगतस् (for जनकस्). Ds1 स्वप्नु- (for स्वप्ति). K1 Ds. 9 संबद्धः; Ds संयुक्तं (for संरक्तः). — ^b) T2 कापिलेयस्य (for 'लेयाव). Ks दशनेन; K1 D4 ज्ञासनात् (for 'दर्शनात्). — ^c) Ds उत्सर्ग (for उत्सृज्य). — ^d) T2 तु (for तम्). — Br reads, after 18, 13^{ab} followed by 613*. Das ins. after 18, 612*, followed by 13^{ab}, and

परमकल्याय प्रणताय च धर्मतः ।
 अब्रवीत्परमं मोक्षं यत्तत्सांख्यं विधीयते ॥ १९
 जातिनिर्वेदमुक्त्वा हि कर्मनिर्वेदमब्रवीत् ।
 कर्मनिर्वेदमुक्त्वा च सर्वनिर्वेदमब्रवीत् ॥ २०
 यदर्थं कर्मसंसर्गः कर्मणां च फलोदयः ।
 तदनाश्वासिकं मोक्षं विनाशि चलमध्रुवम् ॥ २१
 दृश्यमाने विनाशे च प्रत्यक्षे लोकसाक्षिके ।
 आगमात्परमस्तीति ब्रुवन्नापि पराजितः ॥ २२

अनात्मा ह्यात्मनो मृत्युः क्लेशो मृत्युर्जरामयः ।
 आत्मानं मन्यते मोहात्तदसम्यक्परं मतम् ॥ २३
 अथ चेदेवमप्यस्ति यल्लोके नोपपद्यते ।
 अजरोऽयममृत्युश्च राजासौ मन्यते तथा ॥ २४
 अस्ति नास्तीति चाप्येतत्तास्मिन्नसति लक्षणे ।
 किमधिष्ठाय तद्ब्रूयाल्लोकयात्राविनिश्चयम् ॥ २५
 प्रत्यक्षं ह्येतयोर्मूलं कृतान्तैति ह्ययोरपि ।
 प्रत्यक्षो ह्यागमोऽभिन्नः कृतान्तो वा न किंचन ॥ २६

C. 12. 7907
B. 11. 218 27
K. 12. 220. 28

thereafter ins. 613*; Das reads after 18, 12. 209.
 11-15 followed by 612*, the second occurrence of
 13^{ab} and then 613*.

19 *) Ks Bo. s (marg. as in text), 1-2 Ds Ds
 Ds. s कल्याणं (for कल्याय). ☞ Ca: परमकल्याय
 दृष्टाय ॥ Ca: समर्थाय । ☞ — *) Kt Da. s प्रवणाय;
 Bs Das. as प्रणताय (for प्रण). — *) Ds परमो (for
 'मं). — *) Ds T G1-s. s M1. s-1 यतः (for यत्तत्).
 Ka. s V1 Bo. s-2 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s Cn
 सांख्ये (for सांख्यं). Ks Bs Dn1. n4 Ds. s. s [5]भि-
 (for वि). ☞ Cn (reading सांख्ये): उपनिषत्कार्डे ।
 विधीयते अपूर्वतया ज्ञाप्यते, न तु युक्त्या उच्यते । ☞
 — After 19, Ds Ca ins. 612*.

20 *) Ds जातिः; Ds याति- (for जाति-). Ks
 तु; V1 Bo. s-2 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. s. s स (for
 हि). Ds वैराग्यजननकत्या स (sic). — *) V1 उक्तवान्
 (for अब्रवीत्). — Bs Ds G2. s om. (hapl.) 20^{ed}.
 — *) Kt V1 Da. 1. 2 T1 G1. s M1 हि; Das Ds स;
 M1 [अ]य (for च).

21 *) K1. 7 Da. s G2. s M1. s (sup. lin. as in text).
 s. 1 सर्वः; Ka V1 Bs-2 Dn1. n4 Ds. s. s. s धर्मः (for
 कर्म). K1 संसर्गाः; G2 M1 संसर्गः. — *) Das
 कर्मणा. — *) Ka. s. 7 V1 Bo. s-2 Das. as Dn1. n4 Ds
 Ds-2. s. s M1 तम् (for तत्). Ks अनाश्वासिकः; Das
 Ds 'नासितं; Ds T G1-s M1. s-1 'नासिकं (for 'नासिकं).
 Ka. s Bo. s-2 Das. as Dn1. n4 Ds Ds. s. s. s M1. s-1
 Ca मोहं; Kt V1 Da. s देहं; Ds T G1-s. s मोहो
 (for मोहं). ☞ Cn: तं मोहमब्रवीदिति पूर्वोणाभ्याः । ☞
 — *) Ds G1 विनाशी. Das अनुब्रुवन् (for अनुब्रुवम्).
 T1 विनाशी च मलध्रुवं.

22 *) M1. 1 हि (for च). — *) Das Cs न हि;

M1 अति- (for अपि). Ms Cv ब्रुवन्त्यदपराजितः. ☞ Cs:
 न हि पराजितः साधु पश्यतीत्यर्थः । ☞

23 *) M1 ह्यात्मना (for 'नो). Ks बंधुः; Ds T1
 M1. 7 क्लेशं; T2 क्लेशो; G1. 2 क्लेशः; G2. s क्लेश्यो;
 Ms. s मृत्युं (for मृत्युः). — *) Ks Dn1. n4 Ds मृत्यु-
 (for मृत्युर्). Bo. s. s (marg. as in text) Das. as Ds
 Cp (Cpp as in text) अना (Das 'या')मयः (for जरा').
 Ds T G1-s. s M1. 7 जन्ममृत्युजरामयं (T2 G2. s 'यः);
 Ms. s क्लेशजन्मजरामयं. ☞ Cp (reading अनामयो):
 अनामयो महाव्याधिः । पञ्चमयं बहुव्रीहिः । पाठाग्वरे, जरा
 व्योहानि, आमयो रोगः । ☞ — *) Cpp असम्यक्तरम्.

24 *) Kt Ds अन्यम्; Ds T1 देवम्; G1 देवम्
 (for एवम्). — *) Ks लोको (for लोके). — *)
 Das राजसौ; Ds T G2. s. s M1 रा (Gs र)जसो; M1
 राजसे (for राजासौ). V1 Bo. s-2 Das. as Dn1. n4 Ds
 Ds. s. s. s यथा (for तथा). ☞ Cn: यथा राजाऽज-
 स्वामरस्वाधाशीरुपचार एवं दृष्टुं एव स्वर्गोपचारः । ☞

25 *) Bs Ds. s M1. s. 1 वा (for च). M1. s एवं;
 Ms एव (for एतत्). — *) Ds वसति (for असति).
 V1 लक्षणं; Bs. 1. s (marg. as in text) Das Cp लक्ष्यते
 (for लक्षणे). ☞ Cp: अस्ति नास्तीति लक्ष्यते । काका
 नेत्यर्थः । ☞ — *) T1 G1 कम् (for किम्). Ds T
 G1. s M1. s. 1 तु; G2. s Ms तं (for तत्). Das सूयो;
 Da. s मूयात् (for मू). — *) Bo. s Das. as Cp लोक-
 त्रयः; Cpp 'यात्रा' (as in text).

26 *) S1 K1. 2 एतयोर्; Ds T1 G1. 2 हि तयोर्
 (for ह्येतयोर्). ☞ Ca: एतयोः अस्तिनास्तिपदयोः । ☞
 — *) K1. 2 कृतं तैति ह्ययोरपि; Ks कृतो नैति ह्ययोः; Kt
 Da. s कृतां तौ हि ह्ययोः; V1 Bo. s. 1. 2 (marg. as in
 text). s Das 'तौ ह्येतयोर्पि; Ds T1 G1-s. s 'तत्र तयोः';
 M1. s दृष्टं तैति ह्ययोः. — *) Ka. s Bs Das Dn1. n4

॥ १६ ॥

अथ श्रीः श्रीसुख गान्धिकाजी श्रीः श्रीः ॥ २७

፡ ክብርኩን ማህበራዊ ፡ ከአባልነት ጋር

২৬ ॥ হিন্দুধর্মের ইতিহাস : প্রথম অধ্যায়

[illegible]

४८ ॥ :हृदयं प्रीतिमानकं हृदयैर्हृदयैः प्रीतिः

॥ अथ श्रीगणेशपूजा ॥

०३॥ एतद्वाच्यं नृणां भवति हि विद्वत्

—संभल. Dr Th Ch. २ सूचकानिग्रह (Ch. २ भा.) संभल.
 ❀ Cs : सप्तमसंभल वनिः त्रिभुवन वदवभुनिव, वदवभुनिव.
 दया वा वद वदवभुनिव । ❀

❁ । पञ्चिभ्यो ङङ् ।

29. (a) K_1 ਸ਼ੇਰ; D ਸ਼ੇਰ (for ਸ਼ੇਰ). B.O.

(marg. as in text), 1.8 (marg. as in text), 0 Das
De Cp गणितः: Das D: 71 G. 8. 0 M. 1. 6 C.

(1) श्री गुरुदेव; तु

सर्वोत्तमः सर्वोत्तमः (for सर्वोत्तमः) ॥ ८० ॥

(reading प्रतीक) : प्रतीक द्वे द्वे चैव-पञ्चमो वेदोति.

[illegible]

॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥

[illegible]

K: D.O. अथवातः; V: Des C. वा अथवातः;

Bo. 6.7.8 (Marg. as in text) Dar. as Dar LP (Gloss:
आगमनं) 'अग' (Bo. 1 श्रु) (पद); Dr. 'आ गमनं'.

—, Das Cpp कर (for पूरे). K.I. 2. 1 T (U.S. 6)

১৯৩৩ খ্রিষ্টাব্দে ১৯৩৩ খ্রিষ্টাব্দ : ১৩ * (১৯৩৩)

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

(for 'श्री हिं'). Bo. 1 [S]यागाला (for 'श्री'). — ")
Dr T G-1-8, 6 M.L. 1-1 कश्चा (for 'श्री').

27 *) §1 K.1. 2. 4 Bc-9 D08.04 Dn1.04 D9 D9 G1

का. ६. १ वी बो. ६-९ डा. ३४ डी. १३ ड. ९ ड. २ ड. १. १

१-१ [S] लिखत; Dr T G-१-६ वा (for ३ लि). —
Dm कर्ता; Dr T G-१-६ Ms.६ कर्ता (for कर्त). Ka

Be Das Dm. n. Das Ds. Cn यावत् (for 'वत्').

At Ds [5] (for Std). As Do. 6-8 Ds Dm. as
Ds Ds. 8. 6. 8. 4; Das lacuna (for 4). Mr. 7

ॐ नमः शिवाय । श्रीगणेशाय नमः ।

यति, हेतुमति शेषः । यतिशब्दं बहुवचनान्तरं प्रत्ययान्तरं

विद्यया । तस्याऽतिरिच्यते-या जात इत्यादिप्रकाशनाभावात् । * — () K. B. 80

Das Dm, n₂ D₂, s s, s, s Gs s M₁, s, s G₂ वायु (for वायु), V₁ B₀, s (marg, as in text) D₂ D₂, s T₁

Gl. 2 M. 1-7 श्रुति (De, १) (for, १५). — d)

B8 (orig.) पुरातः; B8 (मसि.) १० Das Dm. 14 D8
D. 8 5. 6. 8 पुरातः; D 7 G1-8. 6 M. 5. 6 पुरातः; M 1

भा (for भा). Bo Ca भाव भावः; M.

28 ") Mr (sup. Wm. as in text), s. 1717 (for

रानी). Da.० वतः; Ca Cpp [s]वत- (gloss: वानी) (for वत-). Da.० वतः; Ca Cpp [s]वत- (gloss: वानी)

(for कृष्णाक्ष). Dr T. G. S. (Dr T. G. S.)

कात्माका. ❀ Lv: राधाविप्लवकात्माका। ❀ - () सा रा
 धूत; D० धूत; D० रा Ga.२ डूत-(for धूत). K० D०

$\text{D}^{\dagger}\Gamma_1 G_s M_s (\inf. \text{lm}), s \in C$

(K₁, K₂, ..., K_n) = (K₁, K₂, ..., K_n)

(for-गणन). डा गणनकवर्ग. — (K.A. 7
Das Dm. 14 D. 4. 6. 8. 9 Ge M. 1. 6. 6 गाँ; Da

[illegible]

श्रीरामायणसमाप्तौ श्रीगणेशाय नमः

[1] *काली कालिका । * — ") Bo Us. s - गणतः ; D. s*

अविद्याकर्मचेष्टानां केचिदाहुः पुनर्भवम् ।
कारणं लोभमोहौ तु दोषाणां च निषेवणम् ॥ ३१
अविद्यां क्षेत्रमाहुर्हि कर्म बीजं तथा कृतम् ।
तृष्णासंजननं स्नेह एष तेषां पुनर्भवः ॥ ३२
तस्मिन्व्यूढे च दग्धे च चित्ते मरणधर्मिणि
अन्योन्याज्जायते देहस्तमाहुः सत्त्वसंक्षयम् ॥ ३३

यदा स रूपतश्चान्यो जातितः श्रुतितोऽर्थतः ।
कथमस्मिन्स इत्येव संबन्धः स्यादसंहितः ॥ ३४
एवं सति च का प्रीतिर्दानविद्यातपोबलैः ।
यदन्याचरितं कर्म सर्वमन्यः प्रपद्यते ॥ ३५
यदा ह्ययमिहैवान्यैः प्राकृतैर्दुःखितो भवेत् ।
सुखितैर्दुःखितैर्वापि दृश्योऽप्यस्य विनिर्णयः ॥ ३६

C. 12. 7917
B. 12. 218.
K. 12. 220.

Da4 Da2 Da 5.9 M1 'चेष्टा (V1 Da 9 'ष्टा) च; B8 'चिता च; B8 (marg.) Ds1 Dr T1 G1-3.8 M1 5.8 'तृष्णां (B8 Ds1 M1 'त्णा) च; Dn1, n4 D2 2.8.8 'तृष्णानां (for 'चेष्टानां). —^b) Da3. a1 किंचिद् (for के'). Da3 Dn1, n4 Ds1 D5.7 T1 G1-3.8 M5-7 पुनर्भवे; Ds2 Csp 'भवेत् (for 'भवम्). —^c) K4 ते; K6.7 D4 5.7.9 T G1-3.8 M1 5-7 च (for तु). —^d) Bom. ed. तु (for च). K2 निषेवनं; K1 Ds1 D5 'वनं.

32 ^a) K1 B7 Dn1 D4 5.9 T2 अविद्या (for 'ष्टा'). Ds वै (for हि). —^b) M1 यथा- (for तथा). —^c) K1 'संसंजनं; Dr T1 G2 3.8 'संजनित- (for 'ननं). B6.7.8 (marg.) शोकम्; B8 (orig.) Dr T G1-3.8 स्नेहम् (for स्नेह).

33 ^a) B8 (marg. as in text) अस्मिन् (for त'). K4.6 Br Dn1 D2 3.8 गूढे; V1 Bo. 6 (marg. as in text). 8 (marg. as in text). 8 Dn1 Ds1 D5.7 T2 G1 मूढे; T1 G2.8 ऊढे; G2 ऊढं (for व्यूढे). Ś1 K1 D5 विरग्धे (for दग्धे). —^b) K6 Br Dn1, n4 D2 3.8 भिजे; Ds1 D4 वित्ते; Dr T G1-3.8 M1 5-7 देहे (for वित्ते). Da4 'धर्मिणी. —^c) K1 अन्योन्या; V1 Bo. 6 (marg.). 8.9 Das a4 Dn1 Ds2 D2 3.8 अन्योस्माज्; B8 (orig.) D5.6 अन्यस्माज्; B7 damaged; Dr T G1-3.8 M1 5-7 अन्योसौ (for अन्योऽन्याज्). K1 ज्ञायते; T1 G2 3.8 भ्रियते (for जा'). Dr T1 G1-3.8 M5-7 प्रेतस्; T2 प्रेत्य; M1 स्नेहस् (for देहस्). —^d) G1 तदाहुः (for तमाहुः). B8 Dr T1 G1 3.8 M1 5.8 त् (B8 M1 स) त्वमक्षयं; D4 सर्वसंक्षयं; D5 सत्त्वलक्षणं; T2 G2 सत्त्वसंज्ञं (for 'संक्षयम्). ☞ Cn: सत्त्वसंक्षयं मोक्षम् । सत्त्वस्य धीघातोः संक्षयः सत्त्वगैश्चर्यं निर्विषयप्रवादित्वं कैवल्यमित्याहुः । ☞

34 ^a) Ś1 K1 2.4.8 Cv यतः; Das a4 सदा; T2 यथा (for यदा). K6 V1 Das Dn1 D2 4-8.8 G2 8 M1 5.8 Cv स् (for स). M7 रूपकश्च (for 'तश्च'). Dn1 स्नान्यो; Dr T1 G2 चान्ये (for चान्यो). ☞ Cv:

रूपतः अणुरूपत्वतः, स्थूलरूपत्वतः । ☞ —^b) Da4 जातितं (for 'तः). K2 4.7 V1 Bo. 6.7.8 (marg. as in text) Dn1 D3-8.8 श्रुततो; Dn1 शुभतो (for श्रुतितो). Ś1 [S]धरः; K1 [S]धनः; K2 4 [S]धरः; Bo. 6.7 Das M7 (inf. lin.) [S]धनः; Da1 [S]धजः (for 'सर्थतः). ☞ Cn: जातितः आलय-विज्ञानं वाराविज्ञानमिति तेषामन्यत्वम् । ... । अर्थतः बन्ध-मोक्षतः विज्ञानानां पृथक्त्वम् । ☞ Cv: जातितः चेतनस्त्वद्वय-जातितः । ... । अर्थतः सुखभोक्तृत्वतदभावाख्यप्रयोज-नाच्च । ☞ —^c) Ś1 K1 2.8 अस्मि (for अस्मिन्). K6 V1 Bo. 6-9 Das a4 D5 ह् (Das a4 हे)स्येवं; K7 D4 एत्येव (for ह्). —^d) Dr T G1-3.8 M1 5.8 संबोधः; Bom. ed. सर्वं वा (for संबन्धः). Dn1, n4 Cn (gloss: अनभिसंहितं) असंहितं. ☞ C6: असंहितः असंनिकृष्ट । ☞

35 ^a) B8 (marg.) Das transp. सति and च. —^b) Ś1 (inf. lin. as in text) K1 B6.9 Das ज्ञान- (for दान-). K1 'तपोबलः; M1.7 'तपोजने (for 'बलैः). —^c) K4.6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1, n4 D5 D2 3.8.8.8 यदस्याचरितं; Dr T G1-3.8 M1 5-7 यद्य-दा' (for यदन्या'). —^d) K4.7 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1, n4 D5 D2 4-8.8 T2 G1 M1 5-7 अन्यन्; Dr तत्र; T1 G2 3.8 अत्र (for अन्यः). K6 Dn1 D4.7 T1 G2 3.8 M5 (inf. lin. as in text) प्रवर्तते (for प्रपद्यते).

36 ^a) B7 damaged K4 6.7 Bo. 6.8.8 Dn1, n4 D5 D2 3.8.8.8 Cn अपि; V1 B8 (marg.) Das a4 D1.7.9 T G1-3.8 M1 5-7 यदि (for यदा). Ś1 K1 ह्यहम् (for ह्ययम्). K6 चान्यैः; D5 [ए]वांयैः; Dr T1 G1 3.8 [ए]वान्यो (for 'न्यैः). —^b) Dn1 प्राक्-नैर्; Dr T G1-3.8 M5-7 दुःखितैर् (Dr 'तो) (for प्राकृतैर्). V1 दुःकृतो (for दुःखितो). —^c) G2 om. (hapl.) 36^a-37^b. —^d) T G2 3.8 M1 5-7 Cn सु-खितो (for दुःखितैर्). K4.6 V1 Bo. 6-9 Das a4 Dn1, n4 D5 D2 3.8-8 सुखितो दुः (Dr सु)खितो वापि. —^e) K4.7 B8 (marg.) D4 5.9 दृश्यो ह्यस्य; V1 Bo. 6-9

G. 12. 7913
M. 12. 216 38
K. 12. 220. 39

तथा हि मुसलैर्हन्तुः शरीरं तत्पुनर्भवेत् ।
पृथग्ज्ञानं यदन्यच्च येनैतन्नोपलभ्यते ॥ ३७
ऋतुः संवत्सरस्तिथ्यः शीतोष्णे च प्रियाप्रिये ।
यथातीतानि पश्यन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ३८
जरया हि परीतस्य मृत्युना वा विनाशिना ।
दुर्बलं दुर्बलं पूर्वं गृहस्येव विनश्यति ॥ ३९

Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 दृश्यादृश्यः; D7 T G1. s. 6 M1. 5-7 दृष्टो ह्यस्य (for दृश्योऽप्यस्य). १. Cn: दृश्यः स्पष्टः । ॐ

37 G2 om. 37^{ab} (cf. v. l. 36). — ^a) K7 V1 Bo 1-9 Das Ds D4. s. 9 M7 Cs v यथा (for तथा). K1.4 मुसुलैर्; K2.7 V1 Bo 6. 9 Das D4-6 9 मुश (V1 Bo. 6. 9 Das 'ष'लैर्; D4: मुदालैर् (for मुस'). D7 T G8. 6 M1. 5. 6 यदा हि (T2 'दा ह; M1. 5. 6 'दाहं) मूलो हन्यात्; G1 यदा हि मुसलैर्हन्यात् — ^b) Ds1 तं; D4. 1 T G1. 8. 6 M1. 5-7 न (for तत्). — ^c) Ś1 K1. 2 ज्ञाति (for ज्ञानं). Ś1 K1 यदन्यश्च; B8 (marg.) यथान्यच्च. ॐ Cv (reading यदन्यस्य): अन्यस्य देहादन्यस्य प्रेतयोनिं प्राप्तस्य ज्ञानं मामयं हिंसितवानिति ज्ञानं पृथगस्ति तेन कारणेन । ॐ — ^d) D7 तेन तन्; T G1-8. 6 M1. 6 तेनैतन् (for येन). K8 B8 (marg.) D4: D4. 5. 1 T G1-3. 6 M1-7 पद्यते (for लभ्यते).

38 ^a) K7 Ds T2 M1. 6-7 Cv संवत्सरास् (for 'सस् रस्). K1 G2 तिष्यः; G1 तीर्थः (for तिथ्यः). K4. 6 ऋतुसंवत्सर (K8 'रा) तिथ्यः; V1 Bo 6-9 Das a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 8. 6 8 Cn. 8 ऋतुसंवत्सरौ तिष्यः (Bo D4. 8 तिथ्यः; B8. 8. 9 तिष्ये; Das. a1 तिष्ये). ॐ Cn (reading तिष्यः): तिष्यः कलिरिति युगानामुपलक्षणम् । ॐ — ^b) Bo. 1-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D4. s. 6 8 [s]थ; B8 Ds वा (for च). — After 38^{ab}, G2 reads 42^a-43^a for the first time, repeating the same in its proper place. — ^c) Das. a1 तथा (for यथा). Ds G2 Cv नश्यति (for प'). K7 D4. 9 यथानीतानि नश्यति; T G1. 8. 6 M1. 6 यथा हीमानि न'. ॐ Cv: ऋतुखाद्यवस्था गच्छति, कालस्तु न नश्यति, तथा जीव इति भावः । ॐ — ^d) B8 (marg.) D4: तादृशं. D7 T G1-8. 6 M1 सर्वं (for सत्त्व). ॐ Cv: सत्त्वसंक्षयः जीवसंक्षयः । ॐ

39 ^a) K1 जरायां; B7 damaged (for जरया). K7 D4. 9 वा; V1 Bo. 6. 8. 9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T G1-8. 6 M1-7 [अ]भिः (for हि). D4: परितस्य;

इन्द्रियाणि मनो वायुः शोणितं मांसमस्यि च ।
आनुपूर्व्या विनश्यन्ति स्वं धातुमुपयान्ति च ॥ ४०
लोकयात्राविधानं च दानधर्मफलागमः ।
यदर्थं वेदशब्दाश्च व्यवहाराश्च लौकिकाः ॥ ४१
इति सम्यङ्नस्येते बहवः सन्ति हेतवः ।
एतदस्तीदमस्तीति न किञ्चित्प्रतिपद्यते ॥ ४२

D7 -परीतश्च. — ^b) K8 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. s. 6. 8 च; Ds हि (for वा). K8. 1 V1 B8-8 Ds1 D4. 5. 7. 9 T G1-8. 6 M1 विनाशिनः (V1 D7 T1 G2 'तः) (for 'शिना). — ^c) K7 D4. 9 शरीरं; V1 दुर्बलं (for the first दुर्बलं). Ds om. the second दुर्बलं. — ^d) Ds गृहस्ये च; D7 T1 G2 गृह एव; G1 गृहस्येव (for 'स्येव).

40 ^a) Ds1 ऋतुपूर्व्या; T G1-8. 6 आनुपूर्व्या (for 'पूर्व्या). — ^d) Ś1 K2. 6. 1 Ds1 D4. 9 G2. 6 स्वं; K1 सु- (for स्वं). ॐ Cs: स्वं धातुमुपयान्ति स्वस्वकारणे लीयन्त इत्यर्थः । ॐ

41 ^a) Ś1 K1. 2. 4 विघातस्य; K8 विधानस्य; K7 D4. 9 विघातः स्याद्; V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 D2. s. 6 8 -विघात (Das 'ता)श्च (for -विधानं च). — ^b) Das दानधर्मैः; Ds2 'कर्म' (for 'धर्म'). Ś1 K1. 2. 4. 6. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 D2-8. 8. 9 -फलागमे (for 'गमः). — ^c) K8 V1 Bo. 6-8 Dn1. n4 Ds D2. s. 6-8 T G1-8. 6 M1. 5-7 तदर्थं (for य'). Ś1 K1. 2. 4 शास्त्रं च; K7 Ds D4. 9 शास्त्रार्थः; Ds शास्त्रश्च (for 'शास्त्राश्च). — ^d) T2 लौकिकाः (for लौकिकाः). Ś1 K1. 2. 4 व्यवहाराश्च लौकिकाः.

42 ^a) Ś1 K2 च नश्यते; K1 च एते हि; D7 G2 मत्स्येते; T1 G8 मनस्येते; T2 'स्येति; M7 मत्स्येते (for मन). Ds इति वाञ्छनस्येते. — ^b) ॐ Cs: हेतवः कर्मानुष्ठानकारणानि श्रुतिस्मृतिसदाचाररूपाणि । ॐ — G2 reads 42^a-43^a for the first time after 38^{ab}. — ^c) G2 (first time) इदम् (for एतद्). Ds एतदमीनिमस्तीदं (sic); G1 एतदमीनिममास्तीति. — ^d) Ds न च (for न). T2 G1. 2 (first time). s. 6 M1. 6 कश्चिन् (for किञ्चित्). Bo Dn1. n4 Ds2 D2. s. 6. 8 प्रति (D2. 8 'त्य)इत्येते (for 'पद्यते).

43 For the first occurrence of 43^a in G2, cf. v. l. 38. — ^a) Ś1 K1. 2 विमुष्यताम्; K8 V1 Bo. 6-9 D2. 8. 6 विमृषताम् (D8 'दृ); G1 निर्विष्यताम्;

तेषां विमृशतामेवं तत्तत्समभिधावताम् ।
 कचिन्निविशते बुद्धिस्तत्र जीर्यति वृक्षवत् ॥ ४३
 एवमर्थैरनर्थैश्च दुःखिताः सर्वजन्तवः ।
 आगमैरपकृष्यन्ते हस्तिपैर्हस्तिनो यथा ॥ ४४
 अर्थास्तथात्यन्तसुखावहांश्च
 लिप्सन्त एते बहवो विशुल्काः ।
 महत्तरं दुःखमभिप्रपन्ना
 हित्वामिषं मृत्युवशं प्रयान्ति ॥ ४५
 विनाशिनो ह्यध्रुवजीवितस्य
 किं बन्धुभिर्मित्रपरिग्रहैश्च ।

विहाय यो गच्छति सर्वमेव
 क्षणेन गत्वा न निवर्तते च ॥ ४६
 भूव्योमतोयानलवायवो हि
 सदा शरीरं परिपालयन्ति ।
 इतीदमालक्ष्य कुतो रतिर्भवे-
 दिनाशिनो ह्यस्य न शर्म विद्यते ॥ ४७
 इदमनुपधि वाक्यमच्छलं
 परमनिरामयमात्मसाक्षिकम् ।
 नरपतिरभिवीक्ष्य विस्मितः
 पुनरनुयोजुमिदं प्रचक्रमे ॥ ४८

C 12. 79
B. 12. 21
K. 12. 22

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २११ ॥

G₂ (second time) विमर्शताम् (for विमृश^a) K₁ 2. 4
 Bo. 7. 8 (orig.) Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂ 3. 6. 8 T₂ G₁. 2
 M₁ एव (for एवं). — ^b Śi K₁. 2. 7 D₁. 9 तत्सर्वमभि;
 Ds T₂ यत्तत्समभि- (for तत्तत्स^a). K₁ corrupt;
 M₁. 7 भापतां (for धावताम्). — ^c V₁ B₂ D₁ T₁
 G₁. 6 Csp न विशते; Ds निवसते; Ds G₁ निर्विशते
 (for निविशते). ☞ Cs: निविशते स्थिरा भवति। न
 विशते इति वा पाठः। ☞ — ^d B₂ (marg. as in text)
 तन्न (for तत्र). K₁. 7 V₁ Bo. 6. 7 8 (marg. as in
 text). 9 Das Dn₁ Ds D₂-3. 9 जीर्यति (for जीर्यति).
 D₄ om. from वत् up to अर्थास्त (in 45^a). Ds वृक्ष-
 वत्; M₁ काष्ठ^a (for वृक्ष^a). ☞ Cs: वृक्षवत् वातान्दो-
 लितवृक्षवत् । ☞

44 D₄ om. 44 (cf. v. l. 43). — ^a K₁ D₂ एव-
 मर्थेषु सर्वेषु. — ^b B₂ उप- (for अप-). B₂ (marg.)
 पद्यते (for कृष्यन्ते). ☞ Cs: आगमैः काव्यकर्मविधि-
 मिः । ☞ — ^d K₂ B₁-2 Das. a₁ Ds₁ D₂. 7 T₁ G₁-3. 6
 M₁. 5-7 हस्तिनो हस्तिपैर् (by transp.). — After 44,
 Kumbh. ed. ins.:

616* न जातु कामः कामानामुपभोगेन शान्त्यति ।

हविषा कृष्णवर्मेव सूप एवाभिवर्धते ।

[Cf. Manu. 2. 94; 1. 693*, lines 6-7; 840*,
 lines 1-2; Visṇu P. 4. 10. 9-10.]

45 D₄ om. अर्थास्त (cf. v. l. 43). — ^a K₁
 अर्थास्त (for अर्थास्त). K₁ [अ]भ्यतः; B₂-3 वे तु (for
 [अ]त्यन्त-). B₂ दुःखावहांश्च (for 'सुखा'). — ^b V₁

लिप्सन्ति; Ds₁ लप्सन्तः; G₁ ईप्सन्त. K₂ एके; V₁
 चैते; G₂ एव ते (for एते). K₁. 6 Bo. 6-8 Das Dn₁.
 n₁ Ds D₂. 3 5-8 T₂ G₁. 6 Cs (gloss: दुःखकृशाः) वि-
 शुल्काः; K₁ D₁. 9 विमुग्धाः; V₁ विशुल्काः; G₁ M₁
 [s]पि शुल्काः (for विशुल्काः). — ^c Das Dn₁. n₁
 D₂. 3. 8 अनु-; Ds क्षति- (for क्षति-). — ^d Ds D₂. 6
 M₁. 5-7 [अ]मृतं; D₁ T₁ G₁-3. 6 सुखं (for [आ]मिषं).
 M₁ मृत्युमुखं (for 'वशं'). K₁ Das प्रयाति.

46 ^a K₂ [s]त्यध्रुवः; T₁ ह्यध्रुवं (for ह्यध्रुव-).
 — ^b Śi K₁. 2 मृत्युः; K₁ Dn₁. n₁ D₂. 3 भिन्न- (for
 भिन्न-). — ^d K₁ D₂ विहाय (for क्षणेन). B₂ G₁
 वि- (for न). K₂ वा (for च).

47 ^a K₂. 7 D₂. 3. 6 खं भूमिः; B₂ T₁ G₁-3 6 M₂
 भूव्योमः; Das एव्योमः (for भूव्योम-). K₁ V₁ तो-
 यानिलः (for तोयानल-). Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds
 D₂. 3. 6. 8 [s]पि; D₁ T₁ G₁ वा (for हि). — ^b
 Śi K₁. 2. 7 Das. n₁ D₂. 6 यदा; G₁ तदा (for सदा).
 V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds D₂. 3. 6. 8 प्रति- (for
 परि-). — ^c K₁ V₁ Bo. 6-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ Ds
 D₂. 3. 6-8 T₁ G₁-3. 6 M₁. 5-7 transp. कुतो and रतिः.
 D₂ रतिर्भवेन्न वा. — ^d K₁. 6 Bo. 7 Dn₁. n₁ Ds D₂.
 3. 6. 8 [s]प्यस्य (for ह्यस्य). G₁ om. न. V₁ D₁ T₁
 G₁-3. 6 M₁. 5-7 Cs (Cs. p as in text) कर्म (for शर्म).

48 ^a D₁ इति (for इदम्). Das अनुपधिप-;
 D₁ G₁. 2 अनुविधि (for अनुपधि). Ds (marg.) अक्षरं
 (for अच्छलं). ☞ B₂: अनुपधि, असमिपकम्भादिरहितं

२१२

भीष्म उवाच ।

जनक्रो जनदेवस्तु ज्ञापितः परमर्षिणा ।

पुनरेवानुपप्रच्छ सांपराये भवामवौ ॥ १

भगवन्त्यदिदं प्रेत्य संज्ञा भवति कस्यचित् ।

एवं सति किमज्ञानं ज्ञानं वा किं करिष्यति ॥ २

सर्वमुच्छेदनिष्ठं स्यात्पश्य चैतद्विजोत्तम ।

अप्रमत्तः प्रमत्तो वा किं विशेषं करिष्यति ।

असंसर्गो हि भूतेषु संसर्गो वा विनाशिषु ।

कस्मै क्रियेत कल्पेन निश्चयः कोऽत्र तत्त्वतः ॥ ४

तमसा हि प्रतिच्छन्नं विभ्रान्तमिव चातुरम् ।

पुनः प्रशमयन्वाक्यैः कविः पञ्चशिखोऽब्रवीत् ॥ ५

उच्छेदनिष्ठा नेहास्ति भावनिष्ठा न विद्यते ।

अयं ह्यपि समाहारः शरीरेन्द्रियचेतसाम् ।

वर्तते पृथगन्योन्यमप्यपाश्रित्य कर्मसु ॥ ६

वेदमूलकत्वात् । अच्छलं वैदिककर्मकाण्डवन्न मायामूलकम् ॥
Cs अनुपधि । उपाधिरूपालम्भः, तद्वहितम् । ॐ —^b)
Das आत्मसाधिकं (for 'साक्षिकम्'). —^a) Ks Ds M1
अनुवीक्ष्य (for अभि). K1 विस्मिताः; Bs (marg.)
सत्वरः. —^d) G1 उपयोक्तुम् (for अनु). K1 Ds अमुं
(for इदं). K1 प्रचक्ष्मे (for 'क्रमे').

Colophon. — *Sub-parvan*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo.
6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-8. 6 M1. 6-7
मोक्षधर्म. — *Adhy. name*: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Das. a1 Ds D2-4. 6. 8. 9 पंचशिख (K1 Das. a1 'ष') वाक्यं;
M1 जाल्यादिनिर्वेदः; Ms. 6 जनकपंचशिखसंवादे जातिनि-
र्वेदः; M1 निर्वेदकथनं. — *Adhy. no.* (figures, words
or both): Br 48; Dn1 D7 T1 G1. 3. 6 Ms 45;
Dn4 Ds2 44; Ds1 46, T2 G2 59; M1. 6. 7 43.
— *Śloka no.*: Dn1 49; Dn4 48; Ds 47. — After
12, 211, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in
App. I (No. 18).

212

1 ^a) Ks. 7 D1. 9 नरदेवस् (for जन). —^b) Dn1. n4
ज्ञ (Dn4 जा) पिताः (for ज्ञापितः). —^c) Bs [अ]य (for
[अ]नु). — After 1^{abc}, G2 reads 5^{bc} for the first
time, repeating it in its proper place. —^d) Ś1
K1. 2 सां (Ś1 सं) पराय (for 'राये). V1 [5] ब्रवीतु वै;
D4 कथं भवेत् (for भवामवौ). ॐ Ca. 8: सांपराये
तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धिनि संशये ॥ Cv: सांपराये मोक्षविषये ।
मोक्षसाधनाय मोक्षबाधनाय चेत्यर्थः । ॐ

2 Before 2, MSS. ins. जनक उवाच. —^a) Ks. 7
V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 Cn. p. 8
यदि न (Das न.); D4. 9 यदियं; Ca 'द' (as in text).
D1 T G1-3. 6 M1. 5-7 प्रोक्तं (for प्रेत्य). —^d) Das
om. ज्ञानं. ॐ Ca: एतद्वदि कस्यचिदपि भवति तदा

शेषाणां ज्ञानमज्ञानं वा किं करिष्यति । ॐ

3 Dr om. (hapl.) 3. 3^{ab} is partly damaged
in Br. —^a) Ks सर्वमुच्छेदनिष्ठस्य. —^b) Ks पश्यन्
(for पश्य). Das द्विजोत्तमः. —^d) V1 Br. 8 T2
G1. 2 M1. 5-7 कं (for किं).

4 ^a) G1 वि- (for हि). —^b) K1 स सर्गो (for
संसर्गो). —^c) Ks Bo. 7. 8 Dn1. n4 Ds D2. 3. 8 कल्पेत;
Ks V1 Bo (marg.) Cp कल्पेत; Bs (orig.) Ds. 7 T
G1-3. 6 तत्त्वेन; Bs कल्पेन; D1. 6 M1. 5. 6 कल्पेन;
Ds कल्पेत (for कल्पेन). ॐ Cpp: पटुना कल्पेन
शास्त्रेण । ॐ —^d) Ds1 निश्चयाः.

5 Before 5, MSS. ins. भीष्म उवाच. —^a) Das
तपसा (for तमसा). Ks T2 M1-7 [अ]भिः; D7 T1
G1. 2 [अ]पि (for हि). Ds प्रतिच्छिन्नं (for 'च्छन्नं').
— G2 reads 5^{bc} for the first time after 1^{abc}.
—^b) Das. a1 G1 विश्रांतम्; G2 (first time) विभूतम्
(for विभ्रान्तम्). K1. 2 चात्तरं; D1 वातुरं (for चा').
ॐ Cp: आतुरम् उक्तिप्रत्युक्तिशून्यम् ॥ Cs: कर्तव्यता-
मूढम् । ॐ — V1 om. 5^c-12ⁱ 5^{ed} is damaged
in Br. —^c) Das प्रशमयैर्; G2 (first time) प्रथम-
चम् (for प्रशमयन्).

6 V1 om. 6 (cf. v. l. 5). —^a) K1 उच्छेदनिष्ठं;
Ds1 'निष्ठो (for 'निष्ठा). G1 देहेति; Gs देहस्य (for
नेहास्ति). —^c) Ds स्वपि (for ह्यपि). K1 Bo. 8. 8
(marg. as in text) T1 (marg.) समाचारः; Cpp 'हारः
(as in text). ॐ Cp: सम्यगाचरणम् समाचारः । ॐ
—^d) D1 T1 G1. 3. 6 जनि (D1 जानी) वैदियः; M1 क्षारीरं.
—^e) D1 T G1-3. 6 M1. 5 (before corr.) हृत्वेवम् (for
अन्योन्यम्). —^f) Ś1 अम्युपाश्रित्य; K1. 2. 7 D1. 9 G1. 2
M1 Cpp अम्युपा (K1 'पो') श्रित्य (K1 'त-'); D1 अम्युपा
(for अम्युपा'). G1 कः सुधीः (for कर्मसु). Bo-9

धातवः पञ्चशाखोऽयं खं वायुर्ज्योतिरम्बु भूः ।
ते स्वभावेन तिष्ठन्ति वियुज्यन्ते स्वभावतः ॥ ७
आकाशं वायुरूपा च स्नेहो यच्चापि पार्थिवम् ।
एष पञ्चसमाहारः शरीरमिति नैकधा ।
ज्ञानमूष्मा च वायुश्च त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥ ८

इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स्वभावश्चेतना मनः ।
प्राणापानौ विकारश्च धातवश्चात्र निःसृताः ॥ ९
श्रवणं स्पर्शनं जिह्वा दृष्टिर्नासा तथैव च ।
इन्द्रियाणीति पञ्चैते चित्तपूर्वगमा गुणाः ॥ १०
तत्र विज्ञानसंयुक्ता त्रिविधा वेदना ध्रुवा ।

C. 12. 7841
B 12. 219. 11
K. 12. 222. 14

Das. a1 व्यप्राश्रित्य च कर्मसु. ☞ Cn: अन्यतरनाशोऽपि
संघातनाश इत्यन्योन्यमप्राश्रित्येत्यर्थः ॥ Cs: कर्मसु निमि
त्तसप्तमी । ☞

7 V1 om. 7 (cf. v. 1. 5). —^a) D7 T2 G2
यावतः (for धातवः). Ks. 7 Ds2 D4. 9 -भूतेषु; Bo. 6.
7 s (marg. as in text). 9 Dn1. n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 Cnp
-धा तोयं; D7 T G1-3. 6 M1 5-7 तेषां तु (for -शाखोऽ-
यं). ☞ Cn: धीयते निलीयते कायमेष्ट्विति धातव उपा-
दानानि ॥ Cp: धातवः सर्वेषां कार्याणां विधारकाः । ☞
—^b) Ds2 ख- (for खं). Ś1 K1. 2. 7 D4. 9 अन्भुवः;
Da4 अध्वराः; Ds2 Cs अध्वराः; D7 अंबुभिः (for अम्बु
भूः). Ks Bo. 6-9 Das Dn1 n4 Ds1 D2. 3. 5. 6. 8 खं
वायुर्ज्योतिषो (Bo 'पी; Ds 'षा) धरा. —^c) K2 तेन
स्वभावेन (hypermetric); Br. 9 तेष्वभावेन (for ते
स्व'). Bs (marg.) Das. as Cp (Cnp as in text)
युज्यन्ते (for तिष्ठन्ति). ☞ Cn: स्वभावेन इति संख्य-
मताभिप्रायेण, तेषामिष्टकालयोरभावात् जीवानां चोदासी-
नत्वात् अदृष्टस्य च कार्यत्वेन कारणाप्रवर्तकत्वात् स्वभावत एव
गुणानां प्रवृत्तिरिति मतम् ॥ Cp: स्वसादात्मनो भाव उद्भवो
येषां ते स्वभावाः कर्माणि । कर्मभ्यः । स्वभावतः अविद्याया',
न स्वकर्मवशेन ॥ Cs: स्वभावेन स्वकर्मणा । ☞

8 V1 om. 8 (cf. v. 1. 5). —^a) Ks Dn1 D7. 8
T G1-3. 6 Ms. 9 आकाशो (for 'शं'). —^b) Ś1 K1. 4 Bo. 6. 8. 9 Das. a1
Dn1. n4 Ds D2. 3. 5. 6. 8 T2 यच्चापि (for यच्चापि).
K4 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 6. 8 Gs Cp
पार्थिवः; Ks Ds1 D4. 7 T1 G2 'व (for 'वम्'). —^d)
M1 शरीरम्. Ks. 7 Bo. 6. 8. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds
D2. 3. 5. 6. 8 M1 5-7 अपि (for इति). Das नैकधा;
Ds पंचधा; D7 T1 G1. 3. 6 नैकधा (for 'धा').
— After 8^{ed}, Kumbh. ed. Cv ins.:

617* अहंवाक्यं द्विजानां यद्विशिष्टं बुद्धिरूपवत् ।
वाचामगोचरं नित्यं ज्ञेयमेवं भविष्यति ।
ज्ञानं ज्ञेयं तथाज्ञानं त्रिविधं ज्ञानमुच्यते ।

[(L. 1) ☞ Cv: अहंवाक्यम् अहमिति शब्देन वाक्यम् ।
विशिष्टं विशिष्टं दैवम् । ☞ —(L. 3) ☞ Cv: ज्ञानं सामान्य-

ज्ञानं परोक्षज्ञानं च । श्रेय ज्ञानविषय ब्रह्म असम्यग्ज्ञान विशिष्ट
ज्ञानमपरोक्षज्ञानं च । ☞]

—^a) K7 Das Ds1 T2 उष्मा; Ds अग्निश्च. ☞ Ca:
उष्मा तेजः, मुक्ताजपाकादिना शरीरपालकः । ☞ —^c)
G1 त्रिविधाः. Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dn1.
n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 M7 (sup. lin.) कार्यं (for कर्म).
G1 संग्रहाः. ☞ Ca: तस्य कर्मणां गमनागमनादीनां संग्राह-
कत्वात्कर्मसंग्रहाख्या । ☞

9 V1 om. 9 (cf. v. 1. 5). —^a) Ds [इ]न्द्रियार्थेषु
(for 'र्याश्च). —^b) Ks मन (for मनः). Ds स्व-
स्वभावश्च नामतः. ☞ Ca: स्वभावश्च स्वस्माद्भावो न स्वस्य-
स्मादिति स्वभावो नित्य आत्मा । ☞ Cs: चेतना निश्च-
यात्मिका बुद्धिः । ☞ —^c) K1. 7 D4. 9 M1 5-7 विका-
राश्च; G1 विधानश्च (for विकाराश्च). —^d) Gs. 6
यावतश्च (for धातवश्च). K1. 4 निःसृताः; K7 D4. 9
विस्तृताः; T2 निस्तृताः; G2 निवृत्ताः; M1. 7 (inf. lin.)
संभृताः; Ms. 6 निभृताः (for निस्तृताः). ☞ Cp: धा-
तवः शरीरधारका इत्यर्थः । यद्वा 'मांसासृक्पूषविष्मूत्रस्नायु-
विष्मूत्रसंज्ञका' सप्त । ☞ — After 9, Kumbh. ed.
Cv ins.:

618* प्राणाद्यस्तथा स्वर्गा न संबाधगतास्तथा ।

पुत्राधीनं भविष्येत् चिन्मात्रः स परः पुमान् ।

10 V1 om. 10 (cf. v. 1. 5). —^a) Ds2 श्रवण-
(for 'जं). —^b) Ś1 K1. 2 पूर्वं वै (for पञ्चैते).
—^d) Ds1 D4 चित्त- (for चित्त-). Ks Dn1 D2. 8 Cn
-पूर्वगताः; K7 D4. 9 'गमाद्; Ds G1. 3. 6 Ms. 6 -पूर्व-
गमाः; D7 T G2 -पूर्वां (T2 'स) मा (for -पूर्वगमा).
Ds2 Ds चित्तपूर्वं गुणागमाः. ☞ Ca: चित्तं पूर्वं गमयति
प्रेरयति एतान् इति । गुणभूताः आत्मार्यरवादेते गुणाः ॥ Cn
(reading चित्तपूर्वगताः): चित्तं पूर्वकारणं यथार्थगणस्य स
चित्तपूर्वं चित्तमात्रोपादानकं गताः प्राप्ताः गुणाः गुणकार्यभूताः ॥
Cp: चित्तं पूर्वं गमयन्ते, चित्तपूर्वं गच्छन्ति वा । मनोनुगा
इत्यर्थः । आत्माधीनवाहुणाः । ☞

11 V1 om. 11 (cf. v. 1. 5). —^a) Ks [अ]वि-
ज्ञान- (for विज्ञान-). T1 Gs. 6 M7 -संयुक्ताश्च. —^b)
Ś1 K1. 2. 4. 6 Bo. 7. 9 Dn1. n4 Ds2 D2. 3. 5. 8 Kumbh.

C. 12. 7953
B. 12. 219, 23
K. 12. 222, 28

तथा स्पर्शे तथा रूपे तथैव रसगन्धयोः ॥ २३

एवं पञ्चत्रिका ह्येते गुणास्तदुपलब्धये ।

येन यस्त्रिविधो भावः पर्यायात्समुपस्थितः ॥ २४

सात्त्विको राजसत्त्वैव तामसत्त्वैव ते त्रयः ।

त्रिविधा वेदना येषु प्रसूता सर्वसाधना ॥ २५

प्रहर्षः प्रीतिरानन्दः सुखं संशान्तचित्तता ।

शब्दश्च). Da4 चित्तस्य; D7 T1 G2, 3, 6 तृसिश्च (for चित्तं च). —^b) D7 T G2, 3, 6 M6 त्रयं; G1 त्रिधं (for त्रयः). Da1 श्रवणं. Da1 D6 -विग्रहे (for -सं'). —^c) Ks. 7 D4, 9 तथा रूपे तथा स्पर्शे. —^d) D7 T1 G2 तथा च (for तथैव). Da4 D4 -गंधयः (D4 'या'). — For 23rd, Ś1 K1, 2, 4 subst.:

622* चक्षू रूपं तथा चित्तं त्रयो दर्शनसंग्रहे ।

नासा गन्धस्तथा चित्तं त्रयो घ्राणस्य संग्रहे ।

त्वचः स्पर्शं तथा चित्तं त्रयः स्पर्शनसंग्रहे ।

जिह्वा रसस्तथा चित्तं त्रयो रसनसंग्रहे ।

[The sequence in K1 is: line 3; line 1; line 3 (r); line 4; line 2. — (L. 2) K1, 4 गंधास्य (for गन्धस्य). — (L. 3) K1 (both times) त्वदः (for त्वचः). — (L. 4) K4 तथो (for तथा).]

24^a) D6 पंच (for एवं). K4 पंचत्रिको; G1 पंचात्मिकाश्च (for पञ्चत्रिका). D6 त्वेते; D7 T1 G1 चैते (for ह्येते). T2 एवं पंचत्रिकाण्येते. ☞ Ca: यद्यपि मन एकमेव सर्वत्र तथापि उपाधिभेदाद्विभक्तिमिति भावः । ☞ —^b) Da4 M1 गुणस्य. — D6 om. 24^a-25^b. —^c) V1 Bo. 6-9 Da3, 44 Dn1, 44 Ds D2, 3, 8 येनार्थः; D7 T G1-3, 6 तेन यस्य (for चे). Dn4 Ds D2, 8 त्रिविधोपायः (for 'धो भावः'). ☞ Cs: त्रिविधो भावः अहंकारः । ☞ —^d) Dn1 Cs प्रत्ययात् (for पर्या). Ks D6 समवस्थितः; B6 (marg. as in text) समुदाहृतः; G1 समुपस्थितं. Da4 पर्याया च समुच्छिन्नः (sic). ☞ Cs: प्रत्ययात् विषयग्रहणनिमित्तम् । ☞

25 D6 om. 25^{ab} (cf. v. l. 24). —^a) Ś1 Da4 राजसाश्च. K4 V1 Bo 6-9 Da3, 44 Dn1, 44 Ds D2, 3, 8 चापि (for चैव). —^b) Ś1 K2 T2 चैते; K4 V1 Bo. 6-9 Da3, 44 Dn1, 44 Ds D2, 3, 8 चापि (for चैव). —^c) Ś1 K1, 2 चेतना (for वेदना). Ś1 K2 ह्येषु (for येषु). ☞ Ca: वेदना वेद्यमानः प्रीत्यादिः । ☞ —^d) K1 प्रसूता; K4, 6, 7 Dn1 D2, 3, 6, 8, 9 प्रसूताः; B3 T1 G1-3, 6 M4, 6 प्रसूता; Da4 प्रसूता; T2 प्रभूता (for

अकृतश्चित्तकृतश्चिद्वा चित्ततः सात्त्विको गुणः ॥ २६

अतुष्टिः परितापश्च शोको लोभस्तथाक्षमा ।

लिङ्गानि रजसस्तानि दृश्यन्ते हेत्वहेतुतः ॥ २७

अविवेकस्तथा मोहः प्रमादः समप्रतन्द्रिता ।

कथंचिदपि वर्तन्ते विविधास्तामसा गुणाः ॥ २८

तत्र यत्प्रीतिसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

प्रसूता). Ś1 K1, 2 धर्म- (for सर्व-). K4 Da4 Dn1 D2, 3, 8, 9 -साधनाः; Ks V1 Bo. 8 (marg.) Ds Ds, 7 M1, 6-7 -साधनी (Ks 'नी:'); Dn1 -साधनं; D6 -साधिनी; D7 T G1-3, 6 -सादिनी (for -साधना).

26^a) M4, 6 प्रसादः (for प्रहर्षः). K7 G2 आनन्द-
☞ Ca: प्रहर्षः रोमाञ्चादिः । आनन्दः अन्यविषयव्यावर्तकं सुखम् । ☞ —^b) Da4 शान्तय- (for संशान्त). K1 D1 -वित्तता (for -चित्तता). —^c) K4, 6 Dn1, 44 D2, 3, 8 Cn (Cnp as in text) चित्तितः (Ks 'तं'); Dn1 D4 वित्ततः (for चित्ततः). K1, 7 V1 Da4 Ds, 7 T G1-3, 6 M1, 6-7 सात्त्विका (K1 Da4 Ds 'को') गुणाः.

27^a) Da4 अतुष्टिः. Ks D6 पर (for परि). Dn1 अतुष्टिस्तपकोधश्च (sic). —^b) T2 transp. शोको and लोभस्य. B6 (marg. as in text), 8, 9 Da4 क्रोधो (for शोको). K7 लोभाद्; Da4 लाभस्य (for लोभस्य). G1 तदा (for तथा). Da4 [अ]क्षमः. —^c) Ks रजसजानि (for 'स्तानि'). —^d) K2 -हेतवः; K7 Dn1 D4, 5, 9 -हेतुभिः (for 'तः').

28^a) B6 (marg. as in text), 9 अविवेकता (hypermetrio); B8 अविवेकस्य; T2 M1, 6-7 'विक्तं (for 'वेकस्य). K7 M7 तथा मोहः (M7 'हं'); V1 च मोहश्च. —^b) K1 M7 प्रमादः; Ks प्रसादः. K7 Ds -तन्द्रिता; Da4 Dn1 -तन्द्रिताः. —^c) Ks, 7 V1 B6-9 Da3, 44 Ds, 5, 7, 9 T G1-3, 6 M1-7 अभि- (for अपि). The portion from वर्तन्ते up to ताम (in 35^b) is lost in D6 on missing fol. D4 वर्तत. —^d) D6 त्रिविधास्य (for वि'). K2, 4 त (K4 ता)मसो (for तामसा).

29 = (var.) 12. 187. 30. With 29-31, cf. Manu. 12. 27-29 as also B. 12. 248[47]. 20-22. Ds missing (cf. v. l. 28). —^a) K7 Bo. 6-9 Da3, 44 Dn1, 44 Ds D2, 3, 6, 8 अत्र (for तत्र). Gs प्रति- (for प्रीति-). — K2, 4 D4 om. (hapl.) 29^a-30^a; D7 om. (hapl.) 29^b-31^a. Ś1 reads 29^a-30^a on marg. —^b) K1 काले (for काये). — V1 reads

वर्तते सात्त्विको भाव इत्यपेक्षेत तत्तथा ॥ २९

यत्तु संतापसंयुक्तमप्रीतिकरमात्मनः ।

प्रवृत्तं रज इत्येव ततस्तदभिचिन्तयेत् ॥ ३०

अथ यन्मोहसंयुक्तं काये मनसि वा भवेत् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं तमस्तदुपधारयेत् ॥ ३१

तदि श्रोत्राश्रयं भूतं शब्दः श्रोत्रं समाश्रितः ।

नोभयं शब्दविज्ञाने विज्ञानस्येतरस्य वा ॥ ३२

एवं त्वक्चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव पञ्चमी ।

स्पर्शे रूपे रसे गन्धे तानि चेतो मनश्च तत् ॥ ३३

स्वकर्मयुगपद्भावो दशस्वेतेषु तिष्ठति ।

चित्तमेकादशं विद्धि बुद्धिर्द्वादशमी भवेत् ॥ ३४

तेषामयुगपद्भावे उच्छेदो नास्ति तामसः ।

C. 12. 7959
B. 12. 219, 35
K. 12. 222, 40

29^a-31^b twice. —^d) K₁ V₁ B₈ D_{as}. a₁ T G₁-2. 8 M₁.
5-7 उपेक्षेत (for अपे*). K₈ B₇-2 D_{as}. a₁ T₂ G₁-2. 8
तं तथा; B₈ वै तदा; M₈. 8 तत्तदा; M₇ तं स्वय (for
तत्तथा). K₇ D₈ तद्गुणस्तेन तेज (D₈ चेत) सा.

30 = (var.) 12. 187. 31. For the repetition
in V₁, cf. v. l. 29. D₈ missing (cf. v. l. 28)
K₂. 4 D₄ om. 30^a; D₇ om. 30 (for both, cf. v. l.
29). Ś₁ reads 30^a on marg. —^a) K₈ यत्र (for
यत्तु). V₁ B₈. 6-8 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 2. 6. 8
यत्त्वसंतोपसंयुक्तम्. —^a) M₁ प्रवृत्त- (for 'सं'). K₄.
6. 7 B₈. 6-8 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₄ D₈ D₂-4. 6. 8. 8 M₁ इत्येवं;
V₁ B₈. 8 (last two marg.) इत्येतत् (for इत्येव). —^d)
D₈ D₈ तमस् (for तत्तस्). B₈. 6-8 D_{as}. a₁ D_{n1} D₈
D₂. 6. 8 T G₁. 2 M₁. 5-7 अपि; D_{n1} अपि; D₈
उप; G₈. 8 अवि- (for अपि). V₁ B₈ (marg.) Ca
तत्र संरम्य चितयेत्. ☞ Ca: न संरम्य न यत्नं कृत्वा । ☞

31 = (var.) 12. 187. 32. For the repetition
in V₁, cf. v. l. 29. D₈ missing (cf. v. l. 28). D₇
om. 31^a (cf. v. l. 29). —^a) M₁ तत्र (for अथ).
—^b) K₁ काले (for काये). T₂ चाभवेत्. K₈. 7 D₄. 8
अव्यक्तविषयामर्कं. —^a) Ca दुष्प्रतर्क्यम् (for अग्र*).
K₂ अविज्ञेयस्. ☞ Cv: अविज्ञेयं जानुमनहम् । ☞
—^d) M₁ ततस् (for तमस्). B₈ D_{as}. a₁ -लक्षयेत्
(for -धार*). K₈. 7 D₄. 8 तमस्तदभिचिन्तयेत्.

32 D₈ missing (cf. v. l. 28). —^a) B₇ partly
damaged. M₁. 5. 8 खं च (for तदि). K₇ V₁ D₄. 2
M₁. 8 श्रोत्राश्रितं (D₄ 'तो' (for 'अयं'). D₄ om.
(hapl.) from भूतं up to श्रितः (in 32^a). Ś₁ K₁.
2. 4. 7 D₈ भूमे: (for भूतं). K₈ D₇ T G₁-2. 8 M₇
खं श्रोत्रमाश्रितं भूतं; B₈. 6. 8. 8 D_{as}. a₁ D₈ D₂. 2. 6
बुद्धिश्रोत्राश्रि (D_{as} 'सि) तं भूतं (B₈ भावं; D_{as} रूपं);
D_{n1}. n₄ D₈ श्रोत्रं व्योमाश्रितं भूतं. —^b) K₇ D_{as} D_{as}
G₁ शब्द- (for शब्दः). Ś₁ K₁. 2. 4 शब्दः श्रोत्रसम-
न्वितं. —^a) Ś₁ K₂ T₂ विज्ञानं (for विज्ञाने).
☞ Ca: नोभयं शब्दः श्रोत्रं च.....समर्थम् । Ca: नोभयं

श्रोत्राकाशद्वयमपि । ☞ —^d) D_{as} om. विज्ञान. K₇
D₄. 2 विज्ञातस्य (for 'नस्य). K₄. 7 B₈-8 D_{as}. a₁ D_{n1}
D_{as} D₈ च (for वा). D₇ T₁ G₁. 2 विज्ञाने स्वेतरस्य
वा. ☞ Cv: सुषुप्तिदशायामज्ञानस्य जाग्रदवस्थायां विज्ञान-
नस्येति भावः । ☞

33 D₈ missing (cf. v. l. 28). —^a) K₇ D₈
श्रोत्रं (for एवं). K₁. 2 (sup. lin.) 4. 6 D_{as}. a₁ वाक्;
D₇ G₁. 2. 6 तत्; G₈ तु (for त्वक्). —^b) D₄
नासिका. K₈ V₁ B₈. 6-8 D_{as}. a₁ D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 2.
6. 8 चेति (for चैव). —^a) M₁ शब्दे (for स्पर्शे).
K₁ तापे (for रूपे). B₈ D_{as} तथा (for रसे).
—^d) Ś₁ K₁. 2. 7 D₄. 2 वाचि (for तानि). K₈ चित्तं
(for चेतो). D_{n1} चरन्; Cv च यत् (for च तत्).
☞ Cv: यच्चैतस्तदेव मनः । ☞

34 D₈ missing (cf. v. l. 28). —^a) K₂. 4 स्व-
कर्मा (for स्वकर्म). —^b) B₈ (marg. as in text)
दशस्वेतेषु, D_{as} 'मेतेषु (for 'स्वेतेषु). — B₈ om.
34^{ad}. —^a) K₁ D_{as} चित्रम् (for चित्तम्). D_{as}
एकादशा. —^d) K₁ G₁ बुद्धि- T₂ द्वादशमी (for
'शमी). T₁ बुद्धिर्द्वादशी भवेत्. ☞ Ca: द्वादशमी,
द्वादशी । आर्थो मटप्रत्ययः । ☞

35 D₈ missing up to ताम (cf. v. l. 28). —^a)
D₇ T₁ G₁-2. 8 भावाद्; T₂ भावम्; Cn भाव[;]
(gloss: पञ्चम्यर्थे प्रथमा) (for भावे). — K₈ om.
(hapl.) 35^a. ☞ Ca: अयुगपद्भावेऽमेलके पृष्ठां शरी-
राद्यभावे उच्छेदो मोक्षः । ☞ —^b) D₈ मोक्षो वा (for
उच्छेदो). Ś₁ K₁ नास्ति (for नास्ति). D₇ T₁ G₁-2. 8
मानसः; M₁. 7 (sup. lin. as in text) नामतः; Bom.
ed. तामसे (for तामसः). ☞ Ca: तामसो नास्ति । उप-
लक्षणतया राजसोऽपि नास्ति । सात्त्विक एव रागाद्यपगमात्
संभवतीति भावः । ☞ —^a) K₈ अस्थितो; G₈. 8 आ-
स्थिते. Ś₁ K₁. 2. 6 D_{as} D_{n1}. n₄ D₈ D₂. 2. 6. 8 भावो
(for भावे). —^d) D_{as} व्यवहारे. ☞ Ca: तेषां
द्वादशानां ज्ञातृज्ञेयज्ञानयोगपद्याभावः तामसः मित्रा-
रूपतमोभयः सुषुप्तिकालीनक्षान्तिस्तस्यपि जाग्रत उच्छेदो

C. 12. 7959
B. 12. 219. 35
K. 12. 227. 40

आस्थितो युगपद्भावे व्यवहारः स लौकिकः ॥ ३५
इन्द्रियाण्यवसृज्यापि दृष्ट्वा पूर्वं श्रुतागमम् ।
चिन्तयन्नानुपर्येति त्रिभिरेवान्वितो गुणैः ॥ ३६
यत्तमोपहतं चित्तमाशु संचारमधुवत् ।

नास्ति । । अयुगपद्भावे एवात्मनो वास्तवं तत्त्वं, युग-
पद्भावेस्तु स्वप्नवदज्ञानकृतः ॥ Cs : आस्थित इति । अयुग-
पद्भावे इति पदम् । तेषामयुगपद्भावे आस्थितः प्रमूढः आरो-
पितः स उच्छेदः लौकिकः लोकप्रसिद्धो व्यवहारः । ❀

36 ^a) Ś1 K1.2.4 Cpp अवसृज्यानि; K6 Bo.6
(marg.).7.8 Dn1.n4 Ds D2.2.5.6.8 Cn.8 अपि
सूक्ष्माणि; K7 बहुन्याय (sic); B6 (orig.).8 अपि
सृज्यानि; B6 (marg.) एव सृज्यापि; D2.8.41 Ca अव-
सृज्यापि; D4.6 corrupt; D1 T G1-3.6 M1.5-7 उप-
(M1 अपि)सृज्यापि (for अवसृज्यापि). — ^b) K4.6 V1
Bo.6-8 D2.8.41 Dn1.n4 Ds D2.2.5.6.8 T G2.6 M1.
6-7 Cpp Cs पूर्व; B6 lacuna (for पूर्व). K4.6
Dn1.n4 Ds D2.2.5.8 M1 -श्रुतागमान्; V1 Bo.6-9
D1 T G1-3.6 M1-7 -श्रु (B6 -श्रि)तागमन्; D4.6 'मयं;
D6 -सुताः सुमान्; Cpp -श्रुतागमः (for श्रुतागमम्).
K7 D4.6 विषयेभ्यो वा मनः. — ^c) K6 चित्तवन्;
D4.6 संतयन् (for चिन्तं). V1 Bo.7-9 D2.8.41 Ds
D2.8 T2 Cs अनु; Dn4 D1 T1 G1-3.6 न तु (for
नानु). D6 चितयन्तनुपर्येति. ❀ Cn : चिन्तयन्नानुपर्येति ।
ना पुरुषः स्वप्नदर्शी. त्रिभिर्गुणैः सत्त्वादिभिर्युक्तः अनुपर्येति
आप्रदवस्थामनुसंचारति स्वप्ने । काये (Cn v.1. for काले
in 37°) इत्युत्तरादपकृष्यते, स्वे शरीरे ॥ Cs : अनुपर्येति
स्वकर्मफलान्यनु सततं पर्यायेण गच्छति । ❀

37 ^a) K4 Bo तत्; K7 D4.6 यत् (for यत्).
V1 तमोभिहतं; D2.8.41 'पहितं (for 'पहतं). D1 T
G1-3.6 M1.6 यस्तु मोहाग (T2 G2.6 M1.6 मोहाग; G1
मोहाग) तं चित्तम्. — ^b) K1.2.4.6 Bo.6.8 D4.6 D2.7.8
T1 G1.2 संसारम्; V1 B7 D2.8 Dn1.n4 Ds2 D2.8
M1.7 Cn संहारम् (for संचारम्). K7 D6 आशु संचार-
संभवं; T2 'चरते ध्रुवं. — ^c) K7 D6 विव (D6 'व) सं;
Ds D1 T G1-3.6 [उ]त्तरतं (for 'रतं). K6 कार्य; K7
V1 Bo.6-9 D2.8 Dn1.n4 Ds2 D2-9 T G1-3.6 M1.6
(both inf. lin.) Cn.8 काये; B6.8 (both marg.) Ds1
कार्ये (for काले). ❀ Cv : उपरमं रतिम् । ❀ — ^d)
V1 D1 T G1-3.6 M1.5-7 तमाहुस् (for तदा'). V1
बुधं; Bo.6-9 D2.8.41 Dn1.n4 Ds D2.2.5.8 बुधाः;
D1 T G1-3.6 M1.5-7 गुणं (for सुखम्). ❀ Cn :
तत्सुखं तामसमज्ञानप्रधानं शरीर एव सुषुप्तावनुभूयते ॥ Cs :

करोत्युपरमं काले तदाहुस्तामसं सुखम् ॥ ३७
यद्यदागमसंयुक्तं न कृत्स्नमुपशाम्यति ।
अथ तत्राप्युपादत्ते तमो व्यक्तमिवानृतम् ॥ ३८
एवमेव प्रसंख्यातः स्वकर्मप्रत्ययी गुणः ।

काये उपरतं कायमेवांशत्वेन निर्णीतं करोति । तमोपहतत्वा-
त्स्वरूपमात्मनो न जानातीत्यर्थः । ❀

38 ^a) Ds1 यत्तद्; D1 G1.2 यद्द् (for यद्यद्).
— ^b) K4.6 Dn1 Cn कृच्छम्; V1 T2 G1.2 M1.5-7
कृच्छद्; Bo.6-9 D2.8.41 Dn4 Ds D2.2.5-8 T1 G2.6
Cnp.Cs किंचिद् (for कृत्स्नम्). K6 Dn1 Cn अनु-
पश्यति; D2.8.41 उपशाम्यते; Dn4 Cpp अनुशाम्यति
(for उप'). ❀ Cn : यस्मिन्कृच्छं द्वैतसुखं नानुप-
श्यति । ❀ — ^c) B7 damaged. ❀ Cs : अथ
कर्मकरणानन्तरम् । ❀ — ^d) K7 D6 मनो; B6.7.8
(marg.).6 D4.6 Ds ततो (for तमो). M7 व्यक्तम्;
Cn.v [s]व्यक्तम् (for व्यक्तम्). K6 हवारतं; K7
D6 हवोद्धतं; V1 Bo.6-9 D2.8.41 Ds D2.2.5.8.9 हवानु-
(B6 'सृ)तं; D4.6 हवानतं; Dn4 हवागतं; D6 हवा-
सृतं; M6 (inf. lin.).6 Cv हवावृतं (for 'नृतम्).
❀ Cp : व्यक्तं कार्यशरीरम् । ❀ ❀ Cv : आवृतमव्यक्त-
मिव अन्धकारमिव तमः तमोगुणमुपादत्ते जीवः । ❀

39 ^a) B6 (marg. as in text).7.8 (marg. as in
text).9 तदेवं (B6 'व) सं; Ds G1.2.6 एवमेव (for
एवमेव). K7 D1 T2 G1.2.6 प्रसंख्यातः (for 'ख्यातः).
— ^b) D1 स्वधर्म (for स्वकर्म). K4.6.7 Bo.6.7.8
(marg. as in text).6 D2.8.41 Dn1.n4 Ds2 D2-3.8.9
Cn.p -प्रत्ययो (for 'यी). K1 D4.6 D1 गुणः; M1
गुणं (for गुणः). ❀ Ca : एष तमोलक्षणो गुणः स्वकर्म-
प्रत्ययी, स्वकर्म व्यापारं प्रति अयी गमनशीलः ॥ Cn (read-
ing स्वकर्मप्रत्ययो) : स्वकर्मप्रत्ययः कर्महेतुकाविर्भावः ॥ Cp :
स्वकर्मप्रत्ययः । स्वकर्मणा प्रतिकूलागमनशीलः ॥ Cs : स्वकर्म-
प्रत्ययी स्वकर्मपराधीनः । ❀ — ^c) Ś1 K1.2 Dn1 केषां-
चिद् (for कथंचिद्). ❀ Cp : कथंचिन् नामकर्मणा श्री-
रामचरणस्मरणसौभाग्येन वा । ❀ — ^d) Bo.9 D2.8.41
Ds1 D2.2.5.8.9 Ca निवर्तते (for न व'). K6 Dn4
केषांचिद्दत्तं (Dn4 'द्विष)ते न हि; V1 Dn1 D2.8 'चिद्दि-
निवर्तते; Cpp केषांचिद्वा निवर्तते. ❀ Ca : वा शब्दः
पुनरर्थः । तेन केषांचिदुपनिवर्तते । ते सर्वं त्यजन्ति दृष्ट्वात्मानमि-
त्यर्थः । — After 39, Kumbh. ed. Cv ins.;

623* अहमित्येव वै भावो नान्यत्र प्रतिष्ठितः ।

यस्य भावो ह्यो नित्यं स वै विद्वांस्येतरः ।

देहधर्मस्तथा नित्यं सर्वभूतेषु वै ह्यः ।

कथंचिद्वर्तते सम्यक्केषांचिद्वा न वर्तते ॥ ३९

एवमाहुः समाहारं क्षेत्रमध्यात्मचिन्तकाः ।

स्थितो मनसि यो भावः स वै क्षेत्रज्ञ उच्यते ॥ ४०

एवं सति क उच्छेदः शाश्वतो वा कथं भवेत् ।

स्वभावाद्वर्तमानेषु सर्वभूतेषु हेतुतः ॥ ४१

यथार्णवगता नद्यो व्यक्तीर्जीहति नाम च ।

न च स्वतां नियच्छन्ति तादृशः सत्त्वसंक्षयः ॥ ४२

एवं सति कुतः संज्ञा प्रेत्यभावे पुनर्भवेत् ।

प्रतिसमिश्रिते जीवे गृह्यमाणे च मध्यतः ॥ ४३

इमां तु यो वेद विमोक्षबुद्धि-

मात्मानमन्विच्छति चाप्रमत्तः ।

न लिप्यते कर्मफलैरनिष्टैः

पत्रं विसस्येव जलेन सिक्तम् ॥ ४४

दृष्टैश्च पार्श्वैर्बहुभिर्विमुक्तः

C. 12. 79/5
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

एतेनैवानुमानेन त्याज्यो धर्मस्तथा ह्यसौ ।

ज्ञानेन मुच्यते जन्तुर्धर्मात्मा ज्ञानवान्भवेत् । [5]

धर्मेण धार्यते लोकः सर्वं धर्मे प्रतिष्ठितम् ।

सर्वार्थजनकश्चैव धर्मः सर्वस्य कारणम् ।

सर्वो हि दृश्यते लोके न सर्वार्थः कथंचन ।

सर्वत्यागे कृते तस्मात्तस्मादपि प्रविदति ।

व्यक्तादव्यक्तमनुलं लोकेषु परिवर्तते । [10]

[(L. 1)] § Cv : नान्यत्र स्वस्मात्न्यत्र जीवानरे परब्रह्मणि च यस्यासिद्धिर्भावः न तिष्ठति । ब्रह्माह, सर्वे जीवाश्चाह इति यस्य बुद्धिर्नैतर्थाः । § — (L. 2) Cv अत्रे (gloss: परमात्मनि) (for यस्य). — (L. 4) § Cv : पुनानुमानेन सुखदुःखवैविध्यव्याख्यानाभावेन असौ धर्मः अभेदाख्यो धर्मः दत्तानुमानेनैतत्त्याज्यो हि । §]

40 ^a) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 84 Dn1. na Ds Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8 Cn एतदाहुः; Dr T1 G1-8 8 तेषामाहुः; T2 ते तमाहुः; M1. 7 तमाहुस्तु; M2. 8 एतमाहुः (for एव). G1 समाहारः. § Ca : समाहारम्, भूतदिसमुदायम् । § — ^b) Das क्षेत्रे (for क्षेत्रम्). — ^c) Dr T1 G1. 2 स्थिते (for स्थितो). Ds (marg. as in text) वै (for यो). — ^d) Dn1 सर्वं; Dr सर्वैः (for स वै). § Ca : यो भावः अभावव्यावृत्त आत्माख्यः । एतेन चार्वाकमतमपास्तम् । नात्मनोऽभावः, मानसप्रत्यक्षस्योक्तत्वात् । नापि ज्ञाननिवृत्तिरूपो यथा बौद्धमतम् ॥ Cp : भावयति प्रवर्तयति इन्द्रियाणि तेषु तेषु विषयेष्विति भावः स्वपरप्रकाश आत्मा ॥ Cv : भावयति सर्वं देहव्यापारमिति भावः साक्षी । §

41 ^a) Ks कुरुच्छेदः (sio); K7 Da. 8 कथं छेदः; Das कुतोच्छेदः; Das तु नोच्छेदः (for क उ). § Cp : अविनिमलने तत्त्वज्ञानमन्तरेण क उच्छेदः । § — ^b) T2 शाश्वते. § Cv : जीवः शाश्वतः शब्ददेकप्रकारः नारायणः कथं भवेत् । § — ^c) K7 स्वभावो (for 'बाद्'). K7 Das वर्तमानेषु (for वर्तते). — ^d) K7 Da. 8 कर्मैतः; M2 (inf. lin.). 7 हेतुषु (for 'तः').

42 ^a) Dr T G1-3. 6 यथार्णवं (for 'र्णव') K4 -गतो; Ms -शता (for -गता). — ^b) Ds Ds. 1 T G1-3 6 M2-7 Cs व्यक्ती (for व्यक्तीर). K1 नाम हि (for नाम च). — ^c) Dr T G1-3. 6 तु (for च). B2 (marg.). 3 स्वता; M2. 8 स्वका (for स्वतां). K1 वियच्छति. Ks Bo. 6. 7. 8 (marg.) 8 Dn1 na Ds Ds. 1 6 8 Cn नदा (Da 'य'श्च ता निय B2 'न')च्छति; Ds न च सत्त्वानि गच्छति. — ^d) M1 तस्य (for सत्त्व). § Ca : न पुनर्भवेति प्रतिपादयितुमाह—न च स्वतां नियच्छन्ति—... ते हि मापराशिप्रविष्टमलीगुडिकावदापाततस्तद्रूपतया पृथगनवभाष्यमाना न मापत्वेनैवापद्यन्ते । एवमात्मानोऽपि पृथग्द्रव्यभूताः कथमैक्यमासादयेयु व्यक्तीर्वैहास्यजन्तोऽपि । §

43 ^a) Ks. 7 D1. 8 प्रेत्यभावः (for 'भावे'). Ds1 Dr T G1-2. 8 M2. 8 पुनर्भवः (for 'भवेत्'). — ^b) Das Ca क्षति- (for प्रति-). G2 संसंज्ञिते (for संमिश्रिते). Ds G2 M1 जीवे (for जीवे). — ^c) K7 Ds. 9 गृह्यमाणो नु (for 'माणे च'). Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 8 Dn1 na Ds Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8 Cp स-वैतः (Dn1 'तः'); K7 Da. 9 मध्यतः (for 'तः'). § Cp : सर्वतः सर्वेण कर्तृत्वमोक्षत्वादिना । §

44 ^a) Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 84 Dn1 na Ds Ds. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8 G1. 2 च (for तु). Ds विमुक्ति- (for विमोक्ष-). G1 बुद्धिर (for 'बुद्धिम्'). — ^b) Da. 9 वा (for च). — ^c) Dr G1. 2 पूर्व (for पत्रं). K1 विस-स्येव; Das Da. 9 विस-; Das विसिष्येव; Ds1 विष-स्येव; T2 विस- (for विस-). Ds जहाति; G1 जलेन (for जलेन). Dn1 सक्तं; Da मुक्तं (for सिक्तम्).

45 ^a) B2 गूढैः; Ds G2 मूढैश्च (for रूढैश्च). V1 Bo. 6-8 Das. 84 Dn1 na Ds2 Da. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8 Cn हि (for च). K1. 2 B1-9 Das. 84 विषक्तः (Ks 'क्ता'); K7 Ds विषक्तः; Bo विवक्तः; B2 विसक्तः; Ds G1. 2 विमुक्तं (Da 'क्ता') (for 'क्ता'). — ^b) B2

C. 12. 7975
B. 12. 219. 45
K. 12. 222. 55

प्रजानिमित्तैरपि दैवतैश्च ।

यदा ह्यसौ सुखदुःखे जहाति

मुक्तस्तदाभ्यां गतिमेत्यलिङ्गः ।

श्रुतिप्रमाणागममङ्गलैश्च

शेते जरामृत्युभयादतीतः ॥ ४५

क्षीणे च पुण्ये विगते च पापे

ततोनिमित्ते च फले विनष्टे ।

अलेपमाकाशमलिङ्गमेव-

मास्थाय पश्यन्ति महद्भ्यस्तक्ताः ॥ ४६

यथोर्णानामिः परिवर्तमान-

स्तन्तुक्षये तिष्ठति पात्यमानः ।

तथा विमुक्तः प्रजहाति दुःखं

विध्वंसते लोष्ट इवाद्रिमच्छन् ॥ ४७

यथा रुहः शृङ्गमथो पुराणं

हित्वा त्वचं वाप्युरगो यथावत् ।

विहाय गच्छत्यनवेक्षमाण-

स्तथा विमुक्तो विजहाति दुःखम् ॥ ४८

दुमं यथा वाप्युदके पतन्त-

मुत्सृज्य पक्षी प्रपतत्यसक्तः ।

तथा ह्यसौ सुखदुःखे विहाय

Ds1 देवतैश्च. * Ca. p. प्रजानिमित्तैः आधिभौतिकैः । *
— ') T2 यथा (for यदा). Dn1 त्वसौ (for ह्यसौ).
Ks. 7 Bs. 1. 9 Da1 D4. 9 T G1. 1 M1. 5-7 दुःखसुखे (M1
'खं') (for सुखदुःखे). M1 प्रहाति (for ज). —^d) Bs
Ds2 युक्त (for मुक्त). T2 तदाभ्यां; M1 तदभ्यां.
Dr T2 Gs. 6 M1. 5-7 अलिङ्गा; T1 G1. 2 लिङ्गा (for
अलिङ्गः). * Cn: अलिङ्गः, पञ्चप्राणमनोबुद्धिदशेन्द्रिया-
त्मकलिङ्गहीनः ॥ Cp: त्यक्तलिङ्गशरीराभिमानः ॥ Cs: अ-
लिङ्गः निरुपाधिकः । * —^e) Gs. 6 -प्रमाणागति- (for
'गम-') T2 G1 -मंगलैश्च. * Ca. p: मङ्गलैः यज्ञेशाच्यु-
तगोविन्दमाधवानन्तकेशवेशोत्यादिभगवन्नामकीर्तनैः ॥ Cn:
मङ्गलं साधनं शमादि ॥ Cs: मङ्गलानि निगमविशेषाः । *
—^f) Dr T G1-2. 6 M1. 5-7 युक्तो (for शेते). K1
अदीनः; Ks. 7 V1 Bs. 6. 8. 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds2
Ds-6. 8. 9 अभीतः (for अतीतः).

46 * V1 [S]य (for च). Gs. 6 च (for वि).
T2 पाते (for पापे). —^b) Bs Ds Dr T1 G1-2. 6
M1. 5-7 तयोर्नि (Dr 'योश्च')मित्ते; Ca स्वतोनिवृत्ते (for
ततोनिमित्ते). K1 Bs G1. 2 निविष्टे (for विनष्टे).
* Cn: निमित्ते मोहोत्थे फले सुखदुःखमोहात्मके महति
बुद्धितत्त्वेष्वसितामात्रे पश्यन्ति । तत्रैव हि सांख्यानं गुण-
पुरुषान्तरज्ञानमस्यां च प्रतीचो ब्रह्मभावागमः प्रसिद्धः । *
—^c) K1 D4. 9 एकम्; M1 (inf. lin. as in text)
एतम् (for एवम्). * Cp: अलिङ्गम् अहंकारममकारलिङ्ग-
रहितमात्मानं पश्यति ॥ Cv: अलिङ्गम्, लिङ्गदेहरहितम् । *
—^d) S1 (before corr. as in text) K1. 7 Br. 9 D4. 9
महाद्वि (K1 'य')सुक्ता; K2. 4 'य' (K4 'य')सुक्ता;
Ks 'स्यसुक्ता'; Bs Dn1. n4 Ds D2. 2. 3. 6. 8 Cv 'स्यसुक्ता';
Bs (marg.). 3. 9 (marg.) Das. 44 T2 Gs M1 Ca. p
'स्यसुक्ता'; Dr 'दि' सुक्ता (for 'स्यसुक्ता'). * Ca:

महद् आत्मस्वरूपं परं ब्रह्म वा । महद्भ्यस्तक्ता इति पाठे मह-
द्भ्योत्यात्मविशेषणम् । आत्मानमेव सर्वैश्वर्यभाजं सृष्टिप्रलयसमर्थं
पश्यन्तीत्यर्थः ॥ Cv (reading महद्भ्यस्तक्ताः): महति
संसारे । *

47 *) * Cs: शरीरान्तरे परिवृत्तिः शीलमस्येति परि-
वर्तमानः । * — Bs om. (hapl.) 47^b. —^e) K1
पश्यमानः (for पाल'). —^f) T2 विमुक्तः; M1 प्रमुक्तः.
Ms. 6 विजहाति (for प्र'). —^d) K1 विध्वंसते; Bs
(marg.) विधुः; G1 विध्वंसिते (for 'सते'). T2
लोष्टम्. Ks अद्रिगच्छन्; Bs अद्रिमच्छन्; Da4 अद्रि-
मच्छन्; Dn1. n4 Ds D2. 2. 3. 6. 8 M1. 5-7 Cn अद्रिशृच्छ-
न् (M1 'च्छेन्'); T2 अद्रिपृष्ठे (for 'मच्छेन्'). Dr T1
Gs. 2. 3. 6 विध्वंसते लोष्टमिमाप्रती (Dr 'ति')च्छन्.

48 *) K1 Bs रुहः (for रुहः). Da4 शृङ्गमिथो
(for शृङ्गमथो). —^b) S1 K1. 2 च (for वा). V1
Bs. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 3. 6. 8 यथा च; Da4
यथा च; Dr T G1-2. 6 M1. 5-7 यथैव (for यथावत्).
—^c) S1 K1. 2. 7 Bs. 6-8 Das. 44 Ds1 Ds. 4. 9 अनवेक्ष्य-
माणस्य; T2 M1 'पेक्षमाणं' (M1 'णस्य') (for 'वेक्ष-
माणस्य'). —^d) T2 विमुक्तः.

49 *) Dr T1 G1-2. 6 द्वि (for [अ]पि). —^b) Ks
उत्सृज्य (for उत्सृज्य). S1 K1. 2 V1 प्रजहाति; Ks. 7
Dn1. n4 Ds D2. 2. 3. 6. 8 निपतति (for प्रपतति). K1
Br-9 Das. 44 D4. 9 G2 असक्तं; V1 शक्तः (for असक्तः).
—^c) K1 यथा; T2 तदा (for तथा). Ks. 7 Bs-9
Da1 D1. 5. 7. 9 T1 G1. 2. 6 M1. 5. 6 दुःखसुखे (for सुख-
दुःखे). —^d) V1 Ds Dr T1 G1. 2. 6 युक्तः (for मुक्तः).
K1 पराभ्यां; K7 पराभ्यां; Dr 'ज्यां'. Gs द्यु (for
एति). K1 लिङ्गः; Dr T1 G1. 2. 6 [अ]लिङ्गा; Gs

मुक्तः पराङ्मयं गतिमेत्यलिङ्गः ॥ ४९
अपि च भवति मैथिलेन गीतं
नगरमुपाहितमग्निनाभिवीक्ष्य ।
न खलु मम तुषोऽपि दहतेऽत्र
स्वयमिदमाह किल स भूमिपालः ॥ ५०
इदममृतपदं विदेहराजः
स्वयमिह पञ्चशिखेन भाष्यमाणः ।

निखिलमभिसमीक्ष्य निश्चितार्थं
परमसुखी विजहार वीतशोकः ॥ ५१
इमं हि यः पठति विमोक्षनिश्चयं
न हीयते सततमवेक्षते तथा ।
उपद्रवान्नातुभवत्यदुःखितः
प्रमुच्यते कपिलमिवैत्य मैथिलः ॥ ५२

C. 12. 7983
B. 12. 219 52
K. 12. 222 63

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१२

लिगां (for अलिङ्गः). — After 49, Kumbh. ed. Cv ins.:

624* इमान्स्वलोकाननुपश्य सर्वा-
न्व्रजन्यथाकाशमिवाप्तकाम ।
इमां हि गार्थां प्रलपन्त्यथास्ति
समस्तसंकल्पविशेषमुक्त ।
अहं हि सर्वं किल सर्वभावे [5]
अहं तदन्तर्हमेव भोक्ता ।

[(L. 2) Cv व्रजनि (for व्रजन्). ❧ Cv : आकाशम्, आ
समन्तात्काशनात् आकाशनामानं परमात्मानम् । ❧ — (L. 5)
Cv अयं (for अहं) and सर्वभावः (for 'भावः'). ❧ Cv :
अयं परमात्मा । सर्वं भावयति उत्पादयतीति सर्वभावः । ❧]

50 With 50, cf. 12. 17. 18; 171. 56; B. 12.
276. 4. Jātaka 339, Gāthā 125; Dhammapada
200; Uttarādhyayana S. 9. 14. Dr T G1. s. 6 Ms. 6
transp. 50 and 51. Before 50, T1 ins. भीष्म
उवाच. —^b) Ds उपहितम्; Dr T G1 उपा(G1
'प')गतम्; Ds 'हिता; Mr उपासितम् (for 'हितम्').
Ds निरीक्ष्य (for [अ]भिवीक्ष्य). —^c) K1 रूपो (for
तुषो). Dr T G1. s. 6 M1. s-7 वि- (for 3 वि). Ks न
खलु मम कोपि दहति; V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds
D2. s. 5. 6. 8 न खलु मम हि (Bs 'मेह') दहतेत्र किंचित्.
—^d) Ds किं स (for किल). K1. 4 Das स; Ks
अत्र; Dr T1 G1. s. 6 [अ]स्य (for स).

51 Dr T G1. s. 6 Ms. 6 transp. 50 and 51. —^a)
Bs (marg.) अनृतः; Gs. 6 अमलः (for अमृतः). Bo.
6-9 Das. 44 Ds D2. s. 5. 6. 8 निश्चय्य राजा (for विदेह-
राजः). Ś1 K1. 2. 4 V1 इदममृत (K2. 4 'ति')वपनं (V1

'दं') विहाय राजा. ❧ Cp' अमृतपदं मोक्षवाचकं तत्प्राप्ति-
हेतुकं वा । ❧ —^b) Ks पंचक्षिपेण. Kr भाष्यमानं.
Ś1 K1. 2. 4 स्वयमिह पंचशिखं सुभाषितेन; V1 'शिखस्य
भाषितेन. —^c) Dr T1 G1. s. 6 अपि (for अभि-).
K1 V1 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2. s. 5-8 T
G1-3. 6 M1. s-7 निश्चितार्थः (Das 'र्थः') (for 'तार्थ').
—^d) Ds परमुच्यते; T1 परमसुखं (for 'सुखी').

52 ^a) Ks G2 इमां (G2 'मा') हि; Kr एवं हि;
Ds इमं च; Dr T G1. s. 6 इमं (T1 'दं') तु (for इमं
हि). K1. 4 Das Dn1. n4 Ds. s. 5. 6 मोक्ष- (for वि-
मोक्ष). —^b) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text), 9
Das. 44 Ds D2. s. 5. 6. 8 महीपते (Das 'यते'); Dn1
Das महीपते; Gs. 6 न हीयसे (for 'यते'). Kr Bo
Das Dn1 Ds. 7 Gs अवेष्यते; G2 'क्षितं (for 'क्षते').
—^c) Kr उपद्रवो; Dr T1 G1-3. 6 'द्रवं (for 'द्रवान्').
—^d) Ks. 7 Ds. 6 विमुच्यते. Cp कपिलम् (for क').
Kr V1 Bo. 6. 9 Dn1 Ds D2. 8 (by corr.). 6 T G2 Cp
हृदयः; Br damaged (for हृदय). Das मैथिलाः.

Colophon. — Sub-parvan : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo.
6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds D2-4. 8-9 T G1-3. 6 M1. s-7
मोक्षधर्म. — Adhy. name : Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo.
6-9 Das. 44 Dn1 Ds D2-6. 2. 8 M1. 7 पंचशिखवाक्यं
(Ks. 7 'खावाक्यं'; V1 Bo. 6-9 Das. 44 Ds D2. s. 6. 8
'खवाक्यानि'); Ms. 6 जनकपंचशिखसंवादः. — Adhy.
no. (figures, words or both) : Br Dn1 Ds 45;
Dn1 Dr T1 G1. s. 6 Ms 46; Ds 43; T1 Gs 60;
M1. s. 7 44. — Śloka no. : Dn1 54; Dn1 Dn Ds
53. — After 12. 212, Kumbh. ed. Cv. ins. a passage
given in App. I, (No. 19).

२१३

G. 12. 7904
B. 12. 220. 1
K. 12. 225. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

किं कुर्वन्सुखमाप्नोति किं कुर्वन्दुःखमाप्नुते ।

किं कुर्वन्निर्भयो लोके सिद्धश्चरति भारत ॥ १

भीष्म उवाच ।

दममेव प्रशंसन्ति वृद्धाः श्रुतिसमाधयः ।

सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणस्य विशेषतः ॥ २

नादान्तस्य क्रियासिद्धिर्यथावदुपलभ्यते ।

क्रिया तपश्च वेदाश्च दमे सर्वे प्रतिष्ठितम् ॥ ३

दमस्तेजो वर्धयति पवित्रं दम उच्यते ।

विपाप्मा निर्भयो दान्तः पुरुषो विन्दते महत् ॥ ४

सुखं दान्तः प्रस्वपिति सुखं च प्रतिबुध्यते ।

सुखं लोके विपर्येति मनश्चास्य प्रसीदति ॥ ५

तेजो दमेन ध्रियते न तत्तीक्ष्णोऽधिगच्छति ।

अमित्रांश्च बहून्नित्यं पृथगात्मनि पश्यति ॥ ६

कन्याञ्च इव भूतानामदान्तेभ्यः सदा भयम् ।

तेषां विप्रतिपेक्षार्थं राजा सृष्टः स्वयंभुवा ॥ ७

आश्रमेषु च सर्वेषु दम एव विशिष्यते ।

यच्च तेषु फलं धर्मे भूयो दान्ते तदुच्यते ॥ ८

213

✠ The subject-matter of this adhy. is allied to that of 12. 154.

1 °) Śi K1. 2. 4 दुःखम् (for सुखम्). — °) Śi K1. 2. 4 सुखम् (for दुःखम्). Śi K1. 2. 4 T1 अप्नुते; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 आयुयात्; Ms. 6 आवसेत् (for आयुते). Das कुर्वन्दुःख-मवाप्नुयात्. — °) Śi K1 अभयो (for निर्भयो). — °) Das भारतः.

2 With 2, cf. 12. 154. 7. Das om. the ref. — °) K1 दम; Das Ds इमम्; Ds इदम् (for दमम्). — 2nd is damaged in Br. — °) D1 T1 G1-8. 8 विप्राः (for वृद्धाः). Śi K1. 2. 4. 7 Ds श्रुत- (for श्रुति-). K1 -समादयः; Ks Da. 5 'हिताः; Das 'श्रयः (for 'धयः). ✠ Cn : श्रुतिसमाधयः वेदब्रह्मरः ॥ Cp : श्रुतौ वेदान्ते समाधिश्चैकाग्र्यं धेयम् । ✠ — °) Bs ब्राह्मणानां (for 'णस्य).

3 3rd = 12. 154. 8^{ab}. — °) B1 damaged; Ds नादन्तस्य; Ds नातातस्य (for नादान्तस्य). — °) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 पश्यते (for -लभ्यते). — Ds reads 3^c-4^b after 5^{ab}. — °) D1 T G1-8. 8 M1 क्रियास् (for क्रिया). V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 सत्यं; D1 G1. 5 देवाश्च (for वेदाश्च). K1 क्रियते यश्च वेदाश्च. — °) Das सर्वे (for सर्व).

4 = (var.) 12. 154. 9. For the sequence in

Ds, cf. v. 1. 3. — °) G1 विवर्धयति (hypermetric) (for वर्धयति). — °) Das Ds मद (for दम). Ds उच्यते (for उच्यते). Ds दमो वर्धयते यशः. — °) Ks Da. 9 विभयो (for निर्भयो).

5 = (var.) 12. 154. 12. — °) Śi K1. 2 प्रस्व-पति (for 'पिति). K1 Ds सुखं च दांतः स्वपिति. — °) Das -बुध्यते; D1 T1 G1. 8. 8 -पश्यते; T1 -बोध्यते (for -बुध्यते). — After 5^{ab}, Ds reads 3^c-4^b. — °) K1 Ds सुख- (for सुखं). Ks. 7 Bs Da. 8. 8. 9 G2 लोकं (for लोके). K1 [s]पि पर्येति; K2 [s]धिप- (for विप-). ✠ Ca : विपर्येति विशेषतः संचरति । ✠

6 °) Das दमेन (for दमेन). B1 damaged; Das ध्रियते; Ds ध्रियते; Ds ध्रियते; T1 ध्रियते (for ध्रि-). — °) K1 G1. 2 न तं; Ks Das. a4 Dn1 Ds D2. 8. 8. 8 तत्र; V1 Bo. 6. 8. 8 Dn1 Ds तत्र (by transp.); B1 damaged. K1 Ds दांतो (for तीक्ष्णो). Ks न गच्छति (for सधिग-). — °) Ds. 7 अमित्राश्च; T1 'तांश्च; G1 'त्रं (for 'त्रांश्च). — °) Ds om. from पृथगा up to राजा स् (in 7^d). V1 दृश्यते (for पश्यति).

7 Ds om. up to राजा स् (cf. v. 1. 6). — °) Ds अदांतेभ्यः प्रसीदति. — °) K1 Ds तेषां विप्रतिपे-क्षाय; Bs-9 Das. a4 तेषां प्रतिनिपेक्षार्थं. — °) Das सृष्टः; M1 सृष्टिः (for सृष्टः).

8 With 8^{ab}, cf. 12. 154. 14^{ab}. — °) Ds1 धर्मेषु (for सर्वेषु). — °) Ds1 दम (for दम). — After 8^{ab}, Kumbh. ed. ins. :

तेषां लिङ्गानि वक्ष्यामि येषां समुदयो दमः ।
 अकार्षण्यमसंरम्भः संतोषः श्रद्धानता ॥ ९
 अक्रोध आर्जवं नित्यं नातिवादो न मानिता ।
 गुरुपूजानसूया च दया भूतेष्वपैशुनम् ॥ १०
 जनवादमृषावादस्तुतिनिन्दाविवर्जनम् ।
 साधुकामश्चास्पृह्यन्नायाति प्रत्ययं नृषु ॥ ११
 अवैरकृतस्वपचारः समो निन्दाप्रशंसयोः ।

625* धर्मः संरक्ष्यते तैस्तु यत्तस्ते धर्मसेतवः ।

— °) K1 यश्च. V1 धर्म- (for तेपु). K0 1 D4.9 धर्म्य; Dn1 M1 धर्म; D0 T1 G2.9 धर्मो; M7 धर्म्यो (for धर्म). — °) K1 D4 उत्स्यते. K7 D4 9 भूयो दातेपु चोच्य (K7 D4 बोध्य)ते; V1 भूयो दाते विशिष्यते; D0 भूयो दातेपु लभ्यते.

9 9^{ab} = (var.) 12. 154. 14^{ad}. — °) D7 T1 G1-2.9 M1 5-7 वक्ष्यामि लिङ्गानि (by transp.). — °) K0 समुदयेद्; T1 G1 'दये (for 'दयो). — 9^{ad} = (var.) 12. 154. 16^{ab}. — °) ☞ Ca: असंरम्भोऽ नभिनियेशः । ☞

10 °) D0.7 अक्रोधम् (for 'अ). T1 आर्जवो. V1 चेति; M0.9 सत्यं (for नित्यं). — °) K7 चातिवादो; B0 अभिवादो; Dn1 वाभि; T2 नातिमानो (for 'वादो). V1 B0.9.9 Dn1.4 D0 D2.9.9 M1 [5]भिमानीता; D0 [5]धि; T G1.9.9 M0-7 विमा' (for न मा'). — 10^{ad} = (var.) 12. 154. 17^{ab}. — °) K2.4 सदा कार्या; K0 D0 [अ]नुसूया.

11 11^{ab} = (var.) 12. 154. 17^{ad}. T G1-2.9 om. 11^{ab}. — °) K0 क्रूरवादो; Dn1 M1.9 जनवादो (M0 'दे); D7 ऋतवाचो (for जनवाद-). K1 D0 D0.7 मृषावादः (for 'वाद-). ☞ Cn: जनवादो राजादिवार्ता । ☞ — °) K2 विवर्जितः; K4 'जितः; B0 (before corr.) 'जित'; Dn1.4 निवर्तनं (for विवर्जनम्). — °) S1 K1.2.4 साध्वाचारश्च; K7 D4.9 G1 साधुकामांश्च; B0 (marg.) Dn1.4 Ca 'कारं; Cap 'कामश्च (as in text). K0 B0 Dn1.4 D2.9.9 च स्पृहयेन्; K7 V1 B0.9.9 D0 D4.9.9 G1 च स्पृहयन्; D4.7 स्पृहा चैव (for चास्पृहयन्). G0 साधुकामापयास्पृहयन् (sic). — °) K0 V1 B0 Dn1.4 D2.9.9 Cn नायति; K0 नायत्या; B0-3 D0.7 नामृते; B0 Cp आयति; Dn1 D0 T G1-2.9 M1 5-7 Ca नायति; Dn1 तापति (for नायाति).

सुवृत्तः शीलसंपन्नः प्रसन्नात्मात्मवान्बुधः ।
 प्राप्य लोके च सत्कारं स्वर्गं वै प्रेक्ष्य गच्छति ॥ १२
 सर्वभूतहिते युक्तो न स्याद्द्वेष्टि वै जनम् ।
 महाहृद इवाक्षोभ्य प्रज्ञावृत्तः प्रसीदति ॥ १३
 अभयं सर्वभूतेभ्यः सर्वेषामभयं यतः ।
 नमस्यः सर्वभूतानां दान्तो भवति ज्ञानवान् ॥ १४
 न हृष्यति महत्सुखं व्यसने च न शोचति ।

C. 12. 7999
 B. 12. 220. 16
 K. 12. 225. 16

K0 V1 B0.9-9 Dn1.4 D0 D0-7 T G1-2.9 M0.9 प्रत्ययो नृषु; Dn1.4 D2.9.9 प्रत्ययेषु च (for 'यं नृषु). ☞ Ca: आयतौ उत्तरकाले प्रत्ययोऽस्येति आयतिप्रत्ययः । आयतिमान्प्रत्ययोऽस्येति दीर्घदर्शी वा ॥ Cn: नायति प्रत्ययो नृषु इति पाठे फलसंवादेन विश्वस्तो नृषु आदरं न कुर्यात् किन्तु प्रागेवाहुतकार्येषु साधुष्वविश्वासो न कर्तव्य इत्यर्थः ॥ Cp: आयत्यामुत्तरकाले प्रत्ययः, तदाखे दुःखसहिष्णुता ॥ C0: आयतिप्रत्यय दीर्घदर्शी । ☞

12 °) G1 सोपचारः (for सूय'). Dn1 अवैकृतं रूप-चारः. — With 12^{ad}, cf. 12. 154. 23. — °) K0.7 Dn1.4.9 सुवृत्तः (K7 'त्त-); B0 स्ववृत्तः; Dn1 T2 सुवृत्तः; M1 सुवृत्ति (for 'त्त-). — °) K0.7 B0.9-9 Dn1.4 Dn1.4 D0 D0-9 प्रभुः; V1 T G1-2.9 M1 5-7 शुचिः (for शुभः). — °) K7 D0.9 संस्कारं; D0 सत्कार्यं (for 'रं). M1 प्राप्येह लोके सत्कारं. — After 12, K0 V1 B0.9-9 Dn1.4 Dn1.4 D0 D2.9.9 Cn Kumbh. ed. ins.:

626* दुर्गमं सर्वभूतानां प्राप्य यन्मोदते सुखी ।

[V1 Dn1 Dn1.4 D2.9 Cn Kumbh. ed. प्रापयन्, (Cn supplying अन्नादि as object).]

13 °) Dn1.4 युक्ता (for युक्तो). — °) K0.7 V1 B0.9-9 Dn1.4 Dn1.4 D0 D0-9 T G1-2.9 M1 5-7 न (T2 G1.9 ना) स यो (for न स्याद्). K0 B0.9-9 Dn1.4 Dn1.4 D0 D2.9.9 T G1-2.9 M1 5-7 द्विपते (D0 'तो) (for द्वेष्टि वै). ☞ Cn: स इति प्रथक्पदम् । ☞ — °) Dn1.4 D0 महाहृद (for 'हृद-). — °) T1 G1-2.9 प्राज्ञस् (for प्रज्ञा-). M1 नृसिः (for नृसः). Dn1 प्रसीदति; D0 T G1-2.9 M1 5-7 प्रसि-ध्यति (for प्रसीदति).

14 With 14^{ab}, cf. 12. 154. 26^{ab}; 185. 4^{ab}. V1 reads 14^{ab}-15^{ab} on marg. — °) Dn1 प्रमयं (for अ'). K0.7 V1 B0.9.9 (marg.) Dn1 Dn1.4 D0

C. 12. 7989
B. 12. 220. 15
K. 12. 225. 16

स वै परिमितप्रज्ञः स दान्तो द्विज उच्यते ॥ १५
कर्मभिः श्रुतसंपन्नः सद्गिराचरितैः शुभैः ।
सदैव दमसंयुक्तस्तस्य भुङ्क्ते महत्फलम् ॥ १६
अनसूया क्षमा शान्तिः संतोषः प्रियवादिता ।

सत्यं दानमनायासो नैष मार्गो दुरात्मनाम् ॥ १७
कामक्रोधौ वशे कृत्वा ब्रह्मचारी जितेन्द्रियः ।
विक्रम्य घोरे तपसि ब्राह्मणः संशितव्रतः ।
कालाकाङ्क्षी चरेल्लोकाभिरपाय इवात्मवान् ॥ १८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१३

D2-5. 1-9 M1. 1 यस्य (for सर्व-). —^b) K6. 1 D4. 5. 9
भूतानाम् (for सर्वेषाम्). B3 पुनः; M1 (sup. lin. as
in text) करः (for यतः). —^d) K6. 1 D4. 5. 7. 9
धर्मवित्; B0 Dn1. n4 D8 D2. 8. 6. 8 बुद्धिमान्; T
G1-8. 6 M1. 5-7 मानवः (for ज्ञानवान्).

15 V1 reads 15^{ab} on marg. —^a) K6 हृष्येत;
T1 G1-8. 6 प्रहृष्येत् (for हृष्यति). —^b) B9 D44
transp. च and न. K6 शोचते. —^c) K6 D4. 9
सदा; K7 तदा; D4. 44 यो वै (for स वै). K2
परिमिता (for 'मित-). K1 प्राज्ञः (for 'प्रज्ञः). D7
सदा परमिदं प्राज्ञः; T G1-8. 6 M5-7 यश्चा (T M5-7 स
चा) परिमितप्रज्ञः. —^d) D44 प्रदातो (for स दान्तो).

16 ^a) K7 V1 B8 D4. 9 T2 G1. 2 M1 (sup. lin.)
श्रुतिः; G2. 9 श्रुतिः; M1. 1 (orig.) शुभ- (for श्रुत-).
—^b) D4. 44 Dn1. n4 D8 आचरितः (D44 'रते) (for
'रितैः). B0 D48 Dn1. n4 D8 D2. 8. 6. 8 श्रुतिः (for
शुभैः). —^c) T2 स वैवे (for सदैव). D44 मद- (for
दम-). —^d) Ś1 (by corr.) K1 सोम्य (for तस्य).
K4 भुङ्क्ते; D4. 44 तृक्तं (for भुङ्क्ते). Ś1 K1. 2. 4. 6. 7
Dn1. n4 D8 D2-9 महाफलं (for महत्फलम्).

17 ^a) K7 अनुसूया. —^c) Ś1 K1. 2 T1 G1-8. 6
सर्वं; B8 (marg. as in text) T2 M1. 5-7 सर्वं; Cp
(Cp as in text) श्रद्धा (for सत्यं). —^d) Ś1 (sup.
lin. as in text) K1. 4 दुरात्मवान्; G2. 9 'त्मना (for
'त्मनाम्). — After 17, K6. 1 V1 B0. 6-9 D4. 44
Dn1. n4 D8 D2-9 T G1-8. 6 M1. 5-7 Kumbh. ed.
ins.:

627* कामक्रोधौ च लोभश्च परलोप्या विकल्पना ।

[K6 Dn1 T G1-8. 6 कामः क्रोधश्च (K6 'भौ च) लोभश्च

(for the prior half). K6 D4. 44 Dn1. n4 D41 D2. 8
M1 परस्पर्या; T2 मोहास्तेषां; G1. 2 परस्पर्या (for 'स्पर्ध्या').
K6 विकल्पना; K7 D4. 9 'त्यनं; D4. 44 'त्यने (for
'त्यना).]

T1 G1-8. 6 M5. 6 cont.:

628* दम्भो दर्पश्च मानश्च नैष मार्गो महात्मनाम् ।

[T1 G2. 6 दम्भो (for दम्भो).]

For 628*, Kumbh. ed. subst.:

629* अतुष्टिरनृतं मोह एष मार्गो दुरात्मनाम् ।

18 ^b) K6 ब्रह्मवादी; D44 'चारि. —^c) Dn1 D4
घोर- (for घोरे). K4. 6 Dn1. n4 D41 D2. 8 (by
corr.) 6. 8 तमसि (for तपसि). —^d) K7 D4. 4. 7. 9
संसित- (for संशित-). —^e) Ś1 T2 G2. 6 M1. 6
कालकाङ्क्षी; Cp काला (as in text). —^f) D4
निपाय (for निरपाय). T1 G1-8. 6 M5-7 इह (for
इव). Ś1 K1. 2. 4 V1 B8 (marg.) आत्मनः; B8
(marg. as in text). 7. 8 (orig.) D4. 44 आत्मनि (for
'वान्). D6 निष्पाप इव आत्मनः. ☸ Cp: निरपायः
मनोदौर्लभ्यरहितः । ☸

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
B0. 6-9 D4. 44 Dn1. n4 D8 D2-9. 6-9 T G1-8. 6 M1.
5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś1 K1. 2. 4. 6. 7 V1
B0. 7-9 D48 Dn1 D8 D2-8. 6. 9 दातायाय; D44
दानाध्यायः; M1. 1 दमस्तुतिः; M5. 6 दमप्रशंसनं.
— Adhy. no. (figures, words or both): Dn1 D7
T1 G1. 8. 6 M5 47; Dn1 D41 D8 46; D41 48;
T2 G2 61; M1. 6. 7 45. — Śloka no.: Dn1. n4
D41 D8 20.

२१४

युधिष्ठिर उवाच ।

द्विजातयो व्रतोपेता यदिदं भुञ्जते हविः ।

अन्नं ब्राह्मणकामाय कथमेतत्पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अवेदोक्तव्रतोपेता भुञ्जानाः कार्यकारिणः ।

वेदोक्तेषु च भुञ्जाना व्रतलुप्ता युधिष्ठिर ॥ २

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं तप इत्याहुरपवासं पृथग्जनाः ।

एतत्तपो महाराज उताहो किं तपो भवेत् ॥ ३

भीष्म उवाच ।

मासपक्षोपवासेन मन्यन्ते यत्तपो जनाः ।

आत्मतन्त्रोपघातः स न तपस्तत्सतां मतम् ।

त्यागश्च सन्नतिश्चैव शिष्यते तप उत्तमम् ॥ ४

सदोपवासी च भवेद्ब्रह्मचारी सदैव च ।

मुनिश्च स्यात्सदा विप्रो दैवतं च सदा भजेत् ॥ ५

कुटुम्बिको धर्मकामः सदास्वप्नश्च भारत ।

12. 8009
12. 221. 6
12. 226. 6

214

This adhy. = (var.) B. 13. 93. 1-17, the v. l. from which are given in App. II (No. 3).

1 ^a) G₁ व्रतोपेता (for 'वेता'). — ^e) B₈ (marg.) अन्न (for अन्नं). K₁ ब्राह्मण्य- (for 'ण-'). G₂ कामाश्च (for कामाय). ☞ Ca: ब्राह्मणकामाय ब्राह्मणेच्छानुरो- धात् ॥ Cs: अस्मिन् दैवे पश्ये वा क्षणः कर्तव्य इति ब्राह्म- णावेक्षया । ☞ — ^d) G₂ पितामहः.

2 ^a) K₈ D₂. 5-1 द्विजातयो; B₈ (marg. as in text). s (marg.) अवेदोक्तैर् (for 'दोक्त-'). K₂ व्रतो- पेता; D₂ D₂ T₂ व्रतोपेते (D₂ 'तो'); M₁ 'वेतो (for 'वेता'). — ^b) B₈ भुञ्जानाः; D₁ भुञ्जानः. V₁ काम्यः; B₈ D₂. 5-1 T₁ G₁. 5-1 M₁. 5-1 Ca. Cpp. Cs काम-; D₂. 1 कर्म- (for कार्य-). D₂ G₁ रूपिणः; T₁ G₂. 5-1 M₁. 5-1 Cs चारिणः (for 'कारिणः'). ☞ Ca. n: कार्यकारिणः कामाचरन्तः ॥ Cp: कार्यकारिणः अभीष्टसंपा दकाः । ☞ — D₂ reads 2^e twice. — ^e) D₂ T₂ M₁. 5-1 तु (for च). D₁ भुञ्जानो. G₂. 5 देवयुक्तेषु भुञ्जाना. — ^d) K₁ व्रतलुप्ते; K₂. 1 B₈ (marg.). 1. 5 (marg.) D₂ D₂ D₂. 1 'लुब्धा; B₈ T₁ G₁. 5-1 M₁. 5-1 युक्ता (for 'लुप्ता'). ☞ Ca: व्रतलुप्ताः लुप्तवत्ता पदेत्यर्थः । व्रतमुक्ताः व्रतलुब्धा इति च पाठे पूर्वापरवाक्ययोः प्रश्नानुगतत्वमाकुलमिव ॥ Cn: व्रतलुब्धाः दीक्षोक्तकानुरा गिणः स्वर्गं प्राप्य पतिष्यन्तीत्यर्थः । ☞ — After 2, K₁ D₂. 5 ins.:

630* उपेतव्रतशौचा ये भुञ्जन्ते ब्राह्मणाः कश्चित् ।

तद्वक्ष्यममृतं भूत्वा यजमानं प्रपद्यते ।

3 D₁ om. 3. T₁ G₁. 5 om. the ref. — ^a) D₂

तपम्. — ^b) T₂ उपवासं. — ^c) K₁ महाप्राज्ञः; M₁. 5-1 'भाग (for 'राज). — ^d) T₁ G₁. 5 नातोऽन्यनु; T₂ G₂. 5 उताहोन्यत् (for 'हो किं).

4 D₂. 1 T₁ G₁. 5-1 om. the ref. — ^a) K₂. 1 D₂. 5. 1. 5 पक्षपासोपवासेन; D₂ वासयज्ञो'. — ^b) D₂ मन्यते. B₈. 5 D₂ M₁. 5 ये तपो; D₂. 1. 5 यतयो (for यत्तपो). — ^c) K₈ आत्मा- (for आत्म-). D₁ 'मन्त्रोप- (for 'तन्त्रोप-). K₂. 5 B₈. 5-1 D₂. 5-1 D₂ D₂. 5. 5. 5 तु; D₁ T₁ G₂. 5 सन् (for स-). ☞ Ca: आत्मतन्त्रं आत्मप्रज्ञासकं शास्त्रं, तत्र प्रतिपादितं प्राणायामादि नियमैर्भित्तिकादि च, तन्मिव साधकत्वादात्म- ज्ञानस्य ॥ Cn: आत्मतन्त्रं आत्मविद्या ॥ Cp: तस्यते ज्ञायते येन तत् प्राणायामादि प्रणवजपादि वा ॥ Cs: आत्मतन्त्रो पघातः शरीराख्यधर्मपरिकरपीडनम् ॥ Cv (reading आत्म- तन्त्रोपघातस्य): आत्मनस्तन्त्रेण उपायेन उपघातस्य परघात- कस्य । आत्मनः परमात्मनः, तन्त्रं पूजा, तन्त्रोपघातस्य उप- घातकस्य । उपवासस्याजेन देवमात्रगणैर्नियमैर्भित्तिकर्म- स्थापितः । ☞ — ^d) K₁ सतः; D₂ lacuna (for सतां). D₂ सते (for मतम्). D₂ न त* सतसं मतं; D₂. 1 न तपः संमतं सतां. — ^e) T₁ G₂. 5 संततिश्च (for सन्न-). T₁ G₁. 5-1 M₁. 5-1 चापि (for चैव). ☞ Ca: त्यागः मानसो विषयस्य रागत्यागः । सन्नतिर्विनीतत्वं शास्त्रो- पदेशनिष्ठम् ॥ Cn: भूतभयंकरकर्मसंन्यासस्यागः । सन्नतिः भूताराधनम् ॥ Cp: त्यागः रागादेः । सन्नतिर्विनीतत्वम् ॥ Cs: त्यागः कर्मफलत्यागः । सन्नतिरिन्द्रकारः । ☞

5 ^a) K₂. 5 B₈ D₂ D₂. 5-1 D₂ D₂. 5. 5. 5 स (for च). — ^b) K₂. 1 V₁ B₈. 5-1 D₂. 5-1 D₂ D₂. 5-1 T₁ G₁. 5-1 M₁. 5-1 सदा भवेत् (for सदैव च). — B₈ om. (hapl) 5^{ad}. — ^d) K₂. 5. 1 V₁ B₈. 5-1

C. 12. 8010
B. 12. 221. 7
K. 12. 226. 7

अमांसाशी सदा च स्यात्पवित्रं च सदा जपेत् ॥ ६

अमृताशी सदा च स्यान्न च स्याद्विषभोजनः ।

विषसाशी सदा च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ७

युधिष्ठिर उवाच ।

कथं सदोपवासी स्याद्ब्रह्मचारी कथं भवेत् ।

विषसाशी कथं च स्यात्सदा चैवातिथिप्रियः ॥ ८

Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 8 M1. 5-7 भवेत्
(for भजेत्).

6 K7 D4. 9 om. (hapl.) 6. 6^{ab} is damaged in Br.
— ^a Ś1 K1. 2 कौटुंबिको; T1 G1. 2. 6 M1. 5-7 कुटुं;
T2 कुटुंबी वा; G2 कुटुं*को (for कुटुम्बिको). T G1-3. 8
M1. 6 Cs धर्मपरः; M7 (sup. lin.) 'करः' (for 'कामः').
K4 कौटुंबिधर्मकामः सन्. ☞ Cs: धर्मपरः तद्गायत-
नादिनिर्माणयुक्तः । ☞ — ^b K2 सदासुसश् (for 'स्वप्नश्').
Das भारतः. — ^c K5 Bo. 8 Dn1. n4 D2. 2. 6. 8 अमां-
सादी; Das. 24 अप्रमादी (Das 'दि') (for अमांसाशी).
Ds चेत् (for च). — K2. 4 om. (hapl.) 6^{d-7^e}. G1
om. (hapl.) 6^{d-7^e}. Ś1 reads 6^{d-7^e} on marg.
— ^d Dn1. n4 D2. 5. 7. 8 M1 पवित्रश्च; Ds T G1. 2. 6
M1-7 Cs 'त्री' (for 'त्र'). K5 V1 Bo. 7. 8 (marg. as
in text) Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 T G2. 2. 6 M1. 5-7 Cs
भवेत् (for जपेत्). ☞ Cp: पवित्रम्, अकारादि । ☞

7 K2. 4 om. 7^{ab}, G1 om. 7^a (for both, cf.
v. l. 6). Ś1 reads 7^{ab} on marg. — ^a K5
स स्यात्; G2 वा स्यान्; G2 (also) चैव (for च
स्यान्). — V1 reads 7^b on marg. — ^b Bo स;
T1 G1. 2 M7 तु (for च). K1 D4 विषभाजनः (for
'भोजनः'). K5 सदा चैवातिथिप्रियः; Bo Dn1. n4 Ds
D2. 2. 6. 8 देवतातिथिपूजकः. — ^c Das G1 विषासाशी;
D1 विषसाशी (sic). K1 कथं (for सदा). — ^d V1
Bo. 6. 7. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 व्रतः (for
'प्रियः'). K5 देवतातिथिपूजकः. — After 7, K5 V1 Bo.
6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5-8 Kumbh. ed. ins.:

631* अद्धानः सदा च स्याद्वैवद्विजपूजकः ।

[K5 सदैव (for सदा च). K5 V1 Das Dn1 Ds
Dr Kumbh. ed. देवता- (Das Dr 'त'); Das देवतः
(for 'त'). D1 -रक्षकः (for 'पूजकः').]

8 ^b T1 om. (hapl.) from ब्रह्म up to कथं च (in
8^e). K1 ब्रह्मचारी. G2 Ms सदा (for कथं). — ^c
D4. 9 अमांसाशी (for विव'). D7 G1 सदा (for कथं).

भीष्म उवाच ।

अन्तरा प्रातराशं च सायमाशं च ।

सदोपवासी च भवेद्यो न भुङ्क्ते कथंचन ॥ ९

भार्या गच्छन्ब्रह्मचारी ऋतौ भवति ब्राह्मणः ।

ऋतवादी सदा च स्याज्ज्ञाननित्यश्च यो नरः ॥ १०

अभक्षयन्वृथामांसममांसाशी भवत्युत ।

G1 वा (for च). — ^d K7 D4. 9 M1. 5. 6 कथं (for
सदा). K5 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8
व्रतः (for 'प्रियः').

9 ^a D5 प्रातराशी; D7 T1 'राशश्च'; T2 'राशिश्च'
(for 'राशं'). — ^b K5 Bo सायमासं; D4. 7 'माशी';
T2 'माशश्च' (for 'माशं'). Ś1 K1. 2. 4 च भारत (for
तथैव च). — ^c K5. 7 V1 Bo. 6-8 Das Dn1. n4 Ds
D2-2. 6. 8. 9 M7 स; Das M1. 6 न; D7 G1-3. 8 तु
(for च). — ^d D7 T1 G1-3. 8 transp. न and भुङ्क्ते.
K5. 7 Bo-9 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 कदाचन (for
कथंचन). Bo. 8 (marg.) Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2.
6. 8 न भुङ्क्तेतरा पुनः.

10 ^a Das भार्या. T2 गच्छेद् (for गच्छन्). — ^b
Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 Bo D4. 9 सदा (for ऋतौ). K5. 7
V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-2. 6. 8 Cs वै (K5. 7
D4. 9 च; D5 स; Cs वा) द्विजः (for ब्राह्मणः).
— ^c K1 ऋतवाची (for 'वादी'). K5. 7 Bo. 3. 9 Das
D4. 5. 7. 9 T1 G2. 2. 6 च (Bo. 3. 9 D4. 7 T1 G2. 2. 6 स)
भवति; Br Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 G1 भवेन्नित्यं
(G1 'नमौनी'); T2 M1 सदा भवति (hypermetric);
M7 सदा भाति (for सदा च स्यात्). — ^d Dn5 दान-
नित्यश्च; T1 G2. 2. 6 Ms (inf. lin. as in text). 6 मौनः;
G1 नित्ययुक्तश्च (for ज्ञाननित्यश्च). ☞ Ca: ऋतवादि-
त्वस्यामांसाशित्वं अनृतवदने या परहिंसा तत्परिहाराय काक्ष-
णिकम् । ☞

11 ^a V1 Bo. 7 Dn1. n4 Das D2. 2. 6. 8 न भक्षयेद्;
Bo. 3. 9 Das. 24 D4. 9 न भक्षयन्; Das न भवेच्च (for
अभक्षयन्). K5 तथा (for वृथा). ☞ Cn: वृथा देव-
पितृशेषं विना ॥ Cs: वृथामांसमयज्ञशिटम् । ☞ — ^b
K5 Das अमांसासी (Das 'दि'); T G1-3. 8 अमृताशी
(for अमांसाशी). V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D2. 2. 6. 8 भवत्यपि; D7 T1 G1-3. 6 भवेत्सदा (for
भवत्युत). — ^c G2 दाननित्य- (for 'नित्यः'). K7
Das D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 पवित्री; Bo Ds 'त्रं'
(for 'त्रश्च'). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 स्याद् (for च).

दाननित्यः पवित्रश्च अस्वप्नश्च दिवास्वप्न ॥ ११
 भृत्यातिथिषु यो भुङ्क्ते भुक्तवत्सु सदा स ह ।
 अमृतं सकलं भुङ्क्ते इति विद्धि युधिष्ठिर ॥ १२
 अभुक्तवत्सु नाश्नानः सततं यस्तु वै द्विजः ।
 अभोजनेन तेनास्य जितः स्वर्गो भवत्युत ॥ १३
 देवताभ्यः पितृभ्यश्च भृत्येभ्योऽतिथिभिः सह ।

अवशिष्टं तु योऽश्नाति तमाहुर्विघसाशिनम् ॥ १४
 तेषां लोका ह्यपर्यन्ताः सदने ब्रह्मणा सह ।
 उपस्थिताश्चाप्सरोभिः परियान्ति दिवौकसः ॥ १५
 देवताभिश्च ये सार्धं पितृभिश्चोपभुञ्जते ।
 रमन्ते पुत्रपौत्रैश्च तेषां गतिरनुत्तमा ॥ १६

C. 12. 8020
B. 12. 221. 17
K. 12. 22B. 17

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि चतुर्दशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१४ ॥

Da4 corrupt. — ^a) Śi K1. 2. 4 तथास्वप्नो (for अस्व
 प्नश्च). Ks Ds. 7 T1 [अ]दिवा (for दिवा). G1 अस्वप्नो
 दिवि वास्वप्न.

12 ^a) D1 T G1. 3. 6 भृत्यादिषु च यो भुङ्क्ते. — After
 12^a, T1 ins. 632*, om. 12^b-13^b. — ^b) Śi K1. 2. 4
 Bo Dn1. n4 Ds D2. 3. 6. 8 सदा सदा; Ks सदा मम;
 K1 समाहितः; V1 Bo D1 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 सदा
 नरः; Bs-3 Ds. 24 Ds सदाशनं (for सदा स ह). — ^c)
 Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T2 G1-3 6
 केवलं; Ks M1. 5-7 स केवलं (hypermetric) (for
 सकलं). — ^d) Ks Ds युधिष्ठिर.

13 T1 om. 13^a (cf. v. l. 12). — ^a) Ks. 7 Dn4
 D4. 4. 9 नाश्नीयात्; D1 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 भुञ्जानो
 (G1 'ने') (for नाश्नानः). Ds भुक्तवत्सु च नाश्नीयात्.
 — ^b) Ks संभवेत्स्य वै द्विजः; D4. 6 संभवेत्स्य वै द्विजः;
 D1 T2 G1-3. 6 M1. 5-7 विपमश्नाति वै द्विजः. — D1 T2
 G1-3. 6 Ms. 6 Kumbh. ed. ins. after 13^a: T1 after
 12^a:

632* अदत्त्वा योगतिथिभ्योऽन्नं न भुङ्क्ते सोगतिथिप्रियः ।
 अदत्त्वाच्च दैवतेभ्यो यो न भुङ्क्ते स दैवतम् ।

[(L. 1) T1 om. the prior half. — (L. 2) T2
 Ms. 6. Kumbh. ed. अदत्त्वा दैवतेभ्यश्च (for the prior
 half).]

14 ^a) Śi K1. 2. 4 [s]तिथिभ्यश्च (for पितृ). Dn1
 देवताभिः पितृभिश्च. — ^b) K1 भृत्येभ्यो; Bs. 6 (both
 marg. as in text) Ds T2 G1. 3 भृत्येभ्यो; Dn4

भृत्येभ्यो (for भृत्येभ्यो). T1 तथा (for सह). — ^c)
 Bs अवशिष्टस्य. V1 Ms च; G1 हि (for तु). — ^d)
 Ds1 Ds विघसासि (Ds 'शासि'नं; T2 'शिनः; M1
 'शनं.

15 Ks om. 15-16. Ms. 6 transp. 15 and 16.
 — ^a) Śi K1. 2. 4 Ca नो (K2. 4 अं)तर्वतः (for ह्यप-
 र्यन्ताः). ☞ Ca: नान्तवन्तः । अत्र मनुष्यस्योऽतिशयेन । ☞
 — ^b) D1 T1 G1-3. 6 स्यंदते (for सदने). Ds1 ब्रह्मणाः.
 K1 D4. 6 सदने ब्रह्मणः सदा. — ^c) D1 T1 उपस्थिताश्च.
 Ds transp. च and अप्सरोभिः. — ^d) Ds1 परिपात
 (sic); D1 T1 परियाति.

16 Ks om. 16 (cf. v. l. 15). Ms. 6 transp. 15
 and 16. — ^a) D1 T1 G1-3. 6 ते (for ये). — ^b)
 Bs पितृभ्यश्च (for 'भिश्च). Ds चापः; T2 चापि;
 G1 चोपः; M1. 5. 6 चैव (for चोप). — ^c) K1 Ds
 अनुत्तमं (D4 'माः).

Colophon. — Sub parran: Śi K1. 2. 4. 6. 7 V1
 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T G1-3. 6 M1.
 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Śi K1. 2. 4 अमृत-
 प्रादानिकं; Ks 'प्रकाशिकः; K1 Ds. 2. 5 M1 'प्राशिकः;
 V1 Bo. 6-9 Ds. 24 Dn1 Ds D2. 3. 6. 8 'प्राशिकः; M1
 'प्रकाशिकः; Ms तपोलक्षणं. — Adhy. no. (figures,
 words or both): B1 47; Dn1 D1 T1 G1. 2. 6 Ms
 48; Ds 45; T2 G2 62; M1. 6. 7 46. — Śloka
 no.: Dn1. n4 Ds Ds 17. — After 12. 214,
 Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in Appendix
 I, (No. 20).

२१५

C. 12. २०२।
B. 12. २१२. १
M. 12. २१९ १

युधिष्ठिर उवाच ।

यदिदं कर्म लोकेऽस्मिञ्शुभं वा यदि वाशुभम् ।

पुरुषं योजयन्त्येव फलयोगेन भारत ॥ १

कर्ता स्वित्तस्य पुरुष उताहो नेति संशयः ।

एतदिच्छामि तत्त्वेन त्वत्तः श्रोतुं पितामह ॥ २

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीमितिहासं पुरातनम् ।

प्रहादस्य च संवादमिन्द्रस्य च युधिष्ठिर ॥ ३

असक्तं धृतपाप्मानं कुले जातं बहुश्रुतम् ।

अस्तम्भमनहंकारं सत्त्वस्थं समये रतम् ॥ ४

तुल्यनिन्दास्तुतिं दान्तं शून्यागारनिवेशनम् ।

चराचराणां भूतानां विदितप्रभवाप्ययम् ॥ ५

अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमप्रियेषु प्रियेषु च ।

काञ्चने वाथ लोष्टे वा उभयोः समदर्शनम् ॥ ६

आत्मनिःश्रेयसज्ञाने धीरं निश्चितनिश्चयम् ।

परावरज्ञं भूतानां सर्वज्ञं समदर्शनम् ॥ ७

शक्रः प्रहादमासीनमेकान्ते संयतेन्द्रियम् ।

बुभुत्समानस्तत्प्रज्ञामभिगम्येदमब्रवीत् ॥ ८

215

1 °) B₉ पुरुषो (for 'पु'). Da₁ एवं (for एव).
— ^d) G₁ फलं (for फल-). D₈ -भोगेन (for -योगेन).2 °) K₁ [अ]सि; K₆ V₁ Bo. ६-७ Dn₁. n₄ D₈ D₂. २.
२-३ G₁ [अ]स्ति; K₇ D₁. ७ श्वित्; Da₃. a₄ [अ]स्ति;
M₁. १ किं (for स्वि). K₄ तस्य- (for तस्य). — ^b)
K₁. ४ तता (K₄ 'तो')हो (for उताहो). — ^d) D₇ T
G₁-३. ७ M₁. ६-१ transp. स्वत्तः and श्रोतुं. D₇ T G₁-३ ७
M₁-१ वदस्व मे (for पितामह).3 °) Ś₁ K₁. २. ४. १ B₇ D₈ D₆-३ T G₂. ३. ७ M₁.
६-१ प्रहादस्य. — ^d) Da₁ युधिष्ठिरः.4 °) K₇ D₇ असक्तः; D₈ अनासक्तं (hypermetrico).
Ś₁ K₁. २. ४ D₁. ७ धृतः; D₆ एत- (for धृत-). K₁
-पाप्मानं (for -पाप्मानं). — ^b) Dn₁ कुल- (for कुले).
D₄ मनस्विनं (for बहुश्रुतम्). — ^c) K₄. १ V₁ Bo. ६-७
Da₈. a₄ Dn₁. n₄ D₂-३. ७ M₁ अस्तवचम् (for 'रभम्').
— ^d) T₂ G₁. ७ M₁. ६-१ संयमे रतं; Cp समये नतं
(gloss: अकालाकाङ्क्षिणं) (for समये रतम्).5 Ś₁ K₂ repeat 5^{ab} after 6. — ^b) K₁ T₁
शून्यागारं; D₇ 'कार-; G₁ शूराकारं; G₂ शून्याकारं
(for 'गार-). K₄. १ D₁. ७ समाश्रयं; D₈ D₇ T
G₁-३. ७ M₁. ६-१ Cpp. Cs समाकृतिं (for निवेशनम्).
Ś₁ K₂ (both second time) तथा क्षीतोष्णयोः समं.
॥ Cp: अहंताममताकर्तृत्वमोक्तृत्वादिशून्यमागारं गृहं बरीरं
तत्र निवेशनं प्रवेशो यस्य तम् । ॥ — G₁. ३ om. ५^c-७^c.
— ^c) D₈ चराचरज्ञं (for 'चराणां). — ^d) K₄. ६. १ Bo.६. १. ७ Da₃. a₄ Dn₁ D₈ D₂. ३. ३ T₂ M₁. ६-१ -प्रभवाप्ययं
(for 'प्ययम्). ॥ Cn: विदितप्रभवाप्ययम् । विदितः
प्रभवश्चासौ अप्ययश्चेत्यपरिणाम्युपादानभूत परमात्मा येन
तम् । ॥6 G₁. ३ om. 6 (cf. v. 1. 5). — ^a) K₄ Da₁ अकृ-
(Da₁ 'तु'व्यंतम् (for अहं). — ^c) Da₁ [अ]पि (for
[अ]य). Da₁ [अ]लोष्टे वा; D₇ T G₁. ७ वा लोष्टे (by
transp.). — ^d) Ś₁ K₁. ३ चोभयोः; K₇ D₁. ७ [अ]प्यु'
(for 'उ'). Da₃. a₄ D₇ T₁ G₁. ७ -दर्शिनं (for -दर्श-
नम्). — After 6, Ś₁ K₂ repeat 5^{ab}.7 G₁. ३ om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). V₁ reads 7 on
marg. — ^a) B₆ Da₃. a₄ D₈ -निःश्रेयसं (D₈ 'सि)
(for 'यस-). K₁. ४ Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३. ७. ७ T₁ G₁. ७
M₁. १ Cn आत्मनि श्रेयसं (Dn₁. n₄ D₈ D₂. ३ Cn 'सि)
ज्ञाने; K₆. १ Bo D₈ D₇ T₁ M₁. ७ 'नि श्रेयसज्ञाने.
— ^b) B₁. ३ (marg.). ७ -दर्शनं (for -निश्चयम्). — ^d)
Da₃ सर्वत्र (for सर्वज्ञं). K₆ B₆-७ Da₃. a₄ D₈ T₁
G₂. ७ सर्व- (for सम-). B₇. ७ Da₃. a₄ D₁. ६. १. ७ T
G₂. ३. ७ M₁. ६-१ -दर्शिनं (for -दर्शनम्). — After 7,
Kumbh. ed. ins. :

633* अव्यक्तात्मनि गोविन्दे वासुदेवे महारामनि ।

हृदयेन समाबिष्टं सर्वभावप्रियंकरम् ।

Kumbh. ed. cont.: D₇ T G₁-३. ७ M₁. ६-१ ins.
after 7:

634* अक्तं भागवतं नित्यं नारायणपरायणम् ।

आयन्तं परमात्मानं हिरण्यकशिपोः सुतम् ।

8 °) D₈ शुकः; G₁ शुकः (for शक्रः). Some

यैः कैश्चित्संमतो लोके गुणैः स्यात्पुरुषो नृपु ।
भवत्यनपगान्सर्वास्तान्गुणाल्लक्षयामहे ॥ ९
अथ ते लक्ष्यते बुद्धिः समा बालजनैरिह ।
आत्मानं मन्यमानः सञ्श्रेयः किमिह मन्यसे ॥ १०
बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विषतां वशमागतः ।
श्रिया विहीनः प्रहाद शोचितव्ये न शोचसि ॥ ११
प्रज्ञालाभात्तु दैतेय उताहो धृतिमत्तया ।
प्रहाद स्वस्वरूपोऽसि पश्यन्व्यसनमात्मनः ॥ १२

इति संचोदितस्तेन धीरो निश्चितनिश्चयः ।
उवाच श्लक्ष्णया वाचा स्वां प्रज्ञामनुवर्णयन् ॥ १३
प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च भूतानां यो न बुध्यते ।
तस्य स्तम्भो भवेद्बाल्यान्नास्ति स्तम्भोऽनुपश्यतः ॥ १४
स्वभावात्संप्रवर्तन्ते निवर्तन्ते तथैव च ।
सर्वे भावास्तथाभावाः पुरुषार्थो न विद्यते ॥ १५
पुरुषार्थस्य चाभावे नास्ति कश्चित्स्वकारकः ।
स्वयं तु कुर्वतस्तस्य जातु मानो भवेदिह ॥ १६

C 12. 8036
B. 11. 2. 2. 16
K. 12. 229. 27

MSS. प्रहादम्. Ms. 6 प्रहादमिदंस्वासीनम्. — ^a) T₁ (inf. lin. as in text) अनुत्समानस (for बुभु). M₁ तं (for तत्). K₁ M₁ प्राज्ञम् (for प्रज्ञम्).

9 Before 9, Das. 44 T₃ ins. इन्द्रः; T₁ G₁ 3. 6 शक्रः; G₁ युक्रः. — ^a) K₅. 7 V₁ Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. 44 Dn₁ Ds₁ D₂-6. 8 T G₁ M₁ 5. 6 कश्चित् (for कै). K₂ D₄. 9 G₂ स मतो; D₆ सर्वतो; D₇ संगतो (for संमतो). G₁. 2 लोको (for लोके). — ^a) Ś₁ K₁. 1 सदैव (for भवति). V₁ अनपगान् (for अनप). Das. 44 भग (Das om. ग) व्यसनपातवात्. ॥ Cn. p: भवति त्वयि अनपगान् स्थिरान्. ॥ — ^a) D₄ G₁ om. तान्. D₇ T₁ G₂ गुणाल्लक्षयामहे.

10 ^a) K₇ V₁ D₄ लक्ष्यते. — ^b) Ś₁ बालजनैर; K₁. 2. 4 T₂ 'जडैः; T₁ G₁. 5 'जलैर; G₂ Ms. 6 'जलैर (for 'जनैर). K₁. 4 B₂ (marg. as in text) सह (for इह). M₁. 7 समा बाला (M₁ 'लः) जने (M₁ 'ले) विव. — ^a) D₄ आत्मानो; G₁ आत्मनं (sic). Dn₁ प्रत्यमानः (for मन्य). K₇ D₄. 9 स (for सज्). Ca आत्मानं मन्यमानस्य (gloss: आत्मज्ञस्य). — ^a) K₅ D₅ D₇ T G₁-3. 6 M₁. 1-7 ज्ञेयं; D₄ श्रेयं (for श्रेयः). D₅ कम् (for किम्).

11 ^a) D₄ क्षतः; T₂ द्युतैः; M₁ द्युतः (for द्युतः). — ^a) D₄ D₅ M₁ विहीनः; D₁ विहीतः; D₆ हीनोति; D₇ विहीनाः; G₂ 'नं (for 'नः). Some MSS. प्रहादः; K₁. 4 M₁ प्रहादः; B₂ प्रहादः — ^a) K₂ D₇ G₁ शोचितव्यो (for 'तव्ये).

12 ^a) D₅ (marg.) G₂. 6 M₁ तु (for तु). K₁. 2. 7 D₄. 9 दैत्येयः; D₅ दैत्येय (for दैतेय). — ^b) D₄ उत्तमा (for उताहो). D₇ धृतिमत्तया. — ^a) Some MSS. प्रहादः; K₇ प्रहादः; D₇ प्रहादः. D₅ Dn₁. n₄ D₂. 8. 8 सुस्थः; T₁ G₂ स्वस्थः; G₁ सरसुः (for

स्वस्थः). T₁ हि (for ऽसि). ^a) Ś₁ K₁. 2 V₁ Bo G₁. 2 पश्य (for पश्यन्).

13 Before 13, Kumbh. ed. ins. भीष्म उवाच. — ^a) D₄ संबोदितस् (for संचो). — ^b) T₁ धीरो (for धीरो). V₁ मानसः (for निश्चयः). — ^a) D₆ स्वः (for स्वां). K₇ V₁ Bo 6 Das. 44 D₄. 5. 9 -वर्तयन् (for -वर्णयन्).

14 Before 14, some MSS. ins. प्रहाद (7. l. प्रहाद) उवाच. — ^b) D₅ तु (for न). Ś₁ K₁. 2 बुध्यति. — 14^{ad} = 26^{ad}. 14^{ad} is partly damaged in Br. — ^a) K₁ ततः (for तस्य). ॥ Ca: स्तम्भः कर्तव्यतामोहः. ॥ — ^a) G₁ न (for ऽनु). K₇ पश्यतः; B₂ पश्यति. — After 14, Kumbh. ed. ins.:

635* गहनं सर्वभूतानां ध्येयं नित्यं सनातनम् ।
अनिग्रहमनौपम्यं सर्वाकारं परात्परम् ।
सर्वावरणसंभूतं तस्मादेतत्प्रवर्तते ।
तन्मया अपि संपश्य नानालक्षणलक्षिताः ।
स वै पाति जगत्त्रष्टा विष्णुरित्यभिदादितः । [5]
पुनर्दर्शति संप्राप्ते सुरेश्वरः (sic) ।

15 ^a) K₁ संप्रवर्तते. — G₁ repeats 15^{ab} after 17^{ab}. — ^b) V₁ नराधिप (for तथैव च). — ^a) D₄ सर्वो (for सर्वे). D₅ तथात्माः (for 'भावाः). — ^a) B₂. 8 (marg.). 9 Cp इत्यते (for विद्यते).

16 ^a) D₄ या भावे; D₄ वामाधि; D₅ चाभावा; D₇ T₁ G₂ वामावे (for वा). — ^b) D₇ T₁ G₁-3. 6 कश्चित् (for कश्चित्). D₄ स कारकः; Dn₁. n₄ D₂. 2. 8 च कारकः; D₅ सुकर्मकः; D₇ T G₁-3. 6 स्वका रतिः (T₂ 'तः) (for स्वकारकः). — ^a) K₅ स्वयं (for स्वयं). K₅ Bo. 6-8 Das. 44 Dn₁. n₄ D₅ D₂. 8. 8 न (for तु). V₁ T₁ G₁. 6 [अ] कुर्वतस् (for 'तस्). B₂

C. 12. 8037
B. 12. 222. 17
K. 12. 229. 22

यस्तु कर्तारमात्मानं मन्यते साध्वसाधुनोः ।
तस्य दोषवती प्रज्ञा स्वमूर्त्यज्ञेति मे मतिः ॥ १७
यदि स्यात्पुरुषः कर्ता शक्रात्मश्रेयसे ध्रुवम् ।
आरम्भास्तस्य सिध्येन्न च जातु पराभवेत् ॥ १८
अनिष्टस्य हि निर्वृत्तिरनिवृत्तिः प्रियस्य च ।
लक्ष्यते यतमानानां पुरुषार्थस्ततः कुतः ॥ १९
अनिष्टस्याभिनिर्वृत्तिमिष्टसंवृत्तिमेव च ।

१. ७ Das. a1 कस्य (for तस्य). K1 स्वयं भुक्तवतस्तस्य.
— ^d T1 इति (for इह)

17 ^a) Dn1 यस्य (for यस्तु). — ^b) K5 V1 Bo. 7
Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8 T1 G1-3. 6 साध्वसाधु वा; B5.
8. 9 Das. a1 'साधुनि (B5. 9 'नी) (for 'साधुनो:).
— 17^{ad} is damaged in Br. After 17^{ad}, G1
repeats 15^{ad}. — ^d) K4. 6 V1 Bo. 8. 9. 9 Das. a1 Dn1.
n4 Ds D2. 8. 5. 6. 8 T1 M1. 4-7 Cap. Cp अ (B5 Das. a1
Ds T2 Cp न) तत्त्वज्ञा; D7 T1 G1-3. 6 न तु प्रज्ञा; Cpp
स्वमूर्त्यज्ञा (as in text). ☞ Ca: स्वमूर्त्यज्ञेति स्वामेव
मूर्ति शरीरं स्वयंकृतमजानती सूत्रा । ☞

18 ^b) B5 (marg.) शक्र स्वः; Ds1
शक्रात्मा; Ds2 (before corr.) शक्त्यारामः; G1. 2
शक्रान्ते (G2 'न्ये) (for शक्रात्म-). K7 D4. 5. 9 T2
श्रेयसि; M1. 5. 6 श्रेयसो (for 'से). — ^c) K5. 7 V1
Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 सिध्ये (K5. 7 Ds1
Ds 'ज्ञे) युर्; T1 विध्येन्; M1. 7 सिध्यते (for सिध्ये-
रन्). — ^d) K5. 7 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-9
Gs. 6 तु (for च).

19 ^a) K5 Ds M5. 6 अप्रियस्य; B5 D7 T1 G1. 2
अनिष्टस्य; D5 अनियुस्य (sic) (for 'ष्टस्य). Ś1 K1. 2. 4
T2 च; K7 Ca [अ]पि; D4. 9 M5. 6 [अ]भिः; D7 T1
G1. 2 न (for हि). K5 Dn1 D4 निवृत्तिर्. — Ds om.
(hapl.) 19^b-20^a; V1 reads it on marg. ☞ Ca:
निर्वृत्तिः असिद्धिः । ☞ — ^b) Ś1 K1. 2 अपवृत्तिः; V1
B5 Das Ds D7. 9 T2 G1 M1. 7 अनिवृत्तिः. K5 वा
(for च). K7 प्रियस्याप्राप्तिरेव च. ☞ Ca: अनिवृत्तिः
सिद्धिः । ☞ — ^c) K1 B5 लक्षते. — ^d) Das पुरु-
षार्थ. B5. 8 (both marg. as in text), 9 Das. a1 फलं
(for ततः). Ds om. कुतः.

20 Ds om. 20^a (cf. v. 1. 19). V1 reads 20^a on
marg. — ^a) Das हि; Ds1 laouna (for [अ]भिः).
K5 Dn1 निवृत्तिर् (Dn1 'म्); Ds निवृत्तिर्. D7 T

अप्रयत्नेन पश्यामः केषांचित्तत्त्वंभावतः ॥ २०
प्रतिरूपधराः केचिद्दृश्यन्ते बुद्धिसत्तमाः ।
विरूपेभ्योऽल्पबुद्धिभ्यो लिप्समाना घनागमम् ॥ २१
स्वभावप्रेरिताः सर्वे निविशन्ते गुणा यदा ।
शुभाशुभास्तदा तत्र तस्य किं मानकारणम् ॥ २२
स्वभावादेव तत्सर्वमिति मे निश्चिता मतिः ।
आत्मप्रतिष्ठिता प्रज्ञा मम नास्ति ततोऽन्यथा ॥ २३

G1-3. 6 M1. 5. 6 अनिष्टस्याप्यनिर्वृत्तिः (G2 'वृत्तिः; M1
'विष्ट)म्. — ^b) K5 B5 Ds -संवृत्तिर्; D7 T G2. 6
M5. 6 -निर्वृत्तिम्; G1. 2 -निवृत्तिम् (for -संवृत्तिम्). — ^c)
Ś1 K1. 2 अपवृत्तेन; B5 अथ यत्नेन; G1 अप्रयत्ने च
(for 'त्नेन). D7 T G1-3. 6 M1. 5-7 पश्यामि (for 'मः).
— ^d) Dn1 केषां वै (for केषांचित्). Ś1 K2 तु; Ds
वै; D7 T1 न (for तत्).

21 ^a) K5 अतिः; B5-9 अभिः (for प्रति-). K1
रूपवतः; K5 V1 Bo. 7 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6-8
M1. 5-7 Ca. 8 -रूपतराः; K7 B5. 8. 9 D4. 5. 9 'तमाः
(for 'चराः). — ^b) K1 Ds. 7 T G1-3. 6 M5. 6 -मत्तमाः;
K5 V1 Bo. 6 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 -मत्तराः; M7
-संमताः (for -सत्तमाः). — ^c) B5 विरूपेभ्यो (for
विरू').

22 ^a) B5 स्वभावात् (for स्वभाव-). Ś1 K2. 4
प्रसूताः (for -प्रेरिताः). — ^b) K7 D5 निर्विशन्ते; V1
B5 D5 निवसन्ते; Dn1 न विशन्ते; Cp विविशन्ते (for
निवि'). D5 यदा यदा; D7 T G2. 8. 6 यथा गुणान्
(T2 'णाः); G1 यदा गुणाः (by transp.). ☞ Cn:
गुणाः सुखदुःखादयः । ☞ — ^c) Ś1 K1. 2 शुभाशुभस्य;
D7 T1 G2 'शुभं; G2. 6 'शुभास्य (for 'शुभास्य). B5
Das. a1 तात (for तत्र). — ^d) K4. 6. 7 V1 Bo. 6-9
Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 कस्य किं; Das. a1 कस्यचिन् (for
तस्य किं). Ś1 K2 मम; K1 सम-; V1 B5 (marg.
as in text) Ds. 7 T1 G2. 8. 6 नाम; T2 G1 काम- (for
मान-).

23 ^a) D7 T G1-3. 6 M5. 6 ते सर्वे (for तत्सर्वम्).
— ^b) D5 इति मे निश्चयामूर्तिः (sic). — ^c) V1 Bo.
6-9 Das. a1 Dn1. n4 D2. 8. 6. 8 आत्मप्रतिष्ठा प्रज्ञा वा;
D7 T1 G2. 8. 6 प्रतिष्ठा वि (G2 'ष्ठप्र-; G5 'हा प्र) ज्ञावात्.
— ^d) D7 T1 G2. 8. 6 परं (for मम).

24 ^a) Ś1 K1. 2. 4. 7 D4. 9 स्वभिः (for त्विह). K5
V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 6. 8 मन्य-

कर्मजं त्विह मन्येऽहं फलयोगं शुभाशुभम् ।
कर्मणां विषयं कृत्स्नमहं वक्ष्यामि तच्छृणु ॥ २४
यथा वेदयते कश्चिदोदनं वायसो वदन् ।
एवं सर्वाणि कर्माणि स्वभावस्यैव लक्षणम् ॥ २५
विकारानेव यो वेद न वेद प्रकृतिं पराम् ।
तस्य सत्त्वो भवेद्वाल्यानास्ति सत्त्वोऽनुपश्यतः ॥ २६
स्वभावभाविनो भावान्सर्वानेवेह निश्चये ।
बुध्यमानस्य दर्पो वा मानो वा किं करिष्यति ॥ २७

वेद धर्मविधिं कृत्स्नं भूतानां चाप्यनित्यताम् ।
तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ २८
निर्ममो निरहंकारो निरीहो मुक्तबन्धनः ।
स्वस्थोऽव्यपेतः पश्यामि भूतानां प्रभवाप्ययौ ॥ २९
कृतप्रज्ञस्य दान्तस्य वितृष्णस्य निराशिषः ।
नायासो विद्यते शक्र पश्यतो लोकविद्यया ॥ ३०
प्रकृतौ च विकारे च न मे प्रीतिर्न च द्विषे ।
द्वेष्टारं न च पश्यामि यो ममाद्य ममायते ॥ ३१

C. 12. 8051
B. 12. 222. 31
K. 12. 229. 36

(Da⁴ न्य) ते (for मन्येऽहं). — ^b) K⁷ B⁶⁻⁹ Da³
aa Da³ s. 9 पृथग्विधं; D⁷ T¹ G² शुभावहं (for 'शुभम्').
— ^c) D⁵ कर्मणा. Ś¹ K¹ s. 2 सर्वम्; D³ कृष्णम् (for
कृत्स्नम्). — ^d) Ś¹ K¹ s. 2 ते (for तत्).

25 ^a) B⁷ यदा; D⁷ T¹ G² तथा (for यथा).
T¹ किंचिद् (for कश्चिद्). G¹ s. 6 यतः प्रमोदते कश्चिद्.
☞ Ca: वेदयते, ओदनं भक्तं लभ्यमधुनेति सूचयति, न तु
स एवोदनदाने कर्ता ॥ Cs: वेदयते जिह्वादंशादिना वेदनां
प्राप्नोति । ☞ — ^b) D³ D⁷ T¹ G¹⁻² M⁷ पायसं;
M³ वायसं (for 'सो'), Ś¹ K¹ s. 2 नवं; K³ V¹ D¹.
n⁴ D³ D² s. 7 T¹ G¹⁻² M⁷ Cs. v ह्यदन्; K⁷ D⁴ 9
ह्यदन्; M³ ह्यसन् (for वदन्). — ^c) D⁵ कर्माणि
सर्वाणि (by transp.). K³ D³ भूतानि (for कर्माणि).
— ^d) K⁷ D⁴ 9 एष (for एव). ☞ Ca: लक्षणम्
अनुमापकम् । ☞

26 K¹ om. 26. — ^a) K³ विकारादेव; D¹ G²
s. 6 'सैव'; D³ 'वेव'; D⁷ 'राते च (for 'रातेव). — ^b)
Da¹ प्रकृति- (for 'ति'). D⁴ s. 6 परा (for पराम्).
— 26^d = 14^d. — ^d) K³ संभौ.

27 ^a) D⁷ T¹ G¹⁻² M¹ s. 1 भावितान् (for भावि-
नो). — ^b) D⁷ G² एवाह (for एवेह). K³ B⁶⁻⁹
D¹. n⁴ D² s. 8 निश्चयात्; K⁷ D⁴ 9 'यं'; Da³. aa
D⁵. v T¹ 'य'; D³ D³ 'यान् (for 'ये). — ^c) K⁷
बुध्यमानः स्वः; Da¹ युध्यमानस्य; D³ बुध्यमानश्च (for
'मानस्य). D³ गर्वो वा; D⁷ T¹ G¹⁻² M¹. v वा दर्पो
(by transp.). — ^d) K³ मान्ये वा; K⁷ D⁴ 9 हर्षो
वा; Da¹ वा मानो (by transp.); D³ वा मानी.

28 ^a) D⁴. v T¹ G¹ s. 6 कर्म- (for धर्म-). G²
कुर्वन् (for कृत्स्नं). — ^b) K³ वा (for च). Da¹
भूतानां चास्य नित्यत्वं (sic). — ^d) Da¹ सर्वे (for सर्वं).
Ś¹ K¹ s. 2 एव; B³ (marg. as in text). 1-9 M³ चैव

(for ह्येव). D⁵ सर्वं ह्येवेदमन्त्रवित् (sic).

29 Da¹ om. 29^a. — ^a) D³ निरहंकारा. — ^b)
K³. v V¹ B⁶. s. 7. 8 (marg. as in text). 9 Da³. aa D¹.
n⁴ D³ D² s. 8 निराशीर्; T¹ निरीहा (for 'हो').
— ^c) B³ स्वच्छो; Da³. aa व्यस्थो; G² स्वस्थो (for
स्वस्थो). K³ B⁶ D³ D⁴ s. 1 [s] प्यपेतः; G¹ [s] प्य-
वेदः (for ऽव्यपेतः). ☞ Cn: स्वस्थः, अव्यपेतः देहाद्यन-
भिमानेन स्वरूपादप्रच्युतः । ☞ — ^d) D⁴ om. from
प्रभवा up to विद्यया (in 30^d). K⁷ B⁶ प्रभवाप्ययौ.

30 D⁴ om. 30 (of. v. 1. 29). — ^a) D³ क्षतः;
D³ कृत्स्नं (for कृत-). Da¹ प्रज्ञास्य (for प्रज्ञस्य).
B³ (marg.) शान्तस्य (for दान्तस्य). — ^b) K³ B⁶
(marg. as in text) D¹ D¹ D³ s. 1 T¹ G¹⁻² M¹.
s. 6 वितृष्णस्य; Da³ D³ 'प्यस्य (for 'णस्य). — ^c)
D⁷ T¹ G¹ s. 6 तस्य (for शक्र). — ^d) G¹ s. 6 योग-
(for लोक-). G¹ विद्यया; M⁷ (inf. lin. as in text)
निश्चयं (for विद्यया). K⁷ D¹. n⁴ D² s. 9 पश्यतो लोक-
मन्ययं. ☞ Ca: लोकविद्यया, लोकस्वभावाद्यवबोधकं ज्ञानं
लोकविद्या । [लोकविद्यया ब्रह्मज्ञानेन सार्वज्ञकलेनेत्यकारप्र-
श्लेषो वा । ☞

31 ^a) K³ प्रकृते (for 'तौ). D³ D³ प्रकृते (D³
'तौ) च विकारेव (sic). ☞ Cn: प्रकृतौ विश्वकर्मा ॥
Ca: प्रकृतौ पुरातने, विह्वले ['करे] ह्वर्मातने । ☞ — ^b)
B³ D³ बुद्धिर् (for प्रीतिर्). B³ मे (for च). B⁷
द्वियो; G¹ द्विषि. K⁷ D⁴ s. 6 प्रीतिर्वैरोपि वा न मे.
— ^c) K³ B⁶. v 9 Da³. aa D¹. n⁴ D³ D² s. 8. 8 transp.
न and च. B⁶ शोचामि (for पश्यामि). — ^d) Ś¹
K³ ममापि; K¹ समाप्य; K⁴. 9 V¹ B⁶. s. 7. 8 (marg.
as in text) D¹. n⁴ D³ D² s. 8. 8 सामद्य; K⁷ D⁴ 9
मामपि; Da³. aa ममेत्य (for ममाद्य). Ś¹ K³ [अ] स-
(K³ 'म) मावते; K⁷ D⁴ 9 [अ] वसावते; B³ न
मन्यते; D⁴. v न जायते; D³ समावते; T¹ G¹ s. 6 वि-

C. 12. 8088
B. 12. 222. 32
K. 12. 220. 37

नोर्ध्वं नावाङ्गं तिर्यक्च न क्वचिच्छक्र कामये ।
न विज्ञाने न विज्ञेये नाज्ञाने शर्म विद्यते ॥ ३२

शक्र उवाच ।

येनैषा लभ्यते प्रज्ञा येन शान्तिरवाप्यते ।
प्रब्रूहि तमुपायं मे सम्यक्प्रहाद पृच्छते ॥ ३३

प्रहाद उवाच ।

आर्जवेनाप्रमादेन प्रसादेनात्मवत्तया ।
बृद्धशुश्रूषया शक्र पुरुषो लभते महत् ॥ ३४

स्वभावाद्भते प्रज्ञां शान्तिमेति स्वभावतः ।
स्वभावादेव तत्सर्वं यत्किंचिदनुपश्यसि ॥ ३५

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तो दैत्यपतिना शक्रो विस्मयमागमत् ।
प्रीतिमांश्च तदा राजंस्तद्वाक्यं प्रत्यपूजयत् ॥ ३६

असुरेन्द्रमुपामन्य जगाम स्वं निवेशनम् ॥ ३७

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चदशधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१५ ॥

धृतिः; G₁ महाद्युते (for ममायते). T₃ यो मे माद्याम-
संघते (sic). ☞ Ca. n. p. 8: समायते ममेवा(Ca ममत्व-
मिवा)चरति । ☞

32 ^a) K₁ नोर्ध्वं; D₄₄ सोर्ध्वं; D₅₁ नोर्ध्वं. K₂, 4, 8
Bo. 2. 1. 2 D₁₁ D₈ D₂, 2. 5. 8, 8 G₁ नावाङ्गं; K₇ D₄, 9
नाधो (for नावाङ्गं). K₇ D₄, 9 G₁ ति (K₇ ती)र्यग्वा;
D₇ तिर्यक्च; T₃ तिर्यक्श्च (for 'क्च'). — ^b) Ś₁ K₁.
2. 4 क्वचिच्छक्र न कामये. — ^c) K₆, 7 Bo. 6-8 D₄₂, 24
D₁₁, 14 D₈ D₂-5. 1-9 T G₂, 3. 6 M₁, 5-7 हि ज्ञेये; D₆
हि ज्ञाने; G₁ हि ज्ञेन (for विज्ञाने). K₆ Bo. 6-9 D₄₂.
24 D₁₁, 14 D₈ D₂-9 T G₁-8. 6 M₁, 5-7 विज्ञाने (Bo
D₈ 'नं') (for विज्ञेये). — ^d) B₆, 8 D₄₄ D₁₁ D₈
D₂, 5. 6 न ज्ञाने; D₄₂ lacuna (for नाज्ञाने). K₇ B₇
D₁₁, 14 D₂-5. 8, 9 Cn (Cop as in text) कर्म (for शर्म).
D₇ T G₁-8. 6 M₁, 5-7 नाज्ञा (G₂ ना जा; M₇ न जा)ने
विद्यतेतरं. ☞ C₃: नाज्ञाने, आज्ञाने प्रकृतिमहर्हकारभूत-
तन्मात्राख्ये । ☞

33 ^a) B₆ D₄₄ लभते (for लभ्यते). G₁ प्राज्ञा.
— ^b) G₁ येनैषा शान्तिरवाप्यते. — ^c) Some MSS. प्रहाद.
K₆ V₁ Bo. 6-9 D₄₂, 24 D₁₁, 14 D₈ D₂, 2. 6, 8 पृच्छते;
(D₂ 'ताः') (for 'ते').

34 Some MSS. प्रहाद. B₆ reads 34-36 twice.
— ^a) D₄₄ [अ]प्रसादेन. — ^b) D₄ प्रसादेन (for प्रसा).
V₁ [अ]त्मावित्तया. ☞ Cn: प्रसादेन बुद्धेर्नैर्मन्येन । ☞
— ^c) D₇ T₁ G₂, 6 M₁, 5-7 गुरु (for बृद्ध). K₇ D₄₂
शुश्रूषया. — ^d) Ś₁ K₁, 2. 4 विदते; B₆ (both times)

लभ्यते (for लभते). K₆ D₄₁ लभते पुरुषो महत्.

35 For the repetition in B₆, cf. v. l. 34. — ^a)
K₆ लभ्यते. G₁ प्रज्ञा. — ^b) G₁ येन शान्ति- (for
शान्तिमेति). — ^c) K₆ B₇, 8 (marg. as in text) D₄₁
पश्यति (for 'सि'). — After 35, Kumbh. ed. C_v
ins. a passage given in App. I, (No. 21).

36 For the repetition in B₆, cf. v. l. 34. Ś₁
K₁, 2. 4, 6, 7 V₁ Bo. 6-9 D₄₂, 24 D₁₁, 14 D₈ D₂-6. 8, 9
M₁, 5-7 om. the ref. — ^a) K₁ दैति- (for दैत्य). — ^b)
K₁ आगतं; B₆ D₄₁ D₈ आगतः (for 'मत्'). — ^c)
Ś₁ K₆ स्म; K₁ स (for च). D₇ T G₁-8. 6 M₁, 5-7
ततो (for तदा). — ^d) K₆ T₃ प्रतिपूजयत् (K₆ 'नृ';
D₄₂, 24 'सम' (for 'प्रत्य').

37 D₄ reads 37^{ab} twice. — ^a) D₄₄ G₁ दैत्येन्द्र;
D₇ देवेन्द्र. T₁ G₂, 8 स तदा सर्वदेवेन्द्रस्य. — ^b) D₄
(first time) त्रैलोक्यं प्रत्यपूजयत्. — ^c) Ś₁ K₁, 2. 4 सुरे-
न्द्रमुपासय. — ^d) Ś₁ K₁, 8 स्व (for स्व).

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁, 2. 4, 6, 7 V₁
Bo. 6-9 D₄₂, 24 D₁₁, 14 D₈ D₂-1. 6-9 T G₁, 2. 6 M₁.
5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁, 2. 4 D₆, 8 ब्रह्म-
प्रहादसंवादः; K₆ V₁ Bo. 6, 8, 9 D₄₂, 24 D₁₁, 14 D₈
D₂, 3 G₁, 6 M₁, 5-7 'प्रहादसंवादः; K₇ D₄, 2. 9 प्रहाद-
शक्रसंवादः; D₇ G₂ इन्द्रप्रहादसंवादः. — Adhy. no.
(figures, words or both): D₁₁ D₇ T₁ G₂, 6 M₁
49; D₄₂ D₂ 48; D₈ 45; T₃ G₂ 63; G₁ 62;
M₁, 5. 7 47. — Śloka no.: D₁₁, 14 D₁₁ D₈ 37.

२१६

युधिष्ठिर उवाच ।

यया बुद्ध्या महीपालो भ्रष्टश्रीर्विचरेन्महीम् ।
कालदण्डविनिष्पिष्टस्तन्मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
वासवस्य च संवादं बलेवैरोचनस्य च ॥ २
पितामहमुपागत्य प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ।
सर्वनिवासुराञ्जित्वा बलिं पप्रच्छ वासवः ॥ ३
यस्य स्म ददतो वित्तं न कदाचन हीयते ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ४

216

1 The ref. is damaged in Br. —^a) K₄ Das
Ds T G_{1.2} यया (for यया). K₁ सर्वपालो (for
मही). —^b) M₇ विदते (for विचरेत्). —^c) T₂
कालदण्डे (for 'दण्ड'). Dr T₁ G₂ विनिष्पिष्टं (for 'वि-
ष्टम्'). ☞ Ca: कालो जन्मान्तरीयसुहृत्तदुत्कृतसहकारी,
तस्य दण्डो दुष्कृतफलदानम् । ☞

2 ^d) Ś₁ K₂ बलेर्; D₂₁ D_{1.7} बलेर् (for बलेर्).
D₂₂ (before corr.) बलेवैरोचनो बली.

3 ^a) K₆ Bo D_{21.24} D₂ D_{2.2.5-8} T G_{1-2.6} M₁.
६-१ उपागत्य; V₁ B₂₋₉ श्रित्य (for 'गत्य'). — 3rd is
damaged in Br. —^d) Ś₁ बलिं; G₂ बलं (for
बलिं). G₁ राघवः (for वासवः).

4 ^a) Br damaged. K₆ पश्य (for वस्य). —^b)
B₂ कदाचिद्; D₂ G₁ चित्त (for 'चन'). D_{22.24} न
हीये (D₂₁ 'जे'त कदाचन; T₂ न कदा च महीयते.
—^c) Ś₁ बलिं; D₂₁ बलं (for बलिं). K₇ D_{1.9}
नाव (for नाधि). —^d) D₂ आचक्ष्व; G₁ आगच्छ
(for आचक्ष्व). Ś₁ बलिं; T₁ G₂ बलं.

5 K₄ om. (hapl.) 5. K₆ T₁ om. (hapl.) 5-6.
D_{21.24} D_{2.2} G₂ transp. 5 and 6. —^a) Ś₁ K_{1.2}
M₇ एवम्; Dr G_{2.2.6} एष (for एष). Ś₁ K_{1.2}
अस्मयते; K₇ D_{1.9} अस्मयते (for 'मयते'). —^b)
B₂ न (for स). K₇ च; D₂ (marg. as in text)

स एव ह्यस्मयते स स्म विद्योतते दिशः ।
स वर्षति स्म वर्षाणि यथाकालमतन्द्रितः ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ५
स वायुर्वरुणश्चैव स रविः स च चन्द्रमाः ।
सोऽग्निस्तपति भूतानि पृथिवी च भवत्युत ।
तं बलिं नाधिगच्छामि ब्रह्मन्नाचक्ष्व मे बलिम् ॥ ६
ब्रह्मोवाच ।

नैतत्ते साधु मधवन्त्यदेतदनुपृच्छसि ।
पृष्टस्तु नानृतं ब्रूयात्सादृक्ष्यामि ते बलिम् ॥ ७
उत्प्रेषु यदि वा गोषु खरेष्वश्वेषु वा पुनः ।

C. 12. 80 6
B. 12. 223 9
K. 12. 230 9

स (for स्म). Ś₁ K_{1.2} G₁ स विद्योतयते दिशः; Dr
T₂ G_{2.2.6} स स्म द्योतयते रविः (T₂ दिशः). —^a) G₂
हि; G₂ त्रि (for स्म). M₁ सर्वाणि (for वर्षाणि).
Dr G_{2.6} स च वर्षति वर्षाणि. —^c) Ś₁ बलिं (for
बलिं). —^d) Ś₁ बलिं; D₂ बली.

6 K₆ D_{2.2} T₁ M₁ om. (hapl.) 6 (for K₆ T₁,
cf. v. l. 5). D_{21.24} D_{2.2} (is transp. 5 and 6.
—^a) D₂₁ वरुणाश्. —^b) M₆ स मयः (for स रविः).
—^c) B₂ पचति (for तपति). —^d) K₄ V₁ B_{2.6-9}
D_{22.24} D_{21.24} D₂ D_{2.2.7} T₂ G_{1.2} M₂₋₇ जलं च स;
D₂ G_{1.2} स जलं च (D₂ सं-) (for पृथिवी च). K₇
D_{1.9} स (for च). V₁ यद्वति (for भवति). —^e)
Ś₁ बलिं (for बलिं). K₄ om. (hapl.) from नाधि
up to बलिम् (in 6'). —^f) Ś₁ बलिं.

7 ^a) D₂ रत्नं (for ते). D_{2.2} G₂ भगवन् (for मयः).
Ś₁ K_{1.2.4} नैतत्ते म (K_{2.4} भ) गवन्साधु. —^b) K₆
एतम्; K₇ B_{2.6-9} D_{22.24} D_{21.24} D₂ D_{2.2.8.9} T₂
M_{1.2-7} एतम्; V₁ Dr T₁ G_{1-2.6} एवम् (for एतम्).
T₂ पृच्छति (for 'सि). —^c) B₂ D₂₁ च (for तु).
K₆ B₂ (marg. as in text) D_{1.9} ब्रूयां; D₂ (also)
ब्रूयन् (for ब्रूयात्). —^d) K₇ D_{1.9} तं (for ते).
Ś₁ बलिं; D₂ बली; T₁ बलं.

8 ^a) G₂ हृष्टेषु (for उष्ट्रेषु). —^b) D_{2.2.9} यदि;
Dr T₁ G_{2.2} श्वसु (for अश्वेषु). Dr T G_{1.2.6} M_{1.2-7}
[अ]नय (for पुनः). —^c) D₂ प्रविष्टो (for वरिष्ठो).
—^d) Dr T G_{1-2.6} M_{1.2-7} सूच्यागारप्रतिश्रयः.

C. 12. 8066
B 12. 223. 9
K. 12. 230. 9

वरिष्ठो भविता जन्तुः शून्यागारे शचीपते ॥ ८

शक्र उवाच ।

यदि स बलिना ब्रह्मशून्यागारे समेयिवान् ।

हन्यामेनं न वा हन्यां तद्ब्रह्मन्ननुशाधि माम् ॥ ९

ब्रह्मोवाच ।

मा स शक्र बलिं हिंसीर्न बलिर्वधमर्हति ।

न्यायांस्तु शक्र प्रष्टव्यस्त्वया वासव काम्यया ॥ १०

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तो भगवता महेन्द्रः पृथिवीं तदा ।

चचारैरावतस्कन्धमधिरुह्य श्रिया वृतः ॥ ११

ततो ददर्श स बलिं खरवेषेण संवृतम् ।

यथाख्यातं भगवता शून्यागारकृतालये ॥ १२

शक्र उवाच ।

खरयोनिमनुप्राप्तस्तुषभक्षोऽसि दानव ।

इयं ते योनिरधमा शोचस्याहो न शोचसि ॥ १३

अदृष्टं वत पश्यामि द्विषतां वशमागतम् ।

श्रिया विहीनं मित्रैश्च अष्टवीर्यपराक्रमम् ॥ १४

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।

लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यसानवितर्कयन् ॥ १५

त्वन्मुखैश्चैव दैतेया व्यतिष्ठन्तव शासने ।

9 D₂ om. (hapl.) 9-12. — ^a) Ś1 K1. 3 V1 B8 (marg. as in text) यद्यहं; K₇ यद्यस्मिन्; D₄. 3 य-
द्यस्मि (for यदि स). Ś1 बलिना; G₁ हि बलिर् (for
बलिना). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 D₈ समेयि (K₁ 'य')वान्;
K₈ समायिवान्; V₁ शमीयी; D₄. 4 समेयी; G₂
समाधिवान् (for समेयिवान्). — ^c) G₂ M₁ हन्याद्.
K₇ D₄. 3 चैनं; B₈ (marg.) मित्रं; D₃ (by corr. as
in text). 7 G₂. 3. 6 एवं; D₈ एतं (for एनं). D₅ वै
(for वा). G₂ हन्यात्. — ^d) M₄. 6 विद्वन् (for
ब्रह्मन्). G₈ om. अनु. K₇ अनुबोधि (for 'शाधि').
D₄ G₂ मा (for माम्).

10 D₂ om. 10 (cf. v. 1. 9). — ^a) K₇ ना स्म;
B₈ (marg. as in text) मा स्वं (for मा स). Ś1 बहिं
(for बलिं). B₈ (marg.) हन्यान्; D₄. 4 हिंसिर्; D₁
हंसीर् (for हिंसीर्). — ^b) Ś1 बहिर् (for बलिर्). G₁
वश्यम् (for वधम्). — ^c) K₈. 1 V₁ B₈. 6-9 D₁. 14
D₈ D₈. 9 T G₁. 3. 6 न्यायस् (for न्यायास्). K₇ D₄
D₄. 9 M₁ प्र (K₇ पृष्टव्यं; T₂ द्रष्टव्यस् (for प्र').

11 D₂ om. 11 (cf. v. 1. 9). M₄. 6 om. the ref.
— ^b) D₄. 4 महेंद्र. D₄ D₁ D₁ पृथिवी (for 'वी').
B₇. 9 तथा; T₁ ततः (for तदा). — ^c) Ś1 K₁. 2. 4
पेरावण- (for 'वत-). K₂ स्कन्दम्. B₈ (marg.)
जगाम स गजस्कन्धम्. — ^d) K₂. 4 प्रिया (for श्रिया).
K₄ D₁ वृत्तः; D₂ सह; D₈ [अ]न्वितः; G₈. 6 उवलन्
(for वृतः).

12 D₂ om. 12 (cf. v. 1. 9). — ^a) M₄. 6 च (for
स). Ś1 बहिं (for बलिं). — ^b) Ś1 K₁. 2. 4 B₈. 6-8
D₈. 3 वेधेन; K₈ D₁ वेधेन; B₈ वेधेन; D₄ वेधेन;
G₈ वेधेन (for वेधेन). G₁ संयुतं (for संवृतम्).

13 ^a) T₂ खरवेषम् (for 'योनिम्'). T₁ अनुप्राप्य
(for 'प्राप्तस्'). — ^b) D₄. 4 भक्षोसि; D₈ भक्षेयु (for
भक्षोऽसि). D₄ M₇ [s]सि दानवः; G₂. 6 सवानघ.
— ^c) G₂ इमं (for इयं). D₇ T₁ G₁. 3. 6 असमा (for
अधमा). T₂ शोच्यतामात्मनश्चास्य. — ^d) Ś1 K₁. 2 शो-
च्यो (K₁ 'च्य')स्याहो; D₄. 4 शोचस्याहो; D₇ T₁ G₂. 3. 6
'नाहो' (for 'स्याहो'). D₄. 4 शोचति.

14 ^a) V₁ B₈ G₂ च न (for वत). — ^b) D₇ T₁
G₂. 6 द्विषतं (for द्विषतां). D₄. 4 वश्यम् (for वशम्).
K₇ आगतं. D₈ द्विषतां च समागतं. — ^c) D₄. 4 श्रिया
विहीनमंत्रैश्च. — ^d) K₇ B₈ D₈ (marg. as in text).
3. 5. 7. 9 T₁ G₁. 3. 6 M₇ अष्टैश्वर्य- (for अष्टवीर्य-). T₂
प्रभैर्यैः पराक्रमः.

15 = 12. 217. 2. D₇ T G₁. 3. 6 om. 15. — ^a)
Ś1 K₁. 2. 4 यतु (K₁ 'स्वं') दंति; D₄. 4 यत्र ध्यान- (for
यत्तद्यान-). K₈. 1 V₁ B₈. 6-9 D₄. 14 D₈
D₂. 3. 6 सहस्रैस्त्वं (D₄ 'स्वां') (for 'स्त्रेण'). — ^c)
B₈ (marg. as in text) लोकान्स्तु (for लोकान्प्र-). D₄
प्रतारयन् (for 'पयन्'). — ^d) Ś1 K₁. 2 न वितर्कयन्
(for अवितर्कयन्).

16 ^a) D₄ T₂ तन्- (for स्कन्द-). K₂ D₈ मुखाम्
(for 'मुखाय'). V₁ B₈. 6-9 चापि; D₈ एष (for चैव).
D₄. 4 दैतेयान्. — ^b) D₁ व्यातिष्ठन्; G₁ व्यतिष्ठन्.
D₄. 4 शासनैः; G₂ शासनं. — ^c) D₈ प्रहृष्ट- (for
अहृष्ट-). B₇. 9 सस्या; B₈ (marg. as in text)
शस्या; D₈ शय्या (for 'पचया'). K₈. 1 V₁ B₈. 6
(marg. as in text). 7. 9 D₄. 14 D₁. 14 D₈ D₂. 3
3. 9 च मही; G₁ पृथ्वी (for पृथिवी). ☞ G₂ नः

अकृष्टपच्या पृथिवी तवैश्वर्ये बभूव ह ।
 इदं च तेऽद्य व्यसनं शोचस्याहो न शोचसि ॥ १६
 यदातिष्ठः समुद्रस्य पूर्वकूले विलेलिहन् ।
 ज्ञातिभ्यो विभजन्वित्तं तदासीत्ते मनः कथम् ॥ १७
 यत्ते सहस्रसमिता ननृतुर्देवयोषितः ।
 बहूनि वर्षपूगानि विहारे दीप्यतः श्रिया ॥ १८
 सर्वाः पुष्करमालिन्यः सर्वाः काञ्चनसप्रभाः ।

कथमद्य तदा चैव मनस्ते दानवेश्वर ॥ १९
 छत्रं तवासीत्सुमहत्सौवर्णं मणिभूषितम् ।
 ननृतुर्यत्र गन्धर्वाः पट्टसहस्राणि सप्तधा ॥ २०
 यूपस्तवासीत्सुमहान्यजतः सर्वकाञ्चनः ।
 यत्राददः सहस्राणामयुतानि गवां दश ॥ २१
 यदा तु पृथिवीं सर्वां यजमानोऽनुपर्ययाः ।
 शम्याक्षेणेण विधिना तदासीत्किं नु ते हृदि ॥ २२

C. 12. 8081
B. 12. 22*, 24
K. 12. 230, 24

पच्या कर्षणं विना धान्यप्रसू. । ॐ —⁴) Da. तस्य (for तव). Ga. ६ [वि]स्यार्द्ध (for 'ये'). — Dr T G1-2. ६ om. 16th. —⁵) Da. ५५ इमं (for इदं). V1 तेति-; B8 (marg.) तेत्र (for तेऽद्य). K1 B8 Da. वसनं; Dn व्यसनस्य (hypermetric) (for 'न'). —⁶) Ś1 K1. 2 शोचोस्याहो (sic); Ks शोचस्याहो (for 'स्याहो').

17 *) Ś1 K1. २ यदातिष्ठः; Ks T2 Ga. ६ M1. १ यदा तिष्ठन्; K1 Da. २ यच्च तिष्ठन्; Dr T1 G1 यदा (T1 'या') तिष्ठन् (for 'तिष्ठः'). —²) Ś1 K1. २ ५ Do पूर्वे कूले (K1. ६ कूपे); Da. पूर्वकाले; Dn1 पूर्णकूले (for 'पूर्व'). Ś1 K1. २. ६ विभूषितः; K1 B8 (marg. as in text) Da. Da. ६ [5] विलेलिहन्; V1 विलेखितः; Dn1 [5] बले लिहन्; Dr T1 G1-2. ६ Cs विलेलिहन् (for 'लिहन्'). T2 पूर्वकूले बले लिहन्. ॐ Cp: विलेलिहन् दीप्यमानः ॥ Cs: विलेलिहन् शासनानि पुनः पुनर्विलिप्यन् । विलेलिह- ब्रिति पाठे तालुप्रसन्नं जगत् कुर्वन्निर्गन्धः । ॐ —³) K1 Da. ६ विसृजन्; Dn1 वितजन् (for विभ'). Dn1 शातीन्विभजतो वित्तं.

18 *) T2 सहस्रसमिता; Ca सहस्रसमिता (for 'समिता'). —²) Ś1 K1 (before corr.). २ ननृतुर (for ननृतुर). —³) K1 युगानि (for 'पूगानि'). —⁴) B8 विहारे (for विहारे). Da. ५५ Gs M1. २ दीप्यते; T2 दीप्यते; G1. २ Mr दी (G1 दि) व्यतः (for दीप्यतः).

19 *) B1 Ds काञ्चन; Da. पुष्कर- (for पुष्कर-). —²) Da. सर्व- (for सर्वाः). B1 Ds. २ पुष्कर- (for काञ्चन-). Ds सुप्रभाः (for सप्रभाः). —³) K1 वस्य (for वस्य). Da. Ds. १ T G1-2. ६ तथा (for तदा). —⁴) Gs मनसे (for मनसे).

20 *) Dr T1 G1-2. ६ चित्रं (for छत्रं). B1 Dr T G1-2. ६ Mr तथा (for तव). —²) Da. सौवर्णे (for 'न'). Ks. ६ V1 Bo. २. २ Da. ५५ Dn1. ५५ Ds. २. २ रत्न- (for मणि-) Dr T1 Gs. ६ सौवर्णमणि

भूषितः (T1 'त्त'). — Dr T G1-2. ६ Ms. ६ transp. 20th and 21st. —³) V1 Bo. २. २. २ (marg. as in text), २ Da. ५५ Dn1. ५५ Ds. Ds. २. २. २. २ M1. १ तत्र (for यत्र). —⁴) ॐ Ca सप्तधा नृत्तं नाट्यमत्र । यदाह भरतमुनिः (Nāṭyaśāstra 24 [Chaukh.], 58); quoted also by Cp—प्रत्यक्षश्च परोक्षश्च तथा कालकृतास्त्रयः । आत्म- स्थश्च परस्थश्च प्रकाराः सप्त नाट्यगाः ॥ अन्ये तु षट् सप्तधा [द्वि]चत्वारिंशजस्यैव इति व्याचक्षते तद्वतीव नृत्तं नृत्तवि- शेषावचनात् ॥ Cs: नृत्यस्य सप्तधा प्रयोगा गान्धर्ववेदिभि- रुक्ताः । शुद्धं नृत्यं करणाद्विहारानुगतं तालानुगतं चाद्यानुगतं ललनायतनात्मकं चेति । ॐ

21 Dr T G1-2. ६ Ms. ६ transp. 20th and 21st. —²) B8 Da. ५५ T G1-2. ६ M1. २. ६ तदा (for तव). —³) Ks व्यजनः; Da. यजनः (for 'तः'). K1 काञ्चनैः. —⁴) K1. १ Da. १. २ T1 G1. २. ६ M1-१ यत्राद्दः (for यत्राद्दः). Ks Bo. १. २ (marg. as in text) Dn1. ५५ Ds. Ds. १. २. २ सहस्राणि (for 'स्राणाम्'). —⁵) Ks. ६ Bo. २ Dn1. ५५ Ds. Ds. १. २-२ T1 Gs. ६ अयुतानि (for 'नि'). — After 21, Mr reads 22nd for the first time, repeating it in its proper place. Ś1 K1. २. २. २ V1 Bo. २. २ Da. ५५ Dn1. ५५ Ds. Ds. १. २-२ T G1-2. ६ Kumbh. ed. ins. after 21: Mr, after the first occurrence of 22nd:

636* अनन्तरं सहस्रेण तदासीद्देव का मतिः ।

[V1 Ds निरन्तरं (Ds 'र') (for अनन्तरं). Ks गतिः (for मतिः).]

22 Mr reads 22nd for the first time after 21. —²) Ks यदा (for यदा). Ks. १ V1 Bo. २. २ Da. ५५ Dn1. ५५ Ds. Ds. १. २. २. २ M1. १-१ च (for तु). V1 कुरवा (for सर्वा). —³) Ś1 K1 जयमानो (for वज्र'). Da. ६ [5] षड्- (for षु). Ś1 K1. २. २ चर्चयः; Ks V1 Bo. २. २ Da. ५५ Dn1. ५५ Ds. Ds. १. २. २ Mr (both times) Cn चर्चयाः; Ms. ६ चर्चया (for चर्चयाः).

G. 12 8082
B 12. 223 25
K. 12. 30 25

न ते पश्यामि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।

ब्रह्मदत्तां च ते मालां न पश्याम्यसुराधिप ॥ २३

बलिरुवाच ।

न त्वं पश्यसि भृङ्गारं न छत्रं व्यजनं न च ।

ब्रह्मदत्तां च मे मालां न त्वं द्रक्ष्यसि वासव ॥ २४

गुहायां निहितानि त्वं मम रत्नानि पृच्छसि ।

यदा मे भविता कालस्तदा त्वं तानि द्रक्ष्यसि ॥ २५

न त्वेतदनुरूपं ते यशसो वा कुलस्य वा ।

समृद्धार्थोऽसमृद्धार्थं यन्मां कथितुमिच्छसि ॥ २६

न हि दुःखेषु शोचन्ति न प्रहृष्यन्ति चर्द्धिषु ।

कृतप्रज्ञा ज्ञानतृप्ताः क्षान्ताः सन्तो मनीषिणः ॥ २७

त्वं तु प्राकृतया बुद्ध्या पुरंदर विकृत्यसे ।

यदाहमिव भावी त्वं तदा नैवं वदिष्यसि ॥ २८

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि षोडशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१६ ॥

—^a) K₂ G₂ शम्याक्षेपेण; Cal. ed. साम्याक्षेपेण. ☞ Ca: शम्या युगकीलकनिभं यज्ञपात्रं तस्याक्षेपो यावति देशे यत्-
स्मावति देशे निरन्तरं यज्ञं कुर्वन्ति ॥ Cn. s: सूक्ष्माग्रः
स्थूलमूलः षट्त्रिंशदङ्गुलो दण्डः शम्या । सा बलवता (Cs:
ब्रह्माक्येन ऋत्विजा) क्षिप्ता यावद्दूरे पतेत्तावदेकं देवयजनम् ॥
Cv: शमी समिधा, तस्या यज्ञरक्षार्थं दशदिक्षु आक्षेपो यत्र
तेन विधिना । ☞ —^d) D₁ कदा; T₂ वद (for तदा).
Das. 24 न; Dn₁ D₂ तु (for नु).

23 ^a) Bo transp. न and ते. V₁ D₁ ३ शृंगारं
(for भृङ्गारं). —^b) K₄ B₁ Dn₁. n₄ D₂. ३. ३ G₁ M₁. ३. ३
व्यज (G₁ 'जि'ने (for 'नं'). B₂ [ए]व च (for न च).
—^c) D₂ ते च (by transp.); D₂ G₁ च मे. K₂
ब्रह्मदत्ता च ते माला. — After 23, D₁ T G₁-३. ३
Kumbh. ed. ins.:

637* भीष्म उवाच ।

ततः प्रहस्य स बलिर्वासवेन समीरितम् ।

निश्चम्य मानगम्भीरं सुरराजमयात्रवीत् ।

अहो हि तव बालिश्यमिह देवगणाधिप ।

अयुक्तं देवराजस्य तव कष्टमिदं वचः ।

[(L. 1) D₁ प्रसङ्ग (for प्रहस्य). — G₂ om. lines
3-4, D₁ T G₂. ३ ins. the same after the ref. in
stanza 24.]

24 Ś₁ reads 24 on marg. Ś₁ K₁. ३ बहिर (for
बलिर्). After the ref., D₁ T G₂. ३ ins. lines
3-4 of 637*. —^a) K₄ पश्यामि; V₁ द्रक्ष्यसि
(for पश्यसि). V₁ शृंगारं (for भृङ्गारं). —^b) G₁
छत्रि (for छत्रं). K₄ Dn₁. n₄ D₂. ३. ३. ३ G₁ व्यजने
(for 'नं'). G₂ तथा (for न च). —^c) G₂ तु (for
च). Das Dn₁. n₄ D₂. ३ G₁ ते (for मे). —^d) D₁
T G₂. ३. ३ M₁. ३ न तु; G₁ अनु- (for न त्वं). Ś₁

K₁. ३. ३. ३ Bo. ३ D₄. ३. ३ पश्यसि (for द्रक्ष्यसि). Das
वासवः.

25 ^a) V₁ निहितानि. K₂ Das T₂ G₁ गुहायां (Das
'या' निहिता निखं. ☞ Cn: गुहायां मूलप्रकृतौ निहितानि
अन्तर्हितानि ॥ Cp: गुहा देवगुहा तस्यां अज्ञानकर्मजनितेश्वर-
प्रसक्तौ, अपूर्वसृष्टौ वा, परमप्रकृतौ वा । अप्रतीयमानस्यापि
नासत्त्वं, भुवि मण्डूकदेहस्येव । ☞ —^c) K₁ (sup. lin.)
यदासी (for यदा मे). —^d) D₂ मे (for त्वं). M₁. ३
(sup. lin. as in text) तात (for तानि). K₂ D₂
पश्यसि; D₁ T₁ G₁-३. ३ M₁ द्रक्ष्यसे (for 'सि').
— After 25, Kumbh. ed. ins.:

638* न जानीषे भवान्तिदिं शुभाङ्गस्वरूपरूपिणीम् ।

कालेन भविता सर्वो नात्र गच्छति वासव ।

26 T₁ reads 26^a-28^b twice. —^a) K₁ अनु-
रूपे. D₂ च (for ते). —^b) Dn₁ यशसा (for 'सो').
K₁ D₂. ३ बलस्य (for कुं). Das Dn₁. n₄ D₂. ३ G₂
(before corr.) च (for वा). —^c) M₁ समृद्धार्थे.
—^d) D₂ तन् (for यन्). K₁ M₁ मा (for मां).
V₁ Bo Das. 24 D₂. ३ T G₁-३. ३ M₁ कथितुम्; D₂
M₁ कथितुम् (for कथि'). V₁ D₂. ३. ३ T G₁-३. ३ M₁.
३-३ अहंसि (for इच्छसि).

27 For the repetition in T₁, cf. v. l. 26. —^a)
D₁ G₁. ३ दुःखेन (for 'तु'). K₂ ३ Bo. ३-३ Dn₁. n₄ D₂
D₂-३. ३. ३ शोचन्ते (for शोचन्ति). —^b) K₄ शोचति;
K₂ D₂ M₁. ३-३ बृद्धिषु; D₁ चर्द्धिषु (for चर्द्धिषु).
—^c) M₂. ३ ज्ञानतृप्तास्तु (for 'तृप्ता:'). —^d) K₂ दाता;
K₁ D₂. ३. ३ समाः; B₂ (marg.) दाताः (for क्षान्ताः).

28 For the repetition in T₁, cf. v. l. 26. —^a)
B₂. ३ Das. 24 अपि; B₂ (marg.) D₁ T G₁-३. ३ M₁. ३
एवं (B₂ G₁ 'व' (for इव). Das T₂ G₁. ३ M₁. ३

२१७

भीष्म उवाच ।

पुनरेव तु तं शक्रः प्रहसन्निदमब्रवीत् ।

निःश्वसन्तं यथा नामं प्रव्याहाराय भारत ॥ १

यत्तद्यानसहस्रेण ज्ञातिभिः परिवारितः ।

लोकान्प्रतापयन्सर्वान्यास्यस्नानवितर्कयन् ॥ २

दृष्ट्वा सुकृपणां चेमामवस्थामात्मनो बले ।

ज्ञातिमित्रपरित्यक्तः शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३

प्रीतिं प्राप्यातुलां पूर्वं लोकांश्चात्मवशे स्थितान् ।

विनिपातमिमं चाद्य शोचस्याहो न शोचसि ॥ ४

बलिरुवाच ।

अनित्यमुपलक्ष्येदं कालपर्यायमात्मनः ।

तस्माच्छक्र न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ॥ ५

C. 12. 2092
B. 12. 224. 5
K. 12. 231. 7

भावि; Dr भासि (for भावी). Ks Bo. 7 Das Dni. n. 1
Ds Ds. 2. 2. 6. 8 स्यात् (for एवं). — ¹ M1 नैव (for
नैवं). Bo Dr T G1-2. 2 अविद्यसि; Ds अविद्यति
— After 28, Dr T G1-2. 2 Kumbh ed. ins.:

639* ऐश्वर्यमदमोहेन स एवं किं नानुबुध्यते ।

कालेन बुध्यते राजन्विनिपातेन योजितः ।

[(L. 1) T2 Kumbh. ed. यतो या (for मोहेन).
Dr किं नाव; T2 किं न न; Kumbh. ed. विनित्र (for
किं नानु). — (L. 2) Dr G1. 2 विनीता न (Dr एवं) न
नादितः (Dr 'त') (for the post. half). Kumbh. ed.
राज्यादिनिपातेन मोहं न त्वपरजितः (sio).]

Colophon. — Sub-parvan: Śi K1. 2. 2. 2. 7 V1 Bo.
1-2 Das. as Dni. n. 1 Ds Ds-1. 2. 2 T G1-2. 2 M1. 2. 2
मोक्षधर्म. — Adhy. name: Śi K1. 2. 2. 2. 7 V1 Bo 6-2
Das. as Dni. n. 1 Ds Ds-2 G1-2. 2 M1. 2. 2 बलि (Śi 'हि').
वात्सवसंवाद्; M1. 2 'संवादे ऐश्वर्याभिरयता. — Adhy.
no. (figures, words or both): Br Ds 46; Dni
Dr T1 G1. 2 M1 50; Dns Das 49; T2 G1 64,
M1. 2. 2 48. — Śloka no.: Dni. n. 30; Ds 28.

217

1 Ds om. the ref. — ^a Ks शक्रः स (for सं
शक्रः). — ^b Some MSS. निश्चसंत. — ^c K1. 2. 2. 2
Das Ds-2. 2 Ca. p. v. प्रव्याहाराय; Das Cs अस्याः;
Dr T1 G1. 2 प्रव्याहृत (T1 G1 'य' (for 'हाराय').
Das भारतः. ☞ Ca. p. v. प्रव्याहाराय कथायोगाय (Cp:
प्रकृतकथायोगाय; Cv: पुनर्भस्मरणाय) ॥ Cn: प्रव्याहाराय
प्रकृतोक्तये ॥ Cs: अस्याहाराय अवचनप्रदानाय । ☞

2 = 12. 216. 15. Before 2, Śi K1. 2. 2. 2. 7 V1
Bo. 1-2 Das. as Dni. n. 1 Ds Ds-2. 2. 2 T M1. 2. 2 ins.

शक्र उवाच. 2^{ab} is damaged in Br. — ^a Ks Das
यद्यद्; Dr T1 G1-2. 2 उद्यद् (for यत्तद्). — ^b Ds
वाजिभिः (for ज्ञातिभिः). — ^c Das अवितर्कयेत्;
Dr T1 G1-2. 2 अत्र (T1 'वि') ज्ञातयन् (for अवितर्कयन्).

3 Das repeats 3 after 4^{ab}. — ^a Ks तु; K1
च (for सु). Das कृपणा, Dni कृपणं (for 'णा').
D1 च माम् (for चेमाम्) — ^b Śi K1 (before
corr.) बले; K1 बलि (for बले). — ^c K1 शोच-
स्याहो; K2 शोच्योस्याहो; Das शोच्य हाहो; G2 शोच-
नाहो (for 'स्याहो').

4 K1. 2. 2. 7 Dr. 2 G1-2. 2 om. (hapl.) 4; Śi
reads it on marg. — ^a T2 [अ]मर्ता (for [अ]तुलां).
Ds प्राप्यातुलां श्रियं पूर्वं. — After 4^{ab}, Das repeats
3. Das om. (hapl.) 4^{cd}. — ^c Bs इदं (for इमं).
K1 B2 Das Dni. n. 1 Ds. 2 बाहो; B2 बाह; Ds
प्राप्य (for बाह).

5 Śi K1 बहिर; G2 बल (for बहिर). — After
the ref., Kumbh. ed. ins.:

610* गर्वं हिरवा तथा मानं देवराज शृणुष्व मे ।

मया च त्वानु सज्जावं पूर्वमाचरितं महत् ।

अवश्यकालपर्यायमात्मन परिवर्तयन् ।

अविद्वैलोकमाहाराय * * * * *

— ^a K1 Ds बत (for उप). Śi (before corr. as
in text) Ks Bo Das Dni. n. 1 Ds Ds. 2. 2. 2 कश्चे-
(Dns 'ये')ह; K1. 2 कश्चेह; K1 Ds कीदृशेयं; V1
Bs. 2 T1 G1. 2. 2 M1. 2 कश्चेयं; Dr कश्चेयं; T2
कश्चेदं; G1 कश्चेयं (for कश्चेदं). M1. 2 अनित्यतां च
दृष्ट्वा. — ^b G1. 2 आरमणि (for 'न'). Ks Bo. 2.
2. 2 Das. as Dni. n. 1 Ds Ds. 2. 2. 2 कालपर्यायमैतः.
— 5^{cd} is damaged in Br. — ^c Ds om. (hapl.)
from च शोचामि up to शक्र (in 6^c). — ^d Śi K1. 2

C. 12. 8093
B. 12. 224. 6
K. 12. 231. 8

अन्तवन्त इमे देहा भूतानाममराधिप ।
तेन शक्र न शोचामि नापराधादिदं मम ॥ ६
जीवितं च शरीरं च प्रेत्य वै सह जायते ।
उभे सह विवर्धेते उभे सह विनश्यतः ॥ ७
तदीदृशमिदं भावमवशः प्राप्य केवलम् ।
यद्येवमभिजानामि का व्यथा मे विजानतः ॥ ८
भूतानां निधनं निष्ठा स्रोतसामिव सागरः ।
नैतत्सम्यग्भिजानन्तो नरा मुह्यन्ति वज्रभृत् ॥ ९
ये त्वेवं नाभिजानन्ति रजोमोहपरायणाः ।

एव (for होव). K1 अंतवत्; K2.4 अन्नवत् (for अन्तवत्).

6 Ds om. up to शक्र (cf. v. 1. 5). V1 reads 6 on marg. —^a) Ks वसुधाधिप; V1 Bo. 1-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 च सुरा (for अमरा). —^c) G1. 2 नैव (for तेन).

7 = (var.) 461*, lines 5-6. —^a) Das जीवति (for जीवितं). Bs D2 om. च. —^b) Ks V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 G1 जारयैव; K1 Ds. 9 जालानां; Ds जात्या च; D1 T G1. 8. 6 M1. 5-7 जाला वै (for प्रेत्य वै). —^d) V1 सहैवोभे (for उभे सह). K4 विनश्यति; Das विपश्यतः; G1 विना (for विन). — After 7, K1 reads 9^{ab}.

8 ^a) Ks Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 T G1-3. 8 M1. 5-7 न हीदृशम्; Das तदीदृशम् (for तदीह*). Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 9 M1 अहं; D1 T G1-3. 8 M1. 5. 6 इमं (for इदं). Bs. 1 Das. a1 Ds तावद् (for भावम्). —^b) Bo. 6. 7. 9 Das. a1 Ds. 6 प्राप (for प्राप्य). Das केवले. —^c) Ks. 6 Bo Dn1 Ds D2. 8. 5. 8. 8 T2 Ms-1 यदेवम्; K1 Bo. 8. 9 Das. a1 Dn1 Ds. 6 G2 M1 यदेवम्; V1 D1 सदेवम्; B1 damaged; T1 G1. 8. 8 सदेवम् (for यदे). Ks जव (for अभि-).

9 K1 reads 9^{ab} after 7. —^a) D2. 8 (before corr.) इदयं (for निधनं). ☞ Cn: निष्ठा परा गतिः । ☞ —^b) Ks. 1 Bo Ds. 9 श्रोतसाम्. —^c) K4 व्यजानतः; Das. a1 G1 विजानते. —^d) Ś1 K1. 2. 4 परा (for नरा). Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Dn1. n4 Ds D2-4. 6-9 T1 Gs. 6 वज्रधक्; Das. a1 वज्रिवत्; Ds वासव; T2 वज्रवत् (for 'भृत्').

ते कृच्छ्रं प्राप्य सीदन्ति बुद्धिर्येषां प्रणश्यति ॥ १०
बुद्धिर्लामे हि पुरुषः सर्वं नुदति किंविपम् ।
विपाप्मा लभते सत्त्वं सत्त्वस्थः संप्रसीदति ॥ ११
ततस्तु ये निवर्तन्ते जायन्ते वा पुनः पुनः ।
कृपणाः परितप्यन्ते तेऽनर्थैः परिचोदिताः ॥ १२
अर्थसिद्धिमनर्थं च जीवितं मरणं तथा ।
सुखदुःखफलं चैव न द्वेष्मि न च कामये ॥ १३
हतं हन्ति हतो ह्येव यो नरो हन्ति कंचन ।
उभौ तौ न विजानीतो यश्च हन्ति हतश्च यः ॥ १४

10 ^a) Ds1 यत् (for ये). Das -जानाति; D1 T1 G1-3. 8 -जानतो (for 'नन्ति'). —^b) Das -परायणः. —^c) K1 Ds. 5. 9 तेषां; D1 T G1-3. 8 Ms. 6 होषां (for येषां). Ds विनश्यति (for प्रण).

11 ^a) Ks Dn1. n4 Ds D2. 8. 8-8 T G1-3. 8 M1. 5-7 लाभातु; V1 Bo. 6-9 Das. a1 Ds लाभादि (for 'लामे हि'). —^b) K4 सर्वे (for सर्व). Ks. 1 Bs (marg.) Das Dn1 Ds. 8 नुदति (for 'नु'). —^d) Ks Ds स (for सं-).

12 ^a) B1 ते (for तु). K1 Ds. 9 ते (for ये). K1 Ds M1 विवर्तते. —^b) D1 T G1-3. 8 च (for वा). —^c) K1 Ds. 9 परिवर्तते; Ds 'पच्यते (for 'तप्यन्ते). —^d) K1 Bs (marg. as in text). Das M1. 5-7 ते नाथैर; Ks. 1 B1 Das Dn1. n4 Ds D2-8. 8. 8 तैरथैर; Bs ते चाथैर; Ds ते लुब्धैर (for तेऽनर्थैः). Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Das. a1 Dn1. n4 Ds D2-9 T G1-3. 8 M1. 5-7 अभि- (for परि-). K4 चोदितः; Ds चोदिता.

13 ^a) Ks अर्थसिद्धिः; Ks 'सिद्धम्. —^c) Ds T2 सुखदुःखं; Ds 'दुःखे (for 'दुःख'). V1 Das Dn1 -फलं; Dn1 -मूलं; Ds -फलां; G1 -मयं (for -फलं). —^d) Ks. 1. 8 T2 M1 द्वेष्टि; K1 Ds. 9 द्विषेत्; Das corrupt (for द्वेष्टि). K1 Ds. 9 कामयेत्.

14 ^a) Ks हते; Ds हतं; M1 न तं (for हतं). Ds नरो (for हतो). Ś1 K1. 2. 4 Bs [स]न्धेयं; K1 Ds. 9 ह्येनं; Ds1 [स]न्धेय; Ds2 [स]न्धेय; Ds ह्येषां (for होव). ☞ Cn: हतं निर्जीवं वेदम्... । एतेन वेदस्यामत्वं निरस्तम् । ☞ —^b) K1 Ds. 9 नरं (for नरो). Ks Bo T1 G1 कश्चन; M1 किंचन. —^c) K1. 1 Das D1 T1 Gs M1 विजानीतो (for 'नीतो). —^d) Ds om. हन्ति. Das न हन्ति च (for हतश्च यः).

हत्वा जित्वा च मधवन्यः कश्चित्पुरुषायते ।
 अकर्ता ह्येव भवति कर्ता त्वेव करोति तत् ॥ १५
 को हि लोकस्य कुरुते विनाशप्रभवानुभौ ।
 कृतं हि तत्कृतेनैव कर्ता तस्यापि चापरः ॥ १६
 पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ।
 एतद्योनीनि भूतानि तत्र का परिदेवना ॥ १७
 महाविद्योऽल्पविद्यश्च बलवान्दुर्बलश्च यः ।
 दर्शनीयो विरूपश्च सुभगो दुर्भगश्च यः ॥ १८
 सर्वं कालः समादत्ते गम्भीरः स्वेन तेजसा ।

तस्मिन्कालवशं प्राप्ते का व्यथा मे विजानतः ॥ १९
 दग्धमेवानुदहति हतमेवानुहन्ति च ।
 नश्यते नष्टमेवाग्रे लब्धव्यं लभते नरः ॥ २०
 नास्य द्वीपः कुतः पारं नावारः संप्रदृश्यते ।
 नान्तमस्य प्रपश्यामि विधेर्दिव्यस्य चिन्तयन् ॥ २१
 यदि मे पश्यतः कालो भूतानि न विनाशयेत् ।
 स्यान्मे हर्षश्च दर्पश्च क्रोधश्चैव शचीपते ॥ २२
 तुषभं तु मां ज्ञात्वा प्रविचिक्तजने गृहे ।
 विभ्रतं गार्दभं रूपमादिश्य परिगर्हसे ॥ २३

C. 12. 8110
B. 12. 224. 23
K. 12. 221. 23

15 *) G₁. 2 द्विषा (for हृषा). V₁ भगवन्; D_{as} भगवन्; D_o मधवान्. — *) C_p: पुरुषायते परिपूर्णोऽहमित्याचरति । C_p. — *) B_o पुरुषः (for भवति). — *) K_o V₁ B_o. 5. 7. 9 D_{as} as D_{ni}. n₄ D_{as} D₂. 2. 4-8 ह्येव; K₁ D₁. 9 ह्येव; B₂ ह्येव; D₂ ह्येव; (for ह्येव). K₁ तं; K₁ D₁. 9 यत् (for तत्).

16 *) M₂ (sup. lin. as in text). 2. 1 कृतं हि योमि-
 मन्येत. C_p: कृतेन प्राकृतेन कर्मणैव कृतम् । C_p. — *)
 T₂ चापरं (for 'र').

17 *) D_{ni}. n₄ D₂. 2. 6. 8 ज्योतिर (for वायुर).
 D_{ni} आकाश. — *) D_{ni}. n₄ D₂. 2. 6. 8 वायुश्च (for
 ज्योतिश्च). M₁ पंचमः. — *) D₁. 9 T₂ G₁. 2 वेदना
 (for देवना).

18 *) K₂ विद्यस्य; M₁ विद्यो वा (for विद्यश्च).
 — *) K₂ सुबलश्च (for दुर्बल). K₁ D₁. 2. 9 तथा (for
 च यः). — D_{as} D₁ om. (hapl.) 18⁴. V₁ reads
 18⁴ on marg. — *) G₁. 2 दुर्बलश्च (for दुर्भगश्च).

19 *) D_{as} सर्वकाल (sic); D₁ T₁ G₁. 2 साहं-
 कारः. S₁ K₁ समाधत्ते (for 'दत्ते'). — *) D₁
 गमीरः. K₂. 4 सर्वः (for स्वेन). K₂ तेजसाः. — *)
 M₁. 1-7 तस्मात् (for तस्मिन्). K₂ B_o. 5. 7. 9 D₂
 D₂. 2. 6. 8 काले च सं. (D_{as} D₂. 4 सं); V₁ D_{ni}
 T₁ G₁ काले वर्तः; D_{as}. n₄ कालेय सं. (for कालवर्तः).
 — *) K₂ का वृथा; D_{as} कायका (for का व्यथा).
 K₂ विजानतः (for विजा).

20 D₁ reads 20⁴ twice. — *) D₁ (second
 time) हतम् (for दग्धम्). D₁ T₁ G₁. 2. 6 जड (T₁
 G₂. 6 'रश्च') मेवानुभवति. — *) D₁ T₁ G₁. 2. 6 मलम्;
 T₂ हतः; G₁ मितम् (for हतम्). K₂. 7 V₁ B_o. 6-8

D_{as}. n₄ D_{ni}. n₄ D₂ D₂. 2. 6. 8 T₂ M₁. 5-7 हन्यते; D₁
 T₁ G₁. 2. 6 हन्यते (for हन्ति च). — *) D_{ni} om.
 नश्यते. K₂ D₂ [अ]य (for [अ]ग्रे).

21 *) K₁ D_{as} तस्य; D₁ T₁ G₁. 2 नाचैर (for
 नास्य). B_o M₁ द्वीपः; G₁ द्वीपः (for द्वीपः). D_{ni}.
 n₄ D₂ पारो (for पारं). C_p: द्वीपः ज्ञात्वा ॥ C₂:
 मध्ये विश्रामस्थानम् । C_p. — *) S₁ K₁. 2. 4 नागाधं; K₂
 D₂ D₂ नावारः; K₁ D₁. 9 T₁ G₂. 6 नावारः; V₁ B_o.
 5. 9 C_p नावारः; B₁ D_{as} D₂ C_p नावारः; D_{as} ज्ञा-
 तारः; D₂ नो परं; T₂ न पारं; G₁. 2 M₁ नापरं; M₁.
 5. 9 न परं (for नावारः). K₁ अभ्यते; D₂ दक्षितं
 (for दृश्यते). — *) S₁ K₁. 2. 4 विधिः; D_{as}. n₄
 विधिर् (for विधेर्). S₁ K₁. 2. 4 दिवस्य; T₂ दिवस्य
 (for दिव्यस्य).

22 *) D_{as} D₂ ते (for मे). D_{ni} काले (for
 कालो). — *) D₁ G₁. 2. 6 च (for न). — *) D₁
 T₁ G₁. 2. 6 न (for स्यात्). D₂ om. हर्षश्च. B₂ स्याम्मे
 हर्षश्च हर्षश्च. — *) D_{as} क्रोधस्यैव (for 'ज्ञेय'). K₁
 D₁. 2. 9 सुराधिप (for शचीपते).

23 *) D_{as} D₂ तुषः; D₂ रुषः (for तुष). K₂. 4
 मलम्; M₁. 6 मलं (for मलं). D₁ T₁ G₁. 2. 6 हि (for
 तु). T₂ ते (for मां). — *) K₁ D₁. 9 विचिक्ते विजने
 गृहे; D_{as} प्रविचिक्तजने गृहे (sic); D₂ M₁ प्रविष्टं (M₁
 'वं' विजने गृहे. — *) D₁ D₂. 6 T₂ M₁ विभ्रतं; G₁
 बलि तं; G₂ M₁ विवर्त (for वि). K₁ गार्दभं (for
 गार्दभं). — *) K₂ V₁ B_o. 6-8 D_{ni}. n₄ D₂ D₂. 2. 6. 8
 G₁ M₁. 7 C_p जातस्य; K₁ D_{as}. n₄ D₂. 2. 6 जादित्य;
 D₁ T₁ G₁. 2. 6 M₁. 6 जागम्य (for जादित्य). K₂ V₁
 B₁ D_{as} D₂ D₁ T₁ G₁. 2. 6 M₁ गार्हति; K₂ गार्हति
 (for गार्हते).

C. 12. 8111
B. 12. 224. 24
K. 12. 231. 26

इच्छन्नहं विकुर्यां हि रूपाणि बहुधात्मनः ।

विभीषणानि यानीक्ष्य पलायेथास्त्वमेव मे ॥ २४

कालः सर्वं समादत्ते कालः सर्वं प्रयच्छति ।

कालेन विधृतं सर्वं मा कृथाः शक्र पौरुषम् ॥ २५

पुरा सर्वं प्रव्यथते मयि क्रुद्धे पुरंदर ।

अवैमि त्वस्य लोकस्य धर्मं शक्र सनातनम् ॥ २६

त्वमप्येवमपेक्षस्व मात्मना विस्मयं गमः ।

प्रभवश्च प्रभावश्च नात्मसंस्थः कदाचन ॥ २७

24 °) Ks न हि (for अहं). — °) K1 विविधा-
त्मनः; Ds बहुधा पुनः. — °) G1. 2 विभीषणानि (for
विभी). K1 Ds. 1. 2 यानीक्ष्य; Bs जानाहि; T1 G1. 2
यानीक्ष्य; M1 येनेह (for यानीक्ष्य). — °) K1 पलाये-
थास्; K1. 4 Gs पलायेथा (Ks 'षा'स्); Ds पलाये-
तास्. After 24, Ms. 6 read 26^{ab}.

25 °) K1 सर्वे (for सर्व). S1 K1 समाधत्ते (for
'दत्ते). — °) K1 विवृतं; Ks V1 Bc-9 Das. 24 Dn1.
n4 Ds D2. 2. 6. 8 चिह्नितं; G1 विकृतं (for विवृतं).
— °) Das शक्रं (for शक्र).

26 Ms. 6 read 26^{ab} after 24. — °) D1 T G1-2. 6
M1 सर्वे (for सर्व). Ks च पृथते; Ks V1 Bc-9
Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 6. 8 प्रव्यथितं; K1 Ds. 1. 9
'यति; Das व्यवसितं; D1 G1-2. 6 प्रवृत्ते; T1 प्र-
वृत्ते; T2 प्रवृत्ते; M1. 5-7 प्रव्यथते (for 'यते).
— °) Das अपि (for मयि). K1 Das Dn1 पुरंदरः.
— After 26^{ab}, Kumbh. ed. ins.:

641* विद्वदन्ति त्वया सार्धं सर्वं एव दिवौकसः ।

— °) Ks Ds अवैमि; K1 अवैमि (for अवैमि). K1
Ds. 9 तस्य; Das तस्य (for त्वस्य). — °) G1 शक्रं
(for शक्र).

27 °) Ks. 6. 1 V1 Bc-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
D1-2. 6. 8 T G1. 2. 6 M1. 5. 6 अवेष्य (Bs Das 'क्ष्य'
(for अपे'). — °) Ds om. (hapl.) from मात्मना
up to वेक्षस्व (in 28°). Ks Das मात्मनो (for
मात्मना). Ks D1 G1 M1 गतः (for गमः). — °) B1
is partly damaged. Ms. 6 प्रभावश्च (for प्रभ).
Ks प्रणाशश्च; Ds [अ]प्यव्ययश्च (for प्रभावश्च). V1
Bs (marg.). 9 Das. 24 Cp प्रभवश्चाव्य (Bs [orig.] Cp
'आव्य'; Das 'स्याव्य')यश्चैव; D1 T G1-2. 6 M1. 1

कौमारमेव ते चित्तं तथैवाद्य यथा पुरा ।

समवेक्षस्व मघवन्बुद्धिं विन्दस्व नैष्ठिकीम् ॥ २८

देवा मनुष्याः पितरो गन्धर्वोऽगराक्षसाः ।

आसन्सर्वे मम वशे तत्सर्वं वेत्थ वासव ॥ २९

नमस्तस्यै दिशेऽप्यस्तु यस्यां वैरोचनो बलिः ।

इति मामभ्यपद्यन्त बुद्धिमात्सर्यमोहिताः ॥ ३०

नाहं तदनुशोचामि नात्मभ्रंशं शचीपते ।

एवं मे निश्चिता बुद्धिः शास्तुस्तिष्ठाम्यहं वशे ॥ ३१

प्रभावश्च (M1. 1 'वं चा) प्रभावश्च (M1. 1 'वं च). ☞ Cn :
प्रभवः ऐश्वर्यं प्रभावस्तदाविक्रमणम् । ☞ — °) K1 नात्म-
संस्थान्; Das M1 'संस्थं' (for 'संस्थः').

28 Ds om. up to समवेक्षस्व (cf. v. l. 27). — °)
D1 G2 कौमारम् (for कौ). Bc. 8 इव (for एव).
Ds तच्च; D1 मे (for ते). Das कौरमेव च ते चित्तं.
— °) V1 Bc यथैवाद्य यथा पुरा. — °) K1 समवेक्षश्च;
V1 'क्ष्यस्व; Bc (marg.) समवेक्षस्व; G2 समावे' (for
समवे'). Ds समवेक्षस्वमप्येवं. — °) ☞ Cp : नैष्ठिकीं
बुद्धिमात्मविद्याम् । ☞

29 °) Bc. 9 Das. 24 Ds आसीत्सर्वं; Ds आसन्सर्वं
(for 'न्सर्वं). Bs यथापूर्वं (for मम वशे). — °)
Ds वेत्ति (for वेत्थ). Ds तत्सर्वं हि सुराधिप.

30 °) Ds मनस् (for नमस्). K1 Ds. 9 M1 हि
(for स्ति). D1 T G1-2. 6 Ms-1 नमस्तस्यै दिशायै तु.
— °) S1 Ks G1 वैरोचनिर् (for 'चनो). S1 बलिः (for
बलिः). — °) K1 Ds. 9 ये तु (for इति). Ks. 4 अत्र्य-
(Ks 'भि')पद्यते; K1 Ds. 2. 9 अवमन्यते (Ds 'त');
Bs. 9 Das. 24 अनु (Bs 'न्व')मन्यत; B1 अत्र्य***; D1
G1. 2 अत्र्य (Gs 'भि')नंदति; T Ms 'नंदत; Gs. 6
'नंदतो; M1. 6. 1 'मन्यत (for 'पद्यत). — °) B1
damaged. Ds om. from बुद्धि up to हृद्यते (in 32°).
Bs -पद्याय (for 'मात्सर्य'). K1 बुद्धिमात्रमावमोहिताः;
Ks 'मात्सर्यमो'; Ds 'मात्सर्य विमो'.

31 Ds om. 31 (cf. v. l. 30). — °) D1 T1 G1. 9
ताननु; M1 तथानु (for तदनु). — °) D1 T1 G1-2. 6
न स्मरामि; M1. 1 चारमभ्रंशं (for नात्म). — °) Bs
इति (for एव). Ms. 6 आबिता (for निश्चिता). — °)
K1 अस्तस्व; K1 Bs Ds सास्तुस्व; V1 सा तु; Das.
24 शंभोस्व; Ds सत्यश्च; D1 T1 G1-2. 6 विवेस्व (for
शास्तुस्व).

दृश्यते हि कुले जातो दर्शनीयः प्रतापवान् ।
 दुःखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३२
 दौष्कुलेयस्तथा मूढो दुर्जातः शक्र दृश्यते ।
 सुखं जीवन्सहामात्यो भवितव्यं हि तत्तथा ॥ ३३
 कल्याणी रूपसंपन्ना दुर्भगा शक्र दृश्यते ।
 अलक्षणा विरूपा च सुभगा शक्र दृश्यते ॥ ३४
 नैतदसत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
 यच्चमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ ३५
 न कर्म तव नान्येषां कुतो मम शतक्रतो ।

ऋद्धिर्वाप्यथ वा नद्धिः पर्यायकृतमेव तत् ॥ ३६
 पश्यामि त्वा विराजन्तं देवराजमवस्थितम् ।
 श्रीमन्तं द्युतिमन्तं च गर्जन्तं च ममोपरि ॥ ३७
 एतच्चैवं न चेत्कालो मामाक्रम्य स्थितो भवेत् ।
 पातयेयमहं त्वाद्य सवत्रमपि मुष्टिना ॥ ३८
 न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
 कालः स्थापयते सर्वं कालः पचति वै तथा ॥ ३९
 मां चेदभ्यागतः कालो दानवेश्वरमूर्जितम् ।
 गर्जन्तं प्रतपन्तं च कमन्यं नागमिष्यति ॥ ४०

. 12. 8127
 . 12. 224, 40
 . 12. 231, 42

32 Ds om. दृश्यते (cf. v. l. 30). — ^a) G1 दृश्यते. Dr जातो (for जातो). — ^b) Bs दृशनीयः; Das दर्शनीय- (for 'नीयः'). — ^c) Ds जीवेत् (for जीवन्). Das Ds महामात्यो; Dr T1 G1 s सहामात्यैर् (for 'मात्यो'). — ^d) Kr V1 Bs-9 Das as Ds s.9 transp. हि तत् and तथा.

33 Dr T G1-s.9 om. (hapl.) 33. V1 reads 33 on marg. — ^a) Ś1 K1 s.4 Da दौष्कुलेयस्; Das दौष्कुलेयस्; Ds दौष्कुले. — ^b) K1 दुर्जातः; Kr Ds.9 M1 s-1 दुर्जनः; Bs दुर्जनिः; Das दुर्जातः (for दुर्जातः). — Kr om. (hapl.) 33-34. Ś1 reads 33-34 on marg. — ^c) Ds दुःखं (for सुखं). Ds जीवेत् (for जीवन्). Das Ds महामात्यो (for महा). — ^d) K1 महत्तथा; Bs.9 Das as तथा तु तत्; Ds s.9 तथा हि तत् (by transp.); Ds हि तं तथा.

34 Kr om. 34^{ab} (cf. v. l. 33). Ś1 reads 31 on marg. — ^a) Das कल्याणरूपसंपन्नो. — ^b) Ds दुर्भगा. — ^c) Das विरूपा (for वि). — ^d) Ks.1 V1 Bs-9 Das as Dn1. na Ds Ds-9.9 सुभगा दृश्यते परा (Ks Ds1 तथा; Bs Das पुरा; Ds पुनः).

35 ^a) Bs कृते (for कृतं). — ^b) Ds om (hapl.) from क स्वया up to क्षत (in 36^b). Bs नेदं (for नैतत्). G1 अस्मन् (for शक्र). Ds कृता. — ^c) Gs न त्वम्; M1 त्वम् (for अस्मन्). K1 एवं गतो; Das एवं कृतो. — ^d) Ks.9 Bo Das Dn1. na Ds Ds s.9 G1 च (for वा). Das एवं कृता (for एवंगता).

36 Ds om. up to क्षत (cf. v. l. 35). — ^a) Ds तावन् (for तव). M1 च (for न). Ks Bo Dn1. na Ds Ds s.9.9 न कर्म भव (Ds 'वि') ताप्येतत्. — ^b) Ks Bo Dn1. na Ds Ds s.9.9 कृतं; Dr कृतो (for

कुतो). — ^c) T2 G2 बुद्धिः; G1 ऋद्धिम् (for 'द्धिः'). Dr T G1-s.9 M1.7 अप्यथ वा; Ms.9 अप्यन्यथा (for वाप्यथ वा). Kr Ds (marg. as in text). Ds.7.9 T1 G1 s.9 M1 s-1 [अ]नृद्धिः; T2 [अ]बुद्धिः (for नद्धिः). Ds अप्येवास्याप्यथा वज्रिन्. — ^d) Dr T G1-s.9 गतम् (for कृतम्).

37 ^a) K1 s.9.7 V1 Bo.9-9 Das as Dn1. na Ds Ds-9.9.9 T2 G1 Ms.9 त्वां (for स्वा). Dr T1 G1 s चिरात्तात; M1 विराजते. — ^b) Gs हव (for अव). — ^c) Das धीमन्तं. Ds द्युतिमन्तं; G1 हिति (for द्युति). — ^d) Ks Bo.9-9 Das as Dn1. na Ds Ds s.9.9 गर्जमानं (for 'मन्तं च').

38 Ds om. 38. — ^a) Ks.7 V1 Bo.9-9 Das as Dn1. na Ds Ds-1.9-9 T G1-s.9 M1-1 एवं (for एतत्). Ks Das Gs चैव; Ks.1 V1 Bo.9-9 Das Ds T2 M1-1 चैतन्; Dn1. na Ds Ds s.9.9 नैव; Das Ds चैतन्; Ds एवं (for चैवं). Ks Das मे (for चेत्). — ^b) V1 Das Dn1 Ds1. as (before corr.) Ds T2 Gs s.9 ममाक्रम्य; M1 मा मा शक्र (for मामाक्रम्य). Ds स्थिता; T1 G1-s.9 [प्रा]गिगतो (for स्थितो). Ks भवान्; Das [5]भवत् (for भवेत्). — ^c) Das पातयेयम्; G1 पातयेदम्. — ^d) Ks सर्वज्ञम् (for सर्वज्ञम्). T2 हव (for अपि).

39 ^a) K1 Ds न तु (for न तु). K1 विक्रम (for विक्रमः). Ds om. स्यं. — ^b) Dn1. na क्षातिः; Ds s.9 क्षयः (for क्षमा). — ^c) Ds तापयते (for स्वाप). K1 सर्वा. — ^d) T2 Gs कालं (for काकः). Ds कर्षति; M1 चकति (for पचति). Ks प्रजा; Das Ds वधा; T1 M1 (also as in text) त्वा (for तथा).

40 ^a) Ks.9 Dn1. na Ds Ds s.9.9 दानवेश्वरमूर्जितं.

C. 12. 8138
B. 12. 224.
K. 12. 231.

द्वादशानां हि भवतामादित्यानां महात्मनाम् ।

तेजांस्येकेन सर्वेषां देवराज हृतानि मे ॥ ४१

अहमेवोद्गहाम्यापो विमुञ्चामि च वासव ।

तपामि चैव त्रैलोक्यं विद्योताम्यहमेव च ॥ ४२

संरक्षामि विलुम्पामि ददाम्यहमथाददे ।

संयच्छामि नियच्छामि लोकेषु प्रभुरीश्वरः ॥ ४३

तद्य विनिवृत्तं मे प्रभुत्वममराधिप ।

—^a) Ds1 गर्वतं; D4 गर्जतं. K1 B3 Ds. 7 T प्रपतंतं; D4 damaged (for प्रतपन्तं). —^d) T2 विम् (for कम्). Ś1 K1. 2 नाधिगच्छति (for नागमिष्यति).

41^a) Ks Bo Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 M6 तु भवताम्; K1 Ds. 9 हि तपता (K1 'सा'म्; B3 भगवताम् (for हि भव'). —^b) M1 महामनाः (for 'स्मनाम्'). —^c) D1 T G1-2. 6 एतानि (for एकेन). K1 B3 Ds. 9 सर्वाणि (for सर्वेषां). —^d) K1 Ds. 6. 9 हृतानि; V1 Bo. 6-9 Ds3. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 2. 6. 8 T2 M1. 6 हृतानि (for हृ').

42^a) T2 M1 एक (for एव). M1 वहामि (for [उ]हृ'). Ś1 K1. 2. 4 उद्गहाम्यहमेवापो. —^b) Ś1 K1. 2. 4 मानद; Ds4 वासवः. —^c) Ds om. from चैव up to नियच्छामि (in 43^a). —^d) Ds विद्योताम् (for 'तामि).

43^a) Ds om. 43^{ab} (cf. v. l. 42). —^a) Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Ds4 Dn1 Ds1 Ds. 6. 6 संरक्षामि (for 'क्षामि). Ds2 D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 विमुञ्चामि (for विलुम्पामि). — B3 om. (hapl.) 43^b. —^b) K1 तथाभ्यहम्; T2 अदामहम्; M1 दमाम्यहम् (for ददा'). Ds [आ]ददं (for 'दे'). Ds4 लोकेषु प्रभुरीश्वरः. —^c) Ś1 K1. 2. 4 विमुञ्चामि; Ds4 corrupt (for नियच्छामि).

44^a) Ds अन्यः; D1 G1. 2 अन्यद् (for अद्य). Ds4 इति वृत्तं; Ds विनिवृत्ति. —^b) Ś1 K1. 2. 4 अमरेश्वरः; Ds4 अमराधिपः. —^c) G2 काले (for कालः). K1 Ds. 9 गूढस्य (for गाढस्य). —^d) K1 सर्वं न प्रतिभामि ते.

45^a) Ks न हि; K1 नाह (for नाहृ). Ds2 न वा; Ds च न (by transp.). —^b) K1 नान्यत् (for नान्यः). —^c) T1 [अ]पि; T1 (also) [अ]भि. (for हि). Ds4 युज्यते; Ds1 भुज्यते; Ds2 G2 भुज्यते.

46^a) K1 मासानवासः; Dn1. n4 मासमासार्धः;

कालसैन्यावगाढस्य सर्वं न प्रतिभाति मे ॥ ४४

नाहं कर्ता न चैव त्वं नान्यः कर्ता शचीपते ।

पर्यायेण हि भुज्यन्ते लोकाः शक्र यदृच्छया ॥ ४५

मासार्धमासवेदमानमहोरात्राभिसंवृतम् ।

ऋतुद्वारं वर्षमुखमाहुर्वेदविदो जनाः ॥ ४६

आहुः सर्वमिदं चिन्त्यं जनाः केचिन्मनीषया ।

अस्याः पञ्चैव चिन्तायाः पर्येष्यामि च पञ्चधा ॥ ४७

Ds. 8 मासार्धं मास- (for 'धमास-). Bo. 6 (marg.). 9 Cpp -वर्ष्माणम् (for -वेष्टमानम्). K1 मासार्धमासमेवा- इमान्. —^b) Ś1 K1. 2. 4 अहोरात्रादिः; Ks Ds4 'रात्रीभि- (for 'रात्राभि). T2 संवृतः; G1. 2 संवृतां. —^c) K1 वृत्तद्वारं; B3 ऋतुद्वारं; G2 ऋतुद्वारां (for 'द्वारं'). V1 B3. 7 Ds4 Dn1 Ds Ds. 7 T G1-2. 6 M1. 5-7 Cn. p वायु- (for वर्ष). Ks -मुखम्; T1 -मुखम्; G2 -मुखात् (for -मुखम्). Cp वर्ष्माणं वर्षमुखं. ॥ Cn: वायुमुख- मिल्यपाठः कालोपाधित्वाभावात् ॥ Cn: वायुः सूत्रात्मा 'वायुवै गौतम तत्सूत्रम्' (Br. Up. 3. 7. 2) इति श्रुतिप्रसिद्धः । वर्षमुखमिति पाठे, वर्षतीति वर्षो धर्ममेवाख्यं ध्यानं तदेव मुखं यस्य ॥ Cp: वायुः सप्तस्कन्ध जावहप्रवहादिरूपो मुखमा- दिर्यस्य तमीश्वरमाहुः ॥ Cs: वायुमुखं वायुशब्दासंवासर उच्यते, वायुवसततगामित्वात् । संवासरौ हि कालस्य प्रधानोऽवयवः, तेन तस्य मुखत्वेन निरूपणम् । ॥ —^d) Ks Dn1 Ds1 आयुर् (for आहुर्). D1 G1 वेद कदा- चन; G2 वेद न कश्चन.

47^a) Ks प्राहुः (for आहुः). Ds4 Ds चिन्त्य (for चिन्त्यं). —^b) K1 Ds यदृच्छया; D1 T G1-2. 6 M1. 5-7 मनीषिणः (T2 'जं') (for 'पया). — After 47^{ab}, Kumbh. ed. Cv ins.:

642* अनित्यं पञ्चवर्षाणि षष्ठो दृश्यति देहिनाम् ।

[Kumbh. ed. अनित्य- (for 'त्यं).]

—^a) G2 अस्यां (for अस्याः). G2 चिन्तायां. B3 आस्पदं चैव चिन्तायाः. —^d) K1 D1. 9 T2 G1. 8 M1-7 पर्येष्या- (G2 'क्ष्या')णि; Ds4 T1 'यामि (T1 'णि') (for 'व्यामि). ॥ Cn: अस्याश्चिन्ताया. पञ्चैव चिन्त्यान्विययान् अक्षमय- प्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् पञ्चधा प्रत्येकं पञ्चप्रकारान् पञ्चदशशिरोमध्यदेशपुच्छाख्यपञ्चावयवविशिष्टान् पर्येष्यामि श्रुतावयवगच्छामि । ॥ — After 47, T2 reads 53^c, while Kumbh. ed. Cv ins. after 47:

643* ततस्तानि न पश्यामि काले तमपि ब्रह्मन् ।

गम्भीरं गहनं ब्रह्म महत्तोयार्णवं यथा ।
 अनादिनिधनं चाहुरक्षरं परमेव च ॥ ४८
 सत्त्वेषु लिङ्गमावेश्य नलिङ्गमपि तत्स्वयम् ।
 मन्यन्ते ध्रुवमेवैनं ये नरास्तच्चदर्शिनः ॥ ४९
 भूतानां तु विपर्यासं मन्यन्ते गतवानिति ।
 न ह्येतावद्भवेद्रम्यं न यस्मात्प्रकृतेः परः ॥ ५०
 गतिं हि सर्वभूतानामगत्वा क्व गमिष्यसि ।

यो धावता न हातव्यस्तिष्ठन्नपि न हीयते ।
 तमिन्द्रियाणि सर्वाणि नाचुपश्यन्ति पञ्चधा ॥ ५१
 आहुश्चैनं केचिदग्निं केचिदाहुः प्रजापतिम् ।
 ऋतुमासार्धमासांश्च दिवसांस्तु क्षणांस्तथा ॥ ५२
 पूर्वार्हमपराह्णं च मध्याह्नमपि चापरे ।
 सुहूर्तमपि चैवाहुरेकं सन्तमनेकधा ।
 तं कालमवजानीहि यस्य सर्वमिदं वशे ॥ ५३

C 12. 2141
 E 12. 224. 54
 N 12. 231. 56

48 Ts om. 48-49. —^a) Bs गंभीर; Ds गंभीरं. Śi Ki. 2. 4 गंभीरं गहनमाह. —^b) Das तोयार्णवे. Cn: महत्तोयार्णवं पाराराज्यार्णवमुत्तमम्, सलिल एको द्रष्टा भवति (B: Up 4. 3. 32) इति श्रुत्या ॥ C: महद्ब्रह्मेति मूलप्रकृतिका । ... । अक्षरशब्दं पुरुषवचन । पुरुषस्यष्टिभूतो जीवात्मा । प्रकृतिः स्यष्टिभूतः प्रपञ्चः । C: —^c) Das चाहुर; Dr Ti G1-2. 6 Ms. 6 प्राहुर (for चाहुर). —^d) Das अक्षर; Mr अक्षर्ये (for 'र'). Ka. 1 Bo. 6. 1. 9 Das. as Dni. na Da Ds-6 Ti (G1. 2 क्षरम् (for परम्)).

49 Ts om 49 (cf. v. l. 48). —^a) V1 सत्त्वेषु (for स). Ko V1 Bo. 6. 9 Das. as Dni. na Da Ds 6. 8 Ms. 6-1 आविश्य; Dr Ti G1-2. 6 आविष (Gs 6 'पञ्च'म् (for आविश्य). Kr सत्त्वेषु लिङ्गमावेश. —^b) Ki. 6. 1 V1 Bo. 6-8 Das as Dni. na Da Ds-6. 8 Ms. 6-1 निर्दिशम्; Dr Ti (G1-2. 6 अलिङ्गम् (for नलिङ्गम्). V1 Bs इह (for अपि). —^c) Das Das मन्यन्ते. Dr Ti G1-2. 6 Ms. 6-1 [ए]तद् (for [ए]नं). C: मन्यन्तेऽध्रुवमेवैनमित्यत्र, एनं जीवं अध्रुवं मन्यन्ते । C: —^d) Ko Bo. 6-8 Das. as Dni. na Da Ds 2. 2. 6 Ms जनास्; Cp [s]जनास् (gloss: आगवताः) (for नरास्). Gs सत्त्व- (for सत्त्व). — After 49, Dr Ti G1. 2 Ms Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 51st, while Gs. 6 read 51st-53rd.

50 ^a) K1 मू; Kr Ds 9 च (for तु). Kr Ds 9 विपर्यासे; B: 'यासं' (for 'यासं'). Ds भूतानां श्रुतिपर्यासं. —^b) Ki. 2. 4. 1 Da 9 मन्यन्ते (for मन्यन्ते). Ko V1 Bo. 6-8 Das. as Dni. na Da Ds 2. 2. 6 कुर्वन्ते सगवानिति; Dr T G1-2. 6 Ms. 6-1 मन्यन्ते गति (Gs सत्त्व; Ms. 6 गत निश्चयात् (Ms. 6 'या:'). —^c) Dr T G1. 2 Ms. 6-1 Cv प्राहः; Gs कार्यं (for गत्यं). —^d) Dr Ti G1-2. 6 Cv (gloss: प्रकृतेः) वलाः; Ts वलां (for वलात्). Kr Da 9 प्रब्रजेत्; Dni प्रब्रजेत्; Ts प्रकृतः (for 'ते:'). K1 पुर; Ka. 1 V1 Bo-9

Dni. na Ds Ds-1. 6. 7 (marg. as in text). 3. 9 T G1-2. 6 Ms. 6-1 पुनः; Bs (marg.) Ds परं (for पर:).

51 ^a) Ki. 1 Da 6 गतिर; Ko Bs (marg. as in text) 7 Das. as Ds Ds 6. 8 गतं (for गतिं). —^b) Śi Ki. 2. 4 आगता; Ko आगता (for अ). Das [अ]पि; G1 एवं (for क). Kr Bt. 9 Das. as Da 6. 8 Ts गमिष्यति (for 'प्यसि). Dr Ti अ (Dr एवं) गवा स्वगमिष्यसि (sic). —^c) Gs यावता (for चा). Da हातव्यं; G1 हातव्यात्. —^d) V1 Bs तिष्ठतापि (for 'न्नपि). Gs हस्यते; Cpp. तिष्ठति (for हीयते). — Ts om. 51st. Dr Ti G1. 2 Ms Kumbh. ed. (for the first time) read 51st after 49. Gs. 6 read 51st-53rd after 49. —^e) Ba. 1 Das. as तदोन्द्रियाणि; Bs न हीहि; Dr Ti G1-2. 6 Ms. 6 Kumbh. ed. (first time) यमिन्द्रि (for तमिन्द्रि). —^f) Ds संलिताः (for पञ्चधा). C: पञ्चधा पञ्चभिः प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्राऽभ्युपगम्यैः प्रकारैः । C: — After 51, Dr Ti G1. 2 Ms Kumbh. ed. (for the first time, repeating it in its proper place) read 53rd.

52 For the sequence in Gs. 6, cf. v. l. 49. —^a) Kr Ds 9 एनं (for आहुः). Das प्रजापतिः. —^b) Ko Dni Da Ti Gs Ms ऋतुः; Bo Da. 6. 1. 9 G1. 2 ऋतुः; Ds ऋतुं (for ऋतु). Da 9 मासाश्च (for 'मासाश्च). Śi Ki. 2. 4 तु (for च). —^c) Ks 6 V1 Bo. 6-8 Das. as Dni. na Da Ds 2. 2. 6. 8 दिवसांश्च; Kr Da 9 'सास्तु; Dr T G1-2. 6 Ms. 6-1 'सामि (for 'सास्तु). Kr अपास्; Das गणास्; Ds क्षपा; Da 9 क्षिपास् (for क्षणास्).

53 For the sequence in Gs. 6, cf. v. l. 49. Das. as om. 53rd. —^a) G1 चापराह्णं. Ka. 1 Ds पूर्वाह्नमपराह्णं च. —^b) Ko Das Mr हति (for अपि). —^c) Kr V1 Das Da 9 एव; Ds एके (for अपि). —^d) Ks एके (for एक). Das Dr Ti G1 अनेकधा (for 'कधा). — Dr Ti G1. 2 Ms Kumbh. ed. (for the

C. 12. 8142
B. 12. 224. 55
V. 12. 231. 59

बहूनीन्द्रसहस्राणि समतीतानि वासव ।

बलवीर्योपपन्नानि यथैव त्वं शचीपते ॥ ५४

त्वामप्यतिबलं शक्रं देवराजं बलोकटम् ।

प्राप्ते काले महावीर्यः कालः संशमयिष्यति ॥ ५५

य इदं सर्वमादत्ते तस्माच्छक्रं स्थिरो भव ।

मया त्वया च पूर्वैश्च न स शक्योऽतिवर्तितुम् ॥ ५६

यामेतां प्राप्य जानीपे राजश्रियमनुत्तमाम् ।

स्थिता मयीति तन्मिथ्या नैषा ह्येकत्र तिष्ठति ॥ ५७

स्थिता हीन्द्रसहस्रेषु तद्विशिष्टतमेष्वियम् ।

मां च लोला परित्यज्य त्वामगाद्विबुधाधिप ॥ ५८

मैवं शक्र पुनः कार्षीः शान्तो भवितुमर्हसि ।

त्वामप्येवंगतं त्यक्त्वा क्षिप्रमन्यं गमिष्यति ॥ ५९

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि सप्तदशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१७ ॥

first time) read 53⁴ after 51. T₂ reads 53⁴ after 47. —^a) K₈ V₁ Bo. 8. 7 D₈ D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 2. 8 T₂ G₁ M₁. 6. 7 Kumbh. ed. (both times) इति; K₇ एव; B₃. 9 D₇ T₁ G₂. 2. 6 M₅ अग्निः (for अव-).

54 ^b) K₇ वासवः. —^d) K₇ तथैव. Ś₁ K₁. 2. 4 शतक्रतो (for शचीपते).

55 ^a) D₈ त्वम् (for त्वाम्). K₈. 7 V₁ Bo. 8. 7. 9 D₈. 24 D₁. n₄ D₈ D₂-2. 6. 8. 9 T₂ G₂. 6 M₁. 5-7 शक्र (for शक्रं). —^b) D₈. 24 D₂. 7. 8 T₂ G₁-3. 6 M₁. 6 देवराज; D₈ 'राज्यं' (for 'राजं'). V₁ महाद्युति (for बलोकटम्). —^c) B₈ D₈ T₂ महावीर्य; D₇ T₁ G₁-2. 6 'वीर्यं'; M₁. 7 'वीर्य' (for 'वीर्यः'). —^d) G₂ काले (for कालः). K₈ D₈ D₈ स शमयिष्यति; K₇ संदमः; G₁ स्वकर्म; M₁. 6 संशमयिष्यते (for 'यिष्यति').

56 ^a) V₁ D₈ यदिदं; D₈ स इमं; D₇ T₁ G₁ य इमं (for य इदं). —^b) D₈ स्थितो (for स्थिरो). D₈ भवः. —^d) M₁. 7 च (for स). D₈ शक्ये (for शक्यो). B₃ D₈ D₇ T₁ G₁-2. 6 नि- (for स्ति-). K₇ V₁ D₈-8. 9 न शक्यो विनिवर्तितुं.

57 B₇ damaged. —^a) T₂ यम् (for याम्). D₈ चेमां; T₁ एतान् (for एतां). D₇ T₁ G₂. 2. 6 अग्निः; G₁ अनु- (for प्राप्य). —^b) B₈ (marg. as in text) D₁ T₂ राज्यश्रियम् (for राजं). K₁ अनुत्तमं; B₈ इहोद्यता. —^c) T₂ M₁ स्थिरा (for स्थिता). K₇ D₈ यन् (for तन्). —^d) M₁ नैका (for नैषा). K₁ (before corr. as in text) कापीह; D₈ नैकत्र; D₇ T₁ G₁-2. 6 M₅ [अप्ये] (for ह्ये).

58 ^a) D₇ T₁ G₁-2. 6 तु (for हि). —^b) D₈ इह (for इयम्). —^c) K₁ मा (for मां). K₇ D₈. 9 मां लोला संपरित्यज्य. —^d) G₁ माम् (for त्वाम्). Ś₁ K₁. 7 D₈. 9 T₁ G₁. 2. 6 आगाद् (for अं). K₈ D₈ विबुधाधिपः.

59 ^a) Ś₁ K₁. 2. 4 पुनः (for पुनः). K₈ कार्यः; D₈ कार्यः (for कार्पीः). —^b) D₈ भवतुम्. K₈ M₇ (also as in text) अर्हति (for 'सि'). —^c) G₁ त्वम्. V₁ Bo D₈. 24 D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 6. 8 T₂ पूर्वविधं; B₈. 7 D₈ 'गता' (for 'गतं'). K₈ Bo D₈ D₁. n₄ D₈ D₂. 2. 6. 8 ज्ञात्वा; D₇ T₁ G₁-2. 6 M₁. 6-7 द्वित्वा (for त्यक्त्वा). —^d) D₈ गमिष्यसि. — After 59, Kumbh. ed. ins.:

644* कालेन चोदिता शक्र मा ते गर्वः शतक्रतो ।

क्षमस्व कालयोरं तमागतं विद्धि देवप ।

निर्लज्जश्चैव कस्मात्तं देवराज विकथसे ।

सर्वासुराणामधिपः सर्वदेवभयंकर ।

जितवान्ब्रह्मणो लोकं को विद्यादागतं गतिम् । [5]

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 7-9 D₈. 24 D₁. n₄ D₈ D₂-1. 6-9 T₂ G₁-2. 6 M₁. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁. 2. 4. 6. 7 V₁ Bo. 7-9 D₈. 24 D₁ D₈ D₂-2. 6. 8 M₅ बलिवासवसंवाद; M₁. 6. 7 बलिवासवसंवादे लक्ष्मीचापलोकः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₇ D₈ D₈ 50; D₁ D₇ T₁ G₁. 2. 6 M₅ 51; D₈ 52; T₂ G₂ 65; M₁. 6. 7 49. — Śloka no.: D₁ D₈ 60; D₈ D₈ 59.

भीष्म उवाच ।

शतक्रतुरथापश्यद्वलेदीप्तां महात्मनः ।

स्वरूपिणीं शरीराद्धि तदा निष्क्रामतीं श्रियम् ॥ १

तां दीप्तां प्रभया दृष्ट्वा भगवान्पाकशासनः ।

विस्मयोत्फुल्लनयनो बलिं पप्रच्छ वासनः ॥ २

बले केयमपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।

त्वचः स्थिता सकेयूरा दीप्यमाना स्वतेजसा ॥ ३

बलिरुवाच ।

न हीमामासुरीं वेदिं न दैवीं न च मानुषीम् ।

त्वमेवैनां पृच्छ मा वा यथेष्टं कुरु वासव ॥ ४

शक्र उवाच ।

का त्वं बलेरपक्रान्ता रोचमाना शिखण्डिनी ।

अजानतो ममाचक्ष्व नामधेयं शुचिस्मिते ॥ ५

का त्वं तिष्ठसि मायेव दीप्यमाना स्वतेजसा ।

हित्वा दैत्येश्वरं सुभ्रु तन्ममाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ ६

श्रीरुवाच ।

न मा विरोचनो वेद न मा वैरोचनो बलिः ।

आहुर्मा दुःसहत्वेवं विधित्सेति च मां विदुः ॥ ७

C. 12. 8154
B. 12. 225 7
K. 12. 222. 7

218

1 ") T₂ तथा (for अथ). — ") D₂ बलदीप्ताः;
G₁ बले दीप्ति. — ") D₂ स्वरूपिणीः; M₁ स्वरूपिणी.
— ") S₁ निष्क्रामतीं; K₂ निष्क्रामतीं (for 'मतीं').
D₂ प्रियं (for श्रियम्). K₂ V₁ D₂ na D₂ D₂ T
G₁-a. 8 M₁ s-1 निष्क्रामे (D₂ 'कामः'; D₂ s 'कामे')
तीं तदा (D₁ T G₁-a. 8 M₁ s 'तः') प्रियं.

2 ") S₁ K₁ s सभयं (K₂ 'यः'); K₂ सभया (for
प्र'). K₂ दीप्ता (for दृष्ट्वा). K₂ V₁ Bo. s-8 D₂
na D₂ na D₂ D₂-a. 8 s तां दृष्ट्वा प्रभया दीप्ता. — ")
S₁ K₁ (before corr.). s बलिं (for बलिं).

3 Before 3, K₂ V₁ Bo. s-8 D₂ na D₂ na D₂
D₂ s. 1. 8 T G₁-a. 8 M₁ s-1 na. शक्र उवाच; K₂
D₂ s. 8 शतक्रतुश्च. — ") S₁ K₁ (before corr.). s
बले (for बले). M₁ s अपाक्राता (for अप'). — 1h
G₁ om. (hapl.) 3^a-5^a. G₁ reads 3^a on marg.
M₁ s-1 repeat 3^a after 5^a. — ") T₁ G₁ s त्वचि
(for त्वचः). S₁ K₁ सुः (for स).

4 D₂ V₁ G₁ om. 4 (for D₁ G₁, cf. v. l. 3). T₁ om.
(hapl.) 4^a-6^a. G₁ om. 4^a-5^a. K₂ बहिर् (for बहिर्).
— ") D₂ om. from मामसुरीं up to तथा (in 31').
D₂ मानुषीं (for मामसुरीं). — ") K₂ V₁ Bo. s-8
D₂ na D₂ s. 8 देवीं (K₂ D₂ 'वी' (for 'देवी').
K₂ V₁ D₂ T₁ G₁ s M₁ च-न (by transp.); V₁
नैव. — ") D₂ D₂ [ए]तां (for [ए]तां). S₁ K₁ s. 8
पृच्छमानो (for पृच्छ मा वा). K₂ V₁ D₂ D₂ na

D₂ D₂-1. 8 M₁ s त्वमेनां पृच्छ मा वा वा.

5 D₁ G₁ s om. 5^a (cf. v. l. 3, 4). D₂ T₁ om.
5 (cf. v. l. 4). D₂ reads 5^a twice. — ") S₁
बहेर. D₂ (first time) उपः संता; D₂ (second time)
अपा' (for अप'). — ") V₁ Bo (marg.). s राजमाना
(for रोच'). D₂ (first time) [अ]नु मानुषीं; D₂
(second time) शिखण्डिनी. K₂ Ca: शिखण्डिनी तनु-
तरकेशवती ॥ Cp: उत्तरकेशवती ॥ Cv: रस्यचूडा-
वती । K₂ — After 5^a, M₁ s-1 repeat 3^a. — ")
K₁ om. from सु up to चक्ष्व (in 6^a).

6 K₁ om up to चक्ष्व (cf. v. l. 5). D₂ om. 6;
T₁ om. 6^a (for both, cf. v. l. 4). — ") D₁ T₂
G₁ s मानुः; G₂ s M₁ s-1 का नु (for का त्वं). D₂
D₂ मायेव; D₂ D₂ s मायेव (for मायेव). — ")
G₁ स्वतेजसा (for स्वतेजसा). — ") Bom., Kumbh.
ed. दैत्येश्वरं (for दैत्येश्वरं). T₁ तत्र; G₁ सुभ्रु (for
सुभ्रु). — ") D₁ T₁ G₁-a. 8 त्वं (for तत्). K₂ V₁
D₂ na D₂ V₁ T G₁-a. 8 M₁ s-1 पृच्छतः (for तत्त्वतः).

7 D₂ om. 7 (cf. v. l. 4). K₂ श्रीरुह (for श्रीरु).
— ") K₂ V₁ Bo. s-8 D₂ na D₂ na D₂ D₂-1. 8
T G₁-a. 8 M₁ s-1 मां (for मा). G₁ विरोचने. — ")
K₂ s-1 V₁ Bo. s-8 D₂ na D₂ na D₂ D₂-1. 8 T
G₁-a. 8 M₁ s-1 मायं (for न मा). G₁ वैरोचने. S₁
K₁ (before corr.) बहिः; D₁ G₁ s. 8 बली. — After
7^a, M₁ s reads 8^a. — ") S₁ K₁ s D₂ मा (for मां).
T₁ G₁-a. 8 M₁ s-1 दुःसहा (G₂ 'हं') (for दुःसहा). K₂
D₂ s-1. 8 T₁ G₁ s. 8 M₁ s. 8 [ह]वेव; G₂ चेति (for

C. 12. 8155
B. 12. 225. 8
K. 12. 232. 8

भूतिर्लक्ष्मीति मामाहुः श्रीरित्येवं च वासव ।

त्वं मां शक्र न जानीषे सर्वे देवा न मां विदुः ॥ ८

शक्र उवाच ।

किमिदं त्वं मम कृते उताहो बलिनः कृते ।

दुःसहे विजहास्येनं चिरसंवासिनी सती ॥ ९

श्रीरुवाच ।

न धाता न विधाता मां विदधाति कथंचन ।

कालस्तु शक्र पर्यायान्मैनं शक्रावमन्यथाः ॥ १०

[ह]खेवं). * Cp: दुःसहा, यस्या योगात् शत्रूणां दुःसहो भवति, अथ वा सर्वेदुःखेन सहाते । * —^a) Śi K1. 2. 4. 7 Dr. 9 T G1. 3. 6 विविस्ते (K1 'सि')ति; Ds विविस्ति; M1. 5-7 वि (M1 श्री)वसेति (for विवि'). Ds न (for च). V1 Bo पुनः (for विदुः). Ds4 विविस्तेवितमां विदुः. * Cp: विविस्तेति च यस्या योगात् कर्तुमिच्छायां सस्यां दक्षः स्यात् ॥ Cs: लब्धुमिष्यत इति विधिरसा । *

8 Ds om. 8 (cf. v. l. 4). —^a) M1. 6 भूति- (for भूतिर्). Śi K1. 2. 4 श्रीरिति (for लक्ष्मीति). —^b) Śi K1. 2. 4 विविस्तेति; Ds श्रीर्विद्येति (for श्री- रित्येवं). K1 Ds. 44 D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 एव (for एवं). K4 Ds4 वासवः; Dr T1 G1-3. 6 Ms नामतः; T2 M1. 6. 7 मानद् (for वासव). —^c) Śi K1. 2. 4 om. 8¹²; Ms reads it after 7^{ab}. —^e) Ds2 transp. एवं and मां.

9 Ds om. 9 (cf. v. l. 4). —^b) Śi K1 (before corr.). 2. 4 वै बहेः (for बलिनः). —^c) For 9^{ab}, K1 D4. 6. 9 subst.:

645* बह्वेषु च लुब्धासि बलेरपनयस्तु कः ।

—^a) T G1-3. 6 M1. 5-7 दुःसहे (for दुःसहे). Ds यजहासि; G1. 2 विजहाति (for 'हासि'). —^d) Ks T2 चिरं; G1 M1 चीर- (for चिर-). K7 संवासिनी; Ds. 44 संवादिनी (for 'सिनी). G1 सति.

10 Ds om. 10 (cf. v. l. 4). T2 om. (hapl.) 10-11. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). —^a) Dn1 नो (for the first न). K7 D4. 9 च; Dr T1 G1-3. 6 M1. 5-7 वा (for मां). —^b) Ds4 कथं च नः. —^c) Ds कामस् (for काकस्). K2. 4. 6 V1 Bo. 7-9 Dn1. 4 Ds D2. 8 M1. 5-7 पर्यागात्; K7 D4. 9 'यं (for 'यात्). Dr T1 G1-3. 6 काले तु पर्यागामेवं. —^d) Dr T1 G2. 8. 6 मैव (for मैत्रं). K1 D4. 6. 6 मा मन्वे-

शक्र उवाच ।

कथं त्वया बलिस्त्यक्तः किमर्थं वा शिखण्डिनि ।

कथं च मां न जह्यास्त्वं तन्मे ब्रूहि शुचिसिते ॥ ११

श्रीरुवाच ।

सत्ये स्थितासि दाने च व्रते तपसि चैव हि ।

पराक्रमे च धर्मे च पराचीनस्ततो बलिः ॥ १२

ब्रह्मण्योऽयं सदा भूत्वा सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

अभ्यस्य ब्राह्मणान्वै उच्छिष्टास्पृशद्दृतम् ॥ १३

धास्त्वमन्यथा.

11 Ds T2 om. 11 (cf. v. l. 4, 10). G2 om. the ref. —^a) Śi K1 (before corr.) बहिरस्यक्तः; Dr T1 G1-3. 6 परित्यक्तः. —^b) K2. 4 Bo. 7. 9 Ds. 44 Dn4 G1 M1 शिखण्डिनी. —^c) V1 Dr T1 G1-3 न (for च). K1. 2 M1. 6. 7 मा (for मां). V1 च (for न).

12 Ds om. 12 (cf. v. l. 4). T2 G2 om. the ref. K4 श्रीरुद्र (for श्रीर्). —^a) K7 D4. 9 वचसि (for स्थितासि). D4 दामे (for दाने). —^b) Ds4 ब्रजे (for व्रते). Ds4 Ds1 वा (for च). Ks. 7 V1 Bo. 7. 9 Ds4 Ds D2-3. 9 Gs ह (for हि). —^d) V1 Bs परिहीनस्; Bo Ds पराधीनस्; Ds4 परालीनस् (sic) (for 'चीनस्). Śi K1. 2 स्वतो (for ततो). Śi K1 (before corr.) बहिः (for बलिः).

13 Ds om. 13 (cf. v. l. 4). Ds. 44 om. 13^{ab}. —^a) Ds1 [5]हं (for स्यं). Ks V1 Bo. 6. 7. 9 Dn1. 4 Ds D2. 8. 5 Ms पुरा; K7 D4. 9 यदा (for सदा). —^b) D4 यतेन्द्रियः (for जितेन्द्रियः). —^c) Ks Ds1 T2 M1. 5-7 अभ्यस्यन्; K7 D4. 9 अभ्या (K7 'भ्य-). सूया (D4 'य)द्; Dr T1 G1-3. 6 अभिषयं. Śi K1. 2 ब्राह्मणभ्यः; K4. 6 Bo. 7. 9 Ds. 44 Dn1. 4 Ds1 D2. 8 'गानाम् (for 'गान्वै). Dr यैर् (for वै). —^d) Ds उच्छिष्टं च; Dr T1 G1-3. 6 उपसि (G1 'य)त्वा (for उच्छिष्टश्च). Ds1 [अ]स्पृशन् Ks T1 G2. 8 ब्रह्मं; G2 दिवं (for दृतम्).

14 Ds om. 14 (cf. v. l. 4). —^a) K7 गत- (for यज्ञ-). K1 परो; Ks V1 Bo. 7. 9 Ds Dn1. 4 Ds D2. 8. 5 सदा; Ds4 यदा (for पुरा). —^b) Ks Bo Ds G2 M1. 5-7 स्वयं; K7 Ds. 44 D4. 7. 9 (also as in text) G1 ह्ययं; T1 G2. 6 [5]न्यहं; T2 स्वयं (for [ह]स्यम्). K1 मामेव जयोभ्ययं. —^c) Ks लोके;

यज्ञशीलः पुरा भूत्वा मामेव यजतेत्ययम् ।

प्रोवाच लोकान्मूढात्मा कालेनोपनिपीडितः ॥ १४

अपाकृता ततः शक्र त्वयि वत्स्यामि वासव ।

अप्रमत्तेन धार्यास्मि तपसा विक्रमेण च ॥ १५

शक्र उवाच ।

अस्ति देवमनुष्येषु सर्वभूतेषु वा पुमान् ।

यस्त्वामेको विषहितुं शक्नुयात्कमलालये ॥ १६

श्रीरुवाच ।

नैव देवो न गन्धर्वो नासुरो न च राक्षसः ।

यो मामेको विषहितुं शक्तः कश्चिन्पुरंदर ॥ १७

T₁ लोभान् (for लोकान्). B₂ मूढात्मा (for मूढात्मा).
M₁. १-१ ततः प्रहाय मूढात्मा. —^a) D₂ काले च (for
कालेन). K₂ [उ]परि (for [उ]परि). B₂ पीडिताः.

15 D₂ om. 15 (cf. v. l. 4). —^a) K₂ अपाकृता;
D₂ अपराकृता (sic); D₂ अपाहृता; D₁ T G₁-२.२
अपक्रोता (D₁ 'तम्' (for अपाकृता). D₂ शक्रः.
—^a) K₁ V₁ B₂-२ D₂ D₂-१.२ T G₁-२.२ M₁. १-१
अप्रमादेन (for 'मत्तेन').

16 D₂ om. 16 (cf. v. l. 4). —^a) Ś₁ K₁. २. २
V₁ B₂ D₂. १. २ D₂ D₂. २. २ नास्ति; D₁ T G₁-२.२
M₁. १-१ कोस्ति (for अस्ति). —^b) D₂ पूर्व (for सर्व).
—^a) G₂ कस् (for यस्). D₂ त्वम् (for त्वाम्).
K₂ B₂-२ D₂. १. २ D₂ D₂ विसहितुं (for विष'). —^a)
K₁ कमलालया.

17 D₂ om. 17 (cf. v. l. 4). K₂ श्रीरुद्र (for
श्रीर्). —^a) K₁ D₂. २ न स (for नैव). Ś₁ K₂ देवो
(for देवो). —^b) K₁ D₂ सुतो; D₂ [अ]मूरो. D₂
transp. न and च. G₂ राक्षसी. B₂ नामुरोरगराक्षनी.
—^a) K₂ B₂. १ D₂ D₂ विसहितुं. —^a) B₂-२
D₂. २. २ D₁ T G₁-२.२ M₁. १-१ transp. ज्ञ (B₂ यु)क्तः
and कश्चिन्. D₂ पुरंदरः.

18 D₂ om. 18 (cf. v. l. 4). —^a) Ś₁ (sup. lin.
as in text) K₂. २ मम (for मयि). D₂ D₂ G₂ नि
त्यर्थः; D₂ त्वं नित्यं (by transp.). —^b) K₁ यथा
वा; V₁ B₂ यथावद्; G₂. २ यथा हि (for यथा तद्).
—^a) K₁. १. १ V₁ B₂. २-२ D₂. २. २ D₂ D₂. २. २
M₁ कृतं तद् (M₁ तं); D₁ T₁ G₁-२.२ वानुत्तं (for
कृतं त्वं). Ś₁ K₁. २ B₂ (marg. as in text) कर्तुम् (for

शक्र उवाच ।

तिष्ठेथा मयि नित्यं त्वं यथा तद्रूहि मे शुभे ।

तत्करिष्यामि ते वाक्यमृतं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १८

श्रीरुवाच ।

स्यास्यामि नित्यं देवेन्द्र यथा त्वयि निबोध तत् ।

विधिना वेददृष्टेन चतुर्धा विभजस्व माम् ॥ १९

शक्र उवाच ।

अहं वै त्वा निधास्यामि यथाशक्ति यथाबलम् ।

न तु मेऽतिक्रमः स्याद्वै सदा लक्ष्मि तवान्तिके ॥ २०

भूमिरेव मनुष्येषु धारणी भूतभाविनी ।

वक्तुम्).

19 D₂ om. 19 (cf. v. l. 4). K₂ श्रीरुद्र (for
श्रीर्). —^a) D₂ दैत्येन्द्र (for देवेन्द्र). —^b) M₁ निबो-
धत (for 'य त्वम्'). —^a) Ś₁ K₁. २ T₂ M₁. २ देव- (for
वेद-). —^a) Ś₁ K₁. २ मा; D₂ corrupt (for माम्).

20 D₂ om. 20 (cf. v. l. 4). V₁ reads the ref.
on marg. —^a) K₂. १ V₁ B₂. २-२ D₂. २. २ D₂ D₂-१. २ T G₁-२. २ M₁. २. २ त्वा (for त्वा). K₁ V₁
B₂ (marg.). २ D₂ (before corr.) D₂. २. २ M₁. २. २ Ca
विधास्या (D₂ 'द्या')मि; D₂ विधास्यति (for निधास्यामि).
§ Ca: विधास्यामि साधयिष्यामि § —^b) D₂ विधा-
स्यति; D₁ T₁ G₁-२. २ यथातत्त्वं (for 'शक्ति'). K₁ यथा-
फलं; D₂ बलाबलं (for यथाबलम्). —^a) D₂ न तु
(for न तु). —^a) D₁ T G₁-२. २ तथा (for सदा).
D₁ T₁ G₁-२. २ M₁. २ लक्ष्मीस (for लक्ष्मि). K₂. २
G₁. २ तथा (for त्वं).

21 D₂ om. 21 (cf. v. l. 4). —^a) D₂ भूमेर-
B₂ (marg) एषा; T₂ एषु; G₁. २ एष (for एष). —^b)
K₂. २ V₁ B₂. २ D₂ D₂. १. २ D₂ D₂ G₁. २ धारिणी;
K₁ D₂. २. २ M₁. १ धरणी (for धा'). D₁ T G₁-२. २
सर्व (for भूत). K₁ भाविनी; K₁ D₂. २. २ T G₁. २. २
M₁-१ भाविनी (for भाविनी). M₁ द्रव्यपरिधारिणी.
—^a) M₁ तत्त्वं (for सा). K₂ पादे; G₁ पदं. D₂
तिथीक्षेत्र; M₁ तिथिक्षेत्रम्; M₁ तिथिक्षेत्रे. —^a) M₁ om.
(hapl.) 21^a-23^a. —^a) D₂ हृति (for हृति). T₂
हुति (for मति).

22 D₂ M₁ om. 22 (cf. v. l. 4, 21). K₂ श्रीरुद्र
(for श्रीर्). —^a) K₂ D₂ G₁. २ निहतः (G₁ 'ता');

C 12. 8168
S 12. 225. 21
S 12. 222. 21

C. 12. 8168
B. 12. 125. 21
K. 12. 132. 21

सा ते पादं

समर्था हीति मे मतिः ॥ २१

तृतीयं पादमयिस्ते सुधृतं धारयिष्यति ॥ २५

श्रीरुवाच ।

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयं भूमौ प्रतिष्ठितः ।

एष मे निहितः पादो योऽयमग्नौ प्रतिष्ठितः ।

द्वितीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २२

चतुर्थं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २६

शक्र उवाच ।

शक्र उवाच ।

आप एव मनुष्येषु द्रवन्त्यः परिचारिकाः ।

ये वै सन्तो मनुष्येषु ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ।

तास्ते पादं तितिक्षन्तामलमापस्तिक्षितुम् ॥ २३

ते ते पादं तितिक्षन्तामलं सन्तस्तिक्षितुम् ॥ २७

श्रीरुवाच ।

श्रीरुवाच ।

एष मे निहितः पादो योऽयमप्सु प्रतिष्ठितः ।

एष मे निहितः पादो योऽयं सत्सु प्रतिष्ठितः ।

तृतीयं शक्र पादं मे तस्मात्सुनिहितं कुरु ॥ २४

एवं विनिहितां शक्र भूतेषु परिधत्स्व माम् ॥ २८

शक्र उवाच ।

शक्र उवाच ।

यस्मिन्देवाश्च यज्ञाश्च यस्मिन्वेदाः प्रतिष्ठिताः ।

भूतानामिह वै यस्त्वा मया विनिहितां सतीम् ।

Ms निहितः (for नि). — ^b) Bo सत्सु (for भूमौ).
G₂ प्रतिष्ठितं. — ^c) Bo तृतीयं (for द्वि). V₁ transp.
पादं and मे. — ^d) K₁ १ सं- (for सु-).

मे). K₄ निहितः; D₈ G₂ निहतः. — ^e) G₂ चक्र-
(for शक्र). K₈ यदि मे; V₁ मे पादं (by transp.).
— ^d) K₁ सं- (for सु-).

23 D₈ om. 23 (cf. v. l. 4). M₁ om. 23^{ab} (cf.
v. l. 21). — ^b) K₇ D₂ ९ द्रवन्त्यः; D₇ T G₁-२.९
द्रवन्ति. K₈ V₁ B₈ (marg as in text). ९ Das Dn₁, n₂
D₈ D₂, २.९ Cp -चारिणीः; Bo. १.९ -चारिणी; D₇ T
G₁-२.९ M₆, १ -धारणे; M₈ -धारिणी (for -चारिकाः).
— ^c) K₁ तितिक्षन्तम्; D₈ तितीक्षन्ताम्. — ^d) D₇
तितीक्षितुं.

27 D₈ om. 27 (cf. v. l. 4). — ^b) Ś₁ K₁, २ Das
D₈ ब्राह्मणाः (Das 'णः; D₈ 'ण्याः) (for ब्रह्मण्याः).
— ^c) D₈ ते वै; D₇ ये ते; T₁ G₁-२.९ एते; M₈ ततो
(for ते ते). M₈ वादं (for पादं). K₈ तितिक्षन्तीम्.
— ^d) K₈ तितीक्षितुं.

24 D₈ om. 24 (cf. v. l. 4). Das om. the ref.
— ^a) D₄ om. from हितः up to यस्मिन् (in 25^a).
D₈ G₂ निहतः (for निहितः). K₇ पादौ (for पादो).
— ^b) K₄ प्रतिष्ठिताः. — ^c) M₁ द्वितीयः (for तृतीयं).
K₄ चक्र- (for शक्र). V₁ transp. पादं and मे.

28 K₁ D₈ om. 28 (for D₈, cf. v. l. 4). — ^a)
Dn₄ निमित्तः; D₈ निहतः; M₁ निहितं (for 'तः).
— ^b) G₁ प्रतिष्ठितं. — ^c) K₄, ९ Bo Das Dn₁, n₂ Das
D₂, २ M₁, १ हि; D₇ T G₁-२.९ सु- (for बि-). K₈
T₂ निहितं; D₇ T₁ G₂ M₁, ९ -निहिताः (M₈ 'तः);
G₁ -निहताः (for -निहितां). — ^d) Ś₁ K₁ विनिधत्स्व;
D₈ G₁ परिधत्स्व (G₁ 'स्व) (for 'धत्स्व).

25 D₈ om. 25 (cf. v. l. 4). D₄ om. up to
यस्मिन् (cf. v. l. 24). — ^a) K₄, ९ V₁ Bo, ९-९ Das.
as Dn₁, n₂ D₈ D₂, २.९ T₂ M₈ वेदाश्च; D₇ T₁ G₁-२.९
यज्ञाश्च (for वेदाश्च). K₇ D₁, ९.१.९ T₁ G₁-२.९ वेदाश्च
(for यज्ञाश्च). — ^b) K₈ Bo, ९-९ Das, as Dn₁, n₂ D₈
D₂, २.९.१ T G₂, २.९ M₈ देवाः; K₇ D₄, ९.९ G₁ यज्ञाः
(for वेदाः). — ^c) K₇ तृतीयः (for 'यं). Bo om
पाद. Ś₁ K₁, २ च (for ते). — ^d) B₈ स्वधृतं; D₇
T₁ G₁-२.९ सुधृतं; T₂ सुधृतं (for सुधृतं).

29 D₈ om. 29 (cf. v. l. 4). K₁ om. the ref.
— After the ref., Kumbh. ed. Cv ins.:

646* भूमिमुद्धि ततः कृत्वा जग्निः संतर्पयन्ति ये ।

भूतानि च यजन्त्यग्नौ तेषां स्वमनपायिनी ।

ये क्रियाभिः सुरकारिर्हेतुयुक्ता समाहिताः ।

ज्ञानवन्तो विवस्त्रायां लब्ध्वा प्राणानि योमिनः ।

[(L. 4) ❀ Cv : प्राणानि संतोषं कुर्वन्ति । ❀]

— ^a) K₈ V₁ Bo, ९-९ Das, as Dn₁, n₂ D₈ D₂, २ transp.
वै and यस्. K₁, ९ V₁ Bo, ९-९ Das, as Dn₁, n₂ D₈

उपहन्त्यात्स मै द्विष्यात्तथा शृण्वन्तु मे वचः ॥ २९
भीष्म उवाच ।

ततस्त्यक्तः श्रिया राजा दैत्यानां बलिरब्रवीत् ।
यावत्पुरस्तात्प्रतपेत्तावद्वै दक्षिणां दिशम् ॥ ३०
पश्चिमां तावदेवापि तथोदीचीं दिवाकरः ।
तथा मध्यंदिने सूर्यो *अस्तमेति यदा तदा ।
पुनर्देवासुरं युद्धं भावि जेतास्मि वत्सदा ॥ ३१
सर्वलोकान्यदादित्य एकस्थन्तापयिष्यति ।

तदा देवासुरे युद्धे जेताहं त्वां शतक्रतो ॥ ३२
शक्र उवाच ।

ब्रह्मणास्मि समादिष्टो न हन्तव्यो भवानिति ।
तेन तेऽहं बले वज्रं न विमुञ्चामि मूर्धनि ॥ ३३
यथेष्टं गच्छ दैत्येन्द्र स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ।
आदित्यो नावतपिता कदाचिन्मध्यतः स्थितः ॥ ३४
स्यापितो ह्यस्य समयः पूर्वमेव स्वयंभुवा ।
अजस्रं परियात्येष सत्येनावतपन्नजाः ॥ ३५

C. 12. 8183
S. 12. 225. 35
K 12. 212. 40

Da. 2. 1 T G1-2. 6 M1. 5-1 स्वां (for स्वा). K1 Da. 2. 6
भूतेषु तु मया यस्याम्. —³) K1 Da. 2. 6 एवं (for
मया). Da सु. (for वि). K1. 1 निहतां (for निहि-
तां). —⁴) B1 ते (for मे). K1. 6 Bo. 2. 1. 6 Das.
as Dn1. na Da Da. 2. 3 एवम्; K1 Da. 2. 1. 6 T G1-2. 6
M1. 5-1 द्वेष्यम्; V1 B1 हिंश्वम्; B1 (marg.) Da
बध्यम् (for द्विष्याम्). —⁵) K1 Da. 2. 6 तस्मान् (for
तथा).

30 Da om. 30 (cf. v. l. 4). Ka. 1 Bo. 2. 1. 6 Dn1.
na Da Da. 2. 6 Ms om. the ref. — After the ref.,
Kumblh. ed. Cv ins.:

647* तथेति बोधव्या सा भद्रा सूर्योदयमभ्युदय ।
वासवं पालयामास सा देवी कमलालया ।

[(L. 1) Cv वामा (gloss: कुमारी ती. - त वा) (for
भद्रा).]

—⁶) K1 Da. 2. 6 राजन् (for राजा). —⁷) K1 Da.
2. 6 पतिर् (for बलिर्). — Before 30th, Ka. 2. 1 V1
Bo. 2. 6 Das. na Dn1. na Da Da. 2. 6 Ts M1. 5. 1 ins
बलिरुवाच. —⁸) Da प्रतिपन् (for प्रतपेन्).

31 Da om. up to तथा (cf. v. l. 4). —⁹) Das
पश्चिमा. —¹⁰) Das तथो दिवि (for तथोदीचीं). —¹¹)
Da मध्य. (for मध्यं). Da दिने. (for दिने).
—¹²) S1 K1. 2 चाक्षम्; Ka B1 (orig.) Das T G1. 2
M1. 5-1 Cv [s] चाक्षम्; Ka. 1 V1 Bo. 2 (marg.). 1-6
Das Dn1. na Da Da. 2. 6. 6 Ca. p नाक्षम्; Dr G1 [s]
चाक्षम्; G1 यथा (for *अक्षम्). T G1 यथा (for
यदा). Da om. तदा. S1 Ca. p: मध्यंदिने नाक्षमेति,
न शान्तकिरणो भविष्यति, अत्यन्तजोमाली लोकदाहाय
भावी ॥ Cv: सूर्योऽथाक्षम्, उदयमारभ्यास्तमयपर्यन्तं चतु-
र्विंशु तपन्सूर्यो यदा मध्यंदिने अस्तं, प्रभाषा अत्यन्तामेति

तदा काले । स कालो विपरीतत्वादसुरजयकाल इति भावः । S1
—¹³) S1 K1. 2. 4 पुरा (for पुनर्). K1 देवासुरे. B1
om. युद्धं. —¹⁴) M1 (sup. lin. as in text) भवेन्
(for भावि). K1 Da. 1. 2 T G1-2. 6 M1. 5-1 वै; B1
ते (for यम्).

32^a) Ka. 1 Bo. 2. 6 Das. na Dn1. na Da Da. 2. 6 T
G1-2. 6 M1. 5-1 सर्वं (for सर्वार्थं). Da Ts M1. 5 यथा
(for यदा). —¹⁵) Ka एकतः; Dr T G1-2. 6 M1. 5-1
मध्यस्थः (for एकस्थम्). Ka. 2. 1 Das T G1. 2. 6 Ms
स्थापयिष्यति (for ताप). —¹⁶) Dr T1 G1-2. 6 तस्मिन्
(for तदा). B1 देवासुरैर्. —¹⁷) S1 K1. 2. 4 V1 वि-
जेताहं; B1-6 M1. 5 जेताहं वै (B1 ते; M1. 5 स्वा); Dr
T G1-2. 6 जेता स्वाहं (for जेताहं स्वां).

33^a) K1 ब्राह्मणोस्मि (for ब्रह्मणास्मि). G1 सदा-
दिष्टो (for समादिष्टो). —¹⁸) S1 K1 (before corr.)
बडे (for बले). —¹⁹) K1 Da. 2. 6 मुञ्चाश्च; Dr T1
G1-2. 6 मुञ्चामि ह्य (for विमुञ्चामि).

34^a) S1 K1. 2 यथेष्टं; Da यथेष्टं (for यथेष्टं).
Da वैलेंद्रं. —²⁰) S1 K1. 2. 4 तिष्ठ वा त्वं (for स्वस्ति
तेऽस्तु). Da Da महासुरः (Da ई). —²¹) Da नैव;
Dr T G1. 2. 6 Ms (sup. lin.). 1 नास्ति; G1 M1. 5
(orig.). 6 नास्ति; Ca नाव. (as in text). —²²)
S1 K1. 2 मध्यतः; Ts बत् (for 'तः'). K1 Da. 1. 6 T1
G1. 2. 6 कदाचिन्मध्यमास्थितः.

35^a) Dn1 Dn1 परिपाति (for परियाति). T G1
M1. 1 अकस्; G1 एकस् (for एष). S1 K1. 2. 4 अ-
जस्रं परियायाद्भिः; Dr G1 *अमपयादकस्; G1 M1. 5
'अं पर्यट' G1 'वा' लकस्. —²³) Bo [अ]यतपन्; B1
वितपन्; Da. 2 [अ]त (Da 'ता') पयन् (for [अ]वतपन्). S1
K1. 2. 4 ह्यस्ते नावतपन्नाः; K1 Da. 2 एति वा तापयन्ना-
जः; Dr T G1-2. 6 M1. 5-1 तेजसा प्रतपन्नजाः.

C. 12. 8184
B. 12. 225. 36
K. 12. 232. 40

अयनं तस्य षण्मासा उत्तरं दक्षिणं तथा ।

येन संयाति लोकेषु शीतोष्णे विसृजत्रविः ॥ ३६

भीष्म उवाच ।

एवमुक्तस्तु दैत्येन्द्रो बलिरिन्द्रेण भारत ।

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि अष्टादशाधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २१८ ॥

२१९

भीष्म उवाच ।

अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

शतक्रतोश्च संवादं नमुचेश्च युधिष्ठिर ॥ १

श्रिया विहीनमासीनमक्षोभ्यमिव सागरम् ।

भवाभवज्ञं भूतानामित्युवाच पुरंदरः ॥ २

बद्धः पाशैश्च्युतः स्थानाद्विपतां वशमामतः ।

श्रिया विहीनो नमुचे शोचस्याहो न शोचसि ॥ ३

नमुचिरुवाच ।

अनवाप्यं च शोकेन शरीरं चोपतप्यते ।

अमित्राश्च प्रहृष्यन्ति नास्ति शोके सहायता ॥ ४

36 °) K₁ अनयं; B₁ अयने (for 'नं'). Ś₁ K₁ १ षण्मास; K₁ V₁ B₁ ०. १. ० D₁ ३. ३४ D₁ १. १४ D₁ ३. ३. ३ षण्मासान्; K₁ D₁ ३. ३ T₁ M₁ षण्मासम्; G₁ 'साद् (for 'सा'). — °) B₁ तदा (for तथा). — °) D₁ T₁ G₁—३. ३ M₁ तेन (for येन). K₁ संयाति. — °) K₁ ४ शीतोष्णो; D₁ ४ शितोष्णे. K₁ B₁ ०. १. ० D₁ ३. ३४ D₁ ३. ३ M₁ ३. ३ विभजन् (for विसृ').

37 °) D₁ भारत. — °) D₁ आसम् (for आशाम्). — °) K₁ D₁ ४ उदिची (D₁ 'चि'). D₁ पुरंदर. ॥ C₁: दक्षिणमासां पातालं ... उदीचीं स्वर्गम् । ॥

38 °) K₁ D₁ D₁ एवं (for एतद्). Ś₁ बलिना (for बलिना). — °) Ś₁ K₁ संयुतं; K₁ (sup. lin.) संयंतं; B₁ ० D₁ ३. ३४ G₁ संज्ञकं (G₁ 'तं'); D₁ संज्ञिते; D₁ संज्ञिकं (for 'तम्'). — °) K₁ तथा; D₁ ततः (for तदा). K₁ V₁ B₁ D₁ D₁ स्वर्गमारुह्ये तदा.

Colophon. — Sub-parvan: Ś₁ K₁ १. ३. ३. १ V₁ B₁ ०. ३ D₁ ३. ३४ D₁ १. १४ D₁ ३. ३. ३ T₁ G₁ ३. ३ M₁ ३. ३ मोक्षधर्म. — Adhy. name: Ś₁ K₁ १. ३. ४ V₁ B₁ ०. ३. ३ D₁ १. १४ D₁ ३. ३. ३ M₁ श्रीसंनिधानं; K₁ शक्रबलि-संवादः; B₁ D₁ ३. ३४ बलिवासवसंवादे श्रीसंनिधानं; D₁ ३. ३ बलिवासवसंवादे श्रीसंनिवेशः; D₁ ३. ३ श्रीवासवसंवादः; D₁ G₁ ३. ३ बलिवासवसंवादः समाप्तः; M₁ ३. ३ बलिवासवसंवादे श्रीनिधानं; M₁ ३. ३ बलिवासवसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B₁ D₁ १. ३. ३ T₁ G₁ ३. ३ M₁ ३. ३

D₁ ३. ३ D₁ ३. ३ ५१; D₁ ३. ३ ५३; T₁ G₁ ६०; M₁ ३. ३ ५०. — Sloka no.: D₁ ३. ३ ३८; D₁ ३. ३ ३९.

219

Before 1, Kumbh. ed. ins.:

648* युधिष्ठिर उवाच ।

व्यसनेषु निमग्नस्य किं श्रेयस्तद्विही मे ।

भूय एव महाबाहो स्थित्यर्थं तं ब्रवीहि मे ।

1 °) V₁ B₁—३ D₁ [अ]वि (for [ए]व). — °) D₁ युधिष्ठिरः.

2 K₁ D₁ ३. ३ om. (hapl.) 2^a—3^b. D₁ repeats 2^a after 3^a. — °) D₁ (second time) आश्रीनम् (for आसी). — °) ॥ C₁ n: भवामवज्ञं उत्पत्तिप्रत्यय-ज्ञम् । ॥ — °) B₁ पुरंदर.

3 K₁ D₁ ३. ३ om. 3^a (cf. v. 1. 2). Before 3, D₁ ३. ३ T₁ M₁ ३. ३ ins. शक्र उवाच. — °) T₁ बद्धः; G₁ बद्ध- (for बद्धः). K₁ परैश्च (for पाशैश्च). K₁ श्रुतः; M₁ च तत् (for च्युतः). — After 3^a, D₁ repeats 3^a and om. 3^a. — °) K₁ विहीन (for 'नो'). — °) K₁ D₁ T₁ G₁ ३. ३ शोचोम्याहो; G₁ शोचोम्याहो (for शोचस्याहो).

4 D₁ नमुचिर् (for नमु). — °) K₁ अनवाप्यं; D₁ D₁ G₁ अनवाप्यं; M₁ ३. ३ (sup. lin. as in text)

तस्माच्छक्रं न शोचामि सर्वं ह्येवेदमन्तवत् ।
 संतापाद्भ्रश्यते रूपं धर्मश्चैव सुरेश्वर ॥ ५
 विनीय खलु तद्दुःखमागतं वैमनस्यजम् ।
 ध्यातव्यं मनसा हृद्यं कल्याणं संविजानता ॥ ६
 यथा यथा हि पुरुषः कल्याणे कुरुते मनः ।
 तदैवास्य प्रसीदन्ति सर्वार्था नात्र संशयः ॥ ७

एकः शास्ता न द्वितीयोऽस्ति शास्ता

गर्भे शयानं पुरुषं शास्ति शास्ता ।

तेनानुशिष्टः प्रवणादिवोदकं
 यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ८

भावाभावविभिजानन्गरीयो

जानामि श्रेयो न तु तत्करोमि ।

आशासु धर्म्याः सुहृदां सुकुर्व-

न्यथा नियुक्तोऽस्मि तथा वहामि ॥ ९

यथा यथास्य प्राप्तव्यं प्राप्नोत्येव तथा तथा ।

भवितव्यं यथा यच्च भवत्येव तथा तथा ॥ १०

C. 12. 8197
B. 12. 726. 10
K. 12. 233. 11

*वाप्यश् (for 'वाप्यं'). K4. 8 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Dni. na Da Da. 2. 2. 2. 2 अनिरायण (Bo. 9 *वाप्येन) शोकेन. — *) K6 Br. 8 (marg.) पद्यते; K1 Di 9 ताप्यते; Dr T (G1. 2. 6 M1. 2. 7 *युप्यति (for 'तप्यते'). — *) Ś1 K2. 4 प्रनुप्यति (for 'प्रहृ'). — *) K6 V1 Bo. 6. 8 Das. na Dni. na Da Da. 2. 2. 2. 2 transp. नासि and शोके. Da. 9 सहायिता (for 'यता'). † Cu: सहायता शोकस्य दुःखानोऽहेतुत्वं नास्तीत्यर्थः ॥ Cs: नष्टस्यैश्वर्यादेः प्राप्ती न शोकः सहकारी । ‡

5 *) Bo (marg. as in text). 7. 9 Das. na Da तस्मिन् (for तस्मान्). — *) Ś1 K1. 2 एव (for ह्येव). — *) K1 भ्रश्यते. — After 5***, K6 V1 Bo. 6. 8 Das. na Dni. na Da Da. 2. 2. 2. 2 ins :

649* संतापाद्भ्रश्यते शिवः ।

संतापाद्भ्रश्यते चायुः ।

[(L. 1) Bo शिवः.]

— *) G2 धर्म. K1 Di. 2. 9 सुरोत्तम (for सुरेश्वर).

6 *) Dni T3 तं; Da1 तु (for तद्). Da विभो कथं नु ते दुःखम्. ‡ Cu. p. 2: विनीय निरस्य (Cu: खण्डयित्वा) । ‡ — *) Ś1 K1. 2 वै मनः स्वर्कः; K1 Dr T G1. 2. 6 M1. 2. 7 वै मनःसुखं; Das. na वैमनःस्वर्ज (for 'स्यजम्'). — *) T2 यतव्यं (for 'या'). V1 Bo. 1 Das कृत्यं; Da1 नृत्यं; Dni दृत्यं (for हृत्यं). — *) V1 Bo सुः; Dr T1 G1. 2. 6 वै (for सं). Da विजानता.

7 *) K6 Bo Das Dni. na Da Da. 2. 2. 2 यदा यदा (for यथा यथा). — *) K1 Di. 2. 9 तदैवास्य; K6 Dni. na Da Da. 2. 2. 2 तदा तस्य; Dr T G1. 2. 6 M1. 2. 7 तदैवास्य (for तदै'). K6 Dni. na Da Da. 2. 2. 2 T G1. 2. 6 M1. 2. 7 प्रसिध्यति (for प्रसीदन्ति). V1 Bo. 8 Das. na Da तथा तथा हि (V1 Bo [marg.], 1-9 'वास्य) सिध्यति; Bo तदा तदास्य सि'. — *) Ś1 (sup. lin.

as in text) K2. 1 यथार्था; Bo सर्वथा (for सर्वार्था).

8 = (var.) 2 57. 8. — *) Da शयनं (for शयानं). Das गर्भे शयानाच्छ्रेयो न तु तदै करोमि आशा (sic). — *) Di om. from शिष्टः up to न तु (in 9*). K6. 1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text). 9 Das. na Dni. na Da Da. 2. 2. 2. 2. 9 युक्तः (for शिष्टः). Ś1 K1 2. 4 प्रवहाद्; Da प्रवणाद्; (G1 प्रवणाद् (for प्रवणाद्). ‡ Cu: प्रवणाद् निम्नाद् निम्नमुद्दिश्येत्यर्थः । स्यङ्लोपे पञ्चमी । ‡ — *) Dr damaged; Da [S] स्ति (for उस्ति). K1 Ms करोमि; Dr T1 G1. 2. 6 M1. 2. 7 वहामि (for वहामि).

9 Da om. up to न तु (cf. v. l. 8). K1 Das Da. 7 om. (hapl.) 9; V1 reads it on marg. — *) K1 Da भवामर्भव; Bo Das Da1 Da Cu भवामर्भवौ; Da मरामर्भैश्च; Cu भवामर्भान् (as in text). K1. 8 V1 Bo. 6. 8 Das Dni. na Da Da. 2. 2. 2 ख (Da खा) भिजानन्; Bo (marg.). 9 त्यजति जानन् (Bo जनी); Da चाभिजा' (for अभिजा'). Ś1 K1. 2 भावा मर्भत्वाभिजम्भं गरीयो. — *) Da ज्ञानाद्वै: M1. 2. 6 ज्ञानात् (for जानामि). K1 श्रियो. K1 Cs तदै (for तद्). K6 Bo. 6. 8 Das Dni. na Da Da. 2. 2. 2 ज्ञानाच्छ्रेयो न तु तदै करोमि. — *) Ś1 K1 आशाः सुधर्म्याः; K1 आशाः सुधर्म्याः; K1 Bo (marg.). 9 आशासु धर्म्याः; Da. 9 'सु सर्वा; Da Ms 'सु धर्मा; T1 G1. 2 आशाः सुधर्म्याः; T2 आशास्तु धर्म्याः; G1. 2 आशाः सुधर्म्या (G2 'मो'); Ms आशास्तु धर्म्या (for 'सु धर्म्याः'). K6 Bo. 6. 8 Das Dni. na Da Da. 2. 2. 2. 9 सुप (Br 'क' रा; Bo T2 M1. 2. 7 सुहृदा (for 'दा'). K1 उक्तव कुर्वन् (sic); Bo [Ja] ह्यु कुं; T1 G1. 2 स कुं (for सुकु). — *) Da. 2. 6 Ms करोमि; T2 G1. 2 M1. 2. 7 वहामि (for वहामि).

10 V1 om. (hapl.) 10*. — *) Da एव (for एव). Da यथा यथा. — K6. 1 Da1 om. (hapl.) 10*,

C. 12. 8198
B. 12. 226. 11
K. 12. 233. 12

यत्र यत्रैव संयुक्ते धाता गर्भ पुनः पुनः ।
तत्र तत्रैव वसति न यत्र स्वयमिच्छति ॥ ११
भावो योऽयमनुप्राप्तो भवितव्यमिदं मम ।
इति यस्य सदा भावो न स मुह्येत्कदाचन ॥ १२
पर्यायैर्हन्यमानानामभियोक्ता न विद्यते ।
दुःखमेतत्तु यद्वेष्टा कर्ताहमिति मन्यते ॥ १३
ऋषींश्च देवांश्च महामुरांश्च
त्रैविद्यवृद्धांश्च वने मुनींश्च ।
कान्नापदो नोपनमन्ति लोके
परावरज्ञास्तु न संभ्रमन्ति ॥ १४

V1 Dss read 10th on marg. — ^a) M7 एवं (for एव).

11 ^a) K2.4 संयुक्तं; K5 V1 Bo. 7.8 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 7. 8 T G1-3. 6 'क्तो; B5 Dss तं युक्ते (for संयुक्ते). — ^b) K5 V1 Bo. 7.8 Dss Dn1. n4 Ds D2. 4. 8 धात्रा गर्भे; B5. 9 Dss Ds धाता गर्भे; D7 T G1-3. 6 धात्रा गर्भे; (D7 T1 'र्भ') (for धाता गर्भ). K1 om. from the first पुनः up to भवितव्य (in 12^b). — ^c) B7. 9 Dss वसते (for वसति). — ^d) B7 partly damaged. Dss D7 T1 G1-3. 6 तत्र (for यत्र).

12 K1 om. up to भवितव्य (cf. v. 1. 11). — ^a) K7 D4. 9 सोहमेवम् (for भावो योऽयम्). — ^b) D7 T G1-3. 6 M5. 7 मया; M1. 6 मयि (for मम). — ^c) V1 तस्य (for यस्य). — ^d) K1 transp. न and स. K7 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text). 9 Dss. as D4. 6. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 6. 7 शोचेत् (for मुह्येत्). D5 कदा मम (for कदाचन).

13 With 13, cf. 12. 220. 33. — ^a) D1 पर्यायो (for पर्यायैर्). — ^b) Ś1 K1. 2. 4 अभिशक्ता; K5 V1 Ds D7 T G2. 8. 6 M1. 5-7 Cs 'पंगो; K7 D4. 9 पति-त्रावा; Dss अभिशक्ता; D7 'युक्ता (for 'योक्ता). K5 नमंति वै (for न विद्यते). ☞ Ca (reading अभिशक्ता): अभिषक्ता अपकर्ता ॥ Cs. v अभिषङ्गः पराभवः (Cv: अभिषङ्ग एकस्यान एव संबन्धः) । ☞ — ^c) M1. 6. 7 सुखम् (for दुःखम्). B5 (marg.) Dna Ds एव (for एतत्). K1. 2 Ds यो; B5 तद् (for यद्). B5 Ds द्वेषात् (for द्वेषा). — ^d) T2 मयसे.

14 ^b) G2 त्रैविद्या- (for त्रैविद्य-). D7 T G1-3. 6 महा- (for वने). — ^c) Ś1 K1. 2. 4 Dss T2 G2. 6 M7

न पण्डितः कुप्यति नापि सज्जते
न चापि संसीदति न प्रहृष्यति ।
न चार्थकृच्छ्रव्यसनेषु शोचति
स्थितः प्रकृत्या हिमवानिवाचलः ॥ १५
यमर्थसिद्धिः परमा न हर्षये-
त्तथैव काले व्यसनं न मोहयेत् ।
सुखं च दुःखं च तथैव मध्यमं
निषेवेत यः स धुरंधरो नरः ॥ १६
यां यामवस्थां पुरुषोऽधिगच्छे-
त्तस्यां रमेतापरितप्यमानः ।

कानापदो; D7 T1 G1. 2 ताना' (for कान्ना'). V1 नो-पपतंति; B5 नो (marg. वो) पनयंति; D7 T1 G1-3. 6 नाभिभवति (for नोपनमन्ति). K7 D4. 6. 9 काले (for लोके). — ^a) V1 च (for तु). K1 न नखसंति; Dna न क्षत्रमंति. ☞ Cn: परावरज्ञः सदसद्वस्तुविदः ॥ Cs: सुरनरादिकर्मपराधीनभूताः । ☞

15 ^a) Dss तं (for न). D5 कुप्यति; G2 कुप्यति (for कुप्यति). Ś1 K1. 2. 4 नाभियुज्यते; K5 V1 ना-भिसज्जते; K7 D4. 7. 9 T G1-3. 6 M1. 5-7 नाभियज्यते; Dss corrupt; Dn1 Ds नाभियज्यते; Dss नाभिसज्जते; Dss नाभियज्यते; D2. 8 नोपसज्जते; Ds नापि पद्यते (for नापि सज्जते). — ^c) B5 (orig.) चापि; B5 (marg.) चार्थः; Dn1 चाति- (for चार्थः). D5 पृच्छ-; T2 कृच्छ्रे (for कृच्छ्र-). Dss व्यसनेषु; T2 व्यसनेन (for व्यसनेषु). K5. 6 V1 Bo. 6. 7. 9 Dss. as Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8 M1. 6. 7 शोचते; Ds शोचते (for शोच-ति). — ^d) Ś1 K1. 2 V1 B5 T2 G1. 2 स्थिरः; D7 G2. 6 स्थिर- (for स्थितः). K1. 2 द्वि सर्वान् (for हिम-वान्). B5 (marg. as in text) सिद्धः (for [अ]चलः).

16 ^a) K4 यमर्थः; B5 (marg. as in text) यदर्थः; Ds1 यमर्थे (for 'र्थ-'). G1. 2 परमं (for 'मा'). Dss Dn1. n4 मोहयेत् (for हर्ष-). — ^b) D2. 6 काल- (for काले). Dss व्यसने. G1 मे भवेत् (for मोहयेत्). — ^c) K7 D4. 6 मध्यमं (for 'मं'). — ^d) Dss निषेव्य-ते. K4 सु- (for स). B5 transp. धुरंधरो and नरः.

17 ^a) K2. 7 D4. 9 या; D7 T G1-3. 6 यो (for यो). — ^b) T2 रमेता (for रमेत). V1 चतुर्मानः (for तत्प-मानः). — ^c) K7 D4. 6. 9 T G1. 2 प्रहृष्य-; G2. 6 M7

एवं प्रवृद्धं प्रणुदेन्मनोजं

संतापमायासकरं शरीरात् ॥ १७

तत्सदः स परिपत्सभासदः

प्राप्य यो न कुरुते सभाभयम् ।

धर्मतत्त्वमवगाह्य बुद्धिमा-

न्योऽभ्युपैति स पुमान्धुरंधरः ॥ १८

प्राज्ञस्य कर्माणि दुरन्वयानि

न वै प्राज्ञो मुह्यति मोहकाले ।

स्थानाच्युतश्चेन्न मुमोह गौतम-

स्तावत्कुच्छामापदं प्राप्य वृद्धः १९

न मन्त्रवलवीर्येण प्रज्ञया पौरुषेण वा ।

अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥ २०

यदेवमनुजातस्य धातारो विदधुः पुरा ।

तदेवानुभविष्यामि किं मे मृत्युः करिष्यति ॥ २१

लब्धव्यान्येव लभते गन्तव्यान्येव गच्छति ।

प्राप्तव्यान्येव प्राप्नोति दुःखानि च सुखानि च ॥ २२

C. 12. 2210
B. 12. 226. 22
K. 12. 233. 13

प्रवृद्धः (for प्रवृद्धं). Śi K1 प्रनुदेन्; K2 प्रणुदेर; K3 Das Dn1. n2 Ds D2. s. s Ms 'दन्' (for 'देन्'). Ds D2. 7 G1 Cs मनोजवं; M1. s 'जं' (for 'जं'). K. Ca (reading मनोजवम्): अधिवेकम् । ॥ —^a K2. s. s. 7 B2. s (marg. as in text) Das Dn1. n2 Ds D2. s. s T2 M1 ५-१ संतापयामास (for 'मायास-'). K2 Ds D2 शरीरं, Ds 'रवात्' (for 'रात्'). D1 T1 G1. 2 संतापनीयं सकलं शरीरात् (D1 T1 'रवात्').

18 * K2. s. 7 Das. as Dn1. n2 Ds D2. s. s G2. s M1. s न तत्सदः; Ds तत्सदः; D1 सुतत्सदः; T1 संतत्सदः; T2 सत्सदः; G1 स्वतत्सदः; G2 सुतत्सदः; Ms स तत्सदः; M1 सत्सदः (for तत्सदः). K2 Das Dn1. n2 Ds. s. s सपरिषत्; K2 B2 Ds Ds संपरि; K1 Das Ds. s. s सुपरि; B2 परि; D1 T G1. 2 Ms प (Ms पा) रिषदः; M1 स परिषदः (for स परिषत्). K2. 7 V1 B2. s. s Das Dn1. n2 Ds D2. s. s. s समा च सा (K1 सा); Das स्वभावमा (for समासदः). —^b K2. 7 V1 B2. s. s Das. as Ds D2. s. s. s प्राप्य यो न (Das नः); D1 T G1. 2 संप्राप्य यो न (D1 T1 G1. 2 जु) (for प्राप्य यो न). K1 सत्तं भवं; K2 V1 B2. s. s Das. as Dn1. n2 Ds D2. s. s T G1. 2 M1 ५-१ सदा भवं; K1 Ds. s महाभवं (for सभाभयम्). —^c D1 T G1. 2 M1. ५-१ सद्ध (D1 M1. s स च) मे (for चमे). —^d T2 यो हि; G1 नो; G2. s योपि; Ms सद्यो; Ms सद्यो हि; M1 ज्ञेयो (for यो). K2. 7 V1 B2. s. s Das. as Dn1. n2 Ds D2. s T G1. 2 M1 ५-१ धुरंधरो नरः; Bom ed. धुरंधरोः पुमान् (by transp.).

19 * D1 T1 G1. 2 प्रज्ञास्य; T2 प्राज्ञस्य (for 'स्य'). K1 दुरन्वयानि; Das दुरन्वयानि; Ds 'न्वयानि; D2. 7 T1 G1. 2 'स्वयानि (for 'न्वयानि). —^b M1 नैव (for न वै). Śi K1. s. s मुह्यति (for मुह्यति). —^c B2 स्वाने (for स्वानात्). Das अच्युतस्य (for

'श्रेन्'). B2 corrupt; B2 (marg. as in text) तेन; D1 T1 G1. 2 च न (for चेन्न). Das गौतमे; Ds चोत्तमस्य; Ca. np. s गौ' (as in text). —^d Śi K2. s T2 तदा; K1 Ds. s तां तां; D1 T1 G1. 2 Ms तथा (for तावत्). ॥ Cn: गौतम इति पाठे, अहत्याजास्य इन्द्रस्य त्रपाजनचार्यं मर्मोद्घाटनम् । गौतमस्य च दाराद्वारेऽपि येर्यर्जनम् । ॥

20 * D1 G1. 2 न शौर्येण न वीर्येण. —^b V1 B2. s. 7. s (orig.) Das. as Dn1. n2 Ds D2. s. s च (for वा). B2 (marg.) पौरुषेणौपधेन च. — After 20^{ab}, K2 V1 B2. s. s Das. as Dn1. n2 Ds D2. s. s. s Kumbh. ed. ins.:

650* न शीलेन न वृत्तेन तथा नैवार्यमपदा ।

—^a K2 अवश्यं (for अलभ्यं). —^b Śi (sup. lin. as in text) B1. s D2. 7. s परिदेवना (for 'देवना).

21 G1 om. 21-22. —^a K1 ये देवम् (for यदेवम्). K1 V1 B2. s. s Das. as D1. 7. s T2 G2. s. s M1 ५-१ यदेव मम जा (K1 Ds 'वं मम जा'; B1 'व मम य'; Ds 'वमय जा') तस्य; T1 यदेवं मम जा. —^b M1. s कुरु (for पुरा). Śi K1. 2. 4 धाता वै मे व्यधापुरा. ॥ C2: धातार इति बहुवचनं पूजयाम् । ॥ —^c B1 partly damaged. K2 V1 B2. s. s (marg. as in text). s Das. as Dn1. n2 Ds D2. s. s चरिष्यामि (for 'चरि'). —^d Ds किं मे मृत्युः; D1 T1 G2. s. s मृत्युः किं तु; T2 किं मे मृत्युः (for किं मे मृत्युः).

22 G1 om. 22 (cf. v. l. 21). —^a Das कुरुष्वाने च (sic); T2 'व्यानेव. —^b Śi K1 संतव्यानीव; Das Ds 'व्यानेव (for 'व्यानेव). —^c Śi K1 प्राप्तव्यानीव; K2 Das 'व्यानेव (for 'व्यानेव). K2. s V1 B2. s. s Das. as Dn1. n2 Ds. s. s. s प्राप्नोति (for प्रा'), D1 T1 G2. s. s प्राप्तव्यं च (T1 'सं चैव' प्रापयते; T2 M1. s. 1 'व्यानि प्रापयते; Ms प्राप्याभ्येव प्रापयते. —^d

C. 12. 8210
B. 12. 226. 23
K. 12. 233, 24

एतद्विदित्वा कात्स्न्येन यो न मुह्यति मानवः ।

कुशलः सुखदुःखेषु स वै सर्वधनेश्वरः ॥ २३

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकोनविंशत्यधिकद्विंशततमोऽध्यायः ॥ २१९ ॥

२२

युधिष्ठिर उवाच ।

मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे किं श्रेयः पुरुषस्य हि ।
बन्धुनाशे महीपाल राज्यनाशेऽपि वा पुनः ॥ १
त्वं हि नः परमो वक्ता लोकेऽस्मिन्भरतर्षभ ।
एतद्भवन्तं पृच्छामि तन्मे वक्तुमिहार्हसि ॥ २

भीष्म उवाच ।

पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन च ।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप ॥ ३
धैर्येण युक्तस्य सतः शरीरं न विशीर्यते ।
आरोग्याच्च शरीरस्य स पुनर्विन्दते श्रियम् ॥ ४

Ś1 K1.2 सुखानि च दुःखानि च.

23 *) Ks V1 Bo.8 Das Dn1.n4 Ds D2.2.6.8 कुशली (for 'लः'). Ks.7 Bs.7.9 Das.44 Dn1.n4 Ds D2.2.6.8 सर्व- (for सुख-). — ^a) K1 Ds1 सर्वैः (for स वै). K1 सर्वैः; K2 D4 सर्वैः; Ks Ds D6.6 धर्म- (for सर्व-). K4.6 Bo Dn1.n4 Ds D2.2.6.8 धनो नरः; K7 V1 Bo-9 Das.44 D4.6.7.9 G1-8.6 M1.6.7 धनी नरः; T1 धनीश्वरः; T2 Ms सुखी नरः (for धनेश्वरः).

Colophon. — Sub-parvan: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo. 6-9 Das.44 Dn1.n4 Ds D2-9 T G1-8.6 M1.6-7 मोक्ष-धर्म. — Adhy. name: Ś1 K1.2.4.6.7 V1 Bo.6-9 Das.44 Dn1 Ds D2-9.8.9 Gs Ms शक्रनमुचिसंवादः; M1.6.7 शक्रनमुचिसंवादे मोहननिंदा. — Adhy. no. (figures, words or both): Br Dn1 D7 T1 G1.8.6 Ms 53; Dn4 53; Ds1 54; Ds 48; T2 G2 67; M1.6.7 51. — Śloka no.: Dn1.n4 23; Ds 25.

220

1 The ref. is damaged in Br. — ^b) V1 D7 T G1-8.6 M1.6.7 ह (for हि). — Bs Das.44 repeat 1^{cd} after 3^{ab}. — ^c) K1 महाबाहो; Bs.7.9 Das.44 (last two both times) महाभाग (for महीपाल). — ^d) Ds1 -नाहो (for -नाशे). Dn4 [s]य (for सपि).

2 ^b) K2 कुले (for लोके). Ś1 K1.2.4 D1.6 पुरुष-धर्म (for भरत*). Das लोकेषु भरतर्षभ. — ^c) M1.6 एतं (for एतद्). — ^d) K1 Ms.7 त्वं (K1 तं) मे; Br त्वं तद् (for तन्मे). Ks Bo.8 (marg.) Dn1.n4 Ds D2.2.1.7.8 T1 G1-8.6 तन्मे त्वं वक्तुमर्हसि; Bs.6

Das.41 तद्वक्तुं त्वमिहा*.

3 *) K1 पुत्रैः (for पुत्र-). T2 सुतैः (for सुखैश्च). — ^b) Bs (marg. as in text) Das.41 वियुक्तस्य (Das 'श्व'); M1.6 वियुक्तश्च (for 'क्तस्य'). K7 V1 Bo.7 Dn1.n4 Ds D2.2.8 वा (for च). — After 3^{ab}, Bs Das.44 repeat 1^{cd}. — ^c) Br damaged from मग्नस्य up to शरीरं (in 4^b). Bs (marg.) घोरे (for कृच्छ्रे). — ^d) Ds भवेत् (for नृप). ☞ Ca: दृष्टिर्धैर्येकज्ञानम् । ☞

4 Br is damaged up to शरीरं. — ^a) Bo.8.9 Das.41 सदा; Ds ततः (for सतः). Ks Bs Dn1.n4 Ds D2.2.8.8 धैर्येण युक्तं सततं. — ^b) Ks न विपर्यये; V1 नाविशीर्यते; Bs नातु* (for न वि*). — Ks Bo.8.9 Das.44 Dn1.n4 Ds D2.2.8.8 Kumbh. ed. ins. after 4^{ab}: Br.8 after 652*:

651* विशोकता सुखं धत्ते धत्ते चारोग्यमुत्तमम् ।

[Das lacuna; Das गम (for the second पत).]

— Br.8, on the other hand, ins. after 4^{ab}:

652* वश्या भवन्ति धैर्येण न वा राज्ञो न संशयः ।

धैर्यवान्प्रियमाप्नोति धैर्याद्धर्मो विवर्धते ।

— After the above, Br.8 ins. 651*. — ^a) K1.4 Ds सारोयाश्च; K7 Ds 'ग्यश्च; D7 T G1-8.6 M1.6-7 'ग्यातु (for 'ग्याश्च). K7 Ds शरीरेण (for 'रस्य). — ^d) D7 T1 G1 विवर्धते (for विन्दते). Das (by corr. as in text) पुनर्विन्दते मे श्रियं.

5 *) K1 Bo.9 Ds नरस्य (for नरास्य). K4.6.7 Das Dn1.n4 Ds D2-8.1-9 T G1-8.6 M1.7 यश्च प्राज्ञो नरस्तात. — ^b) K1 Bo Ds सारिवर्की; Ds सारिवर्की; Ds सारिवर्को (for सारिवर्की). Ks.7 Dn1.n4 Ds Ds.8.8.1-9 T G1-8.6 M1.7 आस्थितः; V1 Bo-9 D4.6 आस्थितः

यस्य राज्ञो नरास्तात सात्त्विकीं वृत्तिमास्थिताः ।
तस्य स्थैर्यं च धैर्यं च व्यवसायश्च कर्मसु ॥ ५
अत्रैवोदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।
बलिवासवसंवादं पुनरेव युधिष्ठिर ॥ ६
वृत्ते देवासुरे युद्धे दैत्यदानवसंक्षये ।
विष्णुकान्तेषु लोकेषु देवराजे शतक्रतौ ॥ ७
इज्यमानेषु देवेषु चातुर्वर्ण्ये व्यवस्थिते ।
समृध्यमाने त्रैलोक्ये प्रीतियुक्ते स्वयंभुवि ॥ ८
रुद्रैर्वसुभिरादित्यैर्गन्धिभ्यामपि चर्षिभिः ।
गन्धर्वैर्भुजगेन्द्रैश्च मिन्द्रैश्चान्यैर्वृतः प्रभुः ॥ ९
चतुर्दन्तं सुदान्तं च वारणेन्द्रं श्रिया वृतम् ।
आरुह्यैरावतं शकसैर्लोक्यमनुमंययां ॥ १०

स कदाचित्समुद्रान्ते कस्मिंश्चिद्विरिगह्वरे ।
बलिं वैरोचनिं वज्री ददशोपसर्प च ॥ ११
तमैरावतमूर्धस्यं प्रेक्ष्य देवगणैर्वृतम् ।
सुरेन्द्रमिन्द्रं दैत्येन्द्रो न शुशोच न विव्यथे ॥ १२
दृष्ट्वा तमविकारस्यं तिष्ठन्तं निर्भयं बलिम् ।
अधिरूढो द्विपश्रेष्ठमित्युवाच शतक्रतुः ॥ १३
दैत्य न व्यथसे शौर्यादथ वा वृद्धसेवया ।
वपसा भावितत्वाद्वा सर्वथैतत्सुदुष्करम् ॥ १४
शत्रुभिर्वशमानीतो हीनः स्थानादनुत्तमात् ।
वैरोचने किमाश्रित्य शोचितव्ये न शोचसि ॥ १५
श्रेष्ठ्यं प्राप्य स्वजातीनां भुक्त्वा भोगाननुत्तमान् ।
हतस्वबलराज्यस्त्वं ब्रूहि कम्मान्न शोचसि ॥ १६

C. 12 8218
B. 12. 227. 16
K. 12. 224 16

(for आस्थिताः). — *) M. 1. 1 तत्र (for तस्य). K. V. 1
Bo. 6 (marg. as in text). 1-2 Das. as Dn. na Ds Ds.
s. s. 8 [ये]स्थैर्यं (for स्थैर्यं). Ds damaged; Ds (marg.)
धर्म; Das दार्म्यं (sic) (for धैर्यं). — *) T. 1 G.
व्यवसायं (for 'सायश्'). C. 12. 224 16

6 *) G. 1 अत्रापि (for अत्रैव). — *) S. 1 K. 1 (by
corr. as in text) बलिः (for बलिः). T. 1 बलेः शकस्य
संवादं.

7 *) K. 1 वृत्ते (for वृत्ते). M. 1 देवासुरे. — *)
K. 1 देवराजः (for 'राजे').

8 *) Das D. 1. 1 इज्यमाने (for इज्य). — *)
Das Das M. 1. 1 चातुर्वर्ण्यं (for 'वर्ण्यं'). — Dn. om.
8'-9'. — *) S. 1 K. 1. 1 Bo. 1 Das G. 1 समृध्यमाने,
Das Dn. 'समात्रे; Ds संवृद्धमाने (for समृध्य').
— *) T. 1 स्वयंभुवे; G. 1 'भुवः (for 'भुवि').

9 Dn. om. 9 (cf. v. 1. 8). — *) K. 1 V. 1 Bo. 1. 1
(marg. as in text) Ds Ds. s. 8 च सुरारिभिः; G. 1 इव
च (for अपि च). — *) B. 1 (marg. as in text)
भुजगैश्चाण्डैः; Dn. भुजगेन्द्रैः; Ds T G. 1. 1 M. 1. 1
'मैः सिद्धैः (for 'मैर्द्वैजैः'). — *) D. 1 T G. 1. 1 M. 1.
1-1 दिव्यैश्च (for सिद्धैश्च).

10 *) S. 1 K. 1. 1 च दान्तं (for सुदान्तं). — *)
Some MSS. [दे]राज्यं.

11 *) S. 1 बलिः; Das बलिः (for बलिः). B. Dn. 1

T. 1 वैरोचनं. — *) D. 1 (1. 1 [अ]पसर्पं (for [अ]पस').

12 *) Some MSS. देराज्यं. Ds T. 1 G. 1. 1 M. 1.
1-1 मूर्धस्यं (for 'मूर्धस्यं'). — *) Ds 1 प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष्य).
— *) D. 1 T. 1 G. 1. 1 अपि (for इन्द्रं).

13 *) Das अविकारस्यं (for 'रस्यं'). — *) S. 1 बलिः.
— *) B. 1 Das. as अभिरूढः; Dn. अभिरूढो (for
अधि). — *) V. 1 पुरंदरः (for शतक्रतुः).

14 *) K. 1. 1 विव्यथे; Das व्यथसे; G. 1 व्यथते (for
'से). B. 1 (marg. as in text) Ds जौर्यादु; Das सूर्यादु
(for शौर्यादु). — *) Dn. भावितत्वाय; G. 1 'तत्वादि
(for 'तत्वाद्वा). T. 1 च (for वा). — *) K. 1 Ds. 1
सर्वमेतत् (for सर्वथैतत्).

15 *) D. 1 महाः (for हीनः). — *) K. 1 वैरोचन.
— *) Das शोचितव्ये; Ds 'तस्य; Ds T. 1 G. 1 'तस्यो
(for 'तस्ये).

16 *) K. 1. 1 श्रेष्ठः; Ds श्रेष्ठः; Ds 1 श्रेष्ठे (for
श्रेष्ठं). — *) K. 1 Bo. 1 (marg.) Dn. na Ds Ds. s. 8
महाः; V. 1 मुक्त्वा (for मुक्त्वा). — *) K. 1 Dn. na Ds
Ds s. s. 8 'रत्न' (for 'रत्न'). Ds 'राज्यं (for 'राज्यस्य').
S. 1 K. 1 स; K. 1 सन्; B. 1 (marg.) Ds च; Ds स्वं
(for स्वं). B. 1 (marg. as in text). 1. 1 Das. as कृ (Bo. 1
1. 1) तं च स्वं (Das स्व.) बले राज्यं; G. 1. 1 हतस्वबल
राज्यस्त्वं.

17 B. Ds G. 1 M. 1 om. (hapl.) 17-18. K. 1 transp.

C. 12. 6228
B. 12. 227. 17
K. 12. 234. 17

ईश्वरो हि पुरा भूत्वा तामहे पदे ।
तत्त्वमद्य हृतं दृष्ट्वा सपत्नैः किं न शोचसि ॥ १७
बद्धश्च वारुणैः पाशैर्वज्रेण च समाहृतः ।
हृतदारो हृतधनो ब्रूहि कस्मान्न शोचसि ॥ १८
अष्टश्रीर्विभवभ्रष्टो यन्न शोचसि दुष्करम् ।
त्रैलोक्यराज्यनाशे हि कोऽन्यो ज्वितुमुत्सहेत् ॥ १९
एतच्चान्यच्च परुषं जुवन्तं परिभूय तम् ।
श्रुत्वा सुखमसंभ्रान्तो बलिर्वैरोचनोऽब्रवीत् ॥ २०
निगृहीते मयि भृशं शक्र किं कथितेन ते ।
वज्रमुद्यम्य तिष्ठन्तं पश्यामि त्वां पुरंदर ॥ २१

17 and 18. — °) Ds तं; Gs न (for तत्). Ds
अत्यजुतं (for अद्य हृतं). — °) Bom. ed. जु (for न).

18 Bo Ds Gs M1 om. 18 (cf. v. 1. 17). Śi Ka. 4
om. (hapl.) 18. K1 transp. 17 and 18. V1 reads
18 on marg. — °) Ks Bs (marg.) Ds बद्धैव (for
बद्धश्च). — °) Gs समाहृतः. ☞ Ca (reading रुद्रेण
for वज्रेण): च शब्द हवार्यैः । तेन निर्जिव हवेत्यर्थः ॥ ☞
— °) Ds हृतधनो (for हृतं). Ds1 Ds हृतदारो हृतधनो.

19 °) Ks Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds1 Ds. 8. 5
(marg.). 8 नष्टश्रीर (for अष्ट). Dn4 -श्रेष्ठो (for
-अष्टो). — °) Da4 यत्र (for यन्न). Ds3 दुस्वरं (for
दुष्करम्). — °) K1 Da4 G1 -नाशो (for -नाशे). Ds
[s]पि (for हि). — °) K1. 2 Bo D1 M1 उत्सहे; Da4
उत्सहेत् (for उत्सहेत्).

20 Before 20, Śi K1. 2. 4 T1 ins. भीष्मः. — °)
K1 Da4 [अ]न्यं (for [अ]न्यच्). K1 (by corr. as
in text) Bs Da4 Dn4 Ds3 Ds. 8. 9 (by corr. as in
text) G1 M1. 6 पुरुषं (for परुषं). — °) K1 परिभूयि
तं; Da4 "ब्रूयतां (for "भूय तम्). — °) Śi बद्धि.
Ks बलिर्वैरोचनं भवेत् (sic).

21 Before 21, Ks. 7 Bo. 6-9 Das. 44 Dn1. n4 Ds
Ds. 8. 5-8 T Gs. 6 ins. बलिः. — °) G1 अंशं (for
भृशं). — °) Śi Ka. 4 Bs. 9 Ds1 Ds M1. 7 कथितेन;
K1 कथ तेन (sic); Ds T Gs कथनेन; D1 G1. 8. 6
कथनेन (for कथितेन). D1 T1 Gs च (for ते).
— °) T1 Gs. 6 M1 स्वा (for स्वां).

22 °) Ds. 9 Ms शक्रतां; D1 G1-2. 6 शक्तितां (for

अशक्तः पूर्वमासीत्स्वं कथंचिच्छक्ततां गतः ।
कस्तदन्य इमा वाचः सुकूरा वक्तुमर्हति ॥ २२
यस्तु शत्रोर्विशस्यस्य शक्तोऽपि कुरुते दयाम् ।
हस्तप्राप्तस्य वीरस्य तं चैव पुरुषं विदुः ॥ २३
अनिश्चयो हि युद्धेषु द्वयोर्विवदमानयोः ।
एकः प्राप्नोति विजयमेकश्चैव पराभवम् ॥ २४
मा च ते भूत्स्वभावोऽयं मया दैवतपुंगव ।
ईश्वरः सर्वभूतानां विक्रमेण जितो बलात् ॥ २५
नैतदसत्कृतं शक्र नैतच्छक्र त्वया कृतम् ।
यच्चमेवंगतो वज्रिन्यद्वाप्येवंगता वयम् ॥ २६

शक्ततां). — °) Śi K1. 2. 4 स्वदन्या (for स्वदन्व). Ka. 6. 7
Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 7. 8
T1 G1-2. 6 M1. 5. 6 इमां वाचं (for इमा वाचः). — °)
Ka. 6. 7 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds Ds.
8. 5. 8 M1. 5. 6 सुकूरा; D1 T1 G1-2. 6 सुस्थिरो; T1
संकूरा (for सुं). Da4 Dn4 T2 अहंसि.

23 °) Śi K1. 2. 4 यस्य शत्रुर (K1 also 'क्र; Ka
'कु-) (for यस्तु शत्रोर्). K1 वधस्यस्य; Bs (marg.
as in text) वशस्तस्य; D1 T1 G1-2. 6 वधं कर्तुं (for
वशस्थस्य). — °) Ms विकुरुते (for सपि कुं). — °)
Ds हस्तं (for हस्तः). Ks Dn Ds -प्राप्तस्य (for
-प्राप्तस्य). Bs. 9 Das. 44 नीचस्य; Ms धीरस्य (for
वीरस्य). — °) Ds. 6. 7. 9 T G1-2. 6 M1. 5-7 समेव (for
तं चैव). Bs (marg. as in text). 9 Ds सुकरं; G1
परुषं (for पुरुषं).

24 °) Das. 44 अनिश्चये. M1 [s]पि (for हि).

25 °) Ks V1 Bs. 9 Das. 44 Dn1. n4 Ds. 8. 5. 2
हति; Bo अति- (for मया). Bom. ed. ते देव- (for
दैवत-). K1 Da. 9 मया दानवपुंगवः; D1 T G1-2. 6
M1. 5-7 मयि दानवपुंगवे (Gs 'वः). — °) D1 T
G1-2. 6 ईश्वरे. — °) D1 T1 G1. 2. 6 जिते बलात्;
T2 जितेच्छया (for जितो बलात्).

26 °) Ds न तद् (for नैतद्). Ds1 अयमकरं; M1
'रुक्तः (for 'रुक्तं). Ds Ms कर्म (for शक्र). — °)
D1 T1 G1-2. 6 कृच्छ्रं (for शक्र). Ks V1 Bo. 6-9 Das.
44 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 5. 8 कृतं स्वया (by transp.). — °)
Ks. 7 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4
Ds Ds. 6-9 T2 M1 यम् (for यत्). Da4 कृतो (for

अहमासं यथाद्य त्वं भविता त्वं यथा वयम् ।
मावमंस्था मया कर्म दुष्कृतं कृतमित्युत ॥ २७
सुखदुःखे हि पुरुषः पर्यायेणाधिगच्छति ।
पर्यायेणासि शकृत्वं प्राप्तः शक्र न कर्मणा ॥ २८
कालः काले नयति मां त्वां च कालो नयत्ययम् ।
तेनाहं त्वं यथा नाद्य त्वं चापि न यथा वयम् ॥ २९
न मातृपितृशुश्रूषा न च दैवतपूजनम् ।
नान्यो गुणसमाचारः पुरुषस्य सुखावहः ॥ ३०
न विद्या न तपो दानं न मित्राणि न बान्धवाः ।

-गतो). Da॑ बन्नी (for बन्नी). —^a) G॑ एव हता (for एवंगता).

27 ^b) Bo तथा (for यथा). Bg (marg. as in text) द्वाहं (for वयम्). Bg भविता एवं च नामव. —^c) Da om. from इथा मया up to पर्यायेणासि (in 28^a). Da G॑ यथा (for मया). G॑ मावमास्था यथाकर्म. —^d) Ks. 1 V॑ Bo. 2. 8 Da॑ Da. 2. 8 Ts (G॑. 1 M॑. 1-1 दुष्करं; B॑ damaged (for दुष्कृतं).

28 Da om. up to पर्यायेणासि (cf. v. l. 27). —^a) Ś॑ K॑. 2. 4 दुःखौ हि; T॑ दुःखेषु (for दुःखे हि). —^b) Ds Da. 2 T॑ G॑. 8 शक्रत्वं (for शक्रत्वं). — K॑ om. 28^a-29^a.

29 K॑ om. 29^a (cf. v. l. 28). —^a) M॑ कालान्; Ca काले (as in text: glossed as विनाश-काले). D॑ T G॑. 2. 8 M॑. 2. 1 कालो नयति मां त्वां (G॑ एवं च कालं. Ś॑ K॑ काले (for कालो). B॑ (marg. as in text) अपि; T॑ अपि; G॑ अमुं (for अवम्). —^b) Ds तेन हि (for तेनाहं). Bg (marg. as in text) तेनाद्य एवं यथा नाहं; D॑ T G॑. 2. 8 M॑. 1-1 तेनाहं च (M॑ न; M॑ एवं यथाद्य एवं. —^c) Ks एवं चापि न; K॑ भविता एवं; Da॑ एवं न चापि; D॑ T G॑. 2. 8 एवं च वीर; T॑ तत्त्वं चापि (for एवं चापि न). Ds तथा (for यथा).

30 ^a) Bg मान्यो (for नान्यो). M॑. 6 समाहारः (for चारः).

31 ^b) M॑. 2. 6 मित्राणि न च बांधवाः. —^c) B॑ शक्रनुवंते; Da॑ न शक्रनुवंति (for शक्रनु). — Gs reads 31^a-32^a twice. —^d) Ks Bo नरः; Ds नराः (for नरं). Bg (marg. as in text) काकप्रपीडितं; T॑ काकोपपी

शक्रुवन्ति परित्रातुं नरं कालेन पीडितम् ॥ ३१
नागामिनमनर्थं हि प्रतिघातशतैरपि ।
शक्रुवन्ति प्रतिव्योदुमृते बुद्धिबलाभराः ॥ ३२
पर्यायैर्हन्यमानानां परित्राता न विद्यते ।
इदं तु दुःखं यच्छक्र कर्ताहमिति मन्यते ॥ ३३
यदि कर्ता भवेत्कर्ता न क्रियेत कदाचन ।
यस्मात्तु क्रियते कर्ता तस्मात्कर्ताप्यनीश्वरः ॥ ३४
कालेन त्वाहमजयं कालेनाहं जितस्त्वया ।
गन्ता गतिमतां कालः कालः कलयति प्रजाः ॥ ३५

(for कालेन पी').

32 For the repetition in G॑, cf. v. l. 31. —^a) Ks Bo न गामिनम्; Da॑ (by corr. as in text) अगां; Ds न यामितम् (for नागामिनम्). —^b) B॑ शक्रनुवंते (for 'वन्ति). Ś॑ K॑. 2. 4 प्रतिव्युदम्; K॑ Da॑ प्रति-व्युदम्; Bg G॑. 2 परिव्युदम्; Bg (marg.) परिव्युदम्; B॑ परित्रातुम्, Bg (marg. as in text) परित्वतुम्; T॑ प्रतिच्छेत्तुम्; G॑ (both times) परित्रातुम् (for प्रति-व्युदम्). ☞ Ca: प्रतिव्योदुमिति व्योदुमिति वा छान्दसं प्रतिव्युदितमित्यर्थः। ☞ —^c) Ks बुद्धिवतां; K॑ V॑ Bo. 2. 8. 8 Da॑. 2. 8 Ds D॑. 2. 8 M॑ बलं (for 'बलान्'). K॑ Ds. 2. 8 नरं; T॑ M॑ नराः (for नराः). Ds नरं कालेन पीडितं (= 31^a).

33 ^a) K॑ V॑ Bg. 2. 8 (marg. as in text). 8 Da॑ Ds. 2. 8 M॑. 6 वयमानानां (for हन्य). —^b) Ś॑ K॑ (by corr. as in text) विद्यति. —^c) K॑ दुःखं तु (by transp.); D॑ T G॑. 2. 8 हि दुःखं. Ś॑ K॑. 2. 4 शक्रः (for शक्र). —^d) K॑ V॑ Bo. 2. 8 Da॑. 2. 8 Ds Ds D॑. 2. 8 M॑ मन्यसे.

34 ^a) K॑ Da. 2 न हि (for यदि). M॑ (inf. lin. as in text). 1 अतः (for the first कर्ता). D॑ T G॑. 2. 8 यदि स्यात्पुरुषः कर्ता. —^b) Da॑ क्रियते; Gs क्रियेत (as in text: gloss विक्रियेत). —^c) D॑ G॑. 2 तस्मात् (for कर्ता). ☞ Ca: क्रियते, ईश्वरेण कर्मणि प्रेष्यते। ☞ —^d) D॑ सर्वैः; G॑ चरः; Gs न च (for तस्मात्). Da॑. 2. 8 हानीश्वरः; Ds [अ]प्यनिश्वरः; D॑ T G॑. 2. 8 M॑. 1 न हीश्वरः (for [अ]प्यनी').

35 ^a) Bom. ed. [अ]हं त्वाम् (for त्वाहम्). —^b) Bg Ds Gs गतिमतां (for गति'). Bg (marg. as in text) निखं (for कालः). ☞ Ca. 7 गन्ता गमयिता। ☞

c 12. 8248
B. 12. 227. 36
K. 12. 224. 36

इन्द्र प्राकृतया बुद्ध्या प्रलपन्नावबुध्यसे ।
केचित्त्वां बहु मन्यन्ते श्रैष्ठ्यं प्राप्तं स्वकर्मणा ॥ ३६
कथमसद्विधो नाम जानल्लोकप्रवृत्तयः ।
कालेनाभ्याहतः शोचेन्मुहेद्वाप्यर्थसंभ्रमे ॥ ३७
नित्यं कालपरीतस्य मम वा मद्विधस्य वा ।
बुद्धिर्व्यसनमासाद्य भिन्ना नौरिव सीदति ॥ ३८
अहं च त्वं च ये चान्ये भविष्यन्ति सुराधिपाः ।
ते सर्वे शक्र यास्यन्ति मार्गमिन्द्रशतैर्गतम् ॥ ३९
त्वामप्येवं सुदुर्धर्षं ज्वलन्तं परया श्रिया ।

—^d) Das. a4 D7 T G1. 3. 6 M1. 5-7 कालयति (for कल').

36 Das om. 36. —^b) K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^a Das. a4 Dn1 Ds2 D2. 2. 5. 6. 8 M1. 6 प्रलप्यं; Dn1 प्रलापं; G1 प्रलापन् (for प्रल'). S1 K1. 2. 4 न च; K7 D4. 6. 9 नावु- (for नाव-). —^c) S1 K1. 2. 4 यदि; Ds कश्चित् (for केचित्). S1 K1. 2 M1 स्वा (for स्वां). —^d) K7 V1 Bo. 7. 8 (marg. as in text).^a D4-6. 9 यदृच्छया (for स्वकर्मणा).

37 ^a) D7 T1 G1-3. 6 स्वसद्विधो (for अस'). B6 लोको (for नाम). —^b) K1 जाने (for जानल्ल). Ds -प्रवर्तनं; D7 T1 G1-3. 6 -प्रवृत्तिजान् (for 'त्तयः'). Daa जानंतोमकवृत्तयः (sic). ☞ Ca: लोकप्रवृत्तय इति विम-
क्तिर्यययइछान्दसः । ☞ —^c) B6 (marg. as in text) [अ]भ्यागतः (for 'हतः'). K1. 7 शोचे; Ds1 Dn4 शोचन्; Ds शौचेन् (for शोचेन्). —^d) S1 K2. 4 -विभ्रमे (for -संभ्रमे). K6 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg. as in text).^a Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 सुखेद्वाप्यय विभ्रमेत्.

38 ^a) K7 कले; D7. 9 T G1-3. 6 M5. 7 कथं (for नित्यं). Ds1 D2. 8 -परीतस्य (for -परी'). —^b) Gs त्वद्विधस्य (for मद्वि') Das च (for वा). —^c) S1 (sup. ins. as in text) K2 विस्मयम् (for व्यसनम्). —^d) K7 मिरया; M1 छिन्ना (for मिन्ना). Ds अव- (for इव).

39 ^b) B6 (marg. as in text) करिष्यति (for भवि'). K7 D4. 9 सुराधिप (for 'धिपा:'). —^c) M5 सर्वे ते (by transp.). M1. 6. 7 शक्र सर्वे (by transp.). B6 (marg. as in text) संयाति (for यास्यन्ति). —^d) K4 गतिं; M1. 6 वृत्तं (for गतम्).

काले परिणते कालः कालयिष्यति मामिव ॥ ४०
बहूरीन्द्रसहस्राणि दैतेयानां युगे युगे ।
अभ्यतीतानि कालेन कालो हि दुरतिक्रमः ॥ ४१
इदं तु लब्ध्वा त्वं स्थानमात्मानं बहु मन्यसे ।
सर्वभूतभवं देवं ब्रह्माणमिव शाश्वतम् ॥ ४२
न चेदमचलं स्थानमनन्तं वापि कस्यचित् ।
त्वं तु बालिशया बुद्ध्या ममेदमिति मन्यसे ॥ ४३
अविश्वास्ये विश्वसिपि मन्यसे चाधुवं ध्रुवम् ।
ममेयमिति मोहाच्चं राजश्रियमभीप्ससि ॥ ४४

40 ^a) S1 K2 सुदुर्धर्षं (for 'धर्षं'). —^c) Ds. 6 कालः (for काले). B6 परिणतः. Ds. 6 (by corr. as in text) काले (for कालः). —^d) B7. 9 Ds1 Ds2 (before corr. as in text) Ds. 7 Gs. 6 कलयिष्यति.

41 ^a) Ds1 Ds बहूनिद्रः (for 'नीन्द्र-'). —^b) K4 B6 (marg.) Ds दैतेयानां; K6 Bo. 8 Dn1 n4 Ds D2. 2. 8 दैवतानां (for दैतेयानां). —^c) B6 (marg.) Das अत्यतीतानि; Ds1 D4 अन्य; D7 अभ्यतीता हि (for 'तीतानि').

42 ^a) T2 इमं (for इदं). S1 K1. 2. 4 स्थानं त्वम् (by transp.); K6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 संस्थानम्; M1. 6 त्वत्स्थानम्. —^b) Ds1 मन्यते. —^c) K2 देवं (for देवं). —^d) K6 ब्रह्माणम-
मितौजसं.

43 ^a) K7 Gs. 6 वेदम् (for जेदम्). K1 Ds1 Gs. 6 अचल- (for अचलं). —^b) S1 K1. 3 अपि; V1 चापि (for वापि).

44 ^a) S1 K1. 2 G1 अविश्वासे; K1 'द्वासे; K6 V1 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 'शस्ते; Das अनिश्चसे (sic); D7 अविश्वासे (for 'शास्ते). B6 विश्व-
सिति; M1. 6. 6 'समि (for 'सिपि). —^b) Ks V1 Bo. 6. 8. 9 D2-3. 6. 7 T G1. 3. 6 बाधुवे; K6 बाधुवं; K7 B7 Ds1. a4 Dn1. n4 Ds Ds. 8 बाधुवे (for बाधुवं). — After 44^a, S1 K1. 2. 4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 M5 Kumbh. ed. ins.:

653* नित्यं कालपरीतानां भवत्येवं सुरेश्वर ।

[B7 Ds1 -परिताप्ता (for -परी'). M5 भवत्येव (for 'त्वं').]

—^c) B7 (marg. as in text) ममेदम् (for 'वम्').

नेयं तव न चास्माकं न चान्येषां स्थिरा मता ।
अतिक्रम्य बहूनन्यांगत्वयि तावदियं स्थिता ॥ ४५
कंचित्कालमियं स्थित्वा त्वयि वासव चञ्चला ।
गौर्निपानमिवोन्मृज्य पुनरन्यं गमिष्यति ॥ ४६
राजलोका ह्यतिक्रान्ता यात्र संन्यातुमुत्तमे ।
त्वत्तो बहुतराश्वान्ये भविष्यन्ति पुरंदर ॥ ४७
सवृक्षौषधिरन्येयं समस्तिर्वताकरा ।

तानिदानीं न पश्यामि यैर्भुक्तेयं पुरा मही ॥ ४८
पृथुरैलो मयो भौमो नरकः शम्बरस्तथा ।
अश्वग्रीवः पुलोमा च स्वर्भानुरमितध्वजः ॥ ४९
प्रहादो नमुचिर्दक्षो विप्रचित्तिर्विरोचनः ।
हीनिपेधः सुहोत्रश्च भूरिहा पुष्पवान्वपः ॥ ५०
सत्येपुर्कपमो राहुः कपिलाश्वो विरूपकः ।
बाणः कार्तिसरो वह्निर्विश्वदंष्ट्रोऽय नैर्ऋतः ॥ ५१

C 12. 22 4
B. 12. 227. 52
K. 12. 224. 52

Das ममेयमितिहासम्बं (sic). --^a) Ks Vi Bs (marg. as in text) Dr T Gs 2.8 Ms. 1.1 राज्य (for राज-). Dr अवप्यसि (for अनीपसि).

45^a) Ms च नास्माकं (for न चा). Bs (marg. as in text) सा नेयं तव नास्माकं. --^b) Bs 1 (marg. as in text) Ms स्थिता (for स्थिरा). Ks Bo. 8 Dni. 11 Ds Ds. 8.8 सदा (for मता). --^c) Das (hapl.) om. 45^d. --^d) Dr T Gs. 8.8 हह (for हयं). Ks Bo. 1 (marg.) Dni. 11 Ds Ds. 8.8 सता (for स्थिता).

46^a) Ks Vi Das Dni Ds किंचित् (for कंचित्) Ks Ds जयं (for हयं). --^b) Ks Bo. 8.1.8 (marg.) Dni. 11 Ds Ds. 8.8.8 Ts Ms. 1-1 गौर्निपानम्, Dr T Gs. 8.8 जी (G) की जी वासम् (for गौर्निपानम्). --^c) Da. 1 (by corr. as in text) गमिष्यति.

47 Ks Di. 8 om. 47. --^a) Ds. 1 राजानो वे (for राजलोका). Dr T Gs 2.8 Ms. 1 सुरेशा वे स्वति (Ts ह्यति; Ms ह्यप)क्रान्ता; Ms. 8 राजानो ह्यत्यति. --^b) Gs repeats 47^a-51^d, followed by the repetition of 12. 221. 63^a-71^a, after 12. 222. 18. --^c) Ks यन्; Ds. 1 T Gs (first time). 2.8 Ms. 1 तान्; Ms तन् (for यान्). --^d) Gs (second time) तं त्वत्तो बहुतराश्वान्ये (sic). --^e) Ss Ks. 8 पुरंदरा; Bs Ms सुरेशराः (for पुरंदर).

48 For the repetition in Gs, cf. v. l. 47. --^a) Bs सु. (for स). Ks Di. 8.8 रत्नौषा; Dr T Gs. 2 (both times). 2.8 Ms. 1 रत्नमेवं (for रत्नैवं). --^b) Ds. 8 (before corr. as in text) पर्वततरा; Ds ताभरा (for ताकरा). Dni. 11 सहयश्व (Dni. 11 त्व)वताकरा; Dr T Gs. 2 (first time). 2.8 समस्तिर्विताकरा --^c) Ks Ts Ms. 1-1 तानिदानीं; Dr T Gs. 2 (first time). 2.8 नेदानीं तां; Gs (second time) तानि तानि (for तानिदानीं). --^d) Ss Ks Ts (also as in text) वसुंधरा; Ss (sup. lin.) Ks Gs (second time) मही पुरा (by transp.).

49 For the repetition in Gs, cf. v. l. 47. --^a) Ss Ks पृथुरिलो; Ks रिलो; Ks Di. 8 पुरेल्वलो; Vi पृथुरिल्वो; Ds वैण्यो; Ds रिल्वो; Dr T Gs. 2.8 'यलो; Ts Gs (first time) Ms. 1 रिल्वलो (hyper-metric); Ms. 8 'दरलो (for 'रैलो). Dr. 8 Dni रायो (for मयो). Ks Bo. 8 (marg. as in text) Das. 11 Dni. 11 Ds Ds. 8.8 भीमो; Ms भौमो (for भौमो). Gs (second time) पृथुलिन्वरो लोमयोता (sic). Ks Cs: पृथुनाम कश्चिदसुरो, न वैन्यः 1 Ks --^b) Vi Bo. 1 शम्बरस्त. --^c) Ds om. 49^a-50^b. --^d) Gs (second time) प्रलोमा; Ms सुलोमा (for पु). --^e) Dr T Gs. 2 (first time). 2.8 Ms. 1 प्रमः (for ध्वजः).

50 For the repetition in Gs, cf. v. l. 47. Ds om. 50^a (cf. v. l. 49). --^a) Some MSS. प्रहादो. Ss Ks. 1 वृत्रो (for दक्षो). --^b) Ks हीनिपेधः; Vi Bo. 8 (marg. as in text). 1-8 Das. 11 Dni. 11 Ds. 8.8.8 Ms Cap 'देवः; Gs (second time) श्रीनिपेधः (for ही). Ks Di. 8.1.8 T Gs. 2 (both times). 2.8 Ms. 1-1 च होत्रश्च; Bs च हेतिश्च; Das सहोत्रश्च (for सुहो). --^d) Dr 1 भूरिहा; Ts Gs. 8 'पा; Gs. 2 'पाः (for 'हा). Ds. 1 पुष्पवान्; Ms वृषावान् (for पुष्प). Bs (marg. as in text) नृपः; Ts नृपु; Gs. 2 (second time) ऋषिः (for नृपः).

51 For the repetition in Gs, cf. v. l. 47. --^a) Ks. 8 Das Dr T Gs. 2.8 सत्येपुः; Ms शमेपुः (for सत्ये). Ss Ks. 1 Ds T Gs. 2 (first time) वृषभो (for ऋषभो). Ks. 8 Vi Bo. 8-8 Das. 11 Dni. 11 Ds. 8.8 बाहुः (for राहुः). --^b) Ds. 1 कपिलाश्वो; Ts Gs. 2 (first time). 2.8 Mr 'लोश्वो; Gs (second time) कपलाको (for कपिलाश्वो). Gs (second time) om. विरूपकः. --^c) Ks कार्तिसरो; Ts Gs (first time) का (Ts क)तां (for कार्त). Ks Di. 8 वह्निर् (for वह्निः). --^d) Ks. 2.8 नै (Ks नो) नृपः; Ks Vi Bo. 8.8.8 Das. 11 Dni. 11 Ds Ds. 8.8 नैर्ऋतः;

C. 12. 8264
B. 12 227. 52
K. 12 234. 52

रित्थाहुत्यौ वीरताम्रौ वराहाक्षौ रुचिः प्रभुः ।

विश्वजित्प्रतिशौरिश्च वृषाण्डो विष्करो मधुः ॥ ५२

हिरण्यकशिपुश्चैव कैटभश्चैव दानवः ।

दैत्याश्च कालखड्गाश्च सर्वे ते नैऋतैः सह ॥ ५३

एते चान्ये च बहवः पूर्वे पूर्वतराश्च ये ।

दैत्येन्द्रा दानवेन्द्राश्च यांश्चान्याननुशुश्रुम ॥ ५४

बहवः पूर्वदैत्येन्द्राः संत्यज्य पृथिवीं गताः ।

कालेनाभ्याहताः सर्वे कालो हि बलवत्तरः ॥ ५५

Br damaged; T₂ नैऋत; G₂ (first time) नैऋतः;
G₂ (second time) नेत्रतः (for नैऋतः).

52 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. —^a) K₂ रित्थाहुत्यौ वीरताम्रौ; K₅ B₂. 9 Das. a₁ Dn₁. n₁ D₅ D₂. s. 8 संकोचोय व(K₅ प)रीताक्षो (B₅ 'रुयो'); K₇ हत्याहुत्यो परीताम्रा; V₁ विद्योस्वीतो वीरताम्रौ; B₅ ऋक्थेयांशौ (sic) वीरताम्रौ; B₅ कृत्याहुत्यो परीताक्षौ (marg. 'क्षो'); Br ***** रीताक्षो; B₅ (marg.) ऋच्छोद्गाथौ वीरताम्रौ; D₄. 9 हत्याहुत्यो परीताम्रा; D₅ ऋक्षहुत्यो वीरताम्रौ; D₅ हुत्याहुत्यो वीरताम्रौ; D₇ T₁ G₁. 2 (first time). s. 8 भृत्योद्भुतो हरीवाहो (T₁ G₂. 8 'भावो'); T₂ हृद्योद्भुतो हरिद्राभो; G₂ (second time) भृत्याभुरथौ परीताम्रौ; M₁. 5 हृताहुको (M₅ 'हृतौ') हरीताहो; M₅ हुत्याहुत्यौ परीताम्रौ; M₇ भृत्याहुको हरीताम्रौ. —^b) K₄ वराहाक्षो; K₇ D₄. 9 T₂ M₁. 6. 1 वराहोश्च; V₁ B₅. 6 (marg.) 7. 9 Das. a₁ Dn₁ D₅. 8 व(Das. वा)राहोश्च; D₇ T₁ G₁. 2 (first time). s. 8 वराहोश्च; M₅ मारवाक्षो (for वराहाक्षो). Ś₁ K₁. 2. 4 रुचिस्तथा; K₅ B₅ Dn₁. n₁ D₅ D₂. 8 'प्रभः'; Br D₂ D₅ रुचिः प्रभः; Das. a₁ रुचिः शुचिः; D₅ M₅ रुचिप्रभुः (for रुचिः प्रभुः). G₂ (second time) वराहो यारुचः प्रभुः. —^c) B₅ अश्वजित् (for विश्व). Ś₁ K₁. 2. 4 प्रतिशौरिश्च; K₅ V₁ B₅. 8 Dn₁. n₁ D₅ D₂. 8 M₁. 5 'रूपश्च'; K₇ D₄. 9 'सारश्च'; D₅ 'सौरश्च' (for 'शौरिश्च'). —^d) K₂. 4 वृषाण्डो; K₇ D₄. 5. 9 विमांडो; B₅. 7. 9 (orig.) T₂ विषाण्डो; Das. a₁ विपाण्डो; D₅ वृषाण्डो; D₇ T₁ G₁. 2 (first time). s. 8 वृषाण्डो; G₂ (second time) M₁. 5-1 पाण्डो (for वृषाण्डो). Ś₁ K₁ वृक्षरो; K₂. 4 वृक्षवो; K₅ B₅. 9 (both marg.) Dn₁ D₂ विष्करो; K₇ B₅ (orig.). 8 (marg. as in text). 9 (orig.) Das. a₁ D₄-5. 9 G₂ (second time) M₁. 5-1 विक्षरो; Dn₁ विक्षरो; D₇ T₁ G₂. 8 वृष्करो; G₁. 2 (first time) पुष्करो (for विष्करो). K₄ मधुः (for मधुः).

सर्वैः क्रतुशतैरिष्टं न त्वमेकः शतक्रतुः ।

सर्वे धर्मपराश्चासन्सर्वे सततसत्रिणः ॥ ५६

अन्तरिक्षचराः सर्वे सर्वेऽभिमुखयोधिनः ।

सर्वे संहननोपेताः सर्वे परिषवाहवः ॥ ५७

सर्वे मायाशतधराः सर्वे ते कामचारिणः ।

सर्वे समरमासाद्य न श्रूयन्ते पराजिताः ॥ ५८

सर्वे सत्यव्रतपराः सर्वे कामविहारिणः ।

सर्वे वेदव्रतपराः सर्वे चासन्बहुश्रुताः ॥ ५९

53 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. —^b) Ś₁ K₁. 2 टटिभश्च; K₄ lacuna (for कैट'); K₄ lacuna; K₇ D₅ चापि; D₅ नाम (for चैव). G₂ (second time) कैट***** —^c) Ś₁ K₁ काल-खंजश्च; V₁ B₅-9 Das. a₁ 'कंजाश्च'; D₄ 'पंजाश्च'; D₇ T₁ G₁. 2 (both times). s. 8 M₁. 5-1 'केया हि (T₂ G₂ [second time] M₁. 5-1 'याश्च' (for 'खजाश्च'). K₅. 1 B₅. 2 (marg.) Dn₁. n₁ D₅ D₂. s. 8 दैतेया (B₅ 'त्याश्च') दानवाश्चैव.

54 For the repetition in G₂, cf. v. l. 47. —^a) T₂ ये ते (for एते). —^b) Das. a₁ पूर्वः (for पूर्वे). K₇ D₄. 9 पूर्वतरे (for पूर्वतराश्च). —^d) B₅ (marg. as in text) प्रति; Das. a₁ नानु (for अनु). K₇ D₅ D₄. 6. 7. 9 T₁ G₁. 2 (both times). s. 8 M₁. 5-1 'शुश्रुमः' (for 'शुश्रुम').

55 ^a) M₅ 7 दैत्येन्द्राः (for दैत्येन्द्राः). B₅. 9 Das. a₁ बहवो दैत्यपूर्वेन्द्राः; G₂ ऐश्वर्यं बहवः पूर्व. —^d) B₅ कालोति (marg. कालो हि) दुरतिक्रमः.

56 ^b) K₇ D₄ D₄. 9 तत्त्वम् (for न त्वम्). (G₁ एवं; G₂ एव (for एकः). D₇ T₁ G₁. 2. 8 शतक्रतो. —^c) G₁ धर्मचराश्च (for 'पराश्च'). —^d) M₁. 5. 8 संतत- (for सतत).

57 ^a) K₇ V₁ B₅. 6-9 D₅ अन्तरिक्ष- (for 'रिक्ष-'). —^b) Ś₁ (by corr. as in text) K₂. 4 [3] भिमलः; D₇ T₁ G₁. 2. 8 सतत (for अभिमुख-). — Das. om. (hapl.) 57^d-58^a.

58 Das. om. 58^a (cf. v. l. 57). —^b) Ś₁ K₁. 2. 4 वै (for ते). K₅. 1 B₅. 8-9 Das. a₁ Dn₁. n₁ D₅ D₂-8. 8. 9 M₁. 5-1 'रूपिणः'; V₁ 'योधिनः' (for 'चारिणः').

59 ^a) B₅ (marg. as in text). 1. 9 Das. G₁ M₁. 5-1 'व्रतधराः'; T₁ G₂. 8 'धराः'; G₂ 'व्रताधराः' (for 'व्रत-

सर्वे संहतमैश्वर्यमीश्वराः प्रतिपेदिरे ।
 न चैश्वर्यमदस्तेषां भूतपूर्वो महात्मनाम् ॥ ६०
 सर्वे यथार्थदातारः सर्वे विगतमन्मराः ।
 सर्वे सर्वेषु भूतेषु यथावत्प्रतिपेदिरे ॥ ६१
 सर्वे दाक्षायणीपुत्राः प्राजापत्या महाबलाः ।
 ज्वलन्तः प्रतपन्तश्च कालेन प्रतिसंहताः ॥ ६२
 त्वं चैवेमां यदा भुक्त्वा पृथिवीं त्यक्ष्यसे पुनः ।
 न शक्यसि तदा शकं नियन्तुं शोकमात्मनः ॥ ६३
 मुञ्चेच्छां कामभोगेषु मुञ्चेमं श्रीमवं मदम् ।
 एवं स्वराज्यनाशे त्वं शोकं संप्रमद्विष्यसि ॥ ६४

शोककाले शुचो मा त्वं हर्षकाले च मा हृषः ।
 अतीतानागते हित्वा प्रत्युत्पन्नेन वर्तय ॥ ६५
 मां चेदभ्यागतः कालः सदायुक्तमतन्द्रितम् ।
 क्षमस्व नचिरादिन्द्र त्वामप्युपगमिष्यति ॥ ६६
 त्रासयन्निव देवेन्द्र वाग्भिस्तक्षसि मामिह ।
 संयते मयि नूनं त्वमात्मानं बहु मन्यसे ॥ ६७
 कालः प्रथममायान्मां पश्चाच्चापमुधावति ।
 तेभ्य गर्जसि देवेन्द्र पूर्वं कालहते मयि ॥ ६८
 को हि स्यात्तुमलं लोके क्रुद्धस्य मम संयुगे ।
 कालस्तु बलवान्प्राप्तस्तेन तिष्ठसि वासव ॥ ६९

C 12. 220.
 B 12. 227. 70
 N 12. 234. 69

पराः). Ds. 7 अंतरिक्ष-पराः सर्वे (= 57^a). — ^a) Ds. 9 परायणाः (for विहारिणः). Ia (marg. as in text) सर्वे चापन्यः शुभा (= 59^a). — ^a) Ga देवः (for वेदः). Bs भुतपराः; Bs Das Ts भुतपराः; Gs भुतः सर्वे; Ms s-1 भुतपराः (for पराः). — ^a) Ks Bo Das. 11 Ds Ds s. 8 चैव (for चापन्यः). Bs सर्वे च जनसंमताः; Bs सर्वे शिष्टानुगतिनः.

60 Ds om. (hapl.) 60. — ^a) Ks संगतम्; Kt V1 Bo. s-9 Das. as Dn1. na Ds Ds s. 1. 1. 1 संगतः; Gs संगतम्; M1 संगतम् (for संगतः). — ^a) Ds Ts (Gs om.) ईश्वराः (for ईश्वराः). V1 Bt. s (marg. as in text). 9 Das. as संप्रेषिरे (for प्रति). — Ds Ts (Gs om.) (hapl.) 60^a-61^a. — ^a) M1 s न चैश्वर्यमदस्तेषां. — ^a) M1 s. 8 भूतपूर्व (for पूर्वो).

61 Ds Ts (Gs om.) 61 (cf. v. l. 60). — ^a) Ks V1 Bo. s-9 Das. as Dn1. na Ds Ds s. 1. 1. 1 Ts (Gs om.) M1 s-1 यथाहं (for यथाहं).

62 ^a) Bs (marg.) च तर्पयन्; Ds प्रतर्पयन् (for पतयन्). — ^a) Das संस्कृताः (for हताः).

63 ^a) Bs दाक्षः; Bs (marg. also as in text) वै च (for वैच). Das Ds s Ts Gs s. 8 यदा (for यदा). Gs s मुक्त्वा; Ms. 1 दाक्षः (for भुवरा). — ^a) Ks Das पृथिवी त्यक्ष्यसे पुनः. — ^a) V1 दाक्ष्यते (for दाक्ष्यसि). — ^a) Ks Ds कोकम् (for कोकम्).

64 ^a) Ks. 1 Bs मुञ्चेमां (for मुञ्चेच्छां). — ^a) Ds सुमुष्य (for मुञ्चेमं). M1 मुञ्चेदं श्रीमवं भवं. — ^a) Bs. s (both marg. as in text) स्वराज्यः; Ds स्वराज्य (for स्व). — ^a) Bo संप्रदायिष्यति; Das हविष्यति;

Gs भविष्यति (for सहिष्यति).

65 ^a) Kt Ds. 9 हृष (for हृषः). — ^a) Ks Bo. s. 1 9 Das. as Dn1. na Ds Ds s. 8 अतीतानागतं; Ds अतीतानागते (for अती). — ^a) Gs reads from वर्तय up to बहु (in 67^a) twice. S1 K1 वर्तये; Ks. 1 वर्तये; Das वृत्तयः; Ds वर्तया; Ds वर्तयन् (for वर्तय).

66 Gs reads 66 twice (cf. v. l. 65). — ^a) Ts मां चेदभ्यागतं काले. — ^a) Das. as सदायुक्तम्; Dn1 मुक्तम् (for युक्तम्). Ks. 1 Bo Dn1 Ds Ds s. 8 अतन्द्रितः. — ^a) Das यमस्व (for क्षमस्व). — ^a) M1 अपगमिष्यति; Ms अव (for उप).

67 Gs reads up to बहु twice (cf. v. l. 65). — ^a) Ds Ts Gs. 8 त्रासयन्तीव; Ms यन्निह (for यन्निह). Das देवेन्द्रो. — Gs om. (hapl.) 67^a-68^a. — ^a) Das वाग्भिस् (for वाग्भिस्). M1 s तक्षसि. Ds Ts Gs. 8 वाक्संतक्ष्य (Ds तर्षः; Gs [both times] तक्षः; Gs. 8 तक्ष)ति मामिह. — ^a) Kt Ds. 9 संगते (Kt तं) (for संयते).

68 Gs om. 68^a (cf. v. l. 67). — ^a) Kt Ms. 1 जायान्मा; Ts जायानं (for जायान्मां). — ^a) M1 गर्जति (for गर्जति). Ds देवेन्द्र. — ^a) K1 (before corr. as in text). 1 Dn1 पूर्व (for पूर्व).

69 ^a) Ks. 1 V1 Bo. s-9 Das. as Dn1. na Ds Ds s. 8 मम क्रुद्धस्य संयुगे. — ^a) Kt च (for तु). Das तेन (for प्राप्तय). — ^a) M1 s तिष्ठति. Das तिष्ठ तिष्ठति वा पुनः.

70 ^a) Ks Dn1 सहजति (for सजति). — ^a) V1 Bs. 8 Ds Ds s. 8 तूर्ण (for पूर्ण). Das Ds. 9 अहंसि.

G . 12. 8282
8 . 12. 227 70
K . 12. 224, 73

यत्तद्वर्षसहस्रान्तं पूर्णं भवितुमर्हति ।
यथा मे सर्वगात्राणि नस्वस्थानि हतौजसः ॥ ७०
अहमैन्द्राच्युतः स्थानाच्चमिन्द्रः प्रकृतो दिवि ।
सुचित्रे जीवलोकेश्चिन्नुपास्यः कालपर्ययात् ॥ ७१
किं हि कृत्वा त्वमिन्द्रोऽद्य किं हि कृत्वा च्युता वयम् ।
कालः कर्ता विकर्ता च सर्वमन्यदकारणम् ॥ ७२
नाशं विनाशमैश्वर्यं सुखदुःखे भवामवौ ।
विद्वान्प्राप्यैवमत्यर्थं न प्रहृष्येन्न च व्यथेत् ॥ ७३
त्वमेव हीन्द्र वेत्यास्मान्वेदाहं त्वां च वासव ।
विकृत्यसे मां किं बद्धं कालेन निरपत्रप ॥ ७४

—^a) D_{as} -गात्राणि (for -गात्राणि). —^d) V₁ B_o D_{n1}.n₄ D_{s1} D₂.s.s -सुस्थानि (for -स्वस्थानि). K₈ V₁ B_o.s (marg).1-2 D_{as}.s₁ D_{n1}.n₄ D₂.s.s महौजसः (for हतौ^a).

71 71^{ab} is damaged in Br. —^b) Ś₁ K₁.s D_{s1} T₁ इंद्र (for इन्द्र). K₂ B_o.s.s D_{as}.s₁ D₂.s प्राकृतो; K₄ प्रार्थितो; D₇ G₁-s.s प्रकृतौ (for प्रकृतो). — After 71^{ab}, K₇ reads for the first time 72^{cd}, repeating it in its proper place. —^c) K₈ सुचित्रे; B_o सुचिते; D₇ T G₂.s.s सुचित्रो; M₇ विचित्रे (for सुचित्रे). B₈ G₁ देव- (for जीव-). —^d) Ś₁ K₁.s.s अपायः; V₁ B_o s (marg. as in text).s D_s उपायः (for उपास्यः). K₇ B₈-2 D_{as} s₁ D₁-7.s T G₁-s.s M₁.s-7 पर्ययः (D_{as} 'याः') (for पर्ययात्).

72 ^a) K₇ D₄.9 नु (for हि). B₈ T₂ इंद्र. —^b) K₈.7 V₁ B_o.s-s D_{as}.s₁ D_{n1}.n₄ D_s D₂-2 T₁ G₂.s किं वा; T₂ G₁ M₁.s.7 किं च; G₁ किंचित् (for किं हि). K₈.7 V₁ B_o.s-s D_{as} s₁ D_{n1}.n₄ D_s D₂-2 T G₁-s.s M₁.s-7 वयं च्युताः (by transp.). — K₇ reads 72^{cd} for the first time after 71^{ab}.

73 ^a) ☞ C_{as}: नाशमदर्शनम्, विनाशं निघनम् (C₈: अत्यन्तोच्छेदो विनाशः)। ☞ —^b) K₈ B_o.7.s D_{n1}.n₄ D_s D₂.s.s.s G₁.s सुखं दुःखं (for सुखदुःखे). —^c) Ś₁ K₁.s M₇ प्राप्यैव; D_s प्राप्येह; M₁.s प्राप्नोति (for प्राप्यैवम्). Ś₁ K₁.s D_s M₁.s.7 मर्यत्वं; B₇ damaged; D₄.s अन्यत्वं; D₇ T G₁-s.s M₈ अत्यंतं. —^d) D₇ T G₁-s.s न च हृष्येत् (for न प्रहृ^a). D_{as} s₁ न प्रहृष्येत न व्यथेत्.

74 ^a) Ś₁ K₁.s त्वमेवेन्द्रेह; K₈ D_{s1} G₁ त्वमेव इंद्र

त्वमेव हि पुरा वेत्थ यत्तदा पौरुषं मम ।
समरेषु च विक्रान्तं पर्याप्तं तच्चिदर्शनम् ॥ ७५
आदित्याश्चैव रुद्राश्च साध्याश्च वसुभिः सह ।
मया विनिर्जिताः सर्वे मरुतश्च शचीपते ॥ ७६
त्वमेव शक्र जानासि देवासुरसमागमे ।
समेता विबुधा भग्रास्तरसा समरे मया ॥ ७७
पर्वताश्चासकृत्क्षिप्ताः सवनाः सवनौकसः ।
सटङ्कशिखरा घोराः समरे मूर्ध्नि ते मया ॥ ७८
किं नु शक्यं मया कर्तुं यत्कालो दुरतिक्रमः ।
न हि त्वां नोत्सहे हन्तुं सवत्रमपि मुष्टिना ॥ ७९

(G₂ 'ह इंद्र') (for 'व हीन्द्र'). D₇ T G₁-s.s M₈.7 (also as in text) मां वेत्थ (for वेत्यास्मान्). —^b) Ś₁ K₁ (by corr. as in text).s त्वं (for त्वां). Ś₁ K₁ s.s वासवं; B₇ भारत; D_{as} वासवः (for वासव). —^c) K₈ V₁ B_o.7 D_{n1}.n₄ D_s D₂.s.s किं कथ्यसे (for विक^a). K₈ V₁ B_o.s.s D_{n1}.n₄ D_s D₂-s.s मां किं च त्वं; G₁ मां किं बंधं; M₇ किमाबद्धः (for मां किं बद्धं).) D_{as} T G₂.s.s निरपत्रपः.

75 ^a) G₁ एवं च (for एवं हि). Ś₁ K₁.s तदा; G₁.s यथा; M₇ परं (for पुरा). —^b) G₁ तथा; G₂ तावत् (for तदा). —^c) G₂.s निष्क्रान्तं (for विक्रान्तं). —^d) G₁ पर्यंतं (for पर्याप्तं).

76 ^a) Ś₁ K₁.s वसुभिः (for वसुभिः). D_s वसुभिः सह गुहाकाः. —^c) G₂ [अ]पि (for बि^a). K₇ B_o.s D_{n1}.n₄ D₂-2 T G₁-s.s M₁.s-7 पूर्व (for सर्वे). —^d) D_{as} सयुतस्य (for मरुतश्च). V₁ विमर्श पते (for शचीपते).

77 ^a) D_s जानामि. —^d) D_s वरस्तास् (for भग्रास्). D₇ T G₁-s.s समेता हींद्र विबुधा भग्रास्ते हि स्मे मया.

78 K₇ om. (hapl.) 78. —^a) D_{as} G₁ सङ्कृतं (for [अ]लङ्कृतं). —^c) Ś₁ K₂ सपद्मः; K₁ सपद्मः; D_{as} कंटकः; D_{n1} सकटः; D₇ T G₁.s.s सङ्कृतः; G₂ सटीकः (for सटङ्क^a). K₈ B_o.s D_{n1}.n₄ D_s D₂.s.s भग्राः (for घोराः). ☞ C_{as}: सटङ्कशिखरा टङ्कशिखरादभ्यन्तः शिखरवन्तः । ☞

79 ^a) K₁.s V₁ B_o.s-s D_{as}.s₁ D_{n1}.n₄ D_s D₂.

न तु विक्रमकालोऽयं क्षमाकालोऽयमागतः ।
तेन त्वा मर्षये शक्र दुर्मर्षणतरन्वया ॥ ८०
त्वं मा परिणते काले परीतं कालवद्दिना ।
नियतं कालपाशेन बद्धं शक्र विकृत्यसे ॥ ८१
अयं स पुरुषः श्यामो लोकस्य दुरतिक्रमः ।
बद्धा तिष्ठति मां रौद्रः पशुं रश्मनया यथा ॥ ८२
लाभालाभौ सुखं दुःखं कामक्रोधौ भवाभवौ ।
वधो बन्धः प्रमोक्षश्च सर्वं कालेन लभ्यते ॥ ८३
नाहं कर्ता न कर्ता त्वं कर्ता यस्तु सदा प्रभुः ।
सोऽयं पचति कालो मां बृक्षे फलमिवागतम् ॥ ८४

८० कालो हि (for याकालो). -^a) Ks Da. १ Ts Mi.
८१ रत्ना (for रत्ना). -^a)

80 ^a) Dns क्षमाकालोऽयमागतः. -^a) Ks १ V1
Bo. ६-१ Das. as Dns. as Da. १-१ रत्ना; Gs ते (for
रत्ना). Das श्यामे (for मर्षये). -^a) Śi K1 १ दुर्मर्षणः;
Ts सुदुर्मर्षः (for दुर्मर्षण). Ds Ti G1. १-१ सुदुर्मर्षतरो
मया.

81 ^a) Ks Bo Dns. as Das Da. १-१ तं मां; Ks
Dns तन्मां; Ks Da १ Ts Gs Mi १-१ तं मां; V1
Bo. ६-१ Das. as Ds रत्नं मां; Ds १ मां; Ds Ti G1. १-१
पशुं (for रत्नं मां). Da. १ परिणते; Ds 'कृते (for
'णते). -^a) Das G1 परितः; Ms चरितं (for परीतं).
Ds. १ चरिता (for 'वद्दिना). -^a) Ds बद्धः; Ts
बंधं (for बद्धं).

82 ^a) K1 क्षये (for क्षयं). Śi K1 (before corr.).
१-१ मे; K1 (by corr.) मां; V1 हि (for म).
ॐ Ca: काकस्य श्यामवर्णं बन्धनगामं रौद्रं योऽहं, न
तु वर्णः श्यामस्तस्य । ॐ -^a) Mi. १-१ लोके संहरति प्रजाः
(Mr क्रमः). -^a) G1 निवृत्ति. Ts G1-१ मा (for
मां). Ks Das रौद्र. -^a) Some MSS. रश्मनया.

83 ^a) Śi K1. १ लाभालाभः; Bo १ Das. as भावा-
भावौ (for लाभालाभौ). -^a) Ks १ Bo Dns. as Da
Ds. १-१ वधो वधः; Das बद्धो बंधः; Ds Mr वधो बंधः;
Ds वधो बद्धः (for वधो बन्धः). Ks प्रमोक्षश्च; Ks
Dns Dns. as (by corr.) 'क्षामः; Ks Da. १-१ Gs प्रमो-
क्षश्च; Das Dns Dns (before corr.) Mr प्रमोक्षश्च
(for प्रमोक्षश्च). -^a) Ks क्षयं; Ks क्षयं (for सर्वं).
Ds लभते.

यान्येव पुरुषः कुर्वन्सुखैः कालेन युज्यते ।
पुनस्तान्येव कुर्वाणो दुःखैः कालेन युज्यते ॥ ८५
न च कालेन कालज्ञः स्पृष्टः शोचितुमर्हति ।
तेन शक्र न शोचामि नास्ति शोके सहायता ॥ ८६
यदा हि शोचतां शोको व्यसनं नापकर्षति ।
सामर्थ्यं शोचतो नास्ति नाद्य शोचाम्यहं ततः ॥ ८७
एवमुक्तः सहस्राक्षो भगवान्पाकशासनः ।
प्रतिसंहत्य संरम्भमित्युवाच शतक्रतुः ॥ ८८
मवच्रमुद्यतं बाहुं दृष्ट्वा पाशांश्च वारुणान् ।
कस्येह न व्यथेदुद्धिर्मृत्योरपि जिघांसतः ॥ ८९

C. 12. 8302
B. 12. 227, 90
K. 12. 224, 89

84 ^a) Śi K1. १ यस्तु कर्ता (by transp.). V1 विभुः
(for प्रभुः). -^a) Śi K1. १ मां कालो (by transp.).
-^a) Dns वक्ष्ये (for वृक्षे). Ks Da. १-१ Ts G1-१-१
Mi. १-१ आहितः; Bo (marg. as in text). १ भानतं (for
भागनम्).

85 ^a) Das यान्येव (for यान्येव). -^a) V1 मुद्यते
(for युज्यते). -^a) Ks om. (hapl.) 85^{ed}. -^a) Ts
दुःखः (for दुःखैः). V1 मुद्यते; Bs युज्यति (for 'ते).

86 ^a) Dns Ds (by corr. as in text) कालज्ञा (for
'ज्ञः). -^a) Ks लोके (for शोके).

87 ^a) Ds यदामि (for यदा हि). Ks V1 Bo. ६-१
Das. as Dns. as Da Da. १-१ शोचताः; Ds Ts G1. १-१
शोचता (for शोचतां). Ks Ds कालो (for शोको).
Ks यदा हि शोचतोऽशोच (sic). -^a) Bs Mr
व्यसनम् (for व्यसनं). Das. as नापकर्षते. Ds Ts
G1-१-१ व्यसने नापकृत्यते. -^a) Śi Ks शोचिते; K1
शोचते; Ks Da. १ Ms शोचतां; Ds शोचता (for शो-
चतो). -^a) Ts Mi. १-१ नैव; G1 [इ]त्यप- (for
नाद्य). K1 हतः (for ततः). Ks. १ V1 Bo. ६-१ Das. as
Dns. as Da Da-१. १-१ Gs [इ]त्यतोहं (Bo Ds Gs
ततोहं; Bs तेनाहं) नाद्य (V1 नास्ति; Bo माद्य) शोचि-
मि (Ks Da. १ 'ता; Gs 'तु); Ds ततोहं नास्ति शोचिता;
Ds Ts Gs. १ देव शोचाम्यहं न च.

88 Before 88, Bs Ds Ts Ms ins. जीवन्. -^a)
Ds Ts G1. १-१ प्रतिसंगृह्य (for 'संहत्य). -^a) Ts
प्रत्युवाच (for 'इत्यु').

89 ^a) Bs मवच्रमुद्यतं बाहुं (sic); Ds Ts G1. १-१
वच्रमुद्यम्य बाधाते. -^a) Ks Da. १-१ प्रचेतसः; Ds T

C. 12. 83C2
B. 12. 227. 90
K 12. 234. 90

सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।

बुवन्न व्यथसे स त्वं वाक्यं सत्यपराक्रम ॥ ९०

को हि विश्वासमर्थेषु शरीरे वा शरीरभृत् ।

कर्तुमुत्सहते लोके दृष्ट्वा संप्रस्थितं जगत् ॥ ९१

अहमप्येवमेवैनं लोकं जानाम्यशाश्वतम् ।

कालाद्यावाहितं घोरे गुह्ये सततगेष्वरे ॥ ९२

न चात्र परिहरोऽस्ति कालस्पृष्टस्य कस्यचित् ।

सूक्ष्माणां महतां चैव भूतानां परिपच्यताम् ॥ ९३

अनीशस्याप्रमत्तस्य भूतानि पचतः सदा ।

अनिवृत्तस्य कालस्य क्षयं प्राप्नो न मुच्यते ॥ ९४

G1 सुदारुणान्; G2 M1. 5. 6 च दा'; G2. 6 दुरासदान् (for च वारुणान्). — °) G2 कस्याय (for कस्येह). B1 बुद्धिः. — °) K1 मन्थोर् (for मृत्योर्). G1 जिवांसता.

90 °) Ds तु (for न). — °) Ks. 1 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 G2. 6 ध्रुवं (for बुवन्). G1 व्यथते. Ks Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 [s] च त्वं; B2 त्वं वै; D1 T1 G1-8. 6 Ms सत्त्वाद्; T2 Ms सत्यं (for स त्वं). — °) Ks V1 Bo 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 8. 8. 8 धैर्यात्; K7 D4. 6. 9 सत्यं (for वाक्यं). K4. 6. 1 D4. 6. 9 पराक्रमः (for 'क्रम).

91 °) D1 दृष्ट्वा (for लोके). — °) D1 (marg.) तथा (for दृष्ट्वा). ☞ Ca: संप्रस्थितं विनश्वरम् । ☞

92 °) G1 एतम् (for एवम्). K7 D4. 6. 9 [ह]मं; V1 [ह]ह; Ds [ए]तं; D1 T1 G1-8. 6 [ए]तत् (for [ए]नं). — °) Ks G1 शाश्वतं (for अशाश्वतम्). — °) Ds कालाद्यावहिते घोरे; G1. 2 'प्रिवाहितं घोरे. — °) Dn4 मुखे सततगे क्षुरे (sic); Ds मुखे तनुगगद्धरे.

93 °) B1 कालः; Ds काले (for काल). Ks Dn1. s2 (by corr. as in text) Ds Ms स्पृष्टस्य; M1. 6 दृष्टस्य (for स्पृष्टस्य). K1 (marg.) D1-6. 9 कश्चित् (for कस्य). — Das om. 93rd. — °) K7 D4. 6 सूक्ष्माणां. — °) K1. 2. 4 परिप (K1 'व' इयतां; K7 D4-6. 9 'पालनं (Ds 'ने); Dn1 'व्यव्यतां (sic) (for 'पच्यताम्).

94 °) K7 D4. 6 ईश्वरस्य; B1 damaged (for अमीशस्य). G2 M1. 6. 1 अनिशं ह (G2 स्मा) प्रमत्तस्य. — °) K1 पदतः; B1 damaged; Ds (sup. lin. as in text) सचतः; T2 परतः (for पचतः). — °) K1 अतिवृत्तस्य; T2 अनिवृत्तस्य (for 'वृत्तस्य). Ds कामस्य (for कालस्य).

अप्रमत्तः प्रमत्तेषु कालो जागर्ति देहिषु ।

प्रयत्नेनाप्यतिक्रान्तो दृष्टपूर्वो न केनचित् ॥ ९५

पुराणः शाश्वतो धर्मः सर्वप्राणभृतां समः ।

कालो न परिहार्यश्च न चास्यास्ति व्यतिक्रमः ॥ ९६

अहोरात्रांश्च मासांश्च क्षणान्काष्ठाः कला लवान् ।

संपिण्डयति नः कालो वृद्धिं वार्षिको यथा ॥ ९७

इदमद्य करिष्यामि श्वः कर्तासीति वादिनम् ।

कालो हरति संप्राप्तो नदीवेग इवोद्भुपम् ॥ ९८

इदानीं तावदेवासौ मया दृष्टः कथं मृतः ।

इति कालेन हियतां प्रलापः श्रूयते नृणाम् ॥ ९९

— °) S1 K1. 2. 4 वशं; K7 D4. 6. 9 सु (K7 सु) खं (for क्षयं). Das Ds मुखते (Das 'ति) (for मुच्यते).

95 °) G1 लोके (for कालो). — °) Ks V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 अपक्रान्तो (for अति). B2. 1 Das. 24 यत्नेनाप्यनुपक्रान्तो. — °) G1 दृष्टपूर्वेण (for 'पूर्वो न).

96 °) K7 सर्वे (for सर्व). Ds धर्मः (for प्राणः). B1 s (marg. as in text). 9 Das. 24 वरः (for समः). — °) K7 Ds वा (for च). K2 Das [अ]पि (for [अ]स्य).

97 °) K7 D4. 6. 1. 9 T (G2. 6 अहोरात्राणि (for 'रात्रांश्च). G2 अहोरात्रान्क्षणान्काष्ठाः. — °) K4. 6 Dn1. n4 क्षणाः; T2 क्षणे (for क्षणान्). G1. 8 काष्ठान् (for काष्ठाः). Ks Dn1. n4 लवाः कलाः; K7 Bo. 6-9 Das D2-8. 8. 9 लवान्कला (by transp). V1 कलाः काष्ठाः सथा लवान्; D1 T1 G2 क्षणान्काष्ठान्कलान्कलान्; G2 कलाः संवत्सरानपि. — °) Ks Das Dn1. n4 Ds D2. 8 T2 G2 संपीडयति; K7 Das D2 स पिण्डः; D1 T1 G1. 8. 8 स वर्षः (for संपिण्ड). Ks B2 (marg.) Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 यः (for न). — °) Das बुद्धिः (for वृद्धि). G1 वार्षिको; M1 वार्ष्यु (for वार्ष्यु).

98 °) M1 इदमन्यकरिष्यामः. — °) G1 यः (for श्वः). Ks. 1 D4-6. 9 वादिनः; Dn4 वादिनां (for वादिनम्). — °) B2 हसति (for हरति). — °) K7 D4. 9 [उ]द्भुपम्; Bo. 6. 1. 8 (marg. as in text). 9 Das. 24 Dn1. n4 D2. 8. 8 दुमं; D4. 6 दुमान् (for [उ]द्भुपम्).

99 °) D1 इदं तु (for इदानीं). S1 K1 इदानीमेव संजातो; K2. 4 'नीमपि यातोसौ. — °) K1. 2. 8 द्विषते (K1 'तौ); V1 Ds द्विषतां; B2. 1 Das द्विषतां; D1

नश्यन्त्यर्थास्तथा भोगाः स्थानमैश्वर्यमेव च ।
अनित्यमधुवं सर्वं व्यवसायो हि दुष्करः ।
उच्छ्राया विनिपातान्ता भावोऽभावस्य एव च ॥ १००
सा ते न व्यथते बुद्धिरचला तत्त्वदर्शिनी ।
अहमासं पुरा चेति मनसापि न बुध्यसे ॥ १०१
कालेनाक्रम्य लोकेऽग्निन्यच्यमाने बलीयसा ।
अज्येष्ठमकनिष्ठं च क्षिप्यमाणो न बुध्यसे ॥ १०२
ईर्ष्याभिमानलोभेषु कामक्रोधभयेषु च ।

स्पृहामोहामिमानेषु लोकः सक्तो विमुह्यति ॥ १०३
भवांस्तु भावतत्त्वज्ञो विद्वान्ज्ञानतपोन्वितः ।
कालं पश्यति सुव्यक्तं पाणावामलकं यथा ॥ १०४
कालचारित्रतत्त्वज्ञः सर्वशास्त्रविशारदः ।
वैरोचने कृतात्मासि स्पृहणीयो विजानताम् ॥ १०५
सर्वलोको ह्ययं मन्ये बुद्ध्या परिगतस्त्वया ।
विहरन्सर्वतोमुक्तो न क्वचित्परिषज्जसे ॥ १०६
रजश्च हि तमश्च त्वा स्पृशतो न जितेन्द्रियम् ।

C. 12. 6320
B. 12. 227. 106
K. 12. 234. 108

T G1. 2. 8 M1. 8 भ्रियतां (G1 'ता'); M1 द्वियता (for
द्वियता). K1 Da. 2. 8 कालेन द्वियमाणो. — ^d) (G1.
2. 8 प्रतापः; M1 बिलापः (for प्रकापः).

100 ^a) K1 नृसंति; B1. 8 न संति (for नश्यन्ति).
D1s तात; D1 T1 G1 2. 8 च ते (for तथा). G1
भागाः. — ^b) K1 D1s na Da Da वा (for च).
— K1 V1 B1. 8 Da. 2. 8 D1s na D1 D1. 8 transp.
100^d and 100^e. (G1 M1 read 100^d twice. — ^e)
D1s corrupt. — After 100^d, K1 V1 B1. 8 Da. 2. 8
D1s na Da D1. 2. 8 Kumbh. ed. ins.:

654^a जीवितं जीवलोकस्य कालेनागम्य नीयते ।

[D1s लोकनायक्य (for जीवलोकस्य).]

while K1 D1 ins.:

655^a अहं सुस्मृतिं नित्यं च मनसापि न चिन्तयेत् ।

[Cf. 101^d. K1 च (for अ[न]ति).]

— ^a) K1 D1s Da D1. 7 T G1 M1. 1 उच्छ्राया; K1
उच्छ्राया (for उच्छ्राया). — ^b) K1 B1 2. 8 (marg.) 8
Da. 2. 8 D1s na Da D1. 2. 8 G1 [s]भावः स (for
भावस्य). D1 भागभावा एव च; T1 भावोभाव-
कथैव च.

101 ^b) G1. 8 मरुः (for मरुः). — ^c) G1 अयम्
(for अहम्). B1 (marg. as in text). 8 Da वेति (for
वेति). — ^d) B1 (marg.) न तु (for [अ]पि न). K1
बुध्यते; K1 V1 B1 1. 8 (marg. as in text). 8 Da.
2. 8 Da. 2. 8 T G1 2. 8 M1. 1-7 मरुभ्यः; D1 मरुते
(for बुध्यते).

102 ^a) D1 [आ]गम्य (for [आ]क्रम्य). K1 Da. 8
कोकोर्य (for लोकेऽग्निः). — ^b) K1. 8 पश्यमाने; K1
Da (by corr. as in text) Da. 2. 8 G1 M1. 1 पश्यमानो
(for 'माने). — ^c) K1 Da वा (for च). D1 ज्येष्ठं
वापि कनिष्ठं वा; T1 G1 2. 8 ज्यो ज्येष्ठं कनिष्ठं च. — ^d)

K1 D1s Da. 2. 8 T1 G1 2. 8 क्षिप्यमानो; T1 'माणे
(for 'माणो). K1 D1s Da. 2. 8 T G1 2. 8 M1. 1
बुध्यते.

103 ^a) G1 M1. 1 ईर्ष्याभिमानः; G1. 8 ईर्ष्या (G1
'स्यै)मानेषु (for 'भिमानः). Da. 2. 8 लोकेषु
(for 'लोभेषु). — ^b) K1 V1 B1 (marg. as in text)
Da. 2. 8 मोहानिवादेषु; B1 लोभाभिमानेषु; D1 T G1.
2. 8 M1 2. 1 मोहानिमानेषु (for 'मोहाभि'). — ^c) B1-8
सक्तो (for सक्तो). K1 Da. 2. 8 T G1 2. 8 M1. 1-7
न बुध्यते (M1 'से); B1 G1 विमुह्यते; D1 न मुह्यति;
D1 न मुष्यते (for विमुह्यति).

104 ^a) K1 B1 भावां (B1 'वा)स्तु; B1 भवांश्च;
D1 T G1 2. 8 M1. 1 स भवान् (for भवांस्तु). K1 Da.
2. 8 M1. 8 भवः; T1 M1 भवः (for भावः). — ^b) B1
(marg. as in text) विमुह्यताम् (for विद्वान्ज्ञानः).
D1s तपोवतः (for 'तपोन्वितः). — ^c) S1 K1 कालः
(for कालं). Da. 2. 8 पश्यति; G1. 8 पश्यति (for पश्यति).
K1 स व्यक्तं. — ^d) S1 अमलकं (for आम').

105 ^a) K1 D1s चरितः; K1 Da. 2. 8 चेरितः (for
चारित्र्यः). — ^b) G1 M1 विशारदः. M1 सर्वशास्त्रार्थ-
कोविदः. — ^c) K1 D1s विरोचने; Da. 2. 8 वैरोचनः;
D1s na विवेचने (for 'वैरो'). Da. 2. 8 T G1 2. 8 M1.
2-7 कृतात्मा (for कृतात्मा). — ^d) D1s D1. 1 T1 वि-
जानता.

106 ^a) Da. 2. 8 हर्षः; Da. 2. 8 हर्षः (for हर्षः). — ^b)
K1. 8 परिगतस् (for 'गतस्). — ^c) B1 सर्वदा (for
सर्वतो). — ^d) K1 परिषज्जते; K1 B1 D1s 'सज्जते;
V1 'मुह्यते; B1. 1 Da. 2. 8 D1s na Da. 2. 8 'स-
ज्जते; D1 'वज्जते; D1 T1 G1 2. 8 M1. 1 च (D1 एवं)
विषीदसि; M1. 8 परिषज्यसे (for 'वज्जसे).

107 ^a) S1 K1 2. 8 चापि (for च हि). K1. 8 V1

C. 12. 8321
B. 12. 217. 108
K. 12. 224. 108

निष्प्रीतिं नष्टसंतापं त्वमात्मानमुपाससे ॥ १०७

सुहृदं सर्वभूतानां निर्वैरं शान्तमानसम् ।

दृष्ट्वा त्वां मम संजाता त्वय्यनुक्रोशिनी मतिः ॥ १०८

नाहमेतादृशं बुद्धं हन्तुमिच्छामि बन्धने ।

आनुशंस्यं परो धर्मो अनुक्रोशस्तथा त्वयि ॥ १०९

मोक्षयन्ते वारुणाः पाशास्तवेमे कालपर्ययात् ।

प्रजानामपचारेण स्वस्ति तेऽस्तु महासुर ॥ ११०

Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 7. 8 Ga. 5 Ms स्वां;
G2 [अपि (for स्वा). K7 D4. 6. 9 रजस्तमश्च शूरं स्वां.
—^b) K7 स्पृशते. Ks Ms जितेंद्रियः; K7 D4. 9 यतें-
द्रियं (for जिते). —^c) Ks न प्रीतिः; Das निष्प्रीष्टं
(sic); Ds T2 M1. 5-7 निष्प्रीतिरु; D7 T1 G1. 2. 5
सुप्रीतो (for निष्प्रीति). Ks Ds न च (for नष्ट).
—^d) Ks V1 Bo Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 आत्मानं त्व (V1
स)म् (by transp.). S1 K1. 2. 4 निवेवसे; Das G1
M1 उपासते (for 'ससे).

108 ^a) Ds हृदयं (for सुहृदं). —^b) Bs D7 T
G1-2. 5 M1. 5-7 चेतसं (for -मानसम्). —^c) T2 G1. 2
M1. 5. 7 स्वा (for स्वा). G1 अनु- (for मम). T2
संजाता; G1-संजाता (sic) (for संजाता). —^d) K7
Das Ds -क्रोशानो; M1 -क्रोशने (for -क्रोशिनी).

109 Ds om. 109-110. —^a) T2 सोहम् (for
नाहम्). S1 K1. 2 Bs (marg.) बुद्धं; Das बुद्धिरु;
Dn1 Ds. 7 T2 G1. 2. 5 बद्धं; Dn4 बुद्धिः; G2 बंधुं;
M1. 7 बंधं (for बुद्धं). —^b) G1 बहम् (for हन्तुम्).
D7 T2 G1. 2. 5 M1 बंधनैः. ☞ Ca: बुद्धम्, उत्पद्यतव-
ज्ञानम् । बन्धने, स्थितमिति शेषः । ☞ —^c) Ks. 7 Das
जा (Das ज) नृशंस्य- (for 'शंसं'). G2 धर्मै (for धर्मो).
—^d) S1 K1. 2. 4 त्वनुक्रोशसु; Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das.
24 Dn1. n4 Ds D2-2. 5. 8 Ms हनु' (for अनु'). Ks
Bo. 7 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 5 च मे; K7 D7 T
G1. 2. 5 Ms. 7 [s]स्ति मे; V1 Bo. 9 Das G2 M1. 5 हि
मे; D4. 6. 9 [s]पि मे (for तथा).

110 Ds om. 110 (of. v. l. 109). —^a) K4. 7 V1
Bo. 7 Das मोक्षंते (for मोक्षयन्ते). K7 वारुणे; Das
वारुणाः. —^b) Ks Das कार्य- (for काल-). —^c) Bs
(marg.) अविचारेण; Bs (marg.) अपचारेण; Bom. ed.
अपचारेण (for अप'). —^d) K7 Das G1 महासुरः; Das
(by corr. as in text) 'रमसु (for 'सुर).

111 ^a) K7 Ds शशूः; Ds1 D7 शशू (for शशू).

यदा श्वश्रूं स्तुषा बृद्धां परिचारेण योक्षयते ।

पुत्रश्च पितरं मोहात्प्रेषयिष्यति कर्मसु ॥ १११

ब्राह्मणैः कारयिष्यन्ति वृषलाः पादधावनम् ।

शूद्राश्च ब्राह्मणीं भार्यामुपयास्यन्ति निर्भयाः ॥ ११२

वियोगिषु च वीजानि मोक्षयन्ते पुरुषा यदा ।

संकरं कांस्यभाण्डैश्च बलिं चापि कुपात्रकैः ॥ ११३

चातुर्वर्ण्यं यदा कृत्स्नमुन्मर्यादं भविष्यति ।

S1 K1 (by corr. as in text). 2. 5 Bs Das Dn1 Das.
22 (by corr. as in text) Ds. 2 (by corr. as in text). 5.
6. 8 T2 G1 M1. 5. 8 स्तुषां (for स्तुषा). K7 Ds. 9 T2
बृद्धा. —^b) M1. 6 अविचारेण (for परि'). K7 Ds. 9
मोक्षयते; Bs योक्षयति; Bs मोक्षते; Ds योक्षते; M1.
6. 7 (sup. lin. as in text) मोक्षयते (for योक्षयते). S1
K1. 2. 5 परिचारे नि (K1 न) योक्षयते. —^d) G1 प्रेषयि-
ष्यति.

112 ^a) T2 वृषलान्; G2 वृषलः (for वृषलाः). G1
पद- (for पाद-). —^b) K1 शूद्राश्च; Bs (marg.)
शूद्रश्च (for शूद्राश्च). Bo Das Ds ब्राह्मणीः; G1
ब्राह्मणं (for ब्राह्मणी). —^d) D7 निर्भयात्. Bs (marg.)
उपयास्यति निर्भयः. — After 112, T2 ins.:

656* ब्राह्मणाश्चापि शूद्राश्च भोगार्थं कल्पयन्त्युत ।

113 ^a) Ks B7 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 विमो-
क्षयति (Ds 'ते'); K7 V1 Bo. 6. 8. 9 Das D4. 6 G2 M1.
5-7 च मोक्षयति (K7 D4. 9 'क्षयते; Bs 'क्षति' (for च
वीजानि). —^b) S1 Ks मोक्षते; Ks. 7 V1 Bo-9 Das.
24 Dn1. n4 Ds D2-2. 5. 8 G2 M1. 5-7 बीजानि; Bo
Ds बीजानि (for मोक्षयन्ते). S1 K1. 2. 4 पुरुषाधमा
(for 'वा यदा). —^c) Das कांस्य- (for कांस्य-).
☞ Ca: कांस्येः पानपात्रैः । भाण्डैः मृत्पात्रैः ॥ Cv: कांस्य-
भाण्डैर्भोजनपात्रादिकांस्यभाण्डैः । संकरं नानावर्णानामवदाना-
दिकम् । ☞ —^d) Ks. 7 V1 Bo. 2 (marg.). 9 Das
Dn1. n4 Ds D2-2. 5. 9 बलिं (for चापि). Ks. 7 D4. 7. 9
T1 G1-2. 5 कुपात्र (Ks 'त्रि'कै; Dn4 Ds D2. 2. 5 'त्रिकैः
(for 'त्रिकैः). ☞ Ca: कुपात्रैः भोजनपात्राद्यपवित्रपात्रैः,
बलिं देवपूजाम् । ☞

114 ^a) Bs Ds कृष्यम् (for कृष्यम्). —^b) Dn1.
n4 D7 T G1-2. 5 जमर्यादं (for उन्म'). —^c) Bs एकै-
कस्तु; T2 G2 'कक्षसु; M1 'कास्ते (for 'कक्षते). D7
महा- (for तदा). T2 पाशं; M1 पाशाः (for पाशः).
—^d) Ks Bo. 9 Dn1. n4 Das D4. 2. 5. 8 T G1-2. 5 M1.

२२१

C. 12. 833
B. 12. 229(8). 1
K. 12. 226. 1

युधिष्ठिर उवाच ।

पूर्वरूपाणि मे राजन्पुरुषस्य भविष्यतः ।

पराभविष्यतश्चैव त्वं मे ब्रूहि पितामह ॥ १

भीष्म उवाच ।

मन एव मनुष्यस्य पूर्वरूपाणि शंसति ।

भविष्यतश्च भद्रं ते तथैव नभविष्यतः ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

221

✎ The Bom. (GK) ed. wrongly omits No. 228 in counting its adhyāyas, so that its adhy. 229 is really 228. The mistake continues to the end of the Śāntiparvan. In the marginal C-B-K references, the correct adhy. number (given in the Chitrashala edition) is, from this adhy. onwards, enclosed within square brackets.

1 °) Ks Ds1 पूर्वं; Dns पूर्वं (for पूर्व). Gs ब्रह्मन् (for राजन्). —^b) K1 Ds भविष्यता (D1 'ता:). —Bs om. (hapl.) 1^a-2^d. V1 reads 1^a-2^d on marg — °) ✎ Ca: भविष्यतः कल्याणफलभाजः । पराभविष्यतः दुःखभाजः । ✎ —^d) Ks. 6. 7 V1 Bo. 6-8 Das. as Dn1. n4 Ds D2-3. 8 Gs M1. 6. 7 तन् (for त्वं).

2 Bs om. 2 (cf. v. 1. 1). V1 reads 2 on marg. Ds om. the ref. — °) D1 T1 G1. 2. 8 तप (for मन). — °) Ś1 (before corr.) Ks भविष्यति च; K1 'व्यतश्च. Ś1 Ks सद्रति (for सद्रं ते). —^d) Ś1 K1. 2. 4 वि (Ks च) करिष्यतः; V1 विभवि (for नभवि).

3 °) Das संवाचं; Das संवादः. —^d) K1 Dn1 Ds T2 G1. 2 M1 तं (for तन्).

4 °) K1 महताः. Ks बुद्ध्या; Dns व्युष्टा; Ds व्युष्य (for व्युष्ट्या). Das महतास्तपनो बुद्ध्या. ✎ Ca: व्युष्ट्या फलेन ॥ Cs: व्युष्ट्या क्रियया, प्रकाशनेन । ✎ —^b) K1 पुरावरौ; Bs Das परावरौ (for 'वरौ). T G1. 2. 8 पश्यल्लोकान्सनातनान्; Gs M1. 5-7 'काम्य (Ms 'न्व) राव- (M1 'न्प; Ms 'न्व) रान्. — °) K1 मासान्यम्; Ds सोमा (for सामा). M1 मुनिभिर् (for क्षत्रिभिर्). Das. as भुत्वा (for गत्वा). K1 Ds. 6. 8 सार्धं ब्रह्मवि-

श्रिया शक्रस्य संवादं तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ३

महतस्तपसो व्युष्ट्या पश्यल्लोकौ परावरौ ।

सामान्यमृषिभिर्गत्वा ब्रह्मलोकनिवासिभिः ॥ ४

ब्रह्मैवामितदीप्तौजाः शान्तपाप्मा महातपाः ।

विचचार यथाकामं त्रिषु लोकेषु नारदः ॥ ५

कदाचित्प्रातरुत्थाय पिस्पृक्षुः सलिलं शुचि ।

ध्रुवद्वारभवां गङ्गां जगामावततार च ॥ ६

भिर्नो (Ds 'र्जा) त्वा. ✎ Ca: सामान्यं समत्वम् ॥ Cv: समं सहेत्यर्थः । ✎

5 °) Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. as Dn1. n4 Ds D2-3. 8 T G1-2. 8 M1. 5-7 ब्रह्मैव (for ब्रह्मैव). K1 Das (before corr.) Ds [अ]सितः; G1 [अ]मृतः (for [अ]मितः). Das 'दीप्तौजाः; Ds 'दीप्तौजाः. —^b) Ks. 6 महातपा (Ks 'पः). — °) Ds विचारयन् (for विचचार). D1 T G1. 2. 8 यथाकालं (for 'कामं).

6 K1 om. 6. —^b) Ś1 Ks. 7 Ds. 8 पिस्पृक्षुः; Bs [अ]पस्पृक्षुः; Das पिस्पृक्षुः; Das पिस्फुष्ट (sic); Ds T1 सिस्पृक्षुः; D1 G1 विस्पृक्षुः; G2 विविषुः; Ms पस्पृक्षुः; M1 विस्पृक्षुः (for पिस्पृक्षुः). K1 सलिलं. Ks. 7 Das. as Ds. 6. 7. 8 G1. 2. 8 M1. 5. 8 शुचिः (for शुचि). — °) Das (before corr.; marg. as in text) शुभः; M1. 2. 8 ध्रुवं (for ध्रुवः). Ks Das 'वहो; Gs. 8 'पथां (for 'मथां). D1 तुवस्वारविरो गंगा (sic). ✎ Ca: ध्रुवद्वारभवां [ध्रु]वस्थनारायणपक्षद्वयप्रभवाम् ॥ Cv: श्रीविष्णु-पदात् ध्रुवद्वारान् प्राप्ताम् ॥ Cs: ध्रुवद्वारवर्ता ध्रुवनक्षत्र-मार्गगामिनीमाकाशगङ्गाम् । ✎ —^d) Das. as विततारः; T2 च ततार (for [अ]वत). Gs जगाम वदता वरः. — After 6, Kumbh. ed. Cv ins.:

657* मेरुपाशोद्भवां गङ्गां नारायणपक्षयुताम् ।

स वीक्षमाणो हृष्टात्मा तं देशमभिजग्मिषान् ।

यं * देवजवा [ना]कीर्णं सूःमकाशान् यानुक्रमम् ।

गङ्गादीपं समासाद्य नानावृक्षैरुत्कृतम् ।

सालतालाश्वकर्णानां चन्द्रानां च रात्रिभिः । [5]

मण्डितं विविधैः पुष्पैर्महारण्डयानुतम् ।

नदीपुलिनमाप्याद्य स्नात्वा संतप्यं देवताः ।

जगत् जप्यं धर्माणां तन्मयत्वेन भास्वता ।

सहस्रनयनश्चापि वज्री शम्बरपाकहा ।

तस्या देवर्षिजुष्टायास्तीरमभ्याजगाम ह ॥ ७

तावाप्लुत्य यतान्मानौ कृतजप्यां समामनुः ।

नद्याः पुलिनमामाद्य सूक्ष्मकाञ्चनवालुकम् ॥ ८

पुण्यकर्मभिराग्न्याता देवर्षिकथिताः कथाः ।

चक्रतुस्तौ कथाशीलौ युचिर्गहृष्टमानसौ ।

पूर्ववृत्तव्यपेतानि कथयन्तौ समाहितौ ॥ ९

अथ भास्करमुद्यन्तं रश्मिजालपुरस्कृतम् ।

पूर्णमण्डलमालोक्य तावुत्थायोपतस्थतुः ॥ १०

अमितस्तूदयन्तं वापरम् ।

आकाशे ददृशे ज्योतिरुद्यताग्निःसमप्रभम् ॥ ११

तयोः समीपं संप्राप्तं प्रत्यदृश्यत भारत ।

तत्सुपर्णाकिंचरितमास्थितं वैष्णवं पदम् ।

भाभिरप्रतिमं भाति त्रैलोक्यमवभासयत् ॥ १२

C. 12. 8245
B. 12. 229(e) 13
K. 12. 235. 18

[(L. 8) * Cv. न-मय-येन न-मय-येन भाभिरप्रमनया । *]

7 ^a) V₁ Das संवरः; Da शवरः (for शम्बर).
Dr T G₁. 2. 8 M₁. 2. 1 वृत्रहा (for पाकहा). — ^a)
Bo सुष्टायास् (for 'जु'). M₁ 2 तस्यां देवर्षिजुष्टायां.

8 ^a) K₁ Da. 2 तावाप्लुतौ; Das Dns तावप्लुत्य (for
तावा). K₁ Do यथाभ्यासः; Da. 1 T₁ G₁ 2. 8 महामानौ
(for यता). — ^a) B₁ Do कृतकृत्यौ; Das भूतकृत्यौ;
Dns कृततप्यौ (for 'जप्यौ'). S₁ K₁. 2. 4. 6 V₁ Bo. 6
Dns. ns Da. 2. 8 समामनुः; Das 'वृत्तः'; Das 'वृत्तौ' (for
'सतुः'). — ^a) T₁ नद्याः. Dr T G₁. 2. 8 पुलिनम्. — ^a)
K₁ Da. 2 सूक्ष्मः; Dr T₁ G₁ मुक्ताः; M₁ सूक्ष्मं (for
सूक्ष्म). G₁ कंचनः (for 'काञ्चन').

9 ^a) M₁ पुण्यं (for पुण्य). K₁ Da. 2 कर्मभिर
(for कर्मभिर). * Ca. पुण्यकर्मभिः भरतभगीरथादिभिः
कथानायाहेतुभिराग्न्याया प्रवर्तिताः । * — ^a) V₁ B₁. 2. 8
(marg. as in text). * चरिताः; Das कथिता (for
'तः'). Das तथा; Das कथा. — ^a) Das चक्रतुस्तौ
(sic) (for 'तुस्तौ'). K₁ Bo. 2. 1. 8 (marg.). 6 Das,
as Dns. ns Da. 2. 2. 8 तथा (Das Da 'दा')मीनौ;
K₁ यथाशीलौ; B₁ (orig.) तथाशीलौ; Do कथासीनौ
(for 'शीलौ'). — ^a) K₁. 1 V₁ Bo. 2. 8 Das as Dns.
ns Da. 2. 8 T G₁. 2. 8 M₁. 2. 1 मधुर्वि (K₁ V₁ B₁
[orig.] Da. 2. 8 G₁ M₁. 2 [inf. fin.] 2. 1 मधुर्वि कथिता
कथा (Da 'ताः कथाः; Dr T₁ G₁. 2. 8 M₁. 2. 1 'तास्तदा').
— ^a) K₁. 2 पूर्ववृत्तव्यपेतानि; Bo. 2 Das. ns 'तान्य'
(Das 'वृत्तव्यपेतानि; B₁ Dr T₁ G₁. 2. 8 'तान्यनीतानि;
T₁ M₁. 2. 1 'तान्यनीतानि.

10 ^a) S₁ K₁. 2 G₁. 2 परिप्लवितः; K₁ Da. 2. 8 सभा
वृत्तं (for पुरस्कृतम्). B₁ रश्मिजालपुरस्कृतम्. — ^a)
Das पूर्वः (for पूर्णः). K₁ Da. 2 आलोक्य (for आलोचय).
— After 10, Kumbh. ed. ins. :

658* विविक्ते पुण्यदेखे तु रममाणौ मुदा युतौ ।

दृष्ट्वातेऽन्तरिक्षे तौ सूर्यस्योदयं प्रति ।

ज्योतिर्जालसमाकीर्णं ज्योतिषां गणमण्डितम् ।

11 ^a) Das Dns Ds₁ तुदयन्तं. K₁ Da. 2 तदर्काद्
(for तमर्कम्). K₁ अर्थम्; G₁ अर्कं (for अर्कम्).
G₁ [अ]परः (for 'रम्'). Dr T G₁. 2 अर्कमर्कं ह्वापरः.
— ^a) K₁ सदृशः; Do सदृशः; T₁ G₁ सदृशो (for
दृशो). Bo. 6-8 आकाशे तौ ददृशतुर; Das 'शे तौ
ददृशतुर; Das 'शे तौ ददृशतुर (sic). — ^a) S₁ K₁. 2. 4
उद्यदर्कः; K₁ Das Ds₁ उद्यताग्निः; K₁ Do M₁. 2 उद्य-
दग्निः; Da. 2 'दग्निः; Dr T₁ G₁. 2. 8 'ताकं (for
'ताग्निः'). S₁ K₁. 2. 4 महाप्रभं (for 'सम'). — After
11, K₁ Bo. 2 Das Da. 2. 1. 8 T G₁. 2. 8 M₁. 2. 1 Kumbh.
ed. ins. :

659* अर्कस्य तेजसा तुल्यं तज्जास्करसमप्रभम् ।

[K₁ Da. 2 G₁ M₁. 2. 1 तज्जास्करसमप्रभं (M₁. 2. 1
'प्रभं') (for the post. half).]

12 ^a) Dr T G₁. 2. 8 M₁. 2. 1 संप्राप्य (for 'तं').
— ^a) Do दृश्यं (for 'दृश्यत'). K₁ Da भास्वरं; B₁
Das भारतः; Do भासुरं. — ^a) K₁ Do सुवर्णाकिं
(for सुप). B₁ (marg.) रश्मितम् (for 'चरि'). — ^a)
Do आस्थितैर् (for 'तं'). * Ca. p. 7 : वैष्णवं पदम्,
आकाशम् । * — ^a) K₁ अप्रतिमां (for 'मं'). T₁
तमिस् (for भाति). K₁ Da. 2. 8 M₁ भाभिरप्रतिरूपा-
भिस्; B₁. 2. 8 Das Ds₁ (before corr.) भास्कर (Bo
marg. as in text) रश्मितं भाति (Das 'भिस्'); Dr
T₁ G₁. 2. 8 भाभिरप्रतिमां तमिस्; M₁. 2. 8 मा भाभिस्.
— ^a) Do ह्वा; T₁ अद्य (for अद्य). K₁ भासयेत्;
K₁ V₁ Do M₁ भासयन् (for 'यत्'). K₁ त्रैलोक्यम-
भवासयन् (sic). — After 12, Kumbh. ed. ins. :

660* तं दृष्ट्वा तौ तु विक्रान्तौ प्राज्ञकौ समुपस्थितौ ।

कामात्मवेद्यमणौ तौ विमानं दिव्यमद्भुतम् ।

तस्मिन्सदा सर्वा कान्तां लोककान्तां परां ब्रुवाभ्यः ।

प्राज्ञौ लोकस्य रमणी लोकमातरमच्युताम् ।

६. 12. 8346
B. 12. 229[3], 14
K. 12. 235. 21

दिव्याभिरूपशोभाभिरप्सरोग्भिः पुरस्कृताम् ।

बृहतीमंशुमत्प्रख्यां बृहद्भानोरिवाचिषम् ॥ १३

नक्षत्रकल्पाभरणां ताराभक्तिसमस्रजम् ।

श्रियं ददृशतुः पद्मां साक्षात्पद्मतलस्थिताम् ॥ १४

सावरुह विमानाग्रादङ्गनानामनुत्तमा ।

अभ्यगच्छत्रिलोकेशं शक्रं चर्षिं च नारदम् ॥ १५

नारदानुगतः साक्षान्मधवांस्तामुपागमत् ।

कृताञ्जलिपुटो देवीं निवेद्यात्मानमात्मना ॥ १६

13 *) Ks Ds. 9 तत्राति-; Kt V1 Bo. 6. 3 (last two marg. as in text) Daa Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 3 तत्राभि-; Br. 9 Daa Ds तत्रापि (for दिव्याभि-). Ds T G1. 2. 6 दिव्याभिरूपशोभाभिर- — *) Śi K1. 2 विर-स्कृतं; Ks V1 Gs M1. 6. 7 पुरस्कृतं; Kt Ds. 6. 9 अलं-कृतां (Kt 'तं') (for पुरस्कृताम्). — *) K1 Daa बृह-स्पती (Daa 'ति') (hypermetric) (for बृहतीम्). K1 G1 प्रकृतं; Ds प्रक्षां (for प्रकृतं). — *) Dn4 [जा]-र्षिकं; Ds [ज]र्षिषां.

14 *) Gs कल्पाभरणं (for 'भरणां'). — *) Śi K1. 2. 4 Dn1 ताराकल्प-; Kt V1 Ds T G1. 3. 6 M1. 6-7 तारापक्ति- (for 'भक्ति-'). K1 Ds -समस्रजं; Ts -समुत्स्रजं; M1 -सहस्रजं (for 'सम'). — *) K1 दृ-शतः (for 'शतुः'). G1 प्राप्तां (for पद्मां). Ds T1 Gs. 6 श्रियं ददृशतुः प्राप्तां. — *) V1 Bo. 6-9 Daa. aa Dn4 Ds Ds. 2. 2. 6. 3 -वह-; Ds G1 Ms -वह-; T Gs. 2. 6 -वह-; M1. 6 -तले (for 'तल-'). K1 सप्त-तलस्थिता; Ks साक्षात्पद्मतलस्थिता; Dn1 'स्पष्टदला-स्थिता'.

15 *) Ds सावरुह (for 'साव'). Bs Dn1 Ms विमानाग्राद्; Gs 'नाग्राम्' (for 'नाग्राद्'). — *) Daa तदंगानाम् (for अङ्गनानाम्). Ks Ds अनुत्तमं (Ds 'म'). — *) Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Daa. aa Dn1. n4 Ds Ds. 2. 2. 6 T1 Gs Ms अभ्यगच्छत् (for अभ्य-). Dn4 त्रिलोकेशं (for 'केश'). — *) Kt Ds. 9 देवर्षि-; Ds G1. 2. 6 च-र्षि- (for चर्षि च). Ks V1 Bo. 6-9 Daa. aa Dn1. n4 Ds Ds. 2. 2. 6. 3 देवर्षि चापि नारदं.

16 Daa reads 16 on marg. — *) Bs नारदानु-मत्तं; Ds T G1. 2. 6 M1. 6. 6 नारदं (for 'नारद-'). — *) Ks Ds1 मधवा ताम्; Ds T G1. 2. 6 Ms. 7 मधवंतम् (for 'वांस्ताम्'). Ds ताम् (for ताम्). Daa उपागमम्. — *) Dn1 कृताञ्जलि- (for कृताञ्जलि-). Śi Ks Ds T1

चक्रे चानुपमां पूजां तस्याश्चापि स सर्ववित् ।

देवराजः श्रियं राजन्वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ १७

का त्वं केन च कार्येण संप्राप्ता चारुहासिनि ।

कुतश्चागम्यते सुभु गन्तव्यं क्व च ते शुभे ॥ १८

श्रीरुवाच ।

पुण्येषु त्रिषु लोकेषु सर्वे स्थावरजङ्गमाः ।

ममात्मभावमिच्छन्तो यतन्ते परमात्मना ॥ १९

साहं वै पङ्कजे जाता सूर्यरश्मिविबोधिते ।

G1 M1 -पुटा (for -पुटो). Śi K1. 6 Ds T1 G1 M1 देवी; Gs भूत्वा; Gs. 6 देवो (for देवीं). — G1 om. 16^a-18^a.

17 G1 om. 17 (cf. v. l. 16). T1 om. (hapl.) 17-19. — *) Śi K1. 2. 4 चानुपमां; Ks V1 Ds1 चानुपमां; Kt Daa चानुपमां; M1 च परमां (for चानु-पमां). Dn4 पूजा. — *) Bs (marg. as in text) भूत्वापि; Daa [ज]पि सर्व-; Gs सत्कृत्य (for चापि स). Ds Gs. 6 सर्ववित् (for 'वित्'). M1. 6-7 देव्याः सत्कृत्य सर्ववित्. — *) Daa श्रिया (for श्रियं). Ds Gs. 6 देवीं; Ts चेदं (for राजन्). — *) Daa तेदम्; Ds Ts Gs. 6 राजन् (for चेदम्).

18 G1 om. 18^{ab} (cf. v. l. 16). T1 om. 18 (cf. v. l. 17). Before 18, MSS. ins शक्र उवाच. — *) Śi K1. 2. 4 कासि (for का त्वं). Ks om. च. — *) Ks. 7 Daa Ds1 Ds. 7 (before corr.) Ts G1 M1. 7 चारु-हासिनी. — *) Śi K1. 2 Ds1 चागमनं (Daa 'ने') (for 'म्यते'). Ds कुतश्चागम्यते देवि. — *) Ds G1 कार्यं वा किं (for गन्तव्यं क्व). K1 शुभे; Ds शुभं.

19 T1 om. 19 (cf. v. l. 17). — *) Ds G1. 2. 6 पुण्येषु (for पुण्येषु). Śi K1. 6 तत्र (for त्रिषु). — *) Ks. 7 Ds. 9 ममात्म-; Bo ममार्य-; Bs ममात्म-; Ds ममानु- (for ममात्म-). Ds1 नावम्; Ds G1. 2. 6 भवम् (for -भावम्). Daa. aa हृच्छति. — *) Ks यजते (for यतन्ते). Ds Gs. 6 चिरम्; G1 चितम् (for परम्). ☞ Cv (reading परमात्मना as one word); परमात्मना परमप्रयत्नेन । ☞

20 *) Ds1 सूर्ये (for सूर्य-). Śi K1. 2. 4 विबो-धिते; Bs (marg.) विराजिते; Ds. 9 विबोधिता; Ds T G1. 2. 6 M1. 6-7 प्रबोधिते (M1 'ता') (for 'विबो'). — *) Ks Ds1 Ds1 पद्मा श्री-; Kt Ds. 6. 6 पद्माक्षी (Kt

भूत्यर्थं सर्वभूतानां पद्मा श्रीः पद्ममालिनी ॥ २०
अहं लक्ष्मीरहं भूतिः श्रीश्चाहं बलघ्नदन ।
अहं श्रद्धा च मेधा च सन्नतिर्विजितिः स्थितिः ॥ २१
अहं धृतिरहं सिद्धिरहं त्वद्भूतिरेव च ।
अहं स्वाहा स्वधा चैव संस्तुतिर्नियतिः कृतिः ॥ २२
राज्ञां विजयमानानां सेनाग्रेषु ध्वजेषु च ।
निवासे धर्मशीलानां विषयेषु पुरेषु च ॥ २३
जितकाशिनि शूरे च संग्रामेष्वनिवर्तिनि ।
निवासामि मनुष्येन्द्रे सदैव बलघ्नदन ॥ २४

धर्मनित्ये महाबुद्धौ ब्रह्मण्ये सत्यवादिनि ।
प्रश्रिते दानशीले च सदैव निवसान्यहम् ॥ २५
असुरेष्ववसं पूर्वं सत्यधर्मनिबन्धना ।
विपरीतास्तु तान्बुद्ध्वा त्वयि वासमरोचयम् ॥ २६
शक्र उवाच ।
कथं वृत्तेषु दैत्येषु त्वमवात्सीर्विरानने ।
दृष्ट्वा च किमिहागास्त्वं हित्वा दैतेयदानवान् ॥ २७
श्रीरुवाच ।
सधर्ममनुतिष्ठत्सु धैर्यादचलितेषु च ।

C. 12. 2361
B. 12. 228(a). 2
K. 12. 235. 36

'ह्रीं' (for पद्मा श्रीः). K₁ पद्ममालिनी.

21 *) K₁ Da. 8 भूमिः; Da₈ भूतिः. — ¹) Da₈ अहं श्रीः; M₁ श्रीरहं (for श्रीश्चाहं). B₈ मयुः; D₁ बलिः; T₁ G₁ s. 8 M₁ s. 1 बलः (for बल). K₈ Da₁ सुदनः. — ²) K₁ T₁ Da. 8. 1. 8 T₁ (G₁ s. 8 M₁ s. 8 संस्तुतिः; Da₈ संस्तुतिः; T₂ संस्तुतिर (for संस्तुतिर). Da₈ विजितिः. D₁ T₁ (G₁ s. 8 स्मृतिः; T₂ स्मृतिः (for स्थितिः). K₁ s. विजितिर्विजिती.

22 *) K₁ D₈ बुद्धिः; D₁ T₁ G₁ s. रतिः; G₁ कृतिर (for धृतिर). G₁ बुद्धिर (for सिद्धिर). — ¹) K₈ त्वद्; K₈ V₁ B₈ s. 1. 8 Da₈ D₁ s. 8 Da₈ s. 8 त्वद्; K₁ Da. 8. 8 वाग्; B₈ भूर; Da₈ त्वद्; D₁ T₁ G₁ s. 8 स; M₁ शीगृ (sic) (for त्वद्). — ²) G₁ वसा (for स्वाहा). K₈ (G₁ सुधा (for स्वाधा). Ś₁ K₁ s. चाहं (for चैव). — ³) K₈ (sup. lin.) G₁ संस्तिर; K₈ Da₈ D₁ s. 8 Da₈ s. 8. 8 T₁ G₁ संस्तुतिर; B₁ T₁ संस्तु; Da₈ संस्तु; D₁ G₁ s. 8 M₁ s. 1 संस्तु (for संस्तु). K₁ s. 8 स्थितिः; K₈ V₁ B₈ s. 8 Da₈ s. 8 D₁ s. 8. 8 स्मृतिः (for कृतिः).

23 *) K₁ वद्; Da. 8 वेर्षा (for राज्ञां). — ¹) Ś₁ M₁ s. संग्रामेषु (for सेनाग्रेषु). — ²) B₈ Ca (Cap. as in text) निवासी; Da. 1 T₁ G₁ s. 8 M₁ s. 1 निवसे; G₁ निवसेद् (for निवासे). Ca: निवासी निवा-
मिनी । Ca — ³) K₈ s. D₁ G₁ s. 8 पुरेषु (for पुरेषु).

24 V₁ reads 24th on marg. — ¹) K₁ D₁ s. जितकाशिनि; Da₈ काशीनि; Da₁ M₁ काशिनी. — ²) K₁ Da₈ D₁ s. [अ]नि (Da₈ नि) वर्तिनी; B₈ [अ]पका-
यिनि; D₈ [अ]निवर्तिनि; M₁ s. वर्तिषु (for वर्तिनि). — ³) K₁ s. Da₈ s. (before corr.) Da. 8 G₁ मनुष्येन्द्र; M₁ s. च्येयु (for च्येयु). — ⁴) D₈ सदैव. K₁ T

G₁ s. 8 M₁ s. 1 बलः; K₁ (sup. lin.) सुक्तिः; D₁ बलि-
(for बल). K₈ Da₈ सुदनः.

25 *) K₈ Da₁ D₈ धर्मनिष्ठे (for 'नित्ये'). T₂ युद्धे
(for 'बुद्धौ'). — ¹) Da₈ ब्रह्मणे. Da₈ G₁ M₁ वा-
दिनी (for 'नि'). — ²) K₁ Da. 8. 8 प्रसूते; D₁ T₁ G₁
प्रजते (for प्रश्रिते). — After 25, K₁ D₈ s. 8 ins.:

661* अहिंसानिरते नित्यं सत्यवाक्ये यत्तेष्विद्वये ।
[Da. 8 अतिरिच्ये.]

26 *) B₈ च वसं (for अवसं). — ¹) G₁ सत्यवच-
(for 'वर्मे'). K₈ निवन्धनः; Da₈ 'धनी; D₁ G₁ M₁
'धनं; D₁ T₁ G₁ s. 8 M₁ 'धनात् (for 'धना'). — ²)
B₈ च (for तु). V₁ B₈ ज्ञात्वा; B₈ s. 8 Da₈ D₁ s.
T₁ G₁ s. 8 M₁ s. 1 दृष्ट्वा; M₁ (inf. lin. as in text)
त्वक्त्वा (for बुद्ध्या). — ³) B₈ वाचम् (for वासम्).
K₁ अरोचयत्; D₈ 'जयं (for 'चयम्'). M₁ त्वयि
वासव रोचयं.

27 K₁ Da. 8. 8 इन्द्र (for शक्र). — ¹) Ś₁ K₈
अवासीर; K₁ s. अवासी; Da₈ अवासीर; D₁ s. M₁ s.
पु (Da₈ अ)वासीर; Da₁ अवाप्सीर (for 'सीर'). — ²)
Ś₁ K₁ s. 8 श्रुत्वा (for दृष्ट्वा). D₁ (before corr.) T₁
इहागम्. — ³) K₈ दैत्येय. B₈ Da₈ दानव (Da₈
'वा).

28 *) Ś₁ [अ]वेर्षाद्. K₁ Da. 8. 8 वेर्वत्प्राहिता-
यिषु; D₁ T₁ G₁ s. 8 M₁ s. 8 वेर्षादुद्धारि (T₂ G₁ 'वर्षि-
G₁ 'वर्ष)वाप्ति (T₂ G₁ s. 'रि)पु. — ¹) K₁ Da. 8. 8
सत्य (for सत्य). M₁ s. कामेषु (for रामेषु). — ²) V₁
B₁ s. Da₈ D₁ s. M₁ s. Cp सत्येषु; B₈ सत्ये हि; D₁ T₁
M₁ सत्येषु (for सत्येषु). Ś₁ K₁ s. 8 D₁ T₁ M₁ s. [अ]-
भिरता; V₁ B₈ s. Da₈ [अ]भिरता; B₈ भिरता; M₁

C. 12. 8361
B 12. 229[2], 29
K. 12. 235. 36

स्वर्गमार्गामिरामेषु सत्त्वेषु निरता ब्रह्म ॥ २८

दानाध्ययनयज्ञेज्या गुरुदैवतपूजनम् ।

विप्राणामतिथीनां च तेषां नित्यमवर्तत ॥ २९

सुसंमृष्टगृहाश्वासजितस्त्रीका हुताग्रयः ।

गुरुशुश्रूषवो दान्ता ब्रह्मण्याः सत्यवादिनः ॥ ३०

श्रद्धाधाना जितक्रोधा दानशीलानसूयकाः ।

भृतपुत्रा भृतामात्या भृतदारा ह्यनीर्षवः ॥ ३१

अमर्षणा न चान्योन्यं स्पृहयन्ति कदाचन ।

हि रता (for निरता). Ks ह्ययं (for ब्रह्म). K7 Ds.
6.9 दैत्ये (Ds दैत्ये; Ds सत्त्वे) धर्मिराम्यहं; T3 G1-2.9
Ms दैत्येष्वभिस्तास्महं.

29 ^a Ś1 K1 यज्ञेच्छा; Bo.8 यज्ञेषु; D7 T G1.
8.6 Ms यज्ञाद्या (T3 'द्या'); M7 यज्ञेभ्यो (for 'ज्या').
— ^b Ks V1 Bo.6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8. 5. 8
पितृ; Ds पैतृ (for गुरु). D7 T G1. 8. 6 M1. 5-7
पूजकाः (T3 'कां') (for 'नम्'). — ^c Ks. 7 V1 Bo.
6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2-6. 8. 9 G2 M1. 6. 7 गुरुणाम्
(for विप्राणाम्). D4 तु (for च). — ^d Dn1. n4
D2. 8 सत्यम् (for नित्यम्). Das अवर्ततां. K7 Ds. 9
तेषां नित्यप्रवर्तनं; Bs (marg.) 8 येषां नित्यानुवर्तनं; D7
T G1. 8. 6 M1. 5-7 तेषां नित्यानुवर्तकाः (M7 'तां').

30 ^a Ds1 स (for सु). G2 गवाश् (for
गृहाश्). — ^b Ks जितहीका (for 'स्त्रीका'). C3
जितस्त्रीकाः अनुगुणकलत्राः । C3 — ^c K1 शुश्रूषया,
K4. 6 Bo. 7. 8 Das Dn1. n4 Ds D2. 8. 8 'यका'; G1
'यवे' (for 'यवो'). — ^d K1 B2 Das D4 ब्राह्मण्याः
(for 'ब्र').

31 ^b Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1. n4 Ds D2. 8. 7. 8
T G1-2. 6 M1. 5-7 श्रीलानसूय (M7 'यै'वः (for 'यका:').
— ^c Ds भृताः; G1 धृत (for भृत-). Das मता-
मात्या; Dn1 भृतापत्या (for 'मात्या'). Ś1 K1. 2. 4
भृतपुत्रा भृत्यामात्या. — ^d Ś1 K1. 2. 4 भृत्यदारा (for
भृत-). K1 ह्यनीर्षवः (sic); Das. 84 D1. 9 T G1 Me. 7
ह्यनी (Das 'नि'प्यवः; Ds1 ह्यनीर्षवः; G2 ह्यदीप्सवः.

32 ^a Ś1 K1. 2. 4 स्वमर्षणा; Dn1 Ds अमर्षेण;
Ds 'र्षान्मा; D7 G1 नामर्षवो; T1 G2. 6 नामर्षिणो,
T2 Ms नामर्षणा (for अम-). Dn1 च न (by transp.);
Ds न वा. — ^b Ks Bo. 6. 7. 9 Das. 84 Dn1. n4 Ds
D2. 8. 8 स्पृह (Bo 'श')यते; G1 'संती' (for 'यन्ति').

न च जातूपतप्यन्ते वीराः परसमृद्धिभिः ॥ ३२

दातारः संगृहीतार आर्याः करुणवेदिनः ।

महाप्रसादा ऋजवो दृढभक्ता जितेन्द्रियाः ॥ ३३

संतुष्टभृत्यसचिवाः कुतज्ञाः प्रियवादिनः ।

यथार्थमानार्थकरा ह्रीनिषेधा यतव्रताः ॥ ३४

नित्यं पर्वसु सुखाताः खलुलिप्ताः खलंकृताः ।

उपवासतपःशीलाः प्रतीता ब्रह्मवादिनः ॥ ३५

नैनानभ्युदियात्स्वर्यो न चाप्यासन्प्रगेनिशाः ।

— ^a K2. 4 D4. 8 न वै (for न च). Ks Dn1. n4
Ds1 Ds -तप्यन्ति (for -तप्यन्ते). Das न च जाभूय
तप्यन्ते (sic); D7 T1 G1. 8. 6 न जातु परितप्यन्ते. — ^d
K7 D4-6. 9 वीराः (for वीराः).

33 ^a B2-8 संगृहीतार; Das संगृहीतार; Das स-
गृहीतार; Ds1 संगृहीतार; M7 संगृहीतार. — ^b Ks
Ds1 D7 T G1. 8. 6 M1. 6. 7 Cs कार्यकारणवेदिन C3 p:
करुणवेदिनः सकरुणचित्ताः । C3 — Ś1 K1. 2. 4 om.
(hapl.) 33^a-34^b. — ^c Das ऋजवो (for ऋजवो).
— ^d Ds दृढ- (for दृढ-). K7 -भक्त्या (for -भक्ता).
K7 Ds यतेंद्रियाः; Dn4 जितेंद्रियः.

34 Ś1 K1. 2. 4 om. 34^{ab} (of. v. l. 33). Ds om.
(hapl.) 34^a-35^d. — ^a Ks V1 Bo. 6-9 Das. 84 Dn1.
n4 Ds D2-4 6. 8. 9 Cs यथाह- (for यथार्थ-). Ś1 K1.
2. 4 नामार्थकरा; Das G2 'माता' (for माना). — ^d
Ks V1 Bo. 6-8 Das. 84 Dn1. n4 Ds 2. 6 Cs p ह्रीनि-
षेधा; K7 विनिषेधा; Cpp ह्रीनि (as in text). K7
D4. 6. 9 जितव्रताः; D7 T1 G1. 8. 6 जितेंद्रियाः; M1. 6
यतव्रताः (for यत-). C3 p: ह्रीरकार्यामिदृष्टिः सैव
निषेधो येषां ते ह्रीनिषेधाः । C3

35 Ds om. 35 (of. v. l. 34). — ^a Ks स्व-;
G2 च (for सु). — ^d D7 T1 G1. 8. 6 ब्रतिनो (for
प्रतीता). M1 6 चारिणः (for वादिनः).

36 V1 reads 36^a-37^b on marg.; D7 T1 G1. 8. 6
repeat 36^a after 37^{ab}. — ^a Ks नैनाम्; Ks Das
D7 T1 G1. 8. 6 (last five first time) M1. 6. 7 नैनाम्;
D7 T1 G1. 2. 6 (all second time) तेन च (for नैनाम्).
Ś1 K1. 2. 4. 7 V1 B2 Das Ds (before corr.) Da. 7
(both times). 9 T1 (both times). 9 Gs. 6 (both
both times) अम्यु (K1 'त्यु'दयात्; G1 (first time)
उदगुदियान्, Ms अम्यु' (for अम्यु) — ^c K7 चाभि-

रात्रौ दधि च सक्तं नित्यमेव व्यवर्जयन् ॥ ३६
काल्यं घृतं चान्ववेत्सन्प्रयता ब्रह्मचारिणः ।
मङ्गलानपि चापश्यन्ब्राह्मणांश्चाप्यपूजयन् ॥ ३७
सदा हि ददतां धर्मः सदा चाप्रतिगृह्णताम् ।
अर्घं च रात्र्याः स्वपतां दिवा चाम्बपतां तथा ॥ ३८
कृपणानाथवृद्धानां दुर्बलातुरयोपिताम् ।

दायं च संविभागं च नित्यमेवानुमोदताम् ॥ ३९
विषण्णं त्रस्तमुद्विग्नं भयार्तं व्याधिपीडितम् ।
हृत्स्वं व्यसनार्तं च नित्यमाश्वासयन्ति ते ॥ ४०
धर्ममेवान्ववर्तन्त न हिंसन्ति परस्परम् ।
अनुकूलाश्च कार्येषु गुरुबुद्धोपसेविनः ॥ ४१
पितृदेवातिथींश्चैव यथावत्सेऽप्यपूजयन् ।

C. 12. 8578
B. 12. 220(a). 43
K. 12. 220. 50

Da चापि; Ts चाति (for चापि). Ks Bt Dni na Ds
Ds. s. s. 1 Ts Gt. s. s. Cs प्रगोक्षयाः; Gs प्रगोनिशाः
(for प्रगे). Das as न चाप्यनिद्रणे निशाः. * Ca. p:
प्रगोनिशाः प्रातर्दिने निशाः । * (Gt) Gt. s. s. transp.
दधि and च. Kt Bo. s. s. सक्तं; Das Dni Gt सक्तं
(for सक्तं). Gt Ms. s. ते (for च). Mr ते रात्रौ
दधि सक्तं. — * Ss Kt. s. Ds विवर्जयन् (Da 'येन्');
Kt Bo. s. s. Da. s. s. T Gt. s. s. 'व्यव'; Ds Ms. च (Ms 'व्य-')
वर्जयेत्; Gt 'उ'पय 'यन्' (for व्यव')

37 Vt reads 37^{ab} on marg. — *) Ks Ds
Ds. s. कश्ये; Kt Bo. s. (marg.) 1. s. Das as Dni. na
Ds. s. कश्ये; Da काल्य- (for कश्ये). Das घृते (for
घृतं). Ss Ks. s. Bs. s. चापश्यन्; Ks Das वा; Das
चाप्यवेदयन्; Kt Ds. s. 1. s. Ts Gt. s. s. Ms. 1 चाप्यवेदय;
Dni Ts Ms. s. 'वेदयन्' (for 'वेदयन्'). — *) Ss Kt. s. Gt
प्रयता (for प्रयता). Ks. 1 Vt Bo. s. s. Das. as Dni
na Ds Ds. s. T Gt. s. s. Ms. s. चादिनः (for चादिनः).
— After 37^{ab}, Dr Ts Gt. s. s. repeat 36^a. Dr Ts
Gt. s. s. read 37^a twice. — *) Ss Kt. s. s. Ds Gt
मङ्गलाप्यपि; Ks Vt Bo. s. s. Das Dni. na Ds Ds. s.
Gs (first time) Ms. s. s. मं (Ks Dni मं ग. वा-यपि,
Kt Ts Mr 'क्यामपि; Ds 'लामपि; Dr Ts Gt. s. s. (all
first time) 'क्यामपि' (for 'लामपि'). Dr Ts Gt. s. s.
(all first time) चापश्यन् (for चापश्यन्). Dr Ts Gt.
s. s. (all second time) देवान्प्रीमिदुर्बलैः. — *) Ms. s. 1
चापि (for चापि) Kt Ds. s. ब्राह्मणांश्चापि पूजिताम्.

38 *) Ks Bo. s. s. Das. as Dni. na Ds Ds. s. s. s.
हि वदतां; Kt Ds. s. विवर्जयतां; Dr T Gt. s. s. हि ददते
(Ts 'तो') (for 'दतां'). Ks. s. 1 Vt Bo. s. (marg.) 1. s.
Das. as Dni. na Ds Ds. s. s. s. Gs Ms. धर्मः; Bs
(orig.) सत्यं; Dr Ts Gt. s. s. दानं; Ts सत्यं (for धर्मः).
— *) Das चाप्रति; Ts [अ]प्यप्रति; Gs च प्रति
(for चाप्रति). Ks. 1 Ds 'गृह्णतां; Ds corrupt (for
'गृह्णताम्'). Dr Ts Gt. s. s. च (Dr Gt. s. स) न प्रति (Gt
'न') गृह्णत. — *) Bt अर्घं (for अर्घं). Bt Dni om.

च. Kt रात्र्यः; Bo. s. (marg. as in text). 1. s. Ts
Ms. s. रात्र्यां; Gt रात्रौ (for रात्र्याः). Kt Ds. s. अर्घ-
रात्रे च स्वपतां. * Ca. s. अर्घं च रात्र्याः स्वपतां, प्रथमपश्चिम-
यामयोः जाग्रतां, स्वाध्यायावश्यकार्थम् । * — *) Ds चा;
(Gt तु (for च). Dr T Gt. s. s. Ms. s. 1 सदा; Ms
तथा (for तथा).

39 = (var.) 12. 78. 18; 87. 24. 39^{ab} = 12. 87.
34^{ab}. Cf. Agni Parāpa 225. 25^{ab}; Matsya P. 214.
61^{ab}. — *) Bs (marg.) 1. s. भूत्यानां (for 'बुद्धानां'). Kt
कृपणानाप्यवृद्धानां; Das. as 'नां च भूत्यानां; Gt 'नय
बुद्धानां. — After 39^{ab}, Kt reads 40^{ab} for the first
time, repeating it in its proper place. — *) Ks
Bo. s. s. Das Dni. na Ds Ds. s. s. s. Ts Gt. Mr दयां;
Das दानं (for दायं). Dr Ts Gt. s. s. सतां च संवि-
भजयाम. — *) Bs अनमोदता. (sic); Dni. na Das
Ds. s. s. अनमोदतां (for अनु). Bs कुर्वतामनुमोदतां.
— After 39, Ts Gt. Ms. s. 1 Kumbh. ed. ins. :

662^a कालो वातः सुखे चैव धर्ममार्गे च वर्तताम् ।

[Gt Mr Kumbh. ed. सुखे चैव (for सुखे नैव).]

40 *) Bs om. from विषण्णं up to हृत्स्वं (in 40^a).
Ks Vt Bo. s. s. Das. as Dni. na Ds Ds. s. s. s. त्रस्तं
(Das. as त्रष्टं) विषण्णम् (by transp.); Gt Mr विषण्ण-
त्रस्तम्. — *) Ks Bo. s. 1 Das. as Dni. na Ds Ds. s.
s. s. भयार्तं व्याधितं कृतां (Ds 'तं कृतं'). — Kt reads
40^a for the first time after 39^{ab}. — *) Kt (both
times) Ds. s. दुर्बलं; Dni हृत्स्वं (for हृ). Ks
व्यसनार्ते (for 'नार्ते'). — *) Vt जे; Bs (marg.)
[उ]त (for ते). Kt (first time) Ds. s. नित्यमाश्वास-
यन्ति ते; Dr Ts Gt. s. s. 'मेवाभिरक्षतां (Gt 'क्षितं; Gs. s.
'क्षत').

41 *) Ks. 1 Bo. s. s. Das. as Ds. s. s. T Gt. s. s. Ms.
s. 1 दयादु (for 'नय'). Ks Bo Ds. 1 T Gt. s. s. Ms.
s. 1 'वर्तते; Kt Ds. s. 'वर्तते (for 'वर्तन्त). — *) Ss
Kt. s. नाहिंसत; Kt Ds. s. न हिंसत; Dr Ts Gt. नासे-

C. 12. 8375
B. 12. 229(8). 43
K. 12. 135. 50

अवशेषाणि चाश्नन्ति नित्यं सत्यतपोरताः ॥ ४२
नैकेऽश्नन्ति सुसंपन्नं न गच्छन्ति परस्त्रियम् ।
सर्वभूतेष्ववर्तन्त यथात्मनि दयां प्रति ॥ ४३
नैवाकाशे न पशुषु नायोनौ न च पर्वसु ।
इन्द्रियस्य विसर्गं तेऽजोचयन्त कदाचन ॥ ४४
नित्यं दानं तथा दाक्ष्यमार्जवं चैव नित्यदा ।
उत्साहस्थानहंकारः परमं सौहृदं क्षमा ॥ ४५

धृति (for न हिंसन्ति). —^a) Dn⁴ om. from गुरु up to अश्नन्ति सु (in 43^a). Dn¹ सेविताः; M¹ सेविने.

42 Dn⁴ om. 42 (cf. v. l. 41). —^a) K⁵ B⁵ Dn¹ Ds. 8.8 पितृन्; D¹ T G¹. 8.8 गुरु (for पितृ). K¹ Dn³ देवातिथीश्च; T² तिथिं (for तिथीश्च). K¹ V¹ B⁵. 8-9 Dn³. 44 D⁴-9 G² M¹. 8-7 चापि (for चैव). —^b) K¹ तेनैव; V¹ चानैव; B⁵ चानु (for तेऽभ्य). M¹. 6 ब्राह्मणानभिपूज्य च; M¹. 1 यथावत्तेभिपूज्य च. —^c) T² G¹ अवशेषाणि; M¹ अवशेष्याणि (for शेषाणि). Dn¹ D⁴ वा (for च). —^d) B⁵ G² नित्य- (for नित्यं). K¹ G² तपोव्रताः; K⁵ B⁵. 8.8 Dn¹ Ds D². 8.8 दृताः; K¹ D⁴. 8.9 युताः; V¹ B⁵ D⁵ वृताः; B⁵ (marg.). 7 Dn³. 44 मृताः; D¹ T² G¹. 8.6 पयोध (G¹ स्थि) ताः; T² M¹. 8-7 तपोन्विताः (for रताः).

43 Dn⁴ om. up to अश्नन्ति सु (cf. v. l. 41). —^a) B⁵ om. from नैके up to नैवाका (in 44^a). K¹ नैके-च्छन्ति; M¹. 8.6 नैकोऽश्नन्ति (for नैकेऽश्नन्ति). S¹ K¹. 2 च; B⁵ (marg.) M¹. 8.7 स्म (for सु). D¹ T G¹. 8.6 नैते ह्य (G¹ तैर्ह्य) श्रंखसं (T² तिसं) पन्नं. —^b) K⁵ B⁵ Dn³ Dn¹ न गच्छन्त (Dn³ तः); Dn⁴ Dn¹ Dn¹ नागच्छन्त (Dn⁴ ति) (for न गच्छन्ति). —^c) K¹ Dn⁴ T² वर्तन्त (T² ते) (for [अ]वर्तन्त). —^d) K¹ D⁵ तथा (for प्रति).

44 B⁵ om. up to नैवाका (cf. v. l. 43). —^a) K¹ G² नैव काशे (for नैवाकाशे). V¹ B⁵ (marg.) तथा नाप्यु; D¹ T² G¹. 8.6 न च पशौ (for न पशुषु). G² नैवावकाशे पशुषु. —^b) K¹ B⁵ Dn³ Dn¹ D². 8.6. 8.9 वियोनौ; D¹ T² G¹. 8.6 न चायौ (for नायोनौ). K⁵ Dn¹ Dn³ G² च न (by transp.); K¹ D⁴-8.9 नैव. B⁵ (marg.) न वियोनौ न पर्वसु. —^c) K⁵ B⁵ विसर्गति (for र्गं ते). Dn³ इन्द्रियाण्यविसर्गं ते; G¹ इति यस्य विसर्गसे. —^d) K¹. 6 V¹ B⁵. 8-8 Dn³. 44 Dn¹. n⁵ Ds D². 8.8. 7.8 T G¹-8.6 M¹. 8-7 रोचयन्ति

सत्यं दान तपः शाच कारुण्य वागानपुरा ।
मित्रेषु चानभिद्रोहः सर्वं तेष्वभवत्प्रभो ॥ ४६
निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिरस्रया चानवेक्षिता ।
अरतिश्च विषादश्च न स्पृहा चाविशन्त तान् ॥ ४७
साहमेवगुणेष्वेव दानवेष्ववसं पुरा ।
प्रजासर्गमुपादाय नैकं युगविपर्ययम् ॥ ४८
ततः कालविपर्यासे तेषां गुणविपर्ययात् ।

(Dn³. 44 'तु'); K¹ D⁵ 'यन्न' (for 'यन्त'). Dn⁴ कदा च नः.

45 ^a) D¹ नित्य (for नित्यं). K¹ दाक्ष्यम्; Dn⁴ दाक्ष्यम्; Dn³ दीक्ष्यम्; D¹ दाक्ष्यम् (for दाक्ष्यम्). —^b) Dn¹ आर्जनं (for 'व'). —^c) D⁵ reads 45^a-46^a on marg. —^d) K¹ उस्ताहे; G² M¹. 6 'हृ' (for 'हृष्ट'). K⁵ B⁵. 8.7.8 Dn³. 44 Dn¹. n⁵ Ds D². 8.8 [s]य (for च). —^e) K⁵ क्षमाः.

46 D⁵ reads 46 on marg. —^a) D¹ T G¹. 8.6 M¹ नित्यज्ञानं (for सत्यं दानं). K¹ शौचः; D⁴ शौचं; D⁵ चैव (for शौचं). —^b) G¹ अभवन्. K¹ D⁴-8.9 पुरा; M¹ प्रभोः (for प्रभो).

47 ^a) Dn⁴ D⁵ तन्द्रीर. D⁴. 9 असंप्रीतिर (for असं). K¹ निद्रा तन्द्रीरसंप्रीतिर; Dn⁴. 7 निद्रा तन्द्रीरसं; T G¹. 2 'द्री च सं (G² ह्यसं) प्रीतिर. — 47^b is damaged in B¹. —^b) K⁵ V¹ B⁵ 9 Dn³. 44 Dn¹. n⁵ Ds D². 8.8 असुयाय; K¹ B⁵ D⁴-8.9 अभ्य (B⁵ D⁵ न). सूया (for असुया च). Dn⁴ [अ]नवेक्षिता; G² M¹. 8-7 [अ]नवेक्षता (for क्षिता). —^c) D⁵ G¹ [अ]विषादश्च (for विषा). —^d) V¹ बाविषाच; B⁵ चाविषाच; D¹ T G¹ M¹ च विशन्ति; G² M¹. 6 7 चाविषन्ति; G². 6 ते विशन्ति (for चाविषन्त). K¹. 6 B⁵. 8.8 (marg.). 9 Dn³. 44 Dn¹. n⁵ Ds D². 8.8. 8 स्पृहा चाप्य-विषाच तान् (K⁵ शस्व तान्; D⁵ 'वृणता'); K¹ D⁴. 8.9 न स्पृहा वा (D⁵ चा) भवत्तदा.

48 ^a) V¹ सोहम्; Dn⁴ G¹ सहम् (for साहम्). Dn⁴ एव (for एवं). S¹ K¹ विषेषु; K¹ गुणायि (for गुणेषु). K¹ एवं; D¹ T G¹. 8.6 एषु (for एव). —^b) Dn⁴ अवर् (for अवसं). —^c) Dn⁴ सर्मम् (for सर्मम्). * Ca: प्रजासर्गमुपादाय प्रजासृष्टिमारभ्याय यावत् । * —^d) B⁵ (marg. as in text) नैवान्; Dn¹ D⁴ नैकं; M¹. 6 नैवं (for नैकं). B⁵ (marg. as

अपश्यं विगतं धर्मं कामक्रोधवशात्मानाम् ॥ ४९

सभासदां ते ब्रूवानां सत्याः कथयतां कथाः ।

प्राहसन्नभ्यसृयंश्च सर्ववृद्धान्गुणातराः ॥ ५०

यूनः सहममार्गानान्वृद्धानभिगतान्मतः ।

नाभ्युत्थानाभिवादाभ्यां यथापूर्वमपूजयन् ॥ ५१

वर्तयन्त्येव पितरि पुत्राः प्रभवताऽऽत्मनः ।

अमित्रभृत्यतां प्राप्य ख्यापयन्तोऽनपत्रपाः ॥ ५२

तथा धर्मादिपेतेन कर्मणा गहिंतेन ये ।

महतः प्राप्नुवन्त्यर्थस्तेष्वेवामभवत्स्पृहा ॥ ५३

उच्चैश्चाप्यवदन्नात्रौ नीचैस्तत्राग्रिज्वलत् ।

C 12. 8367
B. 12. 226(8). 55
K. 12. 235. 62

in text) विपश्ये; Gs विपश्ये; Ds T Gs. 8. 8 Ms एवं गुणविपश्ये.

49 *) Ms तत्र (for ततः). Śi Ki कालं (for कालः). Ki Ds 8 विपश्ये (for 'यस्ये'). Bs ततः सर्वविपश्यम्. — *) Be (marg.) Gs Ms. 8 गुणं (Gs 'ते'; Ms 'जा') ज्ञेयं (for तेषां गुणः). Kr Ds 8 विपश्ये; Vt येषं; B (marg. as in text) येषान्; Bs येषन् (for 'येषान्'). *) Kr Ds अपश्यन् (for अपश्यं) Ks 8 Das Dni na Ds Ds निर्गते (for विगतं). Vt Bs 8 Das Ds 8 अ (Das आ) पश्यन्ति-र्यतामस्यन्.

50 *) Ks Vt Bs 8 8 Das na Dni na Ds Ds 8 8 अ; Gs Ms 8 वै (for ते). Kr Ds 8 सभास-दानां ब्रूवानां; Ds T Gs. 8 सदा (Ds 'त') सभां वै ब्रू. — 50^a is done in B. — *) Ks Bs 8 (marg.) 8 Das Dni na Ds Ds 8 8 सदा; Vt सदा; Bs Ds सदा; T Gs. 8 Ms सदा; (for सदा). *) Dni Ts Ms प्रहसन्; Gs प्राहसन् (for 'सन्'). Das प्रसृयंश्च; Gs अपसृयात्. — *) Das Ms सर्वे (for सर्वे). Bs (marg. as in text) भूतान (for ब्रूवान्). Kr Ds 8 गुणातरान् (Ds 'रा'); Bs Gs 'वर्'. Ds T Gs 8 Ms 8 सर्ववृद्धान्गुण- (Ms 'व') रान्.

51 *) Śi Ki 8 8 यूना (for यूनः). Ks Gs M समालीना (for 'लीनान्'). Ks 1 Bs 8 (marg.) 8 Dni na Ds Ds 8 8 युवानश्च समा (Bs 'हा') लीना (D 'मान'); Bs 1 8 Das यूनाश्च समालीनान्; Das कतञ्चैव सदा. — *) Ks आभिः; Das Ds 8 अपि; Ds अपि. Ms 8 8 अनु (for अपि). Bs (marg. as in text) गतास्तथा; Bs गतास्तथा; Das na गतानन्; Gs गतास्तथा (for गतास्तथा). — *) Śi Ki 8 8 प्राभ्युत्थानाभिः; Bs Gs अभ्युत्थानाभिः; Das नाभ्युत्थानाभिः (for 'नाभिः'). Ms आवादाभ्यां (for 'वादाभ्यां'). Gs तानभ्युत्थानाभिवादां. — *) Gs यथापुरम् (for 'पूर्वम्'). Ks अग्रपूजयन्; Ms अपूजयन्.

52 *) Ks 1 Vt Bs 8 8 Dni na Ds Ds Ds 8 8 8

T Gs. 8 Ms 8 8 वर्तयति; Ks 'यति (for 'यन्ति'). Ks एव; Ds अपि (for एव). Ds repeats from पितरि up to रमनः after 53^a. — *) Śi Ki 8 पुत्राः प्रभव आत्मनः; Ks 8 Bs 8 8 8 Dni na Ds Ds 8 8 पुत्रः प्रभवते तथा; Kr Ds (both times). 8 8 पुत्राः प्रभुव-दारमना; Vt Bs Gs Ms 8 8 पुत्रः प्रभवतेरमनि (Gs Ms 'नः'; Ms 8 8 'ना'); Ds T Gs. 8 8 पुत्रः प्रभवतात्मना; text as in Das na Ca. *) Ca : यथा आत्मनः प्रभवः ['वन्तः] केचित्कोशिवृत्त्यादीन्प्रति आचरन्ति. एवं पुत्राः शास्त्र एता अप्रभवोऽन्तोऽपि वर्तयन्ति । प्रभव[त्] इति नलोप-च्छान्दसः. एवमाकारेऽपि तत्रम् । *) — *) Ks 8 Bs 8 8 Das na Dni na Ds Ds 8 8 8 अभुत्वा भृत्यतां प्राप्य; Vt Ds Ts Gs 8 8 Ms 8 8 अमित्रा ब्रूवा (Ms 8 8 भ्रातृ)-तां प्राप्य; Ts पुत्रा भृत्यतरं प्राप्य; Ms अमित्रा भृत्यतां प्राप्य. — *) Ks 1 Vt Bs 8 8 Das na Dni na Ds Ds 8 8 8 Gs ख्यापयति; Ds ख्यापयते; T Gs 8 Ms ख्यापयते (for 'यन्तो'). *) Ca : ख्यापयन्तो, वयमेतत्ते-ष्वाम समुदाः सेति । *)

53 For the repetition in Ds, cf. v. 1. 52. — *) Dni Gs 8 यथा; Gs तेषां (for तथा). Ds अपेतेव. Ks तथा धर्मादिपेतेन. — *) Gs गहिंतेन. Ds ते (for ते). — *) Gs प्राप्नुयति. Ms 8 8 महतः प्राप्नुयन्त्याम्. — *) Ks 8 Vt Bs 8 Das Dni na Ds Ds 8 8 तेषां तत्र; Bs (marg. as in text). 1 8 Ds तथैवाम्; Das तथैवम् (for तेष्वेवाम्). Ms 8 तेष्वेवामभयं स्पृहा.

54 *) Das na Ca चाति; Dni na Ds 8 Ms चाभि- (for चापि). Ds अभवन् (for अवदन्). Bs (marg.) चरसायंश्चाप्ययान्. Gs उच्चैश्च अवदन्नात्रौ; Gs 'आप्य-यन्तातो. — *) Ks नीचस् (for नीचस्). Ts [अ]भिस्. Das Ds अज्वलन्; Ds Ts Gs उज्ज्वलन् (for अज्व-लन्). Ds Ts Gs 8 नीचैस्तत्रापि (Ts 'हि') संक्ष- (Gs 'हृत्'न्. — Ds om. (? hapt.) 54^a-55^d. — *) Ks Bs 1 8 (marg.) 8 Das Dni na Ds Ds 8 8 8 अज्वलन्; Bs T Gs 8 8 Ms 8 8 अज्वलन्; Das अज-वन्; Ds अज्वलन्; Ms चाभ्यवदन् (for अभ्य-वदन्). Das पुत्राः विदुषु सुखं चरन् (hypermetric); Gs पुत्रा ज्ञाना नज्वलन्. — *) Bs T Gs 8 8 Ms 8 चाप्यवदन्;

12. 221. 54
12. 222(a). 55
12. 225. 62

पुत्राः पितृनस्यवदन्भार्याश्चास्यवदन्पतीन् ॥ ५४
मातरं पितरं बृद्धमाचार्यमतिथिं गुरुम् ।
गुरुवन्नाभ्यनन्दन्तं कुमारान्नान्वपालयन् ॥ ५५
भिक्षां बलिमदत्त्वा च स्वयमन्नानि भुञ्जते ।
अनिष्टा संविभज्याथ पितृदेवातिथीन्गुरुन् ॥ ५६
न शौचमनुगृह्यन्त तेषां स्रद्धजनास्तथा ।
मनसा कर्मणा वाचा भक्तमासीदनाष्टतम् ॥ ५७

Bs (marg.) चात्यचरन्; Ds चात्य चरन् (for चाभ्य-
वदन्). Ks Ds1 नार्यश्च व्यचरन्पतीन्; V1 Bo M1 नार्य-
श्चात्यवदन्; Bs. 7. 9 Das. as Dn1. n4 Ds3 Ds. 3. 5. 8
नार्यश्चात्य (Ds 'भ्य'चरन्).

55 Dr om. 55 (cf. v. 1. 54). —^a) Kt Ds. 9
अतिथीन्. Kt Ds. 9 G2 गुरुन्. — Ds om. (hapl.)
55^a-56^d. —^c) Ks. 6 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Das. as
Dn1. n4 Ds Ds. 3. 5. 8 गुरुवान् (for 'वन्'). Kt Ds. 9
'बन्तं; V1 Bs (marg.) 'वन्तं; T1 Gs. 9 'वदन्तं; G1
'वाचन्तं (for 'नन्दन्तं'). —^d) K1 वान्; V1 Bo. 9
Das Ds M1. 6 नानु; T2 नाभ्य (for नान्व).

56 K1 Ds om. 56 (for Ds, cf. v. 1. 55). —^a)
Ś1 Ks. 7 Ds भिक्षा. Ś1 Ks. 4 अकृत्वा; G1 अतत्त्वाच;
G2 कृत्वा (for अदत्त्वा). ☞ Cs: बलिमदत्त्वा भक्षकरच-
ण्डालादीनां बलिमदत्त्वा । ☞ —^b) Dr T1 G1. 2. 6 अन्नं च
(for अन्नानि). T2 M1 [अ]भुञ्जते (for भुञ्जते). —^c)
Bs अन्नं; Ds1 [अ]र्थ (for [अ]थ). —^d) Ś1 Ks. 6. 7
Ds T2 पितृन् (for पितृ).

57 ^a) Kt Ds शौचम् (for शौचम्). Ś1 K1. 4 अनु-
रुचन्ते; Kt Bs (marg. as in text) Das Ds. 7. 9 T
G1. 2. 6 M1. 2. 7 अन्वरुच्यं (Das M1 'रुच्यं'त; Bs Ms
अनुरुचन्तं (for 'रुच्यन्तं'). —^b) Ks Ds1 शूद्रः; Kt
Ds. 9 सुतः; Ds शूद्र (for सुतः). M1 'जनांस'. Kt
Ds. 9 तदा (for तथा). —^d) Ks V1 Bo. 6-9 Das.
as Dn1. n4 Ds. 3. 5. 8 भक्ष्यम्; Kt Ds. 9 भोज्यम्;
G1 भुक्तम् (for भक्तम्). ☞ Ca: मनसा वाचेति द्वयो-
पादनमनाचरणे भक्तस्य प्रत्यवायशङ्कापि तेषां नास्तीति ज्ञाप-
नार्थम् । ☞ — After 57, Kumbh. ed. Cv ins. a
passage given in App. I, (No. 22).

58 ^a) G2 सं (for वि-). —^b) Some MSS. 'सू-
षिक'. — Dns om. (hapl.) 58^a-59^b. —^c) Bs अपा-
सृतं; Ds 'वतं; T2 अनावृतं (for अपा). Ś1 K1. 3
Ds1 [स]तिष्ठन्; Ds. 7 तिष्ठेद्; G1 [स]तिष्ठेद् (for अतिष्ठेद्).

विप्रकीर्णानि धान्यानि काकमूपकभोजनम् ।
अपावृतं पयोऽतिष्ठदुच्छिष्टाश्चास्पृशन्वृत्तम् ॥ ५८
कुडालपाटीपटकं प्रकीर्णं कांस्यभाजनम् ।
द्रव्योपकरणं सर्वं नान्ववैक्षत्कुटुम्बिनी ॥ ५९
प्राकारागारविध्वंसाच्च स्म ते प्रतिकुर्वते ।
नाद्रियन्ते पशून्बद्धा यवसेनोदकेन च ॥ ६०
वालानां प्रेक्षमाणानां स्वयं भक्षानभक्षयन् ।

Das अपरेक्षमयोतिष्ठ (sic); G2 अपावृतं पयोनिष्ठम्. —^a)
T2 उच्छिष्टैश्च; G2 'ष्टांश्च. V1 Bo. 6. 9 T2 M1 [अ]स्पृ-
शद्; Ds. 9 स्पृशन् (for [अ]स्पृ). T2 कृतं (for वृत्तम्).

59 Dns om. 59^a (cf. v. 1. 58). —^a) K1. 6
Bo. 7. 9 Das. as Dn1 Ds Ds. 3. 5. 8 M1 कुडालं (for
'ल-'). Ks. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1 Ds Ds. 3. 5. 8 T2
G2 M1. 2-7 दात्र (Kt V1 Bo. 8 Ds T2 G2 Ms-7 'दात्र-';
Das Ds. 9 दातृ)पिटकं (Ds1 M1. 6 'ठकं; T2 'टकान्;
Ms 'ठरं; M1 'टरं); Dr G1. 2. 6 'मात्रवि (G1 'वि-
टकान्; T1 'मात्रपिटकान् (for 'पाटीपटकं). ☞ Cs (read-
ing -पिटकं): पिटकं भोजनपात्राधारं मृन्मयं पात्रम् । ☞
—^b) Ds प्राकीर्णं. Kt कांस्य (for कांस्य-). Ks. 6
Das Ds. 7 T Gs. 6 M1 'भोजनं; Ds. 9 'दोहन् (for 'भा-
जनम्). —^c) Das M1 'कारणं (for 'करण). —^d)
K1 नान्ववैक्षत्; Ks Ds1 G1 नान्ववेक्षत्; Kt Ds. 9 नावे-
क्षेत; Das नान्ववैक्ष्य; Ds नैवेक्षेत; Ds नावैक्षत; Dr
T Gs. 2. 6 M1. 6. 7 नान्ववेक्षत् (M1 'न्' (for 'वैक्षत्).
T1 Gs. 6 M1. 2-7 कुटुम्बिनी.

60 ^a) K1 Das प्राकारागारः; Kt Ds. 9 प्रा (Ds प्र-
कारं द्वारः; T1 प्राकारागारः (for प्राकारागार). G1
विध्वंस्तान् (for 'विध्वंसान्). ☞ Ca (reading विध्वंसं):
विध्वंसं बृष्टादिना पतनम् । ☞ —^b) Ś1 K1. 2. 6 Ds च;
T2 ते (for स्म). Kt Ds. 9 तन्; T2 स्म (for ते).
Ś1 K1. 2. 1 प्रत्यकुर्वते (K1 'त्त). — After 60^a,
Kumbh. ed. Cv ins.:

663* क्षुद्राः संस्कारहीनाश्च नार्यो नृदरपापगाः ।
शौचाचारपरिभ्रष्टा निर्लेजा भोगवञ्चिता ।
उभाभ्यामेव पाणिभ्यां शिरःकण्ठयनाभिवृता ।
गृहजालाभिसंस्थाना ह्यासंस्तत्र स्त्रियः पुनः ।
शब्दधुरयोर्मध्ये भर्तारं कृतकं यथा । [5]
प्रेक्षयन्ति च निर्लेजा नार्यः कुलजलक्षणाः ।

—^c) Ś1 K1. 2 Das नाद्रियन्तं (Das 'ति); Kt Ds. 9

तथा भृत्यजनं सर्वं पर्यश्रन्ति च दानवाः ॥ ६१

पायसं कुसरं मांसमपूपानय अङ्गुलीः ।

अपाचयन्नात्मनोऽर्थे वृथामांसान्यमक्षयन् ॥ ६२

उत्सूर्यशायिनश्चामन्मर्वे चाग्नप्रगेनिशाः ।

अवर्तन्कलहाश्च दिवारात्रं गृहे गृहे ॥ ६३

नादयंत (D: 'ते') (for नादियन्ते). Kr D: s बद्धान् (for बद्धा). — ^a) Ba ययमेनोऽङ्गुलीन (sic).

61 ^a) Ks: 1 Das Dns Ds प्रेक्ष्य (for प्रेक्ष). Ks: 1 Dns मासानां (for मासानां). Das बालानां प्रेक्ष माणां च; Gs बालकानां प्रेक्षमाणानां K Cp: जायानामि क्षमादरे पक्षी । K — ^b) Ks: 6 Ba: s (marg.) Das Dns: ns Dns Ds: s सक्षयम्; Ba: s Ds Gs सक्षयम्; Dns Ds सक्षयम् (for सक्षयन्). Ss: Ks: 2 Ba: Das स्वयं सक्षयय (Das 'नि') सक्षयन्. — Kr Ds om. (hapl.) 61^a-62^a, Ss: reads the same on marg. — ^c) Gs M: s सदा (for तथा). Das अर्थः; Ds हृष्टः; T: Gs: s हृष्ट (for अर्थः). — ^d) Ks: 5 V: Ba: s: 2 Das: ns Dns: ns Ds Ds: s: s: s अर्धतप्यै; Ds T: Gs: s: 2 पर्यशीत्य; T: 'हेति' (for 'अभित'). Ss: Ks: 2 T: Ms स (for च). Das मानवाः; Dns दानवाः; Ba पर्यशीर्यन्ति दानवाः; Ds 'अर्धतप्यै'; Gs M: s: 1 उप-र्यसि (Ms 'त') दा'.

62 Kr Ds om. 62 (cf. v. l. 61). Ss: reads 62 on marg. — ^a) Ks: Ba: Das कुसरं; V: Ba: s Das: ns Ds: s: s कुसरं (for कुसरं). Ss: Ks: 2 मांसानि (for मांसम्). * Ca: कुसरं निलमिधं सक्षयम् ॥ Cs: कुसरं निलतण्डुलमिधं अङ्गुलीकायम् । * — ^b) Ds अपूपमयि; Gs 'पाप्यय' (for 'पापय'). Ks: T: M: 1 सक्षय (T: सक्षय) कीन्; Das सक्षयि; Dns Gs सक्षयि; Dns सक्षयि; Gs सक्षयि (for 'क्षयि'). — ^c) V: अपापयन्; Gs अपापयन् (for अपापय'). Ds T: Gs: s Ms अपाप-यान्नोऽर्थाय — ^d) T: Gs: s वृद्धा; Gs तथा (for वृथा). Das अपापयन्. V: Ba: 2 मांसानि Ba: 'मानि' मक्षयन्.

63 Ds om. 63^a. Gs, after 12. 222. 18, repeats 63^a-71^a, which follows the text of 12. 220. 47^a-54^a. — ^a) Ks: s सक्षयै; Kr Ds: s सक्षय (for उत्सूर्य). Ba: सक्षय; Das सक्षय (for सक्षय). — ^b) Ds सक्षय. Gs (both times) सक्षय; Ms सक्षय (for सक्षय). Dns Ds T: Gs: s प्रगेनिशाः; T: तथा निशाः; Gs (second time) Ms प्रगेनिशा (for 'निशा').

अनार्याश्चर्यामासीनं पर्युपासन् तत्र ह ।

आश्रमस्थान्विकर्मस्थाः प्रद्विषन्ति परस्परम् ।

संकराश्चाप्यवर्तन्त न च शौचमवर्तन्त ॥ ६४

ये च वेदविदो विप्रा विस्पष्टमनृचश्च ये ।

निरन्तरविशेषास्ते बहुमानावमानयोः ॥ ६५

* Ca: प्रगेनिशाः प्रातःकाले निशिकृत्यं कृतवन्तः । * — ^a) Ks: 6 Ds M: s आवर्तन्; Ds T: Gs: s आ (T: अ)-वृत्तः; M: अनुत्त (for अवर्तन्). Ba: Ds T: 2 Gs (second time) कलहश्च. Kr Ds: s कलहाश्चाप्यवर्तन्; Cs आवर्तन्कलहान्. — ^b) Gs दिवारात्रौ (for 'रात्रं').

64 For the repetition in Gs, cf. v. l. 63. — ^a) Ks: अनार्यश्च. Ds om. (hapl.) from श्रार्य up to श्र ये (in 65^a). Ba: Ds T: Gs: 1 (first time), s: s M: s: s अनार्या (T: 'ये') अनार्यामासीनं; Gs (second time) अनार्या-श्रार्यामा; M: अनार्यामाश्रार्या. — ^b) Ba: s (marg. as in text), 1 Dns Ds: 1 T: Gs: 2 (both times), s: s M: s: 1 पर्युपासन्त (T: Ms 'सन्त'; M: 'सन्ति') (for 'सन्त'). Ba (marg. as in text) Das: 1 वृद्धवन्; Ba: वृद्धवन् (sic); Ba: सक्षयन्; Gs सक्षयन् (for सक्षय ह). — ^c) Ks: Das आश्रमस्थै; Das Dns Ds 'स्थाः' (for 'स्थान्'). Ks: V: Ba (marg.), s Das Dns: ns Ds Ds: s: s विधर्मस्था; Ba: s (orig.), v: s Das अधर्मस्थाः (for विकर्मस्थाः). — ^d) Ks: s: 1 V: Ba: s: s Das: ns Dns: ns Ds Ds: s: s M: प्राद्विषन्त; Ds T: Gs: 2 (both times), s: s M: s: 1 प्राद्विषन्त; Ms प्राद्विषन्तै (for प्राद्विषन्ति). — ^e) Kr शौक-राष्ट्र. Ks: Ba: s: s Das: ns Dns: ns Ds Ds: s Gs (both times) M: s चाप्यवर्तन् (Gs [second time] 'वर्तन्'; Ba: सन्त (for 'चाप्य'). — Das om. (hapl.) 64^a. — ^f) Ks: Das अनुवर्तन् (for अवर्तन्). Kr न चाशौच-मवर्तन्तः.

65 For the repetition in Gs, cf. v. l. 63. — ^a) Kr येन (for ये च). Gs विप्रा (for विप्रा). — ^b) Das T: विस्पष्टम् (for विस्पष्टम्). Ba: Ds T: Gs: 2 (second time), s: s अनृचा (Ba: Gs 'त') च (for 'चश्च'). Gs (second time) om. च. Ss: Ks: 2 Ds विस्प (Ks: 'स्पष्ट') मन्तव्यश्च ये; Gs दोषप्रष्टानृचाश्च ये. — ^c) M: s: 1 निरन्तरविशेषानि * Ca: निरन्तरविशेषा वेदविदा-मवेदविदा बहुमानावमानयोः च वेदरहितप्रकारा इत्यर्थः । *

66 For the repetition in Gs, cf. v. l. 63. — ^a) Ks: V: Ba: s: 1 Das Dns: ns Ds: s: s हारम्; Ks: 1 Ds Ds: s: 1, s T: Gs: 2 (both times), s: s M: s: 1 भावम्;

C. 12, 8300
1. 12 229(7). 67
K. 12, 135. aa

हावमाभरणं वेषं गतिं स्थितिमवेक्षितुम् ।

असेवन्त भुजिष्या वै दुर्जनाचरितं विधिम् ॥ ६६

स्त्रियः पुरुषवेषेण पुंसः स्त्रीवेषधारिणः ।

क्रोडारतिविहारेषु परां मुदमवाप्नुवन् ॥ ६७

प्रभवद्भिः पुरा दायानर्हेभ्यः प्रतिपादितान् ।

नाभ्यवर्तन्त नास्त्वियाद्वर्तन्तः संभवेष्वापि ॥ ६८

Bs एवम् (for हावम्). Śi K1.2.2.8 V1 Bo.6-9 Ds1 Ds वेष्टं; Ms चेष्टं (for वेषं). Das हारमावरणे वंशं; Ds हाराभरणवंशं च. —^b) K1 G2 (first time) अवेक्षितं; Ds 'इय च; D1 T2 Ms 'इयते; G2 (second time) अवेक्षितं; M1.5 'क्षणं (for 'क्षितुम्). Ks.7 V1 Bo.6-9 Das.aa Dn1.n1 Ds D2-4.6.8.9 गतं (K1 'त-) स्थितमवेक्षितं; T1 G1.3.6 गतिं मतिमवेक्ष्यते; M1 गोवंचानवेक्षणं (sic). —^c) Śi K1.2.2 आसेवन्ते; K1 V1 D1.6.9 आसेवन्तं (for असेवन्त). —^d) Ds1 दुर्जनाचरिते विधिं.

67 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. —^a) Śi K1.2.2 Bo.6-9 Dn1 वेधेन; Das वेधेन (for वेधेण). —^b) Śi K1.2.2.7 Bs D1-6.9 नराः (for पुंसः). Śi K1.2.6 V1 Bo.6-9 Ds1 Ds वेष्टा (for वेष-). Das धारिणा; Ds चादिनि. —^c) G1.2.5 रतं (for रति-). T1 G1 विहारे तु (for 'रेषु). —^d) V1 D1 Ds.7 T1 G1.3.6 अवाप्नुयुः; Das G2 (second time) 'मुयात् (for 'मुवन्). T2 परमासुदमासुवन्.

68 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. —^a) Bs (marg.).8 प्रवदद्भिः; T1 प्रभवद्भ्यः (for प्रभवद्भिः). G2 (second time) [आ]दाय (for दायान्). K1 D1.9 प्रभवन्त पुरा दाया; G1.2.6 भवद्भ्यः परमा दायान्. —^b) T2 अर्हेभ्यः; G2 (second time).8.9 न ह्येभ्यः (for अर्हेभ्यः). K1 V1 D1.9 प्रतिपादिताः. —^c) K1 D1.9 अभ्यवर्तन्त; V1 D1 T1 G1.2 (first time).8.9 M1.5-1 नाम्बं; T2 तानं; G2 (second time) नाम्यवर्तन्त (for नाभ्यवर्तन्त). Śi K1.2 न चाप्यसंतनास्त्वियाद्. ☞ Ca (reading नात्यवर्तन्त): पूर्वजन्तानाच्छिद्य जगृहुः । ☞ —^d) K1 उत्ततः; Ks.7 D1.9 वर्ततः; G2 (both times) M1 'ते (for 'न्तः). Ds संभवैरपि (for 'वेष्वापि). ☞ Ca: संभवेष्वापि सति वित्तादौ निर्वाहयोग्येऽपि ॥ Cp: संभवेषु सम्यगर्थेषु वर्तन्तो वर्तमाना अपि । ☞

69 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. —^a) Śi K1.2 मित्रेषु; G1 मित्रेण (for मित्रेण). D1 T G1.2

मित्रेणाभ्यर्थितं मित्रमर्थे संशयिते कचित् ।

वालकोट्यग्रमात्रेण स्वार्थेनाघ्नत तदसु ॥ ६९

परस्वादानरुचयो विपण्यव्यवहारिणः ।

अदृश्यन्तार्यवर्षेषु शूद्राश्चापि तपोधनाः ॥ ७०

अधीयन्तेऽव्रताः केचिद्दृथाव्रतमथापरे ।

अशुश्रूषुर्गुरोः शिष्यः कश्चिच्छिष्यसखो गुरुः ॥ ७१

(both times).8.9 M1.5. द्रव्यम् (for मित्रम्). —^b) Ks.7 V1 Bo.6.7.9 Das Dn1.n1 Das D2.2.2.8.9 G2 (first time) अर्थः; Das अर्थं (for अर्थे). K1.7 D1.6.9 संशयते; Ks 'संशयिते (for संश-). Ds1 अर्थी संश्रयते कश्चिन्; D1 T G1.2 (second time).8.9 Ms-7 अर्थी (T2 G1 Ms 'र्थे) संश्र (G2 सुश्रु)यते कः; M1 अर्थिसंश्रयितः कः. —^c) Some MSS. बालः; Bs.11 बाण (for बाल-). T1 G1.2.8 मात्रेपि (for मात्रेण). Ks बालकोट्यग्रमात्रेण; Das बालक्रीडाग्रं; Dn1 बालकोपाग्रं; D1 बालको व्यग्रमात्रेपि; T2 बालकोक्षिप्रमात्रेण (sic). —^d) K1 Ds1 [अ]ज्ञतः; Ks [आ]ज्ञे च; Ds [अ]ज्ञतु (for [अ]ज्ञत). Bs ते (for तद्). K1 D1.9 नार्थं नोपचरेष्ट तं; Ds स्वार्थेन श्रुतु तदसु; D1 T G1.2.6 Ms अ (T2 Ms स्वा)र्थेनापा (Ms 'वा)त्यदसु.

70 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. —^a) G2 (second time) निघयो (for 'रुचयो). —^b) K1 V1 Bo.6-9 Das.aa Dn1.n1 D2.2.8 G1 विपणः; Ds विपन्न (for विपण्य). Ks विपण्यव्यवहारिणः. ☞ Ca: विपण्यं प्रतिपिद्धं लक्षणपक्षज्ञादि विक्रयिणः । ☞ —^c) B1 damaged. D1 अदृश्यतो (for 'इयन्त). Ds [अ]यः; T2 [आ]यः (for [आ]र्थ-). Ds Ds अदृश्यन्तार्यवर्षेषु. —^d) T2 चारुपः; M1.6.7 चाति (for चापि).

71 For the repetition in G2, cf. v. l. 63. —^a) Śi K1.2.6 Bo अधीयते; Bs.8.9 Das.aa D1.8 G2 (first time) M1.6.7 'यन्ता; G2 (second time) अधीयन्ता (for अधीयन्ते). T2 G2.8 om (hapl) व्रताः केचि. Śi K1.2 [5]व्रतान्; Das कश्चिन्; D1 T1 G1 [5]पि वा; G2 (second time) व्रतः (for 'व्रतः). —^b) Ks Das अयावरन्, D1 T G1.2 (both times).8.9 M1.5-1 उपासते (for अयापरे). K1 D1.9.9 शूद्राजनपराभया; V1 Ds-9 Das.aa 'अ (V1 'प)राः परे. —^c) Ds1 शिष्याः. — G2 reads 71^d-78^a twice. —^d) V1 D1.6 शिष्यः (for शिष्य-). Śi K1 'मुक्तो; Ks 'मुक्तं; Ks D1.9 सखा; D1 तथा; G1.2 (second time) 'मुक्तो (for 'सक्तो).

पिता चैव जनित्री च श्रान्तौ वृत्तोत्सवाविव ।
अप्रभुत्वे स्थितौ वृद्धावन्नं प्रार्थयतः सुतान् ॥ ७२
तत्र वेदविदः प्राज्ञा गाम्भीर्यं सागरोपमाः ।
कृष्यादिष्वभवन्यक्ता मूर्खाः श्राद्धान्यभुज्जत ॥ ७३
प्रातः प्रातश्च सुप्रभं कल्पनं प्रेषणक्रियाः ।
शिष्यानुप्रहितास्तस्मिन्नकुर्वन्गुरवश्च ह ॥ ७४

श्वश्रुश्चशुरयोरे वधूः प्रेष्यानशासत ।
अन्वशासच्च भर्तारं समाहूयाभिजल्पती ॥ ७५
प्रयत्नेनापि चारक्षश्चित्तं पुत्रस्य वै पिता ।
व्यभजंश्चापि संरम्भादुःखवासं तथावसन् ॥ ७६
अग्निदाहेन चोरैर्वा राजभिर्वा हृतं धनम् ।
दृष्ट्वा द्वेषात्प्राहसन्त सुहृत्संभाविता ह्यपि ॥ ७७

C. 12. 8411
B. 12. 220(6) 79
K. 12. 225. 100

72 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) G₂ (second time) चैव (for चैव). Das पिताञ्चैव जनित्री च (sic). —^b) Ks D₁ शान्तौ; D₂ श्रान्तौ (for श्रान्तौ). K₁ D₂ मूर्खो (D₂ 'लो) रमयाद्; G₂ (first time) युज्जौ (for वृज्जौ). —^c) K₁ अप्रभुत्वे; K₂ B₂ D₂ s. अप्रभुत्वे (for 'भुत्वे). G₂ (second time) अप्रभुत्वे स्थिता वृद्धाद् (sic). —^d) D₁ T₁ G₂ s वन्नं (for वन्नं). D₂ प्रार्थयते; M₁ प्राक्षयतः (for प्रार्थं). B₂ (marg.) सुतैः; G₁ सुराद् (for सुतान्).

73 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) G₂ (first time) वेदे (for वेद). K₂ s. प्रजा; D₂ विमा (for प्राज्ञा). —^b) K₁ G₂ (first time) ग (G₂ 'नं) भीरे; G₁ गाम्भीर्यं K₂ सागरोपम. —^c) M₁ अभवत्. B₂ शक्ता; D₂ शक्त्या (for सक्ता). G₂ (second time) कृष्यादिष्वभवन्यक्ता (sic). —^d) K₁ D₂ s. s. मूर्खाः श्राद्धान्यं च भुज्जते; D₁ s. T₁ G₂ s (both times). s. s. दानि (G₂ 'दा वि) भुज्जते (D₂ 'न).

74 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₁ T₁ G₂ s s M₁ सारं (for the first प्रातः) T₂ M₂ सारं (for प्रातश्च). B₂ T₂ च सुप्रभं; B₂ (marg.) च सुप्रभं; D₂ D₂ च सुप्रभं; D₂ सुप्रसन्नः; D₂ G₂ (both times) सुप्रसन्नं; T₂ च सुप्रसन्नं (for 'प्रसन्नं). * Ca सुप्रसन्नं सुखा रात्रिर्भवनमिति । * —^b) M₁ s. s. कल्पनं (for 'नं). K₂ प्रेषणा; K₁ Das D₂ s. s. G₂ प्रेषणं; Das प्रेषणा; T₂ प्रेषणं (for प्रेषण). K₂ यथा; Das श्रिया; D₂ s. s. तथा; G₂ (both times) श्रिया; M₁ s. s. श्रिया (for श्रिया); * Ca: कल्पनम् यथायथायति । * —^c) K₂ B₂ s. s. Das D₂ s. s. D₂ लेषाम् (for तस्मिन्). S₁ K₁ D₂ G₂ (both times) शिष्यानुप्रहिता D₂ 'नप्रहितः; G₂ [first time] 'नुप्रहिता; G₂ [second time] 'नुप्रहितः तस्मिन्; B₂ Das D₂ s. s. शिष्यानुप्रहिताभ्याम्. B₂ (marg. as in text) शिष्याः प्रहितास्तौ तेषाम्. —^d) K₂ B₂ s. s. s. Das s. s. D₂ s. s. D₂ s. s. s. स्वयं; B₂ (marg.) च वे (for च ह). B₂ (orig.) नाकुर्वन्

वचः क्षमा.

75 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₂ श्वश्रु (for श्वश्रु). S₁ K₁ s. s. मध्ये (for मये). Das corrupt. —^b) Das D₂ वधूः K₂ D₂ s. अशासि (D₂ 'स्त) वै (for 'सत). —^c) K₂ s. अन्वशासच्च; K₂ D₂ T₂ G₂ s. s. 'शामत; K₂ D₂ s. s. 'शाक्ष्यं; G₂ (first time) 'शास्य च; G₂ (second time) 'शास्य च (for 'शास्य). —^d) K₂ B₂ s. Das D₂ s. s. D₂ s. s. समाहूय (for 'हूय). K₂ V₁ Das D₂ s. s. T₂ G₂ s. M₁ s. s. [ज]भिः; B₂ s. Das [ह]ति; G₂ [ज]नु (for [ज]भिः). K₂ जल्पते; D₂ s. जल्पता; D₂ D₂ s. s. G₂ s. s. (both times) M₁ s. jल्पति (for 'नी).

76 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a) D₂ प्रयत्नाद् (for 'नेन). S₁ K₁ s. s. D₂ [ज]भिः; T₂ जिः; M₂ हि (for [ज]पि). S₁ K₁ D₂ G₂ (both times) चारक्षश्चित्तं; D₂ T₂ G₂ s. ना (T₂ नो) वे-क्ष्यः; T₂ M₁ s. s. चारक्षश्चित्तं; G₂ नावेक्ष्ये (for चारक्षश्चित्तं). —^b) B₂ (marg.) Das D₂ वित्तं (for वित्तं). —^c) K₂ s. V₁ B₂ s. s. Das s. s. D₂ s. s. D₂ s. s. s. G₂ s. s. M₂ व्यभजश्च; K₂ विलज्जश्च; B₂ T₂ व्यभजश्च; D₂ s. व्यभजश्च; T₂ विजयश्च; G₂ (second time) सभजश्च (for व्यभज). G₂ (second time) चैव (for चापि). B₂ (marg. as in text.) D₂ Cp संसारं; D₂ संसारं (for संसाराद्). G₂ (first time) सख्युहापि संसाराद्. * Cp: पाठान्तरे संसाराद् कोषात् * Ca: संसारात् पुनः व्यापराधान । * —^d) K₂ दुःखवासं; K₂ V₁ Das D₂ s. दुःखावासं; D₂ दुःखावासीद्; Das दुःखावासान्; D₂ दुःखावासं; T₂ M₂ दुःखावासं; G₂ (second time) दुःखं वासी; M₂ दुःखवासं (for दुःखवासं). K₂ V₁ B₂ Das D₂ s. s. D₂ s. s. s. G₂ (second time) M₁ s. s. तथावसन्; Das G₂ (first time) तथावसन् (for तथावसद्). D₂ T₂ G₂ s. s. दुःखं वा (T₂ 'क्षावा; G₂ 'क्षावा) मानयावसन्.

77 For the repetition in G₂, cf. v. l. 71. —^a)

C. 12 6411
B. 12. 228[61. 79
K. 12. 235. 101

कृतघ्ना नास्तिकाः पापा गुरुदाराभिर्मर्शिनः ।

अभक्ष्यभक्षणरता निर्मर्यादा हतत्विषः ॥ ७८

तेष्वेवमादीनाचारानाचरत्सु विपर्यये ।

नाहं देवेन्द्र वत्सामि दानवेष्मिति मे मतिः ॥ ७९

तां मां स्वयमनुप्राप्तामभिनन्द शचीपते ।

त्वयार्चितां मां देवेश पुरोधास्यन्ति देवताः ॥ ८०

अत्राहं तत्र मत्कान्ता मद्विशिष्टा मदर्पणाः ।

Ś1 K1.2 Daa Ds Ds. 5. 5 चौरैर्वा; Ds चौरैण (for चौरैर्वा). —^a) Ks व्याहृतं; Dna व्याहृतं (for वा हृतं). G2 (second time) राजभिर्वा स्मृतं धनं (hypermetrio). —^c) Ś1 Ks द्वेष्यान्; K1. 5 द्वेष्यान्; Dn1 दोषात् (for द्वेष्यान्). Bs प्राहृतं; Ds व्याहृतं; D1 T1 प्राहृतं (T1 'सं'तः; G1 प्रहृतं; G2 (first time) प्राहृतं; G2 (second time) 'स्य तं; Gs. 5 'रतः; M1. 5 प्रहृतं (for प्राहृतं). T2 दृष्ट्वा पृष्ट्वा प्रहृतं च. —^d) Ś1 K1. 2. 4 अपि (for द्वापि).

78 For the repetition in G2, cf. v. l. 71. —^b) Ks गुरुदाराभिर्मर्शिनः; Ks 'मर्शिणाः; V1 Bo. 5-5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds1 D2. 5. 5 'मर्शिनः; D1 T1 G1. 3. 5 'मर्शनाः; M1 'मर्शनः. —^c) K1 V1 Bo. 7. 5 Daa Ds1 Ds. 5 अभक्षः; D2 अक्ष (for अभक्ष्य). T1 (inf. lin. as in text). 2 Gs. 5 Ms. 7 परा; G1 तत्रा (for रता). —^d) Ks नमर्यादा (for निर्मर्यादा). V1 Bo. 5. 5 Daa Ds. 7 T G1 हतद्विषः (for 'त्विषः). —After 78, Kumbh. ed. ins. :

664* शत्रुरानुगता सर्वे ह्युत्सृज्य पितरौ सुताः ।

स्वकर्मणा च जातोऽहमित्येवंवादिनस्तथा ।

79 ^a) Ks एवमाद्यन् (for 'मादीन्). Daa Gs corrupt. —^b) K1 विचार्यये (for विप). Ks अचरद्भविष्यये. —^c) D1 T1 G1. 3. 5 न हि (for नाहं). Daa वत्सामि. —^d) T1 मानवेषु (for दा'). Ks ये (for मे).

80 ^a) Ks. 4 तासां; Ks Bo. 3. 7. 5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5 G2 तस्मां; V1 Bs M1 त्वं मां (for तां मां). —^b) Bs (marg.) अभिवंद (for 'भन्द'). —^c) Daa Ds त्वयार्चिता (Ds 'तं; D1 त्वं यार्चिता; G1 त्वं यापि कां (sio); G2 त्वयार्चितां (for त्वयार्चिता). Ks G1. 2 मा (for मां). —^d) G1. 2 पुरा (for पुरो). K1 -धीर्ष्यति; Bs -वात्स्यति; Daa -वात्स्यस्व; G1 वात्स्यति (for 'धा').

सप्त देव्यो मयाष्टम्यो वासं चेध्यन्ति मेऽष्टधा ॥ ८१

आशा श्रद्धा धृतिः कान्तिर्विजितिः सन्नतिः क्षमा ।

अष्टमी वृत्तिरेतासां पुरोगा पाकशासन ॥ ८२

ताश्चाहं चासुरांस्त्यक्त्वा युष्मद्विषयमागता ।

त्रिदशेषु निवत्स्यामो धर्मनिष्ठान्तरात्मसु ॥ ८३

भीष्म उवाच ।

इत्युक्तवचनां देवीमत्यर्थं तौ ननन्दतुः ।

81 ^a) Ds om. तत्र. Ś1 K1. 2. 4 स (K1 स) रक्तार्ता; K1 Ds. 7. 5 मे कांता (for मत्कान्ता). —^b) Daa Ds1 मदर्पणा. —^c) Ds देव्या (for देव्यो). Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 5. 7. 8 (marg. as in text). 5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 5 जयाष्टम्यो; Ds मया शून्यो; D1 T2 G1. 3. 5 मये (D1 G1 'मे) दृष्ट्या; T1 मतिमष्टम्या; G2 M1. 5-7 मयाष्टम्या (for 'दृष्ट्यो). —^d) Ks. 7 V1 Bo. 5-5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2-5 T1 G1. 3. 5 Ms पृथयति; M1 चैव्यति (for चेव्यन्ति). Ks Bo. 5-5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 5 ते; D1 T G1. 3. 5 M1. 5-7 च (for मे).

82 ^a) Daa धृतिः (for धृतिः). Ks काहा; Ks. 7 Bo. 5-5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2-5 T Gs. 5 Ms. 7 क्षातिर; Bs (marg.) क्षातिर (for कान्तिर). —^b) Ś1 K1. 2. 4 अजितिः; Bo विजितिः; Daa G2 M1 विजितः; T2 Ms विभूतिः (for विजितिः). Bs Daa सन्नतिः; Ds2 G1 सन्नति (for 'ति). Ks Daa D1 क्षमा; K1 Ds. 5 कृतिः; G2 क्षया (for क्षमा). —^c) Dna अष्टमा. K1 Ds. 5. 5 कीर्तिर (for वृत्तिर). D1 T G1. 3. 5 M1. 5-7 अष्टमी (T1 M1. 5 'मा; G2 'मी) विद्धि मां तासां (G2 'म्यां). —^d) Ks पुरोगात्; Daa Ds 'गा; D1 T G1. 3. 5 M1. 5-7 गां (for 'गा). Daa. 54 पाकशासने (Daa 'नः).

83 ^a) Ś1 K1. 2 Ds M1 तांश्च; T2 तच्च (for तांश्च). Ś1 K1. 2 असुरांस; Ks चासुरांस; D1 T1 G1. 3. 5 'रैश्च; G2 च सुरा (for चासुरांस). —^b) K1. 4. 7 Bo. 5-5 Daa Dn1 Ds2 Ds-5. 5-5 T1 G1. 3. 5 M1. 5. 5 आगताः; Bs G2 'तं (for 'ता). Daa युष्मद्विषयमागताः (corrupt). —^c) Ks त्रिदशेषु (for त्रिदशेषु). K1 V1 Gs त्रि (G2 नृ) वत्स्यामि (for 'त्स्यामो). —^d) D1 Gs. 5 धर्मं (for धर्मः).

84 Ś1 K1. 2. 4. 5 V1 Bo. 5-5 Daa. 54 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5 T1 G1-5. 5 M1. 5. 7 om. the ref. —^a) Ks G1 वचना; Ds1 वचनी; G2 वचनं; M1 वचनात् (for

नारदश्च त्रिलोकर्षिर्वृत्रहन्ता च वासवः ॥ ८४

ततोऽनलसखो वायुः प्रवर्षा देववेरमसु ।

इष्टगन्धः सुखस्पर्शः सर्वेन्द्रियमुखावहः ॥ ८५

शुचौ चाभ्यर्षिते देशे त्रिदशाः प्रायशः स्थिताः ।

लक्ष्म्या सहितमासीनं मध्वन्तं दिदृक्षवः ॥ ८६

ततो दिवं प्राप्य महस्रलोचनः

श्रियोपपन्नः सुहृदा मुरर्षिणा ।

रथेन हर्यश्चयुजा सुरर्षभः

सदः मुराणामभिमन्त्रितो ययौ ॥ ८७

अथेकितं वज्रधरस्य नारदः

श्रियाश्च देव्या मनसा विचारयन् ।

श्रियै शशंसामरदृष्ट्यौरुषः

शिवेन तत्रागमनं महर्द्धिमत् ॥ ८८

ततोऽमृतं द्यौः प्रवर्षा भास्वती

पितामहस्यायतने स्वयंभुवः ।

अनाहता दुन्दुभयश्च नेदिरे

तथा प्रसन्नाश्च दिशश्चाशिरे ॥ ८९

यथर्तु सस्येषु वर्षा वासवो

न धर्ममार्गाद्विचाल कश्चन ।

अनेकरत्नाकरभूषणा च भूः

सुषोषघोषा भुवनौकसां जये ॥ ९०

क्रियाभिरामा मनुजा यशस्विनो

C. 12. 8485
B. 12. 219(9). 83
K. 12. 235. 115

'नौ). Das देवी. —^a) Ks Bo. 6. 6 Das as Dni. na Ds Ds. 2. 8 प्रीत्यर्थ (for अत्यर्थ). Ks Bo Das Dni. na Ds Ds. 2. 8 च; V1 Bo-2 Das Ds. 1. 8 T G1-2. 8 M1. 1-7 वै (for लौ). Bs बवंदुतः (for मनम्). —^a) Gs मारदस्य (for 'म'). Ks V1 Bo. 6. 6 Das as Dni. na Ds Ds. 2. 8 [अ]त्र (Ba. 9 Das 'य' देवर्षिर् (for त्रिलोकर्षिर्). —^a) Ba [अ]य (for य). Ds T G1. 6. 6 वृत्रहा चापि वासवः.

85 *) G1 सुखो (for सखो). —^a) Das प्रधरो (for 'धौ'). Bom ed. वरमेसु (for वेरमसु). —^a) Das Ds इष्टगंधः (for 'गन्धः'). —^a) Ks Dns Gs सुखावहः; Das 'वहः'; Gs 'वह'.

86 *) S1 K1. 2. 4 जादौ; K1 सुभौ (for सुचौ). Ks Das as Dni na Ds Ds. 2. 8 G1 M1. 1-7 वा (Das Dni Ds G1 M1. 1-7 चा)भ्यर्षिते; T1 नाभ्यर्षितो, T2 च हृषिते (sic) (for आभ्यर्षिते). Ks देवो (for देवो). —^a) Das त्रिदशः. Das प्रायतः; Ds. 6 प्रायसः. —^a) Ks Bo. 6. 6 Das as Dni. na Ds Ds. 2. 8 लक्ष्मी. (for लक्ष्म्या). S1 K1. 2. 8 लक्ष्म्या सह समासीनः. —^a) S1 K1. 2. 8 दिदृक्षवा; Dns हि दृक्षवः (sic).

87 *) Gs प्राप (for प्राप्य). —^a) S1 K1. 2. 4 श्रियोपपन्नः; Das Dns Ds G1 श्रियो; Das श्रियोपपन्नाः; T2 श्रियोपपन्नः (for श्रियो). Gs om. सुहृदा. Ks. 6. 7 V1 Bo. 6. 6 Das as Dni. na Ds Ds. 2. 8 Gs. 6 मध्वर्षिणा; Ds T1 G1 सह (for सुर). Ds श्रियोपपन्नं सुहृदौपपन्नं. —^a) Das हर्षश्च (for हर्षश्च). T2 युजा (for युजा). S1 K1. 2 M1. 6 रथधर्मः; Ks सुर-

पंमत्र. —^a) Ds1 सस्यो (for सस्यो).

88 *) Dns वज्रभरस्य (for 'वरस्य'). —^a) S1 K1. 2. 8 Das as Ds Ds. 2. 8 श्रिया; V1 Br Dns Ds Gs M1. 1. 7 श्रियश्च; Ds T1 G1. 2. 6 मनश्च (for श्रियाश्च). M1. 6 विधितयन् (for विचार). —^a) Ks Bs श्रिये; Ks Ds. 6. 6 श्रियः (for श्रियै). Das जसंस. Ds [अ]महः (for [अ]मर). Ds T G1-2. 8 M1. 1-7 राजपौरुषं (for दृष्ट्यौरुषः). —^a) Ks Bo. 6. 7. 8 Das as Ds Ds. 2. 8 महर्षिः; V1 Dns na महर्षिभिः (for 'र्द्धिमत्').

89 *) Ks Ds. 6 भास्वतः (for 'लौ'). —^a) K1 Gs स्वयंभुवा. —^a) Br अनाहता; G1 गता; Gs हुना हता (sic) (for अना). Ks Das Dni na Ds Ds. 2. 8 [अ]य (for य). —^a) Ds प्रसन्नाय; Ds G1 ज्ञाय (for 'ज्ञाश्च'). Gs दिशं. Bs (marg.) प्रकाशिरे; Das as Ds1 Ds. 6. 6 चकासि (Dns 'रि')रे.

90 *) Ks अयर्तुः; Das ययर्तु (for ययर्तु). V1 Bs सस्येषु; Bs सस्येषु; Gs सस्येषु (for सस्येषु). —^a) Ds नाभर्मः (for न धर्मः). S1 K1 न चचाल; Ds विचचार (for 'चाल'). —^a) Das अनेन (for अनेक). M1. 6 om. च. Ks सु; Das सू. —^a) M1. 6 सुषोषः (for सुषोष-). Ks Das -योषा; T2 -योषा; G1 lacuna (for -योषा). Ks Ds. 6. 6 च विवौकसां; Ds T G1-2. 8 M1. 1-7 त्रिविधौ (for सुवनौ). ☞ Ca: सुषोषघोषाः भोमनगिरादीनां योषो वेदु गोकुलेषु सा सुषोषयोषा । ☞

91 *) Das क्रियाभिरामो; T2 Gs श्रियाभिरामा (for

C. 12. 8465
B 12. 229[81]. 93
K. 12. 235. 118

बभुः शुभे पुण्यकृतां पथि स्थिताः ।
नरामराः किंनरयक्षराक्षसाः
समृद्धिमन्तः सुखिनो यशस्विनः ॥ ९१
न जात्वकाले कुसुमं कुतः फलं
पपात वृक्षत्वपनेरितादपि ।
रसप्रदाः कामदुघाश्च धेनवो
न दारुणा वाग्विचचार कस्यचित् ॥ ९२
इमां सपर्यां सह सर्वकामदैः

श्रियाश्च शक्रप्रमुखैश्च देवतैः ।
पठन्ति ये विप्रसदः समागमे
समृद्धिकामाः श्रियमाप्नुवन्ति ते ॥ ९३
त्वया कुरुणां वर यत्प्रचोदितं
भवाभवस्येह परं निदर्शनम् ।
तदद्य सर्वं परिकीर्तितं मया
परीक्ष्य तत्त्वं परिगन्तुमर्हसि ॥ ९४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि एकविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२१

क्रिया'). Ks. 7 V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 9 Da3. a1
Dn1. n4 Ds Da-6. 8. 9 मनस्विनो (for यश'). —^b) B7
partly damaged. Da1 बभुः; Dn4 वधुः; Gs वधुः
(for बभुः). M1 बभूविरे (for बभुः शुभे). Bs (marg.). 8
शुभाः; D1 T G1. 2. 6 M1. 5. 6 शुभैः (for शुभे). D1
T1 G1. 2. 6 पुण्यकृतः (for 'कृत'). Ś1 K1. 2. 4 बभुः
शुभाः पुण्यकृतो निरामया. —^c) K1 वरामराः; Ds
lacuna (for नरामराः). —^d) Ms सुखिना (for 'नो').
V1 Bs (marg.) Gs M1. 5. 6 मनस्विनः; T2 M1 तप-
स्विनः (for यश'). Ks. 7 Bo. 6. 7. 8 (orig.). 9 Da3. a1
Dn1. n4 Ds Da-6. 8. 9 समृद्धिमन्तं सुमनस्विनोभवन्; D1
T1 G1. 2. 6 'मन्तः सुखितास्तपस्विनः.

92 ^a) D1 T G1. 2. 6 Ms transp. कुतः and फलं.
—^b) Ds1 वृक्षान्. G1 पतनेरिवाद् (sic) (for पतने-
रिताद्). —^c) Ks Da4 M1 रसप्रदाः; Ds घृतप्रदाः (for
रस'). Ks Bo Da4 Dn1 Ds Ds कामदुघाश्च; B2 'दुहं';
T2 Ms. 6 'दुहाश्च (for 'दुघाश्च).

93 ^a) M1 -कामैः (for 'कामदैः). —^b) K1 Ds. 6.
1. 9 T G2. 2. 6 M1 श्रिया; V1 श्रियश्च (for श्रियाश्च).
Ś1 K1. 2. 4 V1 शक्रस्य च सर्व- (for शक्रप्रमुखैश्च). V1
Bo. 7 Ds2 Ds. 7 T1 G2 M1 देवतैः. —^c) Da1 विप्र-
सदः; D1 T G1. 2. 6 M1. 5-7 ब्रह्मसद' (for विप्र').

Ks V1 Bo. 6-9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds Ds. 8. 9 समा (Dn1
'मा'गता' (for 'गमे). —^d) K1 Ds. 6. 9 समृद्धिकामाः;
V1 M1. 5-7 समृद्धिकामाः. K1 Da3 lacuna. T2 हि
(for ते).

94 ^a) Ś1 K1. 2. 4 गुरुणाम् (for कु'). Da1 बह-
यन्; Ds वरयन्; T2 M1. 6. 7 भूपभः; Gs प्रवर (for
वर यत्). —^b) D1 T1 G1 [प]वः; Gs 6 [ह]व (for
[ह]व). Da1 om. निदर्शनम्. —^c) D1 T1 G1. 2. 6
तदद्य; T2 तदस्य (for तदद्य). —^d) Dn4 परीक्ष्य; Ds
परिदय; M1 समीक्ष्य (for परीक्ष्य). Da1 परिकृतम्. D1
G1 अर्हसि. — After 94, Kumbh ed. ins a passage
given in App. I, (No. 23).

Colophon. — Sub-*parvan*: Ś1 K1. 2. 4, 6. 7 V1 Bo.
6. 9 Da3. a1 Dn1. n4 Ds Da-6 T G1-8. 9 M1. 5-7 मोक्ष-
धर्म. — *Adhy. names*: Ś1 K1. 2. 4 Bo Ds श्रीवासव-
संवादः समाप्तः; K1 V1 Bo-6 Da3. a1 Dn1 Ds-7. 9 Gs. 9
M1 श्रीवासवसंवादः; Ms श्रीशक्रात्मसंवादः; Mo श्रिवा-
वासवसंवादः. — *Adhy. no.* (figures, words or
both): B1 Dn4 Ds1 54; Dn1 D1 T1 G1. 2. 6 Ms 55;
Ds 50; T2 69; G2 67; M1. 5. 7 53. — *Śloka*
no.: Dn1 Ds 96; Dn4 96.

२२२

युधिष्ठिर उवाच ।

किंशीलः किंमचाचारः किंविद्यः किंपरायणः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्यान् यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ १

भीष्म उवाच ।

मोक्षधर्मेण नियतो लब्धाहारो जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्यान् यत्परं प्रकृतेर्ध्रुवम् ॥ २

अत्राप्युदाहरन्तीममितिहासं पुरातनम् ।

जैगीषव्यस्य संवादमसितस्य च भारत ॥ ३

जैगीषव्यं महाप्राज्ञं धर्माणामागतगमम् ।

अक्रुध्यन्तमहृष्यन्तमसितो देवलोऽब्रवीत् ॥ ४

न प्रीयसे बन्धमानो निन्धमानो न कुप्यसि ।

का ते प्रज्ञा कुतश्चैषा किं चैतस्याः परायणम् ॥ ५

इति तेनानुपुक्तः स तमुवाच महातपाः ।

महद्वाक्यमसंदिग्धं पुष्कलार्थपदं शुचि ॥ ६

या गतिर्या परा निष्ठा या शान्तिः पुण्यकर्मणाम् ।

तां तेऽहं संप्रवक्ष्यामि यन्मां पृच्छसि वै द्विज ॥ ७

निन्दत्सु च समो नित्यं प्रशंसत्सु च देवल ।

निह्रुवन्ति च ये तेषां समयं सुकृतं च ये ॥ ८

C. 12. 8435
B. 12. 230[29].8
K. 12. 236, 9

222

1 ") K1 किंशील (for 'लः'). —^b) Dn1.n2 Ds किंपरायणम् ; G2 'रायणं (for 'रायणः'). —^c) K1 Ds ब्रह्मणः (for ब्रह्मणः). —^d) Bs transp. यत् and परं

2 Ks Da om. (hapl.) 2. —^a) M1 धर्मे तु (for 'धर्मेण'). V1 Bs (marg.) s Ds. 1. s T G1. 2. s M1. 1. 1 निरतः; Ds निष्ठातो (for नियतो). —^b) Dn1 लब्धाहारो; D1 T G1. 2. s सदाचारो (for लब्धाहारो). — Gs om. 2nd. —^d) Ks Bo. s (marg.) Dn1.n2 Ds Ds. 2. 2. 2 तत्परं (for यं).

3 ") Gs s om. from प्युदा up to गु (in 3rd). — Dn1 om. (hapl.) 3rd. —^a) K1 जैगीषव्य च; Bo 'सत्यस्य; G1 जैगीषव्यैव. —^d) K1 Ds4 अस्मि (Dn1 'सी'तस्य (for अस्मि'). G1 मितस्य च (for च भारत). — After 3, Kumbh. ed. Cv ins.:

665* महादेवान्तरे वृत्तं देव्याश्चैवान्तरे तथा ।

यथावत्पुण्य राजेन्द्र ज्ञानं पापनाशनम् ।

[ॐ Cv: अन्तरे अवकाशो ... यथावत्पुण्य राजेन्द्र ज्ञानं पापनाशनम् । कृत्वा कथितं स्विने सति । ॐ]

4 ") Gs om. from. जैगीषव्यं up to किं चै (in 5th). K1 जैगीषव्यः; B1 'सत्यं. Ks V1 B1 Ds. 2. 2 Dn1.n2 Ds1 Ds. 2 T1 G1 M1 महाप्राज्ञः; K1 Bs (marg. as in text) Ds. 2 s 'सामं (for 'प्राज्ञं'). —^b) Ds4 आगतागमः; Ds T1 'तागतं (for 'गमम्'). ॐ Ca. p: आगतागमम्, आगतो ज्ञातः आगतो ज्ञापकं वेदादिः [Ca 'वर्तितः] येन । ॐ —^d) Ds1 दैवजो.

5 Gs om. up to किं चै (cf. v. l. 4). Before 5, S1 K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 2-9 Ds. 2. 2 Dn1.n2 Ds Ds. 2-9 T G1. 2. 2 M1. 1. 1 देवल उवाच. —^a) K1 Ds1 प्रायसे; Ds4 G1 M1 प्रियसे. S1 Ks नन्धमानो (for बन्धमानो). —^b) Ks V1 Bo. 2. 1. 2 Ds. 2. 2 Dn1.n2 Ds Ds. 2. 2. 2 कुप्यसे (Ds 'ते' (for 'सि'). —^c) Ds4 काले प्राज्ञा; D1 G1 का प्रतिज्ञा (for का ते प्रज्ञा). Ds तपश्च (for कुतश्च). —^d) K1 Ds M1. 6 वै तस्याः; Ks Bo. 2-9 Ds. 2. 2 Dn1 Ds Ds. 2. 2. 2 ते तस्याः; V1 हि तस्याः; D1 T G1. 2. 2 च तस्याः (for चैतस्याः).

6 Before 6, MSS. ins. भीष्म उवाच. —^a) Ds4 D1 [अनुपुक्ताः; Gs 'पुक्तं. —^b) D1 T1 G1. 2. 2 पृच्छ (for महद्). Ks असंदिग्धः. —^d) Ks पुष्कलार्थः; Ds 'लार्थः (for 'लार्थः'). K1 V1 B1 Ds. 2 शुचिः; M1 शुचिः. D1 T1 G1. 2. 2 पुष्कलार्थमिदं वचः.

7 Before 7, MSS. ins. जैगीषव्य उवाच. —^a) Dn1.n2 Ds काहा (for निष्ठा). —^b) V1 Bs (marg.) Ds. 2. 2 सतिः; B1 सतिः (for क्षान्तिः). Bs (marg.) क्षमिणी. —^c) S1 K1. 2. 2 तात् (for तं). Ks अहं (for तेऽहं). Ds1 प्रसंबक्ष्यामि (for संप्रं). —^d) D1 T1 Gs. 2 यो (for यत्). Ks Bo. 2. 1. 2 Ds. 2. 2 Dn1.n2 Ds Ds. 2. 2. 2 महती (Dn1 'ता'मृषिमत्तम् (Dn1 'र'); K1 Ds. 2. 2 महती (K1 'ता') मुनिसत्तमः; G1 यो प्रवच्छसि वै द्विज; Gs M1. 2. 1 य (Gs स) तत्परं प्रति सत्तमः.

8 ") K1 निन्दत्सु; B1 निन्दस्व (for निन्दत्सु). Ks Bo. 2-9 Ds. 2. 2 Dn1.n2 Ds Ds. 2. 2 T Gs. 2 समा; Ds1 समी; Ds स नो; Ds सदा; D1 G1 समं (for

C. 12. 8437

B. 12. 230(29). 9

K. 12. 236. 10

उक्ताश्च न विवक्षन्ति वक्तारमहिते रतम् ।

प्रतिहन्तुं न चेच्छन्ति हन्तारं वै मनीषिणः ॥ ९

नाप्राप्तमनुशोचन्ति प्राप्तकालानि कुर्वते ।

न चातीतानि शोचन्ति न चैनान्प्रतिजानते ॥ १०

संप्राप्तानां च पूज्यानां कामादर्थेषु देवल ।

यथोपपत्तिं कुर्वन्ति शक्तिमन्तः कृतव्रताः ॥ ११

पक्वविद्या महाप्राज्ञा जितक्रोधा जितेन्द्रियाः ।

मनसा कर्मणा वाचा नापराध्यन्ति कस्यचित् ॥ १२

अनीर्यवो न चान्योन्यं विहिंसन्ति कदाचन ।

न च जातृपतप्यन्ते धीराः परसमृद्धिभिः ॥ १३

निन्दाप्रशंसे चात्यर्थं न वदन्ति परस्य मे ।

न च निन्दाप्रशंसाभ्यां विक्रियन्ते कदाचन ॥ १४

सर्वतश्च प्रशान्ता ये सर्वभूतहिते रताः ।

न कुप्यन्ति न हृष्यन्ति नापराध्यन्ति कस्यचित् ।

समो). — ^b) Das देवलः; Ds1 देवत. — ^c) Ks विद्वन्ति; K1 B1. 9 Dn1 n4 D1. 2. 5. 8 T1 विद्वन्ति; G2 निनास्त्विति (sic) (for विद्वन्ति). Ds स्वेषां; D1 T1 G1 दोषां; T1 न्वेषां; G2. 6 दोषान् (for तेषां). — ^d) Das स च यं; G2 M1. 5-7 समोहं (for समर्थं). Ks दुःकृतं; B2 Das a4 स्वकृतं; G2 M1. 5. 6 सुकृतम् (for 'तं'). S1 K1. 2. 4 B2 च मे; Ks B1 Dn1. n4 Ds D1. 2. 1. 8 T G1. 2. 6 च यत्; Ds समे; G2 च ते (for च ये).

9 ^a) Ks V1 Bo. 6. 7. 8 (marg.). 6 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 वदियन्ति; B2 (orig.) Ds M1 विवक्षन्ति; D1 T1 G1. 2. 6 च वक्ष्यति (for विवक्षन्ति). — ^b) V1 B2 (marg.) Dn1 अहितं. Ks हतं; V1 B2 (marg.) नरं; B1 Dn1 Ds D2. 2. 7. 8 T1 G2. 6 हितं; Dn4 laouna; Ds रजं (for रतम्). — ^c) D4 om. (hapl.) from न्तुं up to च्छन्ति ह. Das न चेप्सन्ति; G2 निवेच्छन्ति (for न चेच्छन्ति). — ^d) D1 T1 G1. 2. 6 M2 ते; T2 तैर (for वै).

10 ^a) B2. 7. 9 Ds2 Ds. 2. 6 T1 G1. 2. 6 न प्राप्त (G1 'सि)म्; D1 प्राप्तसम् (for नाप्राप्तम्). G2 अनि (for अनु). M2 नाप्राप्तमनुशोचन्ति. — K1. 4 om. (hapl.) 10^b; S1 reads it on marg. — ^b) Ds काळानु. (for कालानि). Ds कुर्वति. — ^c) D4 चानीतानि (for चाती). — ^d) K1 चैतां; Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 चैव; K1 D4. 9 प्राप्तान्; Ds चेष्टां; D1 T G1. 2. 6 M2 तानि; G2 M1. 5. 7 चैतान् (for चैतान्).

11 ^a) D4 ते प्राप्तानां; D1 T1 G2 संप्रदानं; G2. 6 संप्रार्थनं (for संप्राप्तानां). K1 Ds तु; D4 तु (for च). Ks V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 8 संप्राप्तायां च पूज्यां. — ^b) K1 D4. 6. 9 कामान् (for 'द'). B2. 8 (marg. as in text). 9 Das. a4 G2. 6 कामार्थं (Das. a1 'यि)षु च देवल (Das 'कः); Ds कामितार्थेषु दे. — ^c)

Das G2. 6 यथोपपत्ति; Ds 'याति (for 'पत्ति). — Ds reads 11^d (second time) after reading 12^{ab} twice. — ^d) Das कृतिमन्तः (for शक्ति). D1 T G1. 2. 6 M2. 7 कृतव्रताः (for कृत').

12 Ds reads 12^{ab} twice and reads 11^d (second time) after it. — ^a) S1 K1. 2. 4 सर्व. (for एक). K1. 5. 7 V1 Bo. 8 Das. a4 Dn1. n4 D4 (both times). 8. 9 M2 महाप्राज्ञा; D1 'प्राज्ञ (for 'प्राज्ञा). — ^b) K1 D4. 9 यत्तेन्द्रियाः. — ^d) G1 न पराध्यन्ति. Ks Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 8 कर्हिचित् (for कस्य').

13 Das. a4 om. (hapl.) 13^a-15^d; Ds reads the same after कुर्वते (in 17^a). — ^a) K1 Ds. 4. 9 T1 G2. 2. 6 M1. 5. 6 अनीर्यवो (G2 'यो) (for 'पैवो). — ^b) K1 Dn1 विहिंसन्ति; K1. 6 विहं; D1 T1 G1. 2. 6 न हिं (for विहिं). — ^c) Ds तु (for च). G1 न जानु तप सप्यन्ते (sic).

14 For the sequence in Ds, cf. v. l. 13. Das. a4 om. 14 (cf. v. l. 13). — ^a) B2 वाच्यर्थं; Ds1 Ds वाच्यर्थं; G2 चारमार्थं (for वाच्यर्थं). — ^b) Ds1 परस्परं; D1 T G1. 2. 6 परस्य च (for 'स्य ये). — ^c) T2 पर. (for न च). — ^d) Dn2 विवक्ष्यन्ते.

15 For the sequence in Ds, cf. v. l. 13. K1 Das. a4 D1. 9 om. 15^{atol} (for Das. a4, cf. v. l. 13). — ^a) K4 प्रशान्तार्थाः; Ks प्रशंसा ये (for प्रशान्ता ये). — ^b) Ds न कुप्यन्ति; G2 न न कुप्य (for न कुप्यन्ति). — ^d) Dn1. n4 कर्हिचित् (for कस्य'). — ^e) K1 Ds विमुक्तः; D1 T G1. 2. 6 विमुक्त्य (for विमुक्त्य). Ks V1 Bo. 2. 9 Das. a4 Dn1. n4 Ds D2. 2. 6-7 T G1. 2. 6 M2. 7 प्रमथि (for प्रमथीषु). G2 corrupt. — ^f) Ks चक्र न्यते; Ks Ds D1. 9 चक्रमन्ति; K1 V1 Bo. 6-9 Das. a4 Dn1. n4 Ds. 6. 8. 9 चक्रमन्ति; G2 M2 चक्रमन्ते (for चक्रमन्ते). V1 यथाक्रमं (for 'सुक्रम').

विमुच्य हृदयग्रन्थीश्च हृदयन्ते यथासुखम् ॥ १५
न येषां बान्धवाः सन्ति ये चान्येषां न बान्धवाः ।
अमित्राश्च न सन्त्येषां ये चामित्रा न कस्यचित् ॥ १६
य एवं कुर्वन्ते मर्त्याः सुखं जीवन्ति सर्वदा ।
धर्ममेवानुवर्तन्ते धर्मज्ञा विजगन्म ।
ये ह्यतो विच्युता मार्गानि हृष्यन्त्युद्विजन्ति च ॥ १७
आश्रितमममं नार्जयन्निपाति कं कथम् ।

निन्दमानः प्रशस्तो वा हृष्येयं केन हेतुना ॥ १८
यद्यदिच्छन्ति तन्मार्गमभिगच्छन्ति मानवाः ।
न मे निन्दाप्रशंसाभ्यां हासवृद्धौ भविष्यतः ॥ १९
अमृतस्यैव संतुष्येदवमानस्य तत्त्ववित् ।
विपस्येद्विजेन्नित्यं संमानस्य विचक्षणः ॥ २०
अवज्ञातः सुखं शेते इह चासुत्र चोभयोः ।
विमुक्तः सर्वपापेभ्यो योऽवमन्ता स बध्यते ॥ २१

C. 12. 8460
B. 12. 236 (28). 22
K. 12. 236. 23

16 Da om. 16^a-17^b. — ^a) Da तेषां; Di T
Gi s s Mi s-s चैषां (for येषां). Da om. सन्ति
— ^b) Di T Gi s s Mi s-s ते (for ये). Da येषां
चान्ये न बान्धवाः; Gi तेषां नैवाभ्यवा — Da repeats
16^d after 19^a. — ^c) Da (second time) मित्राणि
(for अमित्राणि). Si Ka s s येषां न संयमित्राणि (Ka
‘अ’). — ^d) Kr Di न; Bs Da (first time) n s T
Gi s s Mi s-s ते; (Gi lacuna (for ये). Ka चामित्रे;
Bs मित्राणि (for चामित्रा). Da येषां मित्रा न कस्य
चित्; Da (second time) ते न मित्राणि कस्यचित्

17 Da om. 17^a (cf. v. l. 16). — ^a) Di न;
Ti Gi त (for च). Da कुर्वन्ते; Da कुर्वन्ते; Gi
वर्तन्ते; Mi s s वर्तन्ते (for कुर्वन्ते). After कुर्वन्ते,
Da reads 13^a-15^d Gi Mi s s मर्त्यैः (for मर्त्याः).
Si Ka s s यतस्त एव ये मर्त्याः. — ^b) Bs मर्त्यैः (for
सुखं). Vi ते मर्त्या (for मर्त्यदा) Mi s s म ये जीवन्ति
सर्वदा. — ^c) Kr Di na Da ये धर्मं च; Di ते
ममेव (for धर्ममेव) Kr Vi Bo s s Da s s Da
na Da Da s T Gi s s Mi s s [अ]भ्युक्त (Gi ‘अ’
(Ms ‘तो’); Gi [अ]नु विद्यं ते (for [अ]नुवर्तन्ते).
— ^d) Da Da s Mi s s सुखम्. — Da s repeat
17^d after 20. — ^e) Kr Da (both times) ह्यतो (for
ह्यतो) Gi [s]वि (for वि). Ti मार्गम् (for मा
र्गान्). — ^f) Bs (marg.) Di Ti Gi s s द्विषं (Gi
‘जे’नि (for ‘ज’नि-त)

18 ^a) T Gi s s Mi आश्रितम् (Ti ‘ले’ मयामा
र्यम्. — ^b) Si Ka s सन्ति; Di Mi ते (for के). Ti
असुविपरीतः कथं — ^c) Bs Da Gi निन्दमानः. Da
[s]हं (for हा). — ^d) Kr Bs Da Da na Da Da
s s Ti Si s s Mi ह्यं (Da [s]ह्येदं (for ‘हं’)
— After 18, Gi repeats 12. 220 47^a-54^d, followed
by the repetition of 12. 221. 63^a-71^a.

19 The portion from 19^a up to the end of
12. 233 is lost in Gi on missing fol. — ^a) Kr

Da s तं मार्गम्; Kr Vi Bo s s Da s s Da s s
Da Da s s s Ms तत्तस्माद्; Da तत्प्राप्तम्; Di T
Gi s s Ms ते तत् (Ts ‘द्व’द्; Mi s तत्तन्मा (for
तन्मागम्. — Bs ह्यति; Da Da s अपि; T
Gi s s Ms अवि- (for अवि-). Kr Bo s s s (marg.
as in text). — Da s s Da s s Da Da s s s T Gi s
Mi s s यच्छन्तु (for गच्छन्ति). Di असुविपरीतं तं
कथं (cf. 18^a). — After 19^a, Da repeats 16^d.
— ⁱ) Da ह्यति (for हास). Da Gi वृद्धि (for
वृद्धि). Bs (marg. as in text) कदाचन (for अवि-
प्यतः).

20 With 20, cf. Manu. 2. 162. Gi missing
(cf. v. l. 19). — ^a) Kr संवृत्तः; Ka ‘तो; Da
संतुष्येद्; Mi s s संवृत्ते (for संवृत्ते). — ^b) Da
निगमानस्य; Gi एव मानस्य (for अवमानस्य). — Ka
om 20^d. — ^c) Vi om. from विद् up to संमा (in
20^d). Da च (for [ए]व). Kr Ba s s (marg.) s
Da s s Da s s T Gi s s Mi s s चैव (for विले).
— ^d) Ka s Da Da s सम्मानस्य (for संमा). Kr
Da s विचारक. (for विचक्षण). — After 20, Da
s s repeat 17^d.

21 With 21, cf. Manu. 2. 163. Gi missing
(cf. v. l. 19). — ^a) Da प्रावृत्तः; (s अवि (for
अव). — 21^{ad} is damaged in Br. — ^b) Kr Vi
Bo s s s Da s s Da s s s s चोभयैः;
Mi दोभयोः (for चो). — ^c) Kr असुकाः; Da s
विमुक्तः; Di Ti Gi s s असुकाः (for वि). Ka s Vi
Bo s s s Da s s Da s s s s दोषेभ्यो
(for दोषेभ्यो). — ^d) Si Ka s s Da s s बाध्यते;
Bo Da s s Da s s s s s स बाध्यते; Gi स पुं;
Mi [अ]व्युत् (for स व). Kr दोषमेतमबाध्यते.

22 Gi missing (cf. v. l. 19). — ^a) Da परी गतं;
Di T Gi s s Mi s-s गतिं परी (by transp.). Di Ti
Gi s s तु (for च). — ^b) Kr Da s s Mr प्रार्थय-

C. 12. 2461
B. 12. 230(24), 23
K. 12. 236. 24

परां गतिं च ये केचित्प्रार्थयन्ति मनीषिणः ।

एतद्भूतं समाश्रित्य सुखमेधन्ति ते जनाः ॥ २२

सर्वतश्च समाहृत्य क्रतुं सर्वाञ्जितेन्द्रियः ।

प्राप्नोति ब्रह्मणः स्थानं यत्परं प्रकृतैर्ध्रुवम् ॥ २३

मास्य देवा न गन्धर्वा न पिशाचा न राक्षसाः ।

पदमन्वरोहन्ति प्राप्तस्य परमां गतिम् ॥ २४

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि द्वाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२२ ॥

२२३

युधिष्ठिर उवाच ।

प्रियः सर्वस्य लोकस्य सर्वसत्त्वाभिनन्दिता ।

गुणैः सर्वैरूपेतश्च को न्वस्ति भुवि मानवः ॥ १

भीष्म उवाच ।

अत्र ते वर्तयिष्यामि पृच्छतो भरतर्षभ ।

उग्रसेनस्य संवादं नारदे केशवस्य च ॥ २

उग्रसेन उवाच ।

पश्य संकल्पते लोको नारदस्य प्रकीर्तने ।

मन्ये स गुणसंपन्नो ब्रूहि तन्मम पृच्छतः ॥ ३

वासुदेव उवाच ।

कुङ्कुराधिप यान्मन्ये शृणु तान्मे विवक्षतः ।

नारदस्य गुणान्साधून्संक्षेपेण नराधिप ॥ ४

(Mr 'य')ते (for 'यन्ति'). —^a) Ks ध्रुवं; T G1. 2. 6 M1. 5-7 वृत्तं (for व्रतं). K1 उपाश्रित्य; Ks Bo. 7. 3 (marg.). 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 2. 3 समाहृत्य; Bs (orig.) 'सुख'; Bs (marg.) 'कृत्य'; G1 'ध्रुव' (for 'श्रित्य'). —^d) D4 पृच्छति.

23 G3 missing (cf. v. l. 19). —^a) T3 क्रमान् (for क्रतून्). D7 G1 ब्रह्म; T G3. 6 M1. 5. 7 ब्रह्मम् (for सर्वान्). D4 यत्तेन्द्रियः. —^c) Bs (marg. as in text) परमं (for ब्रह्मणः). —^d) Bs (marg.) तत् (for यत्). Ks प्रकृतिर्. K1 ध्रुवं (for ध्रुवम्).

24 G3 missing (cf. v. l. 19). —^a) M1 कु (for the second न). —^c) K1 अन्वाच; Bs अन्वधि- (for अन्वच-). —^d) G1 परमं. — After 24, Kumbh. ed. Cv ins. a passage given in App. I, (No. 24).

Colophon: G3 missing; Ks. 6 B1-6 Dn1. 22 Dn2. n8 D1 G4. 5 M1-4 absent. — Sub-parvan: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D4. 6-9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 मोक्षधर्म. — Adhy. names: Ś1 K1. 2. 4. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9 T1 Gs M1. 5-7 जैनीषव्यासितसंवादः. — Adhy. no. (figures, words or both): B1 Dn4 Ds 55; Dn1 D1 T1 G1. 2. 6 M1 56; T2 70; M1. 5. 7 54. — Śloka no.: Dn1 24; Dn4 Ds 25.

223

This adhy. is missing in G3 (cf. v. l. 12, 222, 19).

1 Das om. the ref. —^a) Ds. 7 T1 G1. 2. 6 प्रायः (for प्रियः). —^b) Bs लोकाभि- (for सप्तवामि-). Ks Ds D4. 5. 7. 9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 नैदिता; Bs Ds नैदिता; Dn4 नैदिता (for नन्दिता).

2 ^a) Ś1 K1. 2. 4 वर्णयिष्यामि, K1 D4. 9 कीर्तं (for वर्तं). —^b) Ks पृच्छति; K1 D4. 5. 7. 9 T G1. 2. 6 M1. 5-7 ते (for तो). Das भरतर्षभः.

3 ^a) K1. 5. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-9. 5. 9 Cs यस्य; D1 T1 G1. 6 M1 ब्रह्म; T2 M1. 5. 9 पश्य; G1 पृच्छे (for पश्य). K1. 2. 4. 7 Ds संकल्पतो; Ds D1 T1 G1. 6 M1 Cs संकल्पतो; D4 संक्षिपते; T2 G1 संकल्पतो; M1 हृष्यते (for हृषते). Dn4 लोके; D4 लोका (for लोको). —^b) Das प्रकीर्तते; D1 तैसे; G1 तैसे (for तैसे). —^c) Ds मन्ये सर्व-गुणोपधो; D1 T G1. 2. 6 मन्यते गुणसंपन्नं. —^d) K1 V1 Bs (marg. as in text) D1 T Gs तं; Ks तान् (for तत्).

4 T3 श्रीकृष्ण (for वासुदेव). —^a) Ś1 K1 Dn1. 27

न चारित्रनिमिचोऽस्याहंकारो देहपातनः ।
 अभिनश्चुनचारित्रन्तस्मान्मर्वत्र पूजितः ॥ ५
 तपस्वी नारदो बाढं वाचि नास्य व्यतिक्रमः ।
 कामाद्वा यदि वा लोभात्तस्मान्मर्वत्र पूजितः ॥ ६
 अध्यात्मविधितत्त्वज्ञः क्षान्तः शक्तो जिनेन्द्रियः ।
 ऋजुश्च मत्परादी च तस्मान्मर्वत्र पूजितः ॥ ७

तैजसा यशसा बुद्ध्या नयेन विनयेन च ।
 जन्मना तपसा वृद्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ८
 सुखशीलः सुसंभोगः सुमोज्यः स्वादरः शुचिः ।
 मुनाक्यश्चाप्यनीर्घ्वश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ९
 कल्याणं कुरुते बाढं पापमस्मिन् विद्यते ।
 न प्रीयते परानर्थस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १०

G. 12. 246A
 B. 12. 231(0) 11
 K. 12. 237. 11

(before corr.) Ts M_{1.1} कुक्कु; Ts M₁ 'ह'राधिप; K₂ कुक्कुन्धिप; Bs कुक्कुन्धर (for 'राधिप'). K_{2.1} D_{1.1} M₁ यन् (for 'वान्'). —^a) K_{2.1} D_{1.1} Da-s. s. s. तपस्; B_{2.1} D_{1.1} तपस्; M_{1.1} s. s. मे तप (by transp.). Da₁ विचक्षतः; D₁ विचक्षिताः (for 'श्रव'). G₁ श्रुतां मे विचक्षणः. — After 4th, B₂ ins.:

666* यच्छ्रुत्वा पारमेष्ठेन भवेद्याप्यमला मतिः ।

—^a) M_{1.1} साधो (for 'साधु'). —^b) K₁ Da₁ नराधिपः.

5^a) D₁ G_{1.1} न च मितममित्राण्य; G₁ न चामित्रममित्रे स्वाह. —^b) G₁ [बाहंकारे. K₂ V₁ B_{1.1} s. s. D_{1.1} na Da-s. s. देहपातनः; Da₁ Da₁ D₁ 'वाचनः; Da₁ देव कथनः; D₁ देहपातनः; T₁ देवपातनः; G₂ (gloss: वायुश्रवणः) देहपातनः (for 'देहपातनः'). — Da om. (hapl.) 5^a-6^d. —^c) D₁ अगुहः; D₁ T₁ G₁ न हि न; T₁ M₁ अहीनः; G_{1.1} न हीन (for 'अमित्रः'). K₁ D₁ शुचिः; B₁ D₁ शुचिः (for 'शुत'). —^d) D₁ lacuna; D₁ T₁ G₁ मवति (for 'मवेत्'). — After 5, D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M₁ read 8. K₂ ins after 6th. K₁ V₁ B_{1.1} s. s. Da₁ na D_{1.1} na Da₁ D_{1.1} s. s. s. s. Kumh ed. after 5; D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M₁ after 8:

667* अरतिः कोविदायमे अर्थं नैतामि नारदे ।

अदीर्घसूत्रः शूरश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ।

[(L. 1) Da₁ Da₁ को (for 'कोव'). K₁ Da₁ नैतामि; Da₁ नैतामि; Da₁ नैतामि; D₁ नैतामि (for 'नै'). B₁ नारद; Da₁ na नारदः; T₁ नारदे (for 'नारदे'). — (L. 2) Da₁ अदीर्घः सूत्रश्च (for the prior half).]

6 Da₁ D₁ G₁ M_{1.1} om. (hapl.) 6 (for Da₁, cf. v. l. 5). M₁ om. (hapl.) 6-8. V₁ reads 6 on marg. —^a) K_{2.1} V₁ B_{1.1} s. s. Da₁ D_{1.1} na Da₁ s. s. s. T₁ G_{1.1} M₁ उपपत्तो (K₁ 'ले') (for 'तपस्वी'). —^b) V₁ वतो (for 'वाचि'). — After 6th, K₂ ins. 667*. —^c) K₁ s. s. D_{1.1} na Da₁ Da_{1.1} s. s. कामतो (for 'कामाद्वा').

7 K₁ M₁ om. (hapl.) 7 (for M₁, cf. v. l. 6). V₁ om. 7th. —^a) K₂ विवि (for 'विचि'). —^b) Da₁ क्षांतः; Da₁ श्रतः; D₁ क्षांतः; T₁ क्षांतः (for 'क्षान्तः'). K_{1.1} s. s. B_{1.1} s. s. (marg. as in text) Da₁ T₁ G_{1.1} s. s. क्षांतो; B₁ (marg. also) s. s. T₁ Cpp (gloss: विगतरागादिमल) शुद्धो; D₁ क्षांतो; Cpp (also) सक्तो (for 'शक्तो'). K₂ Cs: शक्तो मधुरवाहः. — V₁ reads 7^a-8^d on marg. — After 7, D₁ T₁ G_{1.1} s. s. read 15.

8 D₁ M₁ om. (hapl.) 8 (for M₁, cf. v. l. 6). D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M₁ read 8 after 5. V₁ reads 8 on marg. —^a) B₁ (marg.) वृद्धा (for 'वृद्धा'). —^b) K₂ B_{1.1} s. s. s. (marg.) s. s. Da₁ na D_{1.1} na Da₁ s. s. ज्ञानेन (for 'नयेन'). —^c) D₁ पूजिताः. — After 8, D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M₁ ins. 667*.

9^a) K₁ D₁ सुसंवेदः; D₁ सुसंवेदः (for 'सुसंभोगः'). K₂ V₁ B_{1.1} s. s. Da₁ na D_{1.1} na Da₁ s. s. s. सुशीलः सुसंवेदः (B₁ 'पक्षः; D₁ 'वेदः); D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M_{1.1} s. s. सुसंवेदः सुसंवेदः (M₁ 'कः; M₁ 'क्षः). —^b) K₁ स्वभोजयः; K_{1.1} s. s. V₁ B_{1.1} s. s. Da₁ na D_{1.1} na Da₁ s. s. s. s. सुभोजः (Da₁ 'तः); D₁ T₁ G_{1.1} s. s. M_{1.1} s. s. सुभोजः; G₁ सुवेदा (for 'सुभोजयः'). K₁ V₁ B_{1.1} s. s. Da₁ na D_{1.1} s. s. M₁ स्वावरः; D₁ स्वावरः; D₁ स्वावरः; G₁ स्वादनः; M₁ s. s. सुवरः (for 'स्वावरः'). —^c) D₁ स्ववाच्यश्च (for 'सु'). K₂ चापनीर्व्यश्च; K₁ Da₁ s. s. s. च सुचमुद्रः; V₁ D₁ चापनीर्व्यश्च; B_{1.1} s. s. Cp (gloss: परिभाषणानभिज्ञः) चाविब (B₁ 'वि)क्षुश्च; B₁ (marg. as in text) च विबक्षुश्च; Da₁ चाविबुक्षुश्च; Da₁ च विबिबुक्षुश्च; D₁ चासुवक्षुश्च (for 'चापनीर्व्यश्च'). M_{1.1} s. s. अमरसर्वोपनीर्व्यश्च; M₁ अमरसर्वे तु प्यनीर्व्यश्च. — After 9, T₁ reads 12.

10 S₁ K₁ om. (hapl.) 10; D₁ om. (hapl.) 10-11; G₁ om. (hapl.) 10-14. —^a) D₁ कुक्षो. M₁ s. s. गृहं (for 'बाहं'). —^b) D₁ यस्मात्; M_{1.1} s. s. अय (for 'अक्षिद्'). —^c) D₁ s. s. प्रीयेत् (for 'प्रीयते'). M₁ च तानर्थैश्च (for 'परा'). — After 10, D₁ reads 21.

C. 12 6455
M. 12. 231[O]. 12
N. 12. 237. 11

वेदश्रुतिभिराख्यानैरर्थानभिजिगीषते ।

तितिक्षुरनवज्ञश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ ११

समत्वाद्धि प्रियो नास्ति नाप्रियश्च कथंचन ।

मनोनुकूलवादी च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १२

बहुश्रुतश्चित्रकथः पण्डितोज्ज्वलसोऽशठः ।

अदीनोऽक्रोधनोऽलुब्धस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १३

नार्थं न धर्मं कामे वा भूतपूर्वोऽस्य विग्रहः ।

दोषाश्चास्य समुच्छिन्नास्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १४

दृष्टभक्तिरनिन्धात्मा श्रुतचामनुशंसवान् ।

वीतसंमोहदोषश्च तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १५

असक्तः सर्वसङ्गेषु सक्तात्मैव च लक्ष्यते ।

अदीर्घसंशयो वाग्मी तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १६

समर्थाधिनास्य मानार्थं नात्मानं सौति कर्हिचिन् ।

अनीर्घुर्दृढसंभाषस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १७

लोकस्य विविधं वृत्तं श्रुतेऽप्यकुलमयन् ।

संसर्गविद्याकुशलस्तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ १८

11 Dr G1 om. 11 (cf. v. l. 10). —^a) Gs देव-
(for वेद). —^b) Ks. 7 V1 Bo. 6-8 Das. 11 Dn1. 11
Ds D2-4. 8. 8 Cp -जिगीषति (for 'पते'). Ds अन्या-
त्मात्र जिगीषति. ☞ Cp: अभिजिगीषति तिरश्चीरपति । ☞
—^c) Bs. 8 Ds1 Ds. 8 Ti Gs. 8 तितिक्षुर (for तिति).
Ks V1 Bo. 8 (marg. as in text). 8 Das Ds1 Ds M1.
8. 7 अनव (Ds1 'सि'ज्ञाता; K7 Br Das Dn1. 11 Ds
D2-4. 8. 8 Cp 'ज्ञातस्' (for 'ज्ञश्च').

12 K1 G1 om. (hapl.) 12 (for G1, cf. v. l. 10).
T1 reads 12 after 9. —^a) Ks समत्वाच्; Ds सम-
त्वाद् (for समत्वाद्). Ks. 8 Bo. 7 Das Dn1. 11 Ds
Ds. 8 च; K7 V1 Bo. 8. 8 Das D2-5. 8 M1. 8. 7 न
(for हि). K7 Bs. 8. 8 Das 11 Ds. 8. 8 M1. 8. 7 नास्य
(for नास्ति). —^b) Bs नाप्रियस्य; Ds न प्रियश्च; Dr
T1 नास्ति कश्चित् (for नाप्रियश्च). Ds-8 Das. 11 कदा-
चन (for कथंचन).

13 G1 om. 13 (cf. v. l. 10). —^a) Ks बहुश्रु-
तिश्च (for 'श्रुतश्च'). —^b) Ks V1 Bo. 6-8 Das Dn1. 11
Ds Ds. 8. 8 [s]लालसो; K7 Bs Das D2-8. 8 [s]ना-
लसो (K7 'शो; Das 'को' (for 'न'). Ks [s]ज्ञाव;
Ks Ds1 [s]सठः (for 'सठः'). —^c) K7 Ds. 8. 8 न
दीनो; Das आदित्यो; Dr T1 Gs. 8 अक्रोधो (for अदीनो).

14 Dr T G1. 8. 8 om. (hapl.) 14 (for G1, cf.
v. l. 10). —^a) Das धर्मे (for नार्थं). Ks. 8 V1
Bo. 7. 8 Das. 11 Dn1. 11 Ds D2-4. 8. 8. 8 M1 धर्मे वा
(M1 धर्मेय); K7 न धर्मे वा (hypermetric); Bs. 8
धर्मे (Bs [marg.] 'ने' वा; Ds धर्मे च; M1 ह धर्मे
(for न धर्मे). Ms transp. कामे and वा. ☞ Ca
(reading धर्मे च): अर्थपरं प्रयोजनपरं, धर्मे चेति पृथगु-
पादानात् । ☞ —^b) Ś1 K1 मिग्रहः; V1 सं' (for 'वि').
☞ Ca: विग्रहो विसिष्टो ग्रहः । ☞ —^c) Ś1 K1. 8
(for चास्य) K7 Ds. 8 समुच्छिन्नास्य; Ds समुच्छिन्नास्य

(for 'च्छिन्नास्य'). — After 14, Br reads 17.

15 Dr T G1. 8. 8 read 15 after 7. —^a) Br
अनिन्द्यमा; Dr T1 G1. 8. 8 अदीनमा; M1. 8. 7 अवि-
त्यामा (for अनिन्द्यमा). —^b) Ds छिन्नशंसवान्; Dr
T G1. 8. 8 Ms चानुशंस्य (G1 'स'वान्).

16 K1. 8 Ds om. (hapl.) 16. Dr T Gs. 8 read
16 after 18. T1 repeats 16^{ab} after 19. —^a) Br. 8
Das अशक्तः. Dr T G1. 8. 8 भूतेषु (for सङ्गेषु).
—^b) Bo सक्तार्थेव; Ds1 'न्येव; Dr T G1. 8. 8 सर्वा-
न्येव; Ca शक्तामेव (for सक्ता). Das Ds लक्ष्यते.
V1 प्रसक्तमेव लक्ष्यते. —^c) Bs संचयश्च; Das संशयं.
Bs 8 Das. 11 धैव (for वाग्मी).

17 Bs om. 17^{ab}. Ds G1 om. (hapl.) 17-18. Br
reads 17 after 14. —^a) T Gs. 8 समाधि. Dr T1
Gs. 8 चास्य (for नास्य) Ks. 8 V1 Bo. 8. 8 Das. 11
Dn1. 11 Ds Ds. 8. 8 कामार्थं; Dr T1 Gs. 8 मानार्था
(for 'र्थे'). —^b) Ks कस्यचित्; K7 Bs (marg.) Da.
8. 8 केनचित् (for कर्हि). —^c) K1. 8. 7 Bo. 8. 7
Dn1 Ds Ds. 8 अनीर्घुर; Ks अनीर्घो (for अनीर्घुर).
Ks. 8. 8 V1 Bo. 6-8 Das. 11 Dn1. 11 Ds Ds. 8. 8 Ti
Gs. 8 मृदु; K7 Bs (marg.) Ds. 8. 8 M1. 8-7 मित;
Bs प्रिय; T1 मृदु (for दृढ). Ks Dn1. 11 Ds
Ds. 8 संवादस् (for संभाषस्).

18 Ds G1 om 18 (cf. v. l. 17). K1 reads 18 on
marg. —^a) Ks. 7 Bo. 8. 7 (marg. as in text). 8
Das. 11 Dn1 Ds Ds. 8. 8 चित्तं; Dn1 चित्ते (for वृत्तं).
—^b) Ks. 7 Bo. 6-8 Dn1. 11 Ds Ds. 8. 7-8 T Gs. 8 M1.
8-7 प्रेक्षते; V1 Das. 11 Ds Ds. 8 प्रेक्षते (for प्रकृतेश्च).
K7 Das Ds. 8 वापि; Ds वाप (for चापि). Ds
कुसयन्. —^c) K7 स संर्ग; Bs (marg.) Ds संघर्ष;
Dn1. 11 Ds संघर्ग; Ds संघर्ग; Ds स सर्व; T1
स स्वर्ग (for संघर्ग). Bs (marg. as in text) संघविद्यासु

नामयन्यागमं कंचिन्मयं तपो नोपजीवति ।
अवन्ध्यकालो नश्यान्मा तस्मान्मर्वत्र पूजितः ॥ १९
कृतश्रमः कृतप्रज्ञो न च तप्तः समाश्रितः ।
नियमस्योऽप्रमत्तश्च तस्मान्मर्वत्र पूजितः ॥ २०
गापत्रपथं पुक्तश्च गुनेयः श्रेयसे परैः ।

अमेत्ता परगुह्यानां तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २१
न हृष्यत्यर्थलाभेषु नालाभेषु व्यथत्यपि ।
स्थिरबुद्धिरमक्तात्मा तस्मात्सर्वत्र पूजितः ॥ २२
तं सर्वगुणसंपन्नं दक्षं शुचिमकातरम् ।
कालज्ञं च नयज्ञं च कः प्रियं न करिष्यति ॥ २३

C. 12. 8477
B. 12. 231(10). 24
K. 12. 237. 27

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि त्रयोविंशत्यध्यायः ॥ २३३

कुसुमम्. * Ca. संसर्गिणा नीमर्शिणा तत्र हि संसृ-
ज्जन्मे प्रायो जना ॥ Ca. प्रसर्गिणा तत्र, संसर्गानुप्रवेश
कुसुमो वा । * After 19, D. T. G. s. read 16.

19 D. om (hapl.) 19 20. *) Das as नाम्
यानि. Ka अश्रमे; D. अश्रमा (for अश्रमे). K. B. Das G. M. s. केशिन्; D. केशिन् (for केशिन्).
*) Ka corrupt. K. B. a. D. ni. na D. D. s. s. s. s.
स्वयमेव; V. B. s. s. Das as D. s. B. s. सु (for सु) लपो न;
D. s. वानपो न; M. s. वानपो न (for वं लपो न). *)
K. अश्रमे; D. अश्रमे (for अश्रमे). G. काले
(for कालो). S. K. s. व. (K. s. व.) अश्रमे; G. वश्रमा
(for वश्रमा). * Ca. अ. १. १. १. १. सदा केशवाणकारी । के-
— After 19, S. K. s. s. read 22. T. repeats 16th
after 19.

20 D. s. om (hapl.) 20 (for D. s. cf. v. 1. 19).
K. D. s. s. transp. 20 and 21. — *) K. कृतः (for
the second कृत). Das कृतप्रज्ञो न च प्रकपो. — *)
B. (marg. as in text) T. G. s. s. M. s. ज्ञान (for न
च). B. (marg.) दक्षः (for नृपः). B. (marg. as in
text) T. G. s. s. M. s. सदाश्रिता (for 'श्रिता'). — *)
K. s. V. B. s. s. Das as D. ni. na D. D. s. s. s. T.
M. s. निययुक्तो; K. D. s. G. s. नि. यो; T. G. s. M.
s. s. निययुक्तो (for निययुक्तो). Das [5] प्रमत्तश्च; G.
[5] प्रमत्तश्च (for प्रमत्तश्च).

21 T. om (hapl.) 21. K. D. s. s. transp. 20 and
21. D. reads 21 after 10. — *) K. s. B. s. s. s.
(marg. as in text) s. Das as D. ni. na D. D. s. s. M.
s. s. नामयन् (Das 'य' ह्रस्व (for 'य')). — *) K. s. V.
B. s. s. Das as D. ni. na D. D. s. s. s. s. विदुः (for 'विदुः').

का; D. सुनयः; T. G. s. M. s. s. विनेयः; G. विनयः
(for सुनेयः). D. s. श्रेयसः. D. ni. परः; D. s. परैः;
D. परैः. — *) K. s. अमेत्ता (for अमेत्ता). S. K. s. सर्व-
(for पर).

22 S. K. s. s. read 22 after 19. — *) S. K. s.
अर्थे; T. अत्र (for अर्थः). V. s. लामेपि; D. ni. लामे
नृ (for लामेपु). — *) K. s. B. D. ni. D. s. s. s. T.
G. s. लालामे नृ; D. lacuna (for 'मेपु'). D. T.
स्वधति (for स्वधति). — *) B. s. D. s. अशक्तत्मा (for
अम').

23 *) D. संयुक्त (for 'संपन्न'). — *) Das हृष्य-
K. s. अकारकः; K. s. अकर्तरः; K. s. V. B. s. s. Das as
D. ni. na D. D. s. s. s. अनामयः; D. M. s. अनातुरः;
T. G. s. s. अनातुरः; M. s. अनातुर (for अकातरम्).
— *) K. s. B. D. ni. na D. D. s. s. s. प्रियज्ञं (for
नयज्ञं). — After 23, Kumbh. ed. ins. a passage
given in App. I, (No. 25).

Colophon: G. s. missing; K. s. B. s. D. s. as D. ni. s.
D. G. s. M. s. s. absent. — Sub-jarman: S. K. s. s.
s. s. V. B. s. s. Das as D. ni. na D. D. s. s. T. G. s. s.
M. s. s. मोक्षधर्म. — Adhy. name: S. K. s. s. वासु-
देवोत्तरेणोवातः समाहृतः; K. s. B. D. ni. na D. D. s. s.
M. s. s. वासुदेवोत्तरेणोवातः; K. s. V. B. s. s. Das as
D. s. s. वासुदेवोत्तरेणोवातः; B. s. नारदकेशवोत्तरेणोवातः;
D. G. s. उत्तरेणोवातः; M. s. उत्तरेणोवातः;
— Adhy. no. (figures, words or both): K. s. B.
D. ni. D. D. s. s. 56; D. ni. D. T. G. s. s. M. s. 57; D.
52; T. 71; M. s. s. 55. — Sloka no.: D. ni. na
D. 21.

C. 12. 8493
B. 12. 232/11. 16
K. 12. 238 49

पित्र्ये राज्यहनी मासः प्रविभागस्तयोः पुनः ।

कृष्णोऽहः कर्मचेष्टायां शुक्रः स्वमाय शर्वरी ॥ १५

दैवे राज्यहनी वर्षं प्रविभागस्तयोः पुनः ।

अहस्तत्रोदगयनं रात्रिः स्यादक्षिणायनम् ॥ १६

ये ते राज्यहनी पूर्वे कीर्तिते दैवलौकिके ।

तयोः संख्याय वर्षाग्रं ब्राह्मे वक्ष्याम्यहःक्षपे ॥ १७

तेषां संवत्सराग्राणि प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।

कृते त्रेतायुगे चैव द्वापरे च कलौ तथा ॥ १८

मानुषं (for लौकिके). ॐ Cp: मानुषलौकिके मानुष-
लोकव्यवहारे । अनुसूतकवाटुभयवृद्धिः । दैविक इति प्रमादः ।
दैव इति (st 17) वक्ष्यमाणत्वात् । ॐ —^a) Das रात्रौ
(for रात्रिः). Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 संयाति (for
सूतानां). —^d) B० चेष्टायै. K० कर्मणा सह.

15 = (var.) Manu. 1. 66. —^a) K० सिञ्जै (for
पित्र्ये). Das राज्यहनि; Dns रात्रहनी, T० मासं (for
मासः). —^b) Das ततः (for तयोः). — B० Ds om.
(hapl.) 15^a-16^b. —^c) Ś1 K1. 7 शुक्राहः; K० 2. 6
Bo. 7 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 8. 9 शुक्रोहः (for कृष्णोऽहः).
K० कृष्णः (for कर्म). Bo. 6. 7 Das. 24 Ds -चेष्टायाः;
B० (marg.) Dr T G1. 2. 6 M०-7 -चेष्टायै; Ds -चेष्टाया
(for 'या'). V1 B० कर्मचेष्टा अहः शुक्रः (B० कृष्णः);
M1 (also) कर्मत्याहः कर्मचेष्टायै (sic). —^d) Ś1 K1. 2.
4. 6. 7 V1 B० Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 8. 9 कृष्णः; Dr G1
कर्म (for शुक्रः). Das कृष्णाय (for स्वप्नाय).

16 = Manu. 1. 67. Ś1 K1. 2. 4 B० Ds om. 16^{ab}
(for B० Ds, cf. v. l. 15). —^a) T1 देवः (for दैवे).
Das राज्यहनि. V1 वर्षः; Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7 अहः
(for वर्षः). —^b) Das प्रतिभागसः; G1 विप्रभागसः
(for प्रवि). Das ततः (for तयोः). —^c) Ś1 K1. 2
तस्य (for तत्र).

17 ^a) Ś1 K1. 2. 4. 6 Dns T० G1 M० पुते (for ये ते).
Das राज्यहनि. K० Ds. 2. 6 M० पूर्वः; B० 7 Das. 24 पार्थः;
B० (marg.) पुरे; T० पूर्वैः (for पूर्वै). —^b) Ś1 K1. 2
कथिते (for कीर्तिते). Ś1 K1. 2 देवः; K० 7 Bo. 6-9
Das. 24 Dn1. n4 Ds D2. 5. 5. 8. 9 M1. 6 जीवः (for दैवः).
Ds om. from बलौ up to संयान्ति (in 20^a). K०
कथिते लौकिके च ते. —^c) Ds रात्रिः (for तयोः). K०
सख्याय; Dr संख्या च (for संख्याय). K० वर्षाग्रं;
K० B० Ds. 2. 6 वर्षाग्र्यं. —^d) B० Dns Ds1 Gs. 6
ब्राह्मे; Das ब्राह्मो; Ds ब्राह्म्यं (for ब्राह्मे). Dns वक्ष्या-

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणां तत्कृतं युगम् ।

तस्य तावच्छती संध्या संध्यांशश्च तथाविधः ॥ १९

इतरेषु ससंध्येषु ससंध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन संयान्ति सहस्राणि शतानि च ॥ २०

एतानि शाश्वताल्लोकान्धारयन्ति सनातनान् ।

एतद्ब्रह्मविदां तात विदितं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ २१

चतुष्पात्सकलो धर्मः सत्यं चैव कृते युगे ।

नाधर्मेणागमः कश्चित्परस्तस्य प्रवर्तते ॥ २२

मि. Ś1 K1. 2 अहः (K० 'ह') क्षपे; K० V1 Das Dns Ds
अहः क्षपे; Ds. 9 अहः क्षपे; Ds अशेषतः (for अहः क्षपे).

18 Ds om. 18 (cf. v. l. 17). —^a) K० 6 V1
Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 6. 8 पृथक् (for तेषां).
Bs Ds संवत्सराग्राणि —^d) Kr Ds. 6. 9 M1. 6. 7 [5]थ
(for च). Ds युगे (for तथा).

19 = Manu. 1. 69. Ds om. 19 (cf. v. l. 17).
—^a) Dns तावच्छता (for 'ती'). Das संध्या. —^d)
M1. 6. 7 (sup. lin. as in text) ततः परं (for तथाविधः).
ॐ Cn: संध्याः युगान्तरयोरन्तरम् ॥ C०: संध्याः युगा-
न्तरकालः । ॐ

20 = (var.) Manu. 1. 70. Ds om. 20^{ab} (cf.
v. l. 17). K० om. 20^{ab}. —^a) K1. 2 Dns Gs च
(for स). —^b) Das सु- (for स). B० ततस् (for
च). K० B० 8 (marg.) Dn1. n4 Ds Ds. 8 संध्यांशेषु
ततस्त्रि (B० 'या त्रि') पु. — 20^d is damaged in Br.
—^c) K० Ds. 9 संयाति; Dns द्विर्वेते; Ds वर्तते (for
संयान्ति). K० V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds
8 8 एकपादेन द्वि (Das द्वि) र्येते. ॐ C०: एकापायेन एक-
सहस्र शोपेन । ॐ

21 ^a) Ds1 गतानि (for ए). K० शाश्वतो (for
'ताल्ल'). —^b) Ds सनातनान् (for 'तनान्'). —^c) Ś1
K1. 2. 4 तत्र (for तात). Br पुनर्दिदां ब्रह्म तात; Dr
G1 इति तु ब्रह्म विद्यातं; T1 Gs. 6 इति तत्रविदा स (T1
त) त्वं. —^d) G1 विदित्वा (for 'तं').

22 = (var.) Manu. 1. 81. —^a) Das सकुलो
(for सकलो). —^c) Das [जा]गतः; Ds 'मत्' (for
'म'). Dr T1 Gs. 6 नाधर्मो नागमः कश्चिन्. —^d) V1
Bs-9 Das. 24 Ds मनुष्याणां, Dr T G1. 2. 6 M1. 5-7
युगे तस्मिन् (for परस्तस्य). Ś1 K1. 2. 4 मनस्यस्यातिवर्तते.

23 = (var.) Manu. 1. 82. —^a) Dr T1 G1. 2. 6

हृत्प्रेषागमाद्धर्मः पादशस्त्वगोप्यते ।

चौरिकानृतमायाभिरधर्मोपचीयते ॥ २३

अरोगाः सर्वसिद्धार्थाश्चतुर्विंशतायुषः ।

कृते त्रेतादिष्वेतेषां पादशो हंसते वयः ॥ २४

वेदवादाश्चानुयुगं हन्मन्तीति च नः श्रुतम् ।

आयुषि चाशिषश्चैव वेदस्यैव च यन्फलम् ॥ २५

अन्ये कृतयुगे धर्मास्त्रेतायां द्वापरेऽपरे ।

अन्ये कलियुगे धर्मा यथाशक्तिकृता इव ॥ २६

तपः परं कृतयुगे त्रेतायां ज्ञानमुत्तमम् ।

द्वापरे यज्ञमेवाहुर्दानमेव कलौ युगे ॥ २७

एतां द्वादशसाहस्रीं युगाख्यां कवयो विदुः ।

सहस्रं परिवृत्तं तद्ब्राह्मं दिवसमुच्यते ॥ २८

रात्रिस्तावत्तिथी ब्राह्मी तदादौ विश्वमीश्वरः ।

प्रलयेऽध्यात्ममाविश्य सुप्त्वा सोऽन्ते विबुध्यते ॥ २९

C. 12. 8507
S. 12. 232[1]. 30
K. 12. 238. 63

क्रमाद् (for आगमाद्). —^b) Da1 Da2 पादशस्; M1 पादाशस् (for पादशस्). V1 B2 (marg. as in text).^c रोपितः; T2 रोच्यते; M1.6 रोच्यते (for रोच्यते). — After 23^{ab}, Dr T G1.2.3 M1 6-1 Kumbh. ed. ins :

670* सस्यं शौचं तथायुष्म धर्मश्चापैति पादशः ।

—^a) K1.2 Dn1.24 D2 D3 चौयैकानृत; D2 चौरिका-
वृत्तः; Dr T G1.2.3 चौरिकानृत (for चौरिका). ॥ Cn
(reading चौयैकानृतः) चौयै च कानृतं च कुमितमनु-
तम् ॥ C2 चौयै भावश्चौयैकम् । ॥ —^d) G1 नचर्मेश
(for 'मेश'). D2 चाव- (for चोप-).

24 — (var.) Manu. 1. 83. —^a) K2 अरोगाः.
G1 सिद्धार्थ (for सिद्धार्थाश्). —^b) D2 कृत- (for
कृते). K1.1 B2 Da2.24 D1.2.3 स्वेषां; D2 तथा (for
[ए]तेषां). K1 V1 Bo.1-3 Dn1.24 D2 D2.2.1.3 T
G1.2.3 M1.2-1 कृते (Dr T1 G1.2.3 'त') त्रेतायुगे स्वेषां
(K2 'नेष्वेव'; V1 Dr T G1.2.3 'ने तेषां'; D2 'ने
स्वेषां'; M1.6 'ने तेषां'). —^d) K1 D1.2.3 पादशो;
Dn2 पादशो (for पादशो). T2 वयं (for वयः). M2
वयो हसति पादशः.

25 25^{ab} = B. 12. 261[60]. 1^{ab}. With 25, cf.
Manu. 1. 84. —^a) K1.1 वेदाशः; B2 (marg.)
विद्याशः; B2 वादाशः (for वादाशः). —^b) K2 Da1
D2.2.3 M1.6 [ह]ः; K2 B1 Dn1 D2 D2 [ह]; K1
V1 Bo.2.3 Da2.24 Dn1 D2.2.3 M2 [ह]; T1 न (for
च). T1 च (for नः). —^c) K1 Da1 D2 आयु (K1
'यु')वि. D2 वाविशायः. —^d) Da2 om. वेदस्यैव. S1
K1 चैव (by transp.); D2 [अ]वि च.

26 = B. 12. 261[60]. 8. — (var.) Manu. 1.
85; (var.) Parāśaraśāhita 1. 22. —^a) Da2
धर्मस्य. —^b) Dn1 कलियुगं. K2 V1 Bo.2-3 Da2.24
Da2.24 D2 D2.2.3 M2 कलौ (for कलौ). —^d) K2
V1 Bo.2-3 Da2.24 Dn1.24 D2 D2.2.3 युग (K2 om.
युग)हामानुषकृत.

27 — (var.) Manu. 1. 86; (var.) Parāśara
1. 23; Vāyu P. 8. 64. —^a) D1 तपपरे (for तपः
परं). —^b) B1-3 Da2.24 उच्यते (for उत्तमम्).
— V1 reads 27^{ad} on marg. —^c) M1.6 दानम् (for
यज्ञम्). T2 इति (for एव). —^d) M1.6 शौचम्
(for दानम्). K1.2.7 V1 Bo.2-3 Da2.24 Dn1 D2
D2.2.3.3 एकं (for एव). Da1 कलि- (for कलौ).
Da2 युगं; Dr T G1.2.3 M1 परं (for युगे).

28 With 28^{ab}, cf. Manu. 1. 71^{ad}. —^a) S1 K1.
2.4 B2 (marg.).^c D2 2.3 एवं; G1 M2 एतद् (for
एतां). K1 Da1 Dr साहस्री; Dn2 साहस्री; T2
साहस्रं (for 'स्री'). — With 28^{ad}, cf. Manu. 1. 73^{ab}.
—^c) K2.2.7 V1 Bo.1-3 Da2.24 Dn1.24 D2 D2.2.
2.3 T2 M2 सहस्र- (for 'स्र'). K2 Bo Da2.24 Dn1.
24 D2 D2.2.3 परिवर्त- (for 'वृत्त'). K2 D2 तं; K1
B2 (marg. as in text) D1-3 ० तु (for तद्). M1.
2.1 सहस्रपरिवर्त- (for 'त'). —^d) K1 B2 D2.1.3 T1 G1.2.3
M1.2.1 ब्राह्मी दिवस उच्य- (D2 'च')ते.

29 —^a) V1 B2 (orig.) Dr T G1.2.3 M1.2-1 तु (V1
B2 M2 च) तावती (for तावत्तिथी). K2 Bo.2.7.3
(marg.).^c Da2.24 Dn1.24 D2 D2.2.3.3 रात्रिमे (Bo.2
'रे')तावती (Da1 Dn1 'सी') चैव; K1 Da2.3.3 रात्रिश्च
तावती चैव. —^b) D1 तदादौ; T1 तदा तद्; G2.3
तदादौ (for तदादौ). K1 Da2 देवम् (for विश्वम्).
K2 ईशः (for ईश्वरः). —^c) K2 प्रलयी; T G2.3
M1.1 प्रलये. K2 V1 Bo.2-3 Da2.24 Dn1.24 D2 D2.
2.3 ० ध्यानम्; M2 [5]ध्यात्मनम् (for स्वात्मनम्). Br
T2 M1.2-1 आवेद्य; Dr T1 G1.2.3 एवास्ते (for आविश्य-).
—^d) Da2 सुप्ता. K2 सुप्ते; Dn1 योते (for सोऽन्ते).
T1 न बुध्यते (for विबुं).

30 = 6. 30. 17. With 30, cf. Manu. 1. 73.
—^b) S1 K1.2 B2 वे; K1 D2.2.3 वै (for वद्).
—^c) K2 Da2 रात्रिः; Dr T1 रात्रिः (for रात्रिं). S1

C. 12. 8508
B. 12. 23211. 31
K. 12. 232. 64

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्षद्ब्रह्मणो विदुः ।

रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥ ३०

प्रतिबुद्धो विकुरुते ब्रह्माक्षयं क्षपाक्षये ।

सृजते च महद्भूतं तस्माद्व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३१

ब्रह्म तेजोमयं शुक्रं यस्य सर्वमिदं जगत् ।

एकस्य भूतं भूतस्य द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ३२

अहर्मुखे विबुद्धः सन्सृजते विद्यया जगत् ।

Gs सहस्रांतां; K1 Dr T1 'स्रांता; Ds स्रांते (for 'स्रान्तां). —^a) M1 अहोरात्र- (for तेऽहोरात्र). Das गेहे रात्रविदो जनाः; Dr T1 G1. s. ० तेहोरात्रं विदुर्जना.

31 With 31, cf. Manu. I. 74^{ad}. —^a) Dr T1 G1. ० स प्रबुद्धो; M1 प्रतिबुद्धो (for 'बुद्धो). —^b) K1. ० ब्रह्माक्षयः; K7 ब्रह्मा क्षेयः; Ds ब्रह्माक्षयः; M1 ०. 1 ब्रह्माक्षयः (for ब्रह्माक्षयः). K1 क्षमाक्षये; Ks Ds क्षयाक्षये; Ds. ० क्षिपां (for क्षपां). —^c) K7 D1. ० ज्ञानं; Das तत्त्वं (for भूतं). —^d) S1 K1. ० सर्वात्मकं (for व्यक्तां). K7 Ds. ० व्यक्तात्मकं मनः. — After 31, K1. ०. 1 Dn1. na Ds Ds-० T G1. s. ० M1. s-1 na. an addl. colophon [Sub-parvan: Ka. ०. 1 Dn1. na Ds Ds-०. 1 T G1. s. ० M1. s-1 मोक्षधर्म. — Adhy. name. K1 Dn1. na Ds Ms शुक्रानुप्रक्ष; Ks Ds व्यासशुक्र-संवादः; M1. ०. 1 शुक्रानुप्रक्षे कालविभागः. — Adhy. no. (figures, words or both): K7 Dn1 Das 57, Dn1 Dr T1 G1. s. ० Ms 58; Ds 53; T2 72; M1 ०. 1 56. — Śloka no.: Dn1. na Ds 32.]; while M1. ०. 1 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31, repeating the same in the proper place.

32 S1 K1. ० V1 Bo. 1-० Das Kumbh. ed. om. the ref. —^a) Bo Dr T1 शुक्रं (for शुक्रं). Cn: ब्रह्म महत्त्वम् ॥ Cp: ब्रह्म व्यापकम् ॥ Cs: ब्रह्म चैतन्याधि-हितमज्ञानम् । C —^b) K7 Ds. ०. 1 T1 G1. s. ० M1. s-1 रसः; T2 रसं (for जगत्). — Ks om. (hapl.) 32-33¹. —^c) S1 K1. ० एकरवः; Bo (marg. as in text). 1. ० Cp एतस्य (for एकस्य). Ds Dr T1 G1. s. ० Cs ब्रह्म- (for भूतं). Cn: एकस्य भूतम्, एकसाजा-तम् । C —^d) Cs: ब्रह्मभूतस्य ब्रह्मचैतन्याधिहितस्य । C

33 Ks om. 33^{ad} (cf. v. I. 32). Dr om. 33-34. —^a) K1. ० अहर्मुखे (for 'मुंक्षे). S1 K1. ० Das विबुधः; K7 Ds. ०. 1 T G1. s. ० M1. ०. 1 विबुधं (Ds 'ध') (for 'दुः). K7 Ds. ० T G1. s. ० Ms. १ तत्; Ds सत्;

अग्र एव महाभूतमाशु व्यक्तात्मकं मनः ॥ ३३

अभिभूयेह चार्चिष्मद्रथसृजतसप्त मानसान् ।

दूरं बहुधागामि प्रार्थनासंशयात्मकम् ॥ ३४

मनः सृष्टिं विकुरुते चोद्यमानं सिसृक्षया ।

आकाशं जायते तस्मात्तस्य शब्दो गुणो मतः ॥ ३५

आकाशात्तु विकुर्वाणात्सर्वगन्धवहः शुचिः ।

बलवाज्जायते वायुस्तस्य स्पर्शो गुणो मतः ॥ ३६

Ms स (for सन्). —^a) Ca. n. p [S] विद्यया (for विद्यया). Cn: अविद्यया गुणत्रयमस्या प्रकृतीत्यादिवा-च्यया ॥ Cn: अविद्ययेति महत्त्वस्यापि कारणमुक्तम् । C —^b) K1. ० Bo. ०. 1. ० Das. na Dn1. na Ds Ds. ०. ०. 1 T G1. s. ० Ms महद्- (for महा-). Cn: महाभूतं महतो जातं मनस्तत्त्वरूपं विराडात्म्यम् ॥ Cn (reading महद्भूतं): महत् महत्त्वम्, भूतं उद्भूतम् ॥ Cs: महद्भूतम्, महद्ब्रह्म कारात्मकाव्यक्तात्मकं प्रपञ्चतन्मात्रात्मकम् । C —^c) B1 आत्मः; D1. ० आसुः; Ds महाः; Gs आहुरः; Cn (gloss: शीघ्रगामि) आशु (as in text). Bo व्यक्ता-त्मनः; Das त्वात्मकं (for व्यक्तां). Cn: व्यक्ता-त्मकं विद्यदादिरूपम् । आशु इति सांख्याभिमतः सृष्टिकर्मो निरस्तः । युगपत्सृष्टिरेव हि शास्त्रतत्त्वमिति दृष्टिसृष्टिवादिनां चण्डाचोपः । C

34 Dr om. 34 (cf. v. I. 33). —^a) K2 ह (for [ह]ह). Ks Bo. ० (marg. as in text). 1. ० Das. na Dn1 Ds Ds. ०. ०. 1 Ms Cnp Cpp (gloss: ईश्वरः) चार्चिष्मान् (Dn1 'दु'); D1. ० चार्चिष्मन् (for 'स्मन्'). T1 अभिभूते मयार्चिष्मान्; G1. ० अथ भूयोपि चार्चिष्मान्. Cn: अभिभूय, अविद्यया सह आत्मवशं विधाय ॥ Cs: अभिभूय क्षेमविद्या । C —^b) T G1. ० Ms अमृजन् (for 'स्मन्'). Das व्यसृजत स मानसान्. Cn: सप्त भद्रदेवकारपञ्च महाभूताभ्यान् ॥ Cs: सप्त भद्रदेवकारपञ्चमात्रमज्ञानम् । C —^c) K2 दूरं; D1. ० दूरं (for 'दु'). Dn1 बहु-धागामि. —^d) Dn1 प्रार्थया (for प्रार्थना). K7 संश-यात्मकं (for 'संशया').

35 = (var.) Manu. I. 75. M1. ०. 1 Kumbh. ed. read 35-38 for the first time after 31. —^a) Dr T1 G1. ० सृष्टं; T2 सृष्टं; G1 सृष्टा (for सृष्टि). —^b) Ds नोद्यमानं (for चोद्य'). —^c) Dr T G1. s. ० Ms आकाशो (for 'क्षो'). —^d) K7 Ds. ०. ० transp. गुणो and सत्तः B1 सृष्टतः (for मतः). Ks V1 Bo. ०. 1. ० Das. na Dn1 Ds Ds. ०. ० तस्य शब्दं (Ks 'दु-') गुणं विदुः.

36 = (var.) Manu. I. 76. For the repetition

वायोरपि विकुर्वाणाज्ज्योतिर्भूतं तमोनुदम् ।
रोचिष्णु जायते तत्र तद्रूपगुणमुच्यते ॥ ३७
ज्योतिषोऽपि विकुर्वाणाद्भवन्त्यापो रसात्मिकाः ।
अज्यो गन्धगुणा भूमिः पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ३८
गुणाः पूर्वस्य पूर्वस्य प्राप्नुवन्त्युत्तरोत्तरम् ।
तेषां यावत्तत्तिथं यद्यत्तत्तत्तावद्गुणं स्मृतम् ॥ ३९

उपलभ्याप्सु चेदन्धं केचिद्भूयुरनैपुणात् ।
पृथिव्यामेव तं विद्यादापो वायुं च संश्रितम् ॥ ४०
एते तु सप्त पुरुषा नानावीर्याः पृथक्पृथक् ।
नाशकृवन्प्रजाः स्रष्टुमसमागम्य सर्वतः ॥ ४१
ते समेत्य महात्मानमन्योन्यमभिसंश्रिताः ।
शरीराश्रयणं प्राप्तास्ततः पुरुष उच्यते ॥ ४२

C. 12. 2520
B. 12. 239(2). 11
K. 12. 238. 79

in M. 1. 7. 7 Kumbh. ed., of. v. l. 35. Ks om. (hapl.)
36. —^a) D: T (G. 1. 7. 7 M) (second time). 2. 6 (second
time). 7 (first time) तस्य स्वर्गः (M. 1. 6 'सौ') गुणं विदुः.

37 (var.) Manu. 1. 77. For the repetition
in M. 1. 7. 7 Kumbh. ed., of. v. l. 35. —^a) Das विकु-
र्वाणोः; Ds 'वर्णान्' (for 'वर्णान्'). —^b) Ks Bo. 6.
7. 8 (marg.). 9 Das. 11 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 8 M. 6
(both first time). 7 (second time) ज्योतिर्भवति आस्वरं
(Das Dn आस्वरः; Ds आश्रयः; M. 6 आस्वरः);
M. 6 (both second time). 7 (first time) ज्योतिर्भूत-
समोनुदः. —^c) Śi K. 1. 2 ज्योतिः सं; V1 Bs (marg.
as in text) Ds प्रकाशो (Bs 'ज्ञ'); B: Dn Dn T:
Gs. 8 Ms (second time). 7 (first time) रोचिष्णु,
Das 'लुं'; Ds 'लोचिष्णु' (for रोचिष्णु). Ks. 6 Bo.
7. 8 Das. 11 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 8 M1 (second time)
शुक्रं; V1 B: (orig.) Ds तस्यान्; Bo. 8 (marg.) शुक्रं
(for तत्र) K: Ds. 2. 5 M. 6 (last two first time). 7
(second time) रोचने ज (Ds 'जने ज; M. 6. 7
[second time, inf. lin.] 'जवज' नमस्युक्तं. —^d) K:
Das Ds. 2. 5 Gs. 8 रुद्रं (for रूप). G: M. 6 (last
two second time) गुण.

38 (var.) Manu. 1. 78. For the repetition
in M. 1. 7. 7 Kumbh. ed., of. v. l. 35. —^a) K: ज्योति
पि विकुर्वाणो. —^b) M. 6 (both second time). 7
(first time) संभवति (for भवन्त्यापो). Ks. 1 रसात्मकः;
Ds T: M. 6. 7 (last three both times) 'रसाः' (for
'रसिकाः'). —^c) M: (first time) om. राश्व. Ks B:
Dn. 11 Ds Ds. 2. 5 गंधस्यः; T: M. 6 (last two
second time) 'बह्म' (for 'गुणा'). —^d) Ks. 6 V1 Bo.
6. 8 Das. 11 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5 T: M1 (first time). 2. 5. 7
(last two first time) पूर्वेषां; K: Dn Ds. 2. 5. 8
M. 6 (last two second time) सर्वेषां (for पूर्वेषां). Ks
पृथक्; Ks स्रष्टुम्.

39 Before 39, K: ins. स्वाय उवाच. With 39,
of. Manu. 1. 20. —^a) B: गुणात्; B: (marg.)

गुणं (for गुणाः). K: Ds. 2. 5 सर्वस्य (for the first 'ए').
—^b) Ks नापुर्वति. V1 Bs (marg. as in text) उत्तरो-
त्तराः (Bs 'रः'); Dn. 11 Ds 'तमं. —^c) K: Ds. 2. 5 एषां
(for तेषां). Ks. 7 Ds. 2. 5 यावति यं; V1 यावद्गुणं;
Bo. 6. 8 Das Ds 'द्यथा; D: T: Gs. 8. 8 'द्विषं' (for
'सिधं'). Ks Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 8 M. 6-7 ते (Ds
ए) एषां यावद्यथा य (Dn Ds Ds. 2. 5. 8 'याव' य. —^d)
Ds तावत्तत्तद् (for तत्तावद्).

40 —^a) Ks Ds वै; Bs ते; Ds तं (for चेद्).
—^b) Ks. 6. 7 Bs Dn अन्येपुणात् (Bs 'ज'); D: T
(G. 1. 2. 5 M 'पुणाः' (for 'पुणात्'). —^c) M. 6. 8 पृथिव्या.
Śi K. 1. 2 इयं (for एव). M: तद् (for तं). T: विद्याद्
(for वि'). —^d) Ks V1 Bo. 8 (marg.). 7. 8 Das.
11 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 8 Ms अपो वायोश्च; Ds अपो
वायुं; D: Gs. 2. 5 M. 1. 7 आपो वायुश्च (for 'युं'). Ks
संश्रितः; V1 Bs (marg. as in text) संश्रयः; Bs
(marg.) संश्रयः; B: संश्रयः; Ms संश्रयाद् (for संश्रि-
तम्).

41 —^a) K: Ds. 2. 5 त एते; Bs (marg.) तत्र ते; D:
T Gs. 2. 5 M. 6-7 एते वै (for एते तु). Ks transp. सप्त
and पुदषा. Ks V1 Bo. 6. 8 Das. 11 Dn. 11 Ds Ds. 2.
5. 8 एते (Das ततः) सप्तविधारमानो. —^b) Gs. 8 बुद्धि-
(for नाना). Das om. the second पृथक्. —^c)
Bs (marg. as in text). 8 अशकृवन् (for नाश'). K:
Das स्रष्टुम् (for स्रष्टुम्). —^d) Śi K. 1. 2 समागम्य
(for असमा). Ks Bo. 8 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 7. 8 T
Gs. 2. 5 कृत्स्नः; K: V1 Bs. 7. 8 (marg.). 9 Das. 11
Ds. 2. 5 M. 6-7 सर्वज्ञः (for 'त').

42 —^a) Ks. 6 V1 Bo. 6-8 Das. 11 Dn. 11 Ds Ds.
2. 5. 8 महात्मानो (for 'मानम्'). —^b) Ks. 6 Bo. 6. 7. 8
Das. 11 Dn. 11 Ds Ds. 2. 5. 8 ह्यन्योन्यम्; V1 Bs
स्वयो' (for अन्यो). Śi K. 1. 2 संश्रिताः (for 'संश्रिताः').
ॐ Cp (reading अभिसंश्रिताः) संश्रिणः शरीररूपमाश्रयं
संप्राप्ताः ॥ ॐ —^c) Ks प्राप्ताश्च (for प्राप्ताश्च). Bo. 6. 8
(marg.) शरीराश्रयसंप्राप्ताश्च; Das. 11 Cs 'तां प्राप्ताश्च.

C. 12. 8521
B. 12. 239(2). 12
K. 12. 238. 81

श्रयणाच्छरीरं भवति मूर्तिमत्त्वोडशात्मकम् ।
तदाविशन्ति भूतानि महान्ति सह कर्मणा ॥ ४३
सर्वभूतानि चादाय तपसश्चरणाय च ।
आदिकर्ता महाभूतं तमेवाहुः प्रजापतिम् ॥ ४४
स वै सृजति भूतानि स एव पुरुषः परः ।
अजो जनयते ब्रह्मा देवर्षिपितृमानवान् ॥ ४५
लोकाब्जदीः समुद्रांश्च दिशः शैलान्वनस्पतीन् ।

—^a) D₄ उद्यतो (for उच्यते). * C₈ पुत्रत्वेन शरी-
रत्वेन श्रयितुं शक्ता इति पुरुषाः । *

43 ^a) K₈ B₈ (marg. as in text).^a D_{8a}, a₁ D₈₁
D₈₂ शरीरा (K₈ B₈ 'र' श्रयणाद्; B₈ D_{8a} D₈₁ D₈₂, s.
s. 8 शरीरं श्रयणाद् (by transp.). D₈, 1 अर्वाह; M₁
श्रवणात् (for श्रय'). G₁ अभवत् (for भवति). —^b)
D₈ भूतिमत्; M₁, s. 5 मूर्तिमान् (for 'मत्'). D₈ T G₁.
s. 8 मूर्तिमान्त्वोडशात्मकः. * C₈ नः षोडश, पञ्च स्थूलभूतानि
समनस्कान्येकादशेन्द्रियाणि । * — 43^{ad} = (var.) Manu.
1. 18^{ab}. —^c) K₈, s. 5 V₁ B₈, s. 9 D_{8a}, a₁ D₈₁, n₈ D₈
D₈₂, s. 6 T G₁, s. 8 M₁, s. 7 तम् (for तद्). K₇ D₈, s.
आविशति; T₈ आविशति (for आवि'). * C₈ Cp: तं
पुरुषम् । तदिति पाठे लिङ्गशरीरम् । * —^d) K₇ D₈, s.
कर्मभिः; D_{8a} कर्मणां. * C₈ नः भूतानि सूक्ष्माणि, महान्ति
महत्तत्त्वानि भुक्तावशिष्टकर्मसहितानि । बहुलं प्रतिपुरुषं मह-
दादीनां भिन्नत्वप्रतिपादनार्थम् । *

44 ^a) Bom. Kumbh. ed. [उ]पादाय (for चादाय).
* C₈ सर्वभूतानि चतुर्विंशतिरत्नानि । आदाय शरीरत्वेन स्वी-
कृत्य । * —^b) S₁ K₁, s. 9 शरणाय; D₈ हर' (for चर').
K₈ B₈, s. 9 D_{8a}, a₁ D₈₁, n₈ D₈₂, s. a. s. 8 ह; M₁ वै;
Bom. ed. हि (for च). —^c) M₁ आदिकर्तुः. K₈, 1
B₈, s. 7, s. 8 (marg.).^a D_{8a}, a₁ D₈₁, n₈ D₈₂, s. a. s. 8 स
भूतानां; M₁, s. 7 महभूतं (for महाभूतं). —^d) D_{8a}
प्रजापतिः.

45 ^a) K₇ D₈, s. 9 भूतारमा (for 'नि'). —^b) T₈ G₁
M₁ एष (for एव). D₈ पुरुषाः. K₁ M₁ पुरः; D₇
T₁ G₁, s. 8 M₁ वरः (for पर'). K₈ B₈, s. 9 D_{8a}, a₁
D₈₁, n₈ D₈₂, s. 8 स्थावरानि च (D_{8a} क) राणि च (K₈
वा); B₈ (marg.) त्रसानि स्थावरानि च. —^c) K₇
D₈, s. 9 जनयति (for 'यते'). K₈ B₈, s. 9 D_{8a}, a₁
D₈₁, n₈ D₈₂, s. 8 ततः स सृजति (B₈ D_{8a}, a₁ 'ते')
ब्रह्मा; B₈ (marg.) ततः संसृजते ब्रह्मा. —^d) K₈ 'सा-
नवं; B₈ (marg.) D_{8a}, a₁ D₈₁ T G₁, s. 8 M₁, s. 6 (inf.
lin.). 7 'दानवान् (for 'मान').

नरकिंनरक्षांसि वयःपशुमगोरगान् ।

अव्ययं च व्ययं चैव द्वयं स्थावरजङ्गमम् ॥ ४६

तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां प्रतिपेदिरे ।

तान्येव प्रतिपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनः पुनः ॥ ४७

हिंसाहिंसे मृदुकूरे धर्माधर्मे ऋतानृते ।

अतो यन्मन्यते धाता तस्मात्तत्तस्य रोचते ॥ ४८

महाभूतेषु नानात्वमिन्द्रियार्थेषु मूर्तिषु ।

46 ^a) D_{8a} नदाः. —^a) D_{8a} नरः (for नर-). D₈
यक्षांश्च (for 'रक्षांसि'). —^a) D₈ पक्षिपशुः; T₈ पशुपक्षि-
(for वयःपशु-). M₁ गणोरगान् (for 'मृगोरगान्'). —^a)
T₈ जायं चैव (for अव्ययं च). D_{8a} om. (hapl.) च
व्ययं. * C₈ यावत्कल्पावस्थाणि गगनादिकमव्ययम् । व्ययं
दंशमशकादि । * —^a) B₇ lacuna; D₈ जरात्; D₇
T G₁, s. 8 M₁, s. 7 सर्वं (for द्वयं).

47 With 47, cf. Manu. 1. 28. —^a) D₈ (marg.)
च; D₈ ते (for चे). —^b) K₈ प्राक्सृष्ट्या; D₈, s. 8
'सृष्टाः; D₇ T₈ G₁, s. 8 'सृष्टौ; M₁, s. 7 'सृष्टेः (for
'सृष्ट्यां'). S₁ K₁, s. 7 V₁ B₈ (marg. as in text) प्राक्सृ-
ष्ट्यानि प्रपेदिरे. * C₈ प्राक्सृष्ट्यां प्रागजन्मानि ॥ C₈:
प्राक्सृष्ट्यां पूर्वकल्पे ॥ C₈ नः प्रतिकल्पं सृष्टिवैकल्प्ये कृतहाना
कृतान्यागमौ प्रसज्येताम् । * —^a) M₁, s. 8 तान्येते (for
'व'). K₈ 'पद्यते; B₈, 7 D₈₁, n₈ D₈₂, s. 8 'पाद्यते (for
'पद्यन्ते'). D₇ T G₁, s. 8 तान्येव ते प्रपद्यते. —^a) K₁, 7
सृज्य (K₁ 'ज')मानः; D_{8a} सृजमानाः. D_{8a} om. the
second पुनः.

48 48^{ab} = (var.) Manu. 1. 29. —^a) D₈ हिंसा-
हिंसा (for 'हिंसे). V₁ D_{8a} मृदुः (for मृदु-). D₈₁
'कूरे (for 'कूरे). —^b) K₈ धर्माधर्मात्; K₇ V₁ B₈,
s. 8 D_{8a}, a₁ D₈₁, n₈ D₈₂, s. a. s. s. 8 T₈ M₁, s. 7 'धर्मा-
त्; D₈ 'धर्मो (for 'धर्मे). K₇ ऋतेनृते; D₈ G₁ ऋ
(G₁ नृ)तामृते; D₇ ऋतामृते; T₁ ऋतामृते (for 'ऋता').
— M₁, s. 7 read 48^{ad} twice. —^a) K₇ D₈, s. 9 यतो;
M₁ (both times), s. 7 (both second time) ततो (for
जतो). K₁ T₈ G₁ ये; D₈ नृ (for यनृ). K₈ V₁
B₈, s. 8 D_{8a}, a₁ D₈₁, n₈ D₈₂, s. a. s. 8 M₁, s. 7 (last two
first time) तज्जाविताः प्रपद्यते. —^a) K₇ D₈, s. 8 यस्मात्
(for त'). V₁ तस्य च (for तत्तस्य). D_{8a} रोचयते.
M₁, s. 7 (all second time) यमिन्मन्यते जायते.

49 ^a) K₇ भूतमयम्; D₈ नाय' (for नाता').
* C₈ Cp: महाभूतेषु महाभूतकार्षेण्यु वैदेषु । * —^a) D_{8a}
मुक्तिषु (for मूर्तिषु). —^a) B₇ partly damaged. D_{8a}

विनियोगं च भूतानां धातैव विदधात्युत ॥ ४९

केचित्पुरुषकारं तु प्राहुः कर्मविदो जनाः ।

दैवमित्यपरे विप्राः स्वभावं भूतचिन्तकाः ॥ ५०

पौरुषं कर्म दैवं च फलवृत्तिस्वभावतः ।

त्रय एतेऽपृथग्भूता नविवेकं तु केचन ॥ ५१

एवमेतच्च नैवं च यद्भूतं सृजते जगत् ।

कर्मस्था विषमं ब्रूयुः सत्त्वस्थाः समदर्शिनः ॥ ५२

तपो निःश्रेयसं जन्तोस्तस्य मूलं दमः शमः ।

तेन सर्वानवामोति यान्कामान्मनसेच्छति ॥ ५३

तपसा तदवामोति यद्भूतं सृजते जगत् ।

स तद्भूतश्च सर्वेषां भूतानां भवति प्रभुः ॥ ५४

ऋषयस्तपसा वेदानध्यैषन्त दिवानिशम् ।

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा ॥ ५५

ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु सृष्टयः ।

C. 12. 8535
B. 12. 238[2] 25
K. 12. 238. 94

[विनियोगं; 'Tz in नियोगम्. Cf. Cn: विनियोग मोक्षधर्मो-
भावेन संबन्धम्। * -^a) Ds Mi. 1 वै; Tz [प]व (for
[प]व). S: Kz. 2. 4 धातैव व्यव (K: 'ध) धातव्यं; Ks
Das 'व विधात्युत.

50 With 50, cf. 12. 230. 4. —^a) V: च; Bs
(marg.) त (for तु). —^b) Ds om. (hapl.) from विदो
up to कर्म (in 51^a). K: जनः. Ks Bo. 6. 7. 8 Das, as
Dni. ns Ds Ds. 2. 5. 8 Mi. 6. 7 प्राहुः कर्मसु मानवाः.
—^c) Ks विप्राः; V: Bs (marg. as in text) प्राहुः (for
विप्राः). —^d) S: Kz. 2. 5 स्व (K: सु) भारमिति चापरे.
C: न हि पुरुषकारदैवमहरेणापि शिवास्वप्नप्रमय ।
तस्यास्वभावादि कारणं पृथक् । C: भूतचिन्तका
लोकायतिकाः । C

51 — (var.) 12. 230. 5. Ds om. up to कर्म
(cf. v. l. 50). Br damaged. —^a) K: दैवं; G:
रूपं (for दैवं). Kt Da. 6. 8 Mi. 6. 7 तु (for च).
—^b) S: Kz. 2. 5 फलवृत्तिः; Ks Da. 7 T G: 'वृत्तिः;
Bs 'वच; Dni 'वृत्तिः; Gs. 6 फलं वृत्ति (for फल-
वृत्तिः). —^c) G: यत्र (for त्रय). Ds एता (for
एते). Ds त्रयमेव पृथग्भूतम्. C: नः अपृथग्भूता इति
पदभेदः । C —^d) Ks Dni Ds. 8 Ts M: नविवेकं
(Ds Ts 'कम्; Ds 'कम्); Ds M: नविवेकस् (for
'वेकं). Ks om. तु. V: Mi. 6 किंचन; Das कं च नः;
Dni के च नः; Ds Ts [ज]किंचनः (Ds 'न); Ds
केन च; M: कश्चन (for केचन). Kt Da. 9 न विवे-
कस्तु कश्चन; D: T: G: 8 अपि लोकोपि किंचन.

52 — (var.) 12. 230. 6. —^a) K: Ds Ds. 7
T: Gs. 6 Cs एतमेव; Kt Das, as Ds. 8 एतमेव;
Bs. 7. 8 Ds एतदेव; Dni. ns एतमेव; Ds. 8 एतमेव;
Cs एतमेव (for एतमेव). Kt Da. 9 तु (for च).
Kt Da. 9 वै (K: वै) तु; Das वैवं च; D: T: G:
2. 5 M: वैवं च (for वै). —^b) Ks Bo. 6. 8 Das, as
Dni. ns Ds Ds. 8 Cs न बोधे नाबुधे (Das, as 'बुधे)
न च (Bs तथा). — Kz. 2 Da om. (hapl.) 52^a-54^a,

S: reads the same on marg. —^a) Kz. 2 Bo. 6. 8
Dni. ns Ds Ds. 8. 8 T Gz. 2. 5 Mi. 6. 8 Cp (gloss :
विषयत्वावच्छिन्नं कर्म) (Cp as in text) विषयं; Kt Ds
'यान् (for 'मं). Das, as प्राहुः; Ds कुरुः (for ब्रूयुः).
C: ये कर्मस्था ऐहिकपारलौकिककर्मप्रधानास्ते विषमं नाना-
रूपं जगत्कारणं... प्राहुः ॥ Cn: कर्मस्था इत्याहृतानां यौगिकं
नाम । ते हि कर्माष्टकवशादेव जीवानां बन्धः, तस्यैतानां रो-
गादिना निर्जराक्येन च धर्मेण मोक्ष इति वदन्ति । C —^d)
Das, as स्वस्थाश्च (for सर्वस्थाः). V: दर्शनाः (for
दर्शिनः).

53 Kz. 2 Da om. 53 (cf. v. l. 52). S: reads
53 on marg. 53^a is damaged in Br. —^a) Ks
Das Ds ततो (for तपो). Some MSS. निःश्रेयसं.
Das, as जंतो; G: तेजो. —^b) Ks V: Bo. 6. 8 Das,
as Dni. ns Ds Ds. 8. 7. 8 T Gz. 2. 5 Mi. 6. 7 transp.
दमः and शमः. — 53^a = (var.) 12. 230. 9^a. Kt
Ds. 9 om. (hapl.) 53^a-54^a. —^d) D: T: Gz. 2. 5 Mi.
6. 7 transp. यान् and कामान्.

54 (var.) 12. 230. 10. Kz. 2 Da om. 54^a
(cf. v. l. 52). Kt Ds. 9 om. 54^a (cf. v. l. 53). S:
reads 54^a on marg. —^a) Mi. 6 तपसः (for 'सा).
S: K: तपसा च तदामोति. —^b) C: यद्भूतं परमा-
त्मा । C —^c) Ds समुद्भूतः; Ts सर्वभूतं (for स
तद्भूतः). —^d) Kt Da. 9 भविता (for भवति).

55^a) S: Kz. 2 (G: M: अज्यैषन्त; Ks Bs (marg.)
Dni 'ज्यैषन्त; V: Bs. 7. 8 Das, as Ds Ts अज्यैषन्ति;
Bs अजीवन्ते (for अज्यैषन्त). C: अज्यैषन्त, प्रायज-
मान्यधीतान्योगबलेनैव स्थितवन्तः । C —^b) S: Kz. 2. 4
निधवान्. S: Kz. 2 नित्यान्; Ks Bo. 7 Das Dni. ns
Ds Ds. 2. 5 विप्राः; Kt V: Bs (marg.) 8 Da. 6. 8
Mi. 6 विप्रा (for नित्या). —^c) S: Kz. 2 वागुत्सृष्टान्.
C: उत्सृष्टा स्मृत्योच्चारिता । C — After 55, Mi.
6. 7 ins.:

671* आदौ वेदमयी दिव्या वतः सर्वाः प्रवृत्तयः ।

C. 12. 8537

B. 12. 238(2). 26

W. 12. 238. 95

शर्वर्यन्तेषु जातानां तान्येवैभ्यो ददाति सः ॥ ५६

नामभेदस्तपःकर्मयज्ञाख्या लोकसिद्धयः ।

आत्मसिद्धिस्तु वेदेषु प्रोच्यते दक्षभिः क्रमैः ॥ ५७

यदुक्तं वेदवादेषु गहनं वेददृष्टिभिः ।

[Ms निला (for दिव्या). — Cn refers to the above line as उत्तरार्ध of 55rd; quoted as such by Śaṅkara in Brahmasūtrabhāṣya on 1. 3. 28.]

56 56th is partly damaged in B₁. — ^a) B₁ Cp (Cp as in text) देवेषु; Dr T G₁. 2. 5 M₁. 5-7 लोकेषु (for वेदेषु). Ś₁ (sup. lin.) K₁. 3 Bo Das. 24 Cp दृष्टयः; K₁ D₁. 5. 5 वृत्तयः (for सृष्टयः). ☞ Cp: देवेषु देवसंस्काराः । ☞ — After 56th, K₁. 4. 5. 1 V₁ Bo. 5-9 Das. 24 Dn₁. 24 Ds D₁-9 T G₁-2. 5 M₁. 5-1 Cn. p. 8 Kumbh. ed. ins.:

672* नानारूपं च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ निर्मिमीते स ईश्वरः ।

नामधेयानि चर्षीणां याज्ञ वेदेषु सृष्टयः ।

[(L. 1) V₁ B₁ नानारूपाणि; B₁ (marg.) T₁ G₁ M₁ Kumbh. ed. नाम रूपं च (for नानारूपं च). Dn₁ प्रवर्तिता; D₁ 'तेन (for 'तनम्). — Ds om. from the post. half of line 1 up to the post. half of line 3. — (L. 2) K₁ वेदशब्देव एव स (for the prior half). K₁. 4 निर्मये तन्; Das Dn₁ निर्मिनि (Dn₁ 'मा'); Das निर्मिमीते (for निर्मि). K₁. 5. 1 V₁ Ds. 5. 5. 7 T G₁. 2. 5 Ms महेश्वरः (for स ईश्वरः). — (L. 3) K₁. 4 वेदानां; Dn₁. 24 Ds₁ वर्णाणां; Dr T G₁. 5 Ms (inf. lin.) वर्णानि; G₁ सवर्णि; M₁. 5. 5 वर्णाणि (for चर्षीणां). K₁ यज्ञ; K₁ Ds Cs वर्णा (for याज्ञ). B₁. 5 देवेषु; T G₁. 2. 5 लोकेषु (for वेदेषु). K₁. 4 Das. 24 Ds Cp. 8 दृष्टयः; D₁ वृत्तयः (for सृष्टयः). ☞ Cp: पाठान्तरे वेदेषु दृष्टयः वेदप्रोक्तानि ज्ञानानि । ☞]

— Ds om. 56th. — ^a) Dn₁. 24 Ds. 2. 5 T₁ G₁ शर्व-
र्यन्ते सु; Dr G₁ श्वा (Dr स)र्वस्य तेषु (for शर्वर्यन्तेषु).
K₁ Dr जातानि; B₁ भूतानां; T₁ सृष्टानां (for
जातानां). V₁ शर्वर्यन्ते प्रसृतानाम्. ☞ Cn: शर्वर्यन्ते
सर्गादौ ॥ Cs: शर्वर्यन्तेषु पूर्वकल्पेषु । ☞ — ^a) K₁ D₁. 5
तानि तेभ्यो (for तान्येवैभ्यो). M₁. 5 दद्याति. Dr T
G₁. 2. 5 M₁ [ज]ज्ञः (for सः). K₁ V₁ Bo. 5-9 Dn₁.
24 Ds. 2. 5. 5 Ms ज्ञ (B₁. 5. 5 Ds Ds Ms ता)न्येभ्यो
विदधालजः (B₁ 'ति सः; D₁ 'र्युनः); Das. 24 तान्य-
था विदधालजः; Ds तान्येभ्यो ददाति स इ.

57 ^a) V₁ B₁. 8 Das. 24 Ds नामभेदः; Bo. 1 Dn₁.

तदन्तेषु यथायुक्तं क्रमयोगेन लक्ष्यते ॥ ५८

कर्मजोऽयं पृथग्भावो द्वंद्वयुक्तो वियोगिनः ।

आत्मसिद्धिस्तु विज्ञाता जहाति प्रायशो बलम् ॥ ५९

द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परं च यत् ।

ns Das Ds. 2. 5. 8 'भेद'; B₁ (marg.) 'भेयं'; Dn₁
Dr T G₁. 2. 5 'भेदात्' (for 'भेदस्'). K₁ D₁. 5 तु यः,
T₁ ततः (for तपः). — ^a) K₁ D₁ यज्ञाख्यो; M₁
यज्ञाद्या (for 'हया'). K₁ कर्म (for लोक). K₁. 1
Ds D₁. 5. 7. 9 T G₁. 2. 5 M₁. 5-1 सिद्धये (for 'यः'). Cn
यज्ञाख्यालोकसिद्धयः. — ^a) K₁ Ds Dr T G₁. 2. 5 Ms
Cs 'सिद्धेस्'; B₁ 'सिद्धस्'; Das 'सिद्धीस्' (for 'सिद्धिस्').
G₁ देवेषु; M₁. 5. 7 लोकेषु (for वेदेषु). ☞ Cn: आत्म-
सिद्धिः आत्मनो मुक्तिः ॥ Cp: आत्मसिद्धिः शरीरादिवैकल्ये
नावस्थानम् ॥ Cs (reading 'सिद्धे'): आत्मसिद्धेः वेदेषु
सिद्धस्वरूपे । ☞ — ^a) T₁ प्रोच्यते. ☞ Cp: दक्षभिः
क्रमैः मण्डलैः । ☞

58 = (var.) 12. 230. 11. — ^a) K₁ V₁ Bo. 5-9
Das. 24 Dn₁. 24 Ds Ds. 2. 5. 8 'दक्षिभिः'; G₁ M₁ सू-
हिभिः (for 'दृष्टिभिः'). — ^a) M₁ तदन्ते च (for तद-
न्तेषु). K₁ Ds यदुक्तं च (D₁ यत्); K₁ Ds यथा-
योगः; B₁ Dr T G₁. 2. 5 Ms. 5 (inf. lin. as in text). 1
'दृष्ट'; B₁ lacuna; Ds च यदुक्तं (for यथायुक्तं). ☞ Ca.
n. p. अन्तेषु वेदान्तेषु उपनिषद्सु । ☞ — ^a) G₁ कर्म-
(for क्रम). K₁ योगो न; Ds M₁. 5 योगेषु (for
योगेन). Dn₁ लक्षते; M₁ लभ्यते. ☞ Cn: क्रमयो-
गेन पूर्वोक्तेन नामादिदशकेन ॥ Cp: अष्टाध्यायिनामन्तरा
पादनेन ॥ Cs: संप्रदायसम्बन्धेन । ☞

59 = Maitrā. Up. 6. 22. — ^a) ☞ Cn: पृथ-
ग्भावः पृथक्त्वं, द्वैतदर्शनमिति यावत् । ☞ — ^a) K₁ तन्म-
युक्तो (for द्वंद्व). K₁ Bo. 5. 1 Dn₁. 24 Ds Ds. 2. 5
Cn. p. (gloss: देहाभिमानवत्). 8 [3] हि देहिनाः; V₁ B₁
Dr T G₁. 2. 5 M₁. 5-1 हि देहिनां (V₁ B₁ 'नः') (for
वियोगिनः). ☞ Ca: वियोगिनः योगापासिमहः । ☞
— ^a) K₁ 5 Bo. 5-9 Das Dn₁ Ds Ds. 2. 5. 8 T₁ M₁. 5-1
विज्ञानात् (for 'ता'). Dn₁ तन्मात्रमिदं विज्ञानात्. — ^a)
B₁ (marg. as in text). 9 Das. 24 Cn बलान्; Cp [ज]-
बलान्; Cpp [ज]बलम् (for बलम्). K₁ Bo. 5. 8 Dn₁.
24 Ds Ds. 2. 5 जहाति पुण्यो बलान्. ☞ Ca: आत्म-
सिद्धिः शरीरादिवैकल्येनावस्थानम् । सा विज्ञाता सती बलं
कर्मबलं शब्दबलं तन्मात्रबलं जहाति त्यजति । प्रायोपहृष्टान्
जीवन्मुक्तावस्थायां भोक्तव्यं कर्मफलमनुजानीते । आधिकर्म-
फलं विकीर्यते, ऊपर इव बीजवचनमिति ॥ Cp: अक्षयान्,
अनिर्वाण्यादेरज्ञानात् । ☞

शन्द्वज्जगणि निष्पातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥ ६०
आरम्भयज्ञाः क्षत्रस्य हविर्यज्ञा विशस्तथा ।
परिचाग्यज्ञाः शूद्रास्तु तपोयज्ञा द्विजातयः ॥ ६१
त्रेतायुगे विधिस्त्वेषां यज्ञानां न कृते युगे ।
द्रापरे विप्रं यान्ति यज्ञाः कलियुगे तथा ॥ ६२
अप्रथमार्मिणो मर्त्या ऋक्मामानि यज्जि च ।

काम्यां पुष्टिं पृथग्दृष्ट्वा तपोमिस्तप एव च ॥ ६३
त्रेतायां तु समस्तास्ते प्रादुरासन्महाबलाः ।
संयन्तारः स्यावराणां जङ्गमानां च सर्वशः ॥ ६४
त्रेतायां संहता ह्येते यज्ञा वर्णास्तथैव च ।
संरोधादायुषस्त्वेते व्यसन्ते द्रापरे युगे ॥ ६५
दृश्यन्ते नापि दृश्यन्ते वेदाः कलियुगेऽखिलाः ।

C. 12. 224. 66
B. 12. 224. 66
K. 12. 224. 66

60 *) Ds द्वि (for द्वे). Ks ब्रह्मणे; Ks ब्रह्मणे;
Gs ब्रह्मणि. — *) Ks विष्णोः; Ks Da. 9 M. 9. 1
तरुणः (M. 9. 1 'ज्ञा') (for निष्पातः). — *) Ss Ks. 9
पर (for परं). M. 9. 1 परं ब्रह्माभिधाति ते.

61 — (var.) 12. 230. 12. — *) Ks Das Dni.
na Da Ms Cn (gloss: पशुर्हिमा) जातयः (for आरम्भ-).
Ss Ks. 9. 4 यज्ञः (for यज्ञाः). Ks Bo. 9. 9 Das. 9. 9
Dni. na Da Da. 9. 9 क्षत्रस्य; V1 Bo. 9 क्षत्राः स्युर;
D1 T Gs. 9. 9 Ms राजानो (for क्षत्रस्य). — *) Ss Ks.
9. 4 हविर्यज्ञो (for 'यज्ञा'). Ks विचासु; Ds M. 9 विचा
(for विचासु). Ks V1 Bo. 9. 9 Das Dni. na Da Da.
9. 9. 9 T Gs. 9. 9 स्तुताः; Ks Da. 9. 9 तदा; Das स्तुतः
(for तथा). ☞ Cp: हविर्यज्ञे पाकयज्ञोपलक्षणम् । Ca:
हविर्यज्ञाः ऋषिगोशारिना हविरुपादका । ☞ — *)
Hypermetric. Ks यज्ञः (for यज्ञाः). Ks अज्ञास्तु;
Ks. 9 Bo Das Da Da. 9. 9. 9 T Gs. 9. 9 शूद्राः; Ds
शूद्राणां (for 'स्तु'). — *) Ks तपोयज्ञ (for 'यज्ञा').

62 *) Ss Ks. 9. 9 त्रेतायुग (for 'युगे'). Ks V1
Bo. 9 (marg. as in text). 9-9 Das. 9. 9 Dni. na Da Da.
9. 9 त्वेषः; Ds. 9 T Gs. 9. 9 M. 9. 9 तेषां (for त्वेषां).
☞ Ca: त्रेतायुगे कामप्रवणे मनसि विधिरधिकारिकाभात् ।
न तु कृते निष्कामभावः ॥ Cn: विधिरप्रवृत्तप्रवर्तनम् । तत्र
त्रेतायामेव न तु कृते । स्वत एव तत्र तत्सिद्धेः ॥ Ca (reading
[न]विधिरः) अनुष्ठानविक्रमम्, यथावदनुष्ठानभावात् । ☞
— *) Das corrupt. — 62nd = 12. 230. 15th. — *)
V1 Bo (marg.) संयुक्तः; Dni विज्ञात (for विज्ञातः).
— *) Ds कृत (for कृति).

ग्रह्णा तत्कलं अनात्मभूतस्वर्गादिरूपं दृष्ट्वा । : १ — *) Ds
T Gs. 9. 9 Cs तपस्विस् (for तपोमिस्). M. 9-9 तपः
कृत उपासते.

64 — (var.) 12. 230. 14. — *) Ts कृतायां (for
त्रे). Ks lacuna; Bo. 9 Das. 9. 9 वै; Ds तु (for
तु). M. 9. 9 सुयज्ञास् (for समस्तास्). Bo. 9-9 Das. 9. 9
Dni. na Da. 9. 9. 9 वे; M. 9. 9 तु (for ते). ☞ Ca:
समस्ताः सर्वे ते यज्ञादयः । ☞ — *) M. 9-9 महाफलाः
(for 'यज्ञाः'). ☞ Ca: महाबलत्वं यज्ञादीनां मूलस्य कामस्य
दाढ्यात् । अत एव स्यावरजङ्गमानां संयन्तारः । ☞ — *)
Ks Das स यन्तारः; Bo (marg.) संयन्तारः; Ds निबं-
तारः (for संयन्तारः). Bo Ds M. 9. 9 Cp (Cp as in
text) संयुक्ताः (M. 'यज्ञा' स्यावराणां च. ☞ Cn: संव-
न्तारो धर्मशास्त्रात् । ☞ — *) M. 9. 9 सृष्टयः (for सर्वशः).

65 — (var.) 12. 230. 14. — *) Ks Ds M.
स हता; V1 संवताः; Dni संहिता; Ts स हिता (for
संहिता). Ks V1 Bo. 9-9 Dni. na Da Da. 9. 9. 9. 9 Ts
Gs. 9 M. 9-9 वेदाः; Das. 9. 9 यज्ञाः; Ds अमा; Ts
Gs वर्णा (for ह्येते). — *) Ks यज्ञो वर्णास्; Das. 9. 9
ह्येते यज्ञास्; Ds वर्णयज्ञास्; Ds Ts Gs. 9. 9 वेदा य-
ज्ञास् (for यज्ञा वर्णास्). Ks V1 Bo. 9. 9 Dni. na Da Da.
9. 9. 9 यज्ञा वर्णाश्रमा (Ds om. अमा)स्तथा. — *) Ks
संरोधात्; Ks स रोधात्. Ks ते ते (for त्वेते). Ds
आत्मवस्तु तपोवास्तु. ☞ Cs: संरोधात् हासात् । ☞ — *)
Ks व्यसन्ते; Ks. 9 Br Dni. na Da Da. 9. 9. 9 अश्वन्ते;
Das अश्वन्ते (for व्यसन्ते). V1 Bo. 9. 9 (marg. as in
text). 9 Das पुनः; Das सुतः (for युगे).

66 — (var.) 12. 230. 15th-16th. — *) Ds दृश्यन्त.
Ks V1 Bo. 9-9 Das. 9. 9 Dni. na Da Da. 9. 9 न च; Ms
न वि (for नापि). — 66th is partly damaged in
Br. — *) Ks Da. 9. 9 किञ्च; Ts Gs. 9. 9 Ms तथा
(for अखिलाः). — *) Ks Dni उत्सृज्यते; Bo. 9. 9 Das.
9. 9 M. 9. 9 उत्सी (Bs 'वृत्ति' वृत्ति (for 'दन्ते'). Bo न (for
न). — *) Ks. 9 Bo. 9. 9. 9 (marg.). 9 Dni. na Da-9.
9. 9 M. 9. 9 पीडिताः (for सेतवः). ☞ Cp (reading

G. 12. 8547
B. 12. 231/27. 36
K. 12. 238. 105

उत्सीदन्ते सयज्ञाश्च केवला धर्मसेतवः ॥ ६६

कृते युगे यस्तु धर्मो ब्राह्मणेषु प्रदृश्यते ।

आत्मवत्सु तपोवत्सु श्रुतवत्सु प्रतिष्ठितः ॥ ६७

अधर्मव्रतसंयोगं यथाधर्मं युगे युगे ।

विक्रियन्ते स्वधर्मस्था वेदवादा यथायुगम् ॥ ६८

यथा विश्वानि भूतानि वृष्ट्या भूयांसि प्रावृषि ।

सृज्यन्ते जङ्गमस्थानि तथा धर्मा युगे युगे ॥ ६९

यथर्तुष्वतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये ।

केवलाधर्मपीडिताः) : केवलं संपूर्णेनाधर्मेण पीडिताः । *

67 *) Śi K1. 2. 1 transp. यः and तु. Da: धर्मो (for धर्मो). — Das repeats 67^b-68^a after 68^b. —^a) Dr T G1. 2. 6 श्रुतिमसु; M1. 5-7 धर्मिमसु (for श्रुतवत्सु). Dn4 प्रतिष्ठिते; Da1 'ष्ठिताः.

68 With 68, of. 12. 230. 17. For the repetition in Das, of. v. 1. 67. —^a) Ks Ds G1 Ms Cs सधर्मः; K1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 (marg.). 9 Dn1. n4 Ds. 2. 5. 7. 8 T Gs. 6 M7 Cp सधर्मः (T2 'र्म'); V1 M1. 6 स्वधर्मः (for धर्म). K4 श्रुतः; Ks प्रति; V1 धर्मः; Ds Dr T G1. 2. 6 Ms प्रैति (for प्रत). Śi संयोगो; K1 Bo (marg.) Das (both times). n4 संयोगे; K2. 4. 7 Ds. 6. 9 संयोगो; M1. 6. 7 संयोगाद् (for 'गं'). * Cp: सधर्मव्रतसंयोगं यथा स्यात्तथा । * —^b) Ds तथाधर्मः; G1 यथाधर्मः. —^c) Ks V1 Dn1. n4 Ds. 2. 1 T Gs. 6 विक्रीयन्ते; Bo. 2. 9 Ds विक्रि (for 'की')यन्ते; Ds Cs विक्रियन्ते (for विक्रियन्ते). Ds स्वधर्मसु; Ms स्वभावस्था (for स्वधर्मस्था). * Cs: विक्रियन्ते, बहुला भवन्ति । * — Das om. 68^a-69^a. —^a) K1 Ds. 6. 9 सर्वे वर्णा; Das वेदवादः; Ds धर्मा; M1 पादा (for 'वादा'). Ks om. यथा. Ks Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 यथायुगं (for 'युगम्').

69 With 69, of. 12. 230. 18. Das om. 69^b (of. v. 1. 68). Br partly damaged. —^a) Ks दृष्टा; Ks Ds दृष्टा; Das देष्टा; Ds-1 G1 दृष्टा; Ts दृष्टा (for दृष्टा). Ks भूयांसि (for भूयांसि). —^a) M1. 6 जगति (for जङ्गम-). * Cs: जङ्गमस्थानि मत्स्यमण्डकः खड्गोदादीनि तुण्वीरुषौषधादीनि । * —^a) Ks Ds धर्मः; Bo. 8 धर्मो (for धर्मा).

70 With 70, of. Manu. 1. 30. —^a) K1 corrupt; K2 यथा तुदयर्तुः; K4 यथातादृत्त (sic); Ks Bo. 3

दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्रह्माहारात्रिषु ॥ ७०

विहितं कालनानात्वमनादिनिधनं तथा ।

कीर्तितं यत्पुरस्तात्ते तत्सूते चात्ति च प्रजाः ॥ ७१

दधाति प्रभवे स्थानं भूतानां संयमो यमः ।

स्वभावेनैव वर्तन्ते द्रंद्रयुक्तानि भूरिशः ॥ ७२

सर्गः कालः क्रिया वेदाः कर्ता कार्यं क्रिया फलम् ।

प्रोक्तं ते पुत्र सर्वं वै यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ ७३

प्रत्याहारं तु वक्ष्यामि शर्वर्यादौ गतेऽहनि ।

(marg.). 9 Das. n4 Ds यय (Ks 'या')र्तावृत्तुः; V1 Bo. 7 ययर्ता (Bo 'र्तु')वृत्तः; Ds ययर्तुषु च; (Is प्रययर्तुषु (for यय'). Dr T1 G1 -लिगेषु (for -लिङ्गानि). —^a) K1 Ds-6. 9 तथा आवा युगादिषु; V1 Bo. 7 Ds. 1 G1 M1. 5-7 Cv तथा ब्रह्माहारादिषु, Das. n4 तथा ब्रह्म दिने- (Das हि ते)षु च; Dn1. n4 Ds T Gs. 6 तथा ब्रह्माहारा-दिषु. * Cv: ब्रह्माहारादिषु ब्रह्मणः अहानि, दिनानि तेषा-मादिषु । *

71 = (var.) 12. 230. 19. —^a) Ds -निधने. M1. 6 यथा (for तथा). —^a) Ks. 6 Das Dn1. n4 Ds Ds. 2. 5. 8 तत्; G1 यः (for यत्). —^a) Ds यत् (for तत्). K2 चात्ति; Ks चात्ति; Das चात्ति; Ds चात्ति; M1 चात्ति (for चात्ति).

72 = (var.) 12. 230. 20. —^a) Śi K1. 2. 4 दधाति; Ks Ds Dr T G1. 2. 6 Ms. 1 Cs दृष्टि (for दधाति). Ks. 1 Br. 9 Das. n4 Ds Ds. 6. 7. 8 T G1. 2. 6 Ms. 1 Cs प्रभवः; Bo Dn1. n4 Ds. 2. 8 भवति; Bo. 8 (marg.) Ds प्रभवः (for प्रभवे). Bs यदा प्रभवते स्थानं. * Cs: दृष्टि एतत्कालनानात्वम् । । कालपर्यायिण जायन्ते वर्धन्ते त्रियन्ते च । * —^b) K1 Ds. 6 दमः; Ds यमः (for यमः). Ks Bo Dn1. n4 Ds. 2. 8 भूतानां समये (Dn1 Ds 'यो') मतं. — 72^a is partly damaged in Br. —^a) Ks om. व. * Cp: स्वभावोऽत्रिणा । तेनैव भगवद्दीक्षितेन । * —^a) Dr T1 G1 सर्वेषाः (for भूरिषाः).

73 = (var.) 12. 230. 21. —^a) Ks. 6. 1 Bo Dn1. n4 Ds1 Ds. 2. 4. 8 M1. 6 सर्गः (for सर्गः). Śi K1. 2. 4. 6 Bo Das Dn1. n4 Ds1 Ds. 2. 5. 8 कालः (for कालः). —^b) Dn1. n4 Ds1 Ds. 2. 8 कार्यः (for कार्यः). Ds कृतं (for फलम्). —^a) K1 Ds. 6. 9 च; V1 ते (for वै). —^a) Ks M1 मा (for मां). Śi K1. 2. 7 Ds-6. 9 जनु. (for परि.).

C. 12. 8560
B. 12. 224(3). 6
K. 12. 229. 6

सर्वमेवेदमापूर्य तिष्ठन्ति च चरन्ति च ॥ ४

अपामपि गुणांस्तात ज्योतिराददते यदा ।

आपस्तदा *आत्तगुणा ज्योतिष्युपरमन्ति च ॥ ५

यदादित्यं स्थितं मध्ये गृह्णन्ति शिखिनोऽर्चिषः ।

सर्वमेवेदमार्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥ ६

ज्योतिषोऽपि गुणं रूपं वायुराददते यदा ।

हृते; Ds प्रतप्यन्ति (for प्रतिष्ठन्ति). — ^b) Śi K1. 2. 4 V1 ऊर्मिमंतो (K1 'ती'); Das 'मत्ये'; Dn1 'मंत्यो'; Dn4 'मंतो' (for 'मंत्यो'). Dn1 Ds1 महास्वनः. — ^d) K1 V1 D4. 6. 9 T3 M1. 6-7 वि- (for the first च).

5 Dr om. 5^{ab} (cf. v. 1. 3). V1 reads 5 on marg. — ^a) K1. 4 B2 M1. 6 गुणास्; K6. 7 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T3 M1. 7 गुणं (for गुणास्). — ^b) Das तदा (for यदा). — D4 T1 om. (hapl.) 5^a-7^a. — ^c) M6. 7 तथा (for तदा). Śi K1 [अ]पात्त-; K2. 4. 6 Bo. 6-9 Das Dn1. n4 Ds D2. 2. 5. 6. 8 M1 स्वात्त-; K1 M1 वात्त-; V1 [उ]पात्त-; Ds1 [आ]त्त- (submetric); Ds M1. 6 चात्त- (for *आत्त-). Das corrupt; Dr T3 G1. 2. 6 आपस्तथा (T3 'दा' चात्तरसा. — ^d) K6 V1 Bo. 9 Das Dn1. n4 Ds Ds (before corr.). 5 ज्योतिःपु; Das ज्योतीपि; Dn1 Ds (by corr.) ज्योतिःसु; D2. 8 ज्योतिस्तु (for ज्योतिषि). K6 V1 Bo. 6. 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds Ds. 5. 6. 8 T3 M1. 6-7 वै (for च). K2 ज्योतिरप्सु रमन्ति च; Dr G1. 2. 6 ज्योतिस्तु (G2. 6 'तीषि') प्रचरन्ति वै.

6 D4 T1 om. 6 (cf. v. 1. 5). V1 reads 6^{ab} on marg. — ^a) Śi K1. 2. 4 Das. 24 M6 यदा नित्यं (for यदादित्यं). K2 मध्यं (for मध्ये). Dr T3 G1. 2. 6 M6 यदा रसगुणास्ता (T3 M6 'णं ता') सां. — ^b) K2 गृह्णति; K1 गृह्णति; Dr T3 G1. 2. 6 M6 प्रसति; M1. 6. 7 दृहति (for गृह्णति). Ds1 Dr G1 [5]र्चिषा. — ^c) G6 सर्वं (for सर्वम्). V1 तद् (for [हृ]दम्). K1 Das G1 अर्चिभिः (for अर्चिभिः). — ^d) Śi K1. 2 सर्वं प्रज्वाल्यते नभः (K2 जगत्).

7 D4 T1 om. 7^{ab} (cf. v. 1. 5). — ^a) Ds1 ज्योतिषा. Ds गुणो (for गुणं). — ^b) K1 प्रजास्यति (for 'ममति'). K4. 6 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8 ततो (for तदा).

8 ^a) Śi K1. 4 Das Ds T3 M1. 6-7 तुमुकम्; K6 Br Dn1. n4 Ds Ds. 2. 3 तु स्वनम्; K1 Ds. 6 तु गुणम् (for तु मूलम्). Dr T1 G1. 2. 6 ततस्तौ मू (G1 तु).

प्रशाम्यति तदा ज्योतिर्वायुर्दोषयते महान् ॥ ७

ततस्तु मूलमासाद्य वायुः संभवमात्मनः ।

अधश्चोर्ध्वं च तिर्यक्च दोषवीति दिशो दश ॥ ८

वायोरपि गुणं स्पर्शमाकाशं ग्रसते यदा ।

प्रशाम्यति तदा वायुः खं तु तिष्ठति नानदत् ॥ ९

आकाशस्य गुणं शब्दमभिव्यक्तात्मकं मनः ।

त्यमापाद्य. — ^b) Das वायु- (for वायुः). — ^d) Br. 4 Das दोषू (Br 'पु') यति; T3 दोषवीति (for दोष). K1 Das दशः; Das दशं (for दश).

9 ^a) Śi K1. 2. 4 M1. 7 गुण- (for गुणं). K1 स्पर्शाम् Dr स्पर्श. — ^b) B2 यदा (for यदा). — ^c) K1 प्रजास्यति (for 'ममति'). B2 ततो (for तदा). — ^d) V1 च (for तु). K6. 7 V1 Bo. 6 (marg. as in text). 7. 8 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-4. 6. 8. 9 Cn. p. 5 नादवत्; T3 नादवत् (for नान'). Ds खं तिष्ठति निनादवत्. — After 9, K6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3 T G1. 2. 6 M1. 6-7 Cp. 8 Kumbh. ed. ins.;

673* अरूपमरसस्पर्शमगन्धं न च मूर्तिमत् ।

सर्वलोकप्रणवितं खं तु तिष्ठति नानदत् ।

[(L. 1.) G1 अगंधं न अमूर्तिमत् (for the post. half). — (L. 2) B2 Ds G1 M1 Cs -प्रणवितं; Ds -प्रणु' (for प्रण). D4. 9 तु; M1 lacuna (for तु). K6. 7 Bo. 6 (marg.). 8. 9 Das. 24 Dn1. n4 Ds D2-3. 8. 9 T3 G1 M1 नादवत्; V1 Br नादवत् (for नान').]

10 ^a) Das om. (hapl.) वास्य गुणं. G1 स्पर्शम् (for शब्दम्). T1 आकाशस्य गुणः शब्दः. — ^b) K1 Ds. 6 अति (for अति). * Cn: अभिव्यक्तात्मकं शब्दादिस्थूलसर्व-दृश्यरूपम् ॥ Cs: अभिव्यक्तात्मकं, अभिव्यक्तं महारयमारमम्यरूपं यस्य तत् मनः, अहंकारशब्दं, प्रसतीत्यनुपपन्नः । * — After 10^{ab}, Kumbh. ed. Cv. ins.:

674* ग्रसते च यदा सोऽपि प्राप्स्यति प्रतिसंचरे ।

— ^a) Ds ब्रह्मणो (for मनसो). * Ca: मनसो बह्व्यक्त-मपि रूपं तदव्यक्तं द्वित्रयाप्राप्तम् ॥ * — ^d) Śi K1. 2 ब्रह्मा; K6 ब्रह्मा; Dr T1 G1. 2. 6 ब्रह्म (for ब्रह्मा). Śi K2. 4. 7 Bo. 6. 8 Das Dn1 Ds1. 24 (before corr.) Ds-4. 8. 9 T G1. 2. 6 M1 संप्रति (for स प्रति). * Ca (reading स प्रतिसंचरः): स एव भूतानां तद्वृणानां च मनसि लघुरूपः प्रतिसंचरः प्रलयः, ब्रह्माः ब्रह्मनैमित्तिकः ब्रह्म-शयनरमयभावित्यात् ॥ Cp: ब्रह्मो ब्रह्मदिनान्ते भवः ॥ Cs: ब्रह्माः वैरण्यगर्भः । *

मनसो व्यक्तमव्यक्तं ब्राह्मः स प्रतिसंचरः ॥ १०
तदात्मगुणमाविश्य मनो ग्रसति चन्द्रमाः ।
मनस्युपरतेऽध्यात्मा चन्द्रमस्यवतिष्ठते ॥ ११
तं तु कालेन महता संकल्पः कुरुते वशे ।
चित्तं ग्रसति संकल्पस्तच्च ज्ञानमनुत्तमम् ॥ १२
कालो गिरति विज्ञानं कालो बलमिति श्रुतिः ।
बलं कालो ग्रसति तु तं विद्वान्कुरुते वशे ॥ १३

आकाशस्य तदा घोषं तं विद्वान्कुरुतेऽऽत्मनि ।
तदव्यक्तं परं ब्रह्म तच्छाश्वतमनुत्तमम् ।
एवं सर्वाणि भूतानि ब्रह्मैव प्रतिसंचरः ॥ १४
यथावत्कीर्तितं सम्यगेवमेतदसंशयम् ।
बोध्यं विद्यामयं दृष्ट्वा योगिभिः परमात्मभिः ॥ १५
एवं विस्तारसंक्षेपौ ब्रह्मव्यक्ते पुनः पुनः ।
युगसाहस्रयोरदावहो राज्यास्तथैव च ॥ १६

C. 12. 874
B. 12. 234(3). 18
K. 12. 239. 19

इति श्रीमहाभारते शान्तिपर्वणि पञ्चाविंशत्यधिकद्विशततमोऽध्यायः ॥ २२५ ॥

11 *) K: Da. 6 Ts M. 8. 1 यदात्म; Da. 9 यदा मं
(for तदात्म). — *) Da: तनो (for मनो). Da
ग्रसति. K: चन्द्रमा. ☞ Ca: मनो महत्तत्त्वम् - मनो महा
त्मसिर्ब्रह्मा पुरुषि: कयातिरीश्वर इति स्मृते - चन्द्रमा मूलप्रकृ
तिः, आत्मगुणं स्वमिहकारभूतं महत्तत्त्वं आविश्य ग्रसति । ☞
— *) K: Bo Dni. na Da. 2. 8 चाधि; K: Da. 1 T (1.
2. 6 Ms. 1 चारमा; K: V: Bo-2 Da. 2. 4 Da. 2. 9 M. 1. 8
[55] रमाधि (for स्वारमा). — *) K: 6 Bo. 8-9 Da. 2. 4
Dni. na Da. 2. 8-9 M. 1. 1-1 उप (for अव). Br. 9
Da. 2. 4 M. 1. 1-1 तिष्ठति (for 'ते). Ś: K. 1. 3 चंद्रम
ध्वेयतिष्ठते. ☞ Ca: मनसि महत्तत्त्वं उपरते मूलप्रकृतिग्रसे
सति, आत्मा हिरण्यगर्भः क्षेत्रज्ञः चन्द्रमसि मूलप्रकृतावति
ष्ठते । ☞

12 *) Ś: K. 1. 3 Bo 17 Ms तनु; K: ततः; Da
तत्र (for तं तु). ☞ Ca: तं चन्द्रमसम् । प्रकृतिसंहारः
परमात्मज्ञानादेवेति ध्वनयति महता कालेनेति । ☞ — *)
K: Da: संकल्प; Bo. 1. 8 Dni. na Da. 2. 8, 1. 8
G: 'लपे (for 'लपः). — *) Bo (marg.). 6 D: T G:
1. 8 M. 1. 1-1 संकल्पं (for 'लपम्). ☞ Ca: चित्तं
प्रधुम्नः । ☞ — *) Ś: K. 2 Da. 2. 4 De तत्त्वज्ञानम्;
Bo. 2 Ts तद्धि; Bo. 1 तं वि' (for तच्च ज्ञा').

13 *) K: ग्रसति; G: M: हरति (for 'गि'). G:
विज्ञान. — *) K. 2. 1 V: Bo (orig.). 1. 8 Da. 2. 4
Dni. na Da. 2. 8-9 T G. 1. 8 M. 1. 1-1 कालं (for
कालो). — *) D: T G. 1. 8 बल (for बलम्). Ś:
K. 1. 3 स्मृतः; B: (marg.) भुतं (for भुतिः). ☞ Ca:
बलं संकल्पः । ☞ — *) D: T G. 1. 8 कालं बले; M:
1-1 बले कालं (for बलं कालो). B: तं; Da. 2 दु

(for तु). Da बलं च ग्रसते कालम्, Ts कालं बलं च
ग्रसते. ☞ Ca: बले च धर्माधर्मयोर्जनकत्वं काल एव
ग्रसति । ☞ — *) G. 1. 8 तद् (for तं). K: Bo. 8-9
Da. 2. 4 Dni. na Da (also as in text). 6 M. 1. 8, 1. 1
(inf. lan.) Ca विद्या; V: Ds विश्वं (for विद्वान्). K:
Da 9 वशं (for वशे).

14 D: T G. 1. 8 Ms om. 14th. — *) K: Da. 6. 8
Ms. 1 यदा; D: यथा (for तदा). B: चोरं (for घोषं).
— *) B. 9 Da M. 1. 7 विद्या; D: विश्वं (for विद्वान्).
Ds मनः (for सःसमि). Ds हंति व्यकारमकं मनः. — *)
Ds तदाव्यक्तं (for तद्). — *) Ds ब्रह्मणः; Ds ब्रा
ह्मोयं (for ब्रह्मैव). D: T G. 1. 8 M. 1. 1-1 संहरेत् (for
संचरः).

15 *) D: यथावत्कथितं सचः. — *) Ds सारम्; D:
G: M. 1-1 एतद् (for एवम्). M. 1-1 एवम् (for एतद्).
K: Da: D: (by corr.) Ts बलसंशयः. — *) Ś: तेजो;
K. 1. 8 तेज्यो; K: बौध्यं; B: बोध्यां; Dna बोध्य
(for बोध्यं). B: विद्वानयं (for विद्यामयं). Dna इदम्
(for इहा). ☞ Ca: विद्यामयं परमात्मानम् । ☞ — *)
Da: Ts परमात्मनि (for 'रमसि).

16 *) K: Da. 9 G: विस्तर (for विस्तरः). K: Da
संक्षेपो. — *) Ś: K. 2 ब्रह्मव्यक्तः; K: V: B: D. 9
'व्याप्ते; B. 1. 8 'चते; Da. 2. 4 'चतो; D: 'चते;
D: T: G. 1. 8 'व्यक्तं (for 'व्यक्ते). — *) K: B: T
G. 1. 8 Ms अहोरात्र्यास; K: Bo Da. 2. 4 Dni Da
अहोरात्र्यास; K: D: अहोरात्रे; B: अहो रात्रे; B: अहो
रात्र्यास; Dni. na Da. 2. 8 M: अहोरात्रस; D: अहो
रात्र्यास; M. 1. 8 अहोरात्रो (M: 'त्रि) स (for अहो रात्र्यास).

२२६

G. 12. 85/5
B. 12. 238(4). 1
K. 12. 240. 1

व्यास उवाच ।

भूतग्रामे नियुक्तं यच्चदेतत्कीर्तितं मया ।
ब्राह्मणस्य तु यत्कृत्यं तत्ते वक्ष्यामि पृच्छते ॥ १
जातकर्मप्रभृत्यस्य कर्मणां दक्षिणावताम् ।
क्रिया स्यादा समावृत्तेराचार्ये वेदपारगे ॥ २
अधीत्य वेदानखिलान्गुरुशुश्रूषणे रतः ।
गुरुणामनृणो भूत्वा समावर्तेत यज्ञवित् ॥ ३
आचार्येणाभ्यनुज्ञातश्चतुर्णामेकमाश्रमम् ।

Colophon : Gs missing ; Ka, s Ba-s Das, as Dna, ns D1 Ga, s Ms-s absent. — Sub-parvan : Śi K1. 2. 4. 6. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds D2-4. 6-9 T G1. 2. 6 M1. 1-7 मोक्षधर्म. — Adhy. name : Śi K1. 2. 6. 6 Ds1 शुक्रप्रश्नः ; K1 Da. 6 शुक्रानुप्रश्ने संहारकथनः ; V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds2 D2. 2. 2. 2 शुक्रानुप्रश्न ; Ms शुक्रानुप्रश्ने संहारकथनः ; Ms. 7 शुक्रानुप्रश्ने प्रत्याहारकथनं — Adhy. no. (figures, words or both) : K1 Dna Ds2 59 ; B1 M1. 5. 7 58 ; Dn1 Ds1 D1 T1 G1. 2. 6 Ms 60 ; T1 74. — Śloka no. : Dn1 20 ; Dna Ds 19.

226

✻ This adhy. is missing in Gs (cf. v. l. 12. 222. 19).

1 *) M1. 1-7 भूतग्रामे (for 'ग्रामे). D1 T Ga. 6 [s]नियुक्तं ; G1 न युक्तं (for नियुक्तं). K2 चं ; Ba. 9 Das. as Ds वै (for यत्). ✻ Ca : भूतग्रामे नियुक्तं संबद्धं, भूतकर्मकालनिश्चयरूपम् ॥ Gs : नियुक्तं पृष्टम् । ✻ — *) Ba. 9 Das Ds यदेतत् (for तदे). — *) Ds. 9 तु ; T1 Ga. 6 च (for तु). — *) Dna वक्ष्यामि. Ka V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds D2. 2. 2. 2. 2 तच्छृणु ; D1 T G1. 2. 6 M1. 1-7 संप्रतं (for पृच्छते).

2 *) Das corrupt. — *) K2. 7 B2 Das. as Ds. 7. 9 कर्मणा (for 'णा). B2 Das. as Ds. 9 दक्षिणावता. — *) Gs आसमावृत्तेर ; Gs 'वृत्तेर (for आ समावृत्तेर). K1 क्रिया स्याच्च समावृत्तेर. — *) Śi K1. 2. 6 ब्राह्मणे ; K1 Ds आचार्यैर ; B2 आचार्यै (for आ). K1 Ds पारगैः (for 'पारगे).

आ विमोक्षाच्छरीरस्य सोऽनुनिष्ठेद्यथाविधि ॥ ४
प्रजासर्गेण दारैश्च ब्रह्मचर्येण वा पुनः ।
वने गुरुसकाशे वा यतिधर्मेण वा पुनः ॥ ५
गृहस्थस्त्वेव सर्वेषां चतुर्णां मूलमुच्यते ।
तत्र पक्कपायो हि दान्तः सर्वत्र सिध्यति ॥ ६
प्रजावाञ्छोत्रियो यज्वा मुक्तो दिव्यैर्मिभिर्भरणैः ।
अथान्यानाश्रमान्पश्चात्पूतो गच्छति कर्मभिः ॥ ७
यत्पृथिव्यां पुण्यतमं विद्याध्यानं तदावसेत् ।

3 *) D1 ततः (for रतः). — *) K1 D2. 6 समावर्तेन (for 'वर्तेत).

4 *) T2 आश्रये (for 'मम्). — *) K1 Ds अविमोक्षात् ; Ds आ विमोक्षे. — *) Dn1. na Ds (marg.) सोऽनुनिष्ठेद् ; Ds. 8 (by corr.) सर्वमेतद् (for सोऽनुनिष्ठेद्). K1 Ds यथा विधिः.

5 *) M1. 6. 7 (sup. lin. as in text) दानैश्च (for दारैश्च). — *) Ds (also as in text) प्रकाशे (for सकाशे).

6 *) Śi K1. 2. 6 Bo. 8 Dna स्वेव ; D1 T G1. 2. 6 चैव (for स्वेव). Ka V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds D2. 2. 2. 2 धर्माणां ; K1 Ds वर्णानां (for सर्वेषां). — *) Ka Ds पूर्वेषां ; K1 V1 Bo. 6-9 Das as Dn1. na Ds D2. 2. 2. 2 सर्वेषां ; Ds वर्णानां (for चतुर्णां). Ds सर्वेषां नूनित्यने. — *) Ka. 7 V1 Bo. 8 Dn1 na Ds D2-4. 6. 8. 9 M1. 2. 6 वज्र ; Ds ततः (for तत्र). K2 तत्र कपायो हि जायते. — *) K2 दानुः (for दान्तः). D1 T1 G1. 2. 6 तिष्ठति (for सिध्यति).

7 7 * . 12. 231. 2. — *) K1 V1 Ds 9 युक्तो (for युक्तो). Ka V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds D2. 2. 2. 2 एव ; D1 यज्ञैश्च (for विधैश्च). Ka. 7 V1 Bo. 6-9 Das. as Dn1. na Ds D2-6. 8. 9 T1 M1. 1 : अनेतिभिः (by transp.). — *) Śi Ka. 2. 6 यथा ; V1 यथा (for अथ). K1 अथान्यानाश्रमान्पश्चात् (sic) ; D1 T G1. 2. 6 अथान्यानाश्रमं प (T2 'मात्य)आत्. — *) Ds पूजो (for पूजे). Ka. 6 V1 Bo. 7. 8 Dn1. na Ds D2. 2. 2 Ms गच्छेत् (for गच्छति). B2. 9 Das. as स्वकर्मभिः.